

VITALIE BÂRCĂ

NOMAZI AI STEPTELOR. SARMAȚII TIMPURII ÎN SPAȚIUL
NORD-PONTIC (SEC. II-I A. CHR.)

*

NOMADS OF STEPPES. THE EARLY SARMATIANS IN THE NORTH-
PONTIC REGION (2ND – 1ST C. BC.)

*Părinților mei, oameni
demni de toată mărinimia lor*

VITALIE BÂRCĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE ȘI ISTORIA ARTEI CLUJ NAPOCA

BIBLIOTECA EPHEMERIS NAPOCENSIS

6

**NOMAZI AI STEPTELOR. SARMAȚII
TIMPURII ÎN SPAȚIUL NORD-PONTIC
(SEC. II-I A. CHR.)**

*

**NOMADS OF STEPPES. THE EARLY
SARMATIANS IN THE NORTH-PONTIC REGION
(2ND – 1ST C. BC.)**

Lucrare editată cu sprijinul
AUTORITĂȚII NAȚIONALE PENTRU CERCETARE ȘTIINȚIFICĂ

și

S.C. IONAS TRANS® S.A. CLUJ-NAPOCA

Referenți științifici:

Dr. Valeriu Sîrbu
Muzeul Brăilei

Dr. Habil. Alexandru Simonenko
Institutul de Arheologie Kiev

© ARGONAUT & VITALIE BÂRCĂ

Reproducerea integrală sau parțială a textului, prin orice mijloace, fără acordul autorului este interzisă și pedepsită conform legii.

Coperta: Oana Corăbean

BÂRCĂ, VITALIE

Nomazi ai stepelor : sarmații timpurii în spațiul Nord-Pontic : (sec. II-I A.Chr.) /
Vitalie Bârcă. – Cluj-Napoca : Argonaut, 2006. 392 p., 97 pl.; 29 cm.

Bibliogr.

Rezumat în lb. engleză

ISBN (10) 973-109-012-6

ISBN (13) 978-973-109-012-2

904(4-12):7.032(=221.15)

930.85(=221.15)''-01/-00''

Argonaut
Cluj-Napoca, 2006

EDITURA ARGONAUT

România, Cluj-Napoca

Str. Ciucaș 5/15

Tel./Fax: 0264-425626

www.edituraargonaut.ro

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE	9
I. INTRODUCERE	11
I. 1. Scopul lucrării	11
I. 2. Izvoare	12
I. 3. Delimitarea geografică a zonei	12
I. 4. Limitele cronologice.....	12
I. 5. Aspecte referitoare la metodă și unele precizări de ordin tehnic	13
II. CÂTEVA CONSIDERAȚII ÎN LEGĂTURĂ CU ISTORIOGRAFIA PROBLEMEI PRIVIND SARMAȚII TIMPURIU DIN NORDUL MĂRII NEGRE	17
III. OBSERVAȚII ASUPRA CRONOLOGIEI ȘI PERIODIZĂRII CULTURII SARMATICE	27
IV. MORMINTE. RITUL ȘI RITUALURI FUNERARE	31
IV. 1. Amplasarea și dispunerea mormintelor	31
IV. 2. Tipurile de morminte	32
IV. 3. Amenajarea mormintelor	37
IV. 4. Orientarea și poziția defuncțiilor	38
IV. 5. Elemente ale ritualului funerar	40
IV. 6. Ofrande animale	41
IV. 7. Mobilierul funerar: componența și poziția în morminte	43
V. CÂTEVA OBSERVAȚII CU PRIVIRE LA TEZAURE ȘI DEPOZITE	47
VI. CULTURA MATERIALĂ	51
VI. 1. VASE CERAMICE	51
VI. 1. 1. Vase sarmatice modelate cu mâna	52
VI. 1. 1. 1. Vase pentru prepararea și păstrarea hranei	52
VI. 1. 1. 2. Vase pentru păstrarea, turnarea și consumarea lichidelor	54
VI. 1. 1. 3. Vase utilizate ritual	57
VI. 1. 2. Vase ceramice de import modelate cu mâna și la roată	60
VI. 1. 2. 1. Vase pentru prepararea și păstrarea hranei	60
VI. 1. 2. 2. Vase pentru consumarea hranei	60
VI. 1. 2. 3. Vase pentru păstrarea și turnarea lichidelor	61
VI. 1. 2. 4. Vase pentru băut	63
VI. 1. 2. 4. 1. <i>Kantbaroi</i>	63
VI. 1. 2. 4. 2. Boluri	64
VI. 1. 2. 4. 3. Cupe	64
VI. 1. 2. 5. Recipiente pentru păstrarea unguentelor și parfumurilor	64
VI. 1. 3. Câteva considerații privind vasele ceramice din complexe sarmatice timpurii din regiunea de la vest de Don	66
VI. 2. OBIECTE DE UZ CASNIC ȘI GOSPODĂRESC	67
VI. 2. 1. Fusaiole	67
VI. 2. 2. Cute	67
VI. 2. 3. Străpungători	68
VI. 2. 4. Cuțite	68
VI. 2. 5. Opațe	69
VI. 3. OBIECTE DE PODOABĂ ȘI VESTIMENTAȚIE	70
VI. 3. 1. Brățări	70
VI. 3. 2. Cercei	71
VI. 3. 3. Inele	73
VI. 3. 4. Verigi	74
VI. 3. 5. Catarame	76
VI. 3. 6. Pandantive	77

VI. 3. 7. Aplici	78
VI. 3. 8. Medalioane	78
VI. 3. 9. Mărgele	78
VI. 3. 10. Fibule	81
VI. 3. 11. Câteva considerații privind evoluția pieselor de podoabă și vestimentație	89
VI. 4. OGLINZI	90
VI. 4. 1. Câteva considerații privind oglinzile din mediul sarmatic timpuriu din spațiul dintre Don și Nistru	97
VI. 5. VASE DIN METAL	99
VI. 5. 1. Vase de argint	99
VI. 5. 2. Vase de bronz	102
VI. 5. 2. 1. Cazane	102
VI. 5. 2. 2. Situle	103
VI. 6. ARMAMENTUL	106
VI. 6. 1. Armamentul ofensiv	106
VI. 6. 1. 1. Spade și pumnale	106
VI. 6. 1. 2. Lănci	117
VI. 6. 1. 3. Arcul	120
VI. 6. 1. 4. Vârfuri de săgeți și tolbe	122
VI. 6. 2. Armamentul defensiv și echipamentul militar	128
VI. 6. 2. 1. Coifuri	129
VI. 6. 2. 2. Scuturi	133
VI. 6. 2. 3. Armuri	135
VI. 7. PIESE DE HARNAȘAMENT	137
VI. 7. 1. Zăbale	137
VI. 7. 2. Psalii	139
VI. 7. 3. Falere	141
VI. 7. 4. Aplici frontale	146
VI. 7. 5. Aplici	148
VI. 7. 6. Câteva considerații privind piesele de harnașament	149
VII. CÂTEVA OBSERVAȚII CU PRIVIRE LA SITUAȚIA DIN REGIUNEA NORD-PONTICĂ ÎN SECOLUL III A. CHR.	151
VIII. ISTORIA SARMAȚILOR TIMPURIU DIN NORDUL MĂRII NEGRE.....	161
IX. CONSIDERAȚII FINALE	181
X. REPERTORIUL DESCOPERIRILOR	191
ABSTRACT.....	227
ABREVIERI BIBLIOGRAFICE.....	251
BIBLIOGRAFIE.....	253
ANEXE	281
ILUSTRAȚIE	285

CONTENTS

FOREWORD	9
I. INTRODUCTION	11
I. 1. The aim of work.....	11
I. 2. Sources	12
I. 3. The geographical frame of the study	12
I. 4. Chronological limits.....	12
I. 5. Methodology and technical aspects.....	13
II. REMARKS ON THE HISTORIGRAPHY REGARDING THE EARLY SARMATIANS FROM THE NORTH OF THE BLACK SEA	17
III. OBSERVATIONS CONCERNING THE CHRONOLOGY OF SARMATIAN CULTURE	27
IV. GRAVES. FUNERARY RHYTE AND RITUALS	31
IV. 1. The location and display of graves.....	31
IV. 2. Types of graves	32
IV. 3. The fitting out of graves.....	37
IV. 4. The orientation and the position of bodies.....	38
IV. 5. Elements of the funerary ritual	40
IV. 6. Animal offerings.....	41
IV. 7. Funeral inventory: its composition and position within the graves	43
V. REMARKS ON HOARDS AND DEPOSITS	47
VI. THE MATERIAL	51
VI. 1. POTTERY	51
VI. 1. 1. Sarmatian hand-made pottery	52
VI. 1. 1. 1. Vessels for cooking and storing the food	52
VI. 1. 1. 2. Vessels for holding, pouring and consuming of liquids	54
VI. 1. 1. 3. Vessels for ritual purposes	57
VI. 1. 2. Import pottery hand – and wheel-made	60
VI. 1. 2. 1. Storing and cooking vessels	60
VI. 1. 2. 2. Vessels for eating	60
VI. 1. 2. 3. Vessels for storing and pouring liquids	61
VI. 1. 2. 4. Vessels for drinking	63
VI. 1. 2. 4. 1. <i>Kantharoi</i>	63
VI. 1. 2. 4. 2. Bowls	64
VI. 1. 2. 4. 3. Cups	64
VI. 1. 2. 5. Containers for ointments and perfumes	64
VI. 1. 3. Remarks on pottery from early Sarmatian complexes in the area westward of the River Don	66
VI. 2. DOMESTIC TOOLS	67
VI. 2. 1. Loom weights	67
VI. 2. 2. Cockles	67
VI. 2. 3. Piercing tools	68
VI. 2. 4. Knives	68
VI. 2. 5. Lamps	69
VI. 3. JEWELRY AND ADORNMENTS OBJECTS	70
VI. 3. 1. Bracelets	70
VI. 3. 2. Earrings	71
VI. 3. 3. Rings	73
VI. 3. 4. Links	74
VI. 3. 5. Buckles	76
VI. 3. 6. Pendants	77
VI. 3. 7. Appliqués	78
VI. 3. 8. Medallions	78
VI. 3. 9. Beads	78
VI. 3. 10. Brooches	81
VI. 3. 11. Remarks on the development of jewelry and adornments objects	89
VI. 4. MIRRORS	90
VI. 4. 1. Remarks on the mirrors found in the early Sarmatian environment from the area between the Don and Nester rivers	97
VI. 5. METAL VESSELS	99
VI. 5. 1. Silver vessels	99
VI. 5. 2. Bronze vessels	102
VI. 5. 2. 1. Boilers	102
VI. 5. 2. 2. Situlae	103
VI. 6. WEAPONRY	106
VI. 6. 1. Charge weaponry	106
VI. 6. 1. 1. Swords	106
VI. 6. 1. 2. Spears	117
VI. 6. 1. 3. Bows	120
VI. 6. 1. 4. Arrowheads and quivers	122
VI. 6. 2. Defensive weaponry and equipment	128
VI. 6. 2. 1. Helmets	129
VI. 6. 2. 2. Shields	133
VI. 6. 2. 3. Armors	135
VI. 7. HARNESS PIECES	137
VI. 7. 1. Bits	137
VI. 7. 2. Hackamores	139
VI. 7. 3. Phalerae	141
VI. 7. 4. Frontal appliqués	146
VI. 7. 5. Appliqués	148
VI. 7. 6. Remarks on the harness pieces	149
VII. OBSERVATIONS CONCERNING THE NORTH-PONTIC HISTORY IN THE 3RD C. BC	151
VIII. THE HISTORY OF THE EARLY SARMATIANS IN NORTH OF THE BLACK SEA	161
IX. CONCLUSIONS	181
X. THE REPERTORY OF DISCOVERIES	191
ABSTRACT	227
BIBLIOGRAPHICAL ABBREVIATIONS	251
BIBLIOGRAPHY	253
ANNEXES	281
PLATES	285

CUVÂNT ÎNAINTE

Cartea de față, fără a avea pretenții de exhaustivitate, încearcă o prezentare a civilizației sarmaților timpurii din spațiul nord-pontic în secolele II-I a. Chr. Lucrarea este rezultatul efortului personal de adunare, sistematizare și analizare a vestigiilor arheologice aparținând sarmaților din regiunea și perioada analizată, precum și al celor care de-a lungul mai multor decenii au întreprins efectiv cercetările pe teren și s-au preocupat de studiul civilizației sarmaților. Trebuie menționat ca lucrarea de față reprezintă doar un stadiu al cercetărilor arheologice, iar concluziile noastre se bazează pe informațiile de la nivelul actual al cunoștințelor referitoare la sarmații timpurii din regiunea nord-pontică. Sperăm ca investigația noastră să constituie un aport substanțial la cunoașterea civilizației sarmatice, în general, și a celei din spațiul analizat în special. În același timp să fie un imbold pentru cercetările viitoare, care să aducă date și informații noi cu privire la sarmații din regiunea nord-pontică.

Elaborarea acestei lucrări, sub forma unui studiu mai amplu, mi-a fost propusă în urma unei discuții pe marginea problemei sarmaților timpurii din spațiul nord și nord-vest pontic de către profesorul Ioan Glodariu, cel care mi-a acordat încrederea și ajutorul său de-a lungul anilor. Pentru toate acestea îi aduc mulțumirile cuvenite și recunoștința mea.

Profundă recunoștință îi datorez domnului conf. univ. dr. Alexandru Diaconescu pentru că a fost cel ce m-a îndemnat spre studiul civilizației sarmate.

Exprim, în egală măsură, sincera mea recunoștință prof. univ. dr. Nicolae Gudea pentru sfaturile competente și observațiile utile făcute pe tot parcursul elaborării lucrării.

De asemenea le sunt recunoscător cercetătorilor dr. Alexandru V. Simonenko, dr. Serghej V. Polin și dr. Valentina V. Krapivina (Institutul de Arheologie, Kiev), care mi-au oferit numeroase sfaturi, sugestii și informații în legătură cu problema sarmaților din spațiul nord și nord-vest pontic. De asemenea le mulțumesc pentru numeroasa bibliografie pusă la dispoziție în timpul stagiului de documentare pe care l-am avut la Institutul de Arheologie al Academiei Ucrainene de Științe din Kiev.

Țin să mulțumesc și cercetătorilor dr. Igor V. Brujako, dr. Evgenija F. Redina și dr. Leonid V. Subbotin de la Muzeul de Arheologie din Odessa, precum și lui dr. Tatiana L. Samoijlova și dr. Mihail M. Fokeev de la Institutul de Arheologie din Odessa, pentru sfaturile utile și ajutorul dat cu generozitate pentru clarificarea unor aspecte privitoare la aria noastră de cercetare.

Recunoștința mea se îndreaptă și către Serghej Agulnicov și Valeriu Bubulici (Institutul de Arheologie și Etnografie, Chișinău) care mi-au pus la dispoziție și mi-au înlesnit accesul la o serie de informații necesare și extrem de utile în elaborarea acestei lucrări.

Aceleași gânduri de mulțumire se îndreaptă către dr. Valeriu Sîrbu (Muzeul Brăilei) și dr. Aurel Rustoiu (Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca) care au manifestat receptivitate față de investigația mea și mi-au acordat sprijinul lor de specialitate și sfaturi competente. Le mulțumesc pentru răbdarea cu care mi-au citit părți din manuscris, în diverse faze ale redactării sale, pentru sugestiile și observațiile critice făcute și, nu în ultimul rând, pentru analogiile semnalate pentru diferite categorii de artefacte.

Adresez și pe această cale mulțumiri colegilor și prietenilor de specialitate care mi-au fost de un real ajutor prin sugestii, observații, comentarii precum și prin posibilitatea ce mi-au creat-o de a purta discuții tematice, care mi-au îmbogățit sfera de idei a prezentei lucrări: conf. univ. dr. Gelu Florea, lect. univ. dr. Ligi Ruscu (Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca), dr. Cristian Găzdac, dr. Ioan Stanciu (Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca), dr. Viorica Rusu-Bolindeț (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca).

Nu în ultimul rând, se cuvine menționat și faptul potrivit căruia realizarea acestei lucrări a devenit posibilă și prin sprijinul efectiv acordat din partea prof. univ. dr. Petre Roman, până în 2003 directorul Institutului Român de Tracologie.

Sper ca lucrarea de față să nu dezamăgească încrederea pe care aceștia au investit-o în autor și să contribuie la creșterea interesului pentru studiul civilizației sarmate.

Îi sunt recunoscător și prietenului Virgil Târău, specialist în istorie contemporană, pentru dialogul științific deschis la care și-a arătat în permanență disponibilitatea, extrem de util mie.

Îi mulțumesc de asemenea kolegei și prietenei Ioana Savu pentru răbdarea și acuratețea cu care a efectuat corecturile la versiunea anterioară a acestei cărți.

Adresez pe această cale mulțumirile mele și prietenilor Radu și Cristina Borodi, Gabriel și Simona Chiș, Marius Cuibus și Eugenia Cuibus, Anatol și Camelia Pânzaru, Mircea și Anca Rotaru, Bogdan și Anca Suci, Viorel Manole, Rodica Miron și Ottmar Trașcă care m-au încurajat, m-au sprijinit moral și au fost alături de mine în momentele cele mai grele ale elaborării acestei lucrări.

Mulțumesc de asemenea prietenilor Cătălin Onuțu și Ovidiu Pinte de la S.C. IONAS TRANS S.A. care au contribuit financiar la apariția acestei cărți.

În final, dar nu în ultimul rând, doresc să mulțumesc dragilor, răbdătorilor mei părinți, care au fost mereu alături de mine, susținându-mă și încurajându-mă în permanență.

Tuturor celor numiți în rândurile de mai sus le adresez sincera mea grațitudine.

Vitalie Bârcă

I. INTRODUCERE

Țimp de aproape șase secole triburile sarmaților nomazi au constituit principala putere etno-politică în stepa și silvostepa din spațiul nord-pontic de la vest de Don și au jucat un rol important în dezvoltarea istorică a teritoriilor pe care le-au ocupat, au influențat evoluția și dezvoltarea orașelor grecești nord-pontice și a lumii “barbare” înconjurătoare. Sarmații au participat la evenimentele politice care au avut loc pe parcursul secolelor II a. Chr. – IV p. Chr., ei fiind unii dintre cei mai reductibili dușmani ai Imperiului Roman și ai orașelor grecești din nordul și nord-vestul Mării Negre. Intrând în contact cu purtătorii culturii Zarubineck și sciții târziu din regiunea Niprului de Jos și din Crimeea, sarmații și-au lăsat amprenta asupra civilizației și culturii acestora. Pe de altă parte, și sarmații au suferit influențe din partea acestora, dar și din cea a culturii orașelor grecești. Mai mult decât atât, se poate constata că, intrând în contact direct cu grecii, iar mai apoi cu romanii, mobilierul funerar al sarmaților s-a îmbogățit în mod simțitor. Materialul arheologic, iar în unele cazuri cel antropologic și cel lingvistic, sunt o mărturie a complexelor procese etnice petrecute în regiunile în care pătrundeau sarmații. Astfel, studierea proceselor etnice și culturale în regiunile în care au pătruns aceștia nu este posibilă, în opinia noastră, fără clarificarea rolului istoric pe care l-au jucat sarmații în cadrul lor.

Formându-se în stepele de la est de Volga, triburile sarmatice ale iazigilor, roxolanilor, aorșilor, siracilor, iar mai târziu a alanilor, au pătruns val după val spre vest în căutarea de noi teritorii. Acest lucru se datorează și faptului că aceștia erau preponderent crescători de animale, ceea ce necesita în permanență noi pășuni. Un rol în expansiunea sarmaților spre vest l-a jucat și exploatarea externă, care a fost în cazul tuturor nomazilor o cale pentru obținerea de noi produse.

Rolul jucat de sarmați în dezvoltarea istorică a spațiului nord-pontic face ca studierea istoriei și culturii sarmaților să fie actuală. Nu mai puțin importante sunt aspectele privind caracterul și perioada pătrunderii sarmaților în Sciția, problema cronologiei și periodizării culturii sarmatice din nordul Mării Negre, cercetarea minuțioasă a perioadelor de dezvoltare a culturii sarmatice, relațiile cu populațiile învecinate și cercetarea asemănărilor și deosebiriilor dintre culturile sarmatice din spațiul nord-pontic, de la vest de Don, și cel de la est de acest fluviu. Rezolvarea cu succes a tuturor acestor probleme legate de istoria și cultura sarmaților depinde de nivelul de cercetare a culturilor sarmatice din întregul spațiu locuit de aceștia de-a lungul secolelor.

Revenind la regiunea nord-pontică dintre Don și Nistru trebuie precizat că, deși numărul descoperirilor sarmatice timpurii și a lucrărilor dedicate acestora este destul de mare, deocamdată, nu există nici o lucrare de sinteză care înglobează toate aceste probleme. Mai mult decât atât, nu există nici o analiză amplă a tuturor categoriilor de materiale, dar nici o abordare care să corespundă noilor cunoștințe din domeniu.

I. 1. Scopul lucrării

Obiectivul esențial, bazat pe înregistrarea descoperirilor sarmatice timpurii (morminte, tezaure, depozite), l-a constituit posibilitatea de a urmări evoluția locuirii în spațiul dintre Don și Nistru, pe parcursul a două secole, corespunzătoare culturii sarmatice timpurii. Dată fiind natura cercetării, și mai ales cantitatea și varietatea materialului arheologic, destul de numeros, am încercat să oferim, în primul rând, o privire generală, critică, asupra punctelor de vedere existente în literatura de specialitate asupra diferitelor aspecte legate de cultura sarmatică timpurie. Un alt scop al lucrării l-a constituit atât efectuarea unei analize tipologice și cronologice a materialului arheologic, cât și evidențierea principalelor elemente de determinare cronologică (artefacte cu o datare exactă). Pe baza acestora am încercat să stabilim încadrarea cronologică și periodizarea culturii sarmatice timpurii din spațiul nord-pontic de la vest de Don și să corelăm rezultatele obținute cu cronologia lumii sarmatice de la est de Don. Un alt țel al demersului nostru a fost efectuarea unei analize complexe a izvoarelor arheologice și literare, precum și utilizarea rezultatelor acestuia pentru reconstituirea proceselor etno-politice a culturii sarmatice timpurii din regiunea dintre Don și Nistru, pe tot parcursul existenței acesteia.

Lucrarea de față încearcă o prezentare cât mai detaliată a valorilor materiale și spirituale ale sarmaților timpurii din regiunea dintre Don și Nistru în secolele II-I a. Chr., modul în care aceștia au reușit, în intervalul cronologic analizat, să valorifice relațiile cu sciții, purtătorii culturii Zarubineck și orașele grecești. Nu în ultimul rând, sunt analizate atât impulsurile novatoare venite dinspre aceștia, cât și particularizarea culturii sarmatice din spațiul analizat, precum și aportul adus de către aceștia la dezvoltarea culturii sarmatice din nordul Mării Negre.

I. 2. Izvoare

Sursele de bază utilizate la elaborarea acestei lucrări sunt cele arheologice, literare și epigrafice, care în cea mai mare parte a lor sunt publicate și cunoscute cercetătorilor. În calitate de izvoare epigrafice figurează decretul olbian în cinstea lui Protogenes¹ și cel de la Chersonesus, dat în cinstea lui Diophantes². Izvoarele arheologice, cele mai numeroase, sunt reprezentate de morminte, urmate de descoperirile izolate. O grupă aparte o reprezintă tezaurele și depozitele care au în componența lor, de regulă, piese de armament și harnașament.

În studiul de față, care nu are pretenții de exhaustivitate, pentru analiza culturii sarmatice timpurii din spațiul dintre Don și Nistru au fost utilizate **56** de morminte, **12** descoperiri izolate, **5** tezaure și **2** depozite, care se datează, cu excepția mormântului de la Uškalka, în limitele secolelor II-I a. Chr.

I. 3. Delimitarea geografică a zonei

Din punct de vedere geografic, regiunea propusă spre a fi investigată cuprinde stepa și silvostepa dintre Don și Nistru, care face parte din teritoriul actual al Ucrainei³. Acest spațiu, care reprezintă partea nordică a regiunii circumpontice, este cunoscut în literatura de specialitate sub denumirea de nordul Mării Negre. Din punct de vedere geografic, însă, în această regiune intră și peninsula Taman, parte din spațiul de la est de Marea Azov, regiunea Kuban, cât și teritoriul de la vest de Nistru. Cu toate acestea, pe parcursul lucrării, s-a utilizat pentru acest spațiu atât denumirea de nordul Mării Negre sau regiunea/spațiul/teritoriul nord-pontic, cât și cea de regiunea/spațiul de la vest de Don sau spațiul/teritoriul dintre Don și Nistru.

I. 4. Limitele cronologice

Reperle cronologice pentru delimitarea perioadei investigate sunt suficient de clare, datorită realităților arheologice, care sunt completate de cele literare și epigrafice. Astfel, data de început a culturii sarmatice timpurii în spațiul nord-pontic se plasează în secolul II a. Chr., iar finalul la sfârșitul secolului I a. Chr. Ocuparea regiunii nord-pontice de la vest de Don de către sarmați, anume începând cu secolul II a. Chr., nu este nicidecum întâmplătoare ci, este în strânsă legătură cu evenimentele care au avut loc în acea perioadă în stepele euroasiatice⁴. Astfel, situația de tensiune demografică din Sarmația Asiatică a dus la mișcarea sarmaților spre vest, care s-a soldat cu ocuparea spațiului dintre Don și Nipru⁵. În ceea ce privește cealaltă limită, aceasta corespunde sfârșitului culturii sarmatice timpurii.

În intervalul cronologic cuprins între cele două limite, sarmații au ocupat tot spațiul cuprins între Don și Nipru, unde s-a format cultura sarmatică timpurie din nordul Mării Negre, înrudită cu cea de la est de Don, dar care are și particularitățile sale. În această perioadă au loc primele contacte cu sciții târziu, cu purtătorii culturii Zarubineck și cu orașele grecești nord-pontice. Spre sfârșitul

¹ IOSPE I², 32, p. 43-56.

² IOSPE I², 352, p. 297-307.

³ Câteva dintre descoperirile sarmatice timpurii din spațiul analizat sunt de pe teritoriul Rusiei.

⁴ Activarea hunilor, pătrunderea nomazilor în Asia Centrală, distrugerea Regatului Greco-Bactrian; creșterea substanțială a populației în Sarmația Asiatică, pătrunderea pe teritoriul acesteia a unor noi grupări de sarmați la care se adaugă presiunile asupra părții asiatice a Regatului Bosporan (Cf. în acest sens Skripkin 1993, p. 7-9; Skripkin 2001, p. 180-182; Klepikov, Skripkin 1997, p. 37-38).

⁵ O confirmare în acest sens este și mențiunea în izvoarele literare, începând cu secolul II a. Chr., a roxolanilor, iazigilor, aorșilor și siracilor, dar și inovațiile din cultura materială (Vezi Skripkin 1993, p. 8; Skripkin 2001, p. 181).

acestei perioade incursiunile sarmaților ating Dunărea de Jos, iar din spațiul de la vest de Nistru se cunosc primele morminte aparținând acestora. În final, mai trebuie precizat că în intervalul cronologic de care ne ocupăm, în spațiul menționat, s-au format uniunile de triburi ale roxolanilor și iazigilor, atestate în izvoarele literare și confirmate de descoperirile arheologice.

I. 5. Aspecte referitoare la metodă și unele precizări de ordin tehnic

Întregul demers se bazează pe înregistrarea, pe cât posibil, a descoperirilor din spațiul propus spre investigare. Au fost excluse din lista acestora câteva descoperiri (Kut, Gruševka, Verhnjaja Maevka etc.), care deși sunt atribuite de unii cercetători sarmaților, nu sunt, după cum s-a demonstrat în urma unei analize minuțioase, sarmatice⁶. Pe de altă parte, s-au inclus în repertoriu (capitolul X) o serie de descoperiri (tezaure, depozite, descoperiri izolate) care n-au fost atribuite, de cea mai mare parte a cercetătorilor, sarmaților, dar care, după cum vom vedea, au aparținut acestora. Altfel spus, s-a încercat realizarea unui repertoriu care să includă toate descoperirile (morminte, tezaure, depozite, descoperiri izolate) care au aparținut, cu siguranță, sarmaților timpurii.

În cadrul repertoriului, care respectă principiul alfabetic, fiecare descoperire a primit un număr, chiar dacă în raza aceleiași localități au fost descoperite câteva morminte. Acest lucru a fost făcut atât pentru o mai ușoară regăsire în catalog a descoperirii, atunci când se face trimitere în text, cât și pentru elaborarea hărților, pe care numerele din dreptul fiecărui semn corespund cu numerotarea din repertoriu. Repertoriul, completat de ilustrație, a fost conceput în așa fel încât să ilustreze în mod clar, toate vestigiile.

În realizarea repertoriului s-a încercat, la fiecare descoperire, să se marcheze toate datele tehnice. În unele cazuri, datorită publicării defectuoase, acest lucru nu a fost posibil decât parțial. De regulă, s-a menționat dacă mormântul a fost efectuat într-un tumul de epocă mai veche ori principal în tumul sarmatic sau plan, cât și forma gropii, orientarea și poziția scheletului. Pentru tezaure, depozite și piesele izolate s-a menționat, în funcție de informațiile existente, locul și condițiile de descoperire. Totodată, s-a insistat, în măsura datelor avute la dispoziție, ca mobilierul funerar⁷, care include inventarul⁸ și ofranda⁹, să fie descris cât mai riguros. La fiecare descoperire din cadrul repertoriului este trecută și datarea propusă de noi, iar la bibliografie, pentru fiecare autor care a publicat și analizat respectiva descoperire, este trecută în paranteze datarea propusă de acesta.

Repertoriul întocmit a constituit, de altfel, baza întregii analize a culturii sarmatice timpurii din spațiul supus analizei, pe care am încercat să o dezvoltăm pe tot parcursul demersului.

Toate problemele pe care le ridică studiul sarmaților timpurii din regiunea dintre Don și Nistru au fost tratate în cadrul unor capitole separate.

Astfel, o trecere în revistă a istoriografiei problemei privind expansiunea și ocuparea de către sarmați a spațiului de la vest de Don, a relațiilor cu alte populații, dar și a diferitelor aspecte cronologice și istorice constituie un capitol separat în cadrul lucrării (capitolul II). În capitolul următor s-a făcut o trecere în revistă a cronologiei și periodizării culturii sarmatice propuse de-a lungul timpului; tot în acest capitol ne-am oprit asupra celor două concepte privind formarea culturilor sarmatice, cât și asupra conținutului istoric a fenomenului de schimbare a unei culturi sarmatice cu alta. La sfârșit, dar nu în ultimul rând, ne-am oprit și asupra problemei limitelor cronologice superioare și inferioare a culturilor sarmatice.

În capitolul IV, dedicat ritului și ritualurilor funerare, s-a încercat abordarea unor aspecte legate de amplasarea și dispunerea mormintelor, de tipurile de morminte și amenajarea acestora, de

⁶ Cf. Polin 1992, p. 124-146 cu toată bibliografia.

⁷ Mobilierul funerar include ansamblul bunurilor aflate în amenajarea funerară (Cf. Sirbu 2000, p. 161; Sirbu 2003, p. 20).

⁸ Inventarul funerar include acele piese din mormânt care au fost în mod nemijlocit legate de persoana defunctului (îmbrăcăminte, piese de podoabă și vestimentație, obiecte de toaletă) sau de unele activități pe care acesta le-a desfășurat (armament și echipament militar, unelte, ustensile etc.) (Cf. Sirbu 2000, p. 161; Sirbu 2003, p. 18).

⁹ Ofranda funerară include alte obiecte decât cele care fac parte din inventarul funerar. Prin natura ei ofranda este legată de credința în "viața de dincolo", astfel că ea ne poate oferi indicii despre ideologia funerară a comunității respective. Pot fi apreciate ca ofrande alimentele, vegetale sau animale, lichidele, cât și alte bunuri. Acestea erau depuse în recipiente, ceea ce face ca acestea să fie considerate ofrande (Cf. Sirbu 2000, p. 161; Sirbu 2003, p. 21).

orientarea și poziția defuncțiilor, elementele ritualului funerar, cât și cele legate de mobilierul funerar și ofranda animală din morminte. Pe tot parcursul abordării acestor aspecte s-au făcut referiri atât la situația din întregul spațiu locuit de sarmați în secolele II-I a. Chr., cât și la cea din perioada secolelor IV-III a. Chr. și din primele secole p. Chr. Uneori, pe parcursul analizei acestei probleme, s-a încercat, cu maximă prudență, prin comparație cu situația din spațiul de la est de Don și regiunea Kuban, o atribuire etnică mai exactă.

În capitolul V a fost abordată problema tezaurelor și depozitelor, care se compun din piese de harnașament, unele cu o valoare materială foarte mare. Asocierea obiectelor din inventare, condițiile similare de descoperire cât și datarea în aceeași perioadă, ne-au făcut să le analizăm pe acestea în strânsă legătură cu cele de la vest de Nistru și est de Marea Azov.

În cadrul capitolului VI, intitulat **Cultura materială**, s-a realizat o analiză amănunțită a întregului material arheologic, dar și o încadrare tipologică cât mai exactă a acestuia. Fiind cel mai voluminos capitol, problematica a fost structurată în mai multe subcapitole, care analizează toate categoriile de artefacte. Astfel, vasele ceramice au fost tratate în funcție de modalitatea de modelare, cu mâna sau la roată, cât și din punct de vedere al funcționalității și formei acestora. Pentru fiecare categorie în parte s-au abordat și unele aspecte referitoare la calitatea pasteii, culoare și ornamentică. De asemenea, s-a încercat oferirea unei tipologii a formelor. În final, ne-a preocupat și problema analogiilor, în dorința de a oferi o plasare cronologică mai apropiată de realitate.

În abordarea și plasarea tipologică a celorlalte categorii de materiale s-a avut în vedere utilitatea lor. Astfel, alături de subcapitolul dedicat vaselor ceramice subcapitole mari fiind: **Obiecte de uz casnic și gospodăresc, Obiecte de podoabă și vestimentație, Oglinzi, Vase din metal, Armament și Piese de harnașament.**

În cadrul fiecărui subcapitol, în funcție de formă și modul de realizare a pieselor, s-a realizat o plasare tipologică cât mai concisă. O atenție deosebită s-a acordat pieselor de podoabă și vestimentație, oglinzilor și vaselor de bronz, care reprezintă repere importante pentru datarea complexelor cercetate arheologic. Pentru fiecare tip de piesă în parte s-au oferit analogii referitoare atât la plasarea în timp și răspândire, cât și la atribuirea etnică pe care o comportă unele dintre acestea. Mai mult decât atât, pentru o serie de piese s-a precizat, în paranteze, corespondentul tipului nostru din alte scheme tipologice. Ținem să precizăm însă că stabilirea unei tipologii interne a fost făcută nu de dragul de a crea noi tipologii ci pentru sistematizarea materialului și pentru o mai ușoară accesare la concluziile istorice pe care acesta le oferă.

În ceea ce privește cronologia diferitelor categorii de artefacte, trebuie spus că aceasta a fost stabilită în funcție de contextele arheologice în care au fost descoperite, restul pieselor bine databile din mormânt sau prin analogie cu piesele similare din alte morminte, medii culturale și spații geografice. În cazul în care, în cadrul unor descoperiri, se aflau mai multe piese cu o datare mai restrânsă s-a încercat pentru unele dintre ele propunerea unei datări mai exacte. Pe de altă parte, s-a încercat reîncadrarea în limite cronologice mai precise a câtorva descoperiri. S-a recurs la acest lucru deoarece, pe de o parte, datările operate până acum, pentru o serie de piese, fie au vizat o perioadă largă, fie au fost datate sau încadrate greșit, fapt care a avut repercusiuni în atribuirea etnică a complexelor în care au fost descoperite.

Cert este că încadrările cronologice, precum și cele etnice, pe care le comportă unele dintre piesele analizate în acest capitol, îi conferă acestuia o importanță deosebită care a stat la baza încadrării cronologice a descoperirilor sarmatice timpurii din spațiul dintre Don și Nistru.

În capitolul VII, dedicat situației din regiunea nord-pontică în secolul III a. Chr., s-a încercat o prezentare a opiniilor privind încetarea Sciției Mari, cât și a situației din acest spațiu înaintea ocupării lui de către sarmați.

Un capitol important în lucrare este cel dedicat istoriei etnice și politice a sarmaților din nordul Mării Negre în secolele II-I a. Chr. Pe parcursul acestuia s-a încercat coroborarea datelor arheologice, literare și epigrafice, în dorința de a oferi o imagine de ansamblu asupra situației din regiune, în general, și a istoriei sarmaților din nordul Mării Negre în special pentru perioada menționată. Mai mult decât atât, s-a încercat marcarea unor aspecte legate de relațiile sarmaților cu Regatul Bosporan, orașele grecești, cu sciții târzii și purtătorii culturii Zarubineck.

Capitolul **Concluzii finale** cuprinde concluziile care se desprind din cele expuse în capitolele anterioare. Acesta este urmat de cel care cuprinde repertoriul descoperirilor la care se mai adaugă abrevierile bibliografice folosite, bibliografia¹⁰, anexele și ilustrația. Ultima parte reprezintă inventarele mormintelor, tezaurelor și depozitelor, cât și piesele care provin din descoperiri izolate din spațiul care a constituit subiectul cercetării.

---

¹⁰ La transliterarea caracterelor chirilice în alfabetul latin am utilizat normele de transliterare aprobate în 1979 de Institutul Român de Standardizare.

II. CÂTEVA CONSIDERAȚII ÎN LEGĂTURĂ CU ISTORIOGRAFIA PROBLEMEI PRIVIND SARMAȚII TIMPURI DIN NORDUL MĂRII NEGRE

Încă din secolul XVIII, pe baza relatărilor lui Diodor din Sicilia, V. N. Tatișcev, iar mai târziu și N. M. Karamzin care a mai luat în considerație și învingerea lui Atheas de către Filip II, cât și mai târziu campanie a geților lui Burebista, scriau despre distrugerea Sciției de către sarmați ca despre un fapt real. Ambii autori nu au precizat, însă, limitele cronologice ale acestor evenimente¹.

În secolul XIX, cercetătorul P. I. Șafarik a fost primul care a analizat toate izvoarele antice și evenimentele într-un context istoric larg. Acestuia îi aparține și ipoteza referitoare la pătrunderea timpurie și treptată a sarmaților spre vest². Tot acest autor, în urma analizei relatărilor lui Herodot și a autorilor din secolele V-IV a. Chr., a presupus că sarmații, imediat după perioada lui Herodot, au traversat fluviul Don, pătrunzând în Europa, așezându-se pe pământurile sciților. P. I. Șafarik presupunea că odată cu activizarea celților în Peninsula Balcanică, în a doua jumătate a secolului IV a. Chr., a putut să aibă loc o ciocnire militară care a dus la slăbirea Sciției. Același autor preciza lipsa acestor informații în izvoare, cât și lipsa schimbărilor în mediul scitic. P. I. Șafarik considera că trebuie să vedem în regele Saitapharnes din decretul lui Protogenes, un rege sarmat. Tot el presupunea că în secolul III a. Chr. a avut loc cucerirea teritoriilor sciților regali de către sarmați, care ajung astfel până la Nipru, iar cândva după incursiunea geților asupra Olbiei, sarmații au ocupat teritoriul dintre Nipru și Dunăre³.

Istoricul și arheologul I. E. Zabelin considera relatările lui Diodor din Sicilia despre "cucerirea" Sciției de către sarmați nu ca o distrugere a acesteia ci o dovadă a apariției în stepele din sudul Rusiei a unei noi comunități, a cărei nume se va extinde asupra întregii populații locale din nordul Mării Negre. După părerea lui I. E. Zabelin, Saitapharnes din decretul lui Protogenes a fost un rege scit care încasa tribut de la Olbia. În ceea ce privește datarea acestui decret, I. E. Zabelin, la fel ca și P. I. Șafarik, îl atribuie secolelor II-I a. Chr. De altfel, pentru I. E. Zabelin epoca scitică în zona nord-pontică se sfârșea odată cu victoria lui Diophantes⁴.

O opinie apropiată de cea a lui P. I. Șafarik referitoare la pătrunderea timpurie a sarmaților spre vest au avut și A. S. Lappo-Danilevskij⁵ și V. V. Latyșev⁶. Pe thisamați și saii din decretul olbian, V. V. Latyșev îi consideră sauromați și meoți care au venit de peste Don. Considerația că Atheas a fost conducătorul Sciției dintre Don și Dunăre l-a condus pe același autor la concluzia potrivit căreia învingerea acestuia în zona Dunării în 339 a. Chr. a permis libera pătrundere a sauromaților spre vest departe de teritoriile lor de baștină⁷.

F. Braun considera posibil să pună în legătură începutul expansiunii sarmaților cu "poporul" sarmaților, amintiți de Scylax din Carianda pe malul vestic al Donului. El presupunea că mișcarea sciților peste Dunăre putea fi rezultatul presiunii sarmaților din vest. Același autor precizează că date sigure despre prezența sarmaților la vest de Don apar doar din secolul II a. Chr. Tot F. Braun considera că lupta dintre Atheas și Filip II a fost ultima demonstrație de forță a sciților și din acel moment începea decăderea Sciției. În ceea ce privește pătrunderea sciților în Dobrogea același autor considera că aceasta se datorează presiunii triburilor sarmatice. În unele relatări din secolul II a. Chr., pe teritoriile locuite nu demult de sciți sunt amintiți acum sarmații, în timp ce rămășițe de sciți se fixează doar în apropierea Olbiei și zona Dunării de Jos. Când și cum a avut loc acest schimb de populație nu este cunoscut, iar informația lui Diodor din Sicilia nu ne menționează când a avut loc acest eveniment, fapt subliniat și de

¹ Tatișcev 1962, p. 137, 233, 242; Karamzin 1903, p. 25.

² Șafarik 1848, p. 16-18.

³ Șafarik 1848, p. 16-18, 106-111.

⁴ Zabelin 1908, p. 236, 273-274, 347, 356-366.

⁵ Lappo-Danilevskij 1887, p. 16; Lappo-Danilevskij 1894, p. 191.

⁶ Latyșev 1887, p. 87-90.

⁷ Latyșev 1887, p. 87-90.

F. Braun. În ceea ce privește thisamații, sauradații și saii din decretul olbian, același autor considera că aceștia erau sarmați, iar decretul se datează în secolul II a. Chr.⁸.

D. Ju. Samokvasov susținea că triburile sarmatice au pătruns în Sciția după căderea acesteia. Tot el afirma că aceștia s-au amestecat cu sciții și au format un "stat" sub conducerea roxolanilor⁹. În secolul II a. Chr. sarmații, în opinia aceluiași autor, au pătruns în spațiul dintre Nipru și Dunăre și au intrat în componența statului dac¹⁰.

A. A. Bobrinskij la rândul lui, în urma analizei vestigiilor scitice, considera că sfârșitul dominației civilizației scitice a avut loc în secolul II a. Chr.¹¹.

I. Hojnovskij aprecia că sarmații care locuiau în vremea lui Herodot la est de Don în secolul IV a. Chr. au început să treacă pe malul drept al acestui fluviu, iar în anul 350 a. Chr. au ocupat Crimeea. În opinia aceluiași autor sciții, sub presiunea sarmaților din est și a geto-dacilor din vest, s-au retras spre Nipru. Tot el afirma că din anul 180 a. Chr. sarmații au supus o parte a stepelor din sudul Rusiei¹².

V. A. Gorodcov, care a cercetat foarte mult vestigiile sarmatice din Ucraina, considera că în secolul II a. Chr. Sciția a fost ocupată de sauromați sau sarmați care înainte locuiau la est de Don. Același autor afirma că la hotarul dintre secolele I a. Chr. - I p. Chr. sarmații au ajuns la Dunăre¹³.

O lucrare fundamentală a fost elaborată la începutul secolului de către E. Minns care, bazându-se pe datările pieselor grecești, pentru prima dată, a propus o cronologie generală a descoperirilor scitice și sarmatice din sudul Rusiei. Dar, erorile pe care le-a făcut E. Minns în datarea complexelor fără importuri grecești la care se adaugă datările greșite a unei serii de tumuli din silvostepă l-au făcut să atribuie o serie de morminte scitice sarmaților. De aici și concluzia greșită potrivit căreia în ultimele secole a. Chr. până la hotarul dintre secolele I a. Chr. - I p. Chr. cultura sarmatică este identică celei scitice¹⁴. De altfel, această situație a fost asimilată și perpetuată. Din cauza slabei prelucrări a cronologiei, unele morminte tumulare regale scitice erau datate în secolul II a. Chr. și erau considerate ca fiind înmormântări de conducători sarmați, printre acestea numărându-se mormintele de la Soloha, Čertomlyk, Karagodeuș¹⁵, cât și o serie de tumuli din silvostepă¹⁶. Tot E. Minns susținea pătrunderea treptată a sarmaților la vest de Don începând cu a doua jumătate a secolului IV a. Chr., iar populațiile menționate în decretul lui Protogenes le considera sarmatice¹⁷. În opinia lui, îndelungatele lupte dintre sarmați și sciți au dus la instaurarea în secolul II a. Chr. a dominației sarmatice. Ca și dovadă în acest sens aducea relatarea lui Polybios¹⁸ despre regele sarmaților din vest, Gatal¹⁹.

Un adept al pătrunderii treptate a sarmaților spre vest începând cu secolul V a. Chr. a fost și M. Grușevskij. Acesta susținea că în decretul lui Protogenes sunt menționate populații sarmatice, iar pe baza relatărilor lui Strabon, presupunea că, la hotarul dintre secolele I a. Chr. - I p. Chr., aceștia locuiau pe un spațiu întins până la Dunărea de Jos²⁰.

Cu toate acestea, absența materialelor arheologice, indiscutabil sarmatice, a făcut ca ipotezele lansate să aibă un caracter arbitrar, iar uneori să fie greșite. Astfel, unele descoperiri aparținând altor culturi de multe ori erau considerate ca fiind sarmatice, sau erau datate greșit²¹.

Odată cu M. I. Rostovcev începe practic o nouă etapă în cercetarea vestigiilor sarmatice. Astfel, M. I. Rostovcev pe baza analizei izvoarelor scrise și arheologice a reușit să elaboreze o istorie a populației din sudul Rusiei în perioada scito-sarmatică. Bazându-se pe analiza comparată a izvoarelor scrise M. I.

⁸ Braun 1899, p. 85-93.

⁹ Samokvasov 1884, p. 68, 82-84; Samokvasov 1892, p. XXI-XXIV; Samokvasov 1908, p. 149 sqq.

¹⁰ Samokvasov 1884, p. 68, 82-84; Samokvasov 1892, p. XXI-XXIV; Samokvasov 1908, p. 149 sqq.

¹¹ Bobrinskij 1894, p. XII-XXI.

¹² Hojnovskij 1896, p. 28-35.

¹³ Gorodcov 1905, p. 210; Gorodcov 1907, p. 249-270; Gorodcov 1910, p. 360-362.

¹⁴ Minns 1913, p. 117-119, 149-150.

¹⁵ Farmakovskij 1911.

¹⁶ Spicyn 1909, p. 18; Gorodcov 1910, p. 362.

¹⁷ Minns 1913, p. 117-119, 149-150.

¹⁸ Polybios XXV, 2, 12, XXV, 6.

¹⁹ Minns 1913, p. 117-119, 149-150.

²⁰ Grușevskij 1991, p. 119-121.

²¹ Spicyn 1909, p. 18; Samokvasov 1908, p. 149; Gorodcov 1910, p. 360-362; Farmakovskij 1911.

Rostovcev susținea pătrunderea sarmaților pe teritoriul locuit de sciți începând cu sfârșitul secolului IV a. Chr. În sarmați, acesta identifica o populație venită din est care apare acum pentru prima dată pe arena istoriei. Tot el considera că în secolul II a. Chr. triburile sarmatice constituiau singura forță politică și militară pe teritoriul dintre Nipru și Don. În opinia lui mișcarea sarmaților din secolul IV a. Chr. a dus la mutarea centrului politic al sciților în zona Niprului de Jos și Crimeea și a contribuit la expansiunea sciților spre Dunăre. În ceea ce privește spațiul dintre Nipru și Dunăre, în secolele III-I a. Chr., în opinia lui M. I. Rostovcev, acesta se afla în sfera de influență a celților, germanicilor și geților și era inaccesibil sarmaților. În secolul I a. Chr. hotarul vestic al Sarmatiei Europene, potrivit hărții lui Marcus Vipsanius Agrippa (63 – 12 a. Chr.), era pe Nipru. Însă noua situație a așezării triburilor sarmatice din spațiul dintre Don și Dunăre descrisă de Strabon, M. I. Rostovcev o data în secolul II a. Chr. În opinia aceluiași autor sarmații au apărut în zona Niprului de Jos în a doua jumătate a secolului III a. Chr.²².

Apropiat de M. I. Rostovcev își expune punctul de vedere asupra istoriei acestei perioade Ju. V. Got'e²³. La rândul lui S. A. Žebelev susținea apariția sarmaților în nordul Mării Negre la începutul secolului II a. Chr., precizând că informațiile și datele privind prezența lor mai timpurie lipsesc²⁴.

În anii '20-'40 ai secolului XX, pe baza unui număr însemnat de vestigii sarmatice din spațiul de la est de Volga și regiunea Kuban au fost create câteva variante de periodizare a culturii sarmatice. Astfel, pe baza descoperirilor din regiunea Volgăi, P. Rau a evidențiat două etape culturale: romană timpurie (sfârșitul secolului I a. Chr. – secolul II p. Chr.) și romană târzie (secolele III-IV p. Chr.)²⁵. Această periodizare a fost dezvoltată ulterior de către K. F. Smirnov, care a adus unele modificări și precizări pentru periodizarea oferită de P. Rau. Astfel, prima etapă a fost plasată la sfârșitul secolului II – secolul I a. Chr., cea de-a doua în secolul I – începutul secolului II p. Chr., iar cea de-a treia în secolul II – începutul secolului III p. Chr. și cea de-a patra în intervalul cuprins între sfârșitul secolului III – secolul IV p. Chr.²⁶.

O discuție amplă asupra problemei nordului Mării Negre a făcut-o în paginile cărții sale B. N. Grakov. Acesta vedea în sarmați o populație înrudită cu sauromații amintiți de Herodot, dar care se aflau la un nivel de dezvoltare mult mai ridicat. De altfel B. N. Grakov afirmă că înfrângerea lui Atheas a dus la slăbirea sciților și la pătrunderea sarmaților la vest de Don. În sfârșit, relatarea lui Diodor din Sicilia despre cucerirea Sciției de către sarmați, perioada legendei despre regina Amaga, cât și existența regelui sarmaților europeni Gatal, sunt atribuite de către B. N. Grakov perioadei de la granița secolelor III-II a. Chr. - prima jumătate a secolului II a. Chr. El datează în secolul II a. Chr. și cele mai timpurii morminte sarmatice din nordul Mării Negre. Același autor a legat de expansiunea sarmaților încetarea vieții în așezarea de la Kamensk, cândva la hotarul dintre secolele III-II a. Chr.²⁷. În sfârșit, același B. N. Grakov a propus pe baza noilor materiale descoperite o nouă periodizare a istoriei sarmaților. Astfel, el a identificat patru etape sau culturi sarmatice: 1. Bljumenfel'dsk sau sauromatică (sec. VI-IV a. Chr.); 2. Prohorovka sau sauromato-sarmatică (sec. IV-II a. Chr.); 3. Suslovsk sau sarmatică (sec. I a. Chr. – I p. Chr.); 4. Šipovsk sau alanică (sec. II-IV p. Chr.)²⁸.

Pentru prima dată rezultatele cercetării monumentelor sarmatice din nordul Mării Negre au fost valorificate de M. P. Abramova²⁹ care a ajuns la concluzia că a avut loc o pătrundere masivă a sarmaților în nordul Mării Negre doar începând cu sfârșitul secolului II a. Chr. Tot ea a evidențiat zece din cele mai timpurii complexe cu elemente aparținând culturii Prohorovka pe care le data în secolul II a. Chr. Pe baza materialului arheologic, autoarea a dovedit formarea Sarmatiei Europene pe teritoriul din nordul Pontului Euxin în secolul I a. Chr.³⁰. În urma cercetării așezărilor scitice târzii din zona Niprului de Jos,

²² Rostovcev 1918, p. 22-35; Rostovcev 1918a, p. 7, 29, 42-59, 122-128; Rostovcev 1925, p. 18-50, 90-138, 455, 467-505, 523-525, 545-588, 600-616; Rostovcev 1993a, p. 88-90; Rostovcev 1993b, p. 91-97; Rostovtzeff 1922, p. 83-99, 113-146; Rostowzew 1931, p. 477-485, 547-566.

²³ Got'e 1925, p. 248-250.

²⁴ Žebelev 1938, p. 154, 157.

²⁵ Rau 1927, p. 65.

²⁶ Smirnov 1945, p. 108-134 *apud* Skripkin 1990, p. 14.

²⁷ Grakov 1947, p. 13-27; Grakov 1954, p. 20-29; Grakov 1971, p. 22-30.

²⁸ Grakov 1947a, p. 100-121.

²⁹ Abramova 1961, p. 91-110. Din acest moment cucerirea de către sarmați a nordului Mării Negre a început să se bazeze și pe descoperirile arheologice.

³⁰ Abramova 1961, p. 95-99, 109.

M. P. Abramova a reușit să reconstituie istoria relațiilor dintre sciții târzii și sarmați. Apariția sistemelor de fortificare în unele așezări și transformarea acestora în fortificații au dus-o pe autoarea la concluzia că această măsură organizată a fost legată de pătrunderea sarmaților. De altfel M. P. Abramova precizează că însăși așezările apar în secolele IV-III a. Chr., pe când majoritatea fortificațiilor își fac prezența doar din secolul II a. Chr. odată cu apariția pericolului sarmatic. Conform opiniei aceleiași autoare, care se baza atât pe izvoare, cât și pe descoperirile arheologice, sarmații au ajuns la Nipru în secolul II a. Chr., însă au trecut pe malul drept al acestuia doar în secolul I p. Chr. Tot în opinia ei la vest de Nipru, în secolele II-I a. Chr., locuiau triburile de agricultori sciți. Pe baza apariției fortificațiilor scitice, a relatării lui Diodor din Sicilia, cât și a legendei despre regina Amaga, M. P. Abramova presupunea că în secolele II-I a. Chr. relațiile dintre sarmați și sciți nu puteau să aibă un caracter de prietenie, deși uneori sarmații au luat parte la unele conflicte ca aliați ai sciților. În sfârșit, aceeași autoare susținea că la hotarul dintre secolele I a. Chr. - I p. Chr. sarmații au reușit să se așeze în dreapta Niprului³¹.

Un aport fundamental în cercetarea vestigiilor sarmatice din nordul Mării Negre a fost adus de către M. I. Vjaz'mitina a cărei lucrări caracterizează nivelul de cunoștințe privind stadiul de dezvoltare a sarmaților din nordul Mării Negre³². La fel ca și K. F. Smirnov, autoarea mai sus menționată considera că prima pătrundere a sarmaților în spațiul nord-pontic a avut loc în secolele IV-III a. Chr.³³. Conform periodizării lui B. N. Grakov, autoarea consideră mormintele din secolele II-I a. Chr. ca fiind de trecere la perioada sarmatică mijlocie³⁴. Datorită numărului mult mai mare de morminte sarmatice existente autoarea le-a grupat pe acestea pe zone geografice. Această grupare a contribuit la ușurarea prelucrării materialului, dar și la depistarea particularităților existente între mormintele din aceste zone.

O atenție deosebită a acordat M. I. Vjaz'mitina depistării trăsăturilor locale în cultura sarmatică din regiunile unde sarmații au intrat în contact cu populația sedentară³⁵. Tot ea a adus un aport semnificativ în reconstituirea relațiilor dintre sciții din zona Niprului de Jos și sarmați. Spre deosebire de M. P. Abramova, care considera aceste relații ca fiind dușmănoase³⁶, M. I. Vjaz'mitina, pe baza elementelor sarmatice remarcate în ritul funerar al necropolei de la Zolotobalkovsk dar nu numai, a presupus că relațiile dintre sarmați și sciții târzii au fost mult mai complexe³⁷. De altfel, se consideră ca fiind mult mai puternice contactele dintre sciții târzii din Crimeea și sarmați chiar din momentul apariției acestora, în secolele II-I a. Chr., în nordul Mării Negre³⁸.

Odată cu lucrările lui P. D. Liberov, V. G. Petrenko și V. A. Il'inskaja a fost elaborată cronologia culturii scitice, astfel fiind definitiv infirmată ipoteza lui M. I. Rostovcev care atribuia o serie de morminte scitice noilor veniți, sarmați³⁹.

D. A. Mačinskij a încercat să demonstreze, pe baza izvoarelor scrise antice, ocuparea de către sarmați a spațiului dintre Nipru și Don la sfârșitul secolului IV a. Chr. Acest eveniment a avut loc, în opinia acestui cercetător, imediat după înfrângerea lui Atheas, când a început activă pătrundere a sarmaților care a dus la ocuparea Sciției până la Nipru. În argumentarea sa, D. A. Mačinskij, se baza pe relatările autorilor din secolul IV a. Chr. unde erau pomeniți sarmații din regiunea Donului, cât și existența toponimului Sarmatia. În opinia lui D. A. Mačinskij, în secolele III-II a. Chr., în stepele din spațiul dintre Nipru și Don, a existat un regat sarmatic. De asemenea triburile din jurul Olbici, amintite în decretul lui Protogenes, sunt considerate ca fiind sarmatice. D. A. Mačinskij afirma că pentru secolele IV-II a. Chr. este vorba nu de invazii ale sarmaților la vest de Don, ci de o prezență efectivă în spațiul dintre Nipru și Don⁴⁰. Această afirmație nu poate fi susținută datorită faptului că este imposibil ca pe parcursul a 200 de ani sarmații să nu lase nici o urmă a prezenței lor în acest spațiu.

³¹ Abramova 1962, p. 274-283.

³² Vjaz'mitina 1954, p. 220-244; Vjaz'mitina 1957, p. 218-242; Vjaz'mitina 1960, p. 17-21; Arheologija URSS 1971, p. 185-215; Arheologija URSS 1986, p. 184-233.

³³ Arheologija URSS 1986, p. 189 sqq.

³⁴ Arheologija URSS 1986, p. 189.

³⁵ Arheologija URSS 1986, p. 196.

³⁶ Abramova 1962, p. 274-283.

³⁷ Vjaz'mitina 1962, p. 228; Vjaz'mitina 1972, p. 170, 184.

³⁸ Šul'c, 1971 p. 141; Raevskij 1971, p. 151; Vysotskaja, 1979, p. 195; Symonovič 1983, p. 79.

³⁹ Liberov 1949, p. 95-103; Liberov 1954, p. 156-162; Petrenko 1967, p. 56; Il'inskaja 1968, p. 80; Il'inskaja 1975, p. 56-72.

⁴⁰ Mačinskij 1971, p. 30-54.

P. O. Karyškovskij la rândul lui a propus ca relatarea lui Strabon referitoare la triburile sarmatice să fie datată la mijlocul - a doua jumătate a secolului III a. Chr. În afirmația sa, autorul se baza pe câteva morminte sarmatice din spațiul dintre Don și Nipru date de K. F. Smirnov în secolele III-II a. Chr. și pe datarea de către M. I. Rostovcev a legendei despre regina Amaga la sfârșitul secolului III a. Chr.⁴¹. P. O. Karyškovskij considera ca și dovedită locuirea sarmaților regelui Gatal în zona Niprului de Jos la începutul secolului II a. Chr. Tot el susținea că ocuparea nordului Mării Negre, inclusiv zona de până la gurile Dunării, trebuiesc date încă din prima jumătate a secolului III a. Chr.⁴². Deși cercetările arheologice ulterioare au confirmat absența pe acest teritoriu a complexelor sarmatice timpurii, totuși autorul mai sus menționat a continuat să-și susțină vechile afirmații, poziția lui rămânând neschimbată⁴³.

Cercetătorul A. N. Šeglov a propus și el datarea cuceririi nordului Mării Negre de către sarmați nu mai târziu de începutul secolului III a. Chr. Acesta considera atestată prezența sarmaților în zona Niprului de Jos la sfârșitul secolului IV - începutul secolului III a. Chr. În sfârșit, apariția sarmaților în nordul Pontului Euxin, după părerea lui A. N. Šeglov, a dus la strămutarea sciților în Crimeea și implicit la expansiunea acestora împotriva orașelor grecești și a zonelor rurale aferente acestora⁴⁴.

O deosebită atenție a acordat problemei expansiunii și cuceririi sarmatice a nordului Mării Negre K. F. Smirnov⁴⁵. Pe baza izvoarelor scrise antice K. F. Smirnov a ajuns la concluzia că spațiul de baștină a locuirii sauromaților este la est de Don și a precizat că vestigiile tipic sauromatice lipsesc la vest de acest fluviu. Autorul menționat pledează și pentru existența unor relații pașnice între sauromați și sciți până la sfârșitul secolului IV a. Chr.⁴⁶

În sfârșit, același autor susține că după înfrângerea lui Atheas sciții au început să fie presați dinspre vest de către traci și celți, fapt care a permis sarmaților să se folosească de această situație și a declanșat expansiunea lor spre vest. Însă, în această perioadă a secolelor IV-III a. Chr. masele principale de sarmați rămân la est de Don și doar unele grupări pătrund în adâncul Sciției, fapt reflectat, în opinia lui K. F. Smirnov, de apariția în spațiul dintre Don și Nipru a unor înmormântări separate cu trăsături ale culturii Prohorovka, date, după părerea lui, în secolele IV-III a. Chr., dar nu mai târziu de secolul III a. Chr. Așa cum reiese din decretul lui Protogenes și din descoperirile din unele morminte timpurii (timpurii în opinia lui K. F. Smirnov - n. n.), acesta considera că în secolul III a. Chr. sarmații au întreprins prima mare expansiune în Sciția și că în această perioadă se aflau deja în jurul Olbiei. Tot el susținea că la sfârșitul secolului III - începutul secolului II a. Chr., sarmații deja jucau rolul principal în nordul Mării Negre. Treptat, însă, K. F. Smirnov a acceptat concluziile lui V. E. Maximenko privitoare la trecerea masivă a sarmaților la vest de Don în secolul II a. Chr., dar nu excludea posibilitatea apariției unor vestigii mai timpurii. De altfel el recunoștea că izvoarele scrise, care atestă cu siguranță prezența sarmaților în nordul Mării Negre, se datează nu mai timpurii de secolul II a. Chr.

În sfârșit, K. F. Smirnov⁴⁷ a propus și o periodizare a migrației sarmaților. Prima etapă a migrației spre vest a avut loc în secolele IV-III a. Chr. și s-a caracterizat prin pătrunderi episodice. Etapa a doua, sfârșitul secolului III - secolul I a. Chr., s-a caracterizat prin instaurarea dominației politice a sarmaților în nordul Mării Negre. În alte capitole ale cărții sale, instaurarea dominației sarmatice este menționată ca având loc în a doua jumătate a secolului III. În opinia autorului începutul etapei a doua corespunde cu relatarea lui Diodor din Sicilia despre cucerirea Sciției. În ceea ce privește harta etnică a lui Strabon, care ilustrează așezarea triburilor sarmatice de la Don până la Dunăre, K. F. Smirnov susținea că aceasta reflectă realitatea de la sfârșitul secolului II a. Chr.

În sprijinul ipotezei lui K. F. Smirnov privitoare la cucerirea de către sarmați a nordului Mării Negre a venit V. I. Kostenko⁴⁸. Caracterizând descoperirile sarmatice timpurii acesta a evidențiat

⁴¹ Rostovcev 1915, p. 58-77; Rostovcev 1925, p. 130, 137.

⁴² Karyškovskij 1972, p. 31-34.

⁴³ Karyškovskij, Kleiman, 1985, p. 66 sqq.

⁴⁴ Šeglov 1978.

⁴⁵ Cf. Smirnov 1948; Smirnov 1954; Smirnov 1964; Smirnov 1971; Smirnov 1974; Smirnov 1980; Smirnov 1984.

⁴⁶ Smirnov 1984, p. 33 sqq.

⁴⁷ Smirnov 1984.

⁴⁸ Kostenko 1981; Kostenko 1983.

existența a trei grupe de morminte: 1. secolul III a. Chr., 2. secolele III-II a. Chr., 3. secolul II a. Chr. Descoperirile, aparținând primei grupe, reflectă, în opinia lui V. I. Kostenko, situația politico-militară instabilă din nordul Mării Negre, cea de-a doua grupă aparținând în acest spațiu a iazigilor și roxolanilor pe malurile Niprului⁴⁹. În ceea ce privește perioada sarmatică mijlocie V. I. Kostenko a stabilit limitele acesteia după periodizarea stabilită de K. F. Smirnov și B. N. Grakov. În opinia autorului în această perioadă se formează o nouă cultură arheologică, iar teritoriul nord-pontic a făcut parte din arealul de formare a acesteia⁵⁰. După V. I. Kostenko, la formarea culturii sarmatice mijlocii din nordul Mării Negre au luat parte: elementele culturale ale noilor veniți din teritoriile de la est de Don, cele ale sarmaților locali, tradițiile sarmatice timpurii și cele din centrele antice din regiunea nord-pontică.

V. E. Maximenko nu exclude posibilitatea apariției Sarmatice în nordul Pontului Euxin la sfârșitul secolului IV a. Chr. și atribuirea pentru această perioadă a relatărilor lui Diodor din Sicilia privitoare la cucerirea Sciției. Pe de altă parte, același autor nu exclude nici posibilitatea plasării acestor evenimente în secolul III a. Chr., ori, chiar II a. Chr.⁵¹. În opinia sa, sarmații din primul val care au trecut la vest de Don au fost sarmații originari din regiunea de la est de Volga și sudul Munților Urali, care erau purtătorii culturii sauromatice⁵². Într-o lucrare recentă același autor distinge două etape în ocuparea Sciției: 1. instalarea dominației politice a sauromato-sarmaților, fără înlăturarea populației scitice, care a avut loc la sfârșitul secolului IV - secolul III a. Chr. 2. înlăturarea sciților de către sarmații (purtătorii culturii Prohorovka) din Sarmatia Asiatică în secolul II a. Chr.⁵³.

Cert este că, în lucrările din anii '40-'80 ai secolului XX, evenimentele din nordul Mării Negre din ultimele secole a. Chr. sunt prezentate apropiat de concepția lui M. I. Rostovcev și B. N. Grakov. Oricum este cert că ocuparea Sciției de către sarmați în secolul II a. Chr. este unanim acceptată. În același timp s-au propus și datări mult mai timpurii. Diferitele păreri în datarea începerii expansiunii sarmaților spre vest, cât și interpretarea unor momente, sunt generate de absența datelor arheologice necesare pentru elucidarea acestei probleme. Astfel, dacă ne-am baza numai pe relatările izvoarelor antice scrise constatăm că putem vorbi de o pătrundere a sarmaților la vest de Don începând cu secolul IV a. Chr., fapt acceptat de către unii cercetători⁵⁴. Însă în lucrările ceva mai recente predomină ca dată a începerii expansiunii sarmaților spre vest secolul III a. Chr.⁵⁵.

Pentru a avea o imagine completă a istoriografiei problemei referitoare la expansiunea sarmaților spre vest ar trebui să amintim opinia unor autori asupra problematicii analizate.

Astfel, T. Sulimirski, în lucrarea sa monografică dedicată sarmaților, consideră că populația Sciției în secolul IV a. Chr. era una eterogenă, scito-sarmatică. Tot el susținea că sciții regali, încă de pe atunci, nu mai aveau o poziție dominantă în Sciția și afirma, asemeni lui D. A. Mačinskij și A. N. Šeglov, că teritoriul Sciției a fost ocupat de către sarmați la sfârșitul secolului IV - începutul secolului III a. Chr.⁵⁶. Același autor păstrează denumirile perioadelor cronologice ale culturii sarmatice dar schimbă limitele acestora. Astfel, datează perioada sarmatică timpurie până în secolul II a. Chr., cea mijlocie în secolele II a. Chr. - prima jumătate a secolului I p. Chr., iar cea târzie de la mijlocul secolului I p. Chr. și până în secolul IV p. Chr.

Pentru o datare mai târzie a ocupării Sciției de către sarmați pledează J. Harmatta, care susține pătrunderea acestora în secolul II - începutul secolului I a. Chr.⁵⁷. În sfârșit, același autor susținea existența, în secolul I a. Chr., a unui Imperiu sarmatic care cuprindea teritoriile de până la Dunăre⁵⁸.

S. V. Polin, în urma analizei descoperirilor arheologice, cât și a situației așezărilor din zona nord pontică, a orașelor antice, a materialelor scitice, scitice târzii și sarmatice, a ajuns la concluzia că ocuparea

⁴⁹ Kostenko 1983, p. 71-72.

⁵⁰ Kostenko 1984, p. 161.

⁵¹ Maximenko 1983, p. 18, 43-50, 116-129; Maximenko 1988, p. 114-117.

⁵² Maximenko 1983, p. 116-129.

⁵³ Maximenko 1998, p. 74-81.

⁵⁴ Cf. Gaidukevič 1949, p. 289-301; Gaidukevič 1955, p. 53-55; Kallistov 1952, p. 120-121; Očerki 1956, p. 30, 96; Talbot-Rice 1957, p. 48-50; Vjazmitina 1960, p. 20-21; Hazanov 1971, p. 65; Šelov 1975, p. 48.

⁵⁵ Hazanov 1975, p. 246; Il'inskaja, Terenožkin 1983, p. 367; Karyškovskij, Kleiman 1985, p. 66; Arheologija USSR 1986, p. 53.

⁵⁶ Sulimirski 1970, p. 93-100.

⁵⁷ Harmatta 1970, p. 7-39.

⁵⁸ Harmatta 1970, p. 26-40.

efectivă a teritoriilor din nordul Mării Negre de către sarmați a avut loc la sfârșitul secolului II – secolul I a. Chr. Același autor afirma că monumentele sarmatice mai timpurii, din secolele III-II a. Chr., care sunt puține la număr, reprezintă doar pătrunderea sporadică a unor grupuri de sarmați⁵⁹.

În sfârșit, analizând informația lui Diodor din Sicilia, S. V. Polin ajunge la concluzia că relatarea acestuia nu poate fi datată în secolul III a. Chr., astfel, neputându-se vorbi de o pătrundere și cucerire a Sciției mai devreme de secolul II a. Chr.⁶⁰.

O părere identică are și A. V. Simonenko care consideră, pe bună dreptate, că înființarea Sarmatiei Europene a avut loc în câteva etape și nu a fost o acțiune întâmplătoare ci un proces mai îndelungat, astfel, infirmându-se ipoteza potrivit căreia sarmații au ocupat nordul Pontului Euxin în secolele IV-III a. Chr.⁶¹. Același autor, în urma analizei tuturor complexelor sarmatice timpurii, ajunge la concluzia că nu există morminte care să poată fi date cu certitudine mai repede de secolul II a. Chr. și că nu poate fi vorba de o ocupare a spațiului nord-pontic înainte de secolul II a. Chr.⁶². Mai mult, el constată că toate vestigiile sarmatice timpurii din teritoriile de la vest de Don sunt din a doua jumătate a secolului II – secolul I a. Chr. și se află în stânga Niprului⁶³. Totuși el acceptă faptul că sarmații care locuiau la est de Don în secolul III a. Chr. au putut efectua incursiuni la vest de acest fluviu⁶⁴. În sfârșit, trebuie menționat că în urma unei analize minuțioase a mormintelor sarmatice din secolele II-I a. Chr. cercetătorul sus numit a reușit să stabilească că cele care au defuncții orientați cu capul spre nord trebuie legate de roxolani, iar cele cu capul spre sud de iazigi⁶⁵. Tot A. V. Simonenko consideră că pe parcursul secolului I a. Chr. sarmații, locuitori ai stepelor de la est de Nipru, au efectuat incursiuni de jaf în teritoriile din dreapta acestui fluviu, iar către sfârșitul acestui secol au început să se așeze masiv în acest spațiu⁶⁶.

Recent S. V. Polin și A. V. Simonenko într-un studiu intitulat **Sciția și sarmații**, în urma analizei izvoarelor literare și arheologice, au ajuns la opinia că pentru problema Sciției și sarmaților se pot distinge câteva conexiuni⁶⁷:

1. Secolul VII – începutul secolului III a. Chr. (perioada sauromatică). Perioadă care se caracterizează printr-o stabilitate teritorială și relații etnice, culturale, comerciale și politice între sciți și sauromați și sarmații timpurii de dincolo de Don.

2. Secolul III a. Chr. – prima jumătate a secolului II a. Chr. (perioada de tranziție). În această perioadă își încetează existența Sciția și se reduce substanțial teritoriul locuit de sciți (Nipru de Jos, Crimeea, Dunărea de Jos).

3. Mijlocul secolului II – secolul I a. Chr. (perioada sarmatică timpurie). Așezarea sarmaților în stepele din nordul Mării Negre și locuirea sciților în așezările și fortificațiile de pe Niprul de Jos și Crimeea.

Tot ei ajung la concluzia că începutul locuirii stepelor nord-pontice de către sarmați trebuie plasată nu mai timpuriu de mijlocul secolului II a. Chr., iar între sfârșitul Sciției și așezarea sarmaților în nordul Mării Negre este un hiatus de o sută de ani, ceea ce nu permite, în opinia autorilor sus menționați, stabilirea unei legături între cele două evenimente⁶⁸.

Ju. A. Vinogradov, K. K. Marčenko și E. Ja. Rogov consideră că o primă lovitură decisivă a sarmaților asupra Sciției a avut loc cândva la hotarul dintre secolele IV-III a. Chr., sau la începutul secolului III a. Chr., iar următoarea în a doua treime a secolului al III a. Chr., care s-a scontat cu încetarea existenței a unei mari părți a așezărilor grecești și barbare din nordul Mării Negre⁶⁹. Autorii sus

⁵⁹ Polin 1984, p. 24-34; Polin 1986, p. 116-118; Polin 1989, p. 11; Polin, Simonenko 1990, p. 76-95.

⁶⁰ Polin 1984, p. 28.

⁶¹ Simonenko 1987, p. 121-124.

⁶² Simonenko 1991, p. 17-28; Simonenko 1994, p. 45; Simonenko 1994a, p. 119; vezi și Polin, Simonenko 1997, p. 96.

⁶³ Polin, Simonenko 1990, p. 76-95; Polin, Simonenko 1997, p. 87-98; Simonenko 1991, p. 17-28; Simonenko 1993, p. 104-112; Simonenko 1994, p. 32-48; Simonenko 1994a, p. 99-134; Simonenko 1994b, p. 40; Simonenko 1998, p. 159.

⁶⁴ Simonenko, Lobaj 1991, p. 78-79.

⁶⁵ Simonenko 1991, p. 17-28; Simonenko 1993, p. 110-111; Simonenko 1994a, p. 32-48.

⁶⁶ Simonenko, Lobaj 1991, p. 82-83; Simonenko 1994, p. 45; Simonenko 1998, p. 158.

⁶⁷ Polin, Simonenko 1997, p. 95-96.

⁶⁸ Polin, Simonenko 1997, p. 95-96.

⁶⁹ Vinogradov, Marčenko, Rogov 1997, p. 98-101.

amintiți afirmă că această catastrofă poate fi legată de acea transformare în mare parte a Sciției în pustiu despre care ne vorbește Diodor din Sicilia⁷⁰. Tot ei consideră că aceste lovituri ale sarmaților au fost cele mai puternice, dar nu și ultimele dintre atacurile fulgerătoare ale acestora, care au transformat regiunile nord-pontice într-o zonă de conflicte, jafuri și ciocniri militare permanente⁷¹. Cu toate acestea, autorii menționați consideră, pe baza izvoarelor arheologice, că reala ocupare și stabilire a sarmaților la vest de Don și în întreaga regiune nord-pontică a avut loc cândva pe la mijlocul secolului II a. Chr.⁷².

Recent, în urma analizei unei inscripții de la Chersonesus⁷³, Ju. G. Vinogradov a ajuns la concluzia că la hotarul dintre secolele IV-III a. Chr. ori, la începutul secolului III a. Chr., triburile sarmatice au trecut Donul și au pus capăt Sciției, împingând o mare parte a populației în zona Niprului de Jos și Taurida⁷⁴. Tot el consideră că pe parcursul secolului III a. Chr. sarmații au efectuat o serie de incursiuni în toată regiunea nord-pontică, menținând sub tensiune atât pe sciți, cât și orașele grecești și populația acestora⁷⁵. Un exemplu elocvent în opinia autorului menționat fiind decretul lui Protogenes⁷⁶. În ceea ce privește stabilirea efectivă a sarmaților în nordul Pontului Euxin, Ju. G. Vinogradov nu insistă, dar consideră că datarea vestigiilor sarmatice timpurii ar trebui revizuită⁷⁷.

O analiză foarte fină vizavi de expansiunea sarmaților spre vest în contextul evenimentelor istorice din stepele Europei de Est îi aparține lui V. M. Klepikov și A. S. Skripkin⁷⁸. Aceștia au ajuns la concluzia că în ocuparea stepelor Europei de Est de către sarmați pot fi evidențiate patru etape. Astfel, prima etapă este plasată de pe la mijlocul secolului IV a. Chr. și până la începutul secolului III a. Chr., fiind caracterizată de apariția în interfluviul Volga-Don a mormintelor cu trăsături similare cu a celor din regiunea din sudul Uralilor, care au aparținut sarmaților din izvoarele literare. Etapa a doua este plasată în secolul III – începutul secolului II a. Chr. și este caracterizată prin consolidarea poziției sarmaților în spațiul dintre Volga și Don și incursiunile de jaf la vest de Don. Cea de-a treia etapă este atribuită secolelor II-I a. Chr. și este caracterizată de așezarea sarmaților în spațiul dintre Don și Nipru. În sfârșit, etapa a patra este plasată de către V. M. Klepikov și A. S. Skripkin la sfârșitul secolului I a. Chr., fiind legată de pătrunderea sarmaților până la Dunărea de Jos.

Pe lângă problemele menționate mai sus au apărut și lucrări care au analizat și anumite aspecte legate de relația noilor veniți cu alte populații. Astfel descoperirilor sarmatice din zona Niprului de Mijloc și legăturii acestora cu purtătorii culturii Zarubineck le-au fost dedicate câteva lucrări⁷⁹. În studiul său din 1972, M. B. Șčukin afirma că între purtătorii culturii Zarubineck și sarmați nu au existat contacte, însă preciza că pericolul sarmatic a constituit cauza plecării populației culturii Zarubineck spre nord-est și sud-vest⁸⁰. Mai târziu, același autor și-a revizuit vechea opinie și a recunoscut existența unor contacte directe între sarmați și purtătorii culturii Zarubineck, care au dus la “explozia” acestei culturi⁸¹. Cealalți autori, pe baza descoperirilor anumitor piese din mediul culturii Zarubineck în mormintele sarmatice din spațiul nord-pontic, cât și observațiile stratigrafice din așezările fortificate ale acestei culturi, nu exclud posibilitatea unor incursiuni efectuate de către sarmați asupra purtătorilor culturii Zarubineck pe parcursul secolului I a. Chr.

O atenție destul de mare s-a acordat și problemei relațiilor dintre sarmați și sciții târzii. Spectrul opiniilor privind aceste relații este destul de larg, oscilând de la relații dușmănoase⁸² până la cele de prietenie și conviețuire⁸³.

⁷⁰ Diodor din Sicilia II, 43, 7, *apud* Latyšev 1893, p. 458-459; Latyšev 1947c, p. 251.

⁷¹ Vinogradov, Marčenko, Rogov 1997, p. 101.

⁷² Vinogradov, Marčenko, Rogov 1997, p. 101.

⁷³ IOSPE I², 343.

⁷⁴ Vinogradov 1997, p. 122.

⁷⁵ Vinogradov 1997, p. 122-123.

⁷⁶ Vinogradov 1997, p. 122-123.

⁷⁷ Vinogradov 1997, p. 123.

⁷⁸ Klepikov, Skripkin 1997, p. 28-40.

⁷⁹ Șčukin 1972, p. 43-52; Maximov 1978, p. 45-55; Simonenko 1981, p. 52-69; Kubyšev, Pokljac'kyj, Simonenko 1987, p. 56-63.

⁸⁰ Șčukin 1972, p. 50.

⁸¹ Șčukin 1987, p. 108-109.

⁸² Abramova 1962, p. 283.

⁸³ Vjaz'mitina 1972, p. 174.

De un interes deosebit s-a bucurat și problema relațiilor dintre sarmați și sciții târzii din Crimeea. Principalele puncte de vedere de bază ale acestei probleme au fost expuse în lucrările lui P. N. Šul'c⁸⁴, D. S. Raevskij⁸⁵, T. N. Vysotskaja⁸⁶, A. E. Puzdrovskij⁸⁷, V. M. Zubar⁸⁸ și Ju. P. Zajcev⁸⁹. În opinia primelor trei autori prima etapă a pătrunderii sarmaților în Neapolis este plasată în secolele II-I a. Chr. și pusă în legătură cu prezența contingentului de roxolani din armata lui Palacos⁹⁰. Principalul argument arheologic al acestui punct de vedere este orientarea sudică a unor morminte din cadrul necropolei, cât și prezența unor obiecte "sarmatice" cum ar fi oglinzile cu discul rotund și plat (tipul VI după Hazanov) și cataramele în forma cifrei 8⁹¹. Mai mult decât atât, se afirmă că aceștia au pătruns aici din stepele nord-pontice și regiunea Donului⁹². O părere oarecum asemănătoare are A. E. Puzdrovskij care extinde limitele primei etape până în prima jumătate a secolului I p. Chr. Același autor este mai atent și în ceea ce privește căile de pătrundere a acestora în Crimeea⁹³. La rândul său, Ju. P. Zajcev, pe baza stratului de distrugere de la Neapolis, nu exclude ca sarmați și sciții să se fi ciocnit pentru prima dată ceva mai timpuriu (cca. 135-130 a. Chr.)⁹⁴. V. M. Zubar' și O. Ja. Savelja consideră că în secolele I a. Chr. – I p. Chr. sarmații pătrund în Crimeea de sud-vest și sunt convinși, pe baza descoperirilor, că la hotarul dintre cele două secole sarmații locuiau împreună cu sciții în aceleași așezări și își îngropau morții în aceleași necropole⁹⁵. Mai recent asupra acestei probleme s-a oprit și A. V. Simonenko, care consideră că nu se poate vorbi de o prezență sarmatică în Crimeea până la hotarul dintre secolele I a. Chr. – I p. Chr. deoarece în stepele din nordul acesteia nu se cunosc morminte sarmatice din secolele II-I a. Chr.⁹⁶.

Cert este că, deși problema pătrunderii sarmaților în spațiul de la vest de Don este îndelung studiată și analizată trebuie menționat că, deși la ora actuală se operează cu aceleași descoperiri arheologice, izvoare literare și epigrafice, nu există un consens în ceea ce privește cucerirea și stabilirea efectivă a sarmaților în spațiul nord-pontic de la vest de Don.

---

⁸⁴ Šul'c 1971, p. 127-142.

⁸⁵ Raevskij 1971, p. 143-151.

⁸⁶ Vysotskaja 1972; Vysotskaja 1979.

⁸⁷ Puzdrovskij 1989, p. 30-40; Puzdrovskij 1999, p. 106 sqq.

⁸⁸ Zubar, Savelja 1989, p. 83- 92; Zubar' 1994, p. 23-26.

⁸⁹ Zajcev 1995.

⁹⁰ Cf. Strabon, VII, 3, 17.

⁹¹ Raevskij 1971, p. 148, 149.

⁹² Raevskij 1971, p. 149.

⁹³ Puzdrovskij 1989, p. 35; Puzdrovskij 1999, p. 107 consideră că mormintele cu orientare sudică trebuie legate mai curând de pătrunderea populației din regiunea Kuban și partea asiatică a Bosporului sub presiunea purtătorilor culturii Prohorovka.

⁹⁴ Zajcev 1995, p. 19.

⁹⁵ Zubar, Savelja 1989, p. 92; Zubar' 1994, p. 25.

⁹⁶ Simonenko 1993, p. 116.

III. OBSERVAȚII ASUPRA CRONOLOGIEI ȘI PERIODIZĂRII CULTURII SARMATICE

Așa după cum s-a menționat deja, pe tot parcursul studierii civilizației sarmatice au fost propuse, pe baza anumitor categorii de materiale, câteva scheme cronologice privind dezvoltarea culturii sarmatice (M. I. Rostovcev, P. S. Rykov, P. Rau, B. N. Grakov, M. G. Moškova, K. F. Smirnov etc.). Toate acestea au o trăsătură comună prin faptul că au fost elaborate, cu precădere, pe baza materialelor din spațiul de la est de Volga și regiunea Kuban și fără utilizarea vestigiilor sarmatice din stepele nord-pontice. Astfel că, până recent, împărțirea cronologică a întregii culturi sarmatice era adaptată acestora. Fără să mai luăm în considerare faptul că această încadrare nu este corectă, cel puțin din punct de vedere metodologic, trebuie spus că nu s-au avut în vedere contextele de dezvoltare ale culturii sarmatice din diverse regiuni, care sunt diferite de la o zonă la alta.

Până nu demult, toți cercetătorii utilizau, pentru încadrarea vestigiilor sarmatice, schema cronologică propusă de B. N. Grakov¹, potrivit căreia se disociază cultura sauromatică sau bljumenfel'dsk (sec. VI-IV a. Chr.), sauromato-sarmatică sau prohorovka (sec. IV-II a. Chr.), sarmatică sau suslovsk (sec. I a. Chr. – I p. Chr.) și alanică sau șipovsk (sec. II-IV p. Chr.)². Această încurcătura terminologică (“cultură în cultură”) reflectă, după cum a remarcat A. V. Simonenko³, nu numai divergențele existente în rândul cercetătorilor în ceea ce privește înțelesul termenului de “cultură arheologică”, dar și diferitele păreri asupra conținutului istoric al fenomenului de schimbare a unei culturi sarmatice cu alta. Astfel, opiniile cercetătorilor s-au divizat în două concepții: 1. autohtonistă; 2. migraționistă. Primii consideră că fiecare dintre culturile sarmatice s-a format în cadrul celei precedente, la care se adaugă aportul nesemnificativ al elementelor preluate de la noii veniți⁴. Ceilalți văd în schimbarea culturilor arheologice urmările regroupărilor etnice din lumea sarmatică⁵. Trebuie precizat că prima teorie, fiind la bază una evoluționistă, nu-și pune problema unei datări exacte datorită faptului că o cultură se transforma în alta, iar granițele dintre ele erau flexibile. În aceste condiții nu prezenta importanță cum se datau în cadrul culturii mormintele⁶. În ceea ce privește concepția migraționistă, aceasta are la bază legăturile cronologice rigide dintre inovațiile din cultura sarmaților și evenimentele istorice relatate în izvoarele literare. În cadrul acesteia se acordă o atenție deosebită granițelor dintre culturi deși există și aici o mică perioadă de trecere. În cazul de față este vorba, însă, de componența etno-istorică a două culturi sarmatice, cât și despre caracterul de substituție a unei culturi cu alta⁷. Mai mult decât atât, s-a remarcat că această teorie este confirmată foarte bine de către descoperirile arheologice⁸.

Desele constatări de neconcordanțe dintre datele arheologice și informațiile din izvoarele literare i-au constrâns pe cercetători să revadă bazele cronologiei și periodizării culturii sarmatice.

¹ Grakov 1947a, p. 100-121.

² Acestea mai sunt denumite perioade sau etape. Datele cu privire la ultimele două culturi au fost stabilite de B. N. Grakov pe baza precizărilor făcute de K. F. Smirnov.

³ Simonenko 1999a, p. 53.

⁴ Grakov 1947, p. 100-121; Smirnov 1947, p. 75-82; Smirnov 1975; Moškova 1963; Moškova 1974; Moškova 1984; Moškova 1989; Arheologija SSSR 1989, p. 169-177; Tairov, Gavriljuk 1988, p. 151-152; Tairov 1991; Železčikov 1986, p. 62-63; Železčikov 1987, p. 39-40; Železčikov, Pšeničnjuk 1994, p. 5-8.

⁵ Cel mai bine prezentată și argumentată această concepție este la Skripkin 1990, p. 214-222; Skripkin 1992, p. 26-41; Skripkin 1993, p. 3-9; Skripkin 1997a, p. 6-8, 96-101; Skripkin 2001, p. 180-182; Klepikov, Skripkin 1997, p. 28-40. Această concepție a fost lansată și susținută argumentat pentru prima dată de M. I. Rostovcev, care acordă în lucrările sale un rol mare proceselor migraționiste în istoria sarmaților. Printre adepții acestei concepții se numără A. V. Simonenko (Simonenko 1989, p. 117-120; Simonenko 1993, p. 117, 122; Simonenko 1999a), I. V. Sergackov (Sergackov 1994a, p. 74-76; Sergackov 2000, p. 150-157) și V. Ju. Zuev care într-o lucrare foarte amplă combate șema autohtonistă a dezvoltării culturilor “sauromato-sarmate” din partea centrală a stepelor euroasiatice (Zuev 1998).

⁶ Cf. Sergackov 2000, p. 151.

⁷ Cf. Sergackov 2000, p. 152.

⁸ Simonenko 1999a, p. 53.

Astfel, la sfârșitul anilor '80 ai secolului XX, independent unul de altul, S. V. Polin⁹ și A. S. Skripkin¹⁰ au ajuns la concluzia că granița cronologică superioară a culturii sarmatice timpurii trebuie extinsă până la finele secolului I a. Chr. Modificarea limitei cronologice superioare a culturii sarmatice timpurii a fost făcută pe baza ritualului funerar și a pieselor care diagnostichează această cultură care, după cum s-a constatat, au fost folosite masiv pe tot parcursul secolului I a. Chr.¹¹. Trebuie menționat, însă, că observațiile acestor autori se refereau la regiunea de la est de Don (A. S. Skripkin) și nordul Mării Negre (S. V. Polin). La concluzii asemănătoare au ajuns, în ultimii 10-15 ani, mai mulți cercetători care se ocupă de sarmații din diferitele regiuni ale stepelor Europei de Est¹². Astfel, după noua periodizare cultura sarmatică timpurie a existat până la sfârșitul secolului I a. Chr.¹³. Dacă pentru limita cronologică superioară situația este destul de clară, iar cercetătorii, în cea mai mare parte a lor, sunt de acord asupra ei nu același lucru se poate spune despre debutul culturii sarmatice timpurii¹⁴. În ceea ce privește descoperirile sarmatice timpurii din spațiul de la vest de Don acestea se datează, pe baza materialului arheologic, în secolele II-I a. Chr.

Cert este că, în conformitate cu informațiile din izvoarele literare, cultura sarmatică timpurie din regiunea de la est de Don se legă de aorși¹⁵, cea din regiunea Kuban de siraci¹⁶, iar cea din spațiul nord-pontic de la vest de Don de roxolani și iazigi¹⁷.

În ceea ce privește cultura sarmatică mijlocie trebuie subliniat că observațiile asupra parametrilor acesteia au arătat că particularitățile de bază din cadrul ritualului funerar și materialului arheologic și corelarea lor cu evenimentele istorice au făcut ca debutul acesteia să fie plasat la începutul secolului I p. Chr., iar sfârșitul undeva la mijlocul secolului II p. Chr.¹⁸. Începând cu a doua jumătate a secolului II p. Chr. în ritualul funerar și cultura materială a sarmaților au loc schimbări bruște care marchează începutul culturii sarmatice târzii¹⁹.

Astfel, după precizările cronologice asupra periodizării culturii sarmatice, se poate afirma că perioada sarmatică timpurie, a cărei limită inferioară este încă neclară²⁰, a durat până la sfârșitul secolului I a. Chr.²¹. În ceea ce privește cultura sarmatică mijlocie aceasta își are limitele cronologice

⁹ Polin 1987, p. 132-133.

¹⁰ Skripkin 1987, p. 230-231.

¹¹ Polin 1987, p. 132-133; Polin 1992; Skripkin 1987, p. 230-231; Skripkin 1990, p. 165-175, 214-222; Skripkin 1993, p. 3-10; Skripkin 2000, p. 137-149; Skripkin 2001, p. 180-182; Klepikov, Skripkin 1997, p. 28-40. Vezi și Sergackov 1992, p. 162-174; Sergackov 1994a, p. 74-76; Sergackov 1995, p. 148-158; Sergackov 2000, p. 50-157.

¹² Cf. Ždanovskij, Marčenko 1988, p. 42-56; Simonenko 1989, p. 117-120; Simonenko 1991, p. 17-28; Simonenko 1993, p. 104-112, 122; Simonenko 1994, p. 32-48; Simonenko 1994a, p. 99-134; Simonenko 2000, p. 158-164; Polin, Simonenko 1997, p. 87-98. I. V. Sergackov pe baza unor descoperiri din regiunea Volgăi de Jos plasează granița superioară a culturii sarmatice timpurii la începutul secolului I p. Chr. (Sergackov 1992, p. 162-164; Sergackov 1995, p. 148-158; Sergackov 2000, p. 150-157). Finalul culturii sarmatice timpurii (Prohorovka) este plasat la sfârșitul secolului I a. Chr. și de către V. Ju. Zuev (Zuev 1998; Zuev 1999, p. 305-324; Zuev 2000, p. 85-104; Zuev 2001, p. 171-185).

¹³ V. M. Klepikov și A. S. Skripkin au împărțit cultura sarmatică timpurie din spațiul de la est de Don în trei etape cronologice succesive care se datează în secolul IV a. Chr.; secolul III – prima jumătate a secolului II a. Chr. și a doua jumătate a secolului II – secolul I a. Chr. (Klepikov, Skripkin 1997, p. 37-38; Skripkin 2000, p. 145-146).

¹⁴ Din lucrările mai noi vezi în acest sens Sergackov 1994a, p. 74-76; Sergackov 1995, p. 148-158; Klepikov, Skripkin 1997, p. 28-40; Skripkin 2000, p. 137-149; Zuev 1998; Zuev 1999, p. 305-323; Zuev 2000, p. 85-104; Zuev 2001, p. 171-185.

¹⁵ Skripkin 1990, p. 193 sqq.; Skripkin 1992, p. 35.

¹⁶ Skripkin 1990, p. 195; Skripkin 1992, p. 35; Marčenko 1996.

¹⁷ Simonenko 1991, p. 25-27; Simonenko 1993, p. 110-111; Simonenko 1994, p. 37-38; Simonenko 2000, p. 158-162.

¹⁸ Skripkin 1990, p. 174-175; Simonenko 1993, p. 112-117, 122-123; Simonenko 1999, p. 5, 25-27; Simonenko 1999a, p. 55; Maximenko 1998, p. 83, 87.

¹⁹ Cf. Skripkin 1990, p. 221 sqq.

²⁰ Cf. în acest sens Klepikov, Skripkin 1997, p. 28-40; Skripkin 2000, p. 137-149; Klepikov 2000; compară cu Zuev 1998; Zuev 1999, p. 305-323; Zuev 2000, p. 85-104; Zuev 2001, p. 171-185 care consideră că monumentele culturii Prohorovka se datează în ultima treime a secolului II – secolul I a. Chr. și că nu avem descoperiri databile pentru secolul III – prima jumătate a secolului II a. Chr. în zona Volgăi și de lângă Urali.

²¹ În legătură cu cultura sarmatică timpurie trebuie menționat că aceasta a fost recent împărțită de către A. S. Skripkin în trei etape: secolul IV a. Chr. 2. secolul III – prima jumătate a secolului II a. Chr. 3. a doua jumătate a secolului II - secolul I a. Chr. (Skripkin 2000, p. 145-146).

cuprinse între secolul I p. Chr. și prima jumătate a secolului II p. Chr., iar cea târzie între a doua jumătate a secolului II și secolul IV p. Chr.

Legat de debutul culturii sarmatice mijlocii trebuie spus că s-a constatat că începutul acesteia corespunde cu primele mențiuni ale alanilor în izvoarele literare, pe seama cărora este pusă formarea acesteia²². De altfel, comparația făcută între cultura sarmatică timpurie și cea mijlocie a scos în evidență diferențele notabile în ritualul funerar și materialul arheologic²³. Aceste deosebiri sunt explicate de I. V. Sergackov, pentru spațiul de la est de Don, prin diferitele tradiții etnice: aorsă pentru cultura sarmatică timpurie și alanică pentru cea mijlocie²⁴. Același autor, însă, consideră că la începutul secolului I p. Chr. aceste două culturi au coexistat²⁵. Oricum este cert că, pe parcursul secolului I p. Chr., cultura sarmatică timpurie (aorsă) din spațiul cuprins între Don și Volga a fost asimilată de cea mijlocie (alană). În acest sens, o dovadă în plus, poate fi și menționarea de către Ptolemeu a alanorșilor²⁶.

În ceea ce privește descoperirile sarmatice timpurii din spațiul nord-pontic de la vest de Don, acestea se încadrează în limitele secolelor II-I a. Chr.²⁷, confirmând veridicitatea noii periodizări. Cu toate acestea trebuie menționat că, în regiunea de la vest de Don, principalele caracteristici ale ritualului funerar din cultura sarmatică timpurie (înmormântările în tumuli de epoci mai vechi, gropile de formă dreptunghiulară, orientarea nordică a defunțiilor, ofranda animală) continuă să fie dominante până în secolul II p. Chr., iar singurele schimbări sunt la nivelul pieselor din cadrul mobilierului funerar.

Cert este că, la o analiză atentă a întregii situații din nordul Mării Negre, se poate constata că purtătorii culturii sarmatice timpurii (roxolani) din spațiul de la vest de Don locuiau aici și în secolul II p. Chr. alături de noii veniți (aorși, alani), purtători ai culturii sarmatice mijlocii. Această realitate arheologică este confirmată și de izvoarele literare, care îi atestă pe roxolani în acest spațiu din secolul II a. Chr. și până în secolul II p. Chr.²⁸, iar pe alani și aorși începând cu a doua jumătate a secolului I p. Chr. Mai mult decât atât, de fiecare dată când pe teritoriul nord-pontic pătrundeau noi populații sarmatice acestea veneau în contact cu purtătorii culturii sarmatice anterioare, ceea ce dădea un aspect aparte culturilor sarmatice din acest spațiu²⁹.

Revenind la cei care s-au ocupat de cercetarea sarmaților din nordul și nord-vestul Mării Negre trebuie menționat că aceștia, de regulă, urmau periodizarea lui B. N. Grakov. Cu toate acestea materialul arheologic îi obliga uneori, fie să recurgă la unele detalieri cronologice, fie să evidențieze existența unor perioade de tranziție de la o cultură la alta. Recurgerea la astfel de măsuri se datora vechii periodizări care nu era în concordanță cu realitățile arheologice, iar autorii nu îndrăzneau să iasă din tiparele acesteia. Astfel, M. I. Vjaz'mitina a împărțit descoperirile sarmatice din spațiul nord-pontic de la vest de Don în trei grupe: 1. timpurie (secolele IV-III a. Chr.); 2. mijlocie (secolul I a. Chr. – I p. Chr.); 3. târzie (secolele II-IV p. Chr.)³⁰. Între perioada timpurie și cea mijlocie autoarea remarcă o perioadă de tranziție care cuprinde secolele II-I a. Chr.³¹. O astfel de perioadă, cuprinsă între a doua jumătate a secolului I - secolul II p. Chr., este evidențiată de aceeași autoare și între cultura sarmatică mijlocie și cea târzie³². Deși M. I. Vjaz'mitina a sesizat existența unor contradicții între periodizarea culturii sarmatice și materialul arheologic a recurs la un artificiu (crearea unor

perioade de tranziție) pentru depășirea acestor probleme. La rândul său, V. I. Kostenko a propus o grupare a vestigiilor sarmatice din spațiul cuprins între Don și Nipru în nouă grupe cronologice: 1. secolul III a. Chr.; 2. secolele III-II a. Chr.; 3. secolul II a. Chr.; 4. secolele II-I a. Chr.; 5. secolul I a. Chr.; 6. secolele I a. Chr. – secolul I p. Chr.; 7. secolul I p. Chr.; 8. hotarul dintre secolele I-II p. Chr. – secolul II p. Chr.; 9. sfârșitul secolului II – mijlocul secolului III p. Chr.³³. Însă, același autor în cadrul aceleiași lucrări și-a blocat grupele sale cronologice după periodizarea lui B. N. Grakov³⁴, nesusizând că unele dintre mormintele din cadrul unei perioade nu se deosebesc cu nimic de cele din perioada anterioară.

Cea mai recentă periodizare a culturii sarmatice din spațiul dintre Don și Prut a fost propusă, în urma analizei tuturor vestigiilor, de către A. V. Simonenko. Astfel, potrivit periodizării acestuia, cultura sarmatică timpurie se datează în secolele II-I a. Chr., cea mijlocie în secolul I p. Chr. – mijlocul secolului II p. Chr., iar cea târzie în a doua jumătate a secolului II – secolul IV p. Chr.³⁵. Aceasta din urmă a fost împărțită în două etape: 1. a doua jumătate a secolului II – prima jumătate a secolului III p. Chr. 2. a doua jumătate a secolului III – secolul IV p. Chr.³⁶.

Periodizarea propusă de A. V. Simonenko, bazată pe analiza tipologico-cronologică a pieselor din cadrul mobilierului funerar, corelată cu particularitățile ritualului funerar, reflectă cel mai bine realitatea din acest spațiu. Mai mult decât atât, această periodizare coincide cu cea din restul teritoriului locuit de sarmați, ceea ce vorbește de legătura ultimului cu vestigiile din regiunea de la vest de Don, care reprezintă periferia vestică a lumii sarmatice.

²² Cf. Skripkin 1990, p. 214-222.

²³ Cf. Skripkin 1990, p. 180-185, 206-215.

²⁴ Sergackov 2000, p. 154.

²⁵ Sergackov 2000, p. 154.

²⁶ Ptolemeu VI, 14, 9-10, 13.

²⁷ Cf. Simonenko 1991, p. 17-28; Simonenko 1993, p. 7-29, 104-112, 122; Simonenko 1994, p. 32-48; Simonenko 1994a, p. 99-10; Simonenko 1999, p. 33.

²⁸ În perioada dintre secolul II a. Chr. – prima jumătate a secolului I p. Chr. în spațiul nord și nord-vest pontic au locuit și sarmații iazigi.

²⁹ Simonenko 1999a, p. 55.

³⁰ Arheologija USSR 1986, p. 189-198.

³¹ Arheologija USSR 1986, p. 190.

³² Arheologija USSR 1986, p. 195.

³³ Kostenko 1983, p. 39.

³⁴ Kostenko 1983, p. 66-88.

³⁵ Simonenko 1999, p. 5, 9, 12, 27; Simonenko 2004, p. 134-173.

³⁶ Simonenko 1999, p. 12, 27, 34; Simonenko 2004, p. 149 sqq.

IV. MORMINTE. RITUL ȘI RITUALURI FUNERARE

În acest capitol nu ne propunem să tratăm exhaustiv particularitățile care caracterizează ritul funerar, ci dorim să atingem doar unele aspecte ale acestuia care sunt mai relevante și au o legătură cu cronologia culturii sarmatice.

IV. 1. Amplasarea și dispunerea mormintelor

Mormintele sarmatice timpurii, descoperite de-a lungul timpului, în teritoriul cercetat, sunt răspândite pe un spațiu întins, cuprins, în special, între fluviile Nipru și Don. Excepție fac doar mormintele de la Burgunka (T 1 M 1)¹ și L'vovo (T 1 M 1 și T 6 M 1), care se află pe malul drept al Niprului (Fig. 78). Mai mult decât atât, trebuie remarcat faptul că 51 din cele 56 de morminte sunt înmormântări în tumuli de epoci mai vechi (Fig. 79). De regulă, tumuli sunt din epoca bronzului, însă, există și cazuri când aceștia sunt din perioada eneolitică (Novolugansk T 1 M 1) sau scitică (Balki T 26 M 1; Bol'saja Belozerka T 1 M 1; Bol'saja Belozerka (grupul Bliznecy) T 1 M 3). Făcând o comparație trebuie menționat că pentru perioada secolelor III-I a. Chr. în interfluviul Volga - Don înmormântările în tumuli de epoci mai vechi reprezintă 94%, în stânga fluviului Volga 97,6%, iar în sudul Munților Urali 88%². În plus, trebuie să precizăm că, față de spațiul nord-pontic, în cel de la est de Don este caracteristică prezența mai multor morminte sarmatice în același tumul³. Această situație se explică prin faptul că acest teritoriu era intens locuit de sarmați de câteva secole, ceea ce nu se poate spune despre zona de la vestul acestui fluviu. În sfârșit, ar mai trebui menționat că în toată perioada sarmatică mijlocie din zona nord și nord-vest pontică înmormântările în tumuli de epoci mai vechi reprezintă un procent semnificativ⁴. Această situație se explică, probabil, prin faptul că tumuli din epoca bronzului se deosebeau, într-un fel, de cei ridicați de sciți. Oricum, este cert că sarmații, din anumite considerente neclare nouă, ignorau tumuli scitici. De altfel, nu este exclus ca explicația acestor "predilecții" să stea în numărul mult mai mare a tumulilor de epoca bronzului față de cei scitici, ceea ce face ca topografia mormintelor sarmatice din tumuli de epoci mai vechi să fie doar rezultatul funcționării regulii numerelor mai mari. În sfârșit, mai trebuie precizat că marea majoritate a înmormântărilor efectuate în tumuli mai vechi sunt amplasate în centrul mormintei, sau în apropierea acesteia, cât și în sectorul nordic al acestora, dar, deși în număr mai mic, se întâlnesc și înmormântări efectuate în sectorul sudic al tumulilor. O situație asemănătoare se constată și în perioada sarmatică mijlocie în întregul spațiu nord-pontic, dar și în cel învecinat⁵.

Pe lângă acestea avem și trei morminte plane (Babino M 4; Novye Sanžary, Uškalka), dar și o înmormântare sarmatică principală într-un tumul sarmatic (L'vovo T 6 M 1). La acestea se mai adaugă descoperirea de la Smoljaninovo, despre care nu știm cu siguranță dacă a fost un mormânt plan sau unul care s-a aflat într-un tumul de altă epocă.

¹ Pentru a nu îngreuna textul s-a folosit prescurtarea **T** pentru tumul și **M** pentru mormânt.

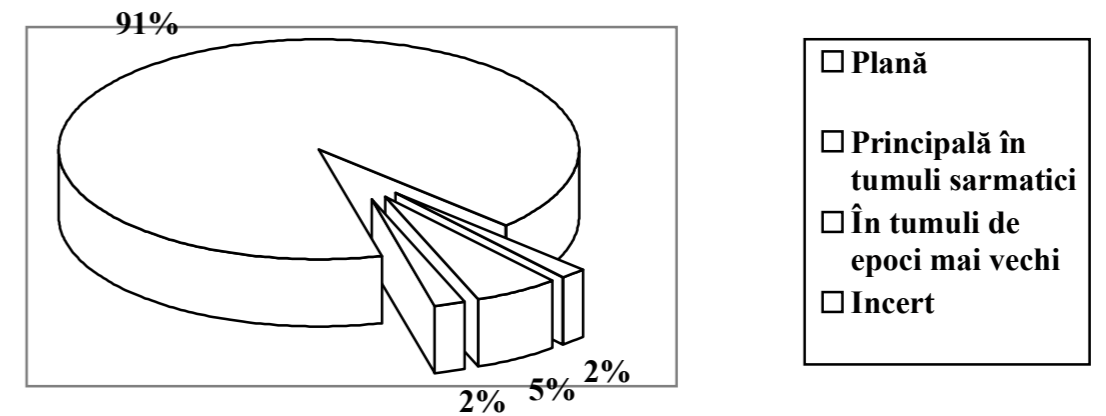
² Skripkin 1990, p. 184. Nici pentru zona Donului de Jos situația nu este diferită (Cf. Maximenko 1983, p. 51-52). În mormântările în tumuli de alte epoci sunt preponderente și la sarmații siraci din regiunea Kuban (Cf. Arheologija SSSR 1989, p. 250; Marčenko 1996, p. 95).

³ Skripkin 1990, p. 184.

⁴ Cf. Arheologija USSR 1986, p. 190 sqq.; Grosu 1990; Grosu 1995, p. 134 sqq.; Simonenko, Lobaj 1991, p. 35-36; Simonenko 1993, p. 75, 99; Simonenko 1999, p. 9; Kostenko 1993; Dzygovs'kyj 1993, p. 7-26. O situație diferită avem în spațiul locuit de sarmați de la est de Don unde pentru perioada secolului I - începutul secolului II p. Chr. predomină înmormântările principale (Cf. în acest sens Skripkin 1990, p. 185).

⁵ Cf. Kostenko 1986, p. 10-36; Arheologija USSR 1986, p. 190-195; Grosu 1990, 18-35; Simonenko 1993, p. 75-79.

Tipul de înmormântare

În legătură cu înmormântarea principală din T 6 de la L'vovo trebuie spus că aceasta este singulară pentru perioada sarmatică timpurie din spațiul dintre Don și Nistru. De altfel, sub acest aspect, această regiune nu diferă de restul lumii sarmatice din secolele III-I a. Chr. unde, la fel, numărul înmormântărilor principale în tumuli sarmatici este extrem de mic⁶. Începând însă cu perioada sarmatică mijlocie numărul înmormântărilor principale în tumuli ridicați de sarmați crește simțitor, mai ales în anumite regiuni locuite de aceștia. Astfel, în spațiul din interfluviul Volga - Don numărul acestora reprezintă 78,9%, în cel de la est de Volga de 78,7%, iar regiunea de la sud de Munții Urali 94,7%⁷. În ceea ce privește spațiul nord și nord-vest pontic aici, ca și în perioada anterioară, predomină înmormântările în tumuli mai vechi, dar sunt prezente și cele principale în tumuli sarmatici⁸.

IV. 2. Tipurile de morminte

Ca și pe întregul teritoriu locuit de sarmați în perioada timpurie și în zona nord-pontică sunt cunoscute pe baza formei gropilor mai multe tipuri de morminte: 1. ovale (Fig. 72/4); 2. dreptunghiulare; 3. dreptunghiulare cu trepte laterale (Fig. 72/2-3); 4. dreptunghiulare cu nișă; 5. trapezoidale (Fig. 72/1); 6. în catacombă (Fig. 72/5).

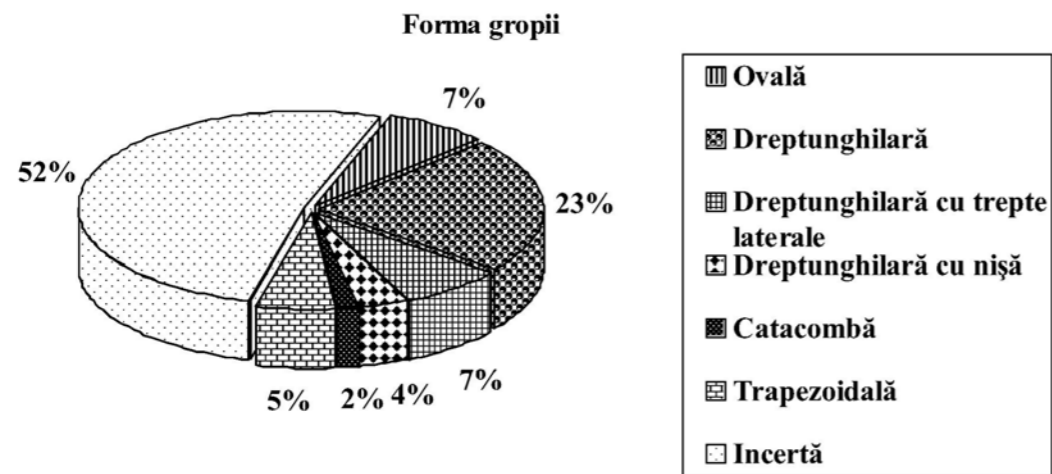
Cele mai numeroase morminte au groapa funerară de formă dreptunghiulară (13), urmate de cele cu formă ovală (4), dreptunghiulare cu trepte laterale (4), trapezoidale (3), dreptunghiulare cu nișă (2), și în catacombă (1). În cazul a 29 de morminte contururile gropilor nu au putut fi stabilite (Cf. Fig. 80). Pe baza situației generale credem că cea mai mare parte a acestora au avut forma gropii dreptunghiulară.

⁶ Cf. în acest sens Skripkin 1990, p. 181-183, tab. 16. Numărul înmormântărilor principale în tumuli ridicați de sarmați este mic și la sarmații siraci din stepile regiunii Kuban (Cf. Arheologija SSSR 1989, p. 250).

⁷ Skripkin 1990, p. 185.

⁸ Cf. Arheologija USSR 1986, p. 190-196; Grosu 1990, p. 26 sqq.; Grosu 1995, p. 134 sqq.; Simonenko, Lobaj 1991, p. 35-36; Simonenko 1993, p. 75; Dzygovs'kyj 1993, p. 7-26.

Gropile de morminte cu formă ovală, deși se întâlnesc încă din perioada sauromatică⁹, sunt rar întâlnite la sarmații timpurii din întregul spațiu locuit de aceștia¹⁰. Nu sunt foarte numeroase nici gropile dreptunghiulare cu trepte de-a lungul laturilor lungi, care apar ca formă stabilă de groapă funerară la hotarul dintre secolele IV-III a. Chr., deși cea mai timpurie înmormântare într-o astfel de groapă funerară datează din secolul V a. Chr.¹¹. Pentru perioada secolelor III-I a. Chr. numărul înmormântărilor în astfel de gropi nu este foarte mare nici pentru spațiul din interfluviul Volga - Don, dar nici în cel de la est de Volga sau sudul Munților Urali¹².

În ceea ce privește gropile funerare de formă dreptunghiulară, a căror lățime nu depășește 1 m, trebuie spus că în secolele III-I a. Chr. acestea devin, pe durata mai multor secole, o formă caracteristică pentru gropile mormintelor sarmatice din întregul spațiu locuit de aceștia¹³. Deși, sporadic, gropile funerare de această formă se întâlnesc încă în secolele IV-III a. Chr., ele devin mai frecvent utilizate din secolele III-II a. Chr.¹⁴. De exemplu, în spațiul cuprins dintre fluviile Volga și Don, din numărul mormintelor datate în secolele III-I a. Chr., cele care au gropile înguste și dreptunghiulare reprezintă 27%, în spațiul din stânga fluviului Volga 37%, iar în sudul Munților Urali 60%¹⁵. În perioada sarmatică mijlocie, în spațiul nord și nord-vest pontic, gropile înguste de formă dreptunghiulară sunt în continuare cele mai numeroase¹⁶, iar în spațiul de la est de Don înmormântările în astfel de gropi ocupă un loc secundar¹⁷.

Legat de înmormântările efectuate în gropi dreptunghiulare cu nișă trebuie spus că acestea apar încă din secolul IV a. Chr., dar sunt utilizate mai frecvent doar începând cu secolele III-II a. Chr.¹⁸. Astfel, pentru interfluviul Volga - Don, cât și pentru spațiul de la est de Volga din secolele III-I a. Chr., numărul mormintelor cu nișă reprezintă 26,7% și respectiv 31,6%¹⁹. Această situație

demonstrează că în regiunea de la est de Don gropile funerare de formă dreptunghiulară cu nișă sunt un tip dominant alături de cele dreptunghiulare. În perioada sarmatică mijlocie mormintele cu nișă din nordul și nord-vestul Mării Negre nu sunt, cu excepția unor mici zone, numeroase²⁰. Sunt mai puțin numeroase acestea, față de perioada precedentă, și în regiunea de la est de Don²¹. Abia începând cu perioada sarmatică târzie numărul mormintelor cu nișă crește, devenind în unele regiuni chiar majoritare²².

Nu același lucru se poate spune despre mormintele în catacombă care, deși reprezintă un tip de bază a mormintelor sarmatice, nu au fost dominante cantitativ în nici o perioadă de dezvoltare a culturii sarmatice, cu excepția sfârșitului perioadei sarmatice târzii. Cele mai timpurii înmormântări în catacombă datează încă din perioada sauromatică (sfr. sec. VI – începutul sec. V a. Chr.)²³, dar numărul lor nu este foarte mare. În perioada sarmatică timpurie numărul mormintelor cu catacombă crește simțitor²⁴. Astfel, pentru perioada secolelor III-I a. Chr., în 1990, erau cunoscute două înmormântări în catacombe în spațiul dintre fluviile Volga și Don, 10 în cel de la est de Volga și 9 în cel de la sudul Munților Urali²⁵. În ceea ce privește mormântul cu catacombă de la Žemčužnoe (Fig. 44/1) acesta este cel mai timpuriu din spațiul nord-pontic și se datează în secolul I a. Chr. Cataomba de la Žemčužnoe, deși nu are analogii exacte în tipologia lui K. F. Smirnov²⁶, reprezintă, în opinia lui A. V. Simonenko, o variantă a tipului II de astfel de construcții funerare în clasificarea tipologică. a autorului mai sus menționat²⁷.

În ceea ce privește spațiul nord și nord-vest pontic trebuie spus că aici numărul mormintelor cu catacombă nu este foarte mare. Astfel, pentru perioada sarmatică mijlocie (sec. I – prima jumătate a sec. II p. Chr.) se cunosc cinci morminte cu catacombă (Porogi T 1 M 1; Širokaja Balka T 2 M 11; Novo-Podkriaz T 13; Maievka T 1 M 1; Cazaclia T 10 M 1)²⁸, iar pentru perioada sarmatică târzie (a doua jumătate a sec. II – sec. IV p. Chr.)²⁹ numărul acestora este mult mai mare³⁰. Pe baza acestor descoperiri s-a remarcat că mormintele cu catacombă devin un element obișnuit în a doua jumătate a secolului III p. Chr. și se localizează în două regiuni, destul de îndepărtate una de alta. Prima se află la granița dintre stepă și silvostepă, pe malul stâng al Niprului, iar a doua în bazinul Dunării de Jos³¹. La toate acestea mai poate fi menționat și faptul că mormintele în catacombă de tipul II, în clasificarea lui K. F. Smirnov, sunt preponderente în zona nord-pontică fiind urmate de cele aparținând tipului III și I³². Sub acest aspect, această regiune nu diferă de restul lumii sarmatice unde catacombele de tipul II sunt dominante³³.

În ceea ce privește mormântul cu catacombă de la Žemčužnoe, care se datează în secolul I a. Chr., trebuie precizat că defunctul era orientat cu capul spre nord pe când în aceeași perioadă defuncții din mormintele cu catacombă din teritoriul de la nord de Munții Caucaz, regiunea Volgăi și

⁹ Cf. Smirnov 1964, p. 81, fig. 54.

¹⁰ Cf. Moškova 1963, p. 21; Šilov 1975, p. 133, tab. 8.

¹¹ Moškova 1963, p. 20.

¹² Cf. Moškova 1963, p. 20; Šilov 1975, p. 133, tab. 8; Skripkin 1990, tab. 16, fig. 51, tipul 3A. Foarte rar gropile cu trepte laterale sunt întâlnite și la sarmații siraci din regiunea Kuban (Arheologija SSS 1989, p. 250).

¹³ Vezi în acest sens Moškova 1963, p. 20; Maximenko 1983, p. 52 sqq.; Kostenko 1983; Kostenko 1993; Arheologija USSR 1986, p. 190 sqq.; Arheologija SSSR 1989, p. 171, 178, 191-192; Grosu 1990; Skripkin 1990, p. 179-188; Simonenko 1993, p. 22, 77, 100; Simonenko 1999, p. 7, 9, 12; Marčenko 1988a, p. 12; Marčenko 1996, p. 95.

¹⁴ Moškova 1963, p. 20.

¹⁵ Skripkin 1990, p. 184. Tab. 16, tipul 1A. La nivelul anului 1983 în zona Donului de Jos mormintele care au groapa de formă dreptunghiulară a cărei lățime este foarte îngustă reprezintă aproximativ 50% din totalul mormintelor din secolele III-II a. Chr. (Cf. Maximenko 1983, p. 54-55).

¹⁶ Kostenko 1983, p. 41; Kostenko 1993, p. 96; Arheologija USSR 1986, p. 191-197; Grosu 1990, p. 30-31; Grosu 1995, p. 149; Dzygovs'kyj 1993, p. 7-26; Simonenko 1993, p. 77; Simonenko 1999, p. 9.

¹⁷ Cf. Skripkin 1990, p. 186, tab. 16.

¹⁸ Moškova 1963, p. 20; Simonenko 1993, p. 77; Simonenko 1999, p. 9.

¹⁹ Skripkin 1990, p. 181-184. La nivelul anului 1983, în zona Donului de Jos mormintele cu nișă reprezintă aproximativ 50% din totalul mormintelor din secolele III-II a. Chr. Vezi în acest sens Maximenko 1983, p. 54-55.

²⁰ Cf. Kostenko 1983, p. 41; Kostenko 1986, p. 58-61; Kostenko 1993, p. 93; Arheologija USSR 1986, p. 192-193; Grosu 1990, p. 31; Grosu 1995, p. 149; Simonenko 1993, p. 77.

²¹ Cf. Skripkin 1990, p. 185.

²² În acest sens vezi la Skripkin 1984, p. 61-62, 102; Arheologija USSR 1986, p. 197; Kostenko 1986, p. 60; Kostenko 1993, p. 96; Simonenko 1993, p. 100; Simonenko 1999, p. 12; Dzygovs'kyj 1993, p. 15.

²³ Smirnov 1964, p. 82-85.

²⁴ Moškova 1963, p. 21; Smirnov 1972, p. 73; Šilov 1975, p. 133, tab. 8; Skripkin 1990, p. 184, tab. 16; Il'jukov, Vlaskin 1992, p. 66-70, 92-93, 96-98; Marcsenko 1995, p. 304 sqq.; Marčenko 1996, p. 95 sqq.; Bezuglov 1995, p. 325 sqq.

²⁵ Skripkin 1990, tab. 16.

²⁶ Smirnov 1972, p. 74-75, fig. 1.

²⁷ Simonenko 1995, p. 350.

²⁸ Simonenko 1995, p. 346, fig. 4; 5/1-2; Aguln'kov, Bubulici 1999, p. 10-12, fig. 1/4; Agulnicov, Bubulici 1999, p. 287, 289-290, fig. 2.

²⁹ La ora actuală toate mormintele în catacombă din această perioadă și spațiu sunt din a doua jumătate a secolului III – secolul IV p. Chr.

³⁰ Cf. Simonenko 1995, p. 347-350.

³¹ Simonenko 1995, p. 347.

³² Simonenko 1995, p. 350.

³³ Cf. Smirnov 1972, p. 77; Abramova 1982, p. 15; Abramova 1993; Ždanovskij 1984, p. 72 sqq.; Ignatov 1986, p. 68; Gej 1986, p. 73 sqq.; Il'jukov, Vlaskin 1992, p. 67, fig. 15/10; Marcsenko 1995, p. 303-324; Marčenko 1996, p. 95 sqq., p. 137-138.

Kuban sunt orientați cu capul spre sud și vest³⁴. Tipologic, mormântul cu catacombă de la Zemčužnoe este identic cu cel din T 22 de la Veselaja Rošča III (regiunea Stavropol)³⁵.

În secolele III-I a. Chr. aria de concentrare a mormintelor cu catacombă este situată în spațiul de la nord de Munții Caucaz³⁶ unde sunt catacombe de tipul I și II în clasificarea tipologică a lui K. F. Smirnov³⁷. În ceea ce privește catacombele de tipul II, acestea sunt concentrate, cu precădere, în bazinul Kuban³⁸ și regiunea Stavropol (cimitirele de la Malaj, Karstovyj; Veselaja Rošča)³⁹, teritoriu locuit de siraci⁴⁰.

Una din problemele principale ridicate de mormintele sarmatice cu catacombă este dacă ele pot fi utilizate ca indicator etnic. Există un punct de vedere care susține că mormintele cu catacombă aparțin alanilor⁴¹. Pornind de la apartenența indubitabil alanică a catacombelor medievale timpurii din teritoriul de la nord de Caucaz⁴², cercetătorii atribuie catacombele sarmatice din ultimele secole a. Chr. – primele secole p. Chr. alanilor, atunci când caută rădăcinile genetice ale acestora. Această supoziție îi determină pe autori să considere că asemenea catacombe constituie o dovadă a pătrunderii alanilor ca unitate etnică distinctă în spațiul de la nord de Caucaz și stepele regiunii Kuban.

Susținătorii apartenenței alanice a catacombelor din teritoriul nord-caucazian consideră, pe baza lucrării lui K. F. Smirnov⁴³, că acest obicei a fost adus de alani din stepele de la est de Volga și din zona Munților Urali. Trebuie precizat, însă, că în spațiul din nordul Caucazului sunt preponderente catacombele de tipul I⁴⁴ și nu cele de tipul II și III, precum în stepele de la est de Volga și sudul Munților Urali⁴⁵. K. F. Smirnov nu exclude posibilitatea influenței catacombelor de tipul II și III din stepele dintre Volga și Munții Urali asupra provenienței catacombelor din regiunea Kuban⁴⁶. De altfel, după cum s-a mai menționat, în această zonă catacombele tipurilor menționate (în special cele de tipul II) sunt preponderente⁴⁷, ca și în regiunea Stavropol⁴⁸. Cert este că opinia potrivit căreia alanii au adus ritualul funerar de înmormântare în catacombe din stepele din nordul Mării Caspice în teritoriul din nordul Caucazului se bazează pe faptul că alanii s-au format în cadrul confederației triburilor aorse⁴⁹. Pe baza acesteia a urmat și concluzia potrivit căreia alanii au putut aduce acest tip de construcție funerară în spațiul de la nordul munților Caucaz. Această opinie ridică o serie de întrebări: de ce alanii au adus o formă de groapă funerară, care pe teritoriul de unde au venit este reprezentată de un număr foarte mic?; de ce în teritoriul din nordul Caucazului s-a răspândit acea formă de catacombă care în stepele de la est de Volga și de la sudul Munților Urali este rarisimă? K. F. Smirnov conchidea că cea mai argumentată ipoteza este cea potrivit căreia catacombele de tipul I își au originea în Asia Centrală⁵⁰. Făcând o paranteză, ar mai trebui să menționăm că formarea alanilor în mediul aors este doar una din ipotezele apariției lor în Europa de Est, care, de altfel, este și cea mai puțin convingătoare. Pe de altă parte, în lumina noilor cercetări mai plauzibilă apare ipoteza potrivit căreia alanii își au originea în Asia Centrală⁵¹.

³⁴ Cf. Abramova 1993, p. 22-38; Marčenko 1996, p. 95 sqq.

³⁵ Mirošina 1985, p. 95, fig. 1/I.

³⁶ Cf. Abramova 1972; Abramova 1987; Abramova 1993, p. 22, 34; Kerefov 1985.

³⁷ Smirnov 1972, p. 74 sqq.

³⁸ Marcenko 1995, p. 303-324; Marčenko 1996, p. 95 sqq., 137-138.

³⁹ Mirošina 1985, p. 95-100; Simonenko 1995, p. 352. Aceste cimitire sunt încă nepublicate.

⁴⁰ Marcenko 1995, p. 303-314; Marčenko 1996.

⁴¹ Nečaeva 1961, p. 153; Vinogradov 1963, p. 95; Ždanovskij 1979, p. 38-45; Ždanovskij 1984, p. 69-78; Raev 1979a, p. 13-15.

⁴² Vinogradov 1963, p. 95.

⁴³ Smirnov 1972, p. 73-81.

⁴⁴ Cf. Abramova 1972; Abramova 1987; Kerefov 1985.

⁴⁵ Smirnov 1972, p. 73-81.

⁴⁶ Smirnov 1972, p. 80.

⁴⁷ Marcenko 1995, p. 303-324.

⁴⁸ Mirošina 1985, p. 95-100; Simonenko 1995, p. 352. Aceste cimitire sunt încă nepublicate.

⁴⁹ Cf. în acest sens Kulakovskij 1899; Smirnov 1950; Vinogradov 1963; Gaglojti 1966; Kuznecov 1992.

⁵⁰ Smirnov 1972, p. 80.

⁵¹ Vezi în acest sens Mačinskij 1974, p. 127; Kerefov 1988, p. 117-138; Skriplin 1990, p. 198-222; Jacenko 1993, p. 60-72; Gabuev 2000, p. 50-62.

Paralel cu acestea s-a dezvoltat și un alt punct de vedere vizavi de apariția catacombelor în spațiul din nordul Caucazului. Astfel, pe baza descoperirilor de catacombe, care se datează începând cu secolul II a. Chr., M. P. Abramova a arătat că există o neconcordanță în timp între înmormântările în catacombe și apariția alanilor în izvoarele literare antice. Aceeași autoare arăta că în izvoarele literare antice nu există menționări concrete cu privire la localizarea alanilor timpurii în teritoriul din nordul Caucazului. Mai mult decât atât, materialele necropolelor de la Nižne-Džulatsk și Podkumsk cercetate de M. P. Abramova dovedesc continua dezvoltare a unei culturi fără incursiuni sarmatice masive până la hotarul dintre secolele I a. Chr. – I p. Chr. Concluzia autoarei este că înmormântările în catacombă din teritoriul de la nord de Munții Caucaz erau cunoscute triburilor locale înainte de venirea alanilor⁵².

Recent, N. E. Berlizov a încercat atribuirea catacombelor din secolele II-III p. Chr., din zona Kuban și regiunea Stavropol, siracilor care erau înglobați în alianța tanait-alanică⁵³. O părere apropiată de aceasta are și I. I. Marčenko, care consideră catacombele din zona Kuban ca aparținând siracilor⁵⁴. Cu toate acestea, același autor menționează că aceste construcții funerare nu definesc etnia defunctului, dar cu siguranță reprezintă un indicator al statutului social și profesional⁵⁵. La rândul lor, V. B. Vinogradov și I. B. Berezin, într-un studiu dedicat catacombelor din regiunea centrală de la nordul Munților Caucaz, ajung la concluzia că acestea au apărut în această regiune pe vremea siracilor, dar au devenit o formă de bază în perioada alanilor⁵⁶. Alanilor le sunt atribuite și mormintele cu catacombă din secolele III-IV p. Chr. din zona Dunării de Jos⁵⁷. Cu toate acestea, încă din 1983, M. G. Moškova consideră, pe bună dreptate, că nu este corect ca atât catacombele cât și alte tipuri de morminte sarmatice să fie utilizate ca indicator etnic fără a se lua în seamă celelalte elemente⁵⁸. Ea a arătat că există o ruptură cronologică de aproape o sută de ani între catacombele din stepele sarmatice și cele din spațiul nord-caucazian. Mai mult decât atât, aceeași autoare a atras atenția asupra faptului că este greu de stabilit etnosul dintre diferite populații în zone de contact, precum regiunea din nordul Caucazului⁵⁹.

În legătură cu mormintele cu catacombă ar trebuie remarcat și faptul că acestea, pe lângă faptul că nu sunt numeroase în comparație cu celelalte tipuri de morminte, sunt și dispersate în timp și spațiu (din perioada sarmatică timpurie și până în cea târzie), ceea ce face puțin plauzibilă atribuirea acestora doar alanilor, cât și utilizarea lor ca indicator etnic. Pe de altă parte, mormintele sarmatice cu catacombă, de regulă, au un bogat și numeros inventar care reflectă, probabil, unele diferențe sociale în societatea sarmată. Recent, în urma unei analize atente a mormintelor sarmatice în catacombe, A. V. Simonenko a ajuns la concluzia că la început acestea au fost un indicator etnic, reprezentând un rit specific unui anumit grup, iar cu timpul au devenit un indicator social, o modalitate practică de un anumit grup din elita socială⁶⁰.

La fel de disputată este problema originii catacombelor sarmatice. De regulă cercetătorii, urmând opinia lui K. F. Smirnov⁶¹, caută aceste rădăcini în regiunea de la est de Volga unde astfel de construcții funerare sunt cunoscute în lumea sarmatică din secolul IV a. Chr.⁶². Cu toate acestea, așa cum bine a remarcat S. I. Bezuglov și coautorii săi⁶³, morminte cu catacombă au existat în multe din culturile primei epoci a fierului, iar pentru analiza lor este nevoie de o abordare istorică concretă⁶⁴.

⁵² Cf. Abramova 1978, p. 80-81; Abramova 1983, p. 34-39.

⁵³ Berlizov 1993, p. 130.

⁵⁴ Marcenko 1995, p. 310-311, 314; Marčenko 1996, p. 138.

⁵⁵ Marcenko 1995, p. 310-311, 314; Marčenko 1996, p. 112, 137-138.

⁵⁶ Vinogradov, Berezin 1985, p. 54-55. Alanilor le sunt atribuite și catacombele din secolele III-IV p. Chr. din zona Donului de Jos (Cf. Bezuglov 1995, p. 329 sqq.).

⁵⁷ Fokeev 1991, p. 62.

⁵⁸ Moškova 1983, p. 20.

⁵⁹ Moškova 1983, p. 20-22.

⁶⁰ Cf. Simonenko 1995, p. 356-357.

⁶¹ Vezi de exemplu Ignatov 1986, p. 68.

⁶² Smirnov 1972, p. 74, 77.

⁶³ Observația lor se referă la catacombele din zona Donului, dar aceasta este valabilă pentru întreaga lume sarmatică.

⁶⁴ Bezuglov, Zaharov 1988, p. 20-23; Bezuglov, Kopylov 1989, p. 180-181.

Această constatare îl face pe A. V. Simonenko să presupună că este puțin probabil ca rarele mormintele sarmatice cu catacombă să-și aibă prototipurile directe în cele sarmatice timpurii, ținând seama de numărul lor redus și dispersarea lor cronologică și geografică⁶⁵. Chiar și între mormintele cu catacombă din zona Kuban, din secolele III-I a. Chr. și celor din primele secole p. Chr. există un hiatus de o jumătate de secol⁶⁶.

În concluzie se poate spune că toate aceste tipuri de morminte sunt întâlnite, în parte, încă din perioada sauromatică⁶⁷ și sunt tipice pentru toate teritoriile locuite de sarmați de-a lungul timpului⁶⁸.

IV. 3. Amenajarea mormintelor

Amenajarea mormintelor este diferită și, în general, tipică pentru întreaga lume sarmatică de-a lungul întregii perioade de existență a lor. Mai mult decât atât diferitele aspecte ale amenajării mormintelor, de regulă, nu se leagă de o anumită formă a mormântului.

Astfel, pentru amenajarea unor morminte era folosit lemnul, în special, pentru acoperirea mormintelor, închiderea intrării în nișă sau catacombă, acoperirea fundului gropilor mormintelor, amenajarea intrării în mormintele cu nișă sau catacombă, cât și a nișelor. În sfârșit, din lemn erau realizate sicrie, sicrie-coveți și sarcofage sau erau căptușiți pereții gropilor unor morminte. De multe ori, pentru amenajarea mormintelor s-a utilizat coajă de copac, stuf, rogoz sau alt material vegetal. Cel mai adesea, fundul gropii mormintelor era acoperit cu iarbă, stuf, coajă de copac sau vreascuri. Vreascurile, iarba, stuful și pietrele au fost folosite și pentru acoperirea mormântului. Aceleași materiale, la care se mai adaugă plintele din piatră, erau utilizate și la închiderea intrării catacombelor și nișelor. Uneori, în unele morminte sarmatice, sub craniul defuncților, sunt observate urmele unor pernițe vegetale. Toate aceste trăsături sunt atât de obișnuite pentru mormintele sarmatice încât indicarea unor analogii nu mai este necesară.

Tabelul nr. 1. Morminte în care au fost surprinse elemente de amenajare interioară

Nr.	Localitatea	Tumulul	Mormântul	Elementele de amenajare interioară ale mormintelor
1.	Akkermen I	3	8	Fragmente de la scândurile din lemn care acopereau mormântul
2.	Alexandrovsk	12	3	Fragmente de la scândurile de lemn care acopereau mormântul
3.	Balakleja	-	Mormânt	Urmele unei construcții din lemn
4.	Bol'shaja Belozerka	1	1	Sicriu din lemn, de la care s-au păstrat fragmente de la scândurile fundului, pereților transversali și laterali (s-a păstrat cea din partea dreaptă)
5.	Carivka	2	2	Defunctul era pus într-un sicriu-covată din lemn
6.	Gromovka	1	19	Opt scânduri din lemn ce acopereau mormântul. Acestea aveau o lungime de 0,70 m și lățime de 0,15 m
7.	Gromovka	2	2	Start de putregai vegetal, sub schelet
8.	L'vovo	1	1	Două plăci din calcar care acopereau mormântul
9.	Novobarannikovka	2	1	Defunctul era pus într-un sicriu-covată din lemn

⁶⁵ Simonenko 1993, p. 78.

⁶⁶ Complexitatea situației arheologice, împreună cu anumitele aspecte precise, care sunt o dovadă a versiunii cataomba = indicator social, impun o analiză istorică concretă. Cu alte cuvinte, catacombele trebuie analizate în limitele grupelor cronologice și teritoriale, iar legăturile trebuie căutate în interiorul lor.

⁶⁷ Smirnov 1964, p. 79-85.

⁶⁸ Moškova 1963, p. 20; Maximenko 1983, p. 52-56; Arheologija SSSR 1989, p. 171-172, 177-179, 191-192; Grosu 1990, p. 26-35; Grosu 1995, p. 134, 140-141, 149-150; Skripkin 1990, p. 179-188; Kostenko 1993, p. 92-96; Simonenko 1993, p. 21-23, 75-79, 99-101; Marčenko 1996, p. 93-112.

10.	Novolugansk	1	1	Resturi de la construcția din lemn a mormântului
11.	Sergeevka	4	17	Fundul gropii era acoperit cu scânduri așezate în formă de grilaj, iar acoperământul acesteia era din scânduri transversale suprapuse de stuf
12.	Vasil'evka	1	4	Mormântul era acoperit haotic cu pietre de calcar
13.	Zemčužnoe	2	3	Pereții catacombei erau tencuiți cu lut.

Revenind la amenajările mormintelor cu lemn trebuie spus că o largă utilizare a acestuia este cunoscută încă din perioada sauromatică⁶⁹. Folosirea lemnului este caracteristică și pentru mormintele sarmatice din secolul IV a. Chr., cât și pentru cele din secolele III-II a. Chr., în special a celor din zona Munților Urali și fluviului Volga⁷⁰, dar și pentru cele din perioada sarmatică mijlocie și târzie din tot spațiul locuit de sarmați. În ceea ce privește sicriile din scânduri de lemn, precum cele din T 4 M 17 de la Sergeevka și T 1 M 1 de la Bol'shaja Belozerka, trebuie spus că acestea apar în mormintele sarmatice la hotarul dintre secolele IV-III a. Chr. și sunt bine reprezentate în secolele III-II a. Chr. în spațiul de la est de Volga⁷¹. În ceea ce privește sicriile-coveți, precum cele de la Novobarannikovka și Carivka, acestea sunt cunoscute în mediul sarmatic din regiunea Volgăi încă din perioada sarmatică timpurie (Prohorovka)⁷² și se întâlnesc în tot spațiul locuit de sarmați și pe parcursul următoarelor secole⁷³.

Utilizarea pietrei se poate remarca doar în două cazuri (L'vovo T 1 M 1; Vasil'evka T 1 M 4), ceea ce se explică prin situarea mormintelor pe platourile malurilor Niprului, în apropierea locurilor unde se află calcar⁷⁴.

Din cauză că marea majoritate a mormintelor sarmatice, care fac subiectul acestei discuții, se aflau foarte aproape de suprafața mantalei tumulului, acoperământele din lemn ale acestora, foarte probabil, nu s-au păstrat. În plus, faptul că în unele dintre ele s-au găsit urme de lemn putrezit sau putregai vegetal, ne face să afirmăm că, într-un fel s-au altul, o mare parte din morminte erau amenajate în interior cu diverse materiale vegetale. Cert este că, amenajarea mormântului era efectuată în cele mai multe cazuri cu materialul care se afla în zonă sau la îndemână. Credem că elaborarea unei tipologii, iar de aici și a unei diferențieri etnice și istorice, pe baza amenajărilor din piatră sau lemn este inutilă, în condițiile în care celelalte detalii ale ritului și mobilierului funerar nu o susțin.

IV. 4. Orientarea și poziția defuncților

La fel ca și altor populații ale antichității și sarmaților le este caracteristică, de-a lungul timpului, ca rit funerar inhumat, iar ca trăsătură esențială orientarea defuncților, care în cazul lor este reprezentativă din punct de vedere cronologic pentru anumite etape ale culturii lor. Din cele 56 de morminte sarmatice analizate, 28 au defuncții orientați cu capul spre nord, nord-vest și nord-est, 10 spre sud, sud-vest și sud-est, 3 spre est și 1 spre vest, iar în 14 cazuri orientarea este incertă (Cf. Fig. 81). Foarte probabil că majoritatea acestora din urmă au avut defuncții orientați cu capul spre nord, nord-vest și nord-est⁷⁵.

Așa cum se poate remarca, în spațiul și perioada cercetată predomină orientarea în sectorul nordic, care este o caracteristică a mormintelor sarmatice timpurii din această perioadă și zonă geografică. Trebuie menționat că în toate teritoriile de răspândire a culturii sarmatice timpurii predomină orientarea defuncților spre sud, sud-vest și sud-est⁷⁶. Sigura grupă de morminte, din secolele III-I a. Chr., care poate fi comparată cu cea din spațiul nord-pontic se află în stânga Donului

⁶⁹ Smirnov 1964, p. 85-90.

⁷⁰ Moškova 1963, p. 22-23.

⁷¹ Moškova 1963, p. 22, pl. 4/5-8.

⁷² Moškova 1963, p. 22, pl. 4/1-3.

⁷³ Cf. Abramova 1959, p. 55; Bogdanova 1963, p. 98; Alexeeva 1971, p. 34; Simonenko 1981, p. 56; Subbotin, Dzigovskij 1990a, p. 19, fig. 16/1; Dzygovskij 1993, p. 16.

⁷⁴ Simonenko 1993, p. 22.

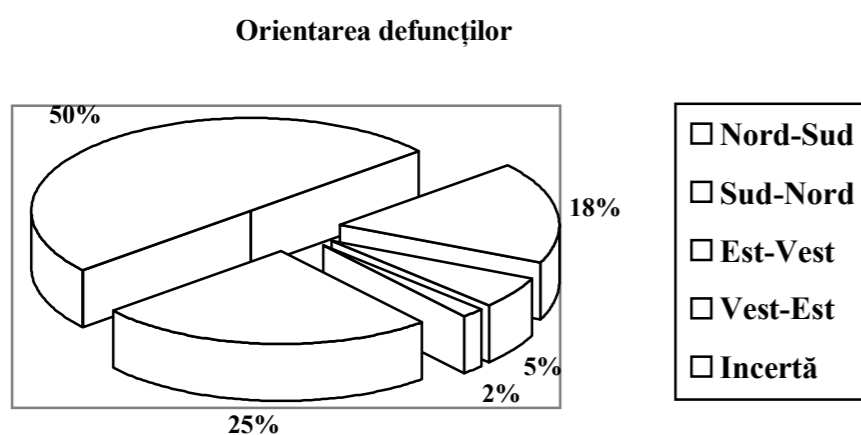
⁷⁵ Cu toate acestea mormintele date nu vor fi luate în calcul.

⁷⁶ Cf. Moškova 1963, p. 21-22; Šilov 1975, p. 114, 133; Maximenko 1983, p. 58-59; Skripkin 1990, p. 184.

de Jos⁷⁷. Aici orientarea defuncțiilor cu capul spre nord, nord-vest sau nord-est este o trăsătură stabilă, pe fondul dominanței orientării sudice a defuncțiilor în tot spațiul de la est de Don. Aceste două grupe sunt apropiate și prin unele trăsături ale ritualului funerar, cum ar fi amplasarea ofrandei animale în zona capului⁷⁸ sau poziția mobilierului funerar în mormânt.

În legătură cu orientarea defuncțiilor din mormintele sarmatice din spațiul nord-pontic este de remarcat faptul că și în perioadele sarmatică mijlocie și târzie orientarea spre nord predomină în continuare în această zonă geografică⁷⁹. O situație diferită avem în spațiul de la est de Don unde, în perioada sarmatică mijlocie, orientarea defuncțiilor este preponderent sudică⁸⁰.

Nici orientarea defuncțiilor cu capul spre est (Burgunka T 1 M 1; Čehovka T 2 M 1; Kairy T 1 M 24), sau vest (Vol'no-Ulanovka T 4 M 2) nu este caracteristică sarmaților din regiunea și intervalul cronologic supus analizei. Aceeași situație se întâlnește și la cei din spațiul de la est de Don din secolele III-I a. Chr.⁸¹. Pe de altă parte, orientarea estică și, în special, cea vestică este obișnuită pentru înmormântările sarmaților siraci din regiunea Kuban⁸². Reprezentativ, în acest sens, este faptul că mormântul cu orientare estică de la Kairy (T 2 M 24) are în inventar o cană tipică pentru regiunea Kuban (Fig. 19/3, 52/2). Nici în perioada sarmatică mijlocie orientarea defuncțiilor cu capul spre est sau vest nu este numeroasă pe întreg teritoriul locuit de sarmați⁸³.

Legat de poziția defuncțiilor în morminte trebuie spus că în întreaga lume sarmatică, dominantă a fost depunerea pe spate cu mâinile și picioarele întinse drept. Cu toate acestea, pe parcursul întregii perioade a existenței culturii sarmatice sunt și numeroase cazuri în care scheletele aveau poziții diferite ale mâinilor și picioarelor. Astfel de cazuri avem și în mormintele sarmatice timpurii din nordul Mării Negre.

⁷⁷ Glebov 1989, p. 155-156.

⁷⁸ În mormintele cu orientare sudică, din spațiul de la est de Don și Volga, ofranda animală se întâlnește cel mai des la picioare (Cf. Simonenko 1993, p. 23; Simonenko 1994, p. 37).

⁷⁹ Cf. Grosu 1990, p. 33; Grosu 1995, p. 150; Simonenko, Lobaj 1991, p. 38; Simonenko 1993, p. 79, 100; Simonenko 1999, p. 9, 12; Dzygovs'kyj 1993, 17-18.

⁸⁰ Cf. Skripkin 1990, p. 184, fig. 50B.

⁸¹ Cf. Šilov 1975, p. 114-115; Maximenko 1983, p. 58-59; Skripkin 1990, fig. 50A.

⁸² Vinogradov 1965, p. 118-119; Marčenko 1988, p. 68 sqq.; Arheologija SSSR 1989, p. 250; Marčenko 1995; Marčenko 1996, p. 100-105, tab. 1-6. Orientarea vestică și estică este caracteristică și necropolelor plane din secolele III-I a. Chr. din teritoriile de la nord de Caucaz (Cf. în acest sens Abramova 1993, p. 27-28, 30).

⁸³ Cf. Grosu 1990, p. 33; Grosu 1995, p. 150; Simonenko 1993, p. 79; Skripkin 1990, fig. 50B.

Tabelul nr. 2. Mormintele în care defuncțiile aveau diverse poziții ale membrilor.

Nr.	Localitatea	Tumulul	Mormântul	Poziția membrilor	Figura
1.	Alexandrovsk	10	2	Mâna dreaptă îndepărtată de corp	2/4
2.	Alexandrovsk	12	3	Depus în poziție șezând. Picioarul drept îndoit din genunchi	3/1
3.	Babino	-	4	Mâna stângă cu palma pe bazin	4/1
4.	Brilovka	16	1	Ambele mâini cu palmele pe bazin	10/1
5.	Burgunka	1	1	Picioarele încrucișate	11/1
6.	Čehovka	2	1	Picioarele ușor îndoite din genunchi	-
7.	Kairy	1	23	Picioarul drept îndoit din genunchi	19/5
8.	Novobarannilovka	2	1	Picioarele îndoite din genunchi	24/1
9.	Novolugansk	1	1	Mâna stângă cu palma pe bazin	-
10.	Podgorodnoe	3	8	Mâna stângă cu palma pe bazin	26/1
11.	Preobraženka	2	5	Mâna stângă cu palma pe bazin, iar picioarele încrucișate	28/1
12.	Sokolovo	1	1	Picioarele încrucișate	32/1
13.	Stavki	-	-	Mâna dreaptă cu palma pe piept	-
14.	Uškalka	-	Mormânt plan	Mâinile ușor îndoite din coate	38/1
15.	Vinogradnoe	31	1	Mâinile îndoite din coate, iar picioarul stâng îndoit din genunchi	41/1

IV. 5. Elemente ale ritualului funerar

Un loc important în ritualul funerar al sauromaților și sarmaților a fost ocupat, de-a lungul timpului, de către materiale minerale de culoare albă (cretă, lut alb, nisip alb, ghips, scoici), roșie de diferite nuanțe (ocru, realgar) și, mai rar, galbenă (sulf)⁸⁴. Prezența acestor materiale minerale în mormintele sarmatice, care aveau un caracter preponderent de cult, constituie o mărturie a simbolului sacru al culorilor mai sus amintite.

Cel mai adesea în mormintele sarmatice, din toate perioadele, se întâlnește obiceiul presărării fundului gropii mormântului sau a sicriului cu praf de cretă. În morminte se întâlnește depusă și creta sub formă de mici bucăți, cât și înlocuitorii ei – lutul de culoare albă, ghips, scoici, care sunt asemănătoare ca structură cu creta⁸⁵.

⁸⁴ Cf. în acest sens Moškova 1963, p. 23-24; Smirnov 1964, p. 94-96; Šilov 1975, p. 114, 133; Maximenko 1983, p. 59; Arheologija USSR 1986, p. 190-195; Arheologija SSSR 1989, p. 172, 179, 192-193; Subbotin, Dzigovskij 1990a, p. 20; Grosu 1990, p. 34-35; Grosu 1995, p. 150; Kostenko 1993, p. 99-100. Dzygovs'kyj 1993, p. 19-20.

⁸⁵ Vezi la Moškova 1963, p. 23-24; Smirnov 1964, p. 94-96; Maximenko 1983, p. 59; Arheologija USSR 1986, p. 190-195; Arheologija SSSR 1989, p. 172, 179, 192-193; Subbotin, Dzigovskij 1990a, p. 20; Grosu 1990, p. 34-35; Grosu 1995, p. 150; Kostenko 1993, p. 99-100. Dzygovs'kyj 1993, p. 19-20.

Culoarea albă era un simbol al purității fiind legată și de ritualul curățirii trupului⁸⁶. Cu toate acestea, nu tot timpul această curățire era efectuată cu aceste materiale minerale, din simplu motiv că atât creta, cât și înlocuitorii ei, nu se întâlnesc în toate mormintele.

Materialele minerale de culoare roșie (ocru, realgar) se întâlnesc de regulă sub forma unor bucăți în mormintele mai bogate, atât de femei, cât și de bărbați. B. N. Grakov considera că realgarul a fost simbolul însuflețirii sângelui și a sacrificiilor sângeroase⁸⁷. Importanța rituală a realgarului este legată în imaginarul sarmaților și de cultul focului.

Dintre materialele minerale de culoare galbenă se remarcă ocru galben, întâlnit extrem de rar, cât și sulf. Acesta din urmă, descoperit sub forma unor bucăți, reprezintă, probabil, un simbol al cultului focului, datorită faptului că se aprinde foarte ușor⁸⁸.

În unele morminte sauromatice și sarmatice, alături de defunct, se întâlnesc mici grămezi de cărbune de lemn ars și cenușă. De regulă, aceste mici grămezi se aflau în zona picioarelor, iar uneori lângă cap. Câteodată, în umplutura gropii se întâlnește o cantitate mare de cărbune de lemn, împreună cu pământ ars. Acestea ajungeau în morminte de la focurile aprinse lângă marginea gropii proaspăt săpate. De aceea, uneori, sub mantaua tumulilor sarmatici se văd pete de pământ ars împreună cu cărbune de lemn și cenușă. Focuri nu prea mari erau aprinse lângă mormânt și pentru efectuarea banchetului funerar. Urmele acestor banchete funerare se văd lângă locurile unde au fost făcute focurile ori în mantaua tumulilor, sub forma de vase fragmentare sau întregi, cât și a unor oase și crani de animale. Se întâlnesc și cazuri când focul era aprins deasupra mormântului sau când acoperământul și defuncții erau arși⁸⁹.

În ceea ce privește mormintele sarmatice timpurii din spațiul de care ne ocupăm, trebuie spus că elemente ale ritualului funerar, precum cele menționate mai sus, s-au păstrat doar în două din cele 56 de morminte repertoriate de noi.

Tabelul nr. 3. Morminte în care au fost descoperite elemente ale ritualului funerar

Nr.	Localitatea	Tumulul	Mormântul	Elemente ale ritualului funerar
1.	Novobarannikovka	2	1	Pe pieptul defunctului se afla vopsea roșie (realgar ?)
2.	Sergeevka	4	17	Fundul gropii era presărat cu cretă

Cel mai probabil, această situație este cauzată de starea de conservare degradantă a marii majorități a mormintelor și nu a lipsei acestor elemente ale ritualului funerar.

IV. 6. Ofrande animale

Adesea în mormintele sarmatice, pe toată durata existenței acestora, se găsesc resturile ofrandei animale. Cel mai frecvent ele sunt reprezentate de oase de animale, cornute cu talie mică, urmate de cele de la animale cornute cu talie mare și de cai⁹⁰. De regulă, acestea erau bucăți de oaie

⁸⁶ Smirnov 1964, p. 94.

⁸⁷ Grakov 1947a, p. 109.

⁸⁸ Ținem să remarcăm faptul că realgarul, creta și ocru de diferite culori puteau fi utilizate și în cosmetica feminină (Cf. în acest sens Smirnov 1964, p. 95-96).

⁸⁹ Cf. Vjaz'mitina 1954, p. 222; Moškova 1963, p. 23; Smirnov 1964, p. 96 sqq.; Maximenko 1983, p. 59 sqq.; Arheologija SSSR 1989, p. 172, 179; Kostenko 1980, p. 83-86; Kostenko 1981, p. 12; Kostenko 1983; Kostenko 1986; Kostenko 1993, p. 99-100; Grosu 1990, p. 34-35; Grosu 1995, p. 150; Dzygovs'kyj 1993, p. 19.

⁹⁰ Cf. Moškova 1963, p. 24; Šilov 1975, p. 133; Maximenko 1983, p. 61; Arheologija USSR 1986, p. 191-193, 195; Arheologija SSSR 1989, p. 179, 193, 251; Grosu 1990, p. 35; Kostenko 1993, p. 101-102; Simonenko 1993, p. 23, 79, 101; Dzygovs'kyj 1993, p. 21-22.

(piciorul din față cu omoplat, coloana vertebrală)⁹¹ și, mai rar, berbeci și oi întregi, cu sau fără cap⁹² așa cum se întâlnesc deseori în mormintele din perioada sauromatică⁹³. În ceea ce privește prezența oaselor de cai sau de animale cornute cu talie mare, acestea se întâlnesc în mormintele sarmatice mult mai rar decât în perioada sauromatică⁹⁴. Cu toate acestea, în întregul teritoriu locuit de sarmați de-a lungul secolelor IV a. Chr. – IV p. Chr. oasele de cornute cu talie mare și de cai sunt prezente în morminte⁹⁵. În ceea ce privește caii, trebuie spus că în morminte erau depuse, de regulă, doar craniile sau părți din picioare⁹⁶; deși mult mai rar, sunt și cazuri în care ofranda animală este reprezentată de oase de capră, iepure sau pește⁹⁷.

Ofranda animală în mormintele sarmatice timpurii din nordul Mării Negre este prezentă în 16 din cele 56 de cazuri (Fig. 82). Ca și în întreaga lume sarmatică și în mormintele din secolele II-I a. Chr. din spațiul de care ne ocupăm resturile ofrandei animale sunt reprezentate, în cea mai mare parte, de oase de oaie și berbec. Astfel, din cele 16 morminte cu ofrandă animală în 12 oasele sunt de oaie și berbec, în două de cal, în unul de la un animal cornut cu talie mare, iar în altul de porc (?)⁹⁸. Din cele 16 morminte, în șapte ofranda se afla în zona craniului, în șase în regiunea picioarelor, într-un caz sub palma mâinii drepte, iar în altul pe fundul gropii mormântului. Pe lângă acestea există și o situație (L'vovo T 6 M 1) când osul de la piciorul unui cal (?) se afla alături de două vase ceramice, la o distanță de 2 m de mormânt, pe stratul antic. În acest caz osul și cele două vase sunt rămășițe de la banchetul funerar, petrecut înainte de ridicarea movilei. De altfel, astfel de urme materiale ale ritualului funerar apar atât în perioada sauromatică⁹⁹, cât și pe toată durata culturii sarmatice¹⁰⁰.

Din cele 16 morminte cu ofrandă animală, în cinci cazuri aceasta se aflau alături de cuțite, în patru cazuri erau în locuri diferite ale gropii mormântului (Alexandrovska T 10 M 2, Preobraženka T 2 M 1, Sergeevka T 4 M 17, Sokolovo T 1 M 1), în alte două cazuri – depusă în străchini, alături de câte un cuțit, iar într-un caz se afla într-un vas (Cf. Tab. 4). M. P. Abramova consideră că obiceiul depunerii ofrandei în străchini a fost preluat de către sarmați de la populația sedentară din nord-vestul Caucazului¹⁰¹, dar I. I. Marčenko nu este de acord cu această opinie argumentând prin faptul că acest ritual este cunoscut la sarmații din estul Mării Azov¹⁰². Însă, după cum bine a remarcat M. P. Abramova, străchinile nu sunt caracteristice mediului sarmatic din zona Volgăi de Jos și a Donului, unde acestea lipsesc, ci doar la acei sarmați care au intrat în contact cu populațiile locale care produceau și utilizau străchinile¹⁰³. Această concluzie rezultă și din paginile lucrării lui A. S. Skripkin, unde este studiată această categorie de vase¹⁰⁴. De altfel, cele trei străchini descoperite în mormintele din secolele II-I a. Chr. din spațiul nord-pontic sunt tot importuri.

⁹¹ Vezi la Moškova 1963, p. 24; Maximenko 1983, p. 61; Arheologija USSR 1986, p. 191-193, 195; Arheologija SSSR 1989, p. 179, 193; Grosu 1990, p. 35; Kostenko 1983, p. 46 sqq.; Kostenko 1993, p. 101-102; Simonenko 1993, p. 23, 79, 101; Marčenko 1996, p. 106.

⁹² Cf. pentru câteva descoperiri Suubotin, Dzigovskij 1990a, p. 4, fig. 2/2; Kostenko 1993, p. 101.

⁹³ Vezi la Smirnov 1964, p. 100-101.

⁹⁴ Vezi pentru perioada sauromatică la Smirnov 1964, p. 101-102.

⁹⁵ Cf. în acest sens Moškova 1963, p. 24; Kostenko 1980, p. 83-86; Kostenko 1993, p. 101-103; Maximenko 1983, p. 61; Arheologija USSR 1986, p. 191, 193, 195; Arheologija SSSR 1989, p. 179, 193, 251; Grosu 1990, p. 35; Medvedev 1990, p. 189-190; Dzygovs'kyj 1993, p. 21-22.

⁹⁶ Cf. Moškova 1963, p. 24; Šilov 1975, p. 133; Kostenko 1980, p. 84; Kostenko 1993, p. 101; Maximenko 1983, p. 61; Arheologija SSSR 1989, p. 179, 193; Grosu 1990, p. 35; Grosu 1995, p. 150; Medvedev 1990, p. 189-190.

⁹⁷ Arheologija SSSR 1989, p. 193.

⁹⁸ I. S. Kameneckij consideră că obiceiul folosirii cărnii de porc ca ofrandă a fost preluat de către sarmații siraci de la meoți (Arheologija SSSR 1989, p. 251).

⁹⁹ Smirnov 1964, p. 97.

¹⁰⁰ Cf. Šilov 1959, p. 458; Kaposina 1965, p. 45-52.

¹⁰¹ Abramova 1986, p. 181; Abramova 1992, p. 24-25; Abramova 1993, p. 31-32.

¹⁰² Marčenko 1988, p. 69; Marčenko 1996, p. 106.

¹⁰³ Abramova 1992, p. 25.

¹⁰⁴ Skripkin 1990, p. 53-58, 160 sqq.

Tabelul nr. 4. Morminte cu ofrandă animală

Nr.	Localitatea	Tumulul	Mormântul	Ofrandă animală
1.	Akkermen I	2	5	Oase de oaie care se găseau în zona tălpilor, alături de strachină și cuțit
2.	Alexandrovsk	7	2	Omoplatul uni berbec care se aflau în stânga craniului, în apropiere de cuțit
3.	Alexandrovsk	10	2	Oase de berbec care se găseau între părțile inferioare ale picioarelor
4.	Brilovka	16	1	Oase de oaie care se aflau în dreapta craniului
5.	Černomorskoe	1	5	Omoplatul și piciorul din față de la o oaie care se găseau lângă umărul stâng și craniu, alături de cuțit
6.	Kairy	1	24	Omoplatul unui berbec care se afla lângă cuțit și oasele picioarelor
7.	Kairy	9	2	Oase de oaie care erau puse alături de un cuțit, în strachina ce se afla după craniu
8.	L'vovo	1	1	Oase de oaie care se găseau alături de cuțit, într-o strachină ce se găsea sub palma mâinii drepte
9.	L'vovo	6	1	Osul de la piciorul unui cal (?) care se afla la 2 m de mormânt, alături de două vase ceramice
10.	Novolugansk	1	1	Omoplatul și partea superioară de la gâtului unui cal care se găseau lângă piciorul stâng al defunctului
11.	Preobraženka	2	5	Oase de oaie care se aflau în partea inferioară a picioarelor
12.	Sergeevka	4	17	Omoplați de oaie care se găseau în stânga craniului
13.	Sokolovo	1	1	Omoplatul și oasele picioarelor de la o oaie care se aflau pe fundul gropii
14.	Stavki	-	-	Maxilarul și osul de la piciorul unui porc (?) care se găseau în interiorul unui vas, așezat lângă craniu
15.	Uškalka	-	-	Oase de la un animal cornut de talie mare care se aflau în stânga picioarelor
16.	Vasil'evka	1	4	Oase de oaie care se aflau după craniu, lângă cuțit

Cert este că și în etapa următoare obiceiul de a pune ofrandă animală nu este semnalat în toate mormintele. Astfel, în spațiul dintre Don și Nipru ofranda animală este întâlnită în 78% din morminte sarmatice din tumulii de epoci mai vechi, iar în cel din dreapta Niprului doar de 36%¹⁰⁵.

IV. 7. Mobilierul funerar: componența și poziția în morminte

Mobilierul funerar din cele 56 de morminte studiate include ansamblul bunurilor care s-au depus în amenajarea funerară: inventar de corp, arme și piese de podoabă și vestimentație, ofrande, însoțitori etc., care, în parte, sunt obișnuite pentru mormintele sarmatice. Mai mult decât atât, mobilierul funerar din cadrul mormintelor reflectă modul nomad de viață al acestora, diferențierile sociale, faptul că sunt războinici, cât și că erau, în principal, crescători de vite. Nu în ultimul rând, trebuie menționat că mobilierul funerar depus în morminte ne oferă o viziune asupra felului în care își imaginau sarmații viața de dincolo.

¹⁰⁵ Simonenko 1999, p. 9. Pentru prezența ofrandei animale în diferite regiuni din zona nord și nord-vest pontică vezi la Kostenko 1983, p. 47; Kostenko 1993, p. 101-103; Grosu 1990, p. 35; Grosu 1995, p. 150; Simonenko 1993, p. 79, 101; Dzygovs'kyj 1993, p. 21-22.

Trebuie menționat că mobilierul funerar din mormintele sarmatice de femei se deosebește de cel din mormintele de bărbați. Uneori, însă, în mormintele cu bărbați, din întregul spațiu locuit de sarmați, se întâlnesc și obiecte caracteristice mormintelor de femei (piese de podoabă), dar și situații când în morminte de femei se află piese caracteristice pentru bărbați (armament). O serie de piese se întâlnesc în morminte, indiferent de sexul și vârsta defunctului: vasele ceramice, piese de podoabă și vestimentație sau cuțite, ultimele de regulă sunt descoperite printre resturile ofrandei animale.

Vase ceramice modelate cu mâna au fost descoperite în 27 din cele 39 de morminte care aveau în componența sa vase ceramice, iar cele la roată doar în 15. În 23 de cazuri vasele modelate cu mâna sunt produse sarmatice, iar în patru sunt de import. În doar două din cele 39 de cazuri au fost descoperite vase ceramice modelate cu mâna alături de cele lucrate la roată (Cf. Tab. 6).

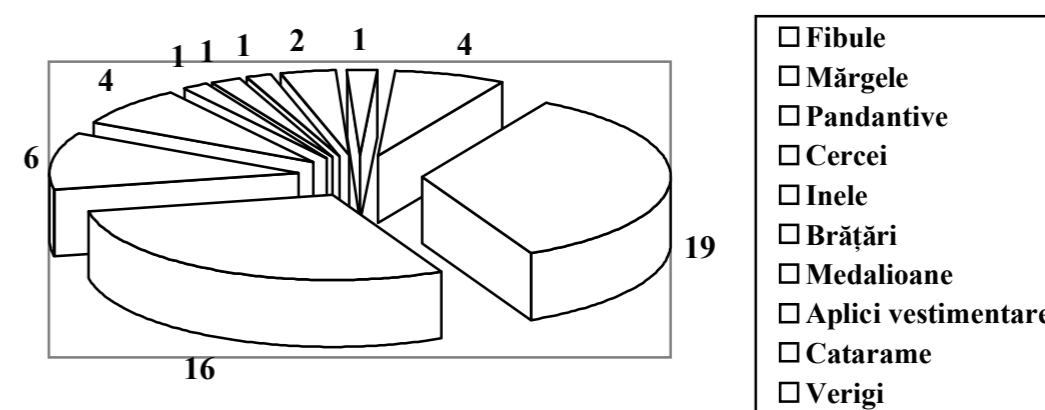
În ceea ce privește vasele ceramice modelate la roată, în totalitate, importuri, trebuie remarcat că din totalul lor cele mai numeroase sunt cămile, descoperite în 10 din cele 15 morminte cu asemenea piese (vezi Tab. 6).

Cât despre poziția acestora în morminte, cele mai multe dintre vasele ceramice se aflau în zona craniului, mai puține în zona picioarelor și, foarte rar, în preajma mâinilor sau a bazinului.

Deși într-un număr nu prea mare în cadrul mobilierului funerar al câtorva mormintelor apar și obiecte de uz casnic și gospodăresc (fusaiole, cute și străpungătoare).

Mult mai bine reprezentate sunt piesele de podoabă și de vestimentație care au fost descoperite, în special, în morminte de femei, dar sunt prezente și în cele de bărbați. În legătură cu acestea se poate constata că ele nu sunt de o varietate tipologică prea mare, iar unele dintre ele nu au cunoscut nici măcar o răspândire generală în lumea sarmatică timpurie. Mai mult decât atât, o mare parte a acestora au constituit importuri din zonele culturale vecine. Dintre piesele de podoabă și vestimentație cele mai numeroase sunt fibulele și mărgelile, fiind urmate de pandantive și cercei, iar apoi de alte categorii de piese în câte un mormânt sau două.

Numărul mormintelor în care au fost descoperite piesele de podoabă și vestimentație

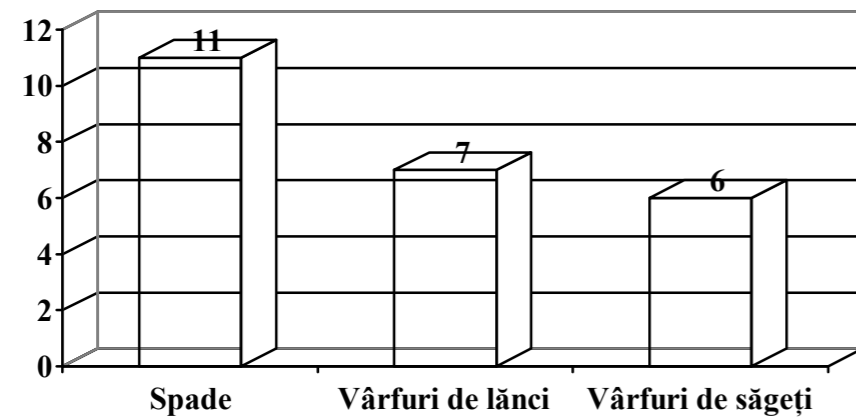
Majoritatea fibulelor au fost găsite în regiunea umerilor sau a claviculelor, dar uneori și pe cutia toracică, regiunea gâtului sau a bazinului.

Cert este că, în legătură cu piesele de podoabă și vestimentație se poate remarca o predilecție pentru fibule, mărgelile și pandantive, în timp ce cerceii, brățările și pandantivele sunt utilizate, în această perioadă, în mai mică măsură.

O particularitate specifică a inventarelor mormintelor de femei sunt oglinzile, care au fost descoperite în 15 morminte. În majoritatea cazurilor aceste se aflau în regiunea craniului și umerilor. Dintre acestea șapte au fost descoperite în stare fragmentară, șase întregi, două sparte, dar întregibile, iar pentru una nu cunoaștem starea în care a fost găsită.

Pe lângă toate aceste categorii de materiale, în mormintele timpurii din spațiul nord-pontic se întâlnesc și piese de harnașament (zăbale, psalii, falere, aplici), cât și arme. Acestea din urmă fac parte din mobilierul mormintelor bărbătești și sunt reprezentate de spade, vârfuri de lănci și de săgeți. În două morminte (Alexandrovsk T 12 M 3; Kvašino) au fost descoperite, împreună, vârfuri de săgeți și de lănci, iar în altele două vârfuri de lănci împreună cu spade (Kalančak T 10; Sadovo T 4 M 17). Doar într-un singur mormânt au fost descoperite vârfuri de săgeți împreună cu o spadă (Vinogradnoe T 31 M 1). În ceea ce privește psaliile și zăbalele, acestea provin din mormintele distruse de la Balakleja și Kvašino, iar falerele din cele de la Balakleja și Bulahovka. Din acesta din urmă mai provin și trei cupe semisferice din argint și un cazan de bronz care are analogii, pentru această perioadă, doar în mediul sarmaților siraci din regiunea Kuban.

Numărul mormintelor în care au fost descoperite arme

În sfârșit, ar mai fi de menționat faptul că în cadrul mobilierului funerar din T 12 M 3 de la Alexandrovsk (Fig. 3/3) se afla și o figurină antropomorfă din cretă, foarte schematică. Astfel de piese de cult se întâlnesc în mormintele sarmatice de femei și copii începând cu perioada sarmatică timpurie. Cele mai timpurii figurine antropomorfe din cretă au fost descoperite în mormintele culturii sarmatice timpurii din sudul regiunii Munților Urali¹⁰⁶, regiunea Volgăi de Jos¹⁰⁷ și în stânga Donului de Jos¹⁰⁸. De la hotarul secolelor I a. Chr. – I p. Chr. sunt figurinele antropomorfe din mormintele cercetate de V. A. Gorodcov în apropierea satului Perezdnaia (regiunea Doneck), cât și din necropola tumulară de la Bykovo (regiunea din stânga Volgăi)¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Moškova 1963, p. 46, 47, fig. 15/2; Smirnov 1975, p. 50-52, fig. 15/8.

¹⁰⁷ Moškova 1963, p. 46, 47, fig. 15/1; Arheologija SSSR 1989, p. 174, pl. 69/53.

¹⁰⁸ Smirnov 1984, p. 89.

¹⁰⁹ Smirnov 1984, p. 89.

V. CÂTEVA OBSERVAȚII CU PRIVIRE LA TEZAURE ȘI DEPOZITE

Printre vestigiile sarmatice timpurii din spațiul nord-pontic se numără două depozite și cinci tezaure (Cf. Fig. 78)¹. Primele au fost descoperite în împrejurimile localităților Novovasil'evka și Snigirevka, în mantaua unor tumuli mai vechi, iar tezaurele provin de la Jančokrak, Klimenkovka, Starobel'sk, Taganrog și Velikoploskoe. Toate tezaurele au fost descoperite întâmplător, fie în urma lucrărilor agricole, fie în timpul excavărilor de pământ. În afară de tezaurul de la Velikoploskoe, care avea toate piesele depuse în interiorul unui cazan de bronz, piesele din celelalte tezaure erau depuse direct în pământ. Depozitele sunt formate din piese de bronz și fier, iar tezaurele, în cea mai mare parte, din piese realizate din argint și bronz, deși unele au în componența lor și piese din fier².

În cadrul tuturor acestor descoperiri sunt piese de harnașament (falere, zăbale, psalii, aplici frontale, aplici), iar în cadrul depozitului de la Snigirevka și tezaurul de la Velikoploskoe chiar și arme (vârfuri de lănci și săgeți). Pe lângă acestea, în două dintre tezaure sunt piese de podoabă și vestimentație, în două vase de bronz, iar în unul singur vase de argint (cupă) (Cf. Tab. 5). La Snigirevka și Velikoploskoe au fost descoperite fragmente de lanțuri din verigi de bronz. Acest ritual este cunoscut doar în mediul meoșilor și sarmaților din teritoriul din nordul Caucazului³.

O altă remarcă care merită a fi făcută este legată de numărul anumitor categorii de piese din cadrul acestor tezaure și depozite. Astfel, în afară de tezaurul de la Velikoploskoe unde este o singură falere, în celelalte patru tezaure numărul acestora este cuprins între cinci și nouă exemplare⁴. Aceeași situație se constată și în cazul zăbalelor și psaliilor care sunt reprezentate de câte două, trei sau cinci exemplare. O excepție, în acest sens, îl constituie tezaurul de la Velikoploskoe în cadrul căruia numărul zăbalelor și psaliilor este mult mai mare. Prin câte un exemplar (Klimenkovka, Novovasil'evka), două (Snigirevka) sau chiar trei (Velikoploskoe) sunt reprezentate aplicile frontale. În ceea ce privește piesele de podoabă și vestimentație, acestea sunt reprezentate, în exclusivitate, doar de aplici din aur și argint.

Piesele din cadrul acestor depozite și tezaure ilustrează, pentru perioada și spațiul cercetat, o varietate tipologică nu prea mare. Cu toate acestea, se poate constata că anumite categorii de piese din tezaurele și depozitele menționate nu sunt foarte numeroase nici în restul spațiului locuit de sarmați în secolele II-I a. Chr. Mai mult decât atât, se poate remarca că și în afara spațiului de care ne ocupăm, o mare parte dintre ele provin tot din tezaure și depozite⁵.

O altă constatare de ordin general este că o parte din piesele de harnașament au o încadrare cronologică destul de largă și sunt reprezentate de un număr destul de mic de exemplare. Printre acestea se numără atât zăbalele cât și psaliile ambelor tipuri.

O datare ceva mai restrânsă au însă aplicile frontale, care provin din cele două depozite și două tezaure, cât și falerele din argint și bronz prezente în cele cinci tezaure.

¹ Aceste complexe, ca și multe altele din lumea sarmatică, din aceeași perioadă, sunt considerate ca fiind resturile unor morminte care au aparținut unor nobili călăreți (Cf. Smirnov 1984, p. 113).

² Faptul că aceste complexe nu constituie inventare funerare este confirmat atât de lipsa resturilor umane, cât și a oricăror urme ale mormântului.

³ Ždanovskij 1985a, p. 32-35; Ždanovskij 1990, p. 37; Abramova 1993, p. 25-26, 29, 32, 36, 38, 56-59.

⁴ În număr de cinci sunt falerele din mormântul distrus de la Bulahovka și de zece din cel de la Balakleja.

⁵ Cu toate acestea, la fel ca și în spațiul dintre Don și Nistru și în afara lui există piese similare celor din tezaure și depozite care provin din morminte sau descoperiri izolate care au o apartenență sarmatică certă.

Tabelul nr. 5. Asocierea anumitor categorii de artefacte în cadrul depozitelor și tezaurelor

Localitatea	Armament	Falere	Zăbale	Psalii	Aplici frontale	Aplici	Piese de podoabă și vestimentație	Vase de bronz	Vase de argint
Jančokrak									
Klimenkovka									
Novovasil'evka									
Snigirevka									
Starobel'sk									
Taganrog									
Velikoploskoe									

Din punct de vedere al materialului de confecționare, se constată faptul că piesele sunt, în funcție de rolul pe care îl aveau în cadrul harnașamentului, din fier, bronz sau argint. De exemplu, toate zăbalele și psaliile sunt din fier și au aparținut unor cai de călărit, iar aplicile frontale sunt din argint și bronz. Tot din argint și bronz sunt și aplicile care ornamentau hamurile cailor de care erau fixate cu nituri sau prin urechiușe. În legătură cu acestea din urmă se mai poate constata că o parte din exemplarele din argint sunt decorate cu motive geometrice și fitomorfe (Jančokrak, Klimenkovka, Starobel'sk), iar în unele cazuri sunt și aurite (Starobel'sk).

Falerele (categoria cea mai numeroasă) sunt, cu excepția celei de mici dimensiuni de la Velikoploskoe, din foaie de argint, obținute prin ștanțare, decorul fiind completat cu dăltița și punctatorul. Marea majoritate a acestora sunt aurite și sunt decorate cu motive geometrice, fitomorfe, zoomorfe și antropomorfe. Falerele erau fixate pe curele cu ajutorul unor nituri sau prin urechiușe, care erau prinse pe partea interioară cu nituri.

Falerele din cele cinci tezaure sunt, la fel ca și piesele similare descoperite în mediul sarmatic, piese circulare în plan, aproape plate, concave/skyphate sau conice, tip *umbo*, în profil.

Cert este că aceste tezaure și depozite compuse din piese de harnașament, unele cu o valoare foarte mare (falerele), cât și asocierea lor în inventare cu arme, piese de podoabă și vestimentație, vase de bronz și argint, ne face să afirmăm că ele au aparținut unor călăreți sarmați care, cel mai probabil (cel puțin în cazul tezaurelor), reprezentau aristocrația sarmaților.

Astfel de tezaure și depozite se întâlnesc pe întregul spațiu cuprins între Prut și regiunea premontană a Caucazului. Mai mult decât atât, la fel ca și în spațiul dintre Don și Nistru, și în afara lui există piese similare celor din tezaure și depozite care provin din morminte sau descoperiri izolate cu o apartenență sarmatică certă. În final, pentru toată această grupă de descoperiri din spațiul dintre Prut și regiunea premontană a Caucazului sunt caracteristice anumite categorii de piese (falerele, zăbale, psalii, aplici frontale, coifuri, anumite categorii de vase din bronz sau argint, aplici etc)⁶.

***

1. Falerele descoperite în tezaurele și mormintele sarmatice din spațiul mai sus amintit sunt în mare majoritate din argint aurit, au aceeași formă și au fost realizate în aceeași manieră⁷. Mai mult decât atât, ele sunt decorate, în cea mai mare parte, cu motive geometrice, fitomorfe, zoomorfe sau antropomorfe (Antipovka, Ahtanizovskaja, Balakleja, Bădragii Noi, Bubueci, Bulahovka, Jančokrak, Korenovsk, Novodžerelievskaja, Rogovskaja, Sergievskaja, Seversk, Starobel'sk, Tvardița, Taganrog, Verhniij, Veseloja Dolina etc.)⁸.

2. Zăbalele din componența acestor tezaure, depozite sau morminte sunt din fier cu muștiucul din două bare având capetele îndoite rotund și prinse între ele. La capete acestea au uneori verigi de dimensiuni mari sau mici (Antipovka, Bădragii Noi, Brăviceni, Klimenkovka, Kvașino, Novovasil'evka, Seversk, Velikoploskoe, Veseloja Dolina, Verhniij).

⁶ Într-o lucrare recentă A. V. Simonenko consideră că toate aceste descoperiri aparțin sarmaților (Simonenko 1999a, p. 83-87, fig. 1/2). Aceluiași autor îi aparține o clasificare a acestor descoperiri (Simonenko 1993b, p. 89-90).

⁷ Cf. în acest sens Mordvinceva 2001.

⁸ Cf. pentru toate descoperirile de falere din lumea sarmatică Mordvinceva 2001.

3. Psaliile din cadrul acestor complexe sunt, de regulă, de două tipuri: a). psalii în forma literei C, cu brațele scurte sau mai lungi terminate cu proeminențe sferice sau aplatizate, care redau stilizat chipul unor animale (Antipovka, Bădragii Noi, Balakleja, Novovasil'evka, Kvašino, Veseloja Dolina, Klimentovka, Kvašino, Velikoploskoe etc.) și b). psalii cruciforme din fier cu orificiu în partea centrală (Bojko-Ponur, Kvašino, Novovasil'evka, Seversk, Velikoploskoe, Verhniy etc.).

4. Aplici frontale din bronz și argint (Ahtanizovskaja, Antipovka, Bubueci, Bădragii Noi, Klimentovka, Novovasil'evka, Snigirevka, Velikoploskoe, Veseloja Dolina).

5. Coifuri attice cu creastă⁹, tip Pilos, etrusco-italice și celtice (Antipovka, Ahtanizovskaja, Bubueci, Bojko-Ponur, Mariental', Melitopol', Mičurina, Novočerkassk, Novoprohorovka, Rogovskaja, Sergievskaja, Sereginskaja, Veselyj, Veseloja Dolina etc.)¹⁰.

În cadrul unor descoperiri de acest tip din spațiul dintre Prut și Caucaz se întâlnesc și vase de bronz (situle – Bădragii Noi, Veseloja Dolina, Novočerkassk, Korenovsk; cazane – Bubueci, Bulahovka, Novodžerelievskaja, Velikoploskoe) sau argint (cupe – Ahtanizovskaja, Bulahovka, Novodžerelievskaja, Velikoploskoe).

***

Cu toate acestea trebuie menționat că nu în toate complexele, din spațiul cuprins între Prut și regiunea premontană a Caucazului, aceste categorii de piese se întâlnesc, de fiecare dată, asociate. Condițiile de descoperire, în multe cazuri, asemănătoare, sincronizarea și asocierea parțială ne permit să afirmăm că toate aceste tezaure, depozite, descoperiri izolate și morminte pot fi considerate ca fiind o grupă distinctă în cadrul vestigiilor sarmatice timpurii din spațiul mai sus menționat¹¹.

Prezența unor astfel de categorii de piese și în unele tezaure și morminte sarmatice timpurii, din regiunea de la est de Don și de Volga¹², cât și existența în cadrul unora dintre tezaurele și depozitele din spațiul nord-pontic de la vest de Don a unor categorii de piese (psalii cruciforme, cazane, fragmente de lanțuri), caracteristice regiunii Kuban și Donului de Jos, ne indică teritoriul de unde sunt o parte dintre acei sarmați care au lăsat aceste tezaure și depozite.

Toate acestea, coroborate cu datarea fiecărei categorii de piese în parte, răspândirea anumitor piese de import în mediul sarmatic, cât și cu informațiile din izvoarele antice, ne permit să presupunem că acestea au aparținut, în cea mai mare parte, unor mercenari sarmați din armata lui Mithridates VI Eupator, care s-au aflat o perioadă scurtă de timp, în prima jumătate a secolului I a. Chr., în nordul Mării Negre¹³.

⁹ Acestora li se mai spune pseudoattice (Dintsis 1986, p. 113, *apud* Waurick 1988, p. 170, nota 97) sau sud-grecești (Gorelik 1983, p. 25).

¹⁰ Vezi pentru toate aceste coifuri la Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 465-496; Simonenko 2001, p. 248-268.

¹¹ Credem că tezaurele și depozitele din spațiul cuprins între Prut și regiunea premontană a Caucazului nu constituie o simplă ascundere, ci o conservare a atributelor funcției sociale a posesorului lor. Mai mult decât atât, îngroparea acestor tezaure și depozite avea, foarte probabil, o semnificație similară depunerii de piese din morminte. În sfârșit, nu este exclus ca îngroparea lor să fie legată de vreo divinitate războinică.

¹² Volodarka (Mordvinceva 1996b, p. 148-156; Mordvinceva 2001, p. 75, pl. 16-17); Žutovo (Šilov 1975, p. 139-140; Smirnov 1984, p. 112; Mordvinceva 1994, p. 96-100; Mordvinceva 2001, p. 76, pl. 20); Krivaja Luka (Dvorničenko, Fedorov-Davydov 1981, p. 100-105; Mordvinceva 2001, p. 76, pl. 19); Novouzensk (Spicyn 1909, p. 29, fig. 72-73, 79; Trever 1940, p. 48-50, pl. 3-5; Mordvinceva 2001, p. 75, pl. 14); Volodarka (Mordvinceva 1996b, p. 148-156; Mordvinceva 2001, p. 75, pl. 16-17); Sidorovka (Mordvinceva 2001, p. 75, pl. 15); Išim (Mordvinceva, Zdanovič, Tairov 1997, p. 176-180; Mordvinceva 2001, p. 75-76, pl. 18).

¹³ Potrivit lui Appian (*Mithridates*, 15, 53) din armata monarhului Pontului făceau parte sciți, tauri, bastarnii, traci, sarmați și alte neamuri din zona dunăreană și zona nord-pontică. Tot Appian notează, pentru o perioadă ceva mai târzie (înainte de anul 74 a. Chr. când începe al treilea război mithridatic), că în alianța regelui Pontului au fost cooptați sarmați regali și iazigii (*Mithridates*, 69, 293). A. V. Simonenko a pus apariția și răspândirea tezaurelor sarmatice timpurii din spațiul nord-pontic pe seama participării sarmaților la războaiele mithridatice (Simonenko 1993b, p. 90). Vezi în acest sens și Raev 1986a, p. 86; Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 124; Raev, Simonenko, Trejster 1991, p. 469-470; Trejster 1992, p. 41; Trejster 1993, p. 791-793. Prezența unor mercenari "barbari" în zona vest-pontică este atestată în prima treime a secolului I a. Chr. de complexele funerare de la Histria și Callatis, care sunt legate de evenimentele din vremea lui Mithridates VI Eupator (Cf. Rustoiu 2000b, p. 277-288; Rustoiu 2002, p. 41-46).

VI. CULTURA MATERIALĂ

Pe lângă construcțiile funerare, care sunt principalele urme ale acestei civilizații sarmatice, cercetările arheologice au scos la lumină și un bogat și diversificat material arheologic. Acesta constă din vase ceramice modelate cu mâna sau la roată, vase din bronz și argint, unelte, piese de podoabă și vestimentație, obiecte de toaletă, arme, cât și piese de harnașament. Toate aceste categorii de artefacte definesc, în cea mai mare parte, ocupațiile și meșteșugurile practicate de aceștia, gradul de dezvoltare economică la care se aflau și relațiile comerciale pe care le aveau cu alte populații din ținuturile mai puțin apropiate sau din imediata vecinătate. Unele categorii de materiale reflectă și preferințele pentru ținuta vestimentară și podoabe, atât a populației de rând, cât și a aristocrației. Toate acestea la un loc, corelate și cu izvoarele antice (literare și epigrafice), dar și cu ritul și ritualul funerar, ne creează o imagine reprezentativă pentru ceea ce a însemnat civilizația materială și spirituală a sarmaților din această zonă în perioada de la mijlocul secolului al III a. Chr. și până către finele secolului I a. Chr.

VI. 1. VASE CERAMICE

Este bine cunoscut faptul că vasele ceramice se numără printre cele mai frecvente și abundente urme arheologice ale antichității. Acestea aparțin culturii materiale și reflectă gradul de dezvoltare a comunităților omenești pe o anumită treaptă de dezvoltare a societății. Ca izvor istoric direct vasele ceramice, fie ele modelate cu mâna sau la roată, reprezintă alături de alte categorii de materiale un "document" istoric de prim ordin. Importanța acestora este mai însemnată atunci când, pentru o anumită perioadă istorică, sursele literare lipsesc cu desăvârșire sau sunt puține la număr. Mai mult decât atât, vasele ceramice au o importanță majoră și pentru faptul că ele au constituit unul dintre elementele nelipsite din viața cotidiană pe parcursul a câtorva milenii. Astfel, pe baza vaselor ceramice, alături de alte categorii de materiale, se pot trage anumite concluzii nu numai asupra stadiului de dezvoltare atins de cultura materială, ci și asupra nivelului social-economic la care au ajuns anumite populații.

Creșterea necesității producerii de vase ceramice odată cu evoluția societăților omenești, datorată nevoilor casnice și gospodărești, au impus, cu timpul, confecționarea unei game variate de vase, respectiv de forme și mărimi. Astfel, unele vase ceramice erau folosite la prepararea și păstrarea alimentelor, altele pentru păstrarea lichidelor, iar unele pentru servirea mâncării și băuturii¹.

Ca și categorie de material arheologic, vasele ceramice sarmatice sunt obiecte destul de complicate pentru cercetare. Astfel, trebuie remarcat caracterul condițional al însuși termenului de "vase ceramice sarmatice" deoarece numărul mare de forme este condiționat de diversitatea surselor de pătrundere a acestora în mediul sarmatic. Din punct de vedere al tehnicii de confecționare, vasele ceramice din mormintele analizate pot fi divizate în două grupe mari:

1. Vase ceramice modelate cu mâna.

2. Vase ceramice modelate la roată.

Datorită modului nomad de viață al acestora, este puțin probabil la aceștia un meșteșug dezvoltat de producere a vaselor ceramice. Cel mai probabil este că sarmații produceau de sine stătător doar vasele modelate cu mâna. În ceea ce privește vasele modelate la roată acestea, în marea lor majoritate, sunt de import, fiind aduse din diferite centre meșteșugărești dezvoltate cum ar fi așezările meoșilor din zona Kuban și Donul de Jos, Regatul Bosporan sau centrele grecești din nordul Mării Negre. Astfel, complexul ceramic sarmatic reprezintă o combinație a tradițiilor diferitelor centre de producție ale vaselor ceramice într-un sistem complex de interdependență.

Această situație ne permite să stabilim cu mai mare exactitate perioada de existență a unor tipuri, după datarea acceptată în centrele unde acestea au fost produse. Este benefic pentru cercetare și faptul că vasele ceramice sarmatice provin din morminte, ceea ce asigură un procent consistent de forme în comparație cu așezările, ușurând astfel cercetarea lor.

¹ În mediul sarmatic din spațiul nord-pontic din secolele II-I a. Chr. numărul vaselor ceramice nu este foarte mare.

Deoarece nu ne propunem să întocmim un studiu special dedicat formelor de vase ceramice, nici comentariile noastre nu vor fi prea numeroase. Acest fapt se datorează, în primul rând, numărului nu foarte mare al vestigiilor sarmatice din spațiul de care ne ocupăm, iar în al doilea rând de segmentul cronologic scurt².

De foarte multe ori, în abordările de până acum, au fost folosite criterii și metode diferite de tratare a olăriei, ca folosirea unor termeni inadecvați sau tratarea tuturor recipientelor ceramice fără a se lua în considerare funcționalitatea și originea lor. Ignorarea acesteia din urmă și utilizarea pentru toate categoriile de vase a termenului de ceramică sarmatică sau complex ceramic sarmatic a creat o falsă impresie asupra capacității de producere a acestei categorii de artefacte de către sarmați.

În interpretarea vaselor ceramice din mormintele sarmatice, la fel ca și în cazul aceleiași categorii de materiale din mediul altor popoare, pot fi luate în discuție mai multe criterii: formă, dimensiuni, accesorii, decoruri, mod de realizare, calitatea pastei sau funcționalitatea³.

În analiza vaselor ceramice vom folosi, în cadrul celor două grupe, **criteriul funcționalității**. Totuși în cadrul fiecărei categorii funcționale acestea vor fi împărțite după formă, iar în cadrul acesteia în tipuri și variante. De altfel, împărțirea pe tipuri și variante a fost făcută nu pentru a crea o tipologie a vaselor ceramice, ci pentru o mai bună sistematizare a lor. În cazul unor vase s-a precizat tipul din cadrul clasificărilor tipologice consacrate ale acestora.

Din punct de vedere al funcționalității vasele ceramice modelate cu mâna și la roată din mormintele cercetate pot fi separate în mai multe categorii:

1. Vase pentru prepararea și păstrarea hranei.

2. Vase pentru consumarea hranei.

3. Vase pentru păstrarea, turnarea și consumarea lichidelor.

4. Vase pentru băut.

5. Recipiente pentru păstrarea unguentelor și parfumurilor.

6. Vase utilizate ritual.

Vom prezenta mai întâi categoriile de vase sarmatice modelate cu mâna, iar apoi recipientele ceramice modelate cu mâna și la roată produse în diferitele medii culturale din regiunea pontică și care sunt importuri în mediul sarmatic.

VI. 1. 1. VASE SARMATICE MODELATE CU MÂNA

VI. 1. 1. 1. Vase pentru prepararea și păstrarea hranei

Am inclus în această categorie vasele care au forme care permit încadrarea lor în categoria recipientelor de bucătărie utilizate la prepararea și păstrarea hranei. Acestea sunt modelate cu mâna din pastă grosieră și au ca ingrediente cioburi pisate, pietricele, nisip sau materiale organice, care dau vaselor un aspect zgrunțuros și aspru și au fost arse oxidant. Culorile care predomină sunt brun-cenușiu, cenușiu-închis sau deschis și mai rar gălbui, dar și atunci cu tentă spre cenușiu. O parte a vaselor din această categorie (cele pentru gătit), au urme de ardere secundară care se datorează, în principal, folosirii îndelungate la foc deschis.

Tipul I. Vasele acestui tip au buza evazată și rotunjită, gâtul scurt și larg, bine marcat, corpul puternic arcuit pe linia diametrului maxim situat în partea de mijloc, iar fundul plat. Ele sunt din pastă grosieră de culoare cenușie-închisă sau brun-cenușie și au suprafața zgrunțuroasă. Un exemplar al acestui tip provine din T 2 M 2 de la Gromovka (Fig. 16/2, 51/1), care se datează, pe baza fibulei filiforme de schemă Latène mijlociu de tipul Kostrzewski B (tipul I), în a doua jumătate a secolului II a. Chr. – prima jumătate a secolului I a. Chr. Recipientele acestui tip sunt cunoscute încă din secolul V a. Chr., însă se întâlnesc cel mai frecvent în mediul sarmatic de la est de Don în secolele III-I a. Chr., însă nu lipsesc nici în secolul I p. Chr.⁴.

² La ora actuală nu cunoaștem un studiu exhaustiv asupra ceramicii sarmatice, corespunzător stadiului avansat de cercetare a monumentelor sarmatice din zona nord-pontică din secolele II a. Chr. – IV p. Chr.

³ În ultimii ani au fost abordate o serie de probleme metodologice legate de analiza vaselor ceramice care au evidențiat importanța formei, fapt care a permis o încadrare mai exactă a diferitelor tipuri de vase (Cf. Skripkin 1990, p. 40-58, 156-164).

⁴ Cf. Moškova 1963, p. 25-26, pl. 6/34, 7/20; Maximenko 1983, fig. 11/17, 18/20, 31/4 47/1-2; Skripkin 1990, p. 38-41, 156-157, fig. 5, 9/18-19; vezi și în Arheologija SSSR 1989, pl. 74/10, 16.

Varianta 1 este reprezentată de vase mult mai zvelte care au buza evazată și largă, gâtul scurt, ușor evidențiat și arcuit, umerii ușor bombați pe linia diametrului maxim, situat în partea de mijloc a corpului, iar fundul plat. Această variantă este reprezentată în mormintele analizate de vasul din T 2 M 18 de la Ševčenko (Fig. 36/3, 51/5). El se datează, ca și întregul mormânt, pe baza oglinzii cu discul rotund și plat (tipul III) și a bolului elenistic, în secolele II-I a. Chr. Această variantă este una obișnuită pentru mediul sarmatic, întâlnindu-se începând cu secolele III-II a. Chr. și până în secolul I p. Chr.⁵.

Tipul II. Recipientele acestui tip au buza evazată și tăiată drept, gâtul scurt și larg bine marcat printr-o puternică arcuire, iar corpul puternic arcuit pe linia diametrului maxim situat în partea superioară. Spre fund, care este plat, ele se îngustează în mod accentuat. Acestea, de obicei, sunt din pastă grosieră de culoare cenușie-închisă sau brun-cenușie și au suprafața zgrunțuroasă. Un exemplar a acestui tip provine din T 2 M 1 de la Novobarannikovka (Fig. 24/8, 51/3), care se datează, pe baza unei oglinzii cu marginea îngroșată și mâner atașat (tipul II), reutilizată și după ce a fost spartă, în secolul I a. Chr. Vase ale acestui tip se întâlnesc în mediul sarmatic de la est de Don încă din perioada sarmatică timpurie și se regăsesc printre vestigiile acestora și în perioada sarmatică mijlocie⁶.

Varianta 1 are aceleași caracteristici, doar că are buza mult mai evazată și decorată cu alveole, iar gâtul mai arcuit. Singurul exemplar al acestei variante provine din T 1 M 5 de la Černomorskoe (Fig. 13/3, 51/4). Vasul se datează, ca și întregul mormânt, pe baza fibulei filiforme de schemă Larène mijlociu de tipul Kostrzewski B (tipul I), în a doua jumătate a secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr. A. V. Simonenko a remarcat că acest recipient are un aspect apropiat de vasele scitice și că acest fapt ne confirmă contactele dintre sarmați și sciii târzii din așezările fortificate de pe Niprul Mijlociu⁷. Deși nu putem exclude o preluare a formei și în special a tipului de ornament din mediul scitic, totuși trebuie precizat că vase similare ca formă și ornament pe buza se întâlnesc și în mormintele sarmatice de la est de Don⁸.

Tipul III. Vasele care se încadrează acestui tip sunt reprezentate în mormintele de care ne ocupăm de exemplarul din T 6 M 1 de la L'vovo (Fig. 23/6, 51/6). Tipul prezentat are buza evazată și rotunjită, gura îngustă, iar gâtul scurt și bine marcat printr-o puternică arcuire. Corpul bitronconic este puternic arcuit pe linia diametrului maxim, situat în partea de mijloc. Spre fund, care este plat, acestea se îngustează în mod accentuat. Ele sunt, de obicei, din pastă grosieră de culoare cenușie-închisă sau brun-cenușie și au suprafața zgrunțuroasă. Acest tip de vas reprezintă o formă întâlnită, nu rareori, în mormintele sarmatice timpurii din spațiul de la vest de Don⁹, cât și în cele de la est de acest fluviu¹⁰. Unele dintre ele sunt decorate cu grupuri de linii verticale realizate prin incizie¹¹.

Tipul IV. Vasele acestui tip au buza ușor evazată și tăiată drept, iar gâtul larg și bine marcat printr-o ușoară arcuire. Corpul este de formă ovoidală, având diametrul maxim situat în partea de mijloc. Spre fund, care este rotund, ele se îngustează uneori mai mult, alteori mai puțin. De obicei, sunt din pastă semigrosieră de culoare cenușie, cenușie-închisă sau brun-cenușie și au suprafața netezită și uneori decorată. Singurul vas încadrat acestui tip provine din mormântul de la Pokrovskoe. El este decorat pe umăr cu linii în zigzag, realizate prin incizie, iar deasupra și sub acestea cu împunsături (Fig. 27/4, 51/10). Acesta se datează, pe baza fibulei de tip Neapolis (tipul V) cu care a fost descoperit împreună, în secolul I a. Chr. Vase apropiate ca formă se întâlnesc frecvent în mediul sarmatic de la est de Don, unde

⁵ Cf. Moškova 1963, p. 25, pl. 7/21-22; Arheologija SSSR 1989, pl. 75/22; Mirošina 1985, fig. 3/1-2; Skripkin 1990, p. 38-41, 156-157, fig. 5, 7/8; Grosu 1990, fig. 7G/6.

⁶ Cf. în acest sens Moškova 1963, p. 25, pl. 7/30; Maximenko 1983, fig. 21/2, 48/2; Skripkin 1990, fig. 8/10, 29; Polin, Simonenko 1990, p. 89; Polin 1992, p. 126.

⁷ Simonenko 1993, p. 26.

⁸ Maximenko 1983, fig. 48/1; Skripkin 1990, fig. 7/2-3, 8/17.

⁹ Mahno 1960, p. 29.

¹⁰ Cf. pentru analogii exacte la Maximenko 1983, p. 77, fig. 47/6-7.

¹¹ Cf. Arheologija SSSR, 1989, pl. 72/61; Skripkin 1990, fig. 7/5, 8/9, 45.

se datează cu precădere în secolele III-I a. Chr.¹², însă forma își are originea, se pare, încă în perioada sauromatică din spațiul de la est de Volga¹³.

VI. 1. 2. Vase pentru păstrarea, turnarea și consumarea lichidelor

Am inclus în această categorie vasele produse de către sarmați care au servit la păstrarea, turnarea și consumarea lichidelor. În funcție de mărime și formă pot fi distinse două categorii de astfel de recipiente: vase cu gura îngustă și căni propriu-zise.

Recipientele din această categorie, nu prea multe la număr, au fost realizate cu mâna din pastă grosieră și semifină care are ca ingrediente cioburi pisate, pietricele, nisip sau materiale organice. Acestea au fost arse oxidant și inoxidant și sunt de culoare cenușie, cenușie-deschisă, cafenie, galbuie sau gălbui-deschisă, pereții unor exemplare fiind lustruiți la exterior.

A. Vase cu gura îngustă

Tipul I. Vasele acestui tip sunt de mici dimensiuni și au buza ușor evazată și rotunjită, iar gâtul cilindric și îngust cu pereții arcuiți. Corpul, aproape sferic, are diametrul maxim situat în partea de mijloc, iar fundul este plat. În mormintele supuse analizei recipientele acestui tip sunt reprezentate de exemplarul din T 2 M 18 de la Ševčenko (Fig. 36/1, 51/9). Pe baza oglinzii cu discul rotund și plat (tipul III) și a cupei elenistice, care fac parte din inventarul acestui mormânt, vasul se datează în secolele II-I a. Chr. Asemenea recipiente ceramice, de dimensiuni mari sau mici, se întâlnesc frecvent în perioada sarmatică timpurie¹⁴, uneori folosite ca și afumători¹⁵, dar apar încă din perioada sauromatică¹⁶.

Tipul II cuprinde vase de dimensiuni nu prea mari, cu gura îngustă, buza ușor evazată și tăiată drept, iar gâtul îngust și marcat printr-o ușoară arcuire. Corpul acestora este de formă bitronconică, având pereții puternic arcuiți pe linia diametrului maxim situat în partea de mijloc. Spre fund, care este plat, ele se îngustează accentuat. De regulă, sunt din pastă semigrosieră de culoare cenușie, brun-cenușie și cafenie și au suprafața netezită și uneori lustruită. Singurul exemplar al acestui tip provine din mormântul de la Horol (Fig. 17/4, 51/8), care se datează, pe baza spadei cu mânerul terminat în semilună (tipul I), cel mai probabil, în a doua jumătate a secolului II – secolul I a. Chr.

Tipul III. Acest tip este reprezentat de un singur exemplar care provine din T 6 M 1 de la L'vovo (Fig. 23/7, 51/7). Vasul în discuție are gura îngustă, buza ușor evazată, gâtul cilindric și înalt, iar umerii abrupti și bine pronunțați. Spre fund, care este plat, acesta se îngustează în mod accentuat. Diametrul maxim este situat în partea de sus a corpului. În partea de mijloc a gâtului, acesta este decorat cu un brâu triunghiular în secțiune. Acest tip de decor este un detaliu rar întâlnit în ornamentarea vaselor ceramice sarmatice. Ca o analogie apropiată, ca timp și teritoriu, poate fi dată cana modelată cu mâna din T 13 M 1 de la Zamožnoe (tipul V) (Fig. 52/4). O cană cu un astfel de decor pe gât avem și în T 6 M 6 de la Kardailovsk din sudul Munților Urali¹⁷. Nu este exclus ca în cazul de față să avem de-a face cu transpunerea acestui tip de ornament de pe cămile modelate la roată. De altfel, căni modelate la roată cu un astfel de decor se cunosc în mormintele 20 și 89, care se datează în secolul I a. Chr., din necropola Zolotoe (Bospor)¹⁸. Același autor afirmă că acest vas are un aspect apropiat de vasele scitice și că acest fapt confirmă contactele dintre sarmați și sciii târzii din așezările fortificate de pe Niprul Mijlociu¹⁹. Deși nu putem exclude o preluare a formei din mediul scitic totuși, trebuie precizat că vase identice ca formă și ornament pe gât noi nu am găsit în mediul scitic din ultimele secole a. Chr.

¹² Cf. Moškova 1963, p. 25, pl. 7/34; Maximenko 1983, fig. 35/3; Skripkin 1990, p. 38-41, 156-157, fig. 10/28, 31, 36, 38; vezi și în Arheologija SSSR 1989, pl. 72/9, 31.

¹³ Cf. în acest sens Smirnov 1964, p. 114-115.

¹⁴ Arheologija SSSR 1989, pl. 72/78; Skripkin 1990, fig. 9/30, 47.

¹⁵ Smirnov 1973, fig. 2, tipul IXa¹.

¹⁶ Smirnov 1964, p. 357, fig. 65/11-12, 19-20.

¹⁷ Skripkin 1990, fig. 12/18.

¹⁸ Korpusova 1983, p. 100, 106, pl. XVIII/22, XXXIII/10. Acest decor se întâlnește și pe cămile din necropola de la Olbia din perioada elenistică (Cf. Parovič-Pešikan 1974, fig. 87/1-4).

¹⁹ Simonenko 1993, p. 26.

Tipul IV. Vasele acestui tip au buza ușor evazată, gura îngustă, iar gâtul cilindric și înalt. Corpul este puternic bombat, având diametrul maxim situat în partea de mijloc. Spre fund, care este plat, vasele acestui tip se îngustează în mod accentuat. Recipientele date, de obicei, sunt din pastă grosieră și semigrosieră de culoare gălbuie sau gălbui-cenușie și au suprafața netezită. Unele exemplare ale acestui tip sunt decorate cu grupuri de linii verticale realizate prin incizie. În mormintele sarmatice cercetate aceste recipiente sunt reprezentate de exemplarul din T 16 M 1 de la Brilovka (Fig. 10/4, 51/11), care se datează, pe baza fibulei filiforme de schemă Latène mijlociu de tipul Kostrzewski B (tipul I), în a doua jumătate a secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr. Acest tip de vas reprezintă o formă întâlnită nu rareori în mormintele sarmatice de la est de Don, unde se datează în secolele III-I a. Chr.²⁰

Tipul V. Recipientele acestui tip sunt de dimensiuni nu prea mari și au gura îngustă, buza ușor evazată și tăiată drept, gâtul cilindric și înalt, reprezentând jumătate din înălțimea vasului. Corpul este scund, iar pereții arcuiți în partea superioară unde se află și diametrul maxim. Ele se îngustează treptat spre fund, care este plat. De regulă, acestea sunt din pastă semigrosieră de culoare gălbuie sau gălbui-cenușie și au suprafața exterioară netezită sau lustruită. Singurul vas aparținând acestui tip din mormintele studiate provine din M 4 de la Babino (Fig. 4/3, 51/13), care se datează, pe baza fibulei filiforme de schemă Latène mijlociu de tipul Kostrzewski B (tipul I), în a doua jumătate a secolului II – prima jumătatea a secolului I a. Chr.

Tipul VI. Vasele ceramice ale acestui tip sunt de dimensiuni medii și au buza tăiată drept, gâtul cilindric și scurt, iar corpul, aproximativ, globular. Diametrul maxim al corpului este situat în partea superioară. De regulă, ele sunt din pastă grosieră sau semigrosieră de culoare cenușie, brun-cenușie și cafenie și au suprafața netezită și uneori ușor lustruită. Singurul exemplar a acestui tip de vas provine din T 4 M 2 de la Vol'no-Ulanovka (Fig. 42/4, 51/12). V. I. Kostenko a încadrat vasul de la Vol'no-Ulanovka în secolele III-II a. Chr. și a dat ca analogie vasele cu fundul rotund din grupa II a etapei târzii a culturii Prohorovka²¹. La rândul său, K. F. Smirnov a datat vasul de la Vol'no-Ulanovka, pe baza mărgelilor din mormânt, nu mai devreme de secolul II a. Chr. Același autor a remarcat existența unor asemănări între acest vas și cele din perioada sarmatică timpurie și mijlocie²². Ceva mai recent, S. V. Polin a datat vasul în discuție, ca și întregul mormânt, nu mai devreme de secolele II-I a. Chr.²³. În sfârșit, trebuie spus că acest tip de vase reprezintă o formă întâlnită frecvent în mormintele sarmatice de la est de Don, unde există analogii exacte pentru recipientul nostru și unde ele se datează în secolele III-I a. Chr.²⁴.

Tipul VII. Recipientele ceramice ale acestui tip au gura relativ largă, buza evazată tăiată drept sau rotunjită, gâtul îngust și scurt, uneori în formă de pânle, iar corpul sferoidal. Diametrul maxim al corpului este situat, de regulă, în partea de mijloc. Aceste vase sunt modelate din pastă semigrosieră sau semifină de culoare cenușie, brun-cenușie sau cafenie și au suprafața netezită sau lustruită. În multe cazuri acestea sunt decorate prin incizie cu grupuri de linii verticale și orizontale, linii în zigzag sau linii succesive în unghi cu deschiderea în jos, care au uneori spațiul dintre ele punctat, cât și linii paralele în formă de semicerc. În mediul sarmatic analizat astfel de vase provin din T 26 M 1 de la Dneprostroj (Fig. 12/1, 51/14) și dintr-o descoperire izolată de la Kljusovka (Fig. 17/5, 51/15). V. I. Kostenko și K. F. Smirnov au datat vasul de la Dneprostroj în secolele III-II a. Chr.²⁵, iar S. V. Polin și A. V. Simonenko în secolele II-I a. Chr.²⁶. În ceea ce privește vasul de la Kljusovka, publicat recent, acesta a fost datat în a doua jumătate a secolului II a. Chr.²⁷. Aceste vase au analogii exacte în mormintele sarmatice din spațiul de la est de Don și în zona Volgăi de Jos, unde se datează în

secolele III-I a. Chr.²⁸. Forme și motive ornamentale apropiate sau identice sunt cunoscute în zona Volgăi de Jos și în perioada sarmatică mijlocie²⁹.

Tipul VIII. Vasele ceramice ale acestui tip sunt de dimensiuni destul de mari și au gura îngustă, buza dreaptă tăiată drept, gâtul cilindric și scurt, corpul globular, iar fundul plat. Diametrul maxim al corpului este situat în partea de mijloc. Recipientele acestui tip, de regulă, sunt din pastă grosieră sau semigrosieră de culoare cenușie, brun-cenușie și cafenie și au suprafața netezită. Singurul exemplar aparținând acestui tip de vas provine din mormântul de la Uškalka (Fig. 38/3, 51/16), care a fost datat de unii cercetători în secolul III a. Chr.³⁰, iar de alții în secolele IV-III a. Chr.³¹ sau secolul IV a. Chr.³². Cert este că pentru vasul de la Uškalka nu am găsit analogii exacte însă, după formă, este apropiat de unele vase sauromato-sarmate din regiunea din sudul Munților Urali³³, iar ca simplitate a ornamentului, de cele din zona Volgăi de Jos³⁴. Toate aceste analogii se datează în secolele IV-III a. Chr., ceea ce ne face să afirmăm că vasul în discuție se datează, cel mai probabil, în secolele IV-III a. Chr.³⁵.

B. Căni

Tipul I. Cănila acestui tip sunt de dimensiuni medii și au gura largă, buza evazată și rotunjită, gâtul cilindric și larg, corpul bitronconic cu umerii bine rotunjiți, iar fundul plat. Diametrul maxim al corpului este situat în partea de mijloc. În partea superioară a umărului au câte o toartă, circulară în secțiune, de dimensiuni nu prea mari. De regulă, ele sunt modelate din pastă semigrosieră de culoare cenușie sau brun-cenușie și au suprafața netezită. Singurul exemplar al acestui tip de cană provine din T 1 M 1 de la L'vovo (Fig. 23/5, 52/1), care se datează, pe baza întregului inventar din mormânt, printre care și o oglindă cu discul rotund și plat (tipul III), în secolul I a. Chr. Căni asemănătoare, uneori chiar decorate, se întâlnesc și în mormintele sarmatice timpurii din spațiul de la est de Don, unde se datează în secolele III-I a. Chr.³⁶.

Tipul II. Acestui tip îi aparțin cănila de dimensiuni medii care au gura largă cu cioc, buza evazată, gâtul cilindric și larg, corpul bombat cu umerii bine rotunjiți, iar fundul plat. Diametrul maxim al corpului este situat în partea de mijloc. În partea superioară a umărului, aceste căni au câte o toartă zoomorfă, stilizată, de mici dimensiuni. Ele sunt din pastă semigrosieră de culoare cenușie sau brun-cenușie și au suprafața netezită sau lustruită. De regulă, cănila acestui tip, sau variantele lor, sunt decorate cu grupuri de linii orizontale realizate prin incizie, care marchează trecerea de la gât la corp, cât și grupuri de linii verticale care pornesc de la ultima linie orizontală. Singurul exemplar a acestui tip de cană provine din T 1 M 24 de la Kairy (Fig. 19/3, 52/2), care se datează, pe baza unei analogii exacte dintr-un mormânt de la Kalmykovo, în secolul I a. Chr.³⁷. Căni cu trăsături foarte apropiate se întâlnesc în regiunea Kuban.

Tipul III. Cănila care se încadrează acestui tip sunt reprezentate în mormintele studiate de un singur exemplar care provine din T 1 M 1 de la Privol'noe (Fig. 29/5, 52/3). Acesta are gura largă, buza evazată, gâtul înalt și cilindric, corpul bitronconic puternic arcuit pe linia diametrului maxim situat în partea de mijloc, iar fundul inelar. Toarta este profilată și prinsă la un capăt sub buză, iar la celălalt pe umăr. Recipientul în discuție este din pastă fină de culoare gălbuie și reprezintă o formă obișnuită pentru cănila modelate la roată din orașele grecești din ultimele secole a. Chr. – primele secole p. Chr.³⁸. O cană modelată cu mâna, aproape identică cu cea în discuție, avem într-un mormânt din secolele I-II p. Chr.

²⁸ Moškova 1963, p. 28, pl. 10/24, 28, 31-32; Arheologija SSSR 1989, pl. 72/1-2, 31, 69; Skriplin 1990, fig. 11.

²⁹ Cf. Skriplin 1990, fig. 12.

³⁰ Abramova 1961, p. 96 sqq.; Smirnov 1984, p. 60.

³¹ Kostenko 1983, p. 50.

³² Polin, Simonenko 1990, p. 82-83; Polin 1992, p. 131-132; Simonenko 1993, p. 21.

³³ Smirnov, Petrenko 1963, p. 16, nr. 162, 164, pl. 9/9, 11.

³⁴ Moškova 1963, p. 16, nr. 54, 62, pl. 5/14-15.

³⁵ O confirmare a încadrării acestui mormânt în intervalul menționat o constituie și prezența ofrandei animale reprezentată de oase de la un animal de talie mare, care sunt mai rar întâlnite în mormintele sarmatice începând cu secolul III a. Chr.

³⁶ Cf. Moškova 1963, p. 27, pl. 8/18; Maximenko 1983, fig. 49/4; Skriplin 1990, fig. 12/17.

³⁷ Sinicyn 1960, fig. 51/2, *apud* Simonenko 1993, p. 26.

³⁸ Simonenko 1993, p. 26. Pentru căni similare ca formă modelate la roată vezi la Korpusova 1983, pl. XXX/2.

²⁰ Arheologija SSSR 1989, pl. 72/42; Skriplin 1990, fig. 9/6; 46.

²¹ Kostenko 1983, p. 48; vezi pentru analogiile prezentate la Moškova 1963, pl. 9/17; 10-12.

²² Smirnov 1984, p. 104-105.

²³ Polin 1992, p. 135.

²⁴ Cf. Skriplin 1990, fig. 11/37, vezi și la Moškova 1963, p. 28, pl. 10/3; Moškova 1974, fig. 2/48.

²⁵ Kostenko 1983, p. 50; Smirnov 1984, p. 104.

²⁶ Polin 1992, p. 136; Simonenko 1994a, p. 112.

²⁷ Kulatova, Suprunenko 1999, p. 152.

din necropola bosporană de la Zolotoe³⁹. Cana de la Privol'noe se datează, pe baza fibulei filiforme de schemă Latène mijlociu de tipul Kostrzewski B (tipul I), care face parte din inventarul mormântului, în a doua jumătate a secolului II – prima jumătatea a secolului I a. Chr.

Tipul IV. Aceste căni au gura largă, buza evazată, gâtul înalt și cilindric, corpul bitronconic puternic arcuit pe linia diametrului maxim situat în partea de sus a acestora, iar fundul inelar. Toarta este prinsă la un capăt în partea superioară a gâtului, iar la celălalt de partea superioară a umărului. Singurul exemplar al acestui tip de cană provine din T 2 M 1 de la Sadovo (Fig. 30/6, 53/1), care se datează, pe baza fibulei filiforme de schemă Latène mijlociu de tipul Kostrzewski B (tipul I), care face parte din inventarul mormântului, în a doua jumătate a secolului II – prima jumătatea a secolului I a. Chr. Cana de la Sadovo este din pastă fină de culoare gălbuie și reprezintă, cel mai probabil, o replică a cănilor modelate la roată, care au o astfel de formă, din orașele grecești din ultimele secole a. Chr. – primele secole p. Chr.⁴⁰. Această afirmație, de altfel, este confirmată și de inexistența unei alte astfel de căni în complexul ceramic sarmatic.

Tipul V. Acestui tip îi aparțin cănilor care au gura largă, buza evazată, gâtul larg și scurt, pereții arcuiți, iar fundul plat. Diametrul maxim este situat în partea de mijloc a corpului. Toarta lor este prinsă la un capăt sub buza, iar la celălalt de umăr. Cănilor acestui tip, de obicei, sunt din pastă semifină de culoare gălbuie și au suprafața netezită. Singurul exemplar al acestui tip de cană provine din T 13 M 1 de la Zamožnoe (Fig. 43/2, 52/4), care are partea de mijloc a gâtului ornamentată cu un brâu de formă triunghiulară în secțiune. Cana se datează, pe baza fibulei filiforme de schemă Latène mijlociu de tipul Kostrzewski B (tipul I), care face parte din inventarul mormântului, în a doua jumătate a secolului II – prima jumătatea a secolului I a. Chr. În ceea ce privește decorul de pe gât, trebuie menționat că acesta este cunoscut pe cănilor modelate la roată din unele morminte de secol I a. Chr. din necropola bosporană de la Zolotoe⁴¹. Foarte probabil că în cazul de față avem de-a face, după cum a remarcat A. V. Simonenko⁴², cu o imitație a cănilor modelate la roată cu gâtul decorat similar.

VI. 1. 1. 3. Vase utilizate ritual

În mormintele analizate această categorie de vase este reprezentată doar de către afumători. Acestea sunt niște vase de cult și reprezintă o grupă aparte printre vasele ceramice utilizate de sarmați de-a lungul timpului. În mormintele sauromatice, afumătorii se întâlnesc destul de rar, acest lucru datorându-se faptului că în cultul funerar acestea încă nu jucau un rol esențial așa cum a fost mai târziu. Tocmai de aceea, în perioada sauromatică, afumătorii încă nu aveau forme standard așa cum a fost ulterior⁴³. Astfel, în perioada sus menționată, pe post de afumători erau utilizate de multe ori vase ceramice comune de mici dimensiuni⁴⁴. Odată cu secolul IV a. Chr. afumătorii au început să aibă o largă răspândire și să joace un rol tot mai important în lumea sarmatică⁴⁵, ele fiind întâlnite, cu precădere, în mormintele de femei, nelipsind însă nici din cele de bărbați. De regulă, afumătorii sunt niște vase de dimensiuni mici și de forme diferite, care, în unele cazuri, au pereții perforați. În marea majoritate a cazurilor, în interiorul afumătorilor se află cărbune de lemn ars, iar pereții din interiori au puternice urme de arsură. Există și cazuri când pe pereții interiori, rareori exteriori, sunt niște pete grase de culoare închisă sau mai păstrau în interior mici fragmente de substanțe solide ori cenușă de la diferite ierburi⁴⁶. Pe baza descoperirilor s-a ajuns la concluzia că aceste vase erau folosite și la arderea unor plante parfumate, substanțe solide sau a uleiurilor aromatice⁴⁷. Uneori afumătorii erau

folosite și în alte scopuri cu caracter ritual. În acest sens, sunt elocvente cazurile când acestea erau umplute cu lut alb sau aveau în interior cretă albă sau vopsea roșie⁴⁸. Acest fapt demonstrează, în opinia lui K. F. Smirnov, că afumătorii aveau un caracter sacru, în care uneori focul real era schimbat cu substanțe care simbolizau lumina și focul⁴⁹. În marea majoritate a cazurilor, aceste vase erau modelate pe loc în fiecare obște ori familie. Forma acestora și ornamentul de pe ele se schimbau odată cu trecerea timpului. Astfel, studierea acestei categorii de material și împărțirea pe tipuri, cât și cartografierea tuturor descoperirilor au permis, într-o oarecare măsură, unele precizări cronologice⁵⁰.

Afumătorii din perioada sarmatică timpurie din zona nord-pontică de la vest de Don, cât și din spațiul de la est de acest fluviu sunt din pastă grosieră sau semigrosieră, care are ca ingrediente cioburi pisate, pietricele, nisip sau materiale organice. Acestea au suprafața zgrunțuroasă foarte prost netezită, rareori ușor lustruită. De altfel, afumătorii bine lustruiți pentru această perioadă nu se cunosc. Ceea ce a fost remarcat este faptul că uneori suprafața interioară a acestora este mai bine lustruită⁵¹.

Tipul I. Afumătorii acestui tip sunt reprezentate în mormintele studiate de două exemplare care provin din mormântul de la Uškalka (Fig. 38/4, 55/1). Acestea sunt de formă aproximativ bitronconică și au gura largă, buza invazată, iar fundul plat. Afumătorii în discuție sunt din pastă semigrosieră de culoare brun-cenușie și au suprafața netezită. Ambele piese de la Uškalka sunt decorate cu trei nervuri în relief în partea superioară. Una din afumători era umplută cu cenușă și cărbune de lemn. Ele reprezintă o formă pentru care nu cunoaștem analogii exacte printre piesele similare cu aceeași funcționalitate. De altfel, D. Ja. Telegin remarca profunzimea arhaicității a acestor afumători, care nu este caracteristică vaselor ceramice din perioada culturii Prohorovka⁵². Mormântul de la Uškalka, din care fac parte cele două afumători, a fost datat de unii cercetători în secolul III a. Chr.⁵³, de alții în secolele IV-III a. Chr.⁵⁴, sau doar în secolul IV a. Chr.⁵⁵. Cert este că, pe baza întregului inventar și a analogiilor pe care le are mormântul din care fac parte, cele două piese în discuție se datează, cel mai probabil, în secolele IV-III a. Chr.

Tipul II. Acestui tip îi aparțin afumătorii de formă aproximativ cilindrică care au pereții înalți sau joși de o grosime considerabilă, iar fundul plat. Buza acestora este destul de lată și decorată deseori cu ornamente în formă de vârfuri de spin, linii în zigzag sau în formă de triunghiuri, cât și cerculețe, toate realizate prin incizie. Sunt și cazuri când ele sunt decorate și pe corp cu linii văluroase sau în zigzag, alveole realizate cu unghia sau incizii adânci executate cu un bețișor⁵⁶. De obicei, diametrul gurii este aproape egal cu cel al fundului, sunt însă cazuri când acesta este fie egal, fie ceva mai mare. Singurul exemplar al acestui tip de afumătoare provine din mormântul distrus de la Mihajlovka (Fig. 14/5, 55/2), în care se mai afla și o oglindă discoidală cu marginea îngroșată și mâner în formă de cui (tipul I) care se datează în secolele III-I a. Chr., dar a cărui perioadă de maximă utilizare a fost în secolele II-I a. Chr.⁵⁷. În ceea ce privește afumătoarea de la Mihajlovka, aceasta aparține tipului IV în tipologia lui K. F. Smirnov⁵⁸ și are analogii în mormintele sarmatice din ultimele secole a. Chr., în special în zona din sudul Uralilor⁵⁹.

Varianta 1 este reprezentată de afumătoarea din T 3 M 4 de la Razdol'skoe i Novoselki, care are în mare parte aceleași caracteristici cu precedentă, fiind decorată pe marginea buzei cu puncte incizate, iar pe corp cu linii în val. K. F. Smirnov, care a elaborat o tipologie a afumătorilor sarmatice,

³⁹ Korpusova 1983, p. 44-46, fig. 12/16.

⁴⁰ Simonenko 1993, p. 26; Simonenko 1994a, p. 114; pentru astfel de căni modelate la roată vezi la Korpusova 1983, p. 100, pl. XVIII/22.

⁴¹ Cf. Korpusova 1983, p. 100, 106, pl. XVIII/22, XXXIII/10. Trebuie precizat că nervura acestora nu este realizată prin aplicare ci se formează din interior.

⁴² Simonenko 1993, p. 26.

⁴³ Smirnov 1964, p. 170; Smirnov 1973, p. 168-169.

⁴⁴ Cf. în acest sens Smirnov 1964, p. 170-171, fig. 35B/6, 36/1j, 47/4a, 60/15; 1973, p. 166-168.

⁴⁵ Smirnov 1973, p. 169, fig. 1-3.

⁴⁶ Moškova 1963, p. 29, vezi și la Smirnov 1964, p. 170; Smirnov 1973, p. 167.

⁴⁷ Moškova 1963, p. 29, vezi și la Smirnov 1964, p. 170; Arheologija SSSR 1989, p. 190.

⁴⁸ Moškova 1963, p. 29; Smirnov 1964, p. 170-171; Smirnov 1973, p. 168.

⁴⁹ Smirnov 1964, p. 94, 161 sqq., 171; Smirnov 1973, p. 168.

⁵⁰ Cf. Smirnov 1973, p. 166-179.

⁵¹ Cf. Moškova 1963, p. 29.

⁵² Telegin 1956, p. 49; vezi și la Polin 1992, p. 131.

⁵³ Abramova 1961, p. 96 sqq.; Smirnov 1984, p. 60.

⁵⁴ Kostenko 1983, p. 50.

⁵⁵ Polin, Simonenko 1990, p. 82-83; Polin 1992, p. 131-132; Simonenko 1993, p. 21.

⁵⁶ Moškova 1963, p. 29-30, pl. 11, tipul IV; Smirnov 1973, p. 166-179, fig. 1-3, tipul IV.

⁵⁷ Skripkin 1990, p. 151.

⁵⁸ Smirnov 1973, p. 166-179, fig. 1-3, tipul IV.

⁵⁹ Moškova 1963, p. 29-30, pl. 11, tipul IV; Smirnov 1973, p. 166-179, fig. 1-3, tipul IV.

a atribuit piesa de la Razdol'skoe i Novoselki tipului II ori IV-VI⁶⁰. În ceea ce privește afumătoarea în discuție aceasta se datează, pe baza unei oglinzi cu marginea îngroșată și mâner în formă de cui (tipul I), care face parte din inventarul mormântului, cândva în secolele II-I a. Chr.

Tipul III. Afumătorile acestui tip sunt de formă tronconică, cu gura largă, buza rotunjită, pereții înalți și oblici, iar fundul plat. Uneori buza lor este mai lată și decorată cu puncte și linii în zigzag, realizate prin incizie, iar în partea de mijloc a corpului cu un brâu în relief, care în unele cazuri este crestat⁶¹. Singurul exemplar de astfel de afumătoare provine din T 1 M 1 de la Sokolovo (Fig. 32/8, 55/6), care se datează, pe baza întregului inventar (oglină cu marginea îngroșată și mâner în formă de cui (tipul I); fibulă în formă de disc (tipul VII); cercei de tipul II; mărgelile și două recipiente pentru păstrarea unguentelor și parfumurilor), în a doua jumătate a secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr. Afumătoarea de la Sokolovo aparține tipului III în clasificarea lui M. G. Moškova⁶² și V² varianta a⁵ în tipologia lui K. F. Smirnov⁶³. Ea are analogii exacte sau apropiate în mormintele sarmatice timpurii din spațiul de la est de Don, dar în special în zona de la est de Volga și teritoriul de lângă Urali⁶⁴.

Tipul IV. Afumătorile acestui tip sunt reprezentate în mediul sarmatic studiat de exemplarul din T 1 M 1 de la Sokolovo (Fig. 32/5, 55/4). Acestea sunt de regulă de mici dimensiuni și au forma unui butoiș care are buza ușor invazată, pereții ușor arcuiți, iar fundul plat. Uneori piesele acestui tip sunt prevăzute cu două orificii amplasate simetric sub buză. Ele sunt din pastă semigrosieră de culoare brun-cenușie sau cenușie și au suprafața ușor netezită. Exemplarul de la Sokolovo este de tipul V în tipologia lui M. G. Moškova⁶⁵ și III în cea a lui K. F. Smirnov și are analogii exacte, cu precădere, în mormintele sarmatice timpurii din spațiul de la est de Don și Volga⁶⁶. Afumătoarea de la Sokolovo se datează, pe baza bogatului inventar din mormânt, în a doua jumătate a secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr.

Tipul V. Afumătorile acestui tip sunt de formă tronconică, cu gura largă, buza dreaptă, uneori ușor invazată, iar fundul plat. Singurul exemplar al acestui tip de afumătoare provine din T 2 M 1 de la Novobarannikovka (Fig. 24/7, 55/3), care se datează, pe baza unei oglinzi cu marginea îngroșată și mâner atașat (tipul II), reutilizată și după spargere, în secolul I a. Chr. În ceea ce privește afumătoarea în discuție, aceasta este apropiată de tipului IV B în clasificarea lui K. F. Smirnov⁶⁷ și are analogii apropiate atât în perioada sarmatică timpurie, cât și cea mijlocie⁶⁸.

Tipul VI. Acestui tip îi aparțin afumătorile de formă tronconică, cu gura largă, buza rotunjită, pereții înalți și oblici perforați în mai multe locuri, iar fundul plat. Singurul exemplar al acestui tip de afumătoare provine din T 2 M 3 de la Žemčužnoe (Fig. 44/2, 55/5), care se datează, pe baza spadei cu mânerul terminat în semilună (tipul I) și a tipului de înmormântare, cel mai probabil, în secolul I a. Chr. M. G. Moškova datează afumători apropiate ca formă, dar nu identice, în secolele III-II a. Chr.⁶⁹, însă analogii exacte avem doar în mormintele din perioada sarmatică mijlocie⁷⁰. Acest fapt confirmă, odată în plus, încadrarea cronologică propusă mai sus pentru acest mormânt.

VI. 1. 2. VASE CERAMICE DE IMPORT MODELATE CU MÂNA ȘI LA ROATĂ

VI. 1. 2. 1. Vase pentru prepararea și păstrarea hranei

Această categorie este reprezentată prin trei vase, dintre care două sunt modelate cu mâna și provin din T 2 de la Frunze (Fig. 14/1) și din T 4 M 17 de la Sergeevka (Fig. 31/5, 51/2), iar al treilea este modelat la roată și este din T 1 M 1 de la Novolugansk (Fig. 25/5).

Tipul I. Vasele acestui tip au buza evazată și tăiată drept, gâtul scurt și larg, bine marcat printr-o puternică arcuire, iar corpul puternic arcuit pe linia diametrului maxim situat în partea de mijloc. Spre fund, care este plat, ele se îngustează în mod accentuat. De obicei, acestea sunt modelate cu mâna sau la roată din pastă semigrosieră sau semifină de culoare cenușie-închisă sau brun-cenușie și au suprafața exterioară netezită, iar uneori lustruită. Singurul exemplar aparținând acestui tip de vas, care este modelat la roată, provine din T 1 M 1 de la Novolugansk (Fig. 25/5), care se datează, pe baza unei fibule de tip Neapolis (tipul V), în secolul I a. Chr. Vasul de la Novolugansk are o formă apropiată de unele tipuri ale vaselor ceramice scitice⁷¹, ceea ce ne face să credem că acesta constituie un import în mediul sarmatic. De altfel, vasul de la Novolugansk este singurul de acest tip din mormintele sarmatice din zona nord-pontică, atât din perioada sarmatică timpurie, cât și mijlocie. Nu se cunosc astfel de vase nici în mediul sarmatic din spațiul de la est de Don și Volga⁷².

Tipul II. Acest tip este reprezentat în mormintele studiate de un singur exemplar care provine din T 2 de la Frunze (Fig. 14/1). Tipul dat are gura largă, buza puternic evazată, iar gâtul scurt și bine marcat printr-o puternică arcuire. Corpul este puternic arcuit pe linia diametrului maxim, situat în partea de mijloc. Spre fund, care este plat, acestea se îngustează în mod accentuat. De regulă, ele sunt din pastă grosieră, de culoare cenușie-închisă sau brun-cenușie și au suprafața zgrunțuroasă. Vasul de la Frunze se datează, pe baza unei oglinzi cu bordură verticală pe margine (tipul IV) și a mărgelilor din sticlă a căror existență este fixată și la hotarul dintre secolele I a. Chr. – I p. Chr., în secolele II-I a. Chr. Recipientele acestui tip sunt de factură scitică⁷³, astfel, vasul din mormântul sarmatic de la Frunze constituie un import din acel mediu cultural. De altfel, vase similare în mediul sarmatic nouă nu ne sunt cunoscute⁷⁴.

Tipul III. Recipientele acestui tip au buza evazată, gâtul mult mai larg și doar ușor evidențiat, iar corpul ușor arcuit pe linia diametrului maxim, situat în partea de mijloc. Spre fund, care este plat, ele se îngustează în mod accentuat. Acest tip este reprezentat în mormintele analizate doar de vasul din T 4 M 17 de la Sergeevka, care este din pastă grosieră, de culoare brun-cenușie și are suprafața lustruită (Fig. 31/5, 51/2). Vase apropiate ca formă și mod de realizare cu cel de la Sergeevka nu cunoaștem în mediul sarmatic de la est de Don. Pe de altă parte, vasul este apropiat de unele forme de secol I a. Chr. din necropola culturii Zarubineck, de la Pirogovo⁷⁵. O confirmare că vasul este un import din mediul culturii Zarubineck o dovedește atât forma, cât și modul de realizare.

VI. 1. 2. 2. Vase pentru consumarea hranei

Recipientele din această categorie sunt reprezentate în mediul sarmatic analizat de trei străchini, dintre care două sunt modelate cu mâna, iar una la roată.

Tipul I. Acest tip este reprezentat de strachina din T 2 M 5 de la Akkermen I (Fig. 1/2, 54/1). Ea este de formă tronconică, are buza dreaptă, fundul inelar și prevăzută cu două toarte prinse în partea superioară a corpului. Strachina este modelată la roată din pastă fină și are suprafața acoperită cu firnis negru. Aceasta reprezintă un produs pergamian care se datează la sfârșitul secolului

⁶⁰ Smirnov 1984, p. 84; vezi pentru tipologia afumătorilor la Smirnov 1973, fig. 1-2.

⁶¹ Cf. Moškova 1963, p. 29, pl. 11/16, 19.

⁶² Moškova 1963, p. 29, pl. 11.

⁶³ Smirnov 1973, fig. 1.

⁶⁴ Moškova 1963, p. 29, pl. 11, tipul III; Smirnov 1973, p. 166-179, fig. 1-3.

⁶⁵ Moškova 1963, p. 29-30, pl. 11.

⁶⁶ Cf. Moškova 1963, p. 29-30, pl. 11, tipul V; Smirnov 1973, fig. 1, tipul III; Skripkin 1990, p. 98-99, fig. 37/7, 9, 15.

⁶⁷ Smirnov 1973, p. 167, fig. 2.

⁶⁸ Cf. Smirnov 1973, fig. 1-3.

⁶⁹ Moškova 1963, p. 29, pl. 11, tipul III.

⁷⁰ Smirnov 1973, p. 166-179, fig. 1-3; Skripkin 1990, p. 99, fig. 37; Dzigovskij 1993, fig. 25.

⁷¹ Cf. Gavriljuk 1989; Arheologija SSSR 1989; Daševskaja 1991.

⁷² Cf. în acest sens Moškova 1963; Maximenko 1983; Arheologija SSSR 1989; Skripkin 1990.

⁷³ Cf. Gavriljuk 1989; Arheologija SSSR 1989, pl. 16; 56/2; Daševskaja 1991, pl. 10/21, 17/7, 18.

⁷⁴ Cf. pentru vasele ceramice sarmatice modelate cu mâna la Moškova 1963; Moškova 1974; Maximenko 1983; Arheologija SSSR 1989; Skripkin 1990; Simonenko 1993; Kostenko 1993.

⁷⁵ Simonenko 1991, p. 24-25; Simonenko 1993, p. 26; Simonenko 1994a, p. 113-114 vezi vasul la Maximov 1982, p. 65, pl. XIV/20.

II – secolul I a. Chr.⁷⁶. Străchini apropiate ca formă provin din mormintele nr. 56, 95, 103, 163 din necropola bosporană de la Zolotoe⁷⁷.

Tipul II. Acestui tip îi aparțin străchinile de formă tronconică, cu peretele ușor răsfrânt spre exterior, iar fundul plat bine evidențiat. Locul unde buza se unește cu restul corpului este marcată cu o nervură în relief bine pronunțată. Ele sunt modelate cu mâna, din pastă semigrosieră de culoare neagră și au suprafața exterioară lustruită. Acest tip de strachină reprezintă un produs tipic pentru cultura Zarubineck, unde se datează la sfârșitul secolului II – secolul I a. Chr.⁷⁸. În mediul sarmatic cercetat, singurul exemplar de acest tip provine din T 1 M 1 de la L'vovo (Fig. 23/4, 54/2), care se datează, pe baza unei oglinzi cu discul rotund și plat (tipul III), dar și a restului de inventar, în secolul I a. Chr.

Tipul III. Acestui tip îi aparțin străchinile care au buza evazată, o muchie ascuțită spre interior, umărul bine pronunțat, iar fundul plat. Acestea sunt modelate cu mâna, din pastă semifină de culoare cenușie și sunt arse oxidant. Singura strachină de acest tip provine din T 9 M 2 de la Kairy (Fig. 13/2, 54/3), care se datează în secolul I a. Chr. A. V. Simonenko a constatat, în urma unei analize atente a străchinii de la Kairy, că aceasta este mai apropiată de recipientele similare din mediul scitic târziu⁷⁹. De altfel, analogiile cele mai apropiate le avem în mediul scitic târziu, unde acestea se datează, cu precădere, în secolul I a. Chr.⁸⁰.

VI. 1. 2. 3. Vase pentru păstrarea și turnarea lichidelor

Din această categorie fac parte vasele ceramice care constituie importuri în mediul sarmatic și care au servit la păstrarea și turnarea lichidelor. Față de cazul vaselor cu aceeași funcționalitate produse de sarmați, unde sunt două categorii de astfel de recipiente, cele de import sunt reprezentate doar de căni.

Acestea, în totalitatea lor, sunt modelate la roată, din pastă semifină și fină și au fost arse oxidant și oxidant. Ele sunt de culoare roșiatică, gălbui-roșiatică, gălbuie-deschisă, roz-portocalie, cenușie sau brun-cenușie. În multe cazuri, aceste recipiente au suprafața exterioară acoperită cu firnis de diferite nuanțe.

Tipul I. Cănille acestui tip sunt reprezentate în mormintele sarmatice de care ne ocupăm de un singur exemplar care provine din T 2 M 5 de la Preobraženka (Fig. 28/6, 53/2). Acestea au gura largă, buza evazată, gâtul înalt și larg, corpul bombat cu pereții arcuiți pe linia diametrului maxim, situat în partea de mijloc, iar fundul inelar. Toarta acestor căni este, de obicei, dreptunghiulară în secțiune și prinsă la un capăt sub buză, iar la celălalt pe umăr. Ele sunt din pastă fină de culoare gălbuie sau gălbui-roșiatică și reprezintă o formă obișnuită pentru cănille modelate la roată din orașele grecești și mormintele sarmatice din regiunea Kuban de la sfârșitul secolului II – secolul I a. Chr.⁸¹, dar și din necropola de la Phanagoria (Bospor)⁸². Căna de la Preobraženka se datează, pe baza analogiilor existente și a spadei cu mânerul terminat în semilună (tipul I), care face parte din inventarul mormântului, cel mai probabil, la sfârșitul secolului II – secolul I a. Chr.

Tipul II. Acestui tip îi aparțin cănille de dimensiuni mari care au gura largă, buza puternic evazată, gâtul înalt și cilindric, bine marcat printr-o arcuire spre interior, corpul destul de puternic bombat cu diametrul maxim situat în partea de mijloc, iar fundul inelar. Toarta acestor căni, dreptunghiulară în secțiune, cu caneluri în relief pe partea exterioară, este prinsă la un capăt în partea superioară a gâtului, iar la celălalt pe umăr. Ele sunt, de regulă, modelate din pastă fină de culoare cenușie sau cenușie închisă și decorate pe gât sau partea superioară a corpului cu grupuri de linii orizontale realizate prin incizie. În mormintele analizate acest tip este reprezentat de exemplarul din T 31 M 1 de la Vinogradnoe (Fig. 41/6,

53/3), care se datează, pe baza întregului inventar din mormânt, printre care o spadă cu mânerul terminat în semilună (tipul I) și mai multe vârfuri de săgeți din fier, în secolul I a. Chr. Căni identice cu cea de la Vinogradnoe au fost descoperite în mai multe morminte de secol I a. Chr. din necropola bosporană de la Zolotoe⁸³.

Tipul III. Cănille acestui tip au gura largă, buza evazată, gâtul înalt și cilindric, corpul ușor bombat cu diametrul maxim situat în partea de mijloc, iar fundul inelar. Toarta acestora este torsadată și leagă partea superioară a gâtului cu umărul căinii. De regulă, ele sunt modelate la roată, din pastă fină de culoare gălbuie sau gălbui-deschisă. Ca și în cazul celorlalte tipuri de căni și vase și acest tip este reprezentat în mediul sarmatic cercetat de un singur exemplar ce provine din T 1 M 3 de la Bol'saja Belozerka (Fig. 6/2, 53/4), care se datează în a doua jumătate a secolului II a. Chr. – prima jumătate a secolului I a. Chr. Astfel de căni sunt destul de frecvent întâlnite în mormintele sarmaților siraci din regiunea Kuban, unde se datează preponderent la mijlocul – a doua jumătate a secolului II a. Chr.⁸⁴, în necropola de la Phanagoria⁸⁵, dar și în mormintele meoților din această perioadă⁸⁶.

Tipul IV. Acestui tip îi aparțin cănille de dimensiuni mari care au gura largă, buza evazată, gâtul înalt și cilindric, corpul ovoidal, cu pereții ușor arcuiți, cu diametrul maxim, situat în partea de mijloc a acestuia, iar fundul plat. Toarta acestora este torsadată și leagă partea superioară a gâtului cu umărul acesteia. Ele sunt modelate la roată, din pastă fină de culoare gălbuie, gălbui-roșiatică sau roșiatică. În mormintele de care ne ocupăm acest tip de căni este reprezentat de exemplarul din T 1 M 1 de la Sokolovo (Fig. 32/7, 53/5), care se datează, pe baza inventarului din mormânt (fibulă “soldățească” (tipul VII), oglindă cu marginea îngroșată și mâner în formă de cui (tipul I), mai multe mărgelice și două recipiente pentru păstrat unguente și parfumuri), în a doua jumătate a secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr. Căni apropiate cu cea de la Sokolovo sunt întâlnite uneori în mormintele sarmaților siraci din regiunea Kuban⁸⁷.

Tipul V. Cănille acestui tip au buza trilobată, gâtul înalt și îngust, corpul bitronconic, ușor rotunjit, umerii bine pronunțați, iar fundul plat. Toarta acestora este ovală în secțiune și leagă partea de mijloc a gâtului cu umărul acestora. Uneori, toarta este decorată cu două linii în zigzag realizate prin incizie. Ele sunt modelate la roată din pastă fină de culoare cenușie. Singurul exemplar aparținând acestui tip provine din T 1 M 19 de la Gromovka (Fig. 15/6). Căni cu o formă exactă ca a exemplarului menționat nu am găsit în literatura de specialitate, însă analogii apropiate cunoaștem în mormintele de secol I a. Chr. din necropola bosporană de la Zolotoe⁸⁸ și în mormântul sarmatic de la Verhne Pogromnoe (T 1 M 14)⁸⁹.

Tipul VI. Tipului dat îi aparțin cănille care au buza evazată, gâtul cilindric, ușor arcuit spre interior, corpul bitronconic cu umerii bine evidențiați, iar fundul plat. Toarta acestora este aproximativ pătrată în secțiune și leagă buza cu partea superioară a corpului. Ele sunt modelate la roată, din pastă fină de culoare cenușie sau cenușie-închisă și au suprafața bine netezită. În mediul sarmatic analizat singurul exemplar provine din T 1 M 3 de la Vasil'evka (Fig. 39/11, 53/6), care se datează, pe baza bogatului inventar (fibulă filiformă Latene târziu cu arcul în formă de frunză de salcie (tipul VI), fibulă în formă de disc (tipul VII), oglindă cu discul rotund și plat (tipul III) etc.), la mijlocul - a doua jumătate a secolului I a. Chr. Căni cu o formă exactă ca cea de la Vasil'evka nu am găsit în literatura de specialitate, însă căni apropiate se întâlnesc în mai multe mormintele sarmatice din spațiul locuit de aceștia⁹⁰. M. Ju. Mihlin considera, pe baza pastei și tehnicii de confecționare, că recipientul de la Vasil'evka reprezintă produsul unui atelier grecesc⁹¹.

⁷⁶ Vjaz'mitina 1960, p. 20-21; Vjaz'mitina și colab. 1960, p. 99; Smirnov 1984, p. 94.

⁷⁷ Korpusova 1983, p. 39-40, 105, 107, 110, fig. 10/18-19.

⁷⁸ Maximov 1969, p. 23-24; Simonenko 1977, p. 226; vezi și la Maximov 1982, pl. XV/20.

⁷⁹ Simonenko 1993, p. 26.

⁸⁰ Cf. Vjaz'mitina 1972, p. 172.

⁸¹ Marčenko 1984, p. 42, 55; Simonenko 1991, p. 24; Simonenko 1993, p. 26.

⁸² Kobylina 1951, p. 249, fig. 5/6.

⁸³ Korpusova 1983, p. 104-105, pl. XXX/2, XXXI/7.

⁸⁴ Marčenko 1988, fig. 325, tipurile 11-12; Marčenko 1996, p. 156, tipul II/2, fig. 24/12.

⁸⁵ Kobylina 1951, p. 249, fig. 5/5.

⁸⁶ Arheologija SSSR 1989, pl. 96/4.

⁸⁷ Cf. Marčenko 1996, p. 156, tipul III/2, fig. 24/12b.

⁸⁸ Korpusova 1983, p. 38, tip 4/2, fig. 10/8, 11, 13, p. 110, pl. II/14, LXIII/14.

⁸⁹ Cf. Skripkin 1990, fig. 15/2, 45/M8.

⁹⁰ Cf. Moškova 1963, p. 30, pl. 12/11; Vjaz'mitina 1954, pl. III/6; Kostenko 1993, fig. 29/36.

⁹¹ Mihlin 1975, p. 185.

Tipul VII. Acestui tip îi aparțin cămile de dimensiuni medii care au gura nu prea largă, buza ușor evazată, gâtul înalt și cilindric, corpul bombat, al cărui diametrul maxim este situat în partea de mijloc, iar fundul plat. Toarta acestora leagă buza cu umărul. Ele sunt modelate la roată, din pastă fină de culoare gălbui-roșiatică sau roșiatică și sunt decorate la baza gâtului cu linii concentrice incizate. În mediul sarmatic cercetat acest tip de cană este reprezentat de exemplarul din T 10 de la Kalančak (Fig. 11/6, 53/7). Aceasta după formă este apropiată de cele din secolul I a. Chr. din Bospor⁹². Nu contrazice această datare nici fibula filiformă de schemă Latène mijlociu de tipul Kostrzewski H (tipul II) din acest mormânt, care se datează la sfârșitul secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr.

Tipul VIII. În mormintele analizate, acest tip este reprezentat de o singură cană care provine din T 26 M 1 de la Balki (Fig. 6/5, 53/8). Aceasta este fragmentară și are gura largă, buza evazată, gâtul larg de formă cilindrică, umerii bine pronunțați, iar fundul, probabil, a fost inelar. Toarta căni leagă buza cu umărul acesteia. Cana de la Balki este din pastă fină și are suprafața acoperită cu un strat de firnis de culoare brun-roșiatică. Pe ambele părți de locul unde era prinsă toarta, are doi butoni în relief de formă triunghiulară, care reprezintă un decor tipic pentru vasele ceramice din perioada elenistică târzie⁹³. În ceea ce privește analogiile pentru acest tip de cană, trebuie să precizăm că nu cunoaștem nici una în literatura de specialitate.

Tipul IX. Cămile acestui tip sunt reprezentate în mediul sarmatic de care ne ocupăm de un singur exemplar care provine din T 3 M 8 de la Podgorodnoe (Fig. 26/2, 53/9). Aceasta are buza evazată, gâtul cilindric și larg, iar corpul sferoidal. Toarta leagă partea superioară a gâtului cu umărul. Ea este modelată la roată din pastă fină de culoare portocaliu-roșiatică și decorată în partea superioară a gâtului cu trei linii orizontale realizate prin incizie, iar în locul care marchează trecerea de la gât la corp cu un brâu în relief. Exemplarul analizat se datează, pe baza unei oglinzi cu discul rotund și plat (tipul III) și a unui bol elenistic, în secolele II-I a. Chr. Căni cu o formă identică ca a exemplarului de la Podgorodnoe nu cunoaștem în literatura de specialitate, însă căni și vase pentru păstrat și turnat lichide apropiate ca formă, modelate cu mâna, se întâlnesc în unele mormintele sarmatice din spațiul locuit de aceștia⁹⁴.

Tipul X. Acest tip este reprezentat de un singur exemplar fragmentar care provine din T 1 M 1 de la Burgunka (Fig. 11/3, 53/10). Cana a avut gura largă, buza ușor evazată, iar gâtul larg și cilindric. Corpul bombat cu diametrul maxim situat în partea de mijloc, iar fundul inelar. Toarta era prinsă la un capăt sub buză, iar la celălalt pe umăr. Ea este modelată la roată din pastă fină de culoare roșie și are suprafața exterioară acoperită cu firnis roșu. Pe partea inferioară a corpului aceasta este decorată cu două rânduri de caneluri verticale. Căni identice cu cea de la Burgunka nu am găsit în literatura de specialitate, însă forme apropiate cu acest tip de decor pe corp se întâlnesc în nordul Mării Negre în secolele II-I a. Chr.⁹⁵.

VI. 1. 2. 4. Vase pentru băut

Această categorie este reprezentată de un *kantharos*, un bol și o cupă fragmentară. Nu este exclus ca bolul să fi fost utilizat și la servirea mesei.

VI. 1. 2. 4. 1. *Kantharoi*

Singurul exemplar pe care îl avem în mediul sarmatic analizat provine din T 3 M 8 de la Akkermen I (Fig. 1/6, 54/5). Acesta are gura largă, buza ușor evazată și rotunjită, gâtul ușor arcuit spre interior și slab evidențiat, corpul, aproximativ bitronconic, ușor bombat în partea inferioară, având partea superioară mai înaltă. *Kantharos*-ul este prevăzut cu picior și două toarte, din care s-a păstrat doar una. Acestea uneau buza cu partea superioară a umărului. Exemplarul de la Akkermen I este modelat din pastă fină de culoare roșie care are suprafața exterioară acoperită cu angobă de culoare roz și un decor

⁹² Korpusova 1983, p. 104.

⁹³ Simonenko 1993, p. 27.

⁹⁴ Cf. Moškova 1963, p. 30, pl. 8/1,12/4; Skriplin 1990.

⁹⁵ Cf. Zubar, Kubysev 1987, p. 249-250.

format din trei fâșii de culoare brun-roșiatică. Astfel de *kantharoi* se datează în perioada elenistică târzie⁹⁶, iar analogii apropiate pentru el avem la Olbia⁹⁷ și în mediul geto-dacic⁹⁸.

VI. 1. 2. 4. 2. Boluri

Acest tip de vas este reprezentat de un singur exemplar care provine din T 3 M 8 de la Podgorodnoe (Fig. 26/5, 54/4). Bolul este modelat la roată din pastă fină de culoare roșiatică și are suprafața acoperită cu firnis de culoare brun-roșiatică. El este de formă semisferică, are buza ușor îngroșată și invazată. Bolul este un produs elenistic⁹⁹ și se datează, pe baza unei oglinzi cu discul rotund și plat (tipul III) din inventarul mormântului, în secolele II-I a. Chr.

VI. 1. 2. 4. 3. Cupe

Cupele sunt reprezentate de un exemplar fragmentar care provine din T 2 M 18 de la Șevčenko (Fig. 36/4). Acesta are buza ușor evazată, iar umerii puțin arcuiți. Cupa în discuție este modelată la roată din pastă roșie și are suprafața acoperită cu un strat de firnis de culoare brun-roșcată. Exemplarul de la Șevčenko este considerat ca fiind apropiat ca formă și tehnică de confecționare de cupele megariene din secolele II-I a. Chr.¹⁰⁰. Nu contrazice această datare a cupei nici inventarul mormântului printre care se află și o oglindă cu discul rotund și plat (tipul III).

VI. 1. 2. 5. Recipiente pentru păstrarea unguentelor și parfumurilor

Recipientele acestui tip sunt modelate la roată din pastă fină de culoare roșie sau cenușie, au buza ușor evazată, gâtul înalt și îngust, corpul, aproximativ, bitronconic (amforoidal), cu umerii rotunjiți, iar piciorul înalt. Astfel de recipiente provin din T 1 M 1 de la Sokolovo (Fig. 32/2-3, 54/6-7), care se datează în a doua jumătate a secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr., și T 1 M 3 de la Vasil'evka (Fig. 39/1, 54/8), care se datează la sfârșitul secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr. Astfel de recipiente pentru păstrarea unguentelor și parfumurilor sunt larg răspândite în nordul și nord-estul Mării Negre începând cu a doua jumătate a secolului III a. Chr., însă sunt cel mai frecvent întâlnite în secolele II-I a. Chr., în necropolele Regatului Bosporan¹⁰¹, Panticapaeum¹⁰², în mausoleul¹⁰³ și necropola¹⁰⁴ de la Neapolis (Crimeea), în necropola de la Tanais¹⁰⁵ și Olbia¹⁰⁶, cât și în mediul sarmatic de la est de Don¹⁰⁷ și regiunea Kuban¹⁰⁸.

⁹⁶ Smimov 1984, p. 96; Simonenko 1994, p. 40, Simonenko 1994a, p. 110.

⁹⁷ Parovič-Pešikan 1974, fig. 79/1.

⁹⁸ Cf. Ursachi 1995, p. 181, pl. 105/7, 279/3; Crișan 2000, p. 131, pl. 90/1-3.

⁹⁹ Smimov 1984, p. 107.

¹⁰⁰ Smimov 1984, p. 98.

¹⁰¹ Sokol'skij 1973, p. 69, fig. 26/2; Šilov 1975, p. 141, fig. 53/3; Korpusova 1983, fig. 13/4, pl. V/6, XXIII/5.

¹⁰² Kruglikova 1957, p. 125.

¹⁰³ Šul'c 1947, p. 25; Šul'c 1953, XVIII; Pogrebova 1961, p. 111, 112; Symonovič 1963, fig. 3/30; Daševskaja 1991, p. 32, pl. 54/2-3.

¹⁰⁴ Symonovič 1983, p. 104, pl. XIII/1-3.

¹⁰⁵ Šelov 1961, p. 65, pl. XXIII/1-2; Aesen'eva, Šelov 1972, fig. 38/2; Arsen'eva 1977, pl. XXVI/3.

¹⁰⁶ Parovič-Pešikan 1974, p. 112, 113, fig. 94/5, 7-9; 95.

¹⁰⁷ Cf. Moškova 1963, p. 30, pl. 12/25; Parovič-Pešikan 1974, p. 110, 111; Maximenko 1983, fig. 37/2; Skriplin 1990, p. 159, fig. 17/13-14.

¹⁰⁸ Marčenko 1996, p. 42-44, tipurile 3 și 4. Vezi la același autor ampla analiză a acestei categorii de recipiente.

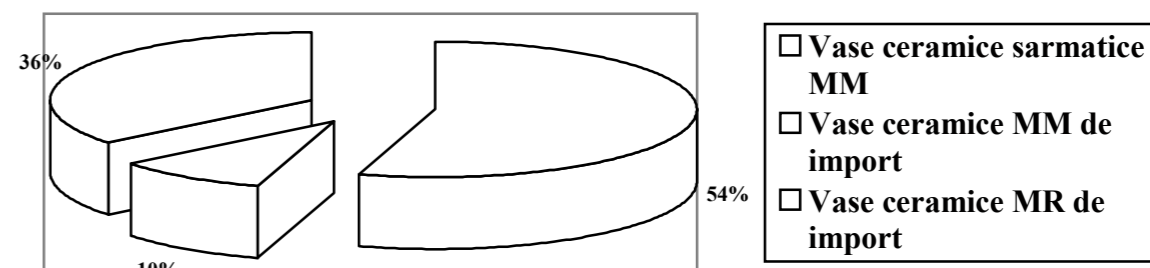

Tabelul nr. 6. Descoperirile de vase ceramice*

Nr.	Localitatea	Vase MM		Vase MR de import	Figura
		Produse sarmatice	Produse de import		
1.	Akkermen I T 2 M 5			•	1/2, 54/1
2.	Akkermen I T 3 M 8			•	1/6, 54/5
3.	Babino M 4	•			4/3, 51/13
4.	Balki T 26 M 1			•	6/5, 53/8
5.	Bol'shaja Belozerka T 1 M 3			•	6/2, 53/4
6.	Brilovka T 16 M 1	•			10/4, 51/11
7.	Burgunka T 1 M 1			•	11/3, 53/10
8.	Černomorskoe T 1 M 5	•			13/3, 51/4
9.	Dneprostroj T 26 M 4	•			12/1, 51/14
10.	Frunze T 2		•		14/1
11.	Gromovka T 1 M 19			•	15/6
12.	Gromovka T 2 M 2	•			16/2, 51/1
13.	Horol mormânt	•			17/4, 51/8
14.	Kairy T 1 M 24	•			19/3, 52/2
15.	Kairy T 9 M 2		•		13/2, 54/3
16.	Kalančak T 10			•	11/6, 53/7
17.	Kljusovka descop. izolată	•			17/5, 51/15
18.	L'vovo T 1 M 1	•	•		23/4-5, 52/1, 54/2
19.	L'vovo T 6 M 1	•			23/6-7, 51/6-7
20.	Mihajlovka	•			14/5, 55/2
21.	Novobarannikovka T 2 M 1	•			24/7-8, 51/3, 55/3
22.	Novolugansk T 1 M 1			•	25/5
23.	Podgorodnoe T 3 M 8			•	26/2, 5, 53/9, 54/4
24.	Pokrovskoe descop. izolată	•			27/4, 51/10
25.	Preobraženka T 2 M 5			•	28/6, 53/2
26.	Privo'noe T 1 M 1	•			29/5, 52/3
27.	Razdol'skoe i Novoselki T 3 M 4	•			-
28.	Sadovo T 2 M 1	•			30/6, 53/1
29.	Sergeevka T 4 M 17		•		31/5, 51/2
30.	Sokolovo T 1 M 1	•		•	32/2-3, 5, 7, 8, 53/5, 54/6-7, 55/4-6
31.	Stavki mormânt	• ?			-
32.	Ševčenko T 2 M 18	•		•	36/1, 3-4, 51/5, 9
33.	Terni T 20 M 2			• ?	-
34.	Uškalka mormânt plan	•			38/3, 4, 51/16, 55/1
35.	Vasil'evka T 1 M 3			•	39/1, 11, 53/6, 54/8
36.	Vinogradnoe T 31 M 1			•	41/6, 53/3
37.	Vol'no Ulanovka T 4 M 2	•			42/4, 51/12
38.	Zamožnoe T 13 M 1	•			43/2, 52/4
39.	Žemčuznoe T 2 M 3	•			44/2, 55/5
	TOTAL	23	4	15	

* MM – modelate cu mâna; MR – modelate la roată.

Descoperirile de vase ceramice (în procente)

VI. 1. 3. Câteva considerații privind vasele ceramice din complexele sarmatice timpurii din regiunea nord-ponctică de la vest de Don

Datorită caracterului utilitar, vasele ceramice din întregul spațiu locuit de sarmați, reprezintă o parte consistentă a descoperirilor din morminte. Chiar dacă erau nomazi, nevoile casnice și gospodărești au impus achiziționarea sau confecționarea unei game, mai mult sau mai puțin variate, de vase ceramice. Această situație este caracteristică și pentru mediul sarmatic din teritoriul și perioada cercetată unde vasele ceramice au fost descoperite în 39 din cele 75 de descoperiri supuse analizei noastre. Din totalul vaselor ceramice descoperite, cea mai numeroasă grupă este cea reprezentată de vasele modelate cu mâna (64%) (Cf. Tab. 6). Acestea sunt, de regulă, modelate din pastă grosieră sau semigrosieră ce are ca ingrediente cioburi pisate, pietricele, nisip, materiale organice, care dau vaselor un aspect zgrunțuros și aspru. Cu toate acestea, există și vase ce sunt modelate din pastă semifină. Majoritatea acestora au fost arse inoxidant, dar sunt și exemplare care au fost arse oxidant. Vasele date sunt de cele mai multe ori de culoare brun-cenușie, cenușie-închisă sau deschisă și mai rar cafenie, gălbuie sau gălbui-deschisă. Unele din vasele modelate cu mâna (în special cele pentru gătit), au pe suprafața exterioară urme de ardere secundară care se datorează, în principal, folosirii îndelungate la foc deschis. Suprafața vaselor modelate cu mâna este zgrunțuroasă, dar sunt și multe exemplare care au suprafața netezită sau lustruită. Unele dintre ele sunt decorate prin incizie cu grupuri de linii verticale și orizontale, linii în zigzag sau succesive în unghi, linii în formă de semicerc (Fig. 51/10, 14-15, 52/2), cât și împunsături sau brăuri în relief (Fig. 51/7, 52/4). În legătură cu ornamentul incizat, trebuie menționat că acesta a început să fie întâlnit frecvent pe vasele sarmatice doar începând cu secolul III a. Chr., deși este întâlnit și în secolul IV a. Chr.¹⁰⁹. În legătură cu vasele ceramice modelate cu mâna, trebuie menționat că acestea au fost descoperite în 27 din cele 39 de descoperiri care aveau în componența sa vase ceramice. Dintre acestea, în 23 de cazuri vasele modelate cu mâna sunt produse sarmatice, iar în patru sunt de import. Dintre acestea din urmă două sunt de factură scitică (Frunze T 2 (Fig. 14/1)), iar celelalte două sunt importuri din mediul Zarubineck (Sergeevka T 4 M 17 (Fig. 51/2), L'vovo T 1 M 1 (Fig. 54/2)). În doar două din cele 39 de cazuri în care au fost descoperite vase ceramice erau vase modelate cu mâna și la roată (vezi Tab. 6).

În ceea ce privește vasele ceramice modelate la roată, acestea sunt lucrate din pastă semifină și fină și sunt arse oxidant sau inoxidant. Vasele date sunt de cele mai multe ori de culoare gălbuie cu diferite nuanțe, roșiatică, portocaliu-roșiatică, dar sunt și vase care sunt de culoare cenușie cu diferite nuanțe. Suprafața vaselor modelate la roată este bine netezită și, uneori, decorată (Fig. 53/3, 7-10). În câteva cazuri suprafața vaselor era acoperită cu firnis negru (Akkermen I T 2 M 5 (Fig. 54/1)), brun-roșiatic (Balki T 26 M 1 (Fig. 53/8); Podgorodnoe T 3 M 8 (Fig. 54/4); Ševčenko T 2 M 18 (Fig. 36/4)), roșu (Burgunka T 1 M 1 (Fig. 53/10)), sau angobă de culoare roz (Akkermen I T 3 M 8 (Fig. 54/5)).

¹⁰⁹ Cf. Moškova 1963, pl. 5-10; Abramova 1979, p. 46; Skriplin 1990, fig. 8-13.

În sfârșit, trebuie remarcat că din totalul vaselor modelate la roată cele mai numeroase sunt cămile (descoperite în 10 din cele 15 morminte cu vase lucrate la roată). În ceea ce privește celelalte categorii ele sunt reprezentate doar de câte un exemplar sau două.

În legătură cu vasele modelate la roată ar mai trebui menționat că ele constituie, în totalitate, importuri din alte medii culturale.

Observațiile preliminare permit să afirmăm că în mediul sarmatic timpuriu din spațiul nord-pontic, la fel ca și în cel de la est de Don, predomină vasele ceramice modelate cu mâna (64%). Ele prezintă un repertoriu sărac de forme și sunt foarte rudimentare. Această situație se datorează faptului că sarmații au fost un popor nomad care aveau un nivel scăzut de dezvoltare a meșteșugului olăritului și nu cunoșteau roata olarului. O confirmare în acest sens este și faptul că în patru cazuri (10%) vasele modelate cu mâna sunt importuri din mediul scitic și al culturii Zarubineck, iar cele lucrate la roată sunt în totalitate importuri din lumea elenistică. O altă constatare de ordin general, care atrage atenția, este că în cadrul descoperirilor sarmatice timpurii din spațiul nord-pontic există o serie de vase modelate cu mâna (câni) (Fig. 52/3-4, 53/1), care imită vase similare lucrate la roată. În sfârșit, se mai poate remarca că vasele ceramice modelate la roata din mediul sarmatic studiat reprezintă un procent mai mare decât în spațiul de la est de Don¹¹⁰. Cert este că, începând cu secolul II a. Chr. se poate constata pentru întreaga lume sarmatică o creștere a varietății formelor ceramice, care se datorează însă nu atât creșterii numărului formelor proprii, cât sporirii importurilor din mediile culturale cu care au intrat în contact.

VI. 2. OBIECTE DE UZ CASNIC ȘI GOSPODĂRESC

Cum era firesc, sarmații, ca și alte populații, au folosit o serie de unelte pentru a-și confecționa și procura atât cele necesare vieții cât și pentru practicarea ocupațiilor și meseriilor tradiționale. Această categorie de piese deși nu este numeroasă și diversă oferă totuși unele informații despre viața economică, preocupările și gradul de dezvoltare a acestora. În mediul sarmatic din secolele II-I a. Chr. din nordul Mării Negre această categorie este reprezentată de fusaiole, cute, străpungători, cuțite și un opaiț de bronz.

VI. 2. 1. Fusaiole

Acestea reprezintă o categorie de piese ceramice care serveau la mărirea turației fusului. În mediul sarmatic analizat astfel de piese au fost descoperite în T 10 M 2 de la Alexandrovsk (Fig. 2/7), M 4 de la Babino (Fig. 4/6) și T 1 M 1 de la Sokolovo (Fig. 32/6). Fusaiolele mai sus menționate sunt de formă bitronconică (mai mult sau mai puțin regulată), de dimensiuni mici și medii și au fost modelate din lut cu mâna. Acestea au culori care variază de la brun-închis la brun-cenușiu sau brun-gălbui. Toate cele trei fusaiole provin din morminte de femei care se datează, pe baza inventarelor din morminte, în diferite intervale de timp a secolelor II-I a. Chr. Astfel de fusaiole de formă bitronconică, în diferitele lor variante, sunt cele mai răspândite pe toată perioada existenței culturii sarmatice, nelipsind nici din mormintele sarmatice din perioada secolelor III-I a. Chr. de la est de Don¹¹¹ și regiunea Kuban¹¹².

VI. 2. 2. Cute

Pe parcursul secolelor în multe morminte sarmatice bărbătești au fost descoperite cute care au servit pentru ascuțirea uneltelor din fier, cuțitelor și armelor. În majoritatea cazurilor acestea sunt realizate din gresie de culoare brună, cenușie sau deschisă și mai rar din piatră de stâncă ori ardezic¹¹³. De regulă, acestea au o formă paralelipipedică sau cvasi-cilindrică, alungită, unele exemplare având un

¹¹⁰ Cf. în acest sens Moškova 1963, p. 30; Maximenko 1983, p. 83-85; Skriplin 1990, p. 156-159.

¹¹¹ Cf. Moškova 1963, p. 39, pl. 24; Maximenko 1983, p. 70, fig. 42.

¹¹² Cf. Marčenko 1996.

¹¹³ Cf. în acest sens Moškova 1963, p. 39; pentru cele din mediul sauromaților vezi Smirnov 1964, p. 107.

capăt mai gros și mai lat, iar altele au aceeași grosime¹¹⁴. În marea majoritate a cazurilor cutele sunt perforate la unul din capete, probabil pentru a putea fi agățate la brâu. În urma unei analize a unui număr mare de cute descoperite în mediul sarmatic timpuriu s-a constatat existența, pentru această perioadă, după forma în secțiune două tipuri: dreptunghiular-ovale și circulare¹¹⁵. În mediul sarmatic cercetat astfel de piese au fost descoperite în tezaurul de la Jančokrak, T 10 de la Kalančak și T 1 M 1 de la Privol'noe (Fig. 29/2), care se datează pe baza inventarelor în diferite intervale de timp a secolelor II-I a. Chr. Ele au analogii exacte în zona nord-pontică¹¹⁶ și în mormintele din teritoriile de la nord de Caucaz¹¹⁷.

VI. 2. 3. Străpungători

Acestea sunt reprezentate de două exemplare care provin din T 12 M 3 de la Alexandrovsk (Fig. 3/2) și T 31 M 1 de la Vinogradnoe (Fig. 41/2). Străpungătoarea de la Alexandrovsk este rotundă în secțiune și are în plan forma unui triunghi alungit. Unul din capete este ascuțit iar celălalt mult îngroșat, prevăzut cu un orificiu. În partea inferioară această piesă din os este decorată cu o grupă din trei și două linii paralele realizate prin incizie. Piese date erau utilizate în treburile casnice și gospodărești pentru a perfora obiecte din lemn, piele sau alte materiale. Străpungători similare celei de la Alexandrovsk, unele chiar din fier, se întâlnesc încă din perioada sauromatică¹¹⁸ și sunt frecvente în mormintele sarmatice timpurii, din spațiul dintre Volga și Munții Urali¹¹⁹, cât și în mormintele sarmatice din zona Donului de Jos¹²⁰. Cea mai apropiată analogie pentru străpungătoarea de la Alexandrovsk provine din T 35 M 7 din necropola sarmatică de Berežnovka I care se datează, pe baza inventarului, nu mai devreme de secolul II a. Chr.¹²¹. În urma unei analize a descoperirilor de străpungători K. F. Smirnov a constatat că astfel de piese se întâlnesc doar în mormintele culturii Prohorovka de la hotarul secolelor IV-III a. Chr. și până în secolul II a. Chr.¹²². Deși M. G. Moškova a inclus în repertoriul său dedicat culturii Prohorovka astfel de piese¹²³, s-a remarcat că o parte dintre acestea provin din morminte care au inventar caracteristic perioadei sarmatice mijlocii¹²⁴. Această situație face ca mormântul cu străpungătoarea de la Alexandrovsk să nu fie datat mai devreme de secolul II a. Chr.¹²⁵. Cea de-a doua piesă este de formă rotundă în secțiune și are o extremitate ascuțită, iar cealaltă terminată în forma literei T (Fig. 41/2). Pentru străpungătoarea de la Vinogradnoe nu cunoaștem o analogie exactă însă pe baza întregului inventar din mormânt aceasta se datează în secolul I a. Chr.

VI. 2. 4. Cuțite

În mormintele sarmatice timpurii, atât din spațiul dintre Don și Nistru, cât și din cel de la est de Don¹²⁶ și regiunea Kuban¹²⁷, cuțitele se întâlnesc destul de frecvent. În majoritatea cazurilor acestea se aflau în morminte alături de oasele de animale, uneori lângă talia sau umărul defunctului, iar alteori lângă vasele pentru servit hrana sau în interiorul acestora, alături de oasele de animale¹²⁸. În spațiul și perioada de care ne ocupăm 17 cuțite provin din morminte, două dintr-un depozit, iar unul din cadrul unui tezaur. Ele au lama dreaptă sau curbă, triunghiulară în secțiune. Toate sunt prevăzute

¹¹⁴ Cf. Moškova 1963, p. 39, pl. 23; Maximenko 1983, p. 69-70, fig. 41/2-5; Arheologija SSSR 1989, pl. 78/20, 51.

¹¹⁵ Moškova 1963, p. 39; Maximenko 1983, p. 69-70, fig. 41/2-5.

¹¹⁶ Cf. în acest sens Symonovič 1983, pl. XXII; Korpusova 1983, pl. XLII/2.

¹¹⁷ Abramova 1993, p. 81.

¹¹⁸ Smirnov 1964, p. 107, fig. 16/3g, 59/14-18.

¹¹⁹ Moškova 1963, 38, pl. 23/5, 20-27; Skriplin 1990, p. 100, fig. 37/28-35.

¹²⁰ Maximenko 1983, p. 71, fig. 41/9.

¹²¹ Cf. Sinicyn 1959, p. 96.

¹²² Smirnov 1984, p. 89.

¹²³ Moškova 1963, p. 38, pl. 23/5, 20-27.

¹²⁴ Cf. Polin, Simonenko 1990, p. 87, fig. 2.

¹²⁵ Polin, Simonenko 1990, p. 87; Simonenko 1994a, p. 106.

¹²⁶ Cf. în acest sens Moškova 1963, p. 38, pl. 22; Maximenko 1983, p. 66-69, fig. 44/23-30.

¹²⁷ Marčenko 1996.

¹²⁸ Vezi catalogul cu descoperirile sarmatice timpurii din nordul Mării Negre.

cu limbă scurtă pentru fixarea mânerului din lemn sau os, unele au orificiu pentru nit, uneori păstrându-se și nitul care asigura fixarea plăselelor. Lungimea acestora variază între 8-16 cm, lățimea lamei între 1,2-3,7 cm, iar grosimea acesteia între 0,2-0,5 cm (Fig. 1/3, 2/6, 6/4, 13/5, 15/2, 19/2, 23/3, 28/2, 31/4, 39/9, 65/1-9).

Tabelul nr. 7. Descoperirile de cuțite

Nr.	Localitatea	Tumulul	Mormântul	Tezaur	Depozit	Locul în care a fost descoperit în mormânt
1.	Akkermen I	2	5			Lângă strachină la o distanță de 20 cm de talpa piciorului stâng
2.	Akkermen I	3	8			Neprecizat
3.	Alexandrovsk	7	2			Lângă umărul stâng și în apropiere de omoplatul unui berbec
4.	Alexandrovsk	10	2			Neprecizat
5.	Balki	26	1			Lângă cotul mâinii drepte
6.	Bol'shaja Belozerka	1	3			În stânga craniului
7.	Čehovka	2	1			În spatele craniului
8.	Černomorskoe	1	5			Lângă umărul stâng, alături de piciorul și omoplatul de oaie
9.	Gromovka	1	19			În dreapta bazinului
10.	Kairy	1	24			Lângă oasele picioarelor și omoplatul unui berbec
11.	Kairy	9	2			În strachină alături de câteva oase de oaie
12.	Klimenkovka			•		-
13.	L'vovo	1	1			În interiorul strachinii alături de câteva oase de oaie
14.	Preobraženka	2	5			Neprecizat
15.	Sergeevka	4	17			În zona cutiei toracice
16.	Snigirevka				•	-
17.	Sokolovo	1	1			Neprecizat
18.	Vasil'evka	1	3			Neprecizat
19.	Vasil'evka	1	4			După craniu lângă oasele de oaie

VI. 2. 5. Opaite

Singurul exemplar a acestui tip de piese provine din descoperirea izolată de Klimenkovka. Acesta este de bronz, ornamentat pe un umăr cu masca unui satir, iar pe celălalt cu cea a unui silen, ambele în relief. Opaitul este înzestrat cu o toartă, iar fundul este ușor înălțat și formează o adâncitură conică în interior. Lungimea opaifului este de 16,3 cm iar înălțimea de 4,5 cm (Fig. 21/4). După forma și stilul ornamental opaitul corespunde celor elenistice și constituie un produs al unui atelier grecesc care se datează în secolul II a. Chr.¹²⁹, fapt confirmat în cazul nostru de restul inventarului descoperit împreună cu acesta.

¹²⁹ Jacenko 1962, p. 49, nota 35.

VI. 3. OBIECTE DE PODOABĂ ȘI VESTIMENTAȚIE

Printre obiectele de podoabă și vestimentație din mormintele sarmatice timpurii din spațiul dintre Don și Nistru se întâlnesc brățări, cercei, inele, aplici, pandantive, fibule, catarama și mărgelile. Ca material arheologic, acestea reprezintă un izvor istoric important care oferă o imagine despre relațiile comerciale cu alte populații, reprezentările estetice și alte laturi ale vieții sarmaților. În plus, unele piese de podoabă și vestimentație pot fi utilizate ca elemente de datare, mai ales că marea lor majoritate sunt importuri din alte medii culturale. Pe baza lor se pot face unele precizări și modificări în cronologia culturii sarmatice timpurii atât din spațiul nord-pontic, cât și în cel de la est de Don.

VI. 3. 1. Brățări

În mormintele sarmatice de care ne ocupăm brățările sunt piese rar întâlnite fiind reprezentate doar de două tipuri (Cf. Fig. 85).

Tipul I. Brățări cu capetele libere

Brățările acestui tip au o formă simplă și ușor realizabilă. Ele sunt piese inelare care au fost realizate din bare sau sârme de metal (bronz sau argint). Acestea au fost confecționate prin turnare sau martelare (cele din argint). Au capetele libere, simple sau ornamentate cu motive zoomorfe ori, geometrice¹³⁰. În cadrul acestui tip au fost distinse două variante¹³¹: **a.** brățări cu capetele distanțate una de alta; **b.** brățări cu capetele petrecute una pe lângă alta. Referindu-se la exemplarele de argint din mediul geto-dacic, K. Horedt a încadrat exemplarele cu capetele distanțate în variantele D1a și D1b, iar pe cele cu extremitățile petrecute în variantele D2a și D2b¹³². În esență însă, așa cum s-a remarcat, ambele variante formează, din punct de vedere tehnologic, un singur tip¹³³. Acestea au capetele cu aceiași grosime ca și a restului corpului sau doar ușor îngroșate. Sunt însă și exemplare a căror capete sunt ușor aplatizate sau ușor subțiate. Uneori, extremitățile acestora erau ornamentate folosindu-se dălțile și punctatoarele. Decorul, de obicei, constă din reprezentări zoomorfe sau geometrice mai mult sau mai puțin schematic. Adeseori decorul zoomorf consta în reprezentarea unui cap de șarpe mai mult sau mai puțin stilizat. Datorită schematismului accentuat de multe ori este greu de apreciat dacă ne aflăm în fața unor motive zoomorfe sau dacă sunt simple reprezentări geometrice. Acestea din urmă, de regulă, sunt redată de un ornament "în brăduț" sau de alte reprezentări geometrice incizate¹³⁴. Singura brățară de acest tip provine din M 4 de la Babino (Fig. 4/4, 61/8). Ea este din bronz și aparține variantei cu extremitățile petrecute una pe lângă cealaltă (variantea **b**). Brățara se datează, pe baza fibulei filiforme de schemă Latène mijlociu (tipul I) și a oglinzii cu discul rotund și plat (tipul III), care fac parte din inventarul mormântului, în a doua jumătate a secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr.

Din punct de vedere cronologic exemplarele acestui tip, fie varianta **a** sau **b**, au fost utilizate o perioadă îndelungată de timp, fiind întâlnite din a doua jumătate a mileniului I a. Chr. și până în primele secole p. Chr. pe un spațiu întins, inclusiv în mediul sarmatic¹³⁵.

¹³⁰ Rustoiu 1996, p. 93-94, tipul 1.

¹³¹ Rustoiu 1996, p. 93.

¹³² Horedt 1973, p. 139.

¹³³ Rustoiu 1996, p. 93.

¹³⁴ Cf. Rustoiu 1996, p. 93-94; Teodor, Nicu, Țău 1999, p. 27.

¹³⁵ Cf. pentru ambele variante Selov 1961, p. 75, pl. XXXII, XXXIV/6; Bogdanova 1963, fig. 4/3; Moškova 1963, pl. 29/34, 26; Symonovič 1963, fig. 3/27, 29, 30; Symonovič 1983, p. 93-94, pl. XXXII, XXXIV-XXXVI; Beckmann 1981, p. 12, 14, pl. 2/6-10, 3/2-9; Zubar' 1982, p. 96, tipul 5, fig. 62/1-8; Daševskaja, Mihlin 1983, fig. 5/18; Korpusova 1983, p. 59, fig. 16/1-6; Bichir 1984, pl. XLIX/1, 9, 12, 15; Arheologija SSSR 1989, pl. 41/23-24, 27, 76, 83, 42/17, 21, 55/24, 71/37-38, 41-42, 44, 82/6, 44-45, 47-48; Gudea 1989, pl. CCXLVI; Vaday 1989, pl. 8/4, 21/12-14, 47/6, 66/1, 77/4-6, 93/2-3, 99/1-2; Orlov, Skoryj 1989, p. 70, fig. 1/9; Grosu 1990, p. 42, fig. 7/2-3; Daševskaja 1991, pl. 71/1, 4, 7, 10-13, 15; Simonenko 1993, p. 29, p. 47-48, fig. 13/1G, p. 64, fig. 20/1D, p. 88; Kostenko 1993, fig. 8/15; 28/16, 42; Krapivina 1993, p. 132, fig. 89/7; Rustoiu 1996, p. 93-94 cu toată bibliografia; Teodor, Nicu, Țău 1999, fig. 1/2, 4, 6, 2/2, 4, 3/2, 6; Crișan 2000, pl. 112/3-4, 116/1, 3-4; Arnăuț 2003, p. 133, fig. 74/I, 1-5.

Tipul II. *Brățări spiralice*

Brățările de acest tip au fost realizate dintr-o bară de bronz, argint sau aur. Acestea au fost împărțite în trei variante: **a.** brățări cu capetele neornamentate¹³⁶; **b.** brățări cu capete ornamentate cu motive zoomorfe și geometrice¹³⁷; **c.** brățări ornamentate prin ștanțare¹³⁸. Singurele piese de acest tip din mormintele studiate provin de la Soloncy (Fig. 34/4, 61/8). Ele sunt din aur, au capetele neornamentate (variantele **a**) și se datează pe baza restului de inventar (fibulă de schemă Latène mijlociu (tipul III), fibulă filiformă cu resort bilateral scurt și coardă interioară (tipul VIII), oglindă cu marginea îngroșată și mâner atașat (tipul II)), în a doua jumătate a secolului I a. Chr.

Brățările spiralice cu capetele neornamentate au fost utilizate o perioadă mai îndelungată de timp, pe un spațiu întins¹³⁹. Nu lipsesc brățări de tipul celei de la Soloncy nici din mediul sarmatic din ultimele secole a. Chr. - secolul I p. Chr.¹⁴⁰.

În ceea ce privește modul de utilizare, trebuie spus că F. Medeleț, luând în discuție diametrul acestora a ajuns la concluzia că cele de mari dimensiuni au fost folosite ca obiecte de podoabă pentru picior¹⁴¹. Opinia menționată este confirmată și de descoperirea unor astfel de obiecte de podoabă pe gleznele defuncțiilor dintr-o serie de morminte sarmatice¹⁴².

VI. 3. 2. Cercei

Această categorie de piese include podoabe realizate din bronz, argint și aur care au fost prinse de urechi. Cerceii din spațiul și perioada de care ne ocupăm nu sunt prea numeroși și sunt reprezentați de patru tipuri (Cf. Fig. 85).

Tipul I. *Cercei cu cap zoomorf*

Cerceii de acest tip sunt realizați, de obicei, din aur și au inelul format din câteva fire torsionate, și care, spre capătul ascuțit, se transformă într-un corp simplu. Unul din capetele acestor cercei se termină într-o reprezentare zoomorfă, de regulă cap de leu, iar celălalt capăt este ascuțit și introdus într-un orificiu rotund din gura reprezentării zoomorfe. Capul de animal este realizat dintr-o foiță de aur prin metoda ștanțării și este decorat cu 2-4 rânduri de proeminențe conice despărțite de fire aplicate și incizate. De regulă, capul de animal este redat destul de fidel, dar sunt multe cazuri când reprezentarea este destul de schematizată uneori fiind chiar dificil de stabilit capul cărui animal este redat. Singurul exemplar al acestui tip de cercei din mediul analizat provine de la Soloncy (Fig. 34/9, 60/1). El este din aur și are o extremitate ascuțită, iar cealaltă ornamentată sub forma unui cap de leu. Pe inelul acestuia era prins un pandantiv de formă cilindrică realizat din aur care are o urechiușă de prindere și a cărui suprafață este decorată cu un ornament filigranat (spirale în formă de valuri și ove pe margini). Un pandantiv identic cu cel de la Soloncy prins și el pe un cercei de acest tip a fost descoperit în necropola de la Tanais¹⁴³.

După caracteristicile generale cerceii cu cap zoomorf sunt un tip destul de răspândit în perioada elenistică și elenistică târzie¹⁴⁴. În nordul Mării Negre cercei cu cap de leu la o extremitate au

¹³⁶ Horedt 1973, p. 140-141, tipul D5a; Rustoiu 1996, p. 98-99, tipul 5a.

¹³⁷ Horedt 1973, p. 140-141, tipul D5b; Rustoiu 1996, p. 98, tipul 5b.

¹³⁸ Horedt 1973, p. 140-141 tipul D5c; Rustoiu 1996, p. 98, tipul 5c.

¹³⁹ Cf., Šelov 1961, p. 75, pl. XXXVII/5; Milčev 1973, p. 9-10, fig. 10, 11; Korpusova 1983, p. 59, fig. 16/9; Symonovič 1983, p. 94, pl. XXXIII/17-19; Medeleț 1994, p. 199, 204-207, Anexa nr. 7; Rustoiu 1996, p. 98-99 cu toată bibliografie și analogiile; Teodor, Nicu, Țău 1999, p. 27-28, tipul 2 fig. 2/6; Crișan 2000, pl. 115/3, 116/2.

¹⁴⁰ Šilov 1959, p. 403, 463, 464, fig. 51; Skripkin 1984, p. 218, fig. 2/1-2; Gudkova, Fokeev 1984, p. 8, fig. 2/14-15; Arheologija SSSR 1989, pl. 71/45; Simonenko 1993, p. 59, 88, fig. 18/2V; Bylkova 1993, p. 165, nota 2; Mordvinceva 1996b, p. 148.

¹⁴¹ Medeleț 1993, p. 16; 1994, p. 199.

¹⁴² Gudkova, Fokeev 1984, p. 8, fig. 2/14-15; Simonenko 1993, p. 72, fotografia 11.

¹⁴³ Arsen'eva 1977, p. 21, pl. XXIX/2, 3, XXXI/1-2.

¹⁴⁴ Marshall 1969, p. 184-193, 287, 288, nr. 1728-1735, 1772-1782, 1805-1808, 2444-2445, pl. XXXI, LIII; Hoffmann, Davidson 1963, p. 106, nr. 26, *apud* Bylkova 1993, p. 164; Higgins 1980, p. 159-161, pl. 47; Korpusova 1983, p. 57, fig. 15/1, pl. XIII/3-4, XXIII/6.

fost descoperiți la Chersonesus¹⁴⁵, în mormântul 180 din necropola de secol II-I a. Chr. de la Tanais¹⁴⁶, în mormântul 21 din necropola estică de la Neapolis (Crimeea) care se datează în secolul I a. Chr. – începutul secolului I p. Chr.¹⁴⁷. Cele mai apropiate analogii pentru cerceii de la Soloncy sunt cerceii descoperiți într-un mormânt din apropierea Varnei (Bulgaria), care este datat în secolele II-I a. Chr.¹⁴⁸. Alți doi cercei identici, dar care încă nu au fost publicați, provin din nordul Bulgariei¹⁴⁹. În mormintele de secol II-I a. Chr. din necropola de la Neapolis pe lângă cercei cu cap de leu se întâlnesc și cercei cu cap de animal cu coarne¹⁵⁰. Pe baza inventarului cu care a fost descoperit, cerceii de la Soloncy se datează în a doua jumătate a secolului I a. Chr.

Tipul II. *Cercei inelari cu partea inferioară în formă de clepsidră decorați în tehnica granulației și filigranului*

Cerceii acestui tip sunt realizați, de obicei, din aur, având forma unui inel circular în secțiune care are o extremitate ascuțită, iar cealaltă ceva mai îngroșată. În porțiunea inferioară ei se termină cu un element în formă de clepsidră. Aceasta din urmă este decorată în tehnica filigranului și are inserat email albastru. La bază ea are sudată o plăcuță circulară cu o proeminență cilindrică ornamentată în tehnica granulației (patru grupuri a câte patru granule dispuse în ciorchine) și a filigranului. Singurul exemplar al acestui tip de cercei din mediul sarmatic studiat provine din T 1 M 1 de la Sokolovo (Fig. 32/10, 60/2). El este din aur și se datează în a doua jumătate a secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr. Cercei identici cu cel de la Sokolovo nu cunoaștem în literatura de specialitate. V. I. Kostenko considera cerceii de la Sokolovo ca fiind o variantă a cerceilor de tip Moškova II care se întâlnesc în mormintele sarmatice timpurii din spațiul de la est de Don¹⁵¹, deși forma părții inferioare și unele caracteristici ale ornamentului sunt diferite¹⁵².

Tipul III. *Cercei inelari care se termină în porțiunea inferioară în bulbi sferici decorați în tehnica granulației*

Acest tip cuprinde piese din aur care au forma unui inel circular în secțiune care are o extremitate ascuțită, iar cealaltă ceva mai îngroșată. În porțiunea inferioară a inelului erau sudate fie niște cerculețe plate sau o tijă spiralică, fie o semisferă. De acestea erau prinse una sau mai multe sfere ornamentate în tehnica granulației. La unele exemplare semisferele erau prinse de sfere cu ajutorul unor verigi puse vertical. Singurele exemplare al acestui tip de cercei provin din mormântul distrus de la Smoljaninova (Fig. 16/6, 60/3), care se datează în a doua jumătate a secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr. Aceștia sunt din aur și au sudat pe inel o semisferă suprapusă pe o sferă. Elementul sferic este ornamentat în tehnica granulației (grupuri a câte patru granule dispuse în ciorchine). Cercei identici cu cel de la Smoljaninova, care sunt niște artefacte grecești, se întâlnesc atât în mormintele sarmatice timpurii din spațiul de la est de Don¹⁵³, cât și în întregul spațiu nord-pontic¹⁵⁴.

Din punct de vedere cronologic ei, cu câteva posibile variante, au fost utilizați o perioadă îndelungată de timp fiind întâlniți din secolele III-II a. Chr. până în secolul I p. Chr.¹⁵⁵.

Tipul IV. *Cercei inelari cu o extremitate ascuțită iar cealaltă rotunjită*

Cerceii de acest tip sunt realizați dintr-o singură bucată de metal, prin turnare sau ciocănire (cei din argint). Aceștia sunt circulari în secțiune și au unul dintre capete ceva mai ascuțit, iar celălalt mai îngroșat și rotunjit. În unele cazuri, ambele capete sunt ușor ascuțite sau rotunjite. În mormintele sarmatice analizate astfel de cercei avem în T 1 M 19 de la Gromovka (Fig. 15/4-5, 60/4-5), care sunt

¹⁴⁵ Pjatyševa 1956, p. 19, pl. VIII/3.

¹⁴⁶ Arsen'eva 1977, p. 21, pl. XXIX/2, 3, XXXI/1-2.

¹⁴⁷ Symonovič 1983, p. 92, pl. XXXI/8, 15.

¹⁴⁸ Mirčev 1947, p. 235-243, fig. 1; Bylkova 1993, p. 165.

¹⁴⁹ Bylkova 1993, p. 165.

¹⁵⁰ Cf. Daševskaja 1991, p. 37, pl. 67/4-6.

¹⁵¹ Kostenko 1979a, p. 197.

¹⁵² Vezi pentru acest tip Moškova 1963, p. 44, tipul II, pl. 29/33-35.

¹⁵³ Moškova 1963, p. 44, tipul II, pl. 29/33; Arheologija SSSR 1989, pl. 71/67-68.

¹⁵⁴ Vjaz'mitina 1972, p. 148-149, fig. 69/1, 5-6, 8; Arheologija SSSR 1989, tab. 55/40, 62-63; Daševskaja 1991, p. 38, pl. 67/17.

¹⁵⁵ Cf. Moškova 1963, p. 44; Vjaz'mitina 1972, p. 148; Daševskaja 1991, p. 38.

din argint și se datează pe baza inventarului în secolele II-I a. Chr. Lor li se adaugă unul fragmentar din bronz din T 1 M 1 de la L'vovo, care se datează în secolul I a. Chr. Cercei de acest tip se întâlnesc pe teritoriul Daciei preromane¹⁵⁶, mediul scitic târziu¹⁵⁷, cât și în necropolele așezărilor din spațiul nord-pontic¹⁵⁸. Nu lipsesc ei nici din mormintele sauromatice¹⁵⁹ și sarmatice timpurii din spațiul de la est de Don¹⁶⁰, cât și din cele din perioada sarmatică mijlocie¹⁶¹ și târzie¹⁶².

Din punct de vedere cronologic astfel de cercei au fost utilizați în mediul sarmatic o perioadă îndelungată de timp fiind întâlniți din secolele V-IV a. Chr. până în secolele II-III p. Chr.

VI. 3. 3. Inele

Printre piesele de podoabă și vestimentație din bronz, argint sau aur descoperite în mormintele sarmatice timpurii din zona nord-pontică analizată se numără și câteva inele.

Tipul I. Inele spiralice în formă de cilindru

Inelele acestui tip sunt reprezentate de un singur exemplar din aur care provine de la Soloncy (Fig. 34/8, 60/6). El are o formă cilindrică și a fost executat dintr-un fir de sârmă în mai multe spire lipite una de alta. Extremitățile acestuia se termină în cap de șarpe, iar pe ultimele spire de la ambele capete, este ornamentat cu puncte oblice realizate prin incizie. Inelul are diametrul la un capăt de 1,9 cm, iar la celălalt de 2,2 cm. Descoperiri de astfel de inele, atât în mormintele sarmatice cât și în întreaga zonă din nordul Mării Negre, nouă nu ne sunt cunoscute. Un inel apropiat ca formă, care se deosebește însă în detalii, a fost descoperit în Tarent și se datează la sfârșitul secolului IV – secolul III a. Chr.¹⁶³. Deși deosebite de exemplarul de la Soloncy, inele spiralice (2-5 spire), reprezentând la capete ornamente zoomorfe, din aur, argint sau bronz, sunt bine cunoscute. Astfel de inele avem în mediul scitic din secolele IV-III a. Chr.¹⁶⁴, geto-dacic din secolele II a. Chr. - I p. Chr.¹⁶⁵, cât și în mormintele scitice târzii de secol II-I a. Chr.¹⁶⁶. Inelul de la Soloncy, deși unic după formă, este apropiat și de inelele de tipul Guiraud 7c care reprezintă, în opinia autoarei, o formă care a fost la modă în diverse regiuni în toate epocile¹⁶⁷. În zona nord-pontică două astfel de inele provin din necropola de la Zolotoe¹⁶⁸, iar altele câteva asemănătoare provin de la Neapolis¹⁶⁹. Unele inele spiralice sunt considerate ca fiind utilizate ca verigi¹⁷⁰, sau că au servit la împodobirea coafurii feminine¹⁷¹. Totuși, considerăm că inelele cu capetele ornamentate zoomorf, care aveau diametre cuprinse între 1,5–2,5 cm, erau mai degrabă utilizate ca podoabe pentru deget. În acest sens există analogii tipologice și funcționale în lumea greco-romană¹⁷².

Tipul II. Inele simple cu capetele distanțate

Acest tip cuprinde inele executate din bronz sau argint, circulare în secțiune sau aplatizate. Inelele acestui tip au uneori extremitățile ușor distanțate una de alta și ornamentate cu ajutorul dălții și punctatorului. Decorul, de obicei, constă din reprezentări zoomorfe sau geometrice mai mult sau mai puțin schematic. De multe ori decorul zoomorf constă în reprezentarea capului de șarpe mai mult sau

mai puțin stilizat. Decorul geometric, în majoritatea cazurilor, este reprezentat de un ornament “în brăduț”, sau alte motive geometrice. Singurul inel de acest tip, din mormintele sarmatice timpurii de la vest de Don, provine din mormântul de la Frunze (Fig. 14/3, 60/7). El este din tablă de bronz și decorat la un capăt cu un ornament “în brăduț”. Inele mai mult sau mai puțin similare cu cel de la Frunze se întâlnesc în zona nord-pontică în secolele II-I a. Chr.¹⁷³. Piesa de la Frunze este apropiată de tipul Guiraud 7a-b care este o formă ce a fost la modă în diverse regiuni și în toate epocile¹⁷⁴.

Tabelul nr. 8. Descoperirile de brățări, cercei și inele

Nr.	Localitatea	Brățări		Cercei				Inele	
		Tip I	Tip II	Tip I	Tip II	Tip III	Tip IV	Tip I	Tip II
1.	Babino M 4 (Fig. 4/4, 61/8)	•							
2.	Frunze T 2 (Fig. 14/3, 60/7)								•
3.	Gromovka T 1 M 19 (Fig. 15/4-5, 60/4-5)						•		
4.	L'vovo T 1 M 1						•		
5.	Smoljaninova mormânt distrus (Fig. 16/6, 60/3)					•			
6.	Sokolovo T 1 M 1 (Fig. 32/10, 60/2)				•				
7.	Soloncy descop. izolată (Fig. 34/4, 8, 9, 60/1, 6, 61/8)		•	•				•	

VI. 3. 4. Verigi

La fel ca și în alte medii culturale și în mediul sarmatic printre piesele de argint, bronz sau fier se numără o serie de obiecte inelare de dimensiuni mici sau medii. În unele cazuri funcționalitatea lor este certă, în altele însă ea este controversată, diverși cercetători considerând unele verigi ca fiind utilizate drept inele. În mormintele sarmatice studiate numărul verigilor este mic, iar modul de realizare simplu.

Tipul I. Verigi simple

Acest tip cuprinde piese inelare executate din argint, bronz, fier sau plumb. În secțiune acestea sunt circulare, ovale sau poligonale și au diferite diametre. Ele au fost executate prin turnare în tipare monovalve, bivalve sau martelare.

Astfel de verigi provin din mormântul distrus de la Bulahovka (6 ex. din bronz) (Fig. 9/10-12), T 1 M 1 de la Burgunka (1 ex. din fier) (Fig. 11/2), tezaurul de la Jančokrak (4 ex. din argint și 1 ex. din plumb) și depozitul de la Snigirevka (bronz). Cele din urmă, în număr mai mare, erau petrecute una prin alta, formând astfel un lanț.

Din punct de vedere al funcționalității, acestea puteau fi utilizate drept cataramă ori, ca verigi montate pe centuri pentru a atârna diferite obiecte, fie au fost folosite ca piese de harnașament. Nu este exclus ca unele piese, în special cele din argint și bronz, să fi fost folosite ca inele de degete sau să fi intrat în componența unor piese complexe, cum este în cazul verigilor de la Snigirevka.

¹⁵⁶ Horedt 1973, p. 143, tipul E5d, catalog 5, 78; Teodor, Nicu, Țău 1999, p. 28, fig. 9/5, 9, 11.

¹⁵⁷ Symonovič 1983, pl. XXXI/1-3, 10.

¹⁵⁸ Šelov 1961, p. 76, pl. XXXIV/10; Vjaz'mitina 1972, p. 38, fig. 14/3, p. 147-148; Korpusova 1983, p. 57, fig. 15/15-16.

¹⁵⁹ Smirnov 1964, p. 143; Maximenko 1983, p. 94, fig. 56.

¹⁶⁰ Moškova 1963, p. 44 pl. 29/4; Arheologija SSSR 1989, p. 167, tab. 71/14, pl. 71/63.

¹⁶¹ Dvorjaninov, Dzigovskij, Subbotin 1985, p. 170, fig. 11/19-20; Simonenko 1993, p. 39, fig. 10/2d; p. 53, fig. 15/4v; p. 59, fig. 18/2d; p. 63, fig. 16/3v; Kostenko 1993, fig. 23/2, 27/5.

¹⁶² Arheologija SSSR 1989, p. 201, pl. 82/53.

¹⁶³ Hoffmann, Davidson 1963, p. 277, nr. 129, *apud* Bylkova 1993, p. 165.

¹⁶⁴ Arheologija SSSR 1989, pl. 42/55.

¹⁶⁵ Horedt 1973, p. 141; Medeleț 1994, 197, 208, Anexa nr. 8; Rustoiu 1996, p. 108-109, fig. 60/9-11, tipul 4b.

¹⁶⁶ Daševskaja 1991, p. 39, pl. 67/19.

¹⁶⁷ Guiraud 1989, p. 195, tipul 7c, fig. 41.

¹⁶⁸ Korpusova 1983, p. 60, fig. 17/20, pl. V/8.

¹⁶⁹ Symonovič 1983, p. 91-92, pl. XXX/7-8, 15, 23, 29, 36, 37.

¹⁷⁰ Rustoiu 1996, p. 108-109.

¹⁷¹ Medeleț 1994, p. 197.

¹⁷² Guiraud 1989, p. 195-196, fig. 41, 43.

¹⁷³ Cf. Symonovič 1983, p. 91-92, pl. XXX/48, 54, 60; Korpusova 1983, p. 61, fig. 17/21; Daševskaja 1991, p. 39, pl. 67/20, 25, 26-28.

¹⁷⁴ Guiraud 1989, p. 195, tipul 7a-b, fig. 41; vezi și la Ergün 1999, fig. 4, tipul 7.

Din punct de vedere al răspândirii și cronologiei, verigile acestui tip sunt prezente pe un spațiu întins, pe parcursul unei perioade de timp lungi, nelipsind nici din mormintele sarmatice din spațiul locuit de aceștia pe parcursul secolelor IV a. Chr. – IV p. Chr.

Tipul II. *Verigi spiralice*

Verigile spiralice au o morfologie asemănătoare brățarilor spiralice, inelelor spiralice de picior, inelelor spiralice simple de deget sau celor reprezentând la capete ornamente zoomorfe.

Singurele exemplare de verigi de acest tip din mormintele analizate provin din T 2 M 4 de la Novobarannikovka (Fig. 24/4-5), care se datează pe baza unei oglinzi cu marginea îngroșată și mâner atașat (tipul II), reutilizată și după ce a fost spartă, în secolul I a. Chr. Exemplarele analizate sunt de tipul Horedt E4a¹⁷⁵ sau Rustoiu 4a¹⁷⁶. Astfel de verigi avem în mediul scitic¹⁷⁷ și scitic târziu¹⁷⁸, mormintele sarmatice din secolele IV-I a. Chr. de la est de Don¹⁷⁹, mediul geto-dacic din secolele II a. Chr. - I p. Chr.¹⁸⁰ sau zona nord-pontică¹⁸¹.

În ceea ce privește funcționalitatea trebuie spus că, unele verigi spiralice, în special cele cu capetele ornamentate zoomorf (tip Rustoiu 4b), au fost utilizate și ca podoabe pentru deget¹⁸². Astfel de piese sunt frecvente în lumea romană¹⁸³, dar se întâlnesc și mediul geto-dacic¹⁸⁴. Se mai consideră că o parte a verigilor au servit la împodobirea coafurii feminine¹⁸⁵, dar și în asociere cu obiecte din piele sau textile¹⁸⁶. Unele verigi, în special cele cu diametrul mic, au putut fi utilizate și în cadrul șiragurilor de mărgelă. Probabil că, o astfel de întrebuintare au avut și verigile de la Novobarannikovka.

Din punct de vedere cronologic verigile și inelele spiralice reprezintă o formă care a fost la modă în diverse regiuni și în toate epocile.

Tipul III. *Verigi cu noduri*

Acest tip cuprinde piese inelare executate, de obicei, din bronz prin turnare în tipare. Acum două decenii, I. Glodariu a analizat toate piesele cu nodozități din Dacia preromană, precizând atât aspectele tipologice, cât și cele vizând cronologia și funcționalitatea acestora¹⁸⁷. Din punct de vedere tipologic I. Glodariu a distins patru tipuri care au fiecare câte două sau trei variante¹⁸⁸. O analiză a pieselor cu noduri din partea europeană a fostei URSS a fost efectuată, relativ recent, de către E. S. Nefedova, care a distins din punct tipologic opt tipuri¹⁸⁹.

În mediul sarmatic supus analizei singura verigă cu noduri provine din mormântul distrus de la Smoljaninova (Fig. 16/8), care se datează, pe baza inventarului, la începutul secolului I a. Chr. Ea este de mici dimensiuni și are un șir continuu de noduri pe inel și aparține tipului III varianta 1 în tipologia lui I. Glodariu¹⁹⁰ și tipului 1 în cea a lui E. S. Nefedova¹⁹¹.

Verigile și brățările cu noduri sunt frecvente în spațiul locuit de geto-daci¹⁹², în lumea celtică central-europeană, dar mai ales în zonele locuite de scordisci¹⁹³. Nu lipsesc piesele cu nodozități,

¹⁷⁵ Horedt 1973, p. 141, fig. 16.

¹⁷⁶ Rustoiu 1996, p. 108.

¹⁷⁷ Arheologija SSSR 1989, pl. 42/10.

¹⁷⁸ Daševskaja, Mihlin 1983, fig. 5/5-6.

¹⁷⁹ Cf. Moškova 1963, p. 44, pl. 29/1-4, 7, 12-28; Maximenko 1983, fig. 21/7; Arheologija SSSR 1989, 71/62-65, 82/11-12.

¹⁸⁰ Horedt 1973, p. 141, tipul E4a; Medeleț 1994, p. 197, 208, Anexa nr. 8; Rustoiu 1996, p. 108-109, fig. 60/1-8, 15-16, tipul 4a; Teodor, Nicu, Țău 1999, p. 29, fig. 11/1-2.

¹⁸¹ Šelov 1961, pl. XXXV/10; Korpusova 1983, pl. XXVII/17-18.

¹⁸² Rustoiu 1996, p. 109.

¹⁸³ Guiraud 1989, p. 195-196, fig. 41, 43.

¹⁸⁴ Rustoiu 1996, p. 109.

¹⁸⁵ Medeleț 1994, p. 197; Rustoiu 1996, p. 109.

¹⁸⁶ Medeleț 1994, p. 197.

¹⁸⁷ Glodariu 1984, p. 63-80. Recent piesele cu noduri din Dacia preromană au fost abordate și de către A. Rustoiu (Rustoiu 1996, p. 106-107, fig. 54-57).

¹⁸⁸ Glodariu 1984, p. 64.

¹⁸⁹ Nefedova 1992, p. 21-34.

¹⁹⁰ Glodariu 1984, p. 64.

¹⁹¹ Nefedova 1992, p. 22.

¹⁹² Glodariu 1984, p. 63-80.

¹⁹³ Cf. Glodariu 1984, p. 70-71 cu toată bibliog, p. 141, fig. 16.

având diametrul mai mare sau mai mic, nici din mediul scitic¹⁹⁴, sau scitic târziu¹⁹⁵, dar nici din mormintele sarmatice din primele două secole p. Chr. din spațiul locuit de către aceștia¹⁹⁶. Piese cu noduri sunt frecvent întâlnite și în partea nordică a Europei de Est și Caucaz¹⁹⁷, orașele grecești nord-pontice¹⁹⁸ și lumea romană¹⁹⁹.

Brățările și verigile cu noduri și-au făcut apariția încă din prima epocă a fierului, fiind utilizate intens până spre finele secolului I p. Chr., dar fiind întâlnite și mai târziu²⁰⁰.

Din punct de vedere al funcționalității, ele au fost desemnate, în raport de diametrul pe care îl au, fie ca brățări, fie ca inele. În unele cazuri, însă, așa cum bine s-a remarcat²⁰¹, dimensiunile lor sunt prea mici sau prea mari pentru a fi considerate astfel. I. Glodariu consideră că unele dintre acestea au avut întrebuintări multiple: “în loc de cataramă, verigi montate pe centură pentru a atârna de ea diferite obiecte sau ornamente, ca și piese pentru suspendarea ofrandelor în temple”²⁰². Unele dintre ele, după cum a remarcat A. Rustoiu, au fost utilizate ca piese de harnașament²⁰³.

VI. 3. 5. Cataramă

Începând din perioada sarmatică timpurie cataramele din bronz sau fier au constituit piese caracteristice costumului sarmatic. După caracteristicile lor constructive cataramele din perioada sarmatică timpurie au fost împărțite în două grupe²⁰⁴:

1. Cataramele din bronz sau fier cu spin.

2. Cataramele din bronz și fier cu limbă.

La rândul lor piesele din prima grupă au fost subîmpărțite inițial în două tipuri²⁰⁵, iar mai târziu în patru²⁰⁶. Primului tip îi aparțin cataramele în formă de 8, tipului al doilea cele inelare din bronz, tipului al treilea cele inelare ori, cu o formă apropiată de triunghi realizate din fier, iar tipului patru cele dreptunghiulare sau pătrate de obicei din bronz, dar nu lipsesc nici exemplarele din fier. Cele din bronz sunt uneori decorate în interior cu decor zoomorf sau geometric ajurat, sau au forma unor plăci cu un orificiu prin care era trecută cureaua²⁰⁷. Toate cataramele acestei grupe au pe mijlocul uneia dintre laturi (în cazul celor dreptunghiulare, pe una din laturile scurte), câte un “spin” de prindere, îndoit spre exterior. Cataramele acestei grupe, cu excepția celor inelare, au apărut la hotarul dintre secolele IV-III a. Chr., pe când cele inelare sunt cunoscute doar din secolele III-II a. Chr. În ceea ce privește cataramele în forma cifrei 8 acestea nu se întâlnesc mai târziu de secolul II a. Chr., în timp care cele inelare apar nu mai repede de secolul III a. Chr. și se întâlnesc până în secolul I a. Chr.²⁰⁸.

Cataramele cu limbă, care formează cea de-a doua grupă de astfel de piese din perioada sarmatică timpurie, sunt de două tipuri: inelare și dreptunghiulare. Ele sunt piese asemănătoare celor utilizate și astăzi și au o morfologie care nu s-a modificat esențial de-a lungul timpului din cauză că sunt simple și practice. Astfel de cataramă sunt cunoscute deja la sauromați în mormintele din

¹⁹⁴ Arheologija SSSR 1989, tab. 42/45.

¹⁹⁵ Symonovič 1963, fig. 3/14, 16, 21, 23; Symonovič 1983, p. 97-98, pl. XLIII; Vjaz'mitina 1972, p. 72, fig. 25/4; Daševskaja 1991, pl. 72/13-21.

¹⁹⁶ Cf. Vjaz'mitina 1954, p. 240, pl. VI/2; Harțuche, Anastasiu 1976, p. 241-242; Dvorjaninov, Dzigovskij, Subbotin 1985, fig. 8/11; Arheologija SSSR 1989, pl. 82/7; Vaday 1989, pl. 30/15, 114/1-4; Subbotin, Dzigovskij 1990, fig. 14/5-6; Bejlekči 1992, fig. 4/1.

¹⁹⁷ Kuharenko 1959 p. 36; Nefedova 1992, 21 sqq. cu toată bibliografia și descoperirile.

¹⁹⁸ Zubar' 1982, p. 94, 96, fig. 61/9; Krapivina 1993, p. 132, fig. 89/8. La Olbia au fost descoperite și tipare în care erau turnate brățări cu noduri (Furmans'ka 1958, p. 45, 49, fig. I/1-2, IV/5).

¹⁹⁹ Beckmann 1981, p. 10, pl. 1/1.

²⁰⁰ Cf. Glodariu 1984, p. 70-71; Nefedova 1992, p. 32-33.

²⁰¹ Rustoiu 1996, p. 107.

²⁰² Glodariu 1984, p. 70, fig. 7/1-3.

²⁰³ Cf. Rustoiu 1996, p. 107 cu bibliografie.

²⁰⁴ Cf. Moškova 1963, p. 40.

²⁰⁵ Moškova 1963, p. 40, pl. 25/1-30.

²⁰⁶ Skripkin 1990, p. 97-98.

²⁰⁷ Skripkin 1990, p. 97-98, fig. 22/22-30; vezi și la Moškova 1963, p. 40.

²⁰⁸ Moškova 1963, p. 40.

secolele VI-V a. Chr.²⁰⁹. Chiar dacă au fost utilizate de timpuriu acest tip de cataramă devine forma dominantă doar începând cu secolul I a. Chr. În perioada sarmatică timpurie numărul lor este destul de mic²¹⁰. La acestea se adaugă și catarama dreptunghiulară din fier din T 4 M 17 de la Sergeevka, care este, de altfel, singura piesă de acest tip din mediul sarmatic analizat.

VI. 3. 6. Pandantive

Pandantivele din os, piatră, alabastru, cretă, talc, bronz, argint sau aur au ocupat un loc important în inventarul mormintelor sarmatice pe parcursul secolelor. Acestea sunt piese de mici dimensiuni care aveau un rol ornamental. În unele cazuri însă, ele au fost investite cu virtuți magice.

În mormintele sarmatice din secolele IV-III a. Chr. de la est de fluviile Don și Volga numărul pandantivelor nu este destul de numeros. De obicei acestea sunt de formă rotundă, ovală sau neregulată și sunt din talc, alabastru și cretă sau os. Toate aceste pandantive au prevăzut câte un orificiu de prindere și sunt în marea lor majoritate unice în felul său²¹¹, fapt care se confirmă și pentru spațiul de la vest de Don.

În spațiul nord-pontic, în mediul sarmatic studiat, pandantivele nu sunt numeroase și provin din cinci morminte și două descoperiri izolate. Astfel, în T 7 M 2 de la Alexandrovsk a fost descoperit un pandantiv din bronz acoperit cu foiță din aur despre care nu ni se dau alte informații. Din T 12 M 3 de la Alexandrovsk provin două pandantive din cretă, de formă neregulată, cu orificiu în partea centrală (Fig. 3/4, 6), care au analogii într-un mormânt de secol IV a. Chr. din cadrul grupului Bliznecy (T 1 M 2)²¹², iar din T 1 M 19 de la Gromovka un pandantiv din scoică de formă trapezoidală, care are analogii pe toată perioada existenței culturii sarmatice²¹³. Tot din cadrul mobilierului funerar al mormântului de la Gromovka mai provin patru pandantive din bronz de formă oval-bitronconică cu urechiușă de prindere (Fig. 15/3). Acestea din urmă au analogii apropiate în T 6 M 8 de la Verhne-Pogromnoe și sunt dateate în secolele III-II a. Chr.²¹⁴. Un alt tip de pandantiv provine din T 1 M 1 de la Sokolovo (Fig. 32/9). Acesta este din chihlimbar, de formă piriformă cu orificiu de prindere în partea superioară. Un pandantiv din aur de formă cilindrică (identice cu pandantivele căldărușă doar că nu are fund), prevăzut cu o urechiușă de prindere și a cărui suprafață este decorată cu un ornament filigranat (spirale în formă de valuri și ove pe margini), provine de la Soloncy (Fig. 34/9). Acesta este identic cu cel din necropola de la Tanais²¹⁵, care, la fel ca și în cazul de la Soloncy, a fost prins pe un cercel. Ultimul pandantiv, care este și cel mai deosebit, provine din T 1 M 3 de la Vasil'evka. El este din aur în formă de semilună și are o urechiușă de prindere sudată pe partea exterioară. Pe margini el este decorat cu mici cerculețe realizate cu poansonul, iar partea din mijloc este umplută cu cercuri mari și mici care se succed (Fig. 40/4, 60/14). Pandantivele în formă de semilună au fost răspândite în perioada scitică și sarmatică din tot nordul Mării Negre²¹⁶. Se întâlnesc astfel de pandantive și în secolele I-II p. Chr.²¹⁷. Cea mai apropiată analogie pentru piesa de la Vasil'evka este cea din sarcofagul din mausoleul de la Neapolis, care se datează în secolul I a. Chr.²¹⁸. La fel de apropiată de piesa prezentată este și aplica din T 63 de la Bobricy, care se datează în secolul III a. Chr.²¹⁹. Pandantivul de la Vasil'evka se datează, pe baza restului de inventar din mormânt, la mijlocul - a doua jumătate a secolului I a. Chr.

²⁰⁹ Moškova 1963, p. 40; Maximenko 1983, p.95.

²¹⁰ Moškova 1963, p. 40, pl. 25/7, 31-35; Močkova, Maximenko 1973, fig. 29/9; Maximenko 1983, p. 95, fig. 37/18, 38/5, 57/6-7.

²¹¹ Cf. Moškova 1963, p. 45-46, pl. 32.

²¹² Smirnov 1964, p. 339, fig. 45/1b; 1975, p. 46.

²¹³ Moškova 1963, p. 45-46, pl. 32/36-37.

²¹⁴ Moškova 1963, pl. 32/26.

²¹⁵ Arsen'eva 1977, p. 21, pl. XXIX/2, 3, XXXI/1-2.

²¹⁶ Cf. Il'inskaja 1968, p. 77, pl. XLI; Šul'c 1953; Pjatyševa 1956, p. 55, fig. 16; Arheologija SSSR 1989, pl. 42/1; Daševskaja 1991, p. 38, pl. 69/14-15.

²¹⁷ Daševskaja 1991, p. 38, pl. 69/15.

²¹⁸ Pogrebova 1961, p. 178.

²¹⁹ Petrenko 1967, p. 39, 96, pl. 28/4.

VI. 3. 7. Aplici

Printre piesele de vestimentație utilizate de sarmați se numără și aplicile din aur și argint. Acestea au fost realizate prin ștanțare și erau cusute pe haine. Spre deosebire de perioada sauromatică când aplicile erau cu reprezentări în stil animalier²²⁰, începând din perioada sarmatică timpurie ele au forme geometrice cu decor geometric și fitomorf pe ele. În această perioadă modul de a-și împodobi hainele cu aplici nu era unul des întâlnit, fapt care rezultă și din analiza descoperirilor de astfel de piese din morminte. Nici varietatea tipurilor de aplici nu este foarte mare²²¹. Mai mult decât atât, în perioada sauromatică și sarmatică timpurie aplicile din aur se întâlnesc doar în mormintele bogate²²². Începând însă cu perioada sarmatică mijlocie aplicile vestimentare sunt de o mare varietate și sunt întâlnite, uneori, și în mormintele sarmaților de rând, iar pentru costumul aristocraților, în special al femeilor, acestea sunt o prezență obișnuită.

În mediul sarmatic timpuriu din spațiul de la vest de Don numărul aplicilor utilizate în vestimentație nu este foarte mare. O primă grupă este reprezentată de aplicile din aur și argint în formă de semilună care provin din mormântul distrus de la Smoljaninova (Fig. 16/6, 60/8) și tezaurul de la Starobel'sk (Fig. 35/4, 60/9). Acestea sunt realizate din plăcuțe de aur prin ștanțare și au prevăzute la ambele extremități câte un orificiu prin care era trecută ața pentru a fi prinse pe haină. Aplici similare din aur provin din tezaurul de la Ahtanzivovskaja²²³. O altă categorie de aplici vestimentare este reprezentată de două piese din aur din mormântul distrus de la Bulahovka, care se datează în prima jumătate a secolului I a. Chr. Ele sunt de formă neregulată, prevăzute cu trei orificii de prindere, realizate prin ștanțare (Fig. 9/7-8, 60/10-11). Din tezaurul de la Jančokrak provin mai multe aplici tubulare din foiță de aur cu suprafața striată. Acestea reprezintă un tip caracteristic pentru perioada elenistică târzie și romană timpurie²²⁴, întâlnindu-se frecvent și în mormintele sarmatice începând cu secolele III-II a. Chr. Ele continuă să fie utilizate până la începutul secolului II p. Chr.²²⁵.

VI. 3. 8. Medalioane

Această categorie de piese de podoabă este reprezentată în mormintele sarmatice studiate de două exemplare din T 1 M 3 de la Vasil'evka (Fig. 40/2-3). Ele sunt de formă rotundă și au fost realizate din plăcuțe de aur prin metoda ștanțării. Medalioanele sunt identice și au fost realizate cu aceeași ștanță. Acestea au câte o urechiușă de prindere din aur sudată pe partea interioară. Imaginea în relief de pe acestea reprezintă o zeiță din panteonul grecesc, probabil Afrodita. Medalioane cu o reprezentare exactă ca și pe cele de la Vasil'evka nu cunoaștem în literatura de specialitate însă, piese similare ca formă și cu reprezentări antropomorfe, zoomorfe sau geometrice sunt bine cunoscute atât în lumea grecească, cât și în cea romană²²⁶. În nordul Mării Negre medalioane similare ca formă și realizate din aur, sunt cunoscute în mediul scitic târziu²²⁷ și în Regatul Bosporan²²⁸.

VI. 3. 9. Mărgele

Ca și categorie de material arheologic mărgelele reprezintă un izvor istoric destul de important. Ele constituie o categorie de material arheologic care ne creează o imagine amplă despre

²²⁰ Cf. Smirnov 1964, p. 139-140.

²²¹ Cf. Moškova 1963, p. 44; Marčenko 1996, p. 33, fig. 11.

²²² Cf. Moškova 1963, p. 44; Smirnov 1964, p. 139-140.

²²³ Spicyn 1909, p. 19-23, fig. 1, 3, 4-35.

²²⁴ Pogrebova 1961, p. 134; Selov 1961, p. 78, pl. XXXVI/3.

²²⁵ Cf. pentru astfel de aplici Moškova 1963, pl. 29/37; Kovpanenko 1986, p. 43, fig. 39/1-3; Raev 1986, pl. 42/5, 71/5 și diagrama; Mirošina, Deržavin 1988, p. 152-153, fig. 5/27-29; Subbotin, Dzigovskij 1990, p. 17, fig. 13/12-13; Simonenko, Lobaj 1991, p. 26, 31, 57, fig. 14/7, 19/4; Babeș 1999, p. 234.

²²⁶ Cf. Pjatyševa 1956, p. 57-58, pl. XIII; Marshall 1969, cat. 1473, 2063, 2705, pl. XXIII/1473, XL/2063, LVI/2705; Popović 1996, p. 40-47.

²²⁷ Daševskaja 1991, p. 38, pl. 69/4-5.

²²⁸ Cf. Knipović 1949, p. 60-63, fig. 20; Mihlin 1975, p. 187-189 cu toată bibliografia și analogiile.

relațiile comerciale, dezvoltarea meșteșugurilor, gusturile estetice și a altor fațete ale vieții comunităților antice.

În perioada sauronică numărul mărgelilor este destul de mic²²⁹, această situație fiind caracteristică și mormintelor sarmatice din secolul IV a. Chr. din spațiul de la est de Don și Volga²³⁰. Începând cu finele secolului IV - secolul III a. Chr. numărul mărgelilor din mormintele sarmatice crește considerabil, de acum fiind întâlnite în fiecare al treilea mormânt²³¹. Mărgelile, de regulă, erau purtate în salbe la gât, dar și ca brățări sau podoabe la glezna picioarelor. De multe ori acestea erau cusute pe haine, în special la mâneci, sau pe pantaloni. Există cazuri în care cu mărgelile erau împodobite curelele spadei, în acest caz ele fiind descoperite în zona mânerului și lamei spadelor. Prezența lor în mormintele sarmaților de rând face ca această categorie de podoabe să înceteze a mai fi apanajul păturilor sociale bogate din societatea sarmatică²³². Totuși, după numărul mărgelilor și tipurilor existente în morminte, mai ales când se ia în considerație tot inventarul, se poate vorbi de o diferențiere socială în rândul acestora.

În ultimul timp, tot mai des, mărgelile sunt folosite pentru stabilirea datării unor morminte sarmatice. Această situație se explică mai întâi prin faptul că mărgelile sunt o categorie de material numeroasă în mormintele sarmatice, iar în al doilea rând datorită numărului mare de tipuri și variante. O altă cauză care a dus la utilizarea acestora pentru stabilirea cronologică a anumitor morminte este și existența unor lucrări dedicate mărgelilor din diferite regiuni și medii culturale în care sau făcut precizări tipologice și cronologice²³³. Totuși, atunci când în morminte sunt doar câteva mărgelile care aparțin unor tipuri și variante care au o încadrare cronologică largă acestea nu pot fi utilizate ca elemente de datare a mormintelor. Anumite precizări cronologice pot da doar complexe cu mărgelile în cadrul cărora predomină o anumită categorie de astfel de piese de aceeași formă și material și care au o datare mai restrânsă.

Apar însă o serie de aspecte care nu permit o stabilire mai exactă a tipului sau variantei mărgelilor. Acestea se leagă de starea fragmentară în care au fost descoperite sau se află în prezent mărgelile, pierderea sau deteriorarea lor în timp și nu în ultimul rând publicarea nesatisfăcătoare a acestui material (descriere incompletă sau inexactă, lipsa desenelor etc.).

În mormintele sarmatice din spațiul locuit de aceștia mărgelile descoperite sunt tipologic identice sau apropiate de cele din regiunea pontică. Această situație se explică prin faptul că, începând cu secolul II a. Chr., sarmații au început să aibă relații cu orașele grecești din nordul Mării Negre, cât și cu regiunile care au fost supuse influențelor acestora cu mult mai devreme (regiunea Kuban, zona Donului de Jos sau teritoriul Sciției).

În ceea ce privește confecționarea mărgelilor pentru aceasta era nevoie de un înalt nivel de dezvoltare a meșteșugurilor, ceea ce făcea, așa cum s-a remarcat²³⁴, imposibilă producerea acestora în mediul nomad, căruia îi aparțin și sarmații. Din acest considerent cea mai mare parte a mărgelilor au ajuns la sarmați în urma schimburilor comerciale cu orașele și așezările din nordul și nord-estul Mării Negre. Totuși unele mărgelile, realizate primitiv, din os, cretă sau diferite roci puteau fi realizate și de către aceștia.

Datorită faptului că în mediul sarmatic timpuriu de la vest de Don numărul descoperirilor de mărgelile nu este prea mare, iar tipurile existente sunt bine cunoscute, vom menționa doar mormintele în care au fost descoperite mărgelile și doar în unele cazuri tipul căruia îi aparțin dacă au o datare mai restrânsă. În T 7 M 2 de la Alexandrovsk au fost descoperite mai multe mărgelile din sticlă de formă circulară (Fig. 2/2b), sau cilindrică cu dungi în zigzag (Fig. 2/2c), la care se adaugă încă patru din sticlă care au forma unor vase stilizate (Fig. 2/2a). Acestea din urmă aparțin tipului Alexeeva 193G și se datează în secolul II a. Chr. – secolul I p. Chr.²³⁵. Mărgelile circulare din sticlă de mici dimensiuni

provin din T 10 M 2 de la Alexandrovsk (Fig. 2/8a). Alături de acestea se afla o mărgelă din sticlă de formă rotundă (Fig. 2/8b), care aparține tipului Alexeeva 163 datat în secolele II a. Chr. – II p. Chr.²³⁶. O mărgelă din sticlă albastră, în formă de butoiș, decorată cu “ochi” de culoare albă (Fig. 5/6), provine din mormântul distrus de la Balakleja. O mărgelă din sticlă de culoare violet-deschisă de formă rotundă și decorată cu trei “ochi”, realizați în două culori (galben și verde), provine din T 2 M 1 de la Cehovka. Aceasta aparține tipului Alexeeva 22d care se datează în secolele III-I a. Chr.²³⁷. Din același mormânt provine și o mărgelă din sticlă de culoare turcoaz care are o formă romboidală și o margine fațetată. Mai multe mărgelile din sticlă de formă rotundă provin din mormântul de la Frunze (Fig. 14/4), a căror existență este fixată și la hotarul dintre secolele I a. Ch – I p. Chr.²³⁸, cât și din T 1 M 19 de la Gromovka (Fig. 15/8a). Din acesta din urmă mai provin două mărgelile din sticlă de culoare albastru-închis în formă de butoiș și cu orificiu orizontal (Fig. 15/8b). Tot de la Gromovka, dar din T 2 M 2, provin trei mărgelile din carneol²³⁹, în formă de butoiș cu canal orizontal (Fig. 16/4a), o mărgelă din sticlă transparentă de formă rotundă și canal vertical (Fig. 16/4b), două mărgelile îngemănate din sticlă cu interiorul placat cu un strat metalic subțire (Fig. 16/4c) la care se mai adaugă trei mărgelile mărunte din sticlă transparentă care au și ele interiorul placat cu un strat metalic (Fig. 16/4d). Un număr mare de mărgelile au fost descoperite în T 1 M 1 de la L'vovo de unde, pe lângă cele 21 de exemplare din carneol în formă de butoiș, mai provin patru mărgelile din gagat²⁴⁰ de formă sferică și 62 exemplare mărunte din sticlă albă și verde. Din sticlă de diferite culori, unele chiar aurite, sunt și mărgelile de forme și mărimi diferite din T 2 M 1 de la Novobarannikovka (Fig. 24/2-3), care se datează în secolele III-I a. Chr.²⁴¹. Un număr de 15 mărgelile din sticlă puse pe un fir de ață din aur provin din T 1 M 1 de la Novolugansk (Fig. 25/3), iar altele similare din T 3 M 8 de la Podgorodnoe (Fig. 26/4). Din acesta din urmă provin și câteva mărgelile din carneol (Fig. 26/4), care se datează în secolele II a. Chr. – I p. Chr.²⁴². Din T 1 M 1 de la Sokolovo provin 43 de mărgelile din sticlă (Fig. 33/8), 27 din chihlimbar (Fig. 33/15), două din sticlă de formă oval-alungită ornamentate cu “ochi” de culoare albastră (Fig. 33/5, 7), una din sticlă de formă oval-alungită decorată cu dungi spiralice de culoare neagră (Fig. 33/9), două din sticlă de culoare roșie-închisă de formă conică (Fig. 33/11-12) și una cilindrică din sticlă de culoare albastră-închisă și de formă cilindrică (Fig. 33/10). La acestea se mai adaugă o mărgelă din ghips de formă cilindrică și ornament în relief (Fig. 33/3), 50 de mărgelile de formă rotundă neregulată (Fig. 33/13), una din chihlimbar de formă ovală (Fig. 32/4), una din pastă albă cu “coaste” verticale (Fig. 33/6) și două din sticlă “feniciană” de culoare albastră-cenușie decorate cu brăuri de culoare albastră, galbenă și albastră-închisă între care sunt “ochi” în relief de culoare albastră-închisă încadrate într-un cerc de culoare galbenă (Fig. 33/15-16). Acestea din urmă sunt rar întâlnite atât în nordul Mării Negre, cât și în mormintele sarmatice din stepele Eurasiei²⁴³. Mai multe mărgelile din carneol (Fig. 34/11), gagat (Fig. 34/12), chihlimbar (Fig. 34/13), cretă (Fig. 34/14-15) și două din carneol, care au suprafața decorată cu două fâșii din foiță din aur suprapuse în cruce (Fig. 34/10), provin de la Soloncy. O mărgelă fragmentară din sticlă de culoare albastră, decorată cu o dungă transversală de culoare albă și doi “ochi” în relief (Fig. 36/2), a fost descoperită în T 2 M 18 de la Șevčenko, iar altele 95 din carneol, sticlă de culoare verde, albastră, maronie, unele cu suprafața aurită sau acoperită cu argint, în T 1 M 1 de la Vasil'evka (Fig. 39/10). Dintre acestea se remarcă câteva ornamentate cu “ochi” simpli sau în relief ce-și găsesc, alături de celelalte, analogii atât în întreaga zonă nord-pontică, cât și în mediul sarmatic din secolele III-I a. Chr.²⁴⁴.

²³⁶ Alexeeva 1978, p. 61.

²³⁷ Alexeeva 1975, p. 59, pl. 16/64.

²³⁸ Alexeeva 1978, p. 28, tipurile Ia și Ib.

²³⁹ Varietate de calcedonie de culoare roșie, galben-roșcată sau brun-roșcată translucidă (Cf. Ionescu 1995, p. 24; Gridan 1996, p. 167).

²⁴⁰ Varietate de cărbune bituminos compact, de culoare neagră mată sau strălucitoare, care se poate lucra și șlefui (Cf. Ionescu 1995, p. 44).

²⁴¹ Smirnov 1984, p. 88.

²⁴² Smirnov 1984, p. 108.

²⁴³ Cf. Moškova 1963, pl. 30/26; Smirnov 1975, fig. 31B/7; Alexeeva 1975, p. 51, pl. 3/8-9, 11-12.

²⁴⁴ Cf. Mihlin 1975, p. 191; Alexeeva 1975; Alexeeva 1978.

²²⁹ Smirnov 1964, p. 147-152.

²³⁰ Cf. Moškova 1963, p. 44.

²³¹ Moškova 1963, p. 44-45.

²³² Începând cu secolul II a. Chr. mărgelile se întâlnesc tot mai des în mormintele sarmaților de rând.

²³³ Cf. Alexeeva 1975; Alexeeva 1978; Alexeeva 1982; Tempelmann-Maczyńska 1985.

²³⁴ Skripkin 1990, p. 75.

²³⁵ Alexeeva 1978, p. 61.

VI. 3. 10. Fibule

Fibulele, ca și piese de podoabă și vestimentație, sunt utilizate ca material arheologic care oferă o datare exactă în cadrul mai multor culturi din antichitate, inclusiv în cea sarmatică. Astfel, importanța acestora în ansamblul inventarelor diferitelor situri arheologice nu mai trebuie să fie subliniată. Acest lucru se datorează numărului mare de studii speciale și lucrări de sinteză consacrate artefactelor respective care au fost elaborate pe parcursul timpului de către diverși cercetători. Pentru regiunile nord-pontice lucrări dedicate acestor artefacte au fost elaborate de către A. K. Ambroz²⁴⁵, A. I. Furmans'ka²⁴⁶, E. A. Symonovič²⁴⁷, B. Ju. Mihlin²⁴⁸ sau K. V. Kasparova²⁴⁹.

În ceea ce privește fibulele din mediul sarmatic din teritoriul și perioada analizată (Cf. Fig. 83), acestea sunt tipologic identice cu cele din alte medii culturale din regiunea nord și nord-vest pontică, cât și din regiunile central și vest-europene. În mediul sarmatic ele au ajuns, cel mai probabil, în urma schimburilor comerciale cu diferitele centre economice din zona nord-pontică, cât și ca rezultat al relațiilor cu diferite populații din vecinătate.

Tipul I. *Fibule filiforme de schemă Latène mijlociu de tipul Kostrzewski B*

Aceste fibule sunt realizate dintr-un singur fir de metal, având resortul bilateral format din 4-6 spire și coardă exterioară. Arcul este scund și curbat în apropierea resortului, iar piciorul întors pe deasupra arcului și prins de acesta, de regulă, printr-un manșon realizat prin lățirea extremității piciorului. Toate exemplarele descoperite în mormintele sarmatice analizate sunt realizate din bronz și provin din zece morminte (Tab. 9). Trebuie menționat că în cadrul acestui tip sunt frecvent întâlnite și exemplare din fier și foarte rar cele din argint.

Tabelul nr. 9. Descoperirile de fibule de tipul I

Nr.	Localitatea	Tumulul	Mormântul	Figura
1.	Babino	-	4	4/2
2.	Brilovka	16	1	10/3, 57/3
3.	Černomorskoe	1	5	13/4, 57/1
4.	Gromovka	2	2	16/3, 56/3
5.	Kairy	1	23	19/4, 57/2
6.	Privol'noe	1	1	29/4, 56/1
7.	Sadovo	2	1	30/7, 56/4
8.	Vasi'pevka	1	4	28/5, 57/6
9.	Vladimirovka	1	8	30/1, 57/4
10.	Zamožnoe	13	1	43/3

Aceste fibule erau datate în mod tradițional la sfârșitul secolului II – secolul I a. Chr.²⁵⁰. K. Godlowski consideră că astfel de fibule sunt caracteristice pentru faza timpurie a perioadei preromane târzii din cadrul culturilor Przeworsk și Oksyw (sfârșitul perioadei Latène C1 și Latène C2), ceea ce în date absolute corespunde secolului II a. Chr.²⁵¹. La rândul său, T. Dąbrowska consideră că fibulele de tipul Kostrzewski B, de dimensiuni mari, diagnostichează faza A a culturii Przeworsk, care cuprinde prima jumătate a secolului II a. Chr.²⁵². Aceeași autoare precizează că exemplarele mai mici de 8 cm sunt caracteristice mai mult fazei A₂ (a doua jumătate a secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr.)²⁵³. Astfel de fibule sunt descoperite frecvent în aria culturii

²⁴⁵ Ambroz 1966.

²⁴⁶ Furmans'ka 1953, p. 76-94.

²⁴⁷ Symonovič 1963, p. 139-151.

²⁴⁸ Mihlin 1980, p. 194-213.

²⁴⁹ Kasparova 1977, p. 68-78; Kasparova 1978, p. 79-89; Kasparova 1981, p. 57-79; Kasparova 1984, p. 108-117.

²⁵⁰ Filip 1956, p. 108, 112, 113, 484, 501.

²⁵¹ Godlowski 1977, p. 52, 167, 186, *apud* Simonenko 1993, p. 27.

²⁵² Dąbrowska 1988, p. 305, *apud* Simonenko 1993, p. 27.

²⁵³ Dąbrowska 1988, p. 305, *apud* Simonenko 1993, p. 27.

Poienești-Lukaševka unde au fost datate în a doua jumătate a secolului II - prima jumătate a secolului I a. Chr.²⁵⁴ sau în secolul II – prima jumătate a secolului I a. Chr.²⁵⁵. Pe teritoriul locuit de geto-daci astfel de fibule sunt reprezentate doar de exemplarul din mormântul de incinerare de la Corlate și cele două exemplare de la Conțești²⁵⁶, care sunt din același interval cronologic cu fibulele din mediul bastarnic. Se întâlnesc astfel de fibule și mai la nord de arealul de locuire al sarmaților, în mediul culturii Zarubineck²⁵⁷, unde acestea sunt datate în cea de-a doua fază a acestei culturi, ceea ce în date absolute corespunde sfârșitului secolului II – anii '60 a secolului I a. Chr.²⁵⁸. În a doua jumătate a secolului II a. Chr. – începutul secolului I p. Chr. datează fibulele acestui tip din mediul culturii Zarubineck A. M. Oblomskij²⁵⁹. Această ultimă încadrare cronologică nu are însă un suport bine argumentat. Fibule de acest tip sunt cunoscute în necropola scitică târzie de la Beljaus (Crimeea), unde se datează, cu precădere, la sfârșitul secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr.²⁶⁰, cât și în cea de la Neapolis²⁶¹. Foarte rar astfel de fibule se întâlnesc și în a doua jumătate a secolului I a. Chr.²⁶². În mediul sarmatic din spațiul de la est de Don astfel de fibule sunt reprezentate doar de câteva exemplare fragmentare din bronz și fier²⁶³. O fibulă de acest tip este cunoscută și într-un mormânt sarmatic din regiunea Kuban, care are printre piesele de inventar și o oglindă discoidală cu bordură pe margine²⁶⁴. În sfârșit, trebuie menționat că în necropola scitică târzie de la Krasnyj Majak fibulele de acest tip au fost descoperite împreună cu fibule cu piciorul întors pe dedesubt și prins de arc prin înfășurare²⁶⁵. Această descoperire confirmă opinia potrivit căreia fibulele cu piciorul întors pe dedesubt și prins de arc prin înfășurare s-au format pe baza celora de schemă Latène mijlociu²⁶⁶, iar pe de altă parte că cele două tipuri au coexistat o perioadă scurtă de timp. Dacă datarea în secolul I p. Chr. a mormintelor de la Krasnyj Majak este corectă²⁶⁷, atunci trebuie recunoscut că la scii târzii fibulele de schemă Latène mijlociu de tipul Kostrzewski B au fost folosite și la începutul secolului I p. Chr. Astfel, ținând seama de faptul că spațiul nord-pontic este destul de îndepărtat de regiunile unde fibulele de acest tip se întâlnesc încă din prima jumătate a secolului II a. Chr., credem că ele au ajuns în mediul cultural din nordul Mării Negre cu întârziere și au fost utilizate, uneori, o perioadă mai îndelungată²⁶⁸. În ceea ce privește fibulele din mormintele studiate credem că acestea trebuie datate, cu precădere, în a doua jumătate a secolului II a. Chr. și prima jumătate a secolului I a. Chr.

Tipul II. *Fibule filiforme de schemă Latène mijlociu de tipul Kostrzewski H*

Fibulele acestui tip sunt realizate dintr-un singur fir de metal și au resortul bilateral format din 4-6 spire și coardă exterioară. Arcul este puternic curbat, iar piciorul întors pe deasupra arcului și prins de acesta, de regulă, printr-un manșon realizat prin aplatizarea extremității piciorului. Prinderea acestuia de arc se făcea, fie pe mijlocul arcului, fie în capătul lui, lângă resort.

²⁵⁴ Babeș 1993, p. 92-93, tipul II3.

²⁵⁵ Arheologija USSR 1986, p. 42.

²⁵⁶ Cf. Rustoiu 1997, p. 35, 97, fig. 19/7, 9, tipul 2b1.

²⁵⁷ Kuharenko 1960, fig. 5/3; Kuharenko 1964, p. 30 sqq., tipul G; Kasparova 1972, p. 86, fig. 19/7-9; Kasparova 1984, p. 115-116, fig. 2/8-9; Maximov 1982, p. 105-106, pl. XXI/22-24, XXXIV/7.

²⁵⁸ Kasparova 1984, p. 115-116, fig. 2/8-9. Într-o lucrare mai veche aceiași autoare plasează începutul utilizării acestor fibule în mediul culturii Zarubineck la mijlocul – ultima treime a secolului II a. Chr. (Kasparova 1978, p. 84).

²⁵⁹ Oblomskij 1983, p. 118.

²⁶⁰ Mihlin 1980, p. 197-200, fig. 2; Daševskaja 1991, pl. 64/2. Pentru descoperirile de fibule de acest tip din nordul Mării Negre vezi Ambroz 1966, p. 21; Korpusova 1983, p. 66, fig. 19/2, pl. XIII/16-17, XXV/16.

²⁶¹ Symonovič 1983, p. 104, pl. XXV/3.

²⁶² Mihlin 1980, p. 199.

²⁶³ Skripkin 1990, p. 105, fig. 38/40-42; vezi discuția la același autor în lucrarea din 1997 (Skripkin 1997, p. 116-120) și cea din 2000 (Skripkin 2000, p. 138-139). Într-o lucrare recentă V. E. Eremenko datează fibulele de tipul Kostrzewski B, C, G/H în intervalul cuprins între anii 200/180 – 120 a. Chr. (Eremenko 1997, p. 85-86).

²⁶⁴ Marčenko 1996, p. 32, fig. 44/11.

²⁶⁵ Gej, Bažan 1990, p. 135-138.

²⁶⁶ Cf. Ambroz 1966, p. 48, Mihlin 1980, p. 201, 206; Skripkin 1990, p. 107-108; Skripkin 2000, p. 140-141.

²⁶⁷ Gej, Bažan 1990, p. 138.

²⁶⁸ La ora actuală nu cunoaștem nici o fibulă de tipul Kostrzewski B care să provină dintr-un mormânt sarmatic care să se dateze mai târziu de sfârșitul secolului I a. Chr. În a doua jumătate a secolului I a. Chr. se datează fibula din argint din mormântul sarmatic nr. 4 de la Holmskoe (sudul spațiului pruto-nistean) (Gudkova, Fokeev 1984, p. 8, 23, fig. 2/11).

În mediul sarmatic cercetat astfel de fibule provin din T 10 de la Kalančak (Fig. 11/5, 57/5) și mormântul distrus de la Novye Sanžary (Fig. 17/2, 58/4). Fibula de la Novye Sanžary a fost considerată, în mod eronat, ca fiind fibulă filiformă cu resort bilateral de tip Latène târziu (“soldățească”) și datată la mijlocul-sfârșitul secolului I a. Chr.²⁶⁹.

Astfel de fibule sunt descoperite frecvent în regiunile dintre Oder-Elba-Rin²⁷⁰, dar și în aria culturii Poienești-Lukaševka unde au fost datate în Latène D1, ceea ce corespunde cu sfârșitul secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr.²⁷¹. Pe teritoriul locuit de geto-daci piese aparținând acestui tip au fost descoperite la Radovanu și Sighișoara-Wietenberg²⁷². Se întâlnesc astfel de fibule și mai la nord de arealul de locuire al sarmaților, în mediul culturii Zarubineck²⁷³, unde ele se datează în faza a II-a a acesteia, ceea ce în date absolute corespunde sfârșitului secolului II – anii ‘60 a secolului I a. Chr.²⁷⁴. Sunt prezente ele și în necropola scitică târzie de la Beljaus, unde sunt datate la sfârșitul secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr.²⁷⁵, cât și la Neapolis²⁷⁶. B. Ju. Mihlin consideră că unele exemplare au putut fi utilizate, alături de cele de tipul Kostrzewski B, și în a doua jumătate a secolului I a. Chr.²⁷⁷. Nu sunt cunoscute astfel de fibule în mormintele sarmatice de la est de Don. În ceea ce privește exemplarul din T 27 M 3 de la Kalinovka (teritoriul din stânga Volgăi)²⁷⁸, atribuit acestui tip²⁷⁹, el are coardă interioară și aparține mai degrabă tipului Kostrzewski E²⁸⁰.

Tipul III *Fibule de schemă Latène mijlociu*

Acest tip de fibulele este reprezentat de un singur exemplar din aur care provine de la Soloncy (Fig. 34/2, 56/2). Ea este realizată dintr-o singură bucată de aur și are resortul bilateral format dintr-un număr de 12 spire și coardă exterioară. Arcul este ușor curbat, iar piciorul întors pe deasupra arcului, fiind prins de acesta din urmă cu ajutorul a două manșoane “gravate” cu linii transversale. O analogie exactă pentru fibula de la Soloncy nu cunoaștem, dar fibule asemănătoare se întâlnesc pe teritoriul Jugoslaviei și Slovaciei²⁸¹. Acestea se datează în perioada Latène C2-D1, însă se deosebesc în unele detalii de fibula analizată²⁸². Apropiată de exemplarul de la Soloncy este și fibula de la Priene (Asia Mică), datată în Latène C2²⁸³. Piesa de la Soloncy a fost descoperită împreună cu o fibulă filiformă, din bronz, cu resort bilateral scurt și coardă interioară (“soldățească”)²⁸⁴. Această situație ne duce la concluzia că fibula de la Soloncy a fost în uz și la mijlocul - a doua jumătate a secolului I a. Chr., perioadă în care se datează întregul inventar al acestei descoperiri.

Tipul IV. *Fibule de schemă Latène C cu piciorul lamelar sau lanceolat*

Fibulele acestui tip sunt realizate dintr-o singură bucată de metal, având resortul bilateral și coardă exterioară. Arcul acestora este curbat în apropierea resortului, iar piciorul este lățit, luând o formă lamelară sau lanceolată, având deschiderea maximă în zona de prindere de arc. Unele exemplare au marginile piciorului rectilinii sau ușor curbate, iar suprafața acestuia decorată cu linii și puncte realizate prin incizie, care uneori formează ornamente. Ele sunt realizate din argint, bronz și fier. În mormintele sarmatice studiate astfel de fibule, realizate din bronz, provin din T 11 M 13 de la Akkermen I (Fig. 1/7, 56/5) și T 1 M 1 de la Ličkova (Fig. 12/3, 58/1).

²⁶⁹ Kulatova, Suprunenko 1999, p. 152.

²⁷⁰ Babeș 1993, p. 93, fig. 25; Vezi pentru răspândirea și cronologia acestor fibule la Eremenko, Ščukin 1992, p. 87-105.

²⁷¹ Babeș 1993, p. 93, tipul II4.

²⁷² Rustoiu 1997, p. 34-35, 98, fig. 19/6, tipul 2c; Andrițoiu, Rustoiu 1997, p. 116.

²⁷³ Kasparova 1984, p. 116.

²⁷⁴ Kasparova 1984, p. 115-116.

²⁷⁵ Mihlin 1980, p. 197-200, fig. 3/1-2, 4-5.

²⁷⁶ Symonovič 1983, p. 104, pl. XXV/10.

²⁷⁷ Mihlin 1980, p. 199.

²⁷⁸ Šilov 1959, p. 438; Skripkin 1990, fig. 38/38; Skripkin 2000, p. 137, fig. 1/10.

²⁷⁹ Simonenko 1993, p. 28.

²⁸⁰ Vezi acest tip de fibulă la Kostrzewski 1919, p. 19, fig. 5.

²⁸¹ Cf. Kasparova 1984, fig. 3/11, 14; 5.

²⁸² Cf. Kasparova 1984, fig. 3/11, 14; 5.

²⁸³ Polenz 1978, fig. 3/1.

²⁸⁴ Vezi tipul VIII de fibule din clasificarea noastră.

Acest tip de fibule este foarte omogen, iar împărțirea în variante, așa cum s-a remarcat, este inutilă²⁸⁵, deși există clasificări în mai multe variante sau grupe²⁸⁶. Originea și evoluția fibulelor în discuție a fost analizată de K. V. Kasparova²⁸⁷ și recent de către P. Popović²⁸⁸.

Unii specialiști consideră că fibulele de acest tip își au originea în piese cu sistemul de închidere prevăzut cu două ace caracteristice spațiului ilir și coastei dalmate²⁸⁹. Alții susțin că ele își au originea în fibulele de schemă Latène mijlociu create prin lățirea piciorului²⁹⁰.

Descoperirile de fibule lanceolate se concentrează în spațiul scordisc, de-a lungul Savei și Dunării²⁹¹, dar acestea nu lipsesc nici în aria daco-getică²⁹². Aceste fibule sunt specifice culturii Zarubineck din bazinul Niprului Superior unde numărul lor, în anul 1977, era de 116 exemplare²⁹³. Se întâlnesc astfel de fibule și în mediul culturii Poienești-Lukaševka²⁹⁴, dar și în necropola din stânga Nistrului de la Hlinaia (R. Moldova)²⁹⁵. În zona nord-pontică astfel de fibule, pe lângă cele două exemplare din mormintele sarmatice amintite, au fost descoperite și în mormintele scitice târzii din Crimeea²⁹⁶. O fibulă fragmentară de acest tip provine din T 18 M 4 din necropola de la Evdyk²⁹⁷.

Din punct de vedere cronologic fibulele acestui tip se datează în lumea scordiscă între sfârșitul secolului II a. Chr. și sfârșitul secolului I a. Chr.²⁹⁸. În această perioadă se datează și exemplarele din mediul geto-dacic²⁹⁹. Cele câteva exemplare din mormintele scitice târzii din Crimeea, cu un bogat inventar, se datează la sfârșitul secolului II a. Chr. și începutul secolului I a. Chr.³⁰⁰.

Analizând fibulele din mediul scordisc și cele din cultura Zarubineck, K. V. Kasparova a constatat că piesele din mediul scordisc par să fie ceva mai timpurii decât cele din prima variantă din așezările culturii Zarubineck³⁰¹. Aceeași autoare a afirmat că apariția acestui tip de fibule pe teritoriul culturii Zarubineck a avut loc odată cu cele de schemă Latène mijlociu, doar că cele de tipul în discuție au avut o largă răspândire la purtătorii acestei culturi³⁰². Această constatare a determinat datarea fibulelor cu picior lanceolat în mediul zarubineck începând cu a doua jumătate a secolului II a. Chr.³⁰³ sau din al doilea sfert a secolului II a. Chr.³⁰⁴. La rândul său, P. Popović a observat că fibulele cu piciorul lanceolat din cultura Zarubineck sunt contemporane cu cele din lumea scordiscă³⁰⁵.

În legătură cu fibulele lanceolate din mediul culturii Zarubineck, M. Babeș arăta că “este greu de spus dacă aceste fibule derivă din fibulele lanceolate din Jugoslavia și dacă da, pe ce căi a putut avea loc un astfel de transfer cultural”³⁰⁶. Cu toate acestea o serie de cercetători au pus similitudinea morfologică și cronologică a fibulelor din zona dunăreană cu cele din cultura Zarubineck pe seama legăturilor care au existat între cele două zone, în acest sens dovadă fiind și alte categorii de

²⁸⁵ Rustoiu 1997, p. 36.

²⁸⁶ Cf. Ambroz 1966, p. 14-19; Popović 1994, p. 53-71.

²⁸⁷ Kasparova 1977, p. 68-78; Kasparova 1981, p. 62-63.

²⁸⁸ Popović 1994, p. 53-71.

²⁸⁹ Marić 1963, *apud* Kasparova 1977, p. 73; Popović 1994, p. 53-71.

²⁹⁰ Bižić 1951, *apud* Kasparova 1977, p. 74.

²⁹¹ Popović 1994, p. 57-63, fig. 7.

²⁹² Cf. Rustoiu 1997, p. 36-37, 98, fig. 21, 22.

²⁹³ Kasparova 1977, p. 68-69; vezi și la Kasparova 1972, p. 83-86, fig. 18, 19/1-5; Ambroz 1966, p. 14-18, pl. 2, 18/3; Maximov 1982, pl. XIII/6, 8, 11, XIV/1, 18, XXXIV/2-6.

²⁹⁴ Babeș 1985, p. 195, tipul II 7, fig. 7/7; Babeș 1993, p. 95, tipul II 7, fig. 24/7, 25.

²⁹⁵ Jarovoj, Četverikov 2000, p. 6, fig. 2/7.

²⁹⁶ Pogrebova 1961, p. 158, 176, 178, 186, fig. 4/5-5; Kasparova 1977, p. 69-70, fig. 1; Mihlin 1980, p. 201-203, fig. 5/3, Daševskaja 1991, p. 36, pl. 64/5-6.

²⁹⁷ Skripkin 1990, p. 105.

²⁹⁸ Popović 1991, p. 165-171; Popović 1994, p. 59-62.

²⁹⁹ Cf. Rustoiu 1997, p. 36-37.

³⁰⁰ Pogrebova 1961, p. 158, 176, 178, 186, fig. 4/5-5; Mihlin 1980, p. 203.

³⁰¹ Kasparova 1977, p. 75.

³⁰² Kasparova 1977, p. 75.

³⁰³ Kasparova 1977, p. 75.

³⁰⁴ Kasparova 1981, p. 63; Kasparova 1984, p. 115-116, fig. 5.

³⁰⁵ Popović 1994, p. 62.

³⁰⁶ Babeș 1993, p. 95.

materiale³⁰⁷. În ceea ce privește fibulele acestui tip din mormintele sarmatice ele au constituit, cel mai probabil, importuri din mediul culturii Zarubineck.

Tipul V. Fibule de tip Neapolis

Fibulele acestui tip sunt realizate dintr-un fir de metal și au resortul bilateral format dintr-un număr mare de spire (14-16) și coardă exterioară. Arcul acestora este lung și îndoit în apropierea resortului, iar piciorul întors pe deasupra arcului și prins de acesta din urmă prin înfășurare. Toate exemplarele cunoscute sunt din bronz.

Astfel de fibule provin din T 1 M 1 de la Novolugansk (Fig. 25/1) și mormintele de la Pokrovskoe (Fig. 27/2, 58/5) și Stavki (Fig. 27/3, 58/6).

Fibulele de acest tip sunt descoperite frecvent în Neapolis de unde și denumirea tipului³⁰⁸, însă ele sunt întâlnite și la Panticapaeum, Chersonesus, peninsula Taman și Kepy (partea asiatică a Bosporului)³⁰⁹. Nu lipsesc astfel de fibule din necropola bșporană de la Zolotoe³¹⁰ și Tanais³¹¹. La acestea mai pot fi adăugate câteva exemplare din necropola scitică târzie de la Beljaus și un exemplar din necropola de la Kerkinitida³¹². În mediul sarmatic de la est de Don fibule de tip Neapolis au fost descoperite în T 50 M 18 de la Popovo³¹³, T 40 M 10 de la Arpačin³¹⁴ și T 40 M 3 de la Valovij³¹⁵. Fibule de acest tip provin și din mormintele sarmatice din regiunea Kuban, unde numărul acestora se ridică la ora actuală la șase³¹⁶.

Din punct de vedere cronologic fibulele de tip Neapolis au fost datate în general în secolul I a. Chr.³¹⁷. Trebuie precizat însă că patru din fibulele analizate de către A. K. Ambroz³¹⁸ se datează în prima jumătate a secolului I a. Chr.³¹⁹, iar pentru celelalte nu poate fi stabilită o datare exactă în cadrul secolului I a. Chr. În urma analizei tuturor complexelor în care au fost descoperite astfel de fibule B. Ju. Mihlin a constatat că nici una nu poate fi datată mai târziu de al treilea sfert al secolului I a. Chr.³²⁰. În ceea ce privește limita cronologică inferioară nu se exclude nici sfârșitul secolului II a. Chr. ori granița dintre secolele II-I a. Chr.³²¹.

Tipul VI. Fibule filiforme de tip Latène târziu cu coardă exterioară și arcul în formă de frunză de salcie

Acest tip de fibule este reprezentat în mediul sarmatic cercetat de un singur exemplar din bronz care provine din T 1 M 3 de la Vasil'evka (Fig. 39/2, 58/3). Ea are resortul bilateral și coardă exterioară, arcul lung și îndoit în unghi drept în apropierea resortului și aplatizat sub forma unei frunze de salcie. Portagrafa este plină și are o formă aproximativ rectangulară.

Această fibulă reprezintă un interes deosebit, iar analogii exacte pentru ea noi nu cunoaștem. Din punct de vedere morfologic fibula de la Vasil'evka este foarte apropiată de fibulele unguiforme³²², care sunt datate în a doua jumătate a secolului I a. Chr.³²³. Pentru piesele din Dacia datarea lor a fost prelungită și la începutul secolului I p. Chr.

³⁰⁷ Cf. în acest sens Kasparova 1977, p. 69-77; Popović 1994, p. 53-71; Rustoiu 1997, p. 36-37.

³⁰⁸ Cf. Ambroz 1966, p. 22, pl. 2/12, 3/5-6, 18/2; Symonovič 1983, p. 104, pl. XXV/1-2, 4-8.

³⁰⁹ Ambroz 1966, p. 22.

³¹⁰ Korpusova 1983, p. 66, fig. 19/1, pl. XLV/7.

³¹¹ Ambroz 1969, p. 249, pl. II/1.

³¹² Mihlin 1980, p. 200, nota 32, fig. 4/1-2.

³¹³ Skripkin 1990, p. 105, fig. 38/37.

³¹⁴ Raev 1979, p. 261; Skripkin 1990, p. 105, fig. 38/36.

³¹⁵ Skripkin 2000, p. 137, fig. 1/7.

³¹⁶ Marčenko 1996, p. 32.

³¹⁷ Ambroz 1966, p. 22, Ambroz 1969, p. 249.

³¹⁸ Ambroz 1966, p. 22.

³¹⁹ Pogrebova 1961, p. 178.

³²⁰ Mihlin 1980, p. 200.

³²¹ Mihlin 1980, p. 200; vezi în acest sens fibula de la Neapolis-ul Scitic (Symonovič 1963, fig. 3/30). N. E. Berlizov și V. E. Eremenko datează fibulele acestui tip la sfârșitul sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr. (Skripkin 2000, p. 139). O datare a acestor fibule în a doua jumătate a sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr. este susținută de I. I. Marčenko (Marčenko 1996, p. 32, 43-44).

³²² Feugère 1985, p. 247-251, tipul 11; Rustoiu 1997, p. 47-48, tipul 15.

³²³ Feugère 1985, p. 251.

Fibula de la Vasil'evka a fost descoperită alături de un recipient pentru păstrarea unguentelor și parfumurilor, care aparține tipului frecvent întâlnit în secolele II-I a. Chr., o oglindă cu discul rotund și plat (tipul III), o aplică din aur în formă de semilună, două medalioane din aur și o fibulă din aur în formă de disc (tipul VII). Toate acestea ne fac să credem că această fibulă se datează, cel mai probabil, cândva la mijlocul - a doua jumătate a secolului I a. Chr.

Tipul VII. Fibule în formă de disc sau ovale

Din punct de vedere morfologic fibulele acestui tip au forma unui disc sau ovale. Resortul lor este bilateral cu coardă interioară sau exterioară, iar portagrafa este în formă de cârlig, ambele sudate pe partea interioară. O serie de fibule aveau câte două ace. Portagrafa este din sârmă a căror capete sunt îndoite. Sunt realizate din aur, argint sau bronz.

În ceea ce privește decorul de pe disc el este reprezentat de ornamente geometrice, fitomorfe, zoomorfe sau antropomorfe.

În mormintele studiate astfel de fibule au fost descoperite în T 1 M 3 de la Vasil'evka (Fig. 40/1, 59/3), T 1 M 4 de la Sokolovo (Fig. 33/2, 59/4) și mormântul distrus de la Smoljaninova (Fig. 16/5, 59/5). Fibula de la Vasil'evka are discul ornamentat cu trei capete de pantere (?) realizate în relief (Fig. 40/1, 59/3). Exemplarul de la Sokolovo are reprezentat în partea centrală a discului un călăreț, iar pe margine un decor format din cercuri realizate prin gravare cu un punct în centru (Fig. 33/2, 59/4). Piesa de la Smoljaninova, de formă ovală, este policromă și are un decor format din motive fitomorfe. Mai mult decât atât ea are inserat patru pietre din sticlă în formă de petale (Fig. 16/5, 59/5).

Din punct de vedere al răspândirii, fibulele acestui tip se întâlnesc în peninsula Taman, mai rar în regiunea Kuban, nordul Mării Negre și Crimeea. Din punct de vedere cronologic aceste fibule sunt datate de către specialiști în secolele II-I a. Chr.³²⁴.

Pentru fibula din T 1 M 3 de la Vasil'evka nu cunoaștem o analogie cu un decor similar. În schimb pentru piesa din T 1 M 4 de la Sokolovo există câteva exemplare identice atât ca formă, cât și ca decor. O astfel de fibulă provine din M 90 din necropola de la Beljaus, care se datează în secolul I a. Chr. (cel mai probabil prima jumătate)³²⁵. Fibula de la Sokolovo a fost datată de către V. I. Kostenko, pe baza întregului inventar din mormânt, la sfârșitul secolului II a. Chr. și începutul secolului I a. Chr.³²⁶, deși datarea poate fi extinsă până la mijlocul secolului I a. Chr. Pentru fibula de la Smoljaninova analogii apropiate ca formă, ornament și mod de realizare avem în tezaurul de la Ahtanizovskaja³²⁷, "Ostryj kurgan" de la Gejmanovo³²⁸, tumulul cercetat de N. I. Veselovskij în 1899 la Vozdviženskaja³²⁹, cât și în câteva morminte sarmatice din regiunea Kuban³³⁰. Fibula de la Ahtanizovskaja a fost datată la sfârșitul secolului II – începutul secolului I a. Chr.³³¹, la sfârșitul secolului II - prima jumătate a secolului I a. Chr. datându-se, cel mai probabil, întregul complex. Fibula de la Gejmanovo a fost datată în secolele II-I a. Chr., pe când cea de la Vozdviženskaja doar în secolul I a. Chr.³³². În ceea ce privește fibulele acestui tip ce provin din mormintele sarmatice situate în regiunea Kuban, ele se datează, în funcție de apartenența lor la una dintre variante, în intervalul cronologic cuprins între a doua jumătate a secolului II – a doua jumătate a secolului I a. Chr.³³³.

Tipul VIII. Fibule filiforme cu resort bilateral scurt și coardă interioară (fibule "soldățești")

Aceste fibule sunt realizate dintr-o singură bucată de metal și au resortul bilateral format din patru spire și coardă interioară. Arcul este simplu, iar portagrafa plină de formă triunghiulară sau trapezoidală. Sunt realizate, de regulă, din bronz și mai rar din fier.

³²⁴ Ambroz 1966, p. 30; Mihlin 1980, p. 206-207.

³²⁵ Mihlin 1980, p. 206-207, fig. 8/5; Daševskaja, Mihlin 1983, p. 138-139, fig. 5/14. O fibulă identică provine și din T 2 de la Tavel' (Daševskaja 1991, p. 37, pl. 65/3).

³²⁶ Kostenko 1979a, p. 197-199.

³²⁷ Spicyn 1909, p. 21, fig. 19; Ambroz 1966, p. 31, pl. 14/18.

³²⁸ Ambroz 1966, p. 31, pl. 14/19.

³²⁹ Ambroz 1966, p. 31.

³³⁰ Marčenko 1996, p. 29-30, fig. 88/7, 96/4, 112/2, 113/11.

³³¹ Ambroz 1966, p. 31.

³³² Ambroz 1966, p. 31.

³³³ Marčenko 1996, p. 29, tipul II.

Din punct de vedere tipologic aceste fibulele au fost separate de către A. K. Ambroz în două subgrupe³³⁴, însă cea mai completă împărțire în variante a acestui tip de fibule îi aparține Emiliei Riha³³⁵.

În mormintele sarmatice cercetate o astfel de fibulă provine de la Soloncy (Fig. 34/5, 58/2). Ea are arcul simplu, ușor aplatizat, iar portagrafa plină de formă triunghiulară³³⁶.

Tradițional, aceste fibule erau datate în lumea romană la sfârșitul secolului I p. Chr. – începutul secolului II p. Chr.³³⁷ ori în a doua jumătate a secolului I p. Chr. - prima jumătate a secolului II p. Chr.³³⁸. Fibulele similare de pe teritoriul fostei URSS A. K. Ambroz le denumește fibule “soldățești” sau “semiromane” și le datează la finele secolului I a. Chr. – secolul I p. Chr.³³⁹. Pe lângă exemplarele prezentate de A. K. Ambroz, astfel de fibule se mai cunosc în necropola de la Zolotaja Balka (Niprul de Jos)³⁴⁰ și mormintele scitice târzii de la Beljaus, Neapolis și Ust'-Alminsk (Crimeea)³⁴¹, cât și în mediul culturii Zarubineck³⁴². Sunt prezente fibulele “soldățești” și în mediul culturilor Zarubineck³⁴³, Przeworsk și Oksyw³⁴⁴, precum și în cel geto-dacic³⁴⁵. În legătură cu fibulele “soldățești”, M. Babeș atrăgea atenția asupra faptului că în Europa de Est aceste fibule își fac prezența mult mai devreme și optează pentru începutul utilizării lor pe la mijlocul secolului I a. Chr.³⁴⁶. Totuși, după cum remarca A. Rustoiu, la ora actuală este destul de greu de spus când anume pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului I a. Chr. apar aceste fibule³⁴⁷. Cert este că prezența lor cândva în a doua jumătate a secolului I a. Chr. este confirmată atât de descoperirile din mediul culturii Zarubineck³⁴⁸, cât și din cel geto-dacic³⁴⁹. O dovadă a celor menționate mai sus este și fibula de la Soloncy, care a fost descoperită alături de o serie de piese (cercel cu cap zoomorf (tipul I), oglindă cu marginea îngroșată și mâner atașat (tipul II), fibulă de schemă Latène mijlociu (tipul III)), care nu depășesc limitele secolului I a. Chr.

Tabelul nr. 10. Descoperirile de fibule

Nr.	Localitatea	Tip I	Tip II	Tip III	Tip IV	Tip V	Tip VI	Tip VII	Tip VIII
1.	Akkermen I T 11 M 13 (Fig. 1/7, 56/5)				•				
2.	Babino M 4 (Fig. 4/2)	•							
3.	Brilovka T 16 M 1 (Fig. 10/3, 57/3)	•							
4.	Černomorskoe T 1 M 5 (Fig. 13/4, 57/1)	•							
5.	Gromovka T 2 M 2 (Fig. 16/3, 56/3)	•							

³³⁴ Ambroz 1966, p. 23-25.

³³⁵ Riha 1979, p. 59-61; Riha 1994, p. 56-59.

³³⁶ Fibulele acestui tip au cunoscut o răspândire largă fiind frecvent întâlnite în mediul militar roman, de unde și denumirea de fibule “soldățești”.

³³⁷ Almgren 1923, p. 106 sqq., 251; Böhme 1972, p. 13-14.

³³⁸ Riha 1979, p. 59-61, Riha 1994, p. 56-59.

³³⁹ Ambroz 1966, p. 23-25, pl. 3/12-14, 4/4/1-8.

³⁴⁰ Vjaz'mitina 1972, p. 131-132, fig. 65/1-3, 8-9, 11.

³⁴¹ Cf. Mihlin 1980, p. 205; Daševskaja 1991, p. 36.

³⁴² Cf. Ambroz 1966, p. 23-25; Kasparova 1972, p. 89-90, fig. 19/11-15, 18; Kasparova 1976, p. 128-140, fig. 1.

³⁴³ Cf. Ambroz 1966, p. 23-25; Kasparova 1972, p. 89-90, fig. 19/11-15, 18; Kasparova 1976, p. 128-140, fig. 1.

³⁴⁴ Cf. Kasparova 1976, p. 128-140.

³⁴⁵ Cf. Teodor, Țau 1996, p. 64, fig. 10/11, 16-20, 11/1-8, 10-12, 14-16, 15/1, 3-7, 11-12; Rustoiu 1997, p. 42, fig. 36/1-13, 37/12-14, tipul 9.

³⁴⁶ Babeș 1975, p. 134.

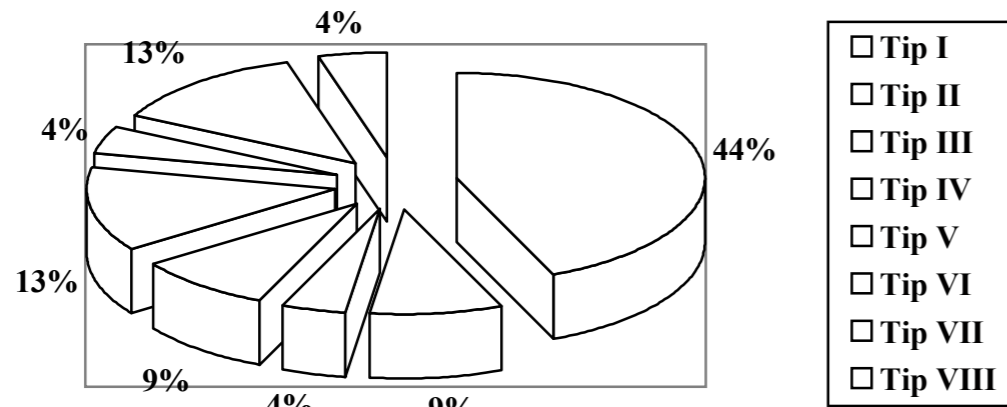
³⁴⁷ Rustoiu 1997, p. 42.

³⁴⁸ Cf. Kasparova 1976, p. 128-140; Kasparova 1977, p. 75; Maximov 1982, pl. XVII/27-28, XXXIV/14.

³⁴⁹ Cf. Rustoiu 1997, p. 42.

6.	Kairy T 1 M 23 (Fig. 19/4, 57/2)	•							
7.	Kalančak T 10 (Fig. 11/5, 57/5)		•						
8.	Ličkova T 1 M 1 (Fig. 12/3, 58/1)			•					
9.	Novolugansk T 1 M 1 (Fig. 25/1)				•				
10.	Novye Sanžary mormânt distrus (Fig. 17/2, 58/4)		•						
11.	Pokrovskoe descop. izolată (27/2, 58/5)				•				
12.	Privoľnoe T 1 M 1 (Fig. 29/4, 56/1)	•							
13.	Sadovo T 2 M 1 (Fig. 30/7, 56/4)	•							
14.	Smoljaninova mormânt distrus (Fig. 16/5, 59/5)							•	
15.	Sokolovo T 1 M 1 (Fig. 33/2, 59/4)							•	
16.	Soloncy descop. izolată (Fig. 34/2, 5, 56/2, 58/2)			•					•
17.	Stavki (Fig. 27/3, 58/6)							•	
18.	Vasil'evka T 1 M 3 (Fig. 39/2, 40/1, 58/3, 59/3)							•	•
19.	Vasil'evka T 1 M 4 (Fig. 28/5, 57/6)	•							
20.	Vladimirovka T 1 M 8 (Fig. 30/1, 57/4)	•							
21.	Zamožnoe T 13 M 1 (Fig. 43/3)	•							
	TOTAL	10	2	1	2	3	1	3	1

Descoperirile de fibule (în procente)

VI. 3. 11. Câteva considerații privind evoluția pieselor de podoabă și vestimentație

Piese de podoabă și vestimentație prezentate în acest subcapitol ilustrează pentru această perioadă și spațiu o varietate tipologică restrânsă. Unele dintre ele nu au cunoscut o răspândire generală în lumea sarmatică timpurie, iar o mare parte a lor au constituit importuri din spațiile culturale vecine.

O parte dintre piesele de podoabă și vestimentație analizate au o încadrare cronologică largă și sunt reprezentate doar printr-o descoperire sau două. Printre ele se numără brățările cu capetele libere (tipul I), brățările spiralice (tipul II), cerceii inelari care se termină în porțiunea inferioară în bulbi sferici decorați în tehnica granulației (tipul III), cerceii inelari cu o extremitate ascuțită, iar cealaltă rotunjită (tipul IV), inelele spiralice în formă de cilindru (tipul I), inelele simple cu capetele distanțate una de alta (tipul II), verigile simple (tipul I), verigile spiralice (tipul II), verigile cu noduri (tipul III), pandantivele în formă de semilună și aplicile tubulare. O datare largă au și mărgelile care sunt însă bine reprezentate în cadrul mormintelor.

Unele piese de podoabă și vestimentație se datează însă într-un interval cronologic scurt. Printre acestea se numără cerceii cu cap zoomorf (tipul I) și cerceii inelari cu partea inferioară în formă de clepsidră decorați în tehnica granulației și filigranului (tipul II). În secolele II-I a. Chr. sunt utilizate cel mai intens fibulele, care la fel ca și piesele menționate anterior, au o datare mai restrânsă. Acestea sunt reprezentate de 23 de exemplare, de opt tipuri, care provin din 19 morminte și două descoperiri izolate. În legătură cu acestea, se poate remarca că cele mai numeroase sunt fibulele filiforme de schemă Latène mijlociu de tipul Kostrzewski B (tipul I), reprezentate de zece exemplare, urmate de cele de tip Neapolis (tipul V) și în formă de disc sau ovale (tipul VII), fiecare cu câte trei exemplare. Prin două exemplare sunt reprezentate fibulele de schemă Latène mijlociu de tipul Kostrzewski H (tipul II) și cele cu piciorul lamelar sau lanceolat (tipul IV). Fibulele de schemă Latène mijlociu (tipul III) și cele filiforme de tip Latène târziu (tipul VI și VIII) sunt reprezentate de câte un singur exemplar.

În legătură cu fibulele se poate constata că numărul lor în mormintele de secol II-I a. Chr. din zona nord-pontică de la vest de Don este mult mai mare decât în spațiul de la estul acestui fluviu, unde, pentru această perioadă, numărul lor este mult mai mic. Situația menționată se explică prin faptul că teritoriul de la vest de Don este mai apropiat de spațiile culturale unde astfel de artefacte erau produse și utilizate pe o scară mai largă, iar în al doilea rând prin contactele mult mai ample și

mai strânse care s-au creat între orașele grecești, sciții târzii, purtătorii culturii Zarubineck, bastarni și geto-daci pe de o parte și sarmații din nordul Mării Negre, pe de altă parte.

În ansamblu, se poate remarca o predilecție pentru fibule și mărgelile, în timp ce cerceii, brățările și pandantivele sunt utilizate în această perioadă, în comparație cu perioada sarmatică mijlocie, în mai mică măsură. Din punct de vedere tipologic, la nivelul pieselor de podoabă și vestimentație, se poate constata, cu excepția fibulelor și mărgelilor, o varietate destul de redusă. Mai mult decât atât, putem afirma cu certitudine, că, marea majoritate a artefactelor în discuție au constituit importuri din mediile culturale vecine.

Toate aceste piese evidențiază existența unor aspecte ale vieții sarmaților timpurii din acest spațiu și ne creează o oarecare imagine privind gusturile și preferințele acestora (cel puțin a unei părți a lor), în materie de vestimentație. De aceea, studierea obiectelor de podoabă și vestimentație completează cu succes datele privitoare la evoluția modei și gusturilor populației sarmate în secolele II-I a. Chr. În același timp, artefactele prezentate mai sus furnizează adesea și cele mai bune indicii de datare pentru unele complexe arheologice. În plus, ele permit, uneori, chiar stabilirea mai exactă a încadrării cronologice a altor categorii de materiale arheologice.

VI. 4. OGLINZI

Oglinzile reprezintă obiecte bine cunoscute din serviciul de toaletă încă din Hallstatt-ul târziu³⁵⁰, ele nelipsind nici din mormintele sauromaților din secolele VI-IV a. Chr.³⁵¹. Foarte repede acestea au devenit indispensabile în mai multe medii culturale, pe un spațiu întins, fiind utilizate intens și de către sarmați³⁵².

Numărul mare și varietatea oglinzilor din mormintele sarmatice a făcut ca interesul specialiștilor față de această categorie de artefacte să crească considerabil în ultimele patru decenii ale secolului XX.

O primă analiză a oglinzilor sarmatice a făcut-o, într-un capitol din cartea sa, P. Rau³⁵³. Acesta a adunat toate piesele cunoscute la acea dată și a creat o schemă a dezvoltării și evoluției oglinzilor sarmatice, care a fost utilizată, uneori cu mici modificări și adăugiri, de către diverși cercetători. P. Rau considera că apariția și dezvoltarea oglinzilor sarmatice a fost cauzată de puternicele influențe grecești, caucaziene și siberiano-chinezești³⁵⁴. Tot el ignora dezvoltarea locală a lor și considera noile forme care apăreau ca fiind un rezultat al influențelor externe ori ca o sinteză a formelor mai vechi³⁵⁵.

În anul 1963 a apărut, însă, studiul lui A. M. Hazanov dedicat apariției și dezvoltării oglinzilor sauromato-sarmate³⁵⁶. În paginile acestuia, pe baza materialului acumulat, autorul a revăzut toate afirmațiile legate de oglinzile sarmatice exprimate de P. Rau. Astfel, A. M. Hazanov a distins zece tipuri de oglinzi, care au fost clasificate pe baza formei discurilor și mânerelor³⁵⁷. La rândul lor, K. F. Smirnov și V. G. Petrenko au folosit aceleași principii în clasificarea oglinzilor sauromatice³⁵⁸. După forma discului ei au distins două grupe, în cadrul cărora pe baza formei mânerului au stabilit tipurile³⁵⁹. Într-o lucrare apărută, însă, cu un an mai târziu, K. F. Smirnov prezenta doar tipurile de oglinzi fără a opera o împărțire pe grupe³⁶⁰.

³⁵⁰ Vasiliev 1980, p. 113-117 cu toată bibliografia.

³⁵¹ Cf. Hazanov 1963, p. 60-61; Smirnov 1964, p. 152-160, fig. 72; Maximenko 1983, p. 96, fig. 58/1-14.

³⁵² Cf. Moškova 1963, p. 41 sqq.; Hazanov 1963, p. 58-71; Hazanov 1964, p. 89 sqq.; Abramova 1971, p. 121-132; Vinogradov, Petrenko 1976, p. 44-49; Kuznecova 1980, p. 101-104; Kuznecova 1988, p. 52-61; Arheologija SSSR 1989, p. 167, 187-188, 200; Grosu 1990; Skripkin 1990, p. 142-156; Simonenko 1993, p. 28, 85-86, 103; Kostenko 1993; Dzigovskij 1993, p. 57-59.

³⁵³ Rau 1927.

³⁵⁴ Rau 1927, p. 90.

³⁵⁵ Rau 1927, p. 90.

³⁵⁶ Hazanov 1963, p. 58-71.

³⁵⁷ Hazanov 1963, p. 58.

³⁵⁸ Smirnov, Petrenko 1963, pl. 28-29.

³⁵⁹ Smirnov, Petrenko 1963, pl. 28-29.

³⁶⁰ Smirnov 1964, p. 152-160.

M. G. Moškova, folosind doar oglinzile din perioada sarmatică timpurie (Prohorovka), la fel ca și K. F. Smirnov și V. G. Petrenko, a împărțit oglinzile în două grupe după caracteristicile discului³⁶¹. Aceeași autoare a dat prioritate în stabilirea tipurilor caracteristicilor discului și mult mai puțin mânerului, care este doar menționat³⁶². La rândul său, B. A. Litvinskij făcând o clasificare a oglinzilor din Asia Centrală, care sunt apropiate celor sarmatice, le-a împărțit pe acestea în trei grupe; 1. oglinzi cu mânere; 2. oglinzi fără mânere; 3. oglinzi cu mânere pe partea interioară. În cadrul fiecărei grupe tipurile au fost stabilite după caracteristicile discului și mânerului³⁶³. O ultimă și cea mai completă clasificare tipologică a oglinzilor sarmatice îi aparține lui A. S. Skripkin³⁶⁴ care, ca și cercetători menționați anterior, a folosit pentru clasificarea tipologică caracteristicile morfologice. El a împărțit oglinzile după forma discului în șase variante, iar mânerul în 11 variante. Corelarea variantei discului cu cea a mânerului determină tipul oglinzii³⁶⁵. Pentru oglinzile fără mânere același autor a introdus un semn distinct reprezentat prin cifra 0. Astfel, în urma acestor clasificări au fost stabilite 22 de tipuri încadrate, după forma discului, în șase grupe³⁶⁶. În afară de caracteristicile folosite în stabilirea tipului, A. S. Skripkin a folosit o serie de particularități - modul de ornamentare a discului; sau dimensiunile acestuia (în unele cazuri) - pentru evidențierea unor variante în cadrul acestora³⁶⁷.

În ceea ce privește dezvoltarea oglinzilor sarmatice, A. M. Hazanov a remarcat că tendința de bază în apariția acestora a fost dezvoltarea locală cu un aport determinant a centrelor estice³⁶⁸. Mai mult decât atât, el a sesizat că în dezvoltarea oglinzilor sarmatice se disting două etape: una care începe în secolul VI a. Chr. și se caracterizează prin pătrunderea unor oglinzi din est care au influențat formarea unor tipuri de oglinzi sarmatice, iar cea de-a doua începe în secolul I p. Chr. și se caracterizează prin influențele siberiano-chinezești și din Asia Centrală asupra formării oglinzilor din perioada sarmatică târzie³⁶⁹. Această influență, în opinia lui A. M. Hazanov, nu s-a limitat doar la o preluare a formei ci s-a materializat printr-o prelucrare și transformare a formelor inițiale și crearea unor noi tipuri, caracteristice doar sarmaților³⁷⁰.

În mediul sarmatic analizat au fost descoperite 17 oglinzi (Fig. 84), care se încadrează în patru tipuri distincte.

Tipul I. *Oglinzi discoidale cu marginea îngroșată și mânere în formă de cui (tip Hazanov IV; Skripkin 4.7; Marčenko VII)*

Oglinzile acestui tip sunt realizate din bronz și au forma unui disc cu marginea îngroșată. Ele au mânerul în formă de cui, semioval în secțiune, în care se înfigea partea din lemn sau os a acestuia, care de regulă nu se mai păstrează în forma sa inițială³⁷¹. Diametrul acestor oglinzi variază de la 8 la 20 cm, iar lungimea părții metalice a mânerului este între 1,6 și 7,2 cm. Rareori partea centrală a discului este decorată cu o rozetă din șase petale încadrată de două sau trei cercuri concentrice. În mediul sarmatic studiat sunt cunoscute cinci oglinzi aparținând acestui tip (Tab. 11).

³⁶¹ Moškova 1963, p. 41-43.

³⁶² Moškova 1963, p. 41-43.

³⁶³ Litvinskij 1971, p. 34-67; Litvinskij 1978, p. 75-105.

³⁶⁴ Skripkin 1990, p. 90-96.

³⁶⁵ Skripkin 1990, p. 92.

³⁶⁶ Skripkin 1990, p. 92.

³⁶⁷ Skripkin 1990, p. 93-95.

³⁶⁸ Hazanov 1963, p. 69.

³⁶⁹ Hazanov 1963, p. 69.

³⁷⁰ Hazanov 1963, p. 69.

³⁷¹ Cf. pentru descoperirea părților din lemn la Moškova 1963, pl. 28/117-18.

Tabelul nr. 11. Descoperirile de oglinzi cu marginea îngroșată și mânere în formă de cui

Nr.	Localitatea	Tumulul	Mormântul	Descoperire izolată	Mormânt distrus	Figura
1.	Carivka	2	2			12/2
2.	Mihajlovka				•	14/6, 62/1
3.	Razdol'skoe i Novoselki	3	4			27/1, 62/3
4.	Sokolovo	1	1			33/1, 62/1
5.	Žovnino			•		43/4

A. M. Hazanov considera că oglinzile acestui tip au apărut în secolele III-II a. Chr.³⁷², iar K. F. Smirnov afirmă că ele au fost realizate de sauromații, care au locuit în stepele Orenburgului în a doua jumătate a secolului V – începutul secolului IV a. Chr.³⁷³. În sprijinul afirmațiilor sale el aduce două exemplare de astfel de oglinzi³⁷⁴. Astăzi numărul descoperirilor din mediul sauromatic a crescut considerabil, iar A. H. Pšeničnjuk le datează la sfârșitul secolului V – secolul IV a. Chr.³⁷⁵. La rândul său, M. G. Moškova considera că la formarea oglinzilor cu marginea îngroșată au contribuit o serie de factori, precum cel local – sauromatic, nord-estic și estic, care au jucat un rol esențial în formarea acestora³⁷⁶. În sprijinul afirmațiilor sale autoarea aduce descoperirile de oglinzi asemănătoare din spațiul de la est de teritoriul locuit de sarmați, cât și intensificarea relațiilor cu vecinii sud-estici în secolul IV a. Chr.³⁷⁷. Aceeași autoare a încadrat oglinzile cu marginea îngroșată și mânere în formă de cui în tipul 3 a grupeii a II-a și le-a datat în secolele IV-I a. Chr.³⁷⁸. I. I. Marčenko datează oglinzile acestui tip din mormintele sarmaților din regiunea Kuban în secolul III – începutul secolului I a. Chr.³⁷⁹. Cea mai bună analiză a acestor oglinzi îi aparține, însă, lui A. S. Skripkin care, pe baza unui număr de 37 de exemplare din spațiul de la est de Don, a constatat că în mormintele de secol IV a. Chr. astfel de oglinzi nu apar. Nu sunt caracteristice oglinzile cu marginea îngroșată și mânere în formă de cui nici pentru mormintele dateate în secolele IV-III a. Chr.³⁸⁰. Tot el a remarcat că în mormintele din tumulii de la Prohorovka oglinzile cu marginea îngroșată și mânere în formă de cui lipsesc³⁸¹, deși sunt prezente o serie de oglinzi, inclusiv cele care au doar marginea îngroșată. Toate acestea l-au făcut pe A. S. Skripkin să dateze oglinzile acestui tip în intervalul secolelor III-I a. Chr., deși precizează că acestea prevalează în complexe de la sfârșitul secolului II – secolul I a. Chr.³⁸². O situație similară este în Asia Centrală³⁸³ și în zona centrală Ciscaucaziană, unde astfel de oglinzi se întâlnesc cu precădere în complexe din secolele II-I a. Chr., în care, la fel ca și în zona Volgăi de Jos, acestea sunt descoperite alături de fibule de schemă Latène mijlocie, spade cu mânerul terminat în semilună sau unele tipuri de cataramă³⁸⁴.

În legătură cu oglinzile tipului analizat mai trebuie menționat că ele au aceeași formă și tip de ornament în întreaga lume sarmatică, iar cele mai multe dintre ele provin din mormintele sarmatice din spațiul de la est de Don, regiunea Kuban și teritoriile nord-caucaziene³⁸⁵. Deși foarte rar, astfel de oglinzi au fost descoperite și în mediul scitic târziu³⁸⁶ dar și cel geto-dacic³⁸⁷.

³⁷² Hazanov 1963, p. 62.

³⁷³ Smirnov 1964, p. 159, tipul X, fig. 15/4a, 38/17.

³⁷⁴ Smirnov 1964, p. 159-160, fig. 45/5b; Smirnov 1975, p. 48.

³⁷⁵ Pšeničnjuk 1983, p. 84-85.

³⁷⁶ Moškova 1974, p. 27.

³⁷⁷ Moškova 1974, p. 27.

³⁷⁸ Moškova 1963, p. 42-43, pl. 28.

³⁷⁹ Marčenko 1996, p. 21, fig. 4, tipul VII.

³⁸⁰ Skripkin 1990, p. 151.

³⁸¹ Skripkin 1990, p. 151.

³⁸² Skripkin 1990, p. 95, 151, fig. 44.

³⁸³ Skripkin 1990, p. 151.

³⁸⁴ Abramova 1983, p. 34-39, fig. 1; Abramova 1993, p. 93, fig. 31/1-24.

³⁸⁵ Moškova 1963, p. 42, grupa II, tipul 3, pl. 28/8-12, 15, 17, 19; Vinogradov 1963, fig. 15/8, 16, 23, 24/1, 3; Abramova 1983, p. 37, fig. 1/10-11; Abramova 1993, p. 93, fig. 31/1-24; Mirošina, Deržavin 1988, p. 150, fig. 4/1; Arheologija SSSR

În ceea ce privește oglinzile cu marginea îngroșată și mâner în formă de cui din mediul sarmatic cercetat trebuie spus că patru dintre acestea (Carivka, Mihajlovka, Razdol'skoe i Novoselki, Žovnino), se datează în secolele II-I a. Chr., iar una (Sokolovo) în a doua jumătate a secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr.

Tipul II. Oglinzi discoidale cu marginea îngroșată și mâner atașat (tip Hazanov V; Skripkin 4.1)

Oglinzile acestui tip au marginea îngroșată și mâner din lemn, os sau fier atașat cu ajutorul a două nituri. Diametrul acestora variază de la 10 la 20 cm³⁸⁸. Ele sunt confecționate din bronz. Se cunoaște însă și un exemplar din argint care provine de la Soloncy (Fig. 34/1, 62/4).

În lucrarea dedicată culturii sarmatice timpurii (Prohorovka), M. G. Moškova a încadrat aceste oglinzi, alături de cele care nu aveau mâner atașat, în tipul II din grupa a II-a și le-a datat și pe acestea în secolele IV-I a. Chr., precizând, însă, că unele exemplare se întâlnesc și în secolul I p. Chr.³⁸⁹. La rândul său, A. M. Hazanov a încadrat și el în același tip atât oglinzile care aveau mâner atașat cât și pe cele fără³⁹⁰. Tot el a plasat apariția acestui tip de oglinzi în secolul III a. Chr., iar durata de existență până în secolul I p. Chr.³⁹¹. Această încadrare cronologică a fost făcută pe baza unei oglinzi care are marginea îngroșată și provine din mormântul VI-4 de la Šipovsk³⁹². Singurul autor care nu a încadrat oglinzile cu marginea îngroșată și mâner atașat în același tip cu celelalte este A. S. Skripkin³⁹³. Această încadrare într-un tip separat i-a permis autorului respectiv să constate, pe baza întregului inventar din spațiul de la est de Don și Volga, că oglinzile cu marginea îngroșată și mâner atașat sunt tipice, alături de cele fără mâner (tip Skripkin 4.0), pentru secolele III-II a. Chr., și că nu există indicii certe pentru prezența lor în secolul I a. Chr.³⁹⁴. Această afirmație a lui A. S. Skripkin este infirmată, însă, pentru spațiul nord-pontic de oglinda din argint de la Soloncy care se datează, pe baza celorlalte piese cu care a fost descoperită împreună, în a doua jumătate a secolului I a. Chr. În secolul I a. Chr. se datează și oglinda fragmentară de la Novobarannikovka (Fig. 24/6), reutilizată și după ce a fost spartă³⁹⁵.

Tipul III. Oglinzi cu discul rotund și plat (tip Hazanov VI; Skripkin 1.0; Marčenko V)

Oglinzile tipului analizat au o formă discoidală și reprezintă cel mai simplu tip de oglindă din lumea sarmatică. Diametrul acestora variază între 5 și 24 cm, iar grosimea de la 0,1 la 0,3 cm³⁹⁶. Unii cercetători au împărțit aceste oglinzi în două variante. A. M. Hazanov includea în prima variantă (A) oglinzile care au diametrul de până la 20 cm, iar în varianta a doua (B) pe cele cu diametrul nu mai mare de 6-7 cm³⁹⁷. La rândul său, A. S. Skripkin, pe baza analizei unui lot de 96 de oglinzi din mormintele sarmatice din secolele III a. Chr. – secolul I p. Chr. din spațiul de la est de Don, le-a împărțit pe acestea în două variante; 1. oglinzi cu diametrul cuprins între 0,5 și 0,9 cm, 2. oglinzi cu diametrul care variază de la 10 la 24 cm³⁹⁸. Pe de altă parte, I. I. Marčenko a împărțit oglinzile acestui tip, descoperite în mormintele sarmatice din regiunea Kuban, în funcție de modul de realizare în două variante: 1. oglinzi realizate prin turnare, 2. oglinzi realizate din foaie de bronz³⁹⁹.

1989, pl. 69/35-36; Skripkin 1990, p. 95, tipul 4.7 menționează 37 de exemplare, fig. 35/11-14; Marčenko 1996, p. 21, fig. 42/11, 50/7, 57/9, 62/13, 86/11, 88/4, 96/8, 98/5.

³⁸⁶ Cf. Symonovic 1983, p. 35, 97, pl. XL/2; Daševskaja 1991, p. 40, pl. 73/7.

³⁸⁷ Teodor, Nicu, Țau 1999, p. 30, fig. 19.

³⁸⁸ Hazanov 1963, p. 62, 64, tipul V, fig. 1/V, 3/2; Skripkin 1990, p. 94, tipul 4.1, fig. 35/4-5.

³⁸⁹ Moškova 1963, p. 42-43, pl. 28/5-6.

³⁹⁰ Hazanov 1963, p. 62.

³⁹¹ Hazanov 1963, p. 62, 64, fig. 1/tipul V.

³⁹² Hazanov 1963, p. 64, fig. 3/4.

³⁹³ Skripkin 1990, p. 94.

³⁹⁴ Skripkin 1990, p. 94, 152, fig. 44.

³⁹⁵ Polin 1992, p. 126.

³⁹⁶ Cf. Hazanov 1963, p. 62, 64, fig. 1/VI; Moškova 1963, p. 41, grupa I, tipul I, pl. 27/1-9; Skripkin 1990, p. 93, tipul 1.0, fig. 34/1-10.

³⁹⁷ Hazanov 1963, p. 64.

³⁹⁸ Skripkin 1990, p. 93.

³⁹⁹ Marčenko 1996, p. 19-20.

Oglinzile acestui tip erau utilizate cel mai frecvent într-o ramă din lemn, a cărei urme sunt, rareori, descoperite în morminte așa cum este și în cazul oglinzii din T 1 M 3 de la Vasil'evka (Fig. 39/3, 62/6), T 4 M 2 de la Kuz'min⁴⁰⁰ sau a celei din T 3 M 10 de la Sărăteni⁴⁰¹. În rame de lemn erau puse și unele oglinzi dreptunghiulare din mormintele sarmatice⁴⁰² sau Panticapaeum⁴⁰³, dar și cele descoperite pe teritoriul Imperiului Roman, fie ele dreptunghiulare sau circulare⁴⁰⁴. Partea exterioară a acestor rame putea fi chiar decorată cu diverse motive geometrice sau fitomorfe așa cum a fost în cazul ramei oglinzii dreptunghiulare din T 3 M 3 de la Mihajlovka⁴⁰⁵. Uneori, unele exemplare au câte două orificii amplasate simetric, care serveau pentru prinderea acestora pe o bucată de lemn sau piele⁴⁰⁶. Sunt însă exemplare, în special de mici dimensiuni, care au câte un singur orificiu, în cazul dat ele fiind atârinate fie pe un suport, fie puteau fi purtate chiar la gât.

În mormintele sarmatice timpurii din spațiul studiat astfel de oglinzi au fost descoperite în opt morminte (Tab. 12).

Tabelul nr. 12. Descoperirile de oglinzi cu discul rotund și plat

Nr.	Localitatea	Tumulul	Mormântul	Figura
1.	Alexandrovsk	10	2	2/9
2.	Babino	-	4	4/5
3.	Kairy	1	23	-
4.	L'vovo	1	1	23/2
5.	Novolugansk	1	1	25/2
6.	Podgorodnoe	3	8	26/3, 62/7
7.	Ševčenko	2	18	-
8.	Vasil'evka	1	3	39/3, 62/6

Din punct de vedere al originii, M. G. Moškova lega apariția acestora de oglinzile sauromaților⁴⁰⁷, iar B. A. Litvinskij sublinia faptul că această formă de oglindă este una dintre cele mai vechi din Asia Centrală, fiind cunoscute în epoca lui Namaz III și în monumentele culturii Vahșsk⁴⁰⁸. La rândul său, E. E. Kuz'mina consideră că, sub influența centrelor din Asia Centrală, tipul menționat a fost preluat de purtătorii culturii Andronovsk din stepele Cazahstanului⁴⁰⁹. Acest fapt a contribuit ulterior, probabil, la răspândirea acestora pe un spațiu mai întins în mediile culturilor din prima epocă a fierului⁴¹⁰. Cert este că, acest tip de oglindă este întâlnit la sauromați în secolele VI-V a. Chr.⁴¹¹, iar mai apoi la sarmații timpurii din tot spațiul locuit de aceștia⁴¹². Cel mai frecvent, însă, oglinzile acestui tip se întâlnesc în mediul sarmatic din secolele I a. Chr. – I p. Chr.⁴¹³, cu

⁴⁰⁰ Bubulici, Haheu 2002, p. 139-140, fig. 16.

⁴⁰¹ Levičkii, Manzura, Demcenko 1996, p. 41, 90, fig. 26/2.

⁴⁰² Sorokina, Trejster 1983, p. 148-149; Sorokina, Dzigovskij, Trejster 1986, p. 128, 129; Subbotin, Dzigovskij 1990, p. 21; Dzigovskij 1993, 58-59; Bărcă 2000a, p. 297-298, fig. 4.

⁴⁰³ Sorokina, Trejster 1983, p. 149-150.

⁴⁰⁴ Cf. Lloyd-Morgan 1977, p. 233; Lloyd-Morgan 1981a, p. 3; Bujukliev 1986, p. 37.

⁴⁰⁵ Sorokina, Trejster 1983, p. 148-149; Sorokina, Dzigovskij, Trejster 1986, p. 128, 129; Subbotin, Dzigovskij 1990, p. 21; Dzigovskij 1993, 58-59, fig. 33, 43/4; Bărcă 2000a, p. 298, fig. 4.

⁴⁰⁶ Hazanov 1963, p. 64.

⁴⁰⁷ Moškova 1963, p. 41.

⁴⁰⁸ Litvinskij 1978, p. 87.

⁴⁰⁹ Kuz'mina 1966, p. 68-69.

⁴¹⁰ Skripkin 1990, p. 143.

⁴¹¹ Smirnov 1964, p. 156, tipul VI; vezi și la Maximenko 1983, p. 96-97, fig. 58/8-10.

⁴¹² Cf. Moškova 1963, p. 41, pl. 27/1-9; Hazanov 1963, p. 62; Maximenko 1983, p. 96-97, fig. 16-17, 19; Skripkin 1990, p. 150. O oglindă de acest tip a cărui diametru este de 17 cm provine și din bogatul tezaur de la Ahtanizovka, care se datează, pe baza întregului inventar, cel mai probabil, la sfârșitul secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr. (Cf. pentru acest complex Spicyn 1909, p. 19-23, fig. 1-2, 4-35).

⁴¹³ Hazanov 1963, p. 64.

preponderență în cel din urmă⁴¹⁴. Într-un număr mai restrâns oglinzile cu disc rotund și plat se întâlnesc și în alte medii culturale precum cel bosporan⁴¹⁵, scitic⁴¹⁶, scitic târziu⁴¹⁷, meot⁴¹⁸, sau geto-dacic⁴¹⁹ din secolele I a. Chr. – I p. Chr.

Odată cu sfârșitul secolului I p. Chr. se încheie prezența lor frecventă în lumea sarmatică. La începutul secolului II p. Chr. se mai întâlnesc doar exemplare singulare⁴²⁰.

În sfârșit, așa cum s-a menționat, oglinzile acestui tip sunt frecvente și larg răspândite pe spații geografice mari, așa încât stabilirea centrelor de producție este extrem de dificilă. Confecționarea lor nu necesita o tehnologie dificilă și ca atare au fost produse în diferite medii culturale pe parcursul mai multor secole. Numărul extrem de mare al acestora în lumea sarmatică poate indica, asemeni altor tipuri de oglinzi utilizate de aceștia, că ele au fost produse, probabil, și de ei, deși nu există nici o dovadă în acest sens.

Tipul IV. Oglinzi discoidale cu bordură verticală sau oblică pe margine (tip Hazanov VII; Skripkin 3.0; Marčenko I.2)

Oglinzile acestui tip au o formă discoidală și sunt prevăzute pe margine cu o bordură verticală sau oblică. Ele sunt realizate din bronz și au diametrul de 7-15 cm, iar grosimea de 0,2-0,4 cm. Unele exemplare sunt decorate prin ciocănire cu linii în zigzag⁴²¹ sau cercuri concentrice formate de mici semiove realizate prin gravare așa cum este cazul exemplarului din nordul Mării Negre care provine din T 2 de la Frunze (Fig. 14/2, 62/5).

În spațiul de la vest de Don, pe lângă exemplarul menționat, o astfel de oglindă a mai fost găsită într-un mormânt de la Proletarskoe.

În ceea ce privește originea acestor oglinzi opiniile cercetătorilor sunt împărțite. K. F. Smirnov, pe baza multiplelor descoperiri de astfel de oglinzi în mormintele sauromatice, le-a încadrat în tipul V din clasificarea sa⁴²². Tot el spunea că prioritatea în dezvoltarea acestora au avut-o meoții din zona Kuban, care, în secolul III a. Chr., au creat o variantă specială de oglinzi, de regulă, decorate prin gravare, care au ajuns apoi la sarmații din stepele Volgăi⁴²³.

La rândul său, M. G. Moškova considera că oglinzile sarmatice cu bordură pe margine își au originea în formele sauromatice. Această formă, în opinia autoarei, a avut ca prototipuri, probabil, oglinzile arhaice nord-pontice, în mod special cele olbiene⁴²⁴.

A. M. Hazanov presupunea înrudirea acestor oglinzi cu prototipurile scitice, dar în aceiași măsură nu excludea influențele meote⁴²⁵. Pe de altă parte, V. P. Šilov excludea legătura dintre oglinzile sarmatice cu bordură și cele sauromatice afirmând că acestea se deosebesc unele de altele prin tehnologia de confecționare. Pe lângă acest aspect autorul consideră că sunt de proveniență meotă, dar nu excludea posibilitatea ca o parte dintre ele să fi fost produse de către sarmații după prototipurile meote⁴²⁶.

Din punct de vedere cronologic, M. G. Moškova data oglinzile acestui tip, din mediul sarmatic timpuriu, în secolele III-II a. Chr., dar preciza că ele apar la sarmați mai timpuriu și că nu sunt o formă larg răspândită⁴²⁷. La rândul său, A. M. Hazanov, pe baza oglinzii din tumulul 24 din cea de-a doua necropolă de la Berežnovka, dar nu numai, a extins datarea acestora până în perioada sarmatică mijlocie⁴²⁸. În legătură cu oglinda menționată el preciza că aceasta, probabil, se leagă de oglinzile cu bordură, care au existat în zona Volgăi începând cu secolul V a. Chr.⁴²⁹. În urma analizei complexelor în care au fost descoperite oglinzile cu bordură pe margine din spațiul de la est de Don, A. S. Skripkin a constatat că acestea se datează în secolele IV-II a. Chr. și reprezintă, alături de alte tipuri de oglinzi, o continuare directă a tradițiilor culturii sauromate⁴³⁰. În a doua jumătate a secolului IV – secolul II a. Chr. se datează aceste oglinzi și în mediul sarmaților din regiunea Kuban⁴³¹.

În ceea ce privește oglinda de la Frunze (Fig. 14/2, 62/5), aceasta se datează, pe baza mărgelilor din sticlă de mai multe tipuri, care se întâlnesc și la hotarul dintre secolele I a. Chr. – I p. Chr.⁴³², cel mai probabil, în secolele II-I a. Chr.

Tabelul nr. 13. Descoperirile de oglinzi

Nr.	Localitatea	Tip I	Tip II	Tip III	Tip IV
1.	Alexandrovsk T 10 M 2 (Fig. 2/9)			•	
2.	Babino M 4 (Fig. 4/5)			•	
3.	Carivka T 2 M 2 (Fig. 12/2)	•			
4.	Frunze T 2 (Fig. 14/2, 62/5)				•
5.	Kairy T 1 M 23			•	
6.	L'vovo T 1 M 1 (Fig. 23/2)			•	
7.	Mihajlovka mormânt distrus (Fig. 14/6, 62/1)	•			
8.	Novobarannikovka T 2 M 1 (Fig. 24/6)		•		
9.	Novolugansk T 1 M 1 (Fig. 25/2)			•	
10.	Podgorodnoe T 3 M 8 (Fig. 26/3, 62/7)			•	
11.	Proletarskoe mormânt				•
12.	Razdol'sloe i Novoselki T 3 M 4 (Fig. 27/1, 62/3)	•			
13.	Sokolovo T 1 M 1 (Fig. 33/1, 62/2)	•			
14.	Soloncy descop. izolată (Fig. 34/1, 62/4)		•		
15.	Ševčenko T 2 M 18			•	
16.	Vasil'evka T 1 M 3 (Fig. 39/3, 62/6)			•	
17.	Žovnino descop. izolată (Fig. 43/4)	•			
	TOTAL	5	2	8	2

⁴¹⁴ Skripkin 1990, p. 153. Pentru descoperirile de oglinzi de acest tip în secolul I p. Chr. vezi Abramova 1971, p. 121-132; Arheologija SSSR 1989, p. 187-188; Grosu 1990; Simonenko, Lobaj 1991; Kostenko 1993; Dzigovs'kij 1993; Simonenko 1993; Marčenko 1996, p. 19-20.

⁴¹⁵ Korpusova 1983, p. 109-111, pl. I/2, IV/4, V/9.

⁴¹⁶ Kuznecova 1987, p. 39.

⁴¹⁷ Vjaz'mitina 1972, p. 13, 31, 38, 51, 56, 62, 87, 135, fig. 3/3, 12/1, 14/1, 21/8, 25/2, 28/6, 39/5; Symonovič 1983, p. 97, pl. XLII-11, 16; Arheologija SSSR 1989, pl. 55/42; Daševskoaja 1991, pl. 73/4-5, 9.

⁴¹⁸ Anfimov 1951, p. 186.

⁴¹⁹ Glodariu 1974, p. 84-85, 249-250; Crișan 1978, pl. 123/14; Lupu 1989, pl. 27/14-17; Căpitanu 1989, p. 103; Ursachi 1995, p. 243-244, pl. 209/27-32, 34-37, 332/27-30; Sirbu 1996, p. 36, fig. 122/14-15; Rustoiu 1996, p. 169, fig. 107/1-3, 5-9; Teodor, Nicu, Țău 1999, p. 30, fig. 17, 18/1, 3-5, 7-8; Crișan 2000, p. 141, pl. 111/16-18.

⁴²⁰ Hazanov 1963, p. 64; Skripkin 1990, p. 153, fig. 44.

⁴²¹ Skripkin 1990, p. 94, fig. 24/26-27.

⁴²² Smirnov 1964, p. 156, fig. 13/3b, 32/2b, 72/8-10.

⁴²³ Smirnov 1964, p. 156.

⁴²⁴ Moškova 1963, p. 42.

⁴²⁵ Hazanov 1963, p. 62-63.

⁴²⁶ Šilov 1959, p. 436; Šilov 1975, p. 121-122.

⁴²⁷ Moškova 1963, p. 42, pl. 27/12-14.

⁴²⁸ Cf. Hazanov 1963, p. 62, 64.

⁴²⁹ Hazanov 1963, p. 64.

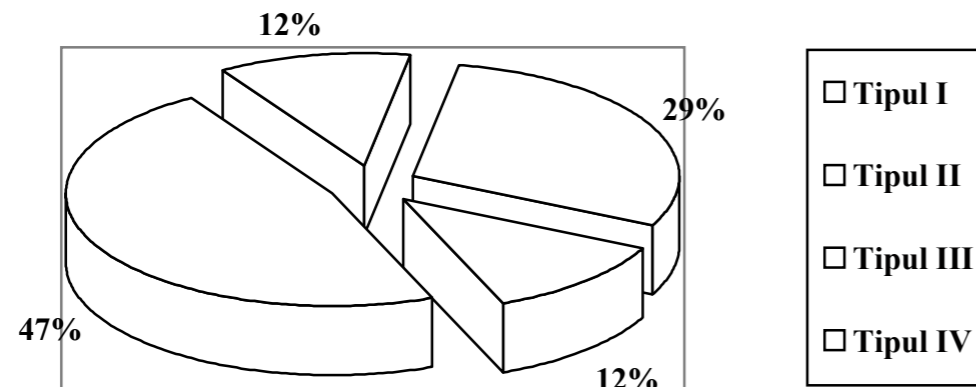
⁴³⁰ Skripkin 1990, p. 150, fig. 44.

⁴³¹ Marčenko 1996, p. 15-16.

⁴³² Alexeeva 1978, p. 28, tipurile Ia și Ib.

Descoperirile de oglinzi (în procente)

VI. 4. 1. Câteva considerații privind oglinzile din mediul sarmatic timpuriu din spațiul dintre Don și Nistru

Oglinzile din mormintele sarmatice timpurii din spațiul de care ne ocupăm, prezentate în acest subcapitol, deși nu reprezintă o varietate tipologică prea mare, aparțin tipurilor care au fost utilizate într-o anumită perioadă de timp pe întreg spațiul locuit de către aceștia.

Astfel, numărul oglinzilor descoperite se ridică la ora actuală la 17. Ele sunt de patru tipuri diferite și au o încadrare cronologică largă. Dintre acestea cele mai numeroase sunt oglinzile cu discul rotund și plat (tipul III), reprezentate prin opt exemplare, care provin în totalitate din morminte. Acestea sunt urmate, în ordine numerică, de cinci oglinzi cu marginea îngroșată și mâner în formă de cui (tipul I). Oglinzile cu marginea îngroșată și mânerul atașat (tipul II) și cele cu bordură pe margine (tipul IV) sunt reprezentate doar de câte două exemplare (Cf. Tab. 13).

Analiza oglinzilor ne-a permis să constatăm că cele aparținând tipurilor III și IV se întâlnesc cu o frecvență mai mare sau mai mică în mormintele sarmatice din perioada timpurie din spațiul locuit de aceștia și sunt continuatoarele tradiției culturii sauromatice. Pe de altă parte, oglinzile de tipul I și II sunt caracteristice, în linii mari, intervalului cronologic dintre secolele III-I a. Chr. Dintre cele patru tipuri de oglinzi, cele de tipul III au cea mai mare durată de existență, ele întâlnindu-se la sauromați în secolele VI-V a. Chr., iar apoi pe parcursul secolelor IV a. Chr. – I p. Chr. pe întregul teritoriu locuit de sarmați.

La fel ca și mormintele sarmatice timpurii din spațiul de la est de Don și în cele din regiunea și perioada studiată oglinzile de tipul I și III sunt mai numeroase decât cele de tipul II și IV. În altă ordine de idei, se mai remarcă faptul că varietatea tipologică a oglinzilor din mormintele sarmatice timpurii din zona de la vest de Don este mult mai mică decât în cea de la est de acest fluviu. Situația menționată este, totuși, una normală în condițiile în care numărul vestigiilor sarmatice timpurii din regiunea studiată nu este numeros, iar imensul spațiu de la est de Don este leagănul culturii sarmatice.

În legătură cu piesele în discuție se mai poate evidenția că opt dintre ele sunt fragmentare⁴³³, șase sunt întregi⁴³⁴, două au fost descoperite sparte, dar întregibile⁴³⁵, iar pentru una nu cunoaștem starea în care a fost descoperită⁴³⁶.

⁴³³ Alexandrovsk T 10 M 2; Babino M 4; Carivka T 2 M 2; Frunze T 2; Kairy T 1 M 23; Mihajlovka; Novobarannikovka T 2 M 1; Žovnino.

⁴³⁴ Novolugansk T 1 M 1; Podgorodnoe T 3 M 8; Razdol'skoe i Novoselki T 3 M 4; Sokolovo T 1 M 1; Ševčenko T 2 M 18; Vasil'evka T 1 M 3.

⁴³⁵ L'vovo T 1 M 1; Soloncy.

⁴³⁶ Proletarskoe.

Mai mult decât, atât în unele cazuri oglinzile au fost descoperite împreună cu piese de podoabă și vestimentație, care au confirmat datele existente⁴³⁷ și s-au introdus unele precizări privind limitele cronologice ale acestora⁴³⁸.

În sfârșit, ar mai trebui spus că deși oglinda reprezintă cel mai cunoscut obiect din serviciul de toaletă, aceasta era totuși o piesă destul de scumpă. Astfel, înlocuirea unei oglinzi sparte din întâmplare era greu de realizat, mai ales atunci când aceasta era un import.⁴³⁹

La ora actuală este greu de spus dacă toate oglinzile erau confecționate de sarmați sau erau artefacte importate din altă parte. Existența în unele morminte a două tipuri de oglinzi diferite ne duce cu gândul la faptul că unele dintre acestea erau produse, probabil, de sarmați⁴⁴⁰, iar altele constituiau importuri⁴⁴¹. Mai mult decât atât, existența a două oglinzi în același mormânt sugerează și poziția înaltă pe care a ocupat-o în societate defunctul. Totodată, nu este exclus ca prezența în același mormânt a două piese de aceeași factură să se lege și de intenția defuncților de a o transmite cuiva “din lumea de dincolo”. De altfel, astfel de cazuri de “transmitere” a obiectelor care au aparținut defunctului sunt semnificate și în etnografie⁴⁴². În sfârșit, ar trebui spus că, dacă oglinzile erau obiecte destul de scumpe pe care nu și le permitea oricine și dacă exista obligativitatea de a depune în mormânt toate bunurile care au aparținut defunctului în viața atunci, acest fapt este și o dovadă, în plus, a diferențierilor sociale din lumea sarmată. Ca urmare a acestei situații, dar luând în calcul și faptul că oglinzile se întâlnesc doar în unele morminte sarmatice, uneori doar fragmente ale acestora, putem presupune că și pentru sarmați oglinda era un obiect scump și prețios pe care nu și-l permitea oricine⁴⁴³.

Pe lângă oglinzile întregi și fragmentare, în mormintele sarmatice se întâlnesc și oglinzi întregi, dar care au urme de spargere intenționată pe partea reflectantă⁴⁴⁴. Cercetătorii leagă acest fenomen de obiceiul distrugerii intenționate a oglinzii după moartea proprietarului care avea ca scop eliberarea sufletului defunctului⁴⁴⁵. Totuși, trebuie precizat, că numărul oglinzilor sparte intenționat este extrem de redus, în plus sunt și din morminte din perioade diferite ale existenței culturii sarmatice. Mai mult decât atât, acestea au fost distruse în moduri diferite ceea ce impune o abordare diferențiată a cauzelor care au dus la spargerea lor⁴⁴⁶. În urma unei analize atente a condițiilor și stării oglinzilor în momentul descoperirii, T. M. Kuznecova a remarcat că cea mai mare parte a oglinzilor sunt descoperite întregi, iar cele care sunt sparte fie provin din morminte distruse sau jefuite, fie fac parte din morminte unde oglinzile au fost depuse întregi (descoperite *in situ*), dar care s-au deteriorat datorită coroziunii și a presiunii pământului⁴⁴⁷. Un ultim argument în favoarea celor menționate mai sus este prezența în același mormânt a oglinzilor întregi alături de cele sparte, cât și existența a două forme întregi.

T. M. Kuznecova a presupus că spargerea intenționată a oglinzii nu era legată de cultul morților ci a fost rezultatul influenței magice asupra omului viu prin obiectul ce înlocuia persoana și care conținea atât oglindirea proprietarului, cât și, probabil, reprezenta “un spațiu al sufletului” celui

⁴³⁷ Vezi în acest sens descoperirile din M 4 de la Babino, T 1 M 1 de la Novolugansk, T 1 M 1 de la Sokolovo sau T 1 M 3 de la Vasil'evka.

⁴³⁸ Exemplul cel mai bun îl constituie descoperirea de la Soloncy unde alături de o oglindă de tipul II se mai aflau o fibulă din aur de tipul III, una din bronz de tipul VIII, două brățări din aur de tipul II și un cercel de tipul I.

⁴³⁹ După cum am mai menționat pentru perioada sarmatică, avem de-a face cu mai multe tipuri de oglinzi (Cf. Hazanov 1963, p. 59, fig. 1; Skripkin 1990, p. 88-97, 142-156, fig. 34-26, 44).

⁴⁴⁰ La ora actuală nu există nici o dovadă a producerii de către sarmați a acestei categorii de artefacte. Totuși nu se poate exclude existența unor meșteri sarmați care au învățat tehnica de producere a oglinzilor de la meșterii din Asia Centrală, Caucaz sau orașele grecești și Regatul Bosporan. În sfârșit, nu poate fi omisă nici posibilitatea prezenței unor meșteri străini, în mediul sarmatic, care produceau anumite categorii de piese la comandă.

⁴⁴¹ Cf. Kuznecova 1988, p. 57.

⁴⁴² D'jakonova 1975, p. 44, 45; Kuznecova 1988, p. 54.

⁴⁴³ Cf. Kuznecova 1988, p. 52-61.

⁴⁴⁴ Kuznecova 1988, p. 57-58.

⁴⁴⁵ Hazanov 1964, p. 91, 94.

⁴⁴⁶ Cf. Kuznecova 1988, p. 57-58.

⁴⁴⁷ Kuznecova 1988, p. 54-56, tab. 5. În urma analizei tuturor descoperirilor de oglinzi din mormintele sarmatice din spațiul de la est de Carpați am constatat o situație similară.

din urmă⁴⁴⁸. Fără a intra în prea multe detalii, trebuie precizat că, doar oglinzile distruse intenționat prin lovitură în partea reflectantă pot fi explicate ca acțiuni magice îndreptate împotriva omului viu⁴⁴⁹. La acestea pot fi adăugate și oglinzile sparte și împrăștiate prin morminte⁴⁵⁰. Însă nu tot timpul deteriorarea părții reflectante a oglinzii era legată de magie, în acest sens dovadă fiind exemplarele care au fost găurite pentru a fi atârinate. În ceea ce privește prezența unor oglinzi fragmentare în mormintele sarmatice, aceasta credem că trebuie explicată în primul rând ca un simbol al oglinzii, iar în al doilea ca o dovadă a valorii acesteia chiar dacă ea era fragmentară.

Cert este că, deși în legătură cu existența sau inexistența oglinzilor în mormintele sarmatice s-au emis mai multe ipoteze, un lucru este sigur și anume acela că oglinda nu a constituit o piesă obligatorie în ritualul funerar al sarmaților. Mai mult decât atât, este dificil de a explica prezența lor în morminte atâta timp cât noi nu cunoaștem principiile după care era ales inventarul funerar. Ceea ce știm cu siguranță, pe baza descoperirilor arheologice, este că oglinzile sunt prezente în aproximativ 20-30% din mormintele sarmatice, cu precădere în cele de femei. Această situație se datorează în primul rând faptului că ele erau niște obiecte destul de scumpe pe care nu și le putea permite oricine. Datorită rolului oglinzii și importanța acesteia pentru persoana care o deținea⁴⁵¹, credem că în mare parte ele ajungeau în mormintele primilor proprietari, mai ales atunci când aveau și o semnificație aparte pentru posesor.

VI. 5. VASE DIN METAL

Între descoperirile sarmatice din spațiul și perioada cercetată o categorie aparte o constituie vasele din bronz și argint.

Răspândirea lor în mediul sarmatic studiat este considerabil redusă față de alte categorii de materiale. Astfel, la ora actuală vase din metal păstrate întregi provin din mormântul distrus de la Bulahovka și tezaurul de la Velikoploskoe, cât și de la Novočerkassk. La acestea se mai adaugă o toartă fragmentară de la un vas de bronz din tezaurul de la Jančokrak și câteva mici fragmente de la un vas din același metal de la Bulahovka (Cf. Fig. 86).

Nici numărul tipurilor de vase de argint și bronz nu este prea mare. În linii mari, se poate vorbi cu siguranță, de două tipuri de vase de argint și două de bronz. În ceea ce privește fragmentele de la vasele de bronz de la Jančokrak și Bulahovka, pentru acestea este imposibil de stabilit tipul de vas din care au făcut parte.

În cele ce urmează ne vom opri doar asupra cupelor din argint (Bulahovka, Velikoploskoe), situlei (Novočerkassk) și celor două cazane din bronz (Bulahovka, Velikoploskoe).

Analiza vaselor de argint prezintă un deosebit interes, în primul rând pentru faptul că sunt produse de meșterii greci, iar în al doilea rând pentru că ele constituie produse supuse modei și gustului, fapt care determină o datare mai restrânsă a acestora. Același lucru se poate spune și despre situlele din bronz care constituie importuri în mediul sarmatic timpuriu. Fără a exagera în acest sens, este totuși de menționat că atât cupele din argint, cât și situla și cazanele de bronz se datează exact și oferă elemente de datare pentru celelalte materiale arheologice.

VI. 5. 1. Vase de argint

Între descoperirile analizate sunt patru cupe din argint. Dintre acestea, trei provin din mormântul distrus de la Bulahovka (Fig. 9/1,3-4, 63/1-2), iar una din cadrul tezaurului de la Velikoploskoe (Fig. 45/7, 63/3).

Cupele de la Bulahovka au o formă semisferică simplă și au fost realizate din argint masiv prin martelare. Ele au buza evazată și îngroșată în interior la fel ca și unele dintre cupele cu pereții conici. Una din cupe are în partea centrală din exterior o adâncitură, iar alta este decorată pe fund cu

patru cercuri concentrice, iar pe buză în partea exterioară cu 40 de linii gravate (Fig. 9/1, 3). Cea de-a treia cupă este identică ca formă cu cele precedente, doar că nu este decorată pe fund și pe marginea exterioară (Fig. 9/4).

În ceea ce privește cupa semisferică de la Velikoploskoe, aceasta este din argint masiv și are marginea ușor invazată. Pe partea exterioară, sub buză, ea este decorată cu două șiruri paralele formate din mici cerculețe realizate cu un obiect cu vârful ascuțit, iar spațiul dintre ele este decorat cu un ornament care are aspectul unei "împletituri" realizate prin ciocănire. Toată suprafața exterioară a cupei este împărțită în figuri geometrice ale căror contururi sunt formate din puncte realizate cu ajutorul unui obiect cu vârful ascuțit (Fig. 45/7, 63/3).

Atât cupele conice, cât și cele semisferice sunt forme elenistice⁴⁵², purtând numele generic de *mastoi*, fie că sunt decorate sau nu, și se datează în general în secolele II-I a. Chr.⁴⁵³.

Astfel de cupe, provenind din tezaure sau morminte, se cunosc de pe teritoriul Spaniei și Portugaliei⁴⁵⁴, în Italia⁴⁵⁵, Grecia⁴⁵⁶, Bulgaria⁴⁵⁷, România⁴⁵⁸, Rusia⁴⁵⁹ și Pakistan⁴⁶⁰. Cupe conice și semisferice din argint se află și în colecția Muzeului J. Paul Getty (SUA)⁴⁶¹.

Avem de-a face, așadar, cu o formă simplă de vas, descoperită în zeci de exemplare, de multe ori identice în cele mai mici detalii, pe o arie geografică extrem de largă. Această situație a permis să se constate că forma lor aparține epocii elenistice târziu și culturii materiale greco-elenistice, iar în al doilea rând a dat posibilitatea comparării diferitelor exemplare, din zone geografice diferite, cât și stabilirea limitelor cronologice ale formei în general⁴⁶². Totodată, datorită faptului că marea majoritate a cupelor provin din tezaure și morminte, care în unele cazuri aveau în compoziția lor elemente de datare semnificative⁴⁶³, s-a putut stabili și perioada de confecționare a acestora. Mai mult decât atât, în cea mai mare parte a lor, exemplarele descoperite variază în limite cronologice asemănătoare.

Astfel, pentru cupele din Peninsula Iberică, descoperite împreună cu monede, s-au indicat ca datare ultimii ani ai secolului II – primele două decenii a secolului I a. Chr.⁴⁶⁴. Majoritatea celorlalte exemplare, însă, au fost date de către K. Raddatz, prin analogie cu primele, în aceeași perioadă, uneori prelungind-o pe parcursul secolului I a. Chr., dar fără a face precizări⁴⁶⁵. I. Glodariu a remarcat "rigiditatea limitelor cronologice stabilite de K. Raddatz, precum și posibilitatea prelungirii datării unor piese pe tot parcursul primei jumătăți a secolului I a. Chr., posibilitate care ar rezulta din luarea în considerație a perioadelor – uneori posibile, alteori probabile – de îngropare a tezaurilor și prin analogie cu alte descoperiri din zone geografice deosebite"⁴⁶⁶.

⁴⁴⁸ Strong 1966, p. 108-111.

⁴⁴⁹ Kūthmann 1958, p. 98-120 stabilește limita cronologică superioară pentru bolurile decorate pe la mijlocul secolului I a. Chr.; Strong 1966, p. 108-111; Raddatz 1969, p. 88. În studiul dedicat tezaurilor dacice din argint K. Horedt a atribuit vasele semisferice tipului G2 cele conice simple tipului G3a, iar pe cele cu bogat decor exterior tipului G3b (Horedt 1973, p. 143-144, fig. 8). La rândul său I. Glodariu atribuie aceluiași tip vasele de argint cu o formă, dar le-a împărțit în două variante: 1. conice, 2. semisferice. Tot el a încadrat cupele conice cu un bogat decor exterior într-un tip separat alături de pocalele cu picior și toarte (Glodariu 1974, p. 65).

⁴⁵⁴ Raddatz 1969, p. 86-89, 199-200, 204-205, 208, 210, 222, 225, 227, 240, 242, 251, 258, 264-266, 269, 271, 280.

⁴⁵⁵ Raddatz 1969, p. 87.

⁴⁵⁶ Raddatz 1969, p. 87.

⁴⁵⁷ Velkov, Danov 1938, p. 442-444; Milčev 1973, p. 1-4, fig. 1-2; Glodariu 1975, p. 23, nota 33.

⁴⁵⁸ Popescu 1948, p. 35, 55, 61, fig. 1/1, 4, 11/1; Popescu 1958, p. 184-187; Horedt 1973, p. 143-144, cat. nr. 10, 32, 61, 92; Glodariu 1974, p. 64-65; Glodariu 1975, p. 19-23, pl. I-II cu toată bibliografia și descoperirile de pe teritoriul României; Glodariu, Moga 1994, p. 36, 42-43, fig. 4.

⁴⁵⁹ Spicyn 1909, p. 22, fig. 35; Strong 1966, p. 109; Kropotkin 1970, p. 85, nr. 718, fig. 45/3; Kostenko 1978, p. 80.

⁴⁶⁰ Pfrommer 1993, p. 43.

⁴⁶¹ Pfrommer 1993, p. 43, 57, cat. nr. 22-24, 77.

⁴⁶² Cf. Kūthmann 1958, p. 98-120; Strong 1966, p. 108-111; Raddatz 1969, p. 88; Horedt 1973, p. 156, 161; Glodariu 1975, p. 23, 25; Pfrommer 1993, p. 43, 57.

⁴⁶³ Cf. în acest sens unele dintre descoperirile din România (Glodariu 1975, p. 19-34; Glodariu, Moga 1994, p. 33-48), Bulgaria (Milčev 1973, p. 1-14), Rusia (Spicyn 1909, p. 19-23) sau tezaurul nr. I de la Muzeul J. Paul Getty (Pfrommer 1993, p. 5-46, cat. 1-65).

⁴⁶⁴ Raddatz 1969, p. 53.

⁴⁶⁵ Raddatz 1969, p. 53.

⁴⁶⁶ Glodariu 1975, p. 23.

⁴⁴⁸ Cf. Kuznecova 1988, p. 58-59.

⁴⁴⁹ Tokarev 1964, p. 80-95.

⁴⁵⁰ Cf. Kuznecova 1988, p. 56, 59, tab. 6.

⁴⁵¹ Vezi în acest sens Kuznecova 1988, p. 52-61 cu toată bibliografia.

Cupele de la Bohot (Bulgaria) au fost datate, pe baza sitului din bronz cu care se aflau împreună, cândva în secolul I a. Chr.⁴⁶⁷. În sfârșit, bogatul tezaur de la Jakimovo, care avea în componența sa patru cupe conice, din care una cu reprezentare în relief, se consideră că aparținut unui aristocrat trac care a trăit la sfârșitul secolului I a. Chr. sau ceva mai târziu⁴⁶⁸.

În mediul sarmatic astfel de cupe sunt cunoscute din "tezaurul" de la Ahtanizovskaja⁴⁶⁹ și mormântul de la Novodžerelievskaja⁴⁷⁰.

Bogatul "tezaur" de la Ahtanizovskaja, descoperit în 1900, a fost datat de unii cercetători în secolul II a. Chr.⁴⁷¹ sau în secolele III-II a. Chr.⁴⁷², iar de alții în secolul I a. Chr.⁴⁷³. Datorită valorii "tezaurului", care, printre altele, avea în componența sa mai multe falere din argint aurit, aplicații din aur și argint, trei colane din aur, o cunună de lauri din aur, două fibule din aur de formă ovală, un *kantbaros* din sticlă și un vas din argint la care se mai adaugă un coif cu calotă conică și obrajare mobile (tip Pilos)⁴⁷⁴ și o oglindă cu discul rotund și plat⁴⁷⁵, se poate spune că "tezaurul" în discuție, prin însăși compoziția lui, indică o perioadă întinsă de acumulare. Îngroparea lui a avut loc, cel mai probabil, cândva, la sfârșitul secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr. În sfârșit, mormântul de la Novodžerelievskaja, care avea în inventar și o cupă conică, a fost datat de N. V. Anfimov în a doua jumătate a secolului II a. Chr.⁴⁷⁶, iar de către K. F. Smirnov în secolul II a. Chr.⁴⁷⁷. La rândul său, I. I. Marčenko, în urma unei analize a întregului inventar, a datat mormântul la începutul secolului I a. Chr.⁴⁷⁸. Întrucât în inventarul mormântului se aflau câteva falere din argint aurit cu motive geometrice și fitomorfe, o oglindă cu discul rotund și plat, o cupă din sticlă și mai multe aplicații din aur, cât și două cazane sarmatice din bronz, care aparțin tipului care se datează în secolele I a. Chr. – I p. Chr.⁴⁷⁹, considerăm că întregul mormânt se datează, cel mai probabil, în prima jumătate a secolului I a. Chr.

Pentru cupele de la Bulahovka (Fig. 9/1, 3-4, 63/1-2), analogii exacte nu cunoaștem, însă ele sunt foarte apropiate de cele conice cu buza îngroșată și ușor răsfrântă. Cele mai apropiate analogii pentru cupele în discuție sunt cele semisferice din tezaurul din secolul I a. Chr. de la Sincraieni, care au de asemenea buza ușor îngroșată și evazată, dar care diferă prin ornament⁴⁸⁰. În ceea ce privește mormântul de la Bulahovka credem că acesta se datează, cel mai probabil, cândva în prima jumătate a secolului I a. Chr.

Cupa de la Velikoploskoe (Fig. 45/7, 63/3) a fost datată de către autorii care au publicat întreaga descoperire, pe baza analogiilor ca formă și ornament ce există printre cupele ceramice "megariene", la sfârșitul III a. Chr.⁴⁸¹. Această încadrare cronologică a cercetătorilor G. A. Dzis-Rajko și E. F. Suničuk se bazează pe presupunerea că prototipurile metalice le preced pe cele reproduse în ceramică⁴⁸². S. V. Polin a remarcat, însă, că perioada de producere a cupelor ceramice, în marea majoritate a centrelor, a avut loc în secolele II-I a. Chr., iar exemplarele din nordul Mării Negre se datează în a doua jumătate a secolului II – secolul I a. Chr.⁴⁸³. Același autor consideră că în

această perioadă au ajuns în nordul Mării Negre atât cupele "megariene" ceramice, cât și cele metalice⁴⁸⁴. Tot el a datat complexului de la Velikoploskoe, pe baza cazanului și a cupei, în limitele secolelor II-I a. Chr., cu accentul pe cel din urmă⁴⁸⁵.

Nu cunoaștem o analogie exactă pentru cupa de la Velikoploskoe. O cupă care are o formă similară, datată în secolul I a. Chr., există, însă, în tezaurul nr. 3 din Muzeul J. Paul Getty⁴⁸⁶. Nu sunt cu mult deosebite, ca formă, nici cupele semisferice din Peninsula Iberică⁴⁸⁷, dar nici cea din bogatul tezaur dacic de la Lupu⁴⁸⁸. În ceea ce privește decorul de pe suprafața exterioară lipsesc de asemenea analogiile exacte, iar un decor similar doar aceluia de sub buza cunoaștem pe un bol din argint din secolul II a. Chr. care se păstrează în Muzeul de Artă din Toledo⁴⁸⁹.

Pe baza datării tuturor pieselor de la Velikoploskoe, și în mod special a cazanului de bronz, care aparține tipului ce se datează în secolul I a. Chr. – I p. Chr.⁴⁹⁰, cât și a psaliilor cruciforme, considerăm că obiectele din cadrul acestui tezaur i-au aparținut unui războinic sarmat care a trăit, cel mai probabil, la sfârșitul secolului II - prima jumătate a secolului I a. Chr. În ceea ce privește cupa, aceasta, chiar dacă a fost produsă sau achiziționată cândva în secolul II a. Chr., nu exclude o utilizare îndelungată, mai ales că este un produs de lux.

VI. 5. 2. Vase de bronz

Această categorie de vase este reprezentată, după cum am menționat, printr-o situlă de la Novočerkassk (Fig. 63/1) și două cazane care provin din mormântul distrus de la Bulahovka (Fig. 9/2, 64/1) și din tezaurul de la Velikoploskoe (Fig. 45/8, 64/2).

VI. 5. 2. 1. Cazane

Cazanele de la Bulahovka (Fig. 9/2, 64/1) și Velikoploskoe (Fig. 45/8, 64/2) aparțin tipului IV în clasificarea lui V. M. Kosjanenko și V. S. Flerov⁴⁹¹ și tipului II în cea a lui N. A. Bokovenko⁴⁹². Acestea au buza mai mult sau mai puțin invazată, corpul semisferic așa cum este în cazul cazanului de la Bulahovka sau în formă ovoidală cu umerii slab evidențiați ca la exemplarul de la Velikoploskoe. Corpul acestora este prins, de regulă, prin sudare, dar și cu ajutorul niturilor, de un picior de formă tronconică sau de forma unei pâlnii. Acestea au prevăzute câte două toarte arcuite, amplasate vertical și decorate cu câte trei butoni. În unele cazuri toartele se prelungesc prin brâuri în relief pe corpul vasului. La acestea se mai adaugă alte două tortițe, de mici dimensiuni, amplasate simetric, sub forma unor urechiușe care leagă buza de corp. Din păcate, exemplarul de la Velikoploskoe avea toartele arcuite rupte din vechime și nu era prevăzut cu tortițe în formă de urechiușe.

Cea mai mare parte a cazanelor de acest tip sunt decorate pe corp cu un brâu în relief care imită șnurul. Sunt însă și cazuri când corpul este decorat cu două brâuri, așa cum este și pe exemplarul de la Bulahovka sau lipsesc, la fel ca pe cel de la Velikoploskoe⁴⁹³.

Cazanele de acest tip sunt de regulă, față de celelalte tipuri de cazane sarmatice, de mari dimensiuni și au înălțimea ce variază între 35 și 63 cm⁴⁹⁴. Ele se datează în secolele I a. Chr. – I p. Chr.⁴⁹⁵

⁴⁶⁷ Glodariu 1975, p. 23.

⁴⁶⁸ Milčev 1973, p. 10. Pe baza fragmentelor de la o strecurătoare, a atașelor cu delfini afrontați, cât și a toartei cu capete de lebedă stilizate de la o situlă de bronz I. Glodariu consideră că îngroparea tezaurului la sfârșitul secolului I a. Chr. nu este sigură (Glodariu 1975, p. 23).

⁴⁶⁹ Spicyn 1909, p. 22, fig. 35; Kropotkin 1970, p. 85, nr. 718, fig. 45/3.

⁴⁷⁰ Kostenko 1978, p. 80; Marčenko 1996, p. 40.

⁴⁷¹ Rostovcev 1993, p. 42.

⁴⁷² Mordvinceva 1996, p. 10-11.

⁴⁷³ Fettich 1953, p. 169; Popescu 1958, p. 194; Strong 1966, p. 109; Raddatz 1969, p. 88.

⁴⁷⁴ Vezi pentru coifurile de tip Pilos la Waurick 1988, p. 151-163.

⁴⁷⁵ Cf. Spicyn 1909, p. 19-23, fig. 1-2, 4-35.

⁴⁷⁶ Kostenko 1978, p. 80.

⁴⁷⁷ Smirnov 1984, p. 110.

⁴⁷⁸ Marčenko 1987, p. 50; 1996, p. 78.

⁴⁷⁹ Cf. Bokovenko 1977, p. 232, 233, tipul II; Kosjanenko, Flerov 1978, p. 197-199, 203, tipul IV.

⁴⁸⁰ Popescu 1958, p. 157-206. Glodariu 1974, p. 65, pl. XXXV/a4a, a4/b; Glodariu 1975, p. 20, pl. I/4/1, 4/2.

⁴⁸¹ Dzis-Rajko, Suničuk 1984, 157, 158; Simonenko 1982, p. 242 data complexul în secolul III a. Chr.

⁴⁸² Dzis-Rajko, Suničuk 1984, 157.

⁴⁸³ Polin 1992, p. 55.

⁴⁸⁴ Polin 1992, p. 55.

⁴⁸⁵ Polin 1992, p. 55.

⁴⁸⁶ Pfrommer 1993, p. 57, cat. 77, p. 231, nr. 77.

⁴⁸⁷ Raddatz 1969, pl. LXVI.

⁴⁸⁸ Glodariu, Moga 1994, p. 36, fig. 4.

⁴⁸⁹ Pfrommer 1993, p. 33-34, fig. 30.

⁴⁹⁰ Cf. Bokovenko 1977, p. 232, 233, tipul II; Kosjanenko, Flerov 1978, p. 197-199, 203, tipul IV.

⁴⁹¹ Kosjanenko, Flerov 1978, p. 197-199, 203.

⁴⁹² Bokovenko 1977, p. 232-233, fig. 3/II.

⁴⁹³ Cf. pentru cazanele acestui tip din mediul sarmatic Kapošina 1965, p. 50, fig. 17/1; Skripiuk 1970, p. 206, 207; Bokovenko 1977, p. 232-233, fig. 3/II; Kosjanenko, Flerov 1978, p. 197-199, 203.

⁴⁹⁴ Bokovenko 1977, p. 232.

⁴⁹⁵ Kapošina 1965, p. 50-51; Bokovenko 1977, p. 233; Kosjanenko, Flerov 1978, p. 203.

(cu precădere în cel din urmă) și au fost descoperite preponderent în mormintele sarmatice din stepele din regiunea Kuban, Donul de Jos și mai rar în zona Volgăi⁴⁹⁶.

Cazanul de la Bulahovka se datează, pe baza bogatului inventar al mormântului, printre care cinci falere și trei cupe semisferice din argint, cel mai probabil, în prima jumătate a secolului I a. Chr. În ceea ce privește însă exemplarul de la Velikoploskoe acesta a fost datat, ca și întregul complex, la sfârșitul secolului III a. Chr.⁴⁹⁷ sau chiar pe toată durata acestuia⁴⁹⁸. În urma unei analize atente a întregului inventar S. V. Polin a datat complexul în limitele secolelor II-I a. Chr., cu accentul pe secolul I a. Chr.⁴⁹⁹.

Pe baza faptului că vasele analizate sunt descoperite, de regulă, în complexe funerare care au aparținut aristocrației, acestea reprezentau o anumită valoare în societate fiind obiecte pretențioase și de lux, prin valoarea lor, nu la îndemâna oricui⁵⁰⁰. Dovadă în acest sens sunt și urmele de reparații de pe unele cazane⁵⁰¹, inclusiv pe cele de la Bulahovka și Velikoploskoe. Foarte probabil că în unele cazuri posesorii cazanelor încercau să le păstreze pe acestea în uz cât mai mult timp, ceea ce era determinat, probabil, de cauze materiale și spirituale⁵⁰². În plus, ele erau prețuite și ca produse pentru realizarea cărora se necesita un mare volum de muncă.

Cazanele sarmatice la fel ca și în cele scitice au fost folosite pentru fierberea cărnii animalelor sacrificate⁵⁰³, prepararea unor mâncăruri, cât și prepararea și turnarea unor băuturi⁵⁰⁴.

Deși la ora actuală pentru cazanele tipului menționat s-a stabilit o încadrare cronologică mai exactă, problema datării acestora nu poate fi considerată pe deplin rezolvată. Această situație se datorează faptului că ele erau realizate dintr-un material care permitea o existență mai îndelungată, uneori chiar mai multe decenii. Ca urmare, perioada exactă de producție, cât și cea de utilizare rămâne necunoscută. Respectiva problemă va putea fi rezolvată doar în urma unei cercetări minuțioase a unei grupe mari de cazane de același tip, care provin din morminte, tezaur sau depozite bine databile.

Este dificil să vorbim cu certitudine și despre centrele de producere a cazanelor de diferite tipuri, cât și despre aria lor exactă de răspândire, deoarece pentru aceasta este nevoie de o evidență a tuturor descoperirilor, precum și de dovezi clare că au fost produse în anumite centre sau zone. Ceea ce se poate afirma este că pentru confecționarea lor era nevoie de condiții optime, nu întotdeauna accesibile nomazilor, cât și o mare măiestrie din partea meșterului⁵⁰⁵. În cazul cazanelor de tipul același de la Bulahovka și Velikoploskoe se poate spune, pe baza numărului de descoperiri, că un posibil centru de producție s-a aflat în regiunea Kuban și Donul de Jos.

VI. 5. 2. 2. Situle

Această categorie de vase este reprezentată de situla de la Novočerkassk (Fig. 63a/1). Ea este fără atașe și toarte, are buza evazată, gâtul de formă tronconică, umerii arcuiți și bine evidențiați, iar fundul plat.

⁴⁹⁶ Cf. KAPOŠINA 1965, p. 49-51; BOKOVENKO 1977, p. 233, fig. 4 cu toată bibliografia și descoperirile cunoscute la acea dată; KOŠJANENKO, FLEROV 1978, p. 202-203 cu toată bibliografia. Pentru cazanele din complexe sarmatice de secol I a. Chr. din regiunea Kuban vezi MARČENKO 1984, p. 52; MARČENKO 1996, p. 35, nota 1, fig. 100/11, 101/5; DITLER 1972, p. 67; KOZENKOVA 1980, p. 78; GUŠČINA, ZASECKAJA 1989, p. 99.

⁴⁹⁷ DZIS-RAJKO, SUNIČUK 1984, p. 158.

⁴⁹⁸ SIMONENKO 1982, p. 242.

⁴⁹⁹ POLIN 1992, p. 54-55.

⁵⁰⁰ Cf. pentru condițiile de descoperire a cazanelor la KAPOŠINA 1965; KROPOTKIN 1970, p. 95 nr. 822; SKRIPKIN 1970; BOKOVENKO 1977, KOŠJANENKO, FLEROV 1978; MUHOPAD 1986; RAEV 1986, p. 33, 38, 39, 44-48, 51-53; BESPALYJ 1986, p. 77-78. ILYUKOV 1986, p. 79-80; SIMONENKO 1993, p. 62; ŠČERBAKOVA, KAŠUBA 1993. Un complex similar, ca inventar, cu cel de la Bulahovka, dar în care erau două cazane de același tip, a fost descoperit la Novodžerelievskaja (Cf. KOSTENKO 1978, p. 80).

⁵⁰¹ Cf. în acest sens MAXIMOV 1966, p. 51-56; SKRIPKIN 1970, p. 207; BOKOVENKO 1977, p. 234; KOŠJANENKO, FLEROV 1978; MAXIMENKO 1983, p. 87-90.

⁵⁰² Vezi în acest sens la SKRIPKIN 1970, p. 207; BOKOVENKO 1977, p. 234.

⁵⁰³ BOKOVENKO 1977, p. 234.

⁵⁰⁴ Pentru astfel de cazane care au în partea superioară a corpului un orificiu pentru turnare vezi la RAEV 1986, pl. 39, 70/1; SIMONENKO 1993, p. 62, 84, fig. 19/2v.

⁵⁰⁵ Cf. pentru modul de realizare al cazanelor sarmatice la MAXIMOV 1966, p. 58-61; PAZUHIN 1970, p. 282-284.

Din punct de vedere al formei, situlele oarecum asemănătoare cu toarte cu atașe din bronz în formă de delfini sau frunze cordiforme (Eggers 18-19), dar și cu atașe din fier (Eggers 20), apar frecvent în mediul germanic din epoca Latène târzie atât la vest, cât și la est de Oder⁵⁰⁶. După H. Willers toate aceste situle au fost confecționate în Campania (Capua), între anii 125-25 a. Chr. și au ajuns spre nord prin Aquileia⁵⁰⁷. La rândul său H. J. Eggers data tipul 18 în etapele A și B 1, iar tipurile 19-20 în etapa A⁵⁰⁸. R. Hachmann data situlele de tipul Eggers 18-20, sub semnul întrebării, în faza sa mijlocie (cca. 60-30 a. Chr.), însă menționează că tipurile Eggers 18 și 19 durează până în faza târzie (cca. 30 a. Chr. – 0), în comparație cu tipul Eggers 21 care este mai timpuriu⁵⁰⁹. Pe de altă parte, J. Werner a exprimat părerea că situlele de tipul Eggers 19 ar putea fi mai vechi decât cele de tipul 18. În opinia sa, punctul de greutate a producției se plasează abia în epoca lui Augustus, iar finalul, cel mai probabil, trebuie plasat în perioada domniei lui Tiberius⁵¹⁰. C. Redlich consideră că producerea tipurilor Eggers 18 și 19 a început și s-a sfârșit în epoca lui Augustus în timp ce situlele de tipul 20-22 puteau fi confecționate chiar mai târziu⁵¹¹. V. Sakař datează situlele de tipul Eggers 18 în perioada de la mijlocul secolului I a. Chr. și până la sfârșitul domniei lui Augustus⁵¹². În sfârșit, W. Wegewitz datează situlele de tipul 19 la mijlocul secolului I a. Chr.⁵¹³, iar J. Kunow adoptă aceeași poziție ca și J. Werner⁵¹⁴. În urma unei analize atente a situlelor de tipul Eggers 18-20, J. Wielowiejski a afirmat că varietatea formelor și tehnicii de confecționare permit presupunerea că diferite tipuri trebuie să fi fost produse în diferite centre cu diferite grade de specializare⁵¹⁵. Mai mult decât atât, același autor consideră că unele dintre ele au putut fi lucrate în aceeași perioadă, situație care explică dificultatea presupunerii duratei lor de circulație⁵¹⁶. În sfârșit, pe baza analizei răspândirii situlelor de tipul Eggers 18-20 J. Wielowiejski ajunge la concluzia că situlele de tipul 19 sunt mai vechi decât cele aparținând tipurilor 18 și 20⁵¹⁷. În ceea ce privește locul de producție W. Wegewitz exprimă părerea că situlele cu atașe în formă de delfini și frunze cordiforme, la fel ca și cele cu ornament bogat (mult mai rare), trebuie să fi fost produse în atelierile din Capua⁵¹⁸.

Revenind la situla de la Novočerkassk (Fig. 63a/1)⁵¹⁹, trebuie menționat că forma acesteia se deosebește totuși de cea a situlelor de tipul Eggers 18-20 sau 21-22 prin faptul că are umerii arcuiți, iar corpul mai bombat. Mai mult decât atât, aceasta, după cum am precizat mai sus, nu are nici atașe și nici orificii sau alte urme care să sugereze că acestea au existat. Situlele cu forme și proporții asemănătoare (buza evazată, umerii arcuiți și bine evidențiați, corpul bombat, iar diametrul maxim situat în partea superioară), care nu au atașe din bronz sau fier și nici orificii sau alte urme care să sugereze că acestea ar fi existat, sunt cunoscute la Bădeni, România⁵²⁰ și Sipoteni, R. Moldova⁵²¹. La acestea, însă, se mai adaugă situlele din tezaururile sarmatice de la Veseloja Dolina, Ucraina (Fig. 63a/3)⁵²² și Bădragii Noi, R. Moldova (Fig. 63a/4)⁵²³, mormântul sarmatic de la Severnyj (T 1 M 9)⁵²⁴, tezaurul de la Mar'evka (Fig.

⁵⁰⁶ Willers 1907, p. 22, pl. 1-2; Kostrzewski 1919, p. 208 sqq.; Eggers 1951, p. 160-161, pl. 4/18-20, harta 13-15; Wielowiejski 1985, p. 157 sqq.; Dąbrowska 1988a, p. 71.

⁵⁰⁷ Willers 1907, p. 22 sqq.

⁵⁰⁸ Eggers 1951, p. 160-161.

⁵⁰⁹ Hachmann 1960, p. 238 sq.

⁵¹⁰ Werner 1954, p. 57.

⁵¹¹ Cf. Wielowiejski 1985, p. 163, nota 135.

⁵¹² Cf. Wielowiejski 1985, p. 163.

⁵¹³ Wegewitz 1982, p. 44, 47.

⁵¹⁴ Cf. Wielowiejski 1985, p. 163.

⁵¹⁵ Wielowiejski 1985, p. 163.

⁵¹⁶ Wielowiejski 1985, p. 163.

⁵¹⁷ Wielowiejski 1985, p. 164.

⁵¹⁸ Wegewitz 1982, p. 47.

⁵¹⁹ Raev 1994, p. 350 sq., consideră această situlă alături de celelalte similare ei ca fiind de tipul Eggers 21-22.

⁵²⁰ Sanie 1973, p. 427, pl. 11/3; Sanie 1981, p. 60, pl. 56/3; Babeș 1993, p. 87-88, 182, pl. 44/16.

⁵²¹ Sergeev 1956, p. 135 sq.; Fedorov 1960, p. 25-26, 44, fig. 3/32, 34; Babeș 1993, p. 87-88, pl. 51/1-2.

⁵²² Simonenko 1999a, p. 101, fig. 46/1; Bărcă 2002, fig. 9/4.

⁵²³ Jarovoj, Čirkov 1988, p. 20-21, fig. 14/1; Babeș 1993, p. 87, nota 194, p. 230; Simonenko 1999a, p. 101, fig. 46/4; Bărcă 2002, p. 104, fig. 8/4.

⁵²⁴ Skripkin 1984, p. 223, fig. 3/III; Marčenko 1996, p. 38.

63a/2)⁵²⁵, mormântul de incinerare nr. 1 de la Zubowice (Polonia)⁵²⁶, cât exemplarele descoperite pe teritoriul Italiei, Spaniei, Franței și Iugoslaviei⁵²⁷. Aceste situle păstrau, însă, față de exemplarul de la Novočerkassk, sistemul de prindere a tortelor din fier din două semicercuri, care erau prinse între capete cu nituri. Astfel, ținând seama de toate acestea, credem că situla de la Novočerkassk este de același tip ca și cele menționate mai sus. În plus, trebuie precizat faptul că, deși aceste situle sunt oarecum asemănătoare ca formă cu cele de tipul Eggers 18-20, ele diferă în primul rând prin sistemul complicat de prindere al toartelor, dar și prin anumite aspecte ale formei⁵²⁸. Astfel, încadrarea sau atribuirea acestor situle tipurilor Eggers 18-20 sau 21-23, cât și utilizarea lor ca analogii, ni se pare nu tocmai corectă. De altfel, această opinie a fost exprimată de J. Wielowiejski⁵²⁹, iar mai târziu și de alți autori⁵³⁰. În ceea ce privește încadrarea cronologică a acestor situle, trebuie spus că ea ridică o serie de probleme. Astfel, cea mai veche situlă de acest tip provine din M 8 de la Montefortino, datat în intervalul cuprins între prima treime a secolului III a. Chr. și sfârșitul secolului III – începutul secolului II a. Chr.⁵³¹. Ceva mai târziu se datează situla din castrul roman folosit la asedierea Numantiei din anul 153 a. Chr.⁵³², cât și cea de la Villanueva de Córdoba în care se afla un tezaur monetar format din denari romani republicani emiși între 145/138 și 104 a. Chr.⁵³³. K. Raddatz include acest tezaur în grupa de tezaur formate între anii 105 și 90/80 a. Chr.⁵³⁴. În prima jumătate a secolului I a. Chr. se datează situlele din cele cinci puțuri funerare de la Vieille-Toulouse⁵³⁵. În faza A 2 (Latène D 1), se datează situla din M 1 de la Zubowice, care avea în inventar și o fibulă de tipul Kostrzewski K⁵³⁶, dar și cea din tezaurul de la Bădragii Noi (Fig. 63a/4), care este identică cu cea de la Zubowice. În ceea ce privește cele două situle de la Sipoteni, trebuie spus că acestea au fost descoperite în asociere cu o fibulă din argint de tipul Kostrzewski B⁵³⁷. În secolul II a. Chr. este datată de către I. I. Marčenko situla din mormântul sarmatic de la Severnyj⁵³⁸ și cândva în prima jumătate a secolului I a. Chr. se datează tezaurul de la Veseloja Dolina. În epoca târzie a fierului (preromană), se datează și o serie de fragmente de astfel de situle descoperite într-o serie de oppida celtice din Europa Centrală⁵³⁹.

Pe baza celor menționate mai sus considerăm că și situla de la Novočerkassk se datează, cel mai probabil, cândva la sfârșitul secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr.⁵⁴⁰.

În ceea ce privește centrul de producție a acestor situle s-a formulat, pe baza celui mai vechi exemplar care provine din M 8 de la Montefortino, ipoteza originii central italice a acestora⁵⁴¹ de unde s-au difuzat spre vest, est și nord⁵⁴². Legat de pătrunderea vaselor de bronz de secol II-I a. Chr. în regiunea Kuban, B. A. Raev crede că acestea au ajuns aici din Asia Mică, unde la rândul lor au fost aduse din

nordul Italiei, prin trecătoarea Darial (Munții Caucazului Central) și prin defileurile Caucazului de Vest⁵⁴³. Același autor⁵⁴⁴ consideră că toate vasele din bronz de epocă Latène târzie din mediul sarmatic au ajuns la sarmați în perioada în care aceștia erau mercenari în armata lui Mithridates VI Eupator⁵⁴⁵ și au participat la campaniile militare ale acestuia⁵⁴⁶ împotriva provinciilor romane din Asia și Galatia⁵⁴⁷.

VI. 6. ARMAMENTUL

Rolul pe care l-au avut sarmații în istorie este relativ bine cunoscut de toți specialiștii. Acesta s-a manifestat, în special, în stepele euroasiatice în perioada cuprinsă între ultimele secole a. Chr. și primele secole p. Chr. Ei au deschis o nouă etapă în dezvoltarea și evoluția artei militare în imensul spațiu pe care l-au locuit și au contribuit la perfecționarea acesteia alături de alte popoare.

Faptul că în ultimele secole a. Chr. – primele secole p. Chr. sarmații devin principala forță în stepele Europei de Est este și o dovadă a înaltului nivel de dezvoltare a artei lor militare. Într-o măsură mai mare sau mai mică la aceasta a contribuit și armamentul pe care l-au folosit, destul de eficient pentru acea perioadă⁵⁴⁸.

În mediul sarmatic analizat armamentul se întâlnește destul de des, în special cel ofensiv, dar nu lipsește nici cel defensiv. Prima categorie este reprezentată de spade și pumnale, vârfuri de săgeți și lănci, iar cea de-a doua de coifuri, scuturi și armuri.

VI. 6. 1. Armamentul ofensiv

VI. 6. 1. 1. Spade și pumnale⁵⁴⁹

Această categorie de armament ofensiv este reprezentată în mediul sarmatic studiat de trei tipuri de spade din fier, care provin din zece morminte și patru descoperiri izolate (Fig. 87).

Înainte de a trece la analiza acestei categorii de armament este necesar să ne oprim asupra terminologiei existente, dar și asupra problemelor legate de denumirea și încadrarea unor descoperiri. Trebuie remarcat, că, în general, în arheologia sauromato-sarmată s-au folosit denumirile de spade lungi, spade scurte sau pumnale. Astfel, dacă spadele lungi se deosebesc de cele scurte prin lungimea lor, problema existentă este cea legată de diferențierea dintre spadele scurte și pumnale. Pentru cultura sauromatică⁵⁵⁰ și cea sarmatică timpurie⁵⁵¹ aceste denumiri erau folosite cu sens egal. A. M. Hazanov a stabilit pentru spadele și pumnalele cu mânerul simplu următoarele dimensiuni: spadele lungi – peste 70 cm, spadele scurte – de la 50 la 70 cm, iar pumnalele – mai puțin de 50 cm⁵⁵². La rândul său, A. V. Simonenko, în urma analizei spadelor și pumnalelor cu mânerul terminat în inel din nordul Mării Negre, a ajuns la concluzia că pumnalele au o lungime a lamei de până la 30-31 cm, iar

⁵²⁵ Simonenko 1986, p. 64, fig. 1/2; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 484, fig. 24.

⁵²⁶ Wielowiejski 1985, p. 159, fig. 2; Dąbrowska 1988a, p. 71, fig. 12/1.

⁵²⁷ Wielowiejski 1985, p. 157; Bolla, Boube, Guillaumet 1991, p. 12-13.

⁵²⁸ Recent A. V. Simonenko a atribuit situlele de la Mar'evka, Novočerkassk, Bădragii Noi, Sipoteni și Veseloja Dolina tipurilor Eggers 21-23 (Simonenko 1999a, p. 101), iar V. E. Eremenko le consideră apropiate de tipul Eggers 20 (Eremenko 1997, p. 177).

⁵²⁹ Wielowiejski 1985, p. 157 le definește ca situle „**Profilierte Eimer mit eisemem Reifen**”.

⁵³⁰ Bolla, Boube, Guillaumet 1991, p. 12-13 le definește ca „**Situle con cerchiatura in ferro**”.

⁵³¹ Bolla, Boube, Guillaumet 1991, p. 12.

⁵³² Wielowiejski 1985, p. 157, nota 99; Bolla, Boube, Guillaumet 1991, p. 12.

⁵³³ Cf. Raddatz 1969, p. 268, fig. 28; Wielowiejski 1985, p. 157; Bolla, Boube, Guillaumet 1991, p. 12.

⁵³⁴ Raddatz 1969, p. 53.

⁵³⁵ Cf. Bolla, Boube, Guillaumet 1991, p. 12-13 și nota 16.

⁵³⁶ Cf. Wielowiejski 1985, p. 143, 253 și nota 60. Vezi fibula la Dąbrowska 1988a, fig. 12/1n.

⁵³⁷ Sergeev 1956, p. 135 sq.; Fedorov 1960, p. 26, fig. 6; Babeș 1993, p. 92.

⁵³⁸ Marčenko 1996, p. 38. Pe baza faptului că I. I. Marčenko datează o serie de morminte și artefacte mult mai timpurii credem că datarea mormântului de la Severnyj trebuie plasată mai degrabă la sfârșitul secolului II – începutul secolului I a. Chr.

⁵³⁹ Wielowiejski 1985, p. 157 și nota 101.

⁵⁴⁰ M. Babeș datează situlele de la Sipoteni, Bădeni și Bădragii Noi în prima jumătate a secolului I a. Chr. (Babeș 1993, p. 88, nota 200).

⁵⁴¹ Bolla, Boube, Guillaumet 1991, p. 12.

⁵⁴² Pe baza asemănării formei situlelor de acest tip din spațiul dintre Carpați și Nistru M. Babeș consideră că acestea sunt contemporane cu cele cu atașe din bronz în formă de delfini și frunze cordiforme (Eggers 18-19) (Babeș 1993, p. 88).

⁵⁴³ Raev 1994, p. 353.

⁵⁴⁴ Raev 1994, p. 353.

⁵⁴⁵ Cf. Appian *Mithridates*, 19.

⁵⁴⁶ Potrivit lui Appian (*Mithridates*, 15, 53) din armata monarhului Pontului făceau parte sciți, tauri, bastarnii, traci, sarmați și alte neamuri din zona dunăreană și zona nord-pontică. Tot Appian notează pentru o perioadă ceva mai târzie (înainte de anul 74 a. Chr. când începe al treilea război mithridatic) că în alianța regelui Pontului au mai fost cooptați sarmații regali și iazigii (*Mithridates*, 69, 293).

⁵⁴⁷ Cf. Appian, *Mithridates*, 18-21, 112.

⁵⁴⁸ Pe baza vechii periodizări a culturii sarmatice (vezi capitolul III) în istoria artei militare la sarmați au fost distinse două mari perioade. Prima cuprinde secolele VI-II a. Chr., iar a doua intervalul cronologic dintre secolul I a. Chr. – sfârșitul secolului IV p. Chr. Intervalul cronologic cuprins între secolele I a. Chr. – I p. Chr. este considerat ca fiind o perioadă de trecere, când arta militară și armamentul suferă transformări cardinale (Hazanov 1970, p. 53; Hazanov 1971, p. 64).

⁵⁴⁹ Într-o primă formă spadele și pumnale din mormintele sarmatice timpurii din nordul Mării Negre au fost publicate în *Studia Archaeologica et Historica Nicolae Gudea dicata. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani*, Zalău, 2001, p. 135-153.

⁵⁵⁰ Smirnov 1961, p. 9, 26.

⁵⁵¹ Moškova 1963, p. 34.

⁵⁵² Hazanov 1971, p. 15.

cea a spadelor este de la 33 cm în sus⁵⁵³. Același autor, atunci când vorbește de spadele și pumnalele cu mânerul simplu, precizează că pumnalele de acest tip au de regulă lungimea de 30-40 cm, spadele scurte de 50-70 cm, iar cele lungi peste 70 cm⁵⁵⁴. Recent, o analiză a dimensiunilor acestei categorii de armament pentru Sarmatia Asiatică a făcut-o A. S. Skripkin⁵⁵⁵ care, ținând cont doar criteriul lungimii le-a împărțit, pe baza dimensiunilor, în spade scurte și lungi.

Pentru armamentul scitic A. I. Meljukova a stabilit lungimea pumnalelor ca fiind cuprinsă între 17 și 40 cm, iar cea a spadelor de 50-70 cm, însă precizează că sunt și exemplare care au dimensiuni cuprinse între 70 și 80 cm⁵⁵⁶.

În ceea ce ne privește credem, așa cum am mai afirmat⁵⁵⁷, că împărțirea în pumnale, spade scurte și lungi este cea mai corectă, fapt dovedit de existența în întreaga lume sarmatică a exemplarelor care au dimensiuni cuprinse între 20 și 40 cm⁵⁵⁸.

Tipul I. Spade și pumnale cu mânerul terminat în semilună

Spadele și pumnalele acestui tip, aparțin după caracteristicile lor morfologice, acelei grupe de piese sarmatice pe care M. G. Moškova o considera ca fiind tipică pentru perioada sarmatică timpurie (Prohorovka)⁵⁵⁹. În opinia cercetătorilor aceste spade și pumnale sunt rezultatul dezvoltării evolutive de la tipurile mai timpurii din perioada sauromatică. În secolul IV a. Chr., în perioada de formare a culturii sarmatice timpurii, avem o serie de variante intermediare pe baza cărora la hotarul dintre secolele IV-III a. Chr. s-a format acest tip de armă ofensivă⁵⁶⁰. Pentru acestea este caracteristic mânerul terminat în semilună, iar garda dreaptă.

Spadele scurte și pumnalele acestui tip au, de regulă, lama care se îngustează imediat după gardă având astfel, o formă de triunghi prelung, iar cele lungi au lama pe cea mai mare parte a lungimii dreaptă, îngustându-se doar la vârful. În secțiune, lama spadelor scurte și lungi, cât și a pumnalelor, este lenticulară și mai rar romboidală, iar grosimea variază între 0,4-0,5 cm și 0,7-1 cm. Unele exemplare de spade scurte și pumnale au pe lamă câte un șanțuleț, iar altele au pe mijlocul lamei, de sus până jos, câte o muchie⁵⁶¹.

În ceea ce privește mânerul spadelor și pumnalelor, trebuie spus că acestea sunt fie late fie mai înguste. În secțiune, ele sunt ovale, dreptunghiulare romboidale, dar sunt multe cazuri când au o formă rotundă⁵⁶². Făcând o paranteză trebuie menționat că spada de la Ostryj are pe fiecare parte câte două nervuri verticale în relief (Fig. 7/5). Pentru spadele sarmatice acest tip de mâner este o apariție rară, însă apare frecvent pe cele scitice⁵⁶³ și sauromatice⁵⁶⁴. Mânerul, cel mai probabil, erau acoperite cu plăsele din lemn și apoi înfășurate cu piele cum este și în cazul spadelor și pumnalelor cu mânerul terminat în inel⁵⁶⁵. Altele, mânerul era înfășurat, probabil, doar în piele. În unele cazuri, deși nu avem multe dovezi, plăselele puteau fi confecționate din os, așa cum este cazul spadei cu mânerul terminat în inel de la Novofilippovka⁵⁶⁶.

De regulă, mânerul spadelor și pumnalelor cu mânerul terminat în semilună sunt mai înguste cu 1-2,5 ori decât lama lor. Însă avem exemplare al căror mâner este doar cu puțin mai îngust decât lama⁵⁶⁷. Lungimea mânerelor (inclusiv terminația în formă de semilună), variază între 9 și 13 cm, dar

⁵⁵³ Simonenko 1984, p. 137.

⁵⁵⁴ Simonenko 1984, p. 142-143.

⁵⁵⁵ Skripkin 1990, p. 60-61.

⁵⁵⁶ Meljukova 1964, p. 46.

⁵⁵⁷ Bărcă 1999, p. 99 sqq.; Bărcă 2001a, p. 135 sqq.

⁵⁵⁸ Cf. în acest sens Moškova 1963, pl. 18/27, 19/5-6, 11, 13, 24; Hazanov 1971, p. 5-27; Simonenko 1984, p. 129-147; Skripkin 1990, p. 60-61.

⁵⁵⁹ Moškova 1963, p. 34.

⁵⁶⁰ Moškova 1963, p. 34.

⁵⁶¹ Skripkin 1990, p. 117.

⁵⁶² Cf. Moškova 1963, pl. 18-19; Maximenko 1983, fig. 64/1-8, 10; Skripkin 1990, fig. 19.

⁵⁶³ Černenko 1980, p. 12.

⁵⁶⁴ Smirnov 1961, p. 11.

⁵⁶⁵ Simonenko, Lobaj 1991, p. 10, fig. 4; Bărcă 1999, p. 101.

⁵⁶⁶ Simonenko 1984, p. 139, fig. 8/4.

⁵⁶⁷ Cf. Moškova 1963, pl. 18; Skripkin 1990, fig. 19.

sunt și cazuri când ea este mai mică. În ceea ce privește terminația în formă de semilună ea, de regulă, este din fier și are o formă rotundă în secțiune, fiind adosată în urma procesului de sudare⁵⁶⁸.

Garda lor este, de obicei, dreaptă, fiind confecționată din două fâșii de fier care se sudau la capete. Uneori, însă, era folosită doar o fâșie mai mare, care era îndoită în jurul lamei și sudată la capete⁵⁶⁹. Lungimea gărzii variază, de regulă, între 4,5 și 8 cm, depășind cu 1-2 cm lățimea lamei spadei în partea ei superioară, dar avem și exemplare a căror gardă este mai mare de 8 cm⁵⁷⁰. Deși mult mai rar se întâlnesc și exemplare la care, precum spada de la Grișino (Fig. 68/3), garda era arcuită⁵⁷¹. Sunt, însă, cazuri, dintre care două întâlnite în zona de la vest de Don, Ostrogožsk (Fig. 12/4) și Veseloe (Fig. 12/5), când spadele nu aveau gardă metalică⁵⁷². La ora actuală este foarte greu de spus dacă această formă este una inițială sau dacă lipsa gărzilor este rezultatul deteriorării ulterioare. În funcție de modul de prindere a gărzii, care era o componentă caracteristică pentru marea majoritate a acestor spade, credem că acestea puteau fi pierdute foarte ușor dacă prinderea prin sudare nu a fost executată corespunzător. În acest sens, un interes deosebit îl reprezintă spada de la Ostrogožsk, care are la baza lamei două orificii pentru prinderea gărzii metalice ce nu s-a păstrat (Fig. 12/4).

O ultimă remarcă care trebuie făcută este că spadele de la Veseloe (Fig. 12//5) și Ostryj (Fig. 7/5), au terminația mânerului mai mult dreaptă decât în formă de semilună ceea ce este mai rar întâlnit în cazul acestor spade⁵⁷³.

În teritoriile din nordul Caucazului se întâlnesc destul de frecvent spade și pumnale apropiate tipologic de cele sarmatice cu mânerul terminat în semilună și fără gardă metalică⁵⁷⁴. Despre legăturile dintre spadele și pumnalele sarmatice și cele din teritoriile din nordul Caucazului au scris mai mulți autori⁵⁷⁵. M. P. Abramova, datând piesele din nordul Caucazului în secolele I a. Chr. – I p. Chr., a menționat particularitățile care le deosebesc pe acestea de cele sarmatice și a indicat locul de producere a lor⁵⁷⁶. Recent, în urma analizei spadelor și pumnalelor cu mânerul terminat în semilună din regiunea Ciscaucaziană, A. M. Abramova le-a datat în secolele III-I a. Chr. și consideră că ele s-au format în paralel: la sarmati și în Caucaz⁵⁷⁷. Această opinie, însă, nu a fost îmbrățișată de alți cercetători care consideră că sarmati au jucat un rol neîndoiește în formarea acestui tip în Caucazul de Nord⁵⁷⁸. Într-o lucrare apărută în 1980, K. F. Smirnov a considerat că spadele și pumnalele cercetate derivă din exemplarele timpurii din Caucaz asupra producerii cărora o influență substanțială au avut-o spadele și pumnalele sarmatice cu mânerul terminat în semilună⁵⁷⁹. Tot el a remarcat noile descoperiri de astfel de spade și pumnale, care se datează în secolele II-I a. Chr., din peninsula Taman și din nordul Caucazului⁵⁸⁰. La rândul său, A. S. Skripkin nu exclude ca o parte a spadelor sarmatice cu mânerul terminat în semilună să fi fost utilizate fără gardă, iar influența să fi venit de la spadele sindo-meote și cele cauziene⁵⁸¹.

La fel ca spadele și pumnalele cu mânerul terminat în inel⁵⁸² și cele cu mânerul terminat în semilună erau purtate în teci din lemn⁵⁸³. Urmele tecilor din lemn au fost surprinse în unele morminte

⁵⁶⁸ Šramko, Solncev, Stepanskaja, Fomin 1974, p. 185-189, fig. 5/1; Skripkin 1990, p. 118.

⁵⁶⁹ Šramko, Solncev, Stepanskaja, Fomin 1974, p. 185-189, fig. 5/1; Skripkin 1990, p. 118.

⁵⁷⁰ Cf. Maximenko 1983, fig. 64/3, 7; Skripkin 1990, fig. 19/13.

⁵⁷¹ Moškova 1963, p. 34; Marčenko 1996, p. 50, tipul I, fig. 12.

⁵⁷² Cf. Skripkin 1990, p. 119-120, fig. 13-16; Marčenko 1996, p. 50-51, tipul II, fig. 12, 47/6, 75/6.

⁵⁷³ Cf. Moškova 1963, p. 34.

⁵⁷⁴ Abramova 1969, p. 5-6, fig. 1; Abramova 1993, p. 69-70, fig. 24/7-8.

⁵⁷⁵ Vinogradov 1963, p. 60; Hazanov 1966a, p. 7.

⁵⁷⁶ Abramova 1969, p. 4-8.

⁵⁷⁷ Abramova 1993, p. 69-70.

⁵⁷⁸ Cf. Skripkin 1990, p. 120 cu bibliografie.

⁵⁷⁹ Smirnov 1980a, p. 43, 44.

⁵⁸⁰ Smirnov 1980a, p. 43, 44.

⁵⁸¹ Skripkin 1990, p. 120.

⁵⁸² Cf. Meljukova 1962, p. 205-206; Alexeeva 1971, p. 34-35; Hazanov 1971, p. 12-13; Dergacev 1982, p. 110, fig. 38/1; Simonenko 1984, p. 140-141; Kurčatov 1990, p. 14, fig. 8/3; Grosu 1990, p. 55, 69-70, 82-83; Simonenko, Lobaj 1991, p. 10, 61; Bărcă 1999, p. 102.

⁵⁸³ Vezi de exemplu descoperirea din T 22 M 6 de la Veseloja Rošča III (Mirošina 1985, p. 95, fig. 1/II), sau cea din T 27 M 4 de la Žutovo (Šilov 1975, p. 139-140; Mordvinceva 1994, p. 99).

în care au fost descoperite astfel de arme. O dovadă în plus sunt și resturile de lemn de pe lamele unor spade de diferite tipuri care au fost descoperite în tot spațiul locuit de sarmați. De obicei, tecile erau vopsite în culoare roșie, așa cum este în cazul spadei cu mânerul terminat în inel din T 1 M 1 de la Novofilippovka, care mai era ornamentată la vârf cu o plăcuță din bronz ce urma forma tecii⁵⁸⁴. Uneori tecile erau îmbrăcate în piele⁵⁸⁵, vopsită în roșu așa cum a fost în cazul spadelor cu inel la capătul mânerului din T 2 M 1 de la Porogi⁵⁸⁶ sau a celor de la Lișcoteanca “Movila olarului” M 3, Lișcoteanca “Moș Filon” M 1, M 7⁵⁸⁷. Mai mult decât atât, trebuie precizat că sunt și cazuri în care atât mânerul cât și tecile erau ornamentate cu diferite plăcuțe din aur sau bronz⁵⁸⁸. Nu este exclus să se fi folosit și teci confecționate exclusiv din piele (netăbăcită n.n.), dar și din acelea care parțial sau în totalitate erau confecționate din fier⁵⁸⁹.

În marea majoritate a cazurilor spadele și pumnalele analizate sunt găsite în morminte în dreapta defunctului, lângă șold, dar avem cazuri când acestea se aflau și în partea stângă (în special exemplarele mari)⁵⁹⁰. Acest fapt ne conduce la concluzia că spadele cu mânerul terminat în semilună erau purtate în partea dreaptă⁵⁹¹.

În mediul sarmatic timpuriu din spațiul de la vest de Don sunt documentate 12 descoperiri de spade și pumnale cu mânerul terminat în semilună (Tab. 14).

Tabelul nr. 14. Descoperirile de spade cu mânerul terminat în semilună

Nr.	Localitatea	Tumulul	Mormântul	Descoperire izolată	Figura
1.	Bol'saja Belozerka	1	2		7/2, 68/2
2.	Grișino			•	7/4, 68/3
3.	Horol	-	-		17/1
4.	Kalančak	10			-
5.	Ostrogožsk			•	12/4
6.	Ostryj			•	7/5
7.	Preobraženka	2	5		28/3, 68/6
8.	Sergeevka	4	17		31/3, 68/1
9.	Terni	20	2		7/3, 68/4
10.	Vesloc			•	12/5
11.	Vinogradnoe	31	1		41/3, 68/5
12.	Žemčužnoe	2	3		44/3

În ceea ce privește originea lor cercetătorii K. F. Smirnov și M. G. Moškova au arătat că marea majoritate a exemplarelor timpurii, premergătoare formei clasice, se datează în secolul IV a. Chr. și provin din zona Uralilor de Sud⁵⁹². Acest fapt, în opinia aceluiași cercetători, este o mărturie că formarea acestor spade și pumnale a avut loc în zona menționată⁵⁹³, lucru confirmat și de noile descoperiri arheologice⁵⁹⁴.

⁵⁸⁴ Vjaz'mitina și colab. 1960, p. 40.

⁵⁸⁵ Hazanov 1971, p. 12.

⁵⁸⁶ Simonenko, Lobaj 1991, p. 10, fig. 4.

⁵⁸⁷ Hațușe 1980, p. 206, 208, 210-215.

⁵⁸⁸ Cf. Simonenko 1984, p. 141; Simonenko, Lobaj 1991, p. 10, fig. 4. Vezi în acest sens teaca din lemn ornamentată cu plăcuțe din aur în stil animalier din T 27 M 4 de la Žutovo (Mordvinceva 1994, p. 99).

⁵⁸⁹ Cf. Vjaz'mitina și colab. 1960 p. 60; Hazanov 1971, p. 12-13; Arheologija SSSR 1989, p. 183.

⁵⁹⁰ Cf. Skripkin 1990, fig. 41.

⁵⁹¹ Cf. pentru modul de purtare a spadelor și pumnalelor cu inel la capătul mânerului, care nu era diferit de cel al spadelor cu mânerul terminat în semilună, la Hazanov 1967, p. 171-172; Hazanov 1971, p. 12-14, pl. XXXIV/1 cu toată bibliografia și analogiile din alte medii culturale.

⁵⁹² Smirnov 1961, p. 24-27; Moškova 1974, p. 23, 24.

⁵⁹³ Smirnov 1961, p. 24-27; Moškova 1974, p. 23, 24.

⁵⁹⁴ Pšeničnjuk 1983.

Spadele și pumnalele cu mânerul terminat în semilună și gardă dreaptă erau considerate ca fiind caracteristice culturii sarmatice timpurii dezvoltate din secolele III-II a. Chr.⁵⁹⁵. Totodată, în literatura de specialitate s-a încetățenit opinia potrivit căreia în secolul II a. Chr. încetează perioada sarmatică timpurie. Odată cu sfârșitul acesteia se considera că își încetează existența și spadele și pumnalele cu mânerul terminat în semilună⁵⁹⁶. Însă, noile descoperiri au permis o lărgire a perioadei de datare a spadelor în discuție. Astfel, încă A. M. Hazanov a încadrat spada de acest tip din tumulul B1 de la Šul'c, descoperită împreună cu una cu mânerul terminat în inel, în secolele II-I a. Chr.⁵⁹⁷. O confirmare a datării acestor spade și în secolul I a. Chr. sunt descoperirile din stânga Volgăi de la Rybnoe (T 3 M 12) și Bykovo (T 2 M 3)⁵⁹⁸. Din mormântul de la Rybnoe, pe lângă pumnalul de tipul analizat, mai provine o spadă cu inel la capătul mânerului, mai multe vârfuri de săgeți din fier cu trei aripioare și peduncul, două vase și o fibulă de schemă Latène mijlociu de tipul Kostrzewski B, iar din cel de la Bykovo pe lângă o spada scurtă și una lungă cu mânerul terminat în semilună mai fac parte vârfuri de săgeți din fier cu trei aripioare și peduncul lung, o oglindă cu marginea îngroșată și mâner în formă de cui, o brățară din aur cu capetele îngroșate și o fibulă de schemă Latène mijlociu de tipul Kostrzewski B. Prezența în inventarul acestor morminte a fibulelor menționate atestă existența acestor spade în secolul I a. Chr. în Sarmatia Asiatică⁵⁹⁹. O confirmare în acest sens este și spada din bogatul mormânt datând din prima jumătate a secolului I a. Chr. din regiunea Kuban, care avea în inventar o fibulă de formă ovală și o situlă din bronz⁶⁰⁰. În ceea ce privește spadele descoperite în mediul sarmatic din spațiul de la vest de Don, acestea se datează în intervalul secolelor II-I a. Chr., însă, unele aparțin, pe baza pieselor cu care au fost descoperite împreună, doar secolului I a. Chr. Un exemplu elocvent în acest sens este spada fragmentară din mormântul de la Kalančak, care avea în inventar o fibulă de schemă Latène mijlociu de tipul Kostrzewski H (Fig. 11/5, 57/5), sau cele din T 31 M 1 de la Vinogradnoe (Fig. 41/3) și T 2 M 5 de la Preobraženka (Fig. 28/3), care aveau în cadrul mobilierului funerar câni de import.

Astfel de spade sunt cunoscute la sfârșitul secolului I a. Chr. – începutul secolului I p. Chr. și în necropolele din Bactria în proveniența cărora un rol important l-au jucat spadele sarmatice⁶⁰¹. În teritoriul din nordul Caucazului spadele de acest tip sunt cunoscute până la hotarul dintre secolele I a. Chr. – I p. Chr.⁶⁰². Toate acestea ne susțin convingerea că între spadele din Bactria, nordul Caucazului și cele din mediul sarmatic nu a existat o ruptură cronologică însemnată.

Tipul II. Spade și pumnale cu mânerul terminat în inel

Acest tip de spade și pumnale a fost dominant în perioada sarmatică mijlocie (sec. I – mijlocul sec. II p. Chr.), iar descoperirile de astfel de arme predomină pe întreg teritoriul locuit de sarmați pe parcursul câtorva secole. Dintre toate tipurile de spade și pumnale, cele aparținând acestui tip sunt cele mai uniforme, atât după formă și tehnica de confecționare, cât și după dimensiunile lor. Astfel, uniformitatea acestora nu permite crearea unei tipologii.

Spadele și pumnalelor în discuție au cam aceleași caracteristici, dar există și unele mici deosebiri de aspect. În spațiul locuit de sarmați marea majoritate a acestora au fost descoperite în mormintele bărbătești, dar sunt și cazuri când ele au fost descoperite în morminte de femei⁶⁰³.

Cel mai frecvent ele prezintă lama cu tăișuri paralele, care se îngustează vizibil, începând cu al treilea sfert al lungimii acesteia sau doar spre vârf. Apar și exemplare ale căror tăișuri încep să se îngusteze imediat de după gardă, astfel lama având o formă de triunghi prelung⁶⁰⁴.

⁵⁹⁵ Moškova 1963, p. 34, pl. 18-19; Moškova 1974, p. 23-24; Simonenko 1984, p. 131; Arheologija SSSR 1989, p. 172.

⁵⁹⁶ Moškova 1963, p. 34.

⁵⁹⁷ Hazanov 1971, p. 9-10.

⁵⁹⁸ Skripkin 1990, p. 118-119, fig. 41.

⁵⁹⁹ Vezi în acest sens și spada din bogatul mormânt de la Žutovo (T 27 M 4), care este datat la sfârșitul secolului II a. Chr. – începutul secolului I a. Chr. (Mordvinceva 1994, p. 99-100), deși cea mai mare parte a pieselor din inventarul mormântului indică o datare doar în secolul I a. Chr.

⁶⁰⁰ Marčenko 1996, p. 53-54, fig. 113.

⁶⁰¹ Litvinskij, Sedov 1984, p. 132.

⁶⁰² Abramova 1969, p. 5-6, fig. 1; Abramova 1983, p. 34-39; Abramova 1993, p. 69-70.

⁶⁰³ Hazanov 1967, p. 169; Hazanov 1971, p. 5, nota 2.

⁶⁰⁴ Cf. Hazanov 1971, p. 5-6, pl. II/1, 4-5, IV/1-2, 6, 8-9, V/1, 3-4, 6; Simonenko 1984, p. 135-137, fig. 6-7; Skripkin 1990, p. 121, fig. 20/17-22, 21/1-13, 15, 17.

În secțiune lama este lenticulară și mai rar romboidală, iar grosimea variază între 0,4-0,5 cm și 0,7-1 cm. Deși mai rar decât pe spadele cu mânerul terminat în semilună, unele exemplare de spade și pumnale cu inel la capătul mânerului au pe lamă câte un șanțuleț prelung, iar altele au pe mijlocul lamei, de sus până jos, câte o muchie⁶⁰⁵. A. M. Hazanov a remarcat că spadele și pumnalele cu lama de formă romboidală în secțiune și cu muchie prelungă sunt mult mai puține ca în perioada anterioară și considera că acest fapt trebuie privit ca o particularitate arhaică⁶⁰⁶.

În zona gărzii lățimea lamei variază între 4-5 cm, mai rar între 3,5-4 cm⁶⁰⁷. Foarte rar se întâlnesc exemplare a căror lamă are lățimea de 6 cm sau chiar mai mult⁶⁰⁸, dar și din acelea a căror lamă are în zona gărzii o lățime care nu depășește 2,5-3,5 cm⁶⁰⁹.

Mânerul spadelor și pumnalelor menționate se împart în două tipuri: **a)** late și care se îngustează puțin spre inel având o lățime de 3 cm; **b)** înguste care au aceeași lățime de 2-2,5 cm pe toată lungimea lor⁶¹⁰. Există și exemplare care au lățimea mânerelor mai mică de 2 cm sau mai mare de 3 cm⁶¹¹. În secțiune mânerele sunt ovale, lenticulare, dreptunghiulare și mai rar rotunde și romboidale⁶¹², ultimele fiind caracteristice în special spadelor și pumnalelor cu mânerul terminat în semilună. Mânerele erau acoperite cu plăsele din lemn și înfășurate cu piele cum întâlnim și în cazul spadei din T 2 M 1 de la Porogi⁶¹³. Alteori, mânerul era înfășurat doar în piele. În unele cazuri plăselele puteau fi confecționate din os. Însă, la ora actuală se cunoaște doar un singur exemplar de spadă de acest tip al cărui mâner avea plăsele din os și care provine de la Novofilippovka⁶¹⁴. Din T 10 M 1 de la Cazaclia provine un pumnal al cărui mâner avea garnituri de lemn aplicate cu foiță din aur⁶¹⁵.

De obicei, mânerele spadelor și pumnalelor sunt mai înguste de 1,5-2,5 ori decât lama lor. Există însă și exemplare al căror mâner este doar cu puțin mai îngust decât lama⁶¹⁶. Lungimea mânerului cu tot cu inel variază între 10 și 14 cm, dar avem cazuri când este mai mică⁶¹⁷. Inelul de la capătul mânerului are în secțiune o formă rotundă, uneori ovală, fiind din fier și adosat prin sudare⁶¹⁸. În unele cazuri inelul era realizat din aceeași bucată de metal ca și mânerul⁶¹⁹. Diametrul inelelor este de obicei de 4-5 cm, sunt însă cazuri când acesta este mai mic de 4 cm⁶²⁰.

În ceea ce privește garda acestor spade și pumnale, de regulă dreaptă, ea este confecționată din două fâșii de fier care se sudau la capete. Uneori, însă, se folosea doar o fâșie mai mare, care era îndoită în jurul lamei fiind sudată la capete⁶²¹. Avem și câteva cazuri, cum este cel din M 2 de la Ostrevac⁶²² și T 32 M 1 de la Ust'-Kamenka⁶²³, unde garda spadelor nu este dreaptă ci are o formă curbată. De obicei, lungimea gărzii spadelor variază între 4,5-7 cm, depășind cu 1-2 cm lățimea lamei în partea ei superioară⁶²⁴. Există exemplare a căror gardă este de 8 cm în unele cazuri chiar depășind

⁶⁰⁵ Hazanov 1971, p. 6, nota 5; Skripkin 1990, p. 121.

⁶⁰⁶ Hazanov 1971, p. 6.

⁶⁰⁷ Hazanov 1971, p. 5; Simonenko 1984, p. 138.

⁶⁰⁸ Hazanov 1971, p. 5, nota 3, pl. II/6, III/5; Simonenko 1984, p. 138.

⁶⁰⁹ Hazanov 1971, p. 6, pl. III/1, 4

⁶¹⁰ Simonenko 1984, p. 139.

⁶¹¹ Cf. Hazanov 1971, pl. II/1, III/3, V/2; Skripkin 1990, fig. 21/1, 8-9.

⁶¹² Hazanov 1971, p. 6, pl. II/4, III/1, 3, 5, IV/5, V/2; Simonenko 1984, fig. 6-7; Skripkin 1990, fig. 21; Kostenko 1993, fig. 9/4, 15/7, 22/7, 22; Bărcă 1999, p. 101, fig. 1-4.

⁶¹³ Simonenko, Lobaj 1991, p. 10, fig. 4.

⁶¹⁴ Simonenko 1984, p. 139, fig. 8/4.

⁶¹⁵ Agul'nikov 1985, p. 11-13, fig. 14; Agul'nikov, Bubulici 1999, p. 12; Agulnicov, Bubulici 1999, p. 289.

⁶¹⁶ Hazanov 1971, p. 6, pl. III/1.

⁶¹⁷ Cf. Hazanov 1967, p. 170; Hazanov 1971, p. 6, pl. II, III, IV, V; Simonenko 1984; vezi și la ex. de la Ust'-Kamenka (Kostenko 1993, p. 30, fig. 9/4, p. 46, fig. 15/7, p. 67, fig. 22/7, p. 73, fig. 22/22) sau a celora din Tauria (Simonenko 1993, p. 47, fig. 9/4B, p. 53, fig. 16/1B, p. 62, fig. 12/2).

⁶¹⁸ Hazanov 1971, p. 6; Šramko, Solncev, Stepankaja, Fomin 1974, p. 185, 186-190; Skripkin 1990, p. 121.

⁶¹⁹ Šramko, Solncev, Stepankaja, Fomin 1974, p. 188-190, fig. 5; Skripkin 1990, p. 121.

⁶²⁰ Hazanov 1971, p. 6, pl. III/4; Simonenko 1984, p. 140.

⁶²¹ Šramko, Solncev, Stepankaja, Fomin 1974, p. 187-189, fig. 5.

⁶²² Smiško 1962, p. 55; Grosu 1990, p. 39, fig. 7G/33; vezi și la Bărcă 1999, p. 101-102, fig. 2/1.

⁶²³ Kostenko 1993, p. 30, fig. 9/4; vezi și la Bărcă 1999, p. 101-102, fig. 4/1.

⁶²⁴ Vezi și la Hazanov 1971; Simonenko 1984, 1993; Kostenko 1993.

această lungime, așa cum întâlnim la cele două spade din M 1 și M 2 de la Bădragii Noi⁶²⁵. În lumea sarmatică există spade și pumnale cu inel la capătul mânerului care nu au gardă metalică⁶²⁶.

De regulă, spadele și pumnalele menționate, la fel ca și cele cu mânerul terminat în semilună, erau purtate în teci din lemn. Resturile tecilor din lemn au fost surprinse într-o mare parte a mormintelor unde au fost descoperite astfel de arme. O dovadă în plus sunt și urmele de lemn de pe lamele spadelor descoperite în tot spațiul locuit de sarmați⁶²⁷, dar aș aminti aici exemplarele de la Olănești (T 4 M 4)⁶²⁸, Porogi (T 2 M 1)⁶²⁹, Palanka (T 1 M 15)⁶³⁰, Cuconeștii Vechi II (T 21 M 1)⁶³¹, Beljaevka (T 1 M 44)⁶³², Bădragii Noi (M 2, 3, 5)⁶³³, sau pe cele de la Balta Albă, Căzânești, Largu, Lișcoteanca "Movila olarului" M 3, M 17, Lișcoteanca "Moș Filon" M 1, M 7 și Smeieni M 3⁶³⁴. De obicei, tecile erau vopsite în culoare roșie așa cum este și în cazul celei din T 1 M 1 de la Novofilippovka, care era ornamentată la vârf și cu o plăcuță din bronz ce urma forma tecii⁶³⁵. Uneori tecile din lemn erau îmbrăcate în piele, care la rândul lor erau vopsite în roșu așa cum este în cazul de la Porogi (T 2 M 1)⁶³⁶, sau de la Lișcoteanca "Movila olarului" (M 3), Lișcoteanca "Moș Filon" (M 1, M 7)⁶³⁷. Există și cazuri în care atât mânerele, cât și tecile erau ornamentate cu diferite plăcuțe din aur sau bronz⁶³⁸. Nu este exclus să se fi folosit și teci confecționate exclusiv din piele (netăbăcită n.n.), dar și din acelea care parțial, sau în totalitate, erau confecționate din fier⁶³⁹.

În marea majoritate a cazurilor spadele și pumnalele acestui tip sunt găsite în morminte în dreapta defunctului, lângă șold, dar sunt cazuri, în care ele se află și în partea stângă⁶⁴⁰. Acest fapt ne duce la concluzia că ele erau purtate cu precădere în partea dreaptă⁶⁴¹.

Majoritatea cercetătorilor care s-au ocupat de originea acestor spade și pumnale consideră că acest tip are origini locale, iar ca prototipuri au servit spadele scito-sauromate cu terminațiile zoomorfe și în formă de "antena". Această ipoteză a fost lansată pentru prima dată de W. Ginters în 1928⁶⁴². Mai târziu ea a fost susținută și dezvoltată de către K. F. Smirnov, care a și remarcat o serie de astfel de spade și pumnale în mormintele sarmatice timpurii din zona Volgăi⁶⁴³. A. M. Hazanov, care a cercetat în profunzime armamentul sarmatic, a ajuns la concluzia că formarea acestui tip de spade s-a încheiat la sfârșitul secolului III a. Chr., iar rolul hotărâtor în acest proces l-au avut regiunile din preajma fluviului Volga⁶⁴⁴. Tot el a exprimat și opinia conform căreia formarea spadelor și pumnalelor cu mânerul terminat în inel a avut loc în paralel cu cele care au terminația mânerului în formă de semilună⁶⁴⁵. Această părere exprimată de către autorul menționat anterior se bazează pe 13

⁶²⁵ Kurčatov, Simonenko, Čirkov 1995, p. 113, fig. 3/3, p. 115, fig. 5/1; Bărcă 1999, p. 102, fig. 1/1-2.

⁶²⁶ Cf. Skripkin 1990, p. 125; Marčenko 1996, p. 55. Se întâlnesc astfel de exemplare și în mormintele din secolele II a. Chr. – începutul secolului II p. Chr. din regiunea de la nord de Munții Caucaz (Cf. Abramova 1969, p. 8; 1972, p. 20; 1993, p. 70-71, 146, fig. 24/15-19, 57/14-20).

⁶²⁷ Hazanov 1971, p. 12-13; Simonenko 1984, p. 140-141. Arheologija SSSR 1989, p. 183.

⁶²⁸ Meljukova 1962, p. 205-206.

⁶²⁹ Simonenko, Lobaj 1991, p. 10, 61, fig. 4.

⁶³⁰ Kurčatov, 1990, p. 14, fig. 8/3.

⁶³¹ Dergacev 1982, p. 110, fig. 38/1.

⁶³² Alexeeva 1971, p. 34-35.

⁶³³ Kurčatov, Simonenko, Čirkov 1995, p. 113, 114, 117, fig. 3/3, 5/1, 9/5.

⁶³⁴ Dragomir 1959, p. 480, fig. 6/1-2; Simache, Teodorescu 1962, p. 280; Mușețeanu, Lungu 1977, p. 247, fig. 1/2; 2/2; Constantinescu 1978, p. 22-25, fig. 2/2; Harțușche 1980, p. 206-215, fig. 20.

⁶³⁵ Vjaz'mitina și colab. 1960, p. 40.

⁶³⁶ Simonenko, Lobaj 1991, p. 10, fig. 4.

⁶³⁷ Hațușche 1980, p. 206, 208, 210-215.

⁶³⁸ Cf. Hazanov 1971, p. 12-13; Agul'nikov 1985, p. 12; Agul'nikov, Bubulici 1999, p. 12; Agulnicov, Bubulici 1999, p. 289; Simonenko 1984, p. 140-141; Simonenko, Lobaj 1991, p. 10, fig. 4.

⁶³⁹ Hazanov 1971, p. 12-13.

⁶⁴⁰ Cf. Hazanov 1971, p. 13; Simonenko 1984, p. 141; Kostenko 1993, p. 73, fig. 22/12-13; Bărcă 1999, p. 103.

⁶⁴¹ Cf. pentru modul de purtare a acestui tip de spade și pumnale la Hazanov 1967, p. 171-172; 1971, p. 12-14, pl. XXXIV/1; Simonenko, Lobaj 1991, fig. 26, 28; Agulnicov, Bubulici 1999, fig. 10.

⁶⁴² Ginters 1928, p. 56.

⁶⁴³ Smirnov 1954, p. 201, 202; 1959, p. 320, 321.

⁶⁴⁴ Hazanov 1971, p. 7-8.

⁶⁴⁵ Hazanov 1971, p. 7-8.

descoperiri de spade și pumnale cu mânerul terminat în semilună împreună cu cele cu mânerul terminat în inel⁶⁴⁶. Trebuie precizat, însă, că A. M. Hazanov nu explică care au fost cauzele ce au determinat ca spadele și pumnalele cu mânerul terminat în semilună să se răspândească în perioada sarmatică timpurie, iar cele cu inel în cea mijlocie. Același autor, făcând trimiteri la opiniile exprimate de M. I. Rostovcev, nu excludea ca în formarea spadelor și pumnalelor cu mânerul terminat în inel un anumit rol să fi jucat unii factori externi⁶⁴⁷.

În linii generale, schema genezei spadelor și pumnalelor cu inel la capătul mânerului, expusă mai sus, este confirmată și de noile descoperiri. În acest sens sunt interesante o serie de spade cu terminația mânerului în formă de inel din Baškiriya, dar care au trăsături ce le apropie de cele cu terminația în formă de semilună⁶⁴⁸. Autorii care au publicat aceste spade le datează în secolul III a. Chr. Tot ei menționează pentru aceeași regiune descoperiri care se datează în secolul II a. Chr.

Cert este că, astăzi bazinului inferior al Volgăi i se poate adăuga ca spațiu de formare a spadelor și pumnalelor cu mânerul terminat în inel și regiunea din sudul Uralilor⁶⁴⁹.

Astăzi apariția timpurie a acestora este confirmată nu numai de caracteristicile morfologice ci și de descoperirea lor alături de cele cu mânerul terminat în semilună⁶⁵⁰. În acest sens pledează și prezența lor în unele morminte bine databile alături de alte artefacte⁶⁵¹.

În mormintele sarmatice studiate astfel de spade provin din T 3 M 8 de la Akkermen I și T 1 M 1 de la Privol'noe (Fig. 29/3, 68/7).

În legătură cu spada de la Privol'noe, trebuie precizat că A. V. Simonenko a pus sub semnul întrebării apartenența acestei spade la tipul cu mânerul terminat în inel, considerând-o mai degrabă ca făcând parte din tipul cu mânerul terminat în semilună⁶⁵². Făcând o analiză atentă a spadelor publicate aparținând ambelor tipuri am constatat că toate spadele scurte și pumnalele de tipul cu mânerul terminat în semilună au, de regulă, tășurile care se îngustează imediat după gardă astfel, lama având o formă de triunghi prelung⁶⁵³, pe când cea de la Privol'noe are lama a căror tășuri sunt paralele și se îngustează doar spre vârful. În sfârșit, spada menționată este identică cu cea din T 3 M 4 de la Novokamenka de la care nu ni s-a păstrat partea superioară a mânerului, dar pe care amintitul autor nu ezită să o încadreze în acest tip, deși în cadrul acestui mormânt lipsesc elementele exacte de datare⁶⁵⁴. Credem că schimbarea încadrării acesteia din tipul cu inel la capătul mânerului în cel cu semilună s-a făcut atât sub influența extinderii datării în timp a culturii sarmatice timpurii, extindere cu care de altfel suntem de acord⁶⁵⁵, dar care nu exclude coexistența ambelor tipuri o perioadă de timp, cât și sub influența creșterii în ultimii ani a numărului de spade cu mânerul terminat în semilună în nordul Mării Negre⁶⁵⁶, precum și a faptului că acesta ar fi cel mai timpuriu și vestit exemplar din nordul Mării Negre. În sfârșit, credem că această spadă este, după caracteristicile sale morfologice, de tipul celor cu inel la capătul mânerului și se datează pe baza fibulei de schemă Latène mijlocie de tipul Kostrzewski B, cândva în a doua jumătate a secolului II - prima jumătate a sec. I a. Chr. În ceea

ce privește spada de la Akkermen I ea se datează pe baza *kantharos*-ului din mormânt la sfârșitul secolului II – secolul I a. Chr.

Cert este că existența spadelor și pumnalelor cu terminația mânerului în inel, încă din perioada sarmatică timpurie, este un fapt dovedit. Însă în această perioadă ele au fost utilizate sporadic fapt care este argumentat de numărul mic de exemplare descoperite.

Toți autorii, care într-o măsură mai mare sau mai mică s-au ocupat de armamentul sarmatic, sunt de acord că din secolul I a. Chr., sau mai bine zis de la hotarul secolelor I a. Chr. – I p. Chr., spadele și pumnalele cu mânerul terminat în inel devin tipul principal în lumea sarmatică⁶⁵⁷. Din acel moment acestea vor domina în lumea sarmatică până în secolul II p. Chr., întâlnindu-se însă și în prima jumătate a secolului III p. Chr.⁶⁵⁸.

Aceste spade și pumnale au cunoscut o largă răspândire în Bospor așa cum rezultă din reprezentările de pe reliefulurile de la Panticapaeum⁶⁵⁹. Însă exemplare care provin din săpăturile arheologice sunt foarte puține⁶⁶⁰. După cum rezultă de pe reprezentările stelelor funerare, cât și din descoperirile arheologice, acestea au fost răspândite în Bospor cu precădere în secolele I-II p. Chr., iar începând cu sfârșitul secolului II ele nu au mai fost utilizate⁶⁶¹. Câteva exemplare de astfel de spade și pumnale au fost descoperite în Crimeea⁶⁶², dar și în unele orașe grecești, cât și în mediul culturii Przeworsk⁶⁶³. Nu lipsesc astfel de spade nici din teritoriul de la nord de Caucaz⁶⁶⁴.

Cert este că spadele și pumnalele cu mânerul terminat în inel au fost folosite de sarmați începând cu secolul II a. Chr. și până în secolul III p. Chr. Odată cu sfârșitul secolului II p. Chr., însă, ele se întâlnesc tot mai rar, dispariția lor fiind cauzată de folosirea tot mai largă a spadelor și pumnalelor cu mâner simplu.

Tipul III. Spade și pumnale cu mâner simplu

Spadele și pumnalele acestui tip sunt considerate ca fiind caracteristice cu precădere perioadei sarmatice târzii. Cercetările din ultimii ani au arătat însă, că, deși domină în secolele II-IV p. Chr., acestea apar mult mai devreme⁶⁶⁵. Ele au constituit un element important al culturii materiale sarmate din perioada târzie, dar și unul de datare.

În mormintele sarmatice cercetate astfel de spade sunt reprezentate de un singur exemplar care provine din T 16 M 1 de la Brilovka (Fig. 10/2, 68/8).

A. M. Hazanov a împărțit aceste spade și pumnale în cinci tipuri⁶⁶⁶. Astfel autorul menționat atribuie tipului I spade și pumnale cu gardă metalică dreaptă, tipului II cele cu baza lamei triunghiulară, tipului III pe cele care au baza lamei ce formează un unghi drept cu mânerul, tipului IV exemplarele care au mânerul sudat de lamă iar tipului V spade scurte și pumnale care au tăieturi laterale la baza lamei.

Pentru zona nord-pontică o analiză a spadelor și pumnalelor cu mâner simplu a fost făcută de A. V. Simonenko, care le-a încadrat într-un singur tip. În cadrul acestuia autorul a distins două variante care se deosebesc prin existența sau inexistența gărzii metalice⁶⁶⁷.

⁶⁴⁶ Hazanov 1971, p. 7-9.

⁶⁴⁷ Hazanov 1967, p. 169-180; Hazanov 1971, p. 8-9.

⁶⁴⁸ Gorbunov, Ismagilov 1976, p. 244, 245.

⁶⁴⁹ Skripkin 1990, p. 123.

⁶⁵⁰ Cf. Šilov 1959, p. 460-462; Hazanov 1971, p. 8-9; Skripkin 1980, p. 273-275, fig. 1; Skripkin 1990, p. 123-124, fig. 41B; Polin 1992, p. 78-79.

⁶⁵¹ Dvorničenko, Fedorov-Davydov 1981, p. 100-105, fig. 1/8; Maximenko 1983, p. 106, fig. 64/9, 13; Simonenko 1984, p. 141; Simonenko 2001, p. 219-225, 236-237; Arheologija USSR 1986, p. 203; Skripkin 1990, p. 123-124, fig. 41A. Demonstrând extinderea perioadei sarmatice timpurii S. V. Polin a dat aceste descoperiri la sfârșitul secolului II - secolul I a. Chr. (Polin 1992, p. 78), deși datarea trebuie coborâtă, în unele cazuri, cel puțin până spre mijlocul secolului II a. Chr.

⁶⁵² Simonenko 1993, p. 24; Simonenko 1994, p. 38.

⁶⁵³ Cf. pentru acest tip de spade Moškova 1963, pl. 19; Lisicyn 1980, fig. 4; Smirnov 1984, fig. 22; Skripkin 1980, fig. 1/6; Skripkin 1990, fig. 19, 20/5-6, 8-9, 12-16, 21/14, 16, 18, 20, 22-23, 25, 27, 41A/4, 41B/2; Maximenko 1983, fig. 64/1-8; Simonenko 1994a, fig. 2/3a, b, c, 6/1-2, 9.

⁶⁵⁴ Cf. Simonenko 1993, p. 45-47, fig. 9/4b.

⁶⁵⁵ Cf. pentru datarea culturii sarmatice timpurii Polin 1987, p. 56; Polin 1992, p. 78-80 cu toată bibliografia; Simonenko 1989, p. 117-120; Skripkin 1990, p. 180.

⁶⁵⁶ Cf. Simonenko 1991, p. 17-28; Simonenko 1994, p. 32-48; Simonenko 1994a, p. 99-134.

⁶⁵⁷ Hazanov 1971, p. 11; Limbers, Marčenko 1989a, p. 81; Guščina, Zaseckaja 1989, p. 100, pl. V/41; Skripkin 1990, p. 120-125; Abramova 1993, p. 70; Marčenko 1996, p. 54-55; Maximenko 1983, p. 106; Maximenko 1998, p. 134, fig. 72-73; Bărcă 1999, p. 103; Simonenko 1999a, p. 135; Simonenko 2001, p. 219-225.

⁶⁵⁸ Cf. pentru descoperirile de astfel de spade și pumnale pe parcursul acestei perioade în întreaga lume sarmatică la Hazanov 1971, p. 9-12, 93; Simonenko 1984, p. 141-142; Simonenko 1993; Arheologija USSR 1986, p. 203-204; Arheologija SSSR 1989, p. 183; Bezuglov 1988, p. 103, fig. 2/3; Guguev, Bezuglov 1990, p. 171, fig. 2/11; Skripkin 1990, p. 120-125; Grosu 1990; Kostenko 1993, p. 30, 46, 67, 73; Marčenko 1996, p. 54-55; Bărcă 1999, p. 103-107.

⁶⁵⁹ Kieseritzky, Watzinger 1909, N 599-600, 619, 627, 650, 657 sqq.; Gajdukevič 1949, p. 64; Gajdukevič 1971, fig. 114-115; Čjuistova 1960, p. 60, fig. 2/3; Desjatčikov 1972, p. 71, fig. 1, 2, 3; Bărcă, 1998, fig. 5.

⁶⁶⁰ Cf. Sokol'skij 1954, p. 149-152, fig. 5/1-2; Malyšev, Rozanova, Terehova 1997, p. 211, fig. 1/10, 2/12-14.

⁶⁶¹ Cf. Sokol'skij 1954, p. 147-152; Hazanov 1971, p. 11.

⁶⁶² Cf. Pogrebova 1961, p. 116, fig. 30/1; Guščina 1967, p. 47, fig. 3/6; Daševskaja 1991, p. 35, pl. 61/2, 4-5.

⁶⁶³ Sokol'skij 1954, pl. IV/3, 5, V/4, fig. 5/1, 2; Arheologija USSR 1975, p. 36, fig. 4/10; Hazanov 1971, p. 11; Simonenko 1984, p. 142, fig. 1.

⁶⁶⁴ Abramova 1969, p. 8; Abramova 1983, p. 37, fig. 1/22; Abramova 1993, p. 70-71, fig. 24/15-18.

⁶⁶⁵ Hazanov 1971, p. 15-27.

⁶⁶⁶ Hazanov 1971, p. 17.

⁶⁶⁷ Simonenko 1984, p. 143.

În urma analizei acestor spade din Sarmatia Asiatică, A. S. Skripkin a împărțit spadele cu mâner simplu în trei tipuri distincte⁶⁶⁸. În primul tip autorul încadrează spadele care au gardă metalică dreaptă în tipul II pe cele care au garda de formă romboidală, iar tipului III atribuie exemplarele care nu au gardă.

În trei tipuri distincte au fost împărțite spadele și pumnalele cu mâner simplu din mormintele sarmatice din regiunea Kuban de către I. I. Marčenko. Tipului I autorul menționat a atribuit spadele și pumnalele care au gardă metalică dreaptă, celui de-al doilea exemplarele fără gardă, iar celui de-al treilea cele care au baza lamei ce formează un unghi drept cu mânerul și nu au gardă⁶⁶⁹.

În marea majoritate a cazurilor ele au fost descoperite în mormintele sarmatice bărbătești, dar sunt și câteva cazuri când au fost descoperite în morminte de femei⁶⁷⁰.

Toate aceste spade și pumnale, cu sau fără gardă metalică, au două tășuri. Lamele acestora pornesc paralel de la bază și se îngustează vizibil doar în ultima treime a lor. Uneori îngustarea lamei are loc chiar în apropierea vârfului, însă sunt și exemplare care au lama în formă de triunghi prelung. În secțiune lama lor este, de regulă, lenticulară.

Lățimea lamei spadelor la bază variază între 4 și 6 cm⁶⁷¹, mai rar întâlnindu-se exemplare a căror lățime este de 7 cm⁶⁷² sau 8 cm⁶⁷³. În ceea ce privește lățimea lamei pumnalelor, aceasta este în medie de 3-4,5 cm, iar exemplarele cu lama mai îngustă sau mai lată se întâlnesc rar⁶⁷⁴.

Mânerele erau confecționate din aceeași bucată de metal ca și lama și erau în secțiune plate, dreptunghiulare, pătrate sau rotunde⁶⁷⁵. Lungimea medie a limbii mânerelor spadelor variază între 10-15 cm, iar lățimea lor este de 2-3 cm⁶⁷⁶. Există și exemplare care au dimensiuni mai mici⁶⁷⁷, așa cum este și în cazul spadei din T 16 M 1 de la Brilovka (Fig. 10/2, 68/8), sau mai mari⁶⁷⁸. În ceea ce privește mânerul pumnalelor, ele sunt de dimensiuni mai mici și au în lungime între 6-10 cm, iar lățimea în jur de 2 cm⁶⁷⁹. Partea metalică a mânerului era acoperită cu plăsele care erau de regulă din lemn sau os⁶⁸⁰. Acestea erau prinse, în unele cazuri, cu nituri în partea superioară sau de mijloc a mânerului spadei sau pumnalului. De altfel, pe partea metalică a multor exemplare se păstrează găurile prin care trecea nitul⁶⁸¹. Probabil că osul a fost întrebuintat mai rar ca plăsele pentru mânerul spadelor și pumnalelor, în schimb sunt frecvente cazurile când pe mânerul acestora se mai păstrau urmele plăselelor din lemn⁶⁸².

În Bospore spadele și pumnalele cu mâner simplu aveau prins la capătul mânerului niște terminații de diferite forme din calcedon, topaz, sticlă, chihlimbar, alabastru, bronz, os, lut ars sau lemn⁶⁸³. Deși în mormintele sarmatice cu spade și pumnale de acest tip astfel de terminații se

întâlnesc mai rar, ele totuși sunt prezente⁶⁸⁴. O parte dintre aceste terminații erau de formă discoidală și erau prinse cu ajutorul unui nit care era fixat între plăselele din lemn sau os⁶⁸⁵. Nu putem exclude nici faptul ca plăselele din lemn să fi fost făcute în așa fel încât, după prinderea lor pe limba metalică la capătul mânerului, să formeze un buton sau un capăt mai bombat.

Doar la un număr nu prea mare de astfel de spade și pumnale este prezentă garda din metal. Astfel, pe baza existenței sau inexistenței gârzi metalice considerăm că spadele și pumnalele cu mâner simplu trebuie împărțite în două variante. Primei îi aparțin piesele care au gardă metalică, iar celei de-a doua exemplarele fără gardă metalică. N. I. Sokol'skij considera că o mare parte din spade și pumnale aveau gardă din lemn⁶⁸⁶, iar A. M. Hazanov considera că acest lucru este puțin probabil, el bazându-se pe faptul că urmele acestora nu au fost descoperite în nici un mormânt⁶⁸⁷. Același autor nu exclude ca plăselele din lemn să fi avut forma unui mosor, care compensa lipsa gârzi⁶⁸⁸. Credem că observația este valabilă doar pentru os, dar nu și pentru lemn care putrezește, urmele lui după atâția ani fiind greu de surprins în condițiile în care dimensiunile gârzii nu erau prea mari.

În legătură cu gârziile din fier, trebuie spus că acestea nu au dimensiuni mari, lungimea lor fiind cu 2-4 cm mai mare decât lățimea lamei spadei.

La fel ca și spadele și pumnalele cu mânerul terminat în inel, cele aparținând tipului în discuție erau purtate în teci din lemn. Resturile tecilor din lemn care erau vopsite în roșu, iar uneori îmbrăcate în piele de aceeași culoare, au fost găsite în mai multe morminte⁶⁸⁹. Faptul că aveau teacă din lemn s-a constatat pe mai multe spade și pumnale⁶⁹⁰, inclusiv pe cele de pe teritoriul României⁶⁹¹.

Vizavi de originea și apariția spadelor și pumnalelor cu mâner simplu cu gardă există diferite păreri în rândul specialiștilor. În urma analizei acestor spade și pumnale M. G. Moškova și A. M. Hazanov au susținut că ele își au originea în spadele sauromaților⁶⁹². A. S. Skripkin consideră că ele au apărut la sarmați nu ca rezultat al dezvoltării autonome a formelor locale, ci au fost preluate gata formate din zona Kuban și Bospore⁶⁹³. Tot el nu exclude influența asupra acestui proces a armamentului celtic⁶⁹⁴.

Cea mai timpurie spadă cu mâner simplu și gardă dreaptă provine dintr-un bogat mormânt sarmatic descoperit la Vertjačego, care se datează în secolele IV-III a. Chr.⁶⁹⁵. În mormintele culturii sarmatice timpurii dezvoltate din spațiul de la est de Don sunt cunoscute cinci cazuri când în același mormânt au fost descoperite spade cu mâner simplu și gardă dreaptă împreună cu spade scurte sau pumnale cu mânerul terminat în semilună⁶⁹⁶. Tot pentru acest spațiu sunt trei cazuri în care spade de tipul în discuție au fost descoperite împreună cu spade scurte cu terminația mânerului în inel. Ele provin din mormintele din T 1 și 2 de la Kalmykovo⁶⁹⁷ și T 16 de la Kos-Oba⁶⁹⁸. I. V. Sinicyn data mormintele de la Kalmykovo în perioada sarmatică mijlocie, pe care el o încadrează în limitele secolelor I a. Chr. – II p. Chr.⁶⁹⁹, iar K. F. Smirnov în secolele II-I a. Chr.⁷⁰⁰. La rândul său, M. G. Moškova a

⁶⁶⁸ Skripkin 1990, p. 62, 126-133.

⁶⁶⁹ Marčenko 1996, p. 56-57.

⁶⁷⁰ Hazanov 1971, p. 15.

⁶⁷¹ Cf. Hazanov 1971, p. 15; Simonenko 1984, p. 142-143; Skripkin 1990, fig. 21/21, 24, 26, 28, 22/1-9, 11-15; Kostenko 1993, p. 36-37, 42-43, fig. 12/5, 14/10; Bichir 1977, pl. 15/4-5; Bichir 1993, p. 149, fig. 8/1.

⁶⁷² Hazanov 1971, p. 15, pl. XI/6.

⁶⁷³ Simonenko 1984, p. 143, fig. 9/2.

⁶⁷⁴ Hazanov 1971, p. 16, pl. X/2; Simonenko 1984, p. 143-144, fig. 9/3, 10; Skripkin 1990, p. 126-133, fig. 22.

⁶⁷⁵ Hazanov 1971, p. 16, pl. X-XI; Raev 1979, p. 260-261, fig. 1/1; Skripkin 1990, fig. 22/6, 13; Simonenko 1993, p. 25, 40, fig. 11/1B; Kostenko 1993, fig. 12/5, 14/10.

⁶⁷⁶ Hazanov 1971, p. 16, pl. IX/4, X/6; Simonenko 1984, p. 144; Kostenko 1993, p. 37, 43, fig. 12/5, 14/10.

⁶⁷⁷ Cf. Medvedev 1990, p. 41, fig. 12/1; Simonenko 2001, p. 225, 228, fig. 20/4.

⁶⁷⁸ Kostenko 1993, p. 37, fig. 12/5; Medvedev 1990, p. 35, fig. 8/7; Simonenko 1997, p. 397, fig. 4/1; Simonenko 2001, p. 229, fig. 20/1.

⁶⁷⁹ Hazanov 1971, p. 16; Simonenko 1984, p. 144.

⁶⁸⁰ Cf. Hazanov 1971, p. 16; Simonenko 1984, p. 144.

⁶⁸¹ Cf. Hazanov 1971, pl. X/1, 5, XI/3, XIII/2; Bezuglov 1988, fig. 2/1; Arheologija SSSR 1989, p. 196, fig. 81/59; Guguev, Bezuglov 1990, fig. 2/1; Skripkin 1990, fig. 21/21, 22/2; Simonenko 2001, fig. 21/2.

⁶⁸² Hazanov 1971, p. 16; Simonenko 1984, p. 144; Simonenko 1993, p. 40.

⁶⁸³ Sokol'skij 1954, p. 154.

⁶⁸⁴ Cf. pentru astfel de descoperiri în lumea sarmatică la Hazanov 1971, p. 16, tabelul 4, coloana 7, pl. XIV/4-5, 7; Raev 1979, p. 260-261; Simonenko 1984, p. 144; Arheologija SSSR 1989, p. 196, pl. 81/58, 62; Grosu 1990, p. 49, 89; Skripkin 1990, p. 127, fig. 22/1; Medvedev 1990, p. 35, 75, fig. 8/7a, 29/1a; Maximenko 1998, p. 135, fig. 74/12-14, 76/5-12, 14.

⁶⁸⁵ Cf. Hazanov 1971, p. 16, pl. XIV/4; Simonenko 1984, p. 144; Arheologija SSSR 1989, p. 196, pl. 81/58, 62; Skripkin 1990, p. 126, fig. 22/1.

⁶⁸⁶ Sokol'skoj 1954, p. 155.

⁶⁸⁷ Hazanov 1971, p. 16.

⁶⁸⁸ Hazanov 1971, p. 16.

⁶⁸⁹ Hazanov 1971, p. 24-27; Simonenko 1984, p. 144.

⁶⁹⁰ Hazanov 1971, p. 24-27; Šilov 1975, p. 139-140; Simonenko 1984, p. 144; 1993, p. 40; Mordvinceva 1994, p. 99.

⁶⁹¹ Bichir 1972, p. 155.

⁶⁹² Moškova 1963, p. 34; Hazanov 1971, p. 18.

⁶⁹³ Skripkin 1982, p. 45-46.

⁶⁹⁴ Skripkin 1982, p. 45-46.

⁶⁹⁵ Skripkin 1990, p. 128.

⁶⁹⁶ Skripkin 1990, p. 128, fig. 21/21-28.

⁶⁹⁷ Sinicyn 1959, p. 148-149.

⁶⁹⁸ Skripkin 1990, p. 128.

⁶⁹⁹ Sinicyn 1959, p. 199-202.

⁷⁰⁰ Smirnov 1972, p. 79.

datat aceste morminte nu mai târziu de secolul II a. Chr.⁷⁰¹. Astfel de spade și pumnale sunt cunoscute și în morminte sarmatice de secol I a. Chr. din regiunea Kuban⁷⁰².

Cert este că spadele și pumnalele cu gardă metalică au existat în lumea sarmatică începând cu secolul al IV a. Chr. și, cu mici modificări morfologice, până în primele secole p. Chr.⁷⁰³.

În ceea ce privește spadele și pumnalele de același tip, dar fără gardă, precum cea din T 16 M 1 de la Brilovka (Fig. 68/8), acestea, deși sunt considerate ca fiind caracteristice pentru perioada sarmatică târzie, au apărut mult mai devreme.

Astfel, în perioada sarmatică timpurie se datează și spada din T 4 M 9 de la Starica⁷⁰⁴, cât și cea din T 40 M 10 de la Arpačin⁷⁰⁵ descoperită împreună cu o fibulă de tip Neapolis⁷⁰⁶. Pe baza acestei fibule B. A. Raev a datat întregul complex în prima jumătate a secolului I a. Chr.⁷⁰⁷.

În ceea ce privește spada din T 16 M 1 de la Brilovka (Fig. 68/8), aceasta se datează pe baza fibulei de schemă Latène mijlociu, tipul Kostrzewski B, cândva în a doua jumătate a secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr.

Spade și pumnale de acest tip, cu și fără gardă, au fost descoperite în număr mare în Bospor⁷⁰⁸, unde acestea se datează cu precădere în secolele I-II p. Chr.⁷⁰⁹. A. M. Hazanov susține preluarea de către bosporani a acestor spade de la sarmați prin intermediul zonei Kuban⁷¹⁰. Aceste arme nu lipsesc nici de pe teritoriul Crimeei⁷¹¹ unde ele pătrund atât prin intermediul orașului Panticapaeum, cât și a sarmaților. Cel mai timpuriu exemplar provine din mormântul XXXII din mausoleul de la Neapolis (Crimeea), care se datează în secolul I p. Chr.⁷¹². Câteva spade de acest tip sunt cunoscute și în teritoriul de la nord de Munții Caucaz⁷¹³.

Pe baza celor menționate mai sus se poate spune că spadele și pumnalele cu mâner simplu, cu și fără gardă metalică, au fost folosite de sarmați încă din perioada sarmatică timpurie, dar utilizate pe scară largă doar începând cu secolul II p. Chr.⁷¹⁴.

VI. 6. 1. 2. Lănci

O altă armă folosită de sarmați a fost lanca. Aceasta a fost una dintre armele de bază ale sarmaților fiind utilizată atât de cavaleria ușor înarmată, cât și de pedestrași.

În descoperirile arheologice vârful de lance se întâlnește sporadic de-a lungul mai multor secole pe tot spațiul locuit de sarmați⁷¹⁵. A. M. Hazanov, care a adunat toate vârful de lance din lumea sarmatică s-a oprit la cifra 39⁷¹⁶. Chiar dacă din 1971 și până în prezent s-au efectuat numeroase cercetări arheologice sistematice pe întregul spațiu locuit de sarmați numărul vârful de lance nu s-a mărit

substanțial⁷¹⁷. În ceea ce privește descoperirile din spațiul și perioada analizată trebuie menționat că la ora actuală sunt documentate nouă puncte cu descoperiri de vârful de lance (Tab. 15)⁷¹⁸.

Tabelul nr. 15. Descoperirile de vârful de lănci

Nr.	Localitatea	Tumulul	Mormântul	Tezaur	Depozit	Nr. de exemplare	Figura
1.	Alexandrovsk	12	3			5	-
2.	Balki	26	1			1	6/3, 70/1
3.	Kairy	1	24			1	-
4.	Kalančak	10				1	-
5.	Kvašino					2	22/1-2, 70/5-6
6.	Sadovo	2	1			2	30/3-4, 70/3-4
7.	Sergeevka	4	17			1	31/2, 70/2
8.	Snigirevka				●	1	48a/7
9.	Velikoploskoe			●		3	45/1-2, 70/7-8

În ceea ce privește vârful de lance din cadrul descoperirilor analizate trebuie menționat că ele sunt de câteva tipuri⁷¹⁹.

Tipul I. Vârful de lance cu lama în formă de frunză de salcie, iar tubul de înmănușare de lungimi medii. Gura de înmănușare a acestora este marcată deseori printr-o nervură proeminentă. În secțiune lama lor este lenticulară. În mormintele sarmatice studiate astfel de piese provin din T 26 M 1 de la Balki (Fig. 70/1) și T 4 M 17 de la Sergeevka (Fig. 70/2). În tubul de înmănușare a exemplarului de la Balki (T 26 M 1) se mai păstrau resturi de la coada de lemn.

Tipul II. Vârful de lance cu lama de formă piriformă, alungită, iar tubul de înmănușare de lungimi medii. Gura de înmănușare a acestora este marcată deseori printr-o nervură proeminentă. Lățimea maximă a lamei este situată în partea de jos, în zona de trecere spre tubul de înmănușare. În secțiune lama este lenticulară. Astfel de piese provin din T 2 M 1 de la Sadovo (Fig. 70/3-4), T 12 M 3 de la Alexandrovsk, T 10 de la Kalančak și T 1 M 24 de la Kairy. În tubul de înmănușare a exemplarului de la Kalančak (T 10) se mai păstrau resturi de la coada de lemn.

Tipul III. Vârful de lance de mari dimensiuni cu lama de formă rombică, asimetrică care reprezintă două treimi din lungimea totală (în unele cazuri chiar mai puțin). Marginea inferioară a acestora este tăiată în unghi obtuz, iar în secțiune lama este romboidală. Tubul lor de înmănușare reprezintă o treime din lungimea totală, dar sunt și cazuri când acesta este ceva mai mare. Gura tubului de înmănușare este marcată printr-o nervură proeminentă. Singura piesă de acest tip provine din cadrul descoperirii de la Kvašino (Fig. 22/1, 70/5).

⁷⁰¹ Moškova 1963, p. 16-21.

⁷⁰² Marčenko 1996, p. 56, tipul I.

⁷⁰³ În regiunea Kuban spadele și pumnalele cu mâner simplu și gardă dreaptă sunt caracteristice perioadei secolelor I a. Chr. – I p. Chr. (Marčenko 1996, p. 56).

⁷⁰⁴ Šilov 1975, p. 116; Skripkin 1990, p. 132, fig. 22/12.

⁷⁰⁵ Raev 1979, p. 260-262.

⁷⁰⁶ Vezi pentru fibule de tip Neapolis subcapitolul unde sunt analizate aceste artefacte.

⁷⁰⁷ Raev 1979, p. 260-262.

⁷⁰⁸ Sokol'skij 1954.

⁷⁰⁹ Sokol'skij 1954, p. 155.

⁷¹⁰ Hazanov 1971, p. 21.

⁷¹¹ Guščina 1967, p. 40 sqq., fig. 4/1; Symonovič 1983, p. 84, pl. XIV/6; Daševskaja 1991, p. 35, pl. 61/9-17.

⁷¹² Pogrebova 1961, p. 116.

⁷¹³ Abramova 1993, p. 71, fig. 24/20-21.

⁷¹⁴ Cf. Hazanov 1971; Skripkin 1990, p. 132-133; Marčenko 1996, p. 56-58, tipurile II-III; Simonenko 1999a, p. 79-80, 133-134, 229-230, fig. 19/1; 45; Bârcă 2001, p. 145.

⁷¹⁵ Cf. Moškova 1963, p. 35; Hazanov 1971, p. 44-50; Maximenko 1983, p. 106-107; Grosu 1990; Simonenko 1993; Kostenko 1993.

⁷¹⁶ Hazanov 1971, p. 44.

⁷¹⁷ Cf. Maximenko 1983, p. 106-107; Smirnov 1984; Arheologija SSSR 1989, p. 172-173, 184, 197; Simonenko 1993; Simonenko 2001, p. 206 sqq.; Kostenko 1993.

⁷¹⁸ În lucrarea lui A. M. Hazanov vârful de lănci sarmatice au fost clasificate în patru tipuri: 1. Vârful de lance ce au lama lungă și masivă în formă de frunză, mai lată sau mai îngustă, iar tubul de înmănușare scurt. În cadrul acestui tip au fost evidențiate exemplarele al căror tub de înmănușare are o lungime medie. 2. Vârful de lance ce au lama scurtă, dar masivă, care au forma unei frunze. Tubul de înmănușare a acestora este lung și are marginea îngroșată sau prevăzută cu o verigă. În secțiune lama acestora este lenticulară. 3. Vârful de lance ce au lama îngustă și plată. Ea reprezintă de la o treime la două treimi din lungimea totală, iar tubul de înmănușare este de dimensiuni medii. 4. Vârful de lance de tip "caucazian" ce au lama îngustă ce trece brusc în tub de înmănușare. Marginea inferioară a lamei acestora se termină în unghi obtuz sau drept. În secțiune lama lor este lenticulară (Hazanov 1971, p. 46-49).

⁷¹⁹ Deși recent A. V. Simonenko a elaborat o tipologie a vârful de lănci sarmatice și scitice târzii am hotărât să elaborăm o altă tipologie. Această hotărâre am luat-o deoarece tipologia autorului sus menționat suferă de anumite curențe. La acestea se mai adaugă și încadrarea descoperirilor de la Velikoploskoe și Snigirevka printre vestigiile scitice (Simonenko 2001, p. 206-215).

Varianta 1 a acestui tip are lama de formă rombică, asimetrică, care reprezintă mai puțin de o treime din lungimea totală a vârfului. Tubul de înmănușare reprezintă ceva mai mult de două treimi din lungimea totală, iar gura este marcată printr-o nervură proeminentă. În secțiune lama este romboidală sau lenticulară. Un astfel de vârf de lance provine din cadrul descoperirii de la Kvașino (Fig. 22/2, 70/6). Acesta are lungimea lamei de 9 cm, lățimea de 2 cm, iar lungimea tubului de înmănușare de 26 cm.

Tipul IV. Vârfuri de lance de mari dimensiuni cu lama de formă piriformă, alungită și o lungime de până la două treimi din lungimea totală. Lățimea maximă a lamei este situată în partea de jos, în zona de trecere spre tubul de înmănușare. În secțiune lama este lenticulară. Tubul de înmănușare reprezintă o treime din lungimea totală, uneori chiar ceva mai mult, iar gura este marcată printr-o nervură proeminentă. Un astfel de vârf de lance provine din tezaurul de la Velikoploskoe (Fig. 45/1, 70/7), iar altul fragmentar din depozitul de la Snigirevka (Fig. 48a/7). Exemplarul de la Velikoploskoe are prevăzut în tubul de înmănușare un orificiu prin care era bătut cuiul de prindere a cozii din lemn.

Tipul V. Vârfuri de lance de mari dimensiuni cu lama de formă piriformă care reprezintă mai mult de o treime din lungimea totală. Lățimea maximă a lamei este situată în partea inferioară, în zona de trecere spre tubul de înmănușare. În secțiune lama lor este lenticulară. Tubul de înmănușare ajunge până la două treimi din lungimea totală, iar gura de înmănușare este deseori marcată printr-o nervură proeminentă. Singurul exemplar de astfel de vârf de lance provine de la Velikoploskoe (Fig. 45/2, 70/8). Acesta are în tubul de înmănușare un orificiu prin care era bătut cuiul de prindere a cozii din lemn.

Tipul VI. Vârfuri de lance scurtă cu lama aplatizată de formă triunghiulară, iar partea inferioară sub forma a două aripioare tăiate în unghi ascuțit. În secțiune acestea sunt de formă romboidală. Tubul de înmănușare are forma unei tije rotunde în secțiune. Singurul exemplar a acestui tip de lance din mediul sarmatic analizat provine de la Velikoploskoe (Fig. 45/3).

***

Vârfurile de lance aparținând primelor două tipuri, pe lângă faptul că au o formă foarte apropiată între ele, sunt tipice pentru tot teritoriul sarmatic pe parcursul câtorva secole. Mai mult decât atât, ele sunt neutre din punct de vedere cronologic și nu pot fi folosite ca material de datare⁷²⁰. Lungimea exemplarelor aparținând celor două tipuri nu depășește, de regulă, 35 cm, iar lățimea lamei variază între 3,5-6 cm. Exemplarele din mormintele analizate au fost descoperite împreună cu fibule de schemă Latène mijlociu de tipul Kostrzewski B (Sadovo T 2 M 1) și H (Kalančak T 10), spade cu mânerul terminat în semilună (Kalančak T 10; Sergeevka T 4 M 17) sau căni de import (Balki T 26 M 1).

În ceea ce privește vârfurile aparținând tipurilor III-V trebuie spus că ele sunt datate de către A. I. Meljukova în secolele IV-III a. Chr. și considerate că fiind de proveniență caucaziană⁷²¹. La rândul său, K. F. Smirnov, atunci când analizează complexul de la Kvașino, acceptă opinia exprimată de A. I. Meljukova și datează mormântul, pe baza analogiilor pe care le au piesele din inventarul acestuia în zona Kuban, în secolul III a. Chr.⁷²². Același autor menționează și o serie de analogii pentru vârfurile de lance de la Kvașino în mediul meot, scitic și sarmatic timpuriu⁷²³. Exemplarele de la Velikoploskoe și Snigirevka au fost datate în secolul III a. Chr.⁷²⁴ sau la sfârșitul acestuia⁷²⁵, iar mai nou în secolele II-I a. Chr.⁷²⁶. Astfel de vârfuri de lance se datează în regiunea Kuban⁷²⁷ și teritoriile nord-caucazine⁷²⁸ în secolele III-I a. Chr. S. V. Polin⁷²⁹ a constatat că pentru acestea există analogii

⁷²⁰ Simonenko 1993, p. 25; Simonenko 2001, p. 206-207, 209-210, tipurile I și II.

⁷²¹ Meljukova 1964, p. 42, pl. 12/7-9, 13/7.

⁷²² Smirnov 1984, p. 91-93.

⁷²³ Smirnov 1984, p. 92.

⁷²⁴ Simonenko 1982, p. 240, 243.

⁷²⁵ Dzis-Rajko, Sunicuk 1984, p. 154, 158.

⁷²⁶ Simonenko 2001, p. 214.

⁷²⁷ Anfimov 1951, p. 182-183.

⁷²⁸ Abramova 1993, p. 73-74, fig. 24/34.

⁷²⁹ Polin 1992, p. 54, 128.

foarte apropiate și în mediul scitic târziu din secolele II a. Chr. – I p. Chr.⁷³⁰. Același autor a datat descoperirile de la Kvașino, Snigirevka și Velikoploskoe în secolele II-I a. Chr., cu accentul pe cel din urmă⁷³¹. Nici restul de piese, alături de care au fost descoperite aceste vârfuri de lance, nu contravin datării în secolele II-I a. Chr. Astfel, printre acestea se află psalii cruciforme (Kvașino, Velikoploskoe), aplici frontale (Snigirevka, Velikoploskoe), cazan de bronz și cupă din argint (Velikoploskoe).

În ceea ce privește vârful de lance aparținând tipului VI aceasta își are cea mai apropiată analogie în M 28 din necropola meoto-sarmată de la Ust'-Labinsk⁷³².

***

Cu toate că în descoperirile arheologice vârfurile de lance sunt întâlnite sporadic lancea a fost una din armele de baza ale sarmaților. O dovadă în acest sens sunt relatările autorilor antici. Strabon, descriind armamentul roxolanilor din timpul războiului acestora cu Diophantes, generalul lui Mithridates VI Eupator, amintește lancea pe primul loc printre armele ofensive ale acestora⁷³³. Relatarea lui Strabon face referire la armamentul ofensiv și defensiv al cavaleriei ușoare sarmate înainte de apariția contingentelor de catafractari. Lancea, ca armă utilizată de sarmați este menționată și de către Ovidiu⁷³⁴. Printre cei care amintesc lăncile la sarmați sunt și o serie de autori din secolul I p. Chr., printre aceștia numărându-se Silius Italicus⁷³⁵, Statius⁷³⁶ și Valerius Flaccus⁷³⁷. La rândul său, Tacitus, descriind bătălia dintre regele iberilor, Pharasmanes, și a aliaților săi sarmați cu armata lui Orodes, fiul regelui part Artabanus III, din anul 35 p. Chr., menționează că sarmații au renunțat la arc, care bătea doar la mică distanță și au pornit la atac cu săbiile și lăncile⁷³⁸. Tot el amintește lăncile lungi mânuite de sarmații roxolani atunci când descrie insuzia acestora în provincia Moesia⁷³⁹. Printre autorii mai târziu care amintesc lancea ca armă ofensivă utilizată de sarmați se numără Arrian⁷⁴⁰, Ammianus Marcellinus⁷⁴¹, Pausanias⁷⁴² și Claudius Claudianus⁷⁴³.

Așadar, asemenea altor populații, sarmații au folosit ca armă ofensivă lancea, care a avut un rol important la ei, fiind folosită atât de pedestrași și cavaleria ușoară, cât și de contingentele de catafractari, care apar în secolul I a. Chr., la care aceasta era arma de bază.

VI. 6. 1. 3. Arcul

Arcul a constituit alături de spade, pumnale și lănci o altă armă de bază a sarmaților pe tot parcursul istoriei lor⁷⁴⁴.

Deși despre primele arcuri ale lor nu se știe practic nimic din descoperirile arheologice, există totuși pe câteva plăcuțe reprezentări ale unor mici arcuri reflexe în formă de "M" din perioada sauromatică⁷⁴⁵. O reprezentare a unui arc în formă de "M" avem și pe aripioara unui vârf de săgeată din bronz care provine dintr-un mormânt datat în secolele VI-V a. Chr.⁷⁴⁶. Arcurile folosite de

⁷³⁰ Symonovič 1983, p. 103, fig. 19/178-183, pl. XIV-XV. Vezi pentru descoperirile din mediul scitic târziu la Simonenko 2001, p. 214-215.

⁷³¹ Polin 1992, p. 53-54, 57, 128.

⁷³² Anfimov 1951, p. 182, fig. 12/4.

⁷³³ Strabon VII, 3, 17.

⁷³⁴ Ovidiu, *Ponticele*, I, 3, 60.

⁷³⁵ Silius Italicus, *Punica*, apud Latyșev 1949a, p. 319.

⁷³⁶ Statius, *Achilleis*, apud Latyșev 1949a, p. 337.

⁷³⁷ Valerius Flaccus, *Argonautica*, apud Latyșev 1949a, p. 349.

⁷³⁸ Tacitus, *Anale*, VI, 35.

⁷³⁹ Tacitus, *Istoria*, I, 79.

⁷⁴⁰ Cf. Bosworth 1977, p. 234-235.

⁷⁴¹ Ammianus Marcellinus, XVII, 12, 2, XIX, 11, 10-11.

⁷⁴² Pausanias I, 21, 8.

⁷⁴³ Claudius Claudianus, *De consulatu Stilichonis*, apud Latyșev 1949c, p. 257.

⁷⁴⁴ Cf. Bârcă 2000, p. 407-449 cu toată bibliografia.

⁷⁴⁵ Gracov 1929, p. 176-177, fig. 11; Devlet 1966, p. 70, fig. 21-22; Zbrueva 1952, p. 52, pl. IX/7.

⁷⁴⁶ Smirnov 1961, p. 32, fig. 21B/23.

sarmați în perioada timpurie nu se deosebeau substanțial de cele scitice. Ele nu erau de dimensiuni prea mari, oscilând între 75-100 cm⁷⁴⁷.

Aceste arcuri au fost folosite de sarmați și în perioada timpurie. O dovadă în acest sens fiind reprezentarea de pe plăcuța din T 6 M 8 din necropola de la Verhne-Pogromnoe pe care este ilustrat un arc în *gorytus* și descoperirea din T 19 M 2 de la Usatova reprezentată prin partea de la mijlocul arcului, compusă din trei bucăți de lemn acoperite în părțile care nu se îndoiu cu plăcuțe din lemn⁷⁴⁸.

Despre arcurile reflexe de tip "scitic" trebuie spus că acestea spre deosebire de arcul simplu cu o singură curbura, care a dominat o perioadă îndelungată de timp, era unul reflex, dublu și cu capetele curbate spre direcția de tragere, acestea din urmă fiind buclate. Acest arc era unul complex pentru confecționarea lui fiind nevoie de cunoștințe speciale. De dimensiuni nu prea mari arcul compozit de tip "scitic" avea din punct de vedere militar un randament net superior față de arcul simplu, dar și o forță de penetrare mai mare. Datorită forței, eficacității, puterii de penetrare a țintei, dar și a razei de acțiune, acest tip de arc s-a răspândit și la alte popoare, care, într-o măsură sau alta, au avut contacte cu sciții⁷⁴⁹. În acest sens poate fi dată ca exemplu o relatare a istoricului Herodot care, vorbind despre regele mezilor Cyaxares, menționează că acesta a trimis băieți tineri la sciți pentru a fi învățați să tragă cu arcul⁷⁵⁰.

Pe lângă arcul compozit de tip "scitic" în Asia Centrală a secolelor VII-VI a. Chr., dar nu numai, au fost folosite de diferite popoare atât arcurile simple, cât și alte tipuri de arcuri compozite⁷⁵¹. În ceea ce privește pe sarmați, aceștia vor folosi arcurile reflexe de tip "scitic" până în secolul III p. Chr.

Pe Columna lui Traian arcurile sarmaților roxolani, după formă și dimensiunile lor, sunt de tip "scitic"⁷⁵². Cu astfel de arcuri sunt echipați și sarmații reprezentați pe vasele din mormântul de la Kosika⁷⁵³ (Fig. 75). Acest tip de arc reflex dublu curbat de tip "scitic" a avut o largă răspândire în lumea iraniană și departe de hotarele acesteia⁷⁵⁴. Arcurile reflexe de tip "scitic" au fost preluate și de către greci, dovadă în acest sens fiind reprezentările acestora de pe monedele orașelor nord și vest-pontice dar și a Regatului Bosporan. Această armă a mai fost folosită de către tracii, geto-daci și macedonienii⁷⁵⁵.

Referindu-se la arcul de tip "scitic", Ammianus Marcellinus menționează că: **"în timp ce arcurile tuturor neamurilor se curbează ca niște verigi flexibile, cele scitice sau partice sunt la mijloc drepte, cu extremitățile mai largi și mai deschise, amândouă părțile însă curbându-se ca o lună în descreștere"**⁷⁵⁶. Arcurile reflexe de tip "scitic" erau confecționate prin asamblarea și lipirea părților lemnoase, care erau de diferite esențe (se prefera lemnul din corn), după care se fixau plăcuțele din lemn cu creștăturile orientate către direcția de tragere. La confecționarea acestor arcuri era folosit un clei preparat special pentru lipirea părților lemnoase, în plus fiind utilizate tendoane. Față de arcul compozit de dimensiuni mai mari, care avea în construcția sa întăritoare din os, cel de tip "scitic" avea în locul plăcuțelor din os, după cum am mai spus, unele din lemn, care erau în număr de șapte⁷⁵⁷. Mânerul era drept, ori un pic curbat, iar capetele arcului buclate. Aceste părți nu trebuiau să se îndoaie, în schimb umerii trebuiau să fie foarte elastici⁷⁵⁸. Pentru fixarea coardei arcul era îndoit prin apăsarea mâinii pe capătul de sus, în timp ce era

sprînjit cu piciorul pentru a asigura stabilirea mișcării. Cu cealaltă mână ochiul coardei era petrecut prin creștătura plăcuțelor din lemn de la partea superioară a arcului. O reprezentare a modului de fixare a corzii avem pe un vas descoperit în tumulul scitic de la Kul' Oba (Kerč, Crimeea)⁷⁵⁹, (Fig. 74). Astfel, la întinderea corzii toată puterea cădea pe umerii arcului. Datorită acestei acțiuni de fixare a corzii arcul era uneori asimetric, astfel, unul dintre umerii arcului era mai mare ca deschidere, iar capătul și plăcuțele de care se fixa coarda prin întinderea acesteia erau mai scurte⁷⁶⁰. Efortul făcut pentru întinderea corzii de către arcaș, cât și impulsul dat săgeții, era mult mai mare la arcurile reflexe și dublu curbate de tip "scitic" decât la cele simple. Crearea arcului reflex de tip "scitic", folosit și de sarmați, a constituit un pas important în evoluția tehnicii militare, care a precedat apariția arcurilor compozite masive cu întăritoare de os.

Începând cu sfârșitul secolului I a. Chr. - secolul I p. Chr., arcurile de tip "scitic" au fost folosite de către sarmați alături de cele cu întăritoare din os cunoscute sub denumirea de arc de tip "hunic"⁷⁶¹.

Atât arcul de tip "scitic", cât și cel compozit cu întăritoare din os era ținut într-o tolă specială, care avea o importanță vitală. Mai mult ca sigur că sarmații, la fel ca și sciții, să fi folosit *gorytus*-ul, care este o combinație dintre tolă pentru arc și cea pentru săgeți și care era legată cu o centură de șoldul stâng ori drept. Judecând după frescele din Crimeea, dar și după numeroasele reliefuri funerare este cert că *gorytus*-ul a fost folosit, în primele secole p. Chr., de către *sagittarii* bosporani și de *dediicii* sarmați din trupele romane, dar și de arcașii tracii⁷⁶².

În ceea ce privește categoriile de ostași care au folosit arcurile trebuie spus că acestea erau utilizate cu precădere de cavaleria ușoară. Aceasta avea o mare importanță la sarmați și juca un rol primordial în luptă. O altă categorie de luptători din armata sarmată din ultimele secole a. Chr. care a utilizat masiv arcul compozit de tip "scitic" a fost pedestreimea⁷⁶³.

VI. 6. 1. 4. Vârfuri de săgeți și tolbe

Vârfurile de săgeți au atras, nu odată, atenția specialiștilor care s-au ocupat de studiul armamentului sarmatic. Începând încă cu P. D. Rau, această categorie de piese este utilizată pentru stabilirea cronologiei vestigiilor sauromato-sarmate⁷⁶⁴. K. F. Smirnov arăta că există posibilitatea ca vârfurile de săgeți să fie utilizate ca izvor istoric pentru rezolvarea unor probleme de datare pentru vestigiile sarmatice, evidențierea unor variante locale a acestei culturi, cât și pentru reconstituiri etnice⁷⁶⁵.

Un aport fundamental în elaborarea tipologică-cronologică a vârfurilor de săgeți sauromato-sarmate au adus K. F. Smirnov⁷⁶⁶, M. G. Moškova⁷⁶⁷, A. M. Hazanov⁷⁶⁸, A. M. Ždanovskij⁷⁶⁹, A. S. Skripkin⁷⁷⁰, I. I. Marčenko⁷⁷¹, iar recent A. V. Simonenko⁷⁷².

În lucrarea sa dedicată armamentului sauromaților K. F. Smirnov analizează pe lângă vârfurile de săgeți sauromatice și pe cele sarmatice timpurii. Această abordare a fost adoptată grație existenței

⁷⁴⁷ L'art Scythe 1986, fig. 184; Arheologija SSSR 1989, p. 336, pl. 31, fig. 31; Schiltz 1994, fig. 125; în același mod era fixată coarda la arcurile compozite cu întăritoare din os, vezi în acest sens Junkelmann 1992, fig.137.

⁷⁴⁸ Werner 1956, p. 47.

⁷⁴⁹ Termenul de arc de tip "hunic" a fost introdus de către A. Alföldi și J. Werner în urma studierii întăritoarelor din epoca migrațiilor din siturile Europei Centrale (Alföldi 1932, p. 18 sqq.; Werner 1956, p. 47sqq.). Cercetătorii au remarcat, pe bună dreptate, că nu este corect să legăm apariția concomitentă a noului tip de arc pe un teritoriu imens al Eurasiei doar de huni, mai mult decât atât în momentul apariției acestuia (sfr. sec. II - sec. I a. Chr.), hunii încă nu locuiau mai la vest de lacul Bajkal (Litvinskij 1966, p. 58-69; Litvinskij 1986, p. 71-82; Rausing 1967; Hazanov 1971, p. 32). G. Rausing denuște arcul de tip "hunic" Qum-Darya, după situl de pe acest râu (Rausing 1967, p. 68-69, fig. 57). Tipul de fapt nu este hunic ci chinezesc. Cimitirul unde a fost descoperit este asociat cu postul de graniță chinez Lou-Lan (sec. I a. Chr. - III p. Chr.) (Coulston 1985, p. 242), arcul măsoară 140-150 cm și este asemănător cu cele de pe Columna lui Traian.

⁷⁵⁰ Cf. Coulston 1985, p. 271-272.

⁷⁵¹ Cf. Bârcă 1994, p. 66.

⁷⁵² Rau 1929.

⁷⁵³ Smirnov 1961, p. 36.

⁷⁵⁴ Smirnov 1961, p. 31-70.

⁷⁵⁵ Moškova 1962, p. 77-82; Moškova 1963, p. 30-33, pl. 14-17.

⁷⁵⁶ Hazanov 1971, p. 35-42, pl. XIX.

⁷⁵⁷ Ždanovskij 1988, p. 54-68.

⁷⁵⁸ Skripkin 1990, p. 63-74.

⁷⁵⁹ Marčenko 1996, p. 59-67, fig. 13-16.

⁷⁶⁰ Simonenko 2001, p. 193-197.

⁷⁴⁷ Cf. Smirnov 1961, p. 32; Meljukova 1964, p. 14-15; Hazanov 1971, p. 28; Coulston 1985, p. 241.

⁷⁴⁸ Sinicyn 1947, p. 16, 64, fig. 39; Hazanov 1971, p. 28.

⁷⁴⁹ Cf. Litvinskij 1966, p. 51-58; Litvinskij 1986; Yadin 1972, p. 89-92, *apud* Chiriac 1996, p. 154 sqq.

⁷⁵⁰ Herodot I, 73.

⁷⁵¹ Litvinskij 1966.

⁷⁵² Cf. Cichorius 1896, pl. XIX; XXIV; XXVIII.

⁷⁵³ Trejster 1994, p. 184-185, fig. 4; 7-10.

⁷⁵⁴ Litvinskij 1966, p. 51-58; Litvinskij 1986; Hazanov 1966, p. 29-44; Hazanov 1971, p. 29-30; Yadin 1972, p. 89-92, *apud* Chiriac 1996, p. 154 sqq.; Davies 1977, p. 269-270.

⁷⁵⁵ Cichorius 1896, pl. XXIV; Minns 1913, fig. 93, pl. XVIII/5, fig. 90, pl. XVIII/6; Rostovtcev 1913, pl. I; III; Zograf 1951, pl. XXXII/14-18, 20-21; XXXIII/18-19, 21; XL/30; XLI/3-6, 8, 22; XLII/13, 19, 26; Preda 1968, fig. 26; Berciu 1969, p. 45, fig. 13; Anohin 1986, p. 140-143, nr. 110, 133, 145-147, 170; Gajdukevič 1971, pl. I/21; II/25, 30, 35, 38; III/52; Covacev 1975, p. 400, fig. 1; vezi și la Davies 1977, p. 269-270; Fol, Marazov 1978, p. 21, 104-105; Thrakische 1989, p. 181, 185, catalog nr. 155, 157; Coulston 1985, p. 241; pentru reprezentările de pe frescele și reliefurile funerare din Crimeea vezi Kieseritzky, Watzinger 1909.

⁷⁵⁶ Ammianus Marcellinus XXII, 8, 37.

⁷⁵⁷ Eckhardt 1991, p. 143-144; Kenk 1984, p. 84-85, *apud* Chiriac 1996, p. 154.

⁷⁵⁸ Pentru reprezentările arcului de tip "scitic" vezi în L'art Scythe 1986, fig. 166, 168, 170, 173, 184-187, 199; Schiltz 1994, fig. 125-128, 130.

unei continuități a utilizării unor tipuri care s-au format în perioada sauromatică. În lucrarea sa, bazată pe o analiză tipologică, și-au găsit reflectarea și o serie de probleme importante al dezvoltării acestui tip de armă⁷⁷³. Același autor a stabilit și influențele externe care au contribuit la formarea anumitor tipuri, cât și preluarea de către alte populații a vârfurilor de săgeți sauomato-sarmate⁷⁷⁴. Tot el remarca diferențele locale existente în cadrul exemplarelor din bronz, dar și că începând din secolele III-II a. Chr. tipurile de săgeți devin comune în întreaga lume sarmatică. El lega acest fenomen de unitatea populației din spațiul cuprins între Volga și Munții Urali⁷⁷⁵.

M. G. Moškova, studiind vârfurile de săgeți din perioada Prohorovka (sec. IV-II a. Chr.), a preluat clasificarea lui K. F. Smirnov și fără a evidenția noi tipuri a arătat că dezvoltarea acestora la sarmați are loc pe o linie descendentă⁷⁷⁶. Aceiași autoare evidenția că, față de perioada sauromatică, în tolbele sarmaților din perioada Prohorovka încep să predomină vârfurile de săgeți din fier, care le înlocuiește, spre sfârșitul acestei perioade, pe cele din bronz⁷⁷⁷.

O primă tipologie a vârfurilor cu peduncul din fier a fost elaborată de M. G. Moškova care, pe baza părții superioare, le-a împărțit în trei grupe: vârfuri plate, piramidale și cu trei aripioare. În cadrul grupelor, după o serie de trăsături morfologice, aceiași autoare a identificat opt tipuri⁷⁷⁸. În ceea ce privește vârfurile de săgeți cu trei aripioare și peduncul, ea a stabilit că acestea se impun în lumea sarmatică începând cu secolul II a. Chr.⁷⁷⁹, devenind tipul dominant, în tot spațiul locuit de aceștia, de la sfârșitul secolului II – secolul I a. Chr.⁷⁸⁰.

Un aport fundamental în stabilirea unei tipologii a vârfurilor de săgeți din fier cu peduncul l-a avut A. M. Hazanov⁷⁸¹. La fel ca și predecesorii săi, el considera că dezvoltarea acestui tip de vârfuri de săgeți se înscrie tendinței generale de dezvoltare a acestora. În opinia sa vârfurile cu partea superioară piramidală sunt tipice pentru cultura sarmatică începând cu secolele III-II a. Chr. Același autor evidențiază pentru cultura sarmatică timpurie șase tipuri dintre care doar trei sunt caracteristice pentru această perioadă⁷⁸². Principiul criteriului după care a fost creată această tipologie se baza pe unghiul de tăiere a părților inferioare a aripioarelor.

Cea mai completă clasificare tipologică a vârfurilor de săgeți sarmatice din secolele III a. Chr. – I p. Chr. îi aparține, însă, lui A. S. Skripkin⁷⁸³. El a împărțit vârfurile după materialul din care au fost realizate (bronz, fier, os), iar în cadrul lor după modul în care erau prinse de partea lemnoasă a săgeții (manșon, peduncul) și forma părții superioare. În cadrul exemplarelor cu manșon A. S. Skripkin le împarte pe acestea în două grupe: 1. vârfuri cu manșon exterior; 2. vârfuri cu manșon interior, iar pe cele cu peduncul, pe baza lungimii acestuia, dar și a părții superioare, le împarte în mai multe tipuri.

Toate aceste clasificări tipologice, menționate mai sus, au fost stabilite cu scopul de a preciza perioada în care au fost răspândite anumite tipuri, cât și pentru identificarea caracteristicilor de dezvoltare a acestui tip de armament la sarmați. La ora actuală este cert că vârfurile de săgeți sauomatice au stat la baza dezvoltării săgeților sarmatice. În acest sens o dovadă este utilizarea în perioada sarmatică timpurie a tipurilor de vârfuri de săgeți care s-au format în cultura sauromatică. Cu toate acestea trebuie precizat că vârfurile din bronz se dezvoltă pe o linie descendentă, iar cele din fier pe una ascendentă.

În ceea ce privește perioada de înlocuire definitivă a vârfurilor de săgeți din bronz cu cele din fier, în opinia lui K. F. Smirnov, acest proces a avut loc în secolul II a. Chr.⁷⁸⁴. Tot el considera că sub influența vârfurilor de săgeți din bronz apar cele cu trei aripioare și manșon din fier⁷⁸⁵. Același autor a

remarcat că producerea masivă a acestora poate fi urmărită în mediul meoșilor din zona Kuban și a Donului de Jos, cât și la populația de pe cursul mijlociul a aceleiași râu. Vecinătatea sarmaților cu regiunile mai sus amintite a contribuit, în opinia lui K. F. Smirnov, la răspândirea a unor astfel de vârfuri în secolele III-II a. Chr. și la ei⁷⁸⁶.

M. G. Moškova a remarcat că pe parcursul perioadei Prohorovka printre vârfurile de săgeți cu manșon nu au apărut tipuri noi, toate fiind rezultatul dezvoltării tipurilor sauomatice timpurii⁷⁸⁷. Tot ea a stabilit că vârfurile de săgeți cu trei aripioare și peduncul au primit o largă răspândire la sarmați începând cu secolul II a. Chr., devenind tipul dominant, în tot spațiul locuit de aceștia, de la sfârșitul secolului II a. Chr. – secolul I a. Chr.⁷⁸⁸.

Analizând vârfurile de săgeți cu peduncul din fier, A. M. Hazanov a ajuns la concluzia că pentru evoluția lor este caracteristică aceeași tendință ca și în cazul vârfurilor din bronz exprimată în trecerea de la partea superioară a vârfului de formă boltită la cea triunghiulară⁷⁸⁹. Același autor sublinia că vârfurile de săgeți cu trei aripioare și peduncul apar la hotarul dintre secolele IV-III a. Chr., iar în secolele III-II a. Chr. ele sunt larg răspândite și reprezentate de trei tipuri⁷⁹⁰. Tot el afirma că din secolul II a. Chr. vârfurile cu trei aripioare și peduncul s-au impus în fața celor cu manșon din bronz și fier⁷⁹¹.

O situație apropiată avem în mediul sarmatic din zona Donului de Jos pentru care V. E. Maximenko a remarcat că în secolele V-II a. Chr. aici domină vârfurile de săgeți din fier cu trei aripioare și manșon⁷⁹². Același autor a evidențiat că în secolul III a. Chr. în această zonă pătrund vârfurile piramidale cu peduncul lung, iar din secolul II a. Chr. încep să se răspândească vârfurile din fier cu trei aripioare și peduncul scurt, care din secolul I a. Chr. devin tipul dominant⁷⁹³.

În urma unei analize a vârfurilor de săgeți din Sarmatia Asiatică A. S. Skripkin a constatat că cele din fier cu trei aripioare și manșon au o utilizare care nu depășește limitele perioadei sarmatice timpurii⁷⁹⁴. Cu toate acestea în mediul sarmaților din regiunea Kuban acestea se mai întâlnesc și în secolul I p. Chr.⁷⁹⁵.

Cert este că în perioada secolelor III-I a. Chr. sarmații au utilizat un număr mare de tipuri de săgeți⁷⁹⁶. Această situație este explicată prin faptul că în perioada menționată a avut loc procesul de formare a unei serii întregi de tipuri care le-au înlocuit pe cele din bronz⁷⁹⁷. În secolul I p. Chr. – începutul secolului II p. Chr. numărul tipurilor de săgeți scade considerabil fapt ce se leagă de terminarea acestui proces care a avut loc, probabil, încă în secolul I a. Chr.⁷⁹⁸.

Astfel, în perioada sarmatică timpurie pe teritoriul locuit de sarmați se întâlnesc vârfuri de săgeți cu trei aripioare din bronz și fier cu manșon, piramidale din bronz, paralelipipedice din fier cu manșon sau peduncul, cât și cele din fier cu trei aripioare și peduncul. Însă, încă de pe acum vârfurile de săgeți din fier cu trei aripioare și peduncul încep să se impună în fața celorlalte tipuri, iar din secolul I a. Chr. vor fi tipul dominant în lumea sarmatică, de acum încolo, câteva secole, fiind preponderente în tolbele ostașilor sarmați⁷⁹⁹.

Vârfurile de săgeți sunt descoperite destul de frecvent în mormintele sarmatice de pe întreg teritoriul locuit de aceștia. Bunăoară, în perioada sarmatică timpurie numărul vârfurilor de săgeți din morminte este foarte mare în unele cazuri, numărul acestora ajungând la cifra de 300 de exemplare.

⁷⁷³ Smirnov 1961, p. 70.

⁷⁷⁴ Smirnov 1961, p. 70.

⁷⁷⁵ Smirnov 1961, p. 70.

⁷⁷⁶ Moškova 1962, p. 77-82; Moškova 1963, p. 31.

⁷⁷⁷ Cf. Moškova 1962; Moškova 1963, p. 31-33.

⁷⁷⁸ Moškova 1963, p. 31-33.

⁷⁷⁹ Moškova 1963, p. 31.

⁷⁸⁰ Moškova 1962, p. 82.

⁷⁸¹ Hazanov 1971, p. 37-42, pl. XIX.

⁷⁸² Hazanov 1971, p. 36-37, pl. XIX/1-19.

⁷⁸³ Skripkin 1990, p. 67-74.

⁷⁸⁴ Smirnov 1961, p. 70.

⁷⁸⁵ Smirnov 1961, p. 70.

⁷⁸⁶ Smirnov 1961, p. 70.

⁷⁸⁷ Moškova 1962, p. 80-81; Moškova 1963, p. 31.

⁷⁸⁸ Moškova 1962, p. 82.

⁷⁸⁹ Hazanov 1971, p. 36.

⁷⁹⁰ Hazanov 1971, p. 37.

⁷⁹¹ Hazanov 1971, p. 36.

⁷⁹² Maximenko 1983, p. 103.

⁷⁹³ Maximenko 1983, p. 103-104.

⁷⁹⁴ Skripkin 1990, p. 139.

⁷⁹⁵ Marčenko 1984, p. 67.

⁷⁹⁶ Cf. Moškova 1962, p. 77-82; Moškova 1963, p. 30-33; Hazanov 1971, p. 35-37; Maximenko 1983, p. 103-104; Skripkin 1990, p. 67-74.

⁷⁹⁷ Skripkin 1990, p. 141.

⁷⁹⁸ Skripkin 1990, p. 141-142.

⁷⁹⁹ Cf. Hazanov 1971, p. 36 sqq.; Arheologija SSSR 1989, p. 184.

Pentru perioada sarmatică mijlocie numărul mare de vârfuri de săgeți descoperite în morminte persistă, cifra acestora ajungând uneori până la 100 de bucăți; există și cazuri în care această cifră este depășită. Însă, în majoritatea cazurilor, numărul lor este de la 10-20 la 50-60 de bucăți. În schimb, în perioada sarmatică târzie, numărul vârfurilor de săgeți din morminte scade substanțial, de obicei ele nu depășesc cifra de 10⁸⁰⁰.

Pentru teritoriul nord-pontic de la vest de Don din secolele II-I a. Chr. numărul vârfurilor de săgeți descoperite în mediul sarmatic este destul de mic (Cf. Fig. 88). Astfel, din totalul descoperirilor sarmatice analizate vârfuri de săgeți s-au găsit doar în șapte dintre ele (Tab. 16).

Tabelul nr. 16. Descoperirile de vârfuri de săgeți

Nr.	Localitatea	Tumulul	Mormântul	Tezaur	Nr. de exemplare	Figura
1.	Alexandrovsk	10	2		1	2/5, 69/16
2.	Alexandrovsk	12	3		1	3/5, 69/17
3.	Kvašino	-	-		2	22/8, 69/18
4.	Novye Sanžary				1	17/3
5.	Uškalka				55	38/2, 69/1-15
6.	Velikoploskoe			●	9	45/4
7.	Vinogradnoe	31	1		Neprecizat	41/4, 69/19-24

Cu toate că numărul vârfurilor de săgeți este foarte mic, ele sunt reprezentate în cadrul descoperirilor cercetate de șase tipuri care fac parte din două grupe:

1. Vârfuri de săgeți cu manșon.

2. Vârfuri de săgeți cu peduncul.

Vârfurile de săgeți din prima grupă au fost subîmpărțite la rândul lor în două categorii: **a.** vârfuri cu manșon exterior; **b.** vârfuri cu manșon interior.

Tipul I. Vârfuri de săgeți cu trei aripioare și manșon din bronz (tip Moškova IX; Skripkin 8, 9)

Vârfurile acestui tip sunt realizate din bronz și sunt prevăzute cu trei aripioare și manșon. Partea superioară a acestora este de dimensiuni medii sau mari, iar manșonul de dimensiuni mici și medii. Astfel de piese au fost descoperite în mormântul de la Uškalka (Fig. 38/2a, c, 69/1-12, 15).

Tipul II. Vârfuri de săgeți de formă piramidală și manșon interior (tip Skripkin 12)

Acestui tip îi aparțin vârfurile realizate din bronz care au o formă piramidală, cu marginea tăiată drept și manșon interior. În mormintele sarmatice analizate acestea sunt reprezentate de două exemplare care provin din mormântul de la Uškalka (Fig. 38/2b, 69/13-14).

Tipul III. Vârfuri de săgeți din cu două aripioare și manșon

Vârfurile acestui tip sunt realizate din fier și au două aripioare și manșon scurt. În mediul sarmatic timpuriu din spațiul nord-pontic ele sunt reprezentate de un singur exemplar care provine din T 12 M 3 de la Alexandrovsk (Fig. 3/3, 69/17). K. F. Smirnov menționa că astfel de vârfuri sunt tipice pentru complexe funerare din zona Donului de Mijloc și de Jos⁸⁰¹. Trebuie remarcat, însă, că materialele din regiunea menționată nu confirmă această afirmație. La rândul său, V. I. Kostenko indica pentru vârful de la Alexandrovsk analogii în mormintele sarmatice timpurii din secolele IV-III a. Chr. din regiunea

⁸⁰⁰ Smirnov 1961, p. 31; Hazanov 1971, p. 42-43, 69; Arheologija SSSR 1989, p. 185, 197; Grosu 1990; Skripkin 1990, p. 64; Kostenko 1993.

⁸⁰¹ Smirnov 1984, p. 89.

Volgăi⁸⁰². Trebuie precizat, însă, că analogiile menționate sunt incorecte datorită faptului că ele nu sunt cu manșon ci cu peduncul. La ora actuală nu cunoaștem o analogie exactă pentru acest vârf de săgeată. Două exemplare apropiate provin din mediul sarmatic din regiunea Kuban⁸⁰³. Oricum este cert că mormântul în care a fost găsit piesa analizată se datează în secolele II-I a. Chr.

Tipul IV. Vârfuri de săgeți în patru muchii și manșon (tip Simonenko 3)

Vârfurile acestui tip, nu prea numeroase în lumea sarmatică, sunt realizate din fier și au capul în patru muchii de formă piramidală și manșonul lung. Singurele exemplare de astfel de piese provin din T 31 M 1 de la Vinogradnoe (Fig. 41/4b, 69/23). Acest tip de vârf de săgeată, rar pentru spațiul nord-pontic, a fost descoperit împreună cu vârfuri de săgeți de tipul VI și VII în tipologia noastră. Astfel de piese aproape că nici nu sunt cunoscute în restul spațiului locuit de sarmați. Câteva exemplare provin dintr-o serie de morminte sarmatice din regiunea Kuban⁸⁰⁴. A. M. Ždanovskij nu exclude proveniența locală a acestor vârfuri de săgeți⁸⁰⁵. Nu se omite nici originea lor central-asiatică⁸⁰⁶. Cu toate acestea trebuie menționat că astfel de vârfuri se întâlnesc și în mediul geto-dacic din secolele I a. Chr. - I p. Chr.⁸⁰⁷. În final, trebuie spus că astfel de vârfuri de săgeți sunt o raritate în tolbele sarmaților ceea ce ne face să credem că acestea nu au avut o largă utilizare în mediul lor.

Tipul V. Vârfuri de săgeți din fier cu trei aripioare și manșon (tip Moškova VI; Skripkin 2)

Vârfurile de săgeți aparținând acestui tip sunt din fier și au trei aripioare și manșon. Partea superioară a acestora este de dimensiuni medii și mari, având aripioarele tăiate în unghi drept, iar manșonul de dimensiuni mari. Astfel de piese provin din T 31 M 1 de la Vinogradnoe (Fig. 41/4, 69/19-22), T 10 M 2 de la Alexandrovsk (Fig. 2/5, 69/16), Novye Sanžary (Fig. 17/3), Uškalka (Fig. 38/2c, 69/15) și tezaurul de la Velikoploskoe (Fig. 45/4). O variantă a acestora sunt cele două vârfuri de la Kvašino (Fig. 22/8, 69/18), care sunt de dimensiuni mai mici și au manșonul scurt. Vârfurile de săgeți de acest tip se întâlnesc în unele morminte sauromatice și scitice încă din secolele V-IV a. Chr., dar vor avea o largă răspândire doar din secolul III a. Chr.⁸⁰⁸. Aceste concluzii au fost confirmate, ceva mai recent, și de unele descoperiri mai noi⁸⁰⁹. Trebuie menționat faptul că vârfurile de săgeți cu trei aripioare și manșon din fier își găsesc multiple analogii în mormintele sarmatice timpurii din spațiul de la est de Don unde sunt o prezență frecventă în secolele III-I a. Chr.⁸¹⁰. Astfel de piese se întâlnesc în secolul I p. Chr. în mediul scitic târziu⁸¹¹, teritoriile nord-caucaziene⁸¹², cât și la sarmații din regiunea Kuban⁸¹³ și a Donului de Jos⁸¹⁴. Altfel spus, vârfurile de săgeți cu trei aripioare și manșon din fier deși constituie un indiciu tipologico-cronologic pentru perioada sarmatică timpurie au mai fost utilizate, în unele zone, și în secolul I p. Chr.⁸¹⁵.

⁸⁰² Kostenko 1982, p. 71.

⁸⁰³ Marčenko 1996, p. 61, fig. 16/38.

⁸⁰⁴ Cf. Marčenko 1996, p. 60-61, fig. 15/32-34, 90/5, 97/9.

⁸⁰⁵ Ždanovskij 1988, p. 58.

⁸⁰⁶ Simonenko 1999a, p. 81.

⁸⁰⁷ Cf. Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 136, tipul III, fig. 68/4-6.

⁸⁰⁸ Smirnov 1964, p. 70; Meljukova 1964, p. 25.

⁸⁰⁹ Černenko 1981, p. 145-150.

⁸¹⁰ Skripkin 1990, p. 139-140. În urma unei analize a vârfurilor de săgeți din Sarmatia Asiatică A. S. Skripkin a constatat că cele din fier cu trei aripioare și manșon au o utilizare care nu depășește limitele perioadei sarmatice timpurii.

⁸¹¹ Simonenko 1986a, p. 80; Simonenko 2001, fig. 3/1-6.

⁸¹² Abramova 1972, p. 23; Abramova 1993, p. 74-75, 148; Kerefov 1985, p. 196. În Caucazul de Nord vârfurile de săgeți din fier cu trei aripioare și manșon încep să fie utilizate pe scară largă încă din secolele VI-V a. Chr., iar în raioanele centrale ale Ciscauziei ele au fost utilizate până în secolul I p. Chr. De altfel, în ultimele secole a. Chr. în această regiune vârfurile de săgeți din fier cu manșon sunt dominante (Cf. Abramova 1993, p. 75).

⁸¹³ Ždanovskij 1988, p. 66-67, fig. 5; Marčenko 1984, p. 67; Marčenko 1996, p. 59-60, fig. 13-14.

⁸¹⁴ Bespalj 1992, p. 177, fig. 1/10; Glebov 2001a, p. 24 sqq., fig. 1/7-11.

⁸¹⁵ Toate descoperirile sarmatice timpurii din nordul Mării Negre care au printre inventar astfel de vârfuri se datează în limitele secolelor II-I a. Chr. O excepție o constituie cele două vârfuri din mormântul de la Uškalka care este mai timpuriu.

Tipul VI. Vârfuri de săgeți cu trei aripioare și peduncul (tip Hazanov 4; Skripkin 10)

Acestui tip îi aparțin vârfulurile de săgeți din fier care au trei aripioare tăiate în unghi drept și peduncul de dimensiuni medii și lungi. În mediul sarmatic cercetat astfel de piese provin din T 31 M 1 de la Vinogradnoe (Fig. 41/4c, 69/24). Acestea sunt de dimensiuni medii și au aripioarele tăiate în unghi drept, iar pedunculul de dimensiuni mici și medii.

În legătură cu vârfulurile de săgeți cu trei aripioare și peduncul M. G. Moškova a stabilit că ele au cunoscut o largă răspândire la sarmați începând cu secolul II a. Chr., devenind tipul dominant, în tot spațiul locuit de aceștia, de la sfârșitul secolului II – secolul I a. Chr.⁸¹⁶. La rândul său, în urma unei analize atente, A. M. Hazanov a stabilit că acestea și-au făcut apariția în lumea sarmatică la hotarul dintre secolele IV-III a. Chr., iar în secolele III-II a. Chr. ele sunt reprezentate de trei tipuri⁸¹⁷. Începând cu secolul II a. Chr., în stânga Donului de Jos, încep să fie răspândite vârfulurile de săgeți cu trei aripioare și peduncul scurt, care din secolul I a. Chr. devin tipul dominant⁸¹⁸.

În final ținem să menționăm că sarmații au jucat, probabil, un rol important în răspândirea vârfulurilor de săgeți cu trei aripioare și peduncul în Europa de Est. Apariția lor în complexe funerare din nordul Mării Negre, Caucaz și regiunea Kuban este legată fie de pătrunderea directă a sarmaților, fie de influența acestora⁸¹⁹.

***

Descoperirile din mediul sarmatic studiat confirmă, cel puțin în linii generale, schema evolutivă tipologico-cronologică a vârfulurilor de săgeți utilizate de sarmați pe parcursul ultimelor secole a. Chr. Deși au o încadrare cronologică destul de largă, totuși, ele ne pot oferi un prețios criteriu de datare, care, folosit cu precauția necesară și coroborat cu alte elemente de datare, devin un util instrument de lucru. Astfel, descoperirea tot mai frecventă a diferitelor vârfuluri de săgeți împreună sau alături de alte categorii de materiale arheologice permite ca încadrările cronologice să devină tot mai exacte.

Demn de remarcat este și faptul că în mediul sarmatic vârfulurile de săgeți se întâlnesc și în mormintele de femei, uneori chiar tolbe întregi, în unele cazuri alături și de alte arme ofensive cum ar fi spadele și pumnalele⁸²⁰.

De regulă, vârfulurile de săgeți se descoperă compact într-un singur loc fapt care dovedește că s-au aflat într-o tolba. Dovadă că o mare parte dintre sarmați erau arcași o confirmă relatările lui Ovidiu, care vorbește de tolbele pline cu săgeți ale sarmaților⁸²¹. Tot Ovidiu este cel care menționează folosirea de către sarmați a vârfulurilor de săgeți unse cu venin de șarpe⁸²². Astfel de vârfuluri de săgeți unse cu venin au fost folosite și de alte populații printre care se numără atât sciții, cât și parții⁸²³. Mai trebuie precizat că sarmații, la fel ca și sciții, hunii și germanii, au folosit vârfulurile de săgeți din os care produceau răni foarte murdare (infecțioase)⁸²⁴.

Trebuie menționat că săgețile variază ca dimensiuni, greutate, formă și tip de vârf și sunt în legătură cu înălțimea arcașului, scopul arcului și vulnerabilitatea țintei. Cel mai adesea sunt descoperite vârfulurile săgeții, mai rar cozile cu capetele crestate, însă avem cazuri când acestea sunt și ele prezente în descoperiri⁸²⁵. Lungimea săgeților utilizate de sarmați în ultimele secole a. Chr. era de 60 cm lungime și 4-5 mm grosime pentru arcurile de tip "scitic"⁸²⁶.

⁸¹⁶ Moškova 1962, p. 82

⁸¹⁷ Hazanov 1971, p. 37.

⁸¹⁸ Maximenko 1983, p. 103-104.

⁸¹⁹ Hazanov 1971, p. 38-39.

⁸²⁰ Vezi la Hazanov 1971, p. 43, 67, 69, 85.

⁸²¹ Ovidiu, *Tristele*, V, 7, 15.

⁸²² Ovidiu, *Tristele*, V, 7, 16.

⁸²³ Teophrast, *Istoria plantelor*, IX, 15, 2, *apud* Izvoare I, p. 128; Strabon XI, 2, 19; Pliniu cel Bătrân XI, (115) 279; Claudius Aelianus, *De natura animalium*, IX, 15, *apud* Izvoare I, p. 645.

⁸²⁴ Pausanias I, 21, 8; Ammianus Marcellinus XXXI, 2, 9; Minns 1913, p. 68; Moškova 1963, pl. 17/22-27; Rudenko 1970; Hazanov 1971, p. 41-42, pl. XXII/14-18; Skripkin 1990, p. 73-74, fig. 24/57-66.

⁸²⁵ Cf. Hazanov 1971, p. 42; Coulston 1985, p. 264-270.

⁸²⁶ Arheologija SSSR 1989, p. 185.

La confecționarea cozii săgeților se folosea lemnul de mesteacăn, arțar, plop, tamarisc, dar era utilizată și trestia. Strabon, vorbind despre săgețile sciților, afirmă că acestea erau confecționate din lemn de brad⁸²⁷. Foarte probabil că și sarmații și-au confecționat cozile săgeților din lemn de brad. De la Pausanias aflăm că sarmații folosesc lemnul de corn atât la confecționarea arcurilor, cât și săgeților⁸²⁸. Pliniu cel Bătrân menționează folosirea trestiei pentru săgeți atât de către sarmați cât și de celelalte popoare din răsărit, el chiar afirmând că jumătate din omenire își duce existența sub oblăduirea trestiei⁸²⁹. Folosirea trestiei de către sciți este menționată și de Lucan⁸³⁰. Capetele cozii, atât în partea vârfului, cât și în partea unde erau puse penele, erau legate cu tendoane și îmbibate cu ulei⁸³¹. Capetele cozilor de săgeți erau vopsite în partea de jos în roșu, iar pe restul suprafeței cu linii roșii, verzi, albastre și albe⁸³². La Dura-Europos s-au descoperit fragmente de trestie și de tamarisc de la săgeți, din același material au fost descoperite cozi de săgeți și în cimitirul de la Qum-Darya⁸³³.

În ceea ce privește tolbele în care erau purtate săgețile, trebuie spus că resturile acestora au fost surprinse adesea în mai multe morminte sarmatice sub forma unor rămășițe de piele, lemn sau coajă de mesteacăn. Carcasele din coajă de mesteacăn sau lemn erau acoperite adeseori cu piele. De obicei, după cum s-a remarcat din descoperiri, tolbele erau vopsite în culoare roșie, uneori acestea fiind ornamentate cu diferite plăcuțe din bronz⁸³⁴. Forma tolbelor era cilindrică, mai îngustă în partea de jos, iar fundul era confecționat din lemn sau coajă de mesteacăn și era fie drept fie rotunjit. În mormintele sarmatice o tolba păstrată fragmentar provine din T 31 M 1 de la Vinogradnoe (Fig. 41/5). Aceasta era din piele și avea o formă cilindrică cu dimensiunile de 50 x 10 cm. Partea superioară a tolbei era ornamentată cu plăcuțe dreptunghiulare din bronz⁸³⁵. În aceiași regiune, dar în morminte din perioada mijlocie, au mai fost descoperite fragmente de tolbe în T 1 M 5 de la Novolugansk⁸³⁶, T 2 M 1 (grupa estică de tumuli) și T 2 M 1 (grupa vestică de tumuli) de la Novofilipovka și Aktovo⁸³⁷. Resturi ale tolbelor din piele au fost descoperite și în mormintele sarmatice din spațiul est-carpatic de la Cazaclia (T 10 M 1)⁸³⁸ și Porogi (T 2 M 1)⁸³⁹. Ar mai trebui de spus că tolbele pentru săgeți aveau și capace din piele, acestea având rolul de a proteja săgețile atunci când ploua. Resturile unui asemenea capac au fost descoperite în T 17 din necropola sarmatică de la Susly⁸⁴⁰. În mormintele sarmatice din perioada mijlocie tolbele, în majoritatea cazurilor, au fost descoperite în partea stângă lângă picior⁸⁴¹. Uneori sunt și cazuri când ele au fost descoperite în partea dreaptă a defunctului.

VI. 6. 2. Armamentul defensiv și echipamentul militar

La fel ca și alte popoare ale lumii antice, sarmații au folosit și ei echipamentul militar și armamentul defensiv. Faptul este dovedit de descoperirile arheologice coroborate cu informațiile din sursele narative și reprezentările de pe mai multe monumente și obiecte.

În mormintele sarmatice timpurii din spațiul nord-pontic de la vest de Don această categorie de armament nu este numeroasă fiind reprezentată de câteva coifuri de import, un scut fragmentar și câteva plăcuțe din fier de la o armură.

⁸²⁷ Strabon XI, 7, 4.

⁸²⁸ Pausanias I, 21, 8.

⁸²⁹ Pliniu cel Bătrân XVI, (65) 159-160.

⁸³⁰ Lucan IX, 827.

⁸³¹ Cf. Hazanov 1971, p. 42; Coulston 1985, p. 264-270; Arheologija SSSR 1989, p. 185.

⁸³² Hazanov 1971, p. 42.

⁸³³ Coulston 1985, p. 266-268, fig. 45-46.

⁸³⁴ Hazanov 1971, p. 43; Simonenko, Lobaj 1991, p. 46-47; vezi și Coulston 1985, p. 271-275.

⁸³⁵ Vezi pentru descoperirile de tolbe în lumea sarmatică la Simonenko, Lobaj 1991, p. 46-47.

⁸³⁶ Șapovalov 1973, p. 86; Simonenko 2001, p. 199-200.

⁸³⁷ Simonenko 2001, p. 199-201.

⁸³⁸ Agulnicov, Bubulici 1999, p. 289.

⁸³⁹ Simonenko, Lobaj 1991, p. 46.

⁸⁴⁰ Hazanov 1971, p. 43.

⁸⁴¹ Simonenko, Lobaj 1991, p. 47.

VI. 6. 2. 1. Coifuri

Coifurile descoperite pe teritoriul locuit de-a lungul secolelor de sarmați nu sunt numeroase. Această situație însă nu este specifică doar teritoriului locuit de sarmați. Astfel, ca și în întreaga lume barbară de pe teritoriul Eurasiei numărul coifurilor este mult mai redus decât al celorlalte categorii de arme. Nu reprezintă o excepție în acest sens nici situația din zona mediteraneană.

Numărul mic al coifurilor în lumea sarmată se explică, în primul rând, prin dificultățile de confecționare în comparație cu realizarea altor categorii de arme. După cum este știut pentru realizarea coifurilor, la fel ca și a altor categorii de artefacte precum unele piese de podoabă, falerele, vasele din argint sau bronz, erau necesare cunoștințe și îndemânare din partea meșterilor. Totuși, cunoștințele și performanțele meșterilor sarmați în realizarea unor astfel de piese este îndoielnică în condițiile în care ei nu erau în stare să realizeze o serie de produse pentru confecționarea cărora era nevoie de mai puțină iscusință.

În al doilea rând, coifurile metalice au constituit, foarte probabil, simboluri de distincție socială, fiind purtate de aristocrați și elita războinică. De altfel, nu este întâmplător faptul că unele coifuri din mediul sarmatic au fost descoperite în morminte sau complexe care au aparținut unor aristocrați sau războinici. Cert este că nu toți luptătorii purtau coifuri, situație întâlnită și la alte populații din acea perioadă. De exemplu, Tacitus, referindu-se la germani, afirmă că **“pușini au platoșe; doi trei abia dacă au coif de metal sau piele”**⁸⁴². În ceea ce îi privește pe sarmați, Strabon menționează, atunci când descrie armamentul roxolanilor, că aceștia folosesc coifuri și platoșe făcute din piele de bou netăbăcită⁸⁴³.

În sfârșit, numărul mic de coifuri metalice descoperite în lumea sarmatică poate fi explicat, într-o anumită măsură, prin valoarea pe care o aveau, dar și prin faptul că, probabil, acestea erau uneori transmise următoarei generații.

Cert este că majoritatea coifurilor descoperite în mediul sarmatic de-a lungul timpului sunt în mod evident de import⁸⁴⁴.

La ora actuală, pentru secolele II-I a. Chr. în spațiul cuprins între Don și Nistru avem patru coifuri care au aparținut sarmaților (Novočekassk, Novoprohorovka, Privol'e, Melitopol') (Fig. 92)⁸⁴⁵. Dintre acestea, exemplarele de la Novočekassk (Fig. 48/3) și Novoprohorovka (Fig. 48/2) sunt descoperiri izolate, iar cele de la Melitopol' (Fig. 47/4) și Privol'e (Fig. 47/5) au fost găsite în mantaua unor tumul. Ele aparțin unei bine cunoscute grupe pe care R. H. Robinson a subîmpărțit-o în câteva tipuri⁸⁴⁶. După clasificarea lui coifurile noastre aparțin tipului Montefortino A și B⁸⁴⁷, fiind asemănătoare atât cu cele de tipul A, care se datează în secolele IV-III a. Chr., cât și cu cele de tipul B, care se datează la sfârșitul secolului III – secolul II a. Chr. În clasificarea tipologică a lui M. Prinč aceste coifuri se încadrează tipului B3⁸⁴⁸, iar în cea a lui F. Coarelli tipului C-D⁸⁴⁹. În cea mai recentă tipologie, care aparține lui U. Schaaff, aceste coifuri sunt definite ca fiind conice cu **“Scheitelknauf”**⁸⁵⁰.

Coifurile de tipul Montefortino A și B nu se deosebesc între ele după formă și proporții, ci după ornamentul din partea inferioară și de pe terminația conică sau tronconică din partea superioară.

⁸⁴² Tacitus, *Germania*, VI, 1.

⁸⁴³ Strabon VII, 3, 17.

⁸⁴⁴ Cf. Smimov 1961, p. 76, fig. 42/4a-b; Hazanov 1971, p. 62; Maximenko 1983, p. 109; Smimov 1984, p. 69-71; Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 117-135, 217-222 cu toată bibliografia; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 465-496; Simonenko 1994, p. 39; Simonenko 1998a, p. 164-167; Simonenko 1999, p. 7; Simonenko 2001, p. 248-267; Marčenko 1996, p. 67-72.

⁸⁴⁵ Coifurile de tip Montefortino sunt realizate din bronz și au o formă semisferică ce se termină în partea superioară cu un vârf de formă bitronconică, tronconică, conică sau aproximativ semisferică. Toate coifurile de tip Montefortino au apărătoare de ceafă de dimensiuni nu prea mari, iar în partea inferioară pe părțile laterale au, de regulă, câte două orificii de prindere a obrăzarelor. Exemplarele de tipul Montefortino A și B sunt decorate în cea mai mare parte a lor cu motive geometrice și mai rar fitomorfe.

⁸⁴⁶ Robinson 1975, p. 11-41.

⁸⁴⁷ Robinson 1975, p. 11 sqq.

⁸⁴⁸ Prinč 1975, p. 363-365.

⁸⁴⁹ Coarelli 1976, p. 166-168.

⁸⁵⁰ Schaaff 1988a, p. 318 sqq.

Astfel, dacă pe coifurile de tipul Montefortino A ornamentația este foarte bogată pe cele de tipul B aceasta este mult mai simplistă, iar pe cele de tipul C, D, E, F lipsește în totalitate. Tipurile mai târzii se deosebesc de cele mai timpurii și prin anumite aspecte ale formei⁸⁵¹. Mai mult decât atât, coifurile de tipul Montefortino A se încadrează din punct de vedere cronologic în secolele IV-III a. Chr., cele de tip B la sfârșitul secolului III – secolul II a. Chr., iar cele de tip C în secolele I a. Chr. – I p. Chr.⁸⁵².

Coifurilor etrusco-italice din estul Europei le-au fost dedicate de-a lungul timpului mai multe lucrări⁸⁵³, iar la ora actuală în spațiul cuprins între Prut și stânga fluviului Volga se cunosc 17 exemplare (Fig. 93)⁸⁵⁴. B. A. Raev⁸⁵⁵ și M. Ju. Trejster⁸⁵⁶ consideră că cele mai timpurii exemplare dintre acestea sunt de tipul Montefortino A din tipologia lui Robinson și C în cea a lui Coarelli, iar A. V. Simonenko că sunt mai apropiate de tipul Montefortino B⁸⁵⁷.

În urma unei analize a coifurilor de tipul Montefortino A-B din nordul Mării Negre acestea au fost împărțite după caracteristicile ornamentului în două grupe⁸⁵⁸. În ciuda acestei clasificări s-a remarcat că exemplarele de la Belen'koe (Fig. 47/2) și Mar'evka (Fig. 47/1) aparțin variantei A sau A-B în clasificarea lui H. R. Robinson, iar cele de la Melitopol' (Fig. 47/4), Privol'e (Fig. 47/5) și Veseloja Dolina (Fig. 47/3) variantei B⁸⁵⁹. În plus, se poate constata că exemplarele de la Novočekassk (Fig. 48/3), Novoprohorovka (Fig. 48/2) și Sergievskaja (Fig. 48/1) sunt aproape identice cu cele de la Belen'koe și Mar'evka, iar cele de la Melitopol' și Privol'e nu au analogii directe. Coifurile de la Belen'koe și Novoprohorovka se regăsesc în toată Europa de Vest⁸⁶⁰.

În ceea ce privește locul de manufacturare a coifurilor de tipul Montefortino A-B astăzi nu mai există divergențe. Astfel, marea majoritate a cercetătorilor sunt de acord că ele au început să fie produse în Etruria, după modele celtice, începând cu secolul IV a. Chr.⁸⁶¹. Mai mult decât atât, forma standard a acestora, cât și existența pe unele din ele a inscripțiilor etrusce, la care se adaugă și reprezentările de pe frescele camerelor funerare etrusce⁸⁶², confirmă localizarea atelierelor de producere a coifurilor Montefortino A-B în Etruria.

Aceste coifuri au fost răspândite din Spania până în zona Volgăi de-a lungul unei perioade îndelungate. În opinia lui H. R. Robinson ele erau purtate încă în secolul I a. Chr., însă, doar ca piese

⁸⁵¹ Raev 1988, p. 38.

⁸⁵² Robinson 1975, p. 3-41.

⁸⁵³ Šilov 1978, p. 111-117; Simonenko 1986, p. 63-68; Simonenko 1987a, p. 104-113; Simonenko 1998a, p. 164-167; Simonenko 2001, p. 252-259; Raev 1986a, p. 85-86; 1988, p. 36-39; Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 117-135, 217-222; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 465-496; Brujako, Rosohackij 1994, p. 78-81.

⁸⁵⁴ Simonenko 1998a, p. 165; Simonenko 2001, p. 252 sqq.

⁸⁵⁵ Raev 1986, p. 85.

⁸⁵⁶ Trejster 1987, p. 4.

⁸⁵⁷ Simonenko 1998a, p. 165; Simonenko 1999a, p. 86-87; Simonenko 2001, p. 254.

⁸⁵⁸ Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 118 sqq.; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 466 sqq. În prima grupă au fost incluse coifurile decorate cu frize formate din triunghiuri care au conuri în vârf și câmpurile hașurate, brăuri cu ornament în brăduț, incizii oblice pe margine și linii verticale întrerupte. Pentru acestea mai sunt caracteristice terminațiile, din partea superioară, de formă bitronconică ce sunt decorate cu două rânduri de arcade duble. Ca și caracteristici individuale ale lor sunt reprezentările stilizate ale ochilor și nasului în partea din față (Mar'evka), sau unele deosebiri a ornamentului (triunghiuri fără conuri în vârf sau câmp hașurat cu ornament în brăduț). În această grupă au fost incluse coifurile de la Mar'evka, Melitopol', Novočekassk și Sergievskaja. Despre aceste coifuri se admite că au fost produse, cel mai probabil, în a doua jumătate a secolului IV – începutul secolului III a. Chr. Mai mult decât atât, coifurile de la Mar'evka și Novočekassk sunt considerate ca fiind cele mai timpurii, iar cel de la Melitopol' ca cel mai târziu. Acesta din urmă, datorită schematismului și simplității decorului, se considera, de altfel, că ar reprezenta trecerea la grupa următoare de coifuri. În cea de-a doua grupă au fost incluse coifurile de la Antipovka, Čegem, Novoprohorovka la care se mai adaugă cel de la Belen'koe. Acestea au ca ornament caracteristic, valuri curgătoare, brăuri cu decor în brăduț, cerculețe, incizii oblice și mai rar motive fitomorfe (frunze, palmete stilizate), sau zoomorfe (capete de șarpe redate schematizat), așa cum este în cazul celui de la Antipovka. Pe baza ornamentelor de pe astfel de coifuri, din afara spațiului nord-pontic, piesele acestei grupe din estul Europei au fost datate, cu probabilitate, în secolul II a. Chr.

⁸⁵⁹ Simonenko 2001, p. 254.

⁸⁶⁰ Schaaff 1988a, p. 318 sqq., fig. 3.

⁸⁶¹ Schaaff 1974, p. 190; Robinson 1975, p. 13; Raev 1986a, p. 86; Raev 1988, p. 38.

⁸⁶² Cf. Raev 1986a, p. 86; Raev 1988, p. 38.

de paradă⁸⁶³. Ulterior coifurile Montefortino A-B au servit ca prototipuri pentru coifurile legionarilor din perioada imperială timpurie (Montefortino D, E, F)⁸⁶⁴.

Pe lângă coifurile de tip Montefortino A-B, printre cele 17 coifuri etrusco-italice din întregul spațiu nord-pontic sunt și două coifuri de tip Montefortino C care provin de la Mariental' (Fig. 47a/2)⁸⁶⁵ și Kislovodsk⁸⁶⁶. La acestea se mai adaugă coiful de la Sereginskaja (47a/3) comparat cu cele de tipul Buggenum⁸⁶⁷ și în mod special cu un exemplar descoperit în Turcia⁸⁶⁸. El mai este considerat ca fiind similar cu piesa de la Neuss⁸⁶⁹, care reprezintă o formă de tranziție de la tipul Buggenum la tipul Hagenau⁸⁷⁰.

Acestora li se adaugă coiful celtic din mormânt sarmatic de la Bojko-Ponur (47a/5)⁸⁷¹ și cel considerat ca fiind o variantă locală a coifurilor celtice de tip Tessin din T 2 de la Kurganinsk (Fig. 47a/4)⁸⁷². Exemplarul de la Bojko-Ponur se datează, cel mai probabil, în secolul I a. Chr., deși există și alte încadrări ale acestuia⁸⁷³, iar cel de la Kurganinsk este datat fie în a doua jumătate a secolului II a. Chr.⁸⁷⁴, fie în a doua jumătate a secolului I a. Chr.⁸⁷⁵.

Trebuie menționat că o parte dintre coifurile etrusco-italice și celtice din spațiul cuprins între Prut și Volga provin din cadrul unor morminte și tezaure sarmatice bine databile⁸⁷⁶. Atunci când acestea provin din astfel de descoperiri ele se găsesc împreună cu arme (Bojko-Ponur⁸⁷⁷, Čegem⁸⁷⁸, Mariental'⁸⁷⁹, Mar'evka⁸⁸⁰, Kislovodsk⁸⁸¹, Sereginskaja⁸⁸², Veselyj⁸⁸³, Veseloja Dolina⁸⁸⁴), zăbale și psalii

⁸⁶³ Robinson 1975, p. 13.

⁸⁶⁴ Raev 1986a, p. 86.

⁸⁶⁵ Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 128; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 483; Simonenko 2001, p. 257, fig. 35/2. Coiful a fost descoperit împreună cu o spadă cu mânerul terminat în inel.

⁸⁶⁶ Simonenko 2001, p. 257, fig. 33/2. Împreună cu acest coif au mai fost descoperite două vase ceramice, un vârf de lance, zăbale și psalii cruciforme.

⁸⁶⁷ Simonenko 2001, p. 257.

⁸⁶⁸ Waurick 1990, p. 26, fig. 18/19, *apud* Simonenko 2001, p. 257.

⁸⁶⁹ Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 468.

⁸⁷⁰ Waurick 1988a, p. 328-329, fig. 1/1. Pentru coiful de la Neuss vezi și la Klumbach 1974, 11, pl. 11. Credem că acest coif a ajuns, cel mai probabil, în mediul sarmatic cândva în a doua jumătate a secolului I a. Chr.

⁸⁷¹ Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 121, 126-127, fig. 41/1; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 468, 476-479, fig. 10-15; Marčenko 1996, p. 67-68, fig. 105/2; Simonenko 2001, p. 259. După forma calotei și cozorocului coiful din fier de la Bojko-Ponur poate fi comparat cu cele vest-celtice de tip Port (Cf. Robinson 1975, p. 53; Schaaff 1988, p. 307, fig. 1, 25, 26-28), iar după forma calotei și apărătorii de ceafă cu așa numitele coifuri est-celtice (Schaaff 1988, p. 304 sqq., fig. 1, 24, 20-22). Coiful în discuție se aseamănă cu acestea din urmă și prin elementele figurative de pe obrăzare și apărătoarea de ceafă (Schaaff 1988, p. 304 sqq., fig. 20-23). Coiful de la Bojko-Ponur este decorat cu fețe umane și capete de tauri în relief executate într-o manieră caracteristic celtică. Coifurile est-celtice decorate cu elemente figurative se concentrează în nord-vestul Sloveniei și se datează în secolul I a. Chr. (Schaaff 1988, p. 304 sqq.). Exemplarul de la Bojko-Ponur este decorat la fel ca și coifurile est-celtice și are unele asemănări, după cum am menționat, atât cu cele de tip Port, cât și cu cele est-celtice, acesta nu are analogii exacte. Din punct de vedere a formei, cea mai apropiată analogie pentru coiful de la Bojko-Ponur este exemplarul din T 2 de la Cugir, care se datează în secolul I a. Chr. (Crișan 1980, p. 80 sqq.; Crișan 1993, p. 123; Bărcă 1997b, p. 187; Bărcă 1997c, p. 88, fig. 4/2), iar ca decor cele din Slovenia.

⁸⁷² Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 121, 127-128, fig. 36/2; Raev, Simonenko, Treister 1991, 468, 480-482, fig. 16; Simonenko 1998a, p. 165-166; Simonenko 2001, p. 259, fig. 35/4. Principalele descoperiri de coifuri de tip Tessen provin din necropola celtică de la Giubiasco (nordul Italiei) (Egg 1988, p. 273-275). O dovadă că acest coif este o variantă locală o reprezintă, în opinia lui A. V. Simonenko, pe lângă proasta execuție și forma simplă, descoperirea a două coifuri similare în necropola meotă de la Četuk (Simonenko 1998a, p. 165-166; Simonenko 2001, p. 259). Mormintele de la Četuk se datează la sfârșitul secolului II – secolul I a. Chr. (Simonenko 1998a, p. 166; Simonenko 2001, p. 259).

⁸⁷³ Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 126-127 (sfr. sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.); Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 468, 478, (sec. I a. Chr.); Marčenko 1996, p. 68 (mijlocul sec. II a. Chr.); Simonenko 1998a, p. 165 (sfr. sec. II – sec. I a. Chr.); Simonenko 2001, p. 259 (sec. II-I a. Chr.).

⁸⁷⁴ Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 128; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 468.

⁸⁷⁵ Simonenko 1998a, p. 166; Simonenko 2001, p. 259.

⁸⁷⁶ Cf. Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 125 –132; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 472-496 cu toată bibliografia; Marčenko 1996, p. 67 sqq.; Simonenko 1999a, p. 73-76, fig. 7; Simonenko 2001, p. 254-259.

⁸⁷⁷ Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 478, fig. 11/2a-b; Marčenko 1996, fig. 105/1.

⁸⁷⁸ Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 480, fig. 15/6.

⁸⁷⁹ Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 483, fig. 19/2.

⁸⁸⁰ Simonenko 1986, p. 63-67; Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 128-129; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 483, fig. 21.

⁸⁸¹ Simonenko 2001, p. 257.

⁸⁸² Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 492.

(Antipovka⁸⁸⁵, Bojko-Ponur⁸⁸⁶, Mar'evka⁸⁸⁷, Kislovodsk⁸⁸⁸, Veseloja Dolina⁸⁸⁹), obiecte de podoabă (Bojko-Ponur⁸⁹⁰, Čegem⁸⁹¹), falere (Antipovka⁸⁹², Rogovskaja⁸⁹³, Sergievskaja⁸⁹⁴, Veseloja Dolina⁸⁹⁵), situle din bronz (Mar'evka⁸⁹⁶, Novočerkassk (?), Veseloja Dolina⁸⁹⁷).

În ceea ce privește coifurile de tipul Montefortino A-B de la Novočerkassk, Novoprohorovka, Melitopol' și Privol'e, acestea fac parte din aceeași grupă de descoperiri de coifuri etrusco-italice și celtice din regiunea nord-pontică și se datează, cel mai probabil, la sfârșitul secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr. Ca o confirmare în acest sens poate servi și situla din bronz din muzeul de la Novočerkassk, identică cu cea de la Mar'evka și Veseloja Dolina. Situla este pusă în legătură cu coiful a cărui condiții de descoperire de asemenea nu sunt cunoscute⁸⁹⁸.

Cert este că și coifurile de la Novočerkassk, Novoprohorovka, Melitopol' și Privol'e, alături de celelalte de tipul Montefortino A-B din restul spațiului nord-pontic, pot fi considerate cu certitudine ca fiind produse ale atelierelor etrusco-italice din secolele IV-II a. Chr. Mai mult decât atât, se poate constata că, în unele cazuri, piesele cu care au fost descoperite acestea fixează o diferență cronologică între data la care au fost produse și momentul utilizării lor în mediul sarmatic. Așadar, se poate spune că acestea au fost în uz o perioadă îndelungată de timp și și-au schimbat nu odată proprietarul⁸⁹⁹.

De-a lungul anilor, vizavi de coifurile etrusco-italice din regiunea nord-pontică, diverși autori și-au expus punctul de vedere în legătură cu perioada de producție a acestora și cea de pătrundere în stepele nord-pontice. Astfel, B. A. Raev pune apariția coifurilor de tip Montefortino A-B în această regiune pe seama războaielor mithridatice de la sfârșitul secolului II – prima jumătate a secolului I a. Chr.⁹⁰⁰. La rândul său, pe baza observației lui G. Robinson, care considera că produse romane sunt numai coifurile de tip Montefortino C, D, F, A. V. Simonenko a opinat inițial că exemplarele care se datează mai timpuriu de secolul I a. Chr. au ajuns în nordul Mării Negre ca rezultat al contactelor cu celții și nu cu romanii. Același autor considera aceste coifuri ca fiind produse etrusco-italice din secolul III a. Chr.⁹⁰¹, iar distribuirea lor în estul Europei o pune pe seama expansiunii celtice din secolul III a. Chr. Tot el susținea că aceste coifuri au ajuns la sarmați și scitii târziu fie în urma contactelor directe cu celți, fie ca urmare a ciocnirilor militare în urma incursiunilor efectuate de celți în zona Niprului⁹⁰². Această opinie are un punct slab: în regiunea Niprului, printre vestigiile scitice târzii, unde ar fi trebuit să fie concentrate cele mai multe dintre astfel de coifuri, acestea lipsesc. Mai mult decât atât, coiful de la Veseloja Dolina (Fig. 47/3), face parte dintr-un tezaur sarmatic⁹⁰³, iar cel de la Belen'koe (Fig. 47/2), trebuie și el legat mai degrabă de sarmați. În ceea ce privește coiful de la

⁸⁸³ Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 494, fig. 31/5.

⁸⁸⁴ Bărcă 2002, fig. 9/3.

⁸⁸⁵ Guščina 1961, p. 241-246; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 472-476, fig. 7-8.

⁸⁸⁶ Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 478, fig. 11/1; Marčenko 1996, fig. 105/3.

⁸⁸⁷ Simonenko 1986, p. 63-67; Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 128-129; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 484, fig. 22.

⁸⁸⁸ Simonenko 2001, p. 257.

⁸⁸⁹ Bărcă 2002, fig. 10/2-3.

⁸⁹⁰ Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 478, fig. 12-13; Marčenko 1996, fig. 104.

⁸⁹¹ Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 480, fig. 15/2-4, 8.

⁸⁹² Guščina 1961, p. 241-246; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 472-474, fig. 4-5.

⁸⁹³ Simonenko 2001, p. 256-257.

⁸⁹⁴ Smirnov 1984, p. 71; Anfimov 1987, p. 204; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 492, fig. 30/4; Marčenko 1996, p. 79, fig. 114/2-3.

⁸⁹⁵ Simonenko 1999a, fig. 6/3-4; Mordvinceva 2001a, fig. 3/1-2; Bărcă 2002, fig. 10/11-12.

⁸⁹⁶ Simonenko 1986, p.63-67, fig. 1/2; Raev, Simonenko, Trejster 1990, p.128-129; Raev, Simonenko, Treister 1991, p.484, fig. 4.

⁸⁹⁷ Simonenko 1999a, fig. 46/1; Bărcă 2002, fig. 9/4.

⁸⁹⁸ Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 123; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 469.

⁸⁹⁹ Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 125; Simonenko 2001, p. 257.

⁹⁰⁰ Raev 1986a, p. 85-86; Raev 1988, p. 39.

⁹⁰¹ Simonenko 1987a, p. 108.

⁹⁰² Simonenko 1987a, p. 108.

⁹⁰³ Pe lângă coif acest tezaur mai conținea o situlă de bronz, zăbale, psalii în forma literei C, falere, aplici de harnașament etc. (informații A. V. Simonenko).

Mar'evka (Fig. 47/1, 49/1), acesta face parte din cadrul unei descoperiri a cărui inventar indică mai degrabă o atribuire sarmatică. În același timp, M. Ju. Trejster consideră coifurile din secolele IV-III a. Chr. ca fiind etrusco-italice și pune apariția acestora în regiune pe seama confruntărilor militare dintre sciți și sarmați cu Mithridates VI Eupator sau ca rezultat al participării sarmaților în campaniile militare din Asia a regelui Pontului⁹⁰⁴. Tot el nu exclude pătrunderea acestor coifuri în stepele nord-pontice din regiunea Balcanilor și Carpaților⁹⁰⁵. Într-o lucrare recentă, dedicată sarmaților din regiunea Kuban, se consideră că toate coifurile de tip Montefortino A-B au ajuns la sarmați în urma participării lor, de partea lui Pharnaces I⁹⁰⁶, în războiul purtat de acesta cu statele din Asia Mică în anii 183-179 a. Chr.⁹⁰⁷, iar cele de tip Montefortino C în urma participării la războaiele mithridatice⁹⁰⁸.

Astfel, pe baza descoperirilor unor coifuri împreună cu piese bine databile credem că ele (Montefortino A, B, C), au ajuns, cel mai probabil, în stepele nord-pontice fie ca pradă de război în urma participării sarmaților la campaniile militare ale lui Mithridates VI Eupator⁹⁰⁹ împotriva provinciilor romane din Asia și Galatia⁹¹⁰, fie prin achiziționarea lor de către sarmați direct de la celti atunci când aceștia s-au aflat în regiune⁹¹¹. În acest sens ni se pare relevantă relatarea lui Appian care amintește existența în cadrul armatei lui Mithridates Eupator, dislocate în anul 63 a. Chr. în Bospor, a unui detașament de galați care îl aveau în frunte pe Bitoitēs⁹¹². Foarte probabil, după cum bine s-a remarcat⁹¹³, pe această cale a ajuns în zona nord-pontică și spada din perioada Latène mijlociu din mausoleul de la Neapolis, care a fost descoperită împreună cu o oglindă etruscă din secolul II a. Chr.⁹¹⁴.

Cert este că, cea mai mare parte a coifurilor etrusco-italice și celtice descoperite în spațiul cuprins între Caucaz și gurile Dunării provin din cadrul unor descoperiri mult mai târzii decât perioada de producție a lor. Ca exemplu că lucrurile au stat așa și în alte spații poate fi dat mormântul celtic descoperit în Asia Mică, care avea ca inventar un coif de tipul Montefortino A, o spadă din perioada Latène mijlociu, lance, fibule de schemă Latène mijlociu și o tetradrahmă din argint din anii 70-63 a. Chr. a regelui Ariobarzan I al Cappadociei⁹¹⁵.

VI. 6. 2. 2. Scuturi

La fel ca și alte popoare ale lumii antice sarmații au folosit și ei scutul, chiar dacă în mormintele lor ele nu se prea întâlnesc de-a lungul timpului. Scutul era purtat în luptă, de regulă, pe mâna stângă și era menit să apere corpul de loviturile diferitelor arme ofensive, cum ar fi lancea, sulița, săgeata și, nu în ultimul rând, spada și pumnalul.

Una din formele principale ale scutului folosit de sarmați a fost cea ovală. Deși nu avem urme arheologice, este posibil ca prin analogie cu alte populații sarmații să fi utilizat scutul de formă rotundă.

⁹⁰⁴ Trejster 1987, p. 4-5; 1992, p. 41, 44-46; Treister 1993, p. 791-793.

⁹⁰⁵ Trejster 1987, p. 4-5; 1992, p. 41, 44-46; Treister 1993, p. 791-793.

⁹⁰⁶ Suveran al Regatului Pontului între anii 185-170 a. Chr., care a extins hotarele statului său în dauna regatelor elenistice vecine – Bithinia, Pergam și Cappadocia.

⁹⁰⁷ Marčenko 1996, p. 71.

⁹⁰⁸ Marčenko 1996, p. 71-72.

⁹⁰⁹ Potrivit lui Appian (*Mithridates*, 15, 53), din armata monarhului Pontului făceau parte sciți, tauri, bastarnii, traci, sarmați și alte neamuri din zona dunăreană și zona nord-pontică. Tot Appian notează pentru o perioadă ceva mai târzie (înainte de anul 74 a. Chr. când începe al treilea război mithridatic), că în alianța regelui Pontului au fost cooptați sarmații regali și iazigi (*Mithridates*, 69, 293).

⁹¹⁰ Appian, *Mithridates*, 18-21, 112. Vezi în acest sens la Raev 1986a, p. 86; Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 124; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 469-470; Trejster 1992, p. 41; Treister 1993, p. 791-793.

⁹¹¹ În ceea ce privește opinia că o parte a acestor coifuri au ajuns la sarmați ca urmare a ciocnirilor cu trupele lui Mithridates VI Eupator atunci când acestea se aflau în nordul Mării Negre (Cf. Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 124; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 470; Trejster 1992, p. 41), credem că aceasta este valabilă doar dacă acei sarmați erau alții decât aliații lui Mithridates Eupator.

⁹¹² Appian, *Mithridates*, 111.

⁹¹³ Treister 1993, p. 792-793; Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 124; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 470.

⁹¹⁴ Pogrebova 1961, p. 114, fig. 11/4, 6; Treister 1993, p. 792-793, fig. 4.

⁹¹⁵ Trejster 1987, p. 4; Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 124.

Deși scuturile folosite de sarmați nu au prea ajuns până la noi este, foarte probabil, ca și în cazul altor popoare, ca ele să fi fost confecționate în întregime din lemn peste care era întinsă o piele groasă. De exemplu, în mediul scitic din secolele IV-III a. Chr. sunt cunoscute două scuturi din lemn care au fost descoperite în tumulul de la Ladyžiči și T 24 din necropola de la Kut⁹¹⁶. Scutul de la Kut era de formă ovală cu partea superioară ceva mai lată și mai păstra pe partea exterioară urme de vopsea de culoare roșie. De cele mai multe ori aceste scuturi erau acoperite cu piele groasă. O confirmare în acest sens avem la Claudius Aelianus care în lucrarea sa **Despre animale** vorbește despre un animal a cărui piele era folosită de către sciții pentru acoperirea părții exterioare a scutului⁹¹⁷. În lucrarea sa dedicată armamentului scitic A. I. Meljukova a remarcat, pe bună dreptate, că țin în mână astfel de scuturi ostașii de pe plăcuța de la Soloha și vasul de la Kul' Oba⁹¹⁸.

Pe parcursul istoriei lor sarmații au folosit și scuturi împletite din nuiele sau din coajă de copac așa cum s-au utilizat pe un imens teritoriu al Eurasiei⁹¹⁹. În acest sens relevantă este relatarea lui Strabon care menționează, atunci când descrie armamentul roxolanilor din timpul războiului acestora cu Diophantes, că aceștia poartă scuturi împletite din nuiele⁹²⁰.

Pe lângă scuturile menționate mai sus sarmații au folosit, la fel ca și sciții⁹²¹, scuturi placate cu metal. O confirmare în acest sens este scutul fragmentar din complexul de la Velikoploskoe (Fig. 45/5). De la acesta se mai păstrau fragmente de bronz de mari dimensiuni, puternic deformate și corodate, care acopereau partea exterioară a scutului. El a avut dimensiunile de 60 x 42 cm, iar înălțimea de 9 cm (Fig. 45/5). Pe partea interioară a marginii s-a păstrat, parțial, o fâșie lată de 1 cm care prindea pielea și căptușeala cu ajutorul unor nituri cu o lungime de 0,25 cm. În schimb, pe partea exterioară a marginii scutului niturile au forma unor proeminențe rotunde, ușor bombate, care se află la o distanță de 1,3 – 1,5 cm una de alta. Un scut foarte asemănător cu cel de la Velikoploskoe a fost descoperit în anul 1843 de către G. Ašik într-un tumul din secolele IV-III a. Chr. de lângă Kerč⁹²², iar altele cu o construcție asemănătoare provin din mediul scitic și au fost prezentate în monografia dedicată echipamentului scitic de către E. V. Černenko⁹²³.

În ceea ce privește scuturile cu *umbo* metalic, la ora actuală, ele nu sunt documentate în perioada sarmatică timpurie în spațiu locuit de aceștia.

Singurele *umbo*-uri descoperite în mormintele sarmatice de pe întinsul spațiu locuit de sarmați sunt cele din primele secole p. Chr. din bogatul mormânt tumular de la Sadovyj⁹²⁴, mormântul tumular nr. 28 de la Vysočino⁹²⁵, T 17 M 1 de la Kurči⁹²⁶ și Ozernoe III⁹²⁷. În toate aceste patru cazuri scuturile au constituit importuri în mediul sarmatic.

Nici autorii antici nu au o părere unitară cu privire la folosirea scutului de către sarmați. Astfel, Tacitus, vorbind de roxolani, menționează că ei nu folosesc scuturi pentru a se apăra⁹²⁸. Această afirmație a lui Tacitus este infirmată de către Strabon care menționează, atunci când descrie armamentul roxolanilor din timpul războiului acestora cu Diophantes, generalul lui Mithridates Eupator, că roxolanii folosesc scuturi împletite din nuiele⁹²⁹. Dio Cassius în descrierea luptei dintre romani și iazigi pe gheața Dunării arată că romanii prindeau fratele, scutul sau lancea iazigilor și îi trăgeau jos de pe cal⁹³⁰. Scutul ca armă defensivă utilizată de sarmați este menționat și în lucrarea istoricului roman Ammianus Marcellinus⁹³¹. Relatarea lui Tacitus este vagă în ceea ce privește utilizarea scutului. La prezentarea etnică

⁹¹⁶ Černenko 1968, p. 100.

⁹¹⁷ Claudius Aelianus, *De natura animalium*, apud Latišev 1948a, p. 223.

⁹¹⁸ Meljukova 1964, p. 78.

⁹¹⁹ Cf. Černenko 1968, p. 100.

⁹²⁰ Strabon VII, 3, 17.

⁹²¹ Černenko 1968, p. 101-111.

⁹²² Cf. Černenko 1968, p. 101-102.

⁹²³ Černenko 1968, p. 102-103.

⁹²⁴ Raev 1986, p. 44-46, pl. 1/2; Ščukin 1987, p. 49 sqq.; Ščukin 1993, p. 323, fig. 1/1; Simonenko 2001, p. 284-285, fig. 44/2.

⁹²⁵ Raev 1986, 77-78, pl. 65/1; Ščukin 1987, p. 49 sqq.; Ščukin 1993, p. 323, fig. 1/2; Simonenko 2001, p. 284-285, fig. 44/3

⁹²⁶ Simonenko 1999a, p. 232-233, fig. 46/5; Simonenko 2001, p. 285, fig. 44/1.

⁹²⁷ Simonenko 1999a, p. 232-233, fig. 46/6; Simonenko 2001, p. 285, fig. 44/4.

⁹²⁸ Tacitus, *Istoria*, I, 79, 4.

⁹²⁹ Strabon VII, 3, 17.

⁹³⁰ Cassius Dio LXXII, 7.

⁹³¹ Ammianus Marcellinus XVII, 12, 10.

el consideră ca element distinctiv faptul că sarmații luptă fără scut. Descrierea sa corespunde, într-un fel, reprezentărilor de pe Columna lui Traian și cea a lui Marcus Aurelius unde sarmații apar reprezentați fără scuturi. Când descrie incursiunile roxolanilor în Moesia din anul 69 p. Chr., Tacitus se referă la catafractarii sarmați-roxolani care nu foloseau scuturi. Nu trebuie omis însă faptul că cea mai mare a contingentelor militare sarmate era formată din cavalerie ușoară și pedestre care a utilizat scutul, într-o măsură mai mare sau mai mică.

Cert este că, deși sursele arheologice, literare și iconografice nu sunt prea numeroase, credem, totuși, pe baza puținelor informații existente, că sarmații, deși într-o măsură mai mică decât alte populații, au utilizat de-a lungul timpului scutul.

VI. 6. 2. 3. Armuri

Ca și alte popoare ale lumii antice, sarmații au folosit și ei armurile pentru apărarea corpului de lovituri.

Armuri din perioada sauromatică și sarmatică timpurie nu prea sunt cunoscute. Cei mai vechi solzi din fier care provin de la o armură sauromatică, ce se datează pe baza vârfulor de săgeți din bronz în secolul V a. Chr., provin de la Kovylovka, în apropiere de Atkarska⁹³². Tot în secolul V a. Chr. se datează solzii din bronz de la Tonkoșurovka⁹³³. În perioada sauromatică se datează și armura din T 1 M 1 din necropola de la Nikol'skoe formată din solzii de două feluri: mici, de dimensiunile de 2 x 1,7 cm, având o formă dreptunghiulară cu colțurile rotunjite și de dimensiuni mari, de 4,5 x 1,5 cm⁹³⁴. Din perioada sarmatică timpurie provin fragmentele unei armuri din fier descoperite într-un mormânt de secol IV a. Chr. de către V. P. Șilov⁹³⁵. Solzii din bronz de formă dreptunghiulară au fost descoperiți și în umplutura mormântului jefuit de la Usatovo⁹³⁶. În schimb, în T 7 M 6 de la Verhne-Pogromnoe au fost descoperite fragmentele unei armuri care se datează, ca și întregul mormânt, în secolele III-II a. Chr.⁹³⁷.

În perioada sarmatică timpurie se datează și cuirasa din fier din T 1 de la Prohorovka⁹³⁸, formată din două părți (piept și spate), care ajungeau până la brâu. Pe baza bogatului inventar mormântul a fost datat de unii autori în secolele IV-III a. Chr.⁹³⁹, de alții doar în secolul III a. Chr.⁹⁴⁰, iar de unii în secolele III-II a. Chr. sau doar în secolul II a. Chr.⁹⁴¹.

În mediul sarmatic analizat fragmente de la armuri din solzi provin din mormântul distrus de la Bulahovka, care se datează pe baza bogatului inventar (cupe din argint, falere, cazan din bronz), în prima jumătate a secolului I a. Chr. și în mantaua tumulului "Tokmakmogila" de lângă Melitopol' (Cf. Fig. 88). Solzii armurii de la Bulahovka sunt din fier și de două mărimi. Primii au marginea superioară dreaptă, iar cea inferioară rotunjită, iar ceilalți sunt de dimensiuni mari și au forma unor plăcuțe. În ceea ce privește solzii din bronz de la Melitopol' aceștia au fost descoperiți împreună cu mai multe zale din bronz și un coif de tipul Montefortino B.

Aceste descoperiri, deși puține la număr, ne dau o imagine despre armura timpurie a sarmaților. Ca și armurile sciților și meoților ele erau alcătuite dintr-un număr mare de solzi prinși de căptușeala din piele sau stofă. Ei erau dispuși în rânduri orizontale, acoperindu-se parțial unul pe altul.

Solzii erau de formă dreptunghiulară și aveau, de regulă, partea inferioară ușor rotunjită. Dimensiunile lor variau de la 2-2,2 x 1,5 cm până la 6 x 5 cm, ceea ce corespunde, după cum bine a remarcat A. M. Hazanov⁹⁴², cu dimensiunile armurilor din solzi scitice⁹⁴³. În partea superioară ei au

⁹³² Smirnov 1961, p. 75, fig. 42/3; Hazanov 1971, p. 52, pl. XXVIII/1; Bârcă 1997, p. 921, fig. 1/1.

⁹³³ Hazanov 1971, p. 52, pl. XXVIII/2; vezi și la Bârcă 1997, p. 921, fig. 1/2.

⁹³⁴ Hazanov 1971, p. 52.

⁹³⁵ Hazanov 1971, p. 52, pl. XXVIII/3, 12; Bârcă 1997, p. 921, fig. 1/3.

⁹³⁶ Hazanov 1971, p. 52.

⁹³⁷ Hazanov 1971, p. 52, pl. XXVIII/4-5; Bârcă 1997, p. 921, fig. 1/4-5; Simonenko 2001, p. 269, fig. 40/2, 4.

⁹³⁸ Rostovcev 1918, p. 12-14, 79, fig. 15-16; Hazanov 1971, p. 52; Polin 1992, p. 75-76; Mordvinceva 1996a, p. 155-159; Simonenko 2001, p. 279.

⁹³⁹ Moškova 1963, p. 8.

⁹⁴⁰ Mordvinceva 1996a, p. 158.

⁹⁴¹ Rostovcev 1918, p. 79; Polin 1992, p. 75-76.

⁹⁴² Hazanov 1971, p. 52.

câteva orificii pentru a fi prinse de căptușeală. În ceea ce privește numărul orificiilor trebuie spus că acesta variază la fel ca și poziția lor.

Între ei solzii erau prinși doar pe orizontală ceea ce făcea ca armura să fie mult mai elastică și mobilă. Însă, în locurile în care era necesară o prindere mai rigidă era nevoie de orificii suplimentare⁹⁴⁴.

În ceea ce privește construcția armurilor sarmatice timpurii aceasta nu este cunoscută, însă, foarte probabil, că nu era cu mult diferită de cele ale sciților⁹⁴⁵.

Alături de acest tip de armură de la sfârșitul perioadei sarmatice timpurii, sarmații încep să utilizeze și armuri combinate din solzi și zale⁹⁴⁶. Foarte probabil, solzii și zalele din bronz descoperite și în mantaua tumulului "Tokmakmogila" de lângă Melitopol' provin de la o astfel de armură.

Pentru hotarul dintre secolele I a. Chr. – I p. Chr. descoperiri de armuri combinate din solzi și zale avem în mai multe morminte sarmatice din spațiul locuit de aceștia⁹⁴⁷.

Astfel de armuri se compun din combinarea solzilor și plăcuțelor metalice cu bucăți de împletitură de zale⁹⁴⁸. Fragmente de cămăși de zale apar în regiunea Kuban, din secolul I a. Chr., dar fragmente de împletitură din zale avem descoperite în morminte sarmatice mai timpurii (Voronežskaja și Tbilisskaja)⁹⁴⁹.

Armura din zale a cunoscut o largă răspândire la multe popoare încă din secolele II-I a. Chr., dar a apărut mult mai timpuriu. **Cele mai vechi fragmente de la astfel de armuri provin din două zone diferite ale Europei: unele din Gallia, datate în secolul IV a. Chr.⁹⁵⁰, altele de la Vasjurin (Peninsula Taman), datate în secolele IV-III a. Chr.⁹⁵¹.** La rândul său, A. M. Hazanov menționează existența unor fragmente de armuri din zale, în regiunea Kuban, mai timpurii de secolul I a. Chr. Tot el precizează că există descoperiri în morminte mai timpurii dar menționează și că nu există o dovadă că materialul din aceste morminte nu a fost amestecat cu cel din alte mai târziu⁹⁵².

Descoperiri de armuri combinate avem în morminte tumulare sarmatice de la Kazanskaja, Tbilisskaja, Ust'-Labinsk, Ladožskaja, Nekrasovskaja, Vozdviženskaja, Zubova și Lysaja Gora, dar și în multe altele⁹⁵³. N. I. Veselovskij a lansat, în legătură cu aceste armuri, ipoteza potrivit căreia solzii apărau părțile cele mai expuse ale corpului. Această opinie a fost preluată și dezvoltată, ulterior, de către A. M. Hazanov, care susține că aceste armuri erau compuse din două părți separate, cămașa din zale și platoșa din solzi. Ultima, în viziunea aceluiași autor, se îmbrăca peste prima și apăra doar pieptul și umerii⁹⁵⁴. Același cercetător nu exclude ca solzii și zalele să fie combinate astfel încât să formeze o singură armură așa încât o parte a lor să fie din zale, iar cealaltă din solzi⁹⁵⁵.

Cert este că, pe baza descoperirilor de la Bulahovka și Melitopol', se poate remarca că în secolele II-I a. Chr. sarmații din spațiul analizat au utilizat două tipuri de armuri metalice. Această constatare este confirmată și de descoperirile din mediul sarmatic de la est de Don⁹⁵⁶.

Cantitatea mică a solzilor metalici descoperiți pentru perioada sarmatică timpurie, dar și pentru celelalte perioade, ne face să credem că sarmații au folosit armuri confecționate din materiale ieftine, cum ar fi osul și pielea. Acest fapt este relatat de izvoarele antice. Astfel, Strabon menționează că sarmații roxolani folosesc coifuri și platoșe, confecționate din piele de bou netăbăcită⁹⁵⁷. Pe de altă

⁹⁴³ Cf. Meljukova 1964, p. 71; Černenko 1968, p. 15-56.

⁹⁴⁴ Hazanov 1971, p. 52.

⁹⁴⁵ Černenko 1968, p. 7-56.

⁹⁴⁶ Hazanov 1971, p. 60.

⁹⁴⁷ Hazanov 1971, p. 60-61; Bârcă 1997, p. 924; Simonenko 2001, p. 271-276.

⁹⁴⁸ Hazanov 1971, p. 60; Simonenko 2001, p. 271-276.

⁹⁴⁹ Hazanov 1971, p. 60, nota 16, pl. XXX/9-10.

⁹⁵⁰ Feugere 1993, p. 89.

⁹⁵¹ Černenko 1968, p. 55, nota 3.

⁹⁵² Hazanov 1971, p. 60.

⁹⁵³ Hazanov 1971, p. 60-61; Simonenko 2001, p. 271-276.

⁹⁵⁴ Hazanov 1971, p. 60, pl. XXXIV/3.

⁹⁵⁵ Hazanov 1971, p. 60, pl. XXXIV/4.

⁹⁵⁶ Pentru armurile sarmaților din primele secole p. Chr. vezi la Hazanov 1971, p. 60-62; Bârcă 1997, p. 924-925.

⁹⁵⁷ Strabon VII, 3, 17.

parte, Pausanias menționează armura sarmaților ca fiind făcută din plăcuțe, tăiate din copitele cailor, care sunt așezate în forma solzilor de șarpe⁹⁵⁸. Tacitus relatează că armurile roxolanilor sunt confecționate și din lamele din curele (piele) foarte tare⁹⁵⁹, iar Ammianus Marcellinus amintește platoșele sarmaților făcute din pânză de in, în care sunt fixate, ca niște pene de pasăre, lame subțiri și lustruite, confecționate din coarne de vită⁹⁶⁰. De altfel, astfel de armuri au fost folosite și de către sciți. O confirmare în acest sens sunt și descoperirile din cele două morminte din secolele IV-III a. Chr. în care au fost descoperiți solzi de armură din os identici cu cei metalici⁹⁶¹. Armuri din solzi de os sunt cunoscute încă din mileniul II a. Chr. și sunt utilizate până în Evul Mediu târziu⁹⁶².

Trebuie remarcat și faptul că platoșe din piele au folosit și alte popoare, printre acestea numărându-se și parții⁹⁶³. Platoșele din piele erau foarte eficiente când se lupta cu o cavalerie ușoară. Totodată, ele erau accesibile tuturor ostașilor de rând. Platoșe din piele aveau și sciții, care întâreau părțile mai expuse ale corpului cu plăcuțe metalice. O astfel de platoșă a fost descoperită în mausoleul de la Neapolis⁹⁶⁴. Cronologic (hotarul dintre secolele II-I a. Chr.), această armură corespunde cu cele sarmatice descrise de Strabon.

Pe lângă acestea sarmații au putut utiliza și armuri confecționate din solzi de piele, care îi imitau pe cei metalici. Astfel de solzi au fost descoperiți la Dura Europos, dar sunt cunoscuți și în China și alte regiuni din Asia Centrală⁹⁶⁵.

VI. 7. PIESE DE HARNAȘAMENT

Piesele de harnașament reprezintă o altă categorie de material arheologic întâlnită în mediul sarmatic timpuriu din spațiul nord-pontic de la vest de Don. Deși provin din tezaur, depozite, morminte sau descoperiri izolate, numărul acestora nu este foarte mare. Cu toate acestea avem de-a face cu un număr destul de variat de astfel de artefacte, reprezentate de psalii, zăbale, falere, aplici frontale sau aplici simple. Proveniența multora dintre ele din contexte arheologice clare și în asociere cu categorii de materiale, bine databile, permite o încadrare cronologică mai exactă a lor. În unele cazuri, determinarea pieselor de harnașament a fost realizată prin analogii cu artefacte similare din restul spațiului locuit de sarmați, dar și din alte regiuni învecinate. În sfârșit, trebuie precizat că obiectele acestei categorii cu un rol strict funcțional au fost realizate în special din fier, iar cele din bronz sau argint au, în afară de atributele funcționale specifice, și un rol ornamental.

VI. 7. 1. Zăbale

Zăbalele descoperite în mediul sarmatic timpuriu din spațiul analizat sunt foarte numeroase și variate ca tipuri și fac parte din cadrul complexelor de la Klimenkovka (Fig. 20/1-2, 67/1-2), Kvașino (Fig. 22/3-5; 67/5-6), Novovasil'evka și Velikoploskoe (Fig. 46/1-3, 67/3-4). Acestea, fără excepție, sunt zăbale care au fost utilizate la călărie și nu la tracțiune. Ele au muștiucul din două bare de fier, cu capetele îndoite rotund, prinse între ele și care intrau în gura calului. Unele dintre ele aveau la capete câte o verigă de care erau prinse curelele, iar altele nu aveau aceste verigi. Marea majoritate a acestora, însă, erau prevăzute cu psalii din fier. Pe baza particularităților menționate ele au fost împărțite în două tipuri, chiar dacă deosebirile dintre ele constau doar în lipsa verigilor de la capete. Totodată, în funcție de forma barei în profil, zăbalele au fost încadrate în cele patru variante stabilite de W. M. Werner⁹⁶⁶ pentru zăbalele cu verigi la capete.

⁹⁵⁸ Pausanias I, 21, 8.

⁹⁵⁹ Tacitus, *Istori*, I, 79, 3.

⁹⁶⁰ Ammianus Marcellinus XVII, 12, 1-2.

⁹⁶¹ Meljukova 1964, 72; Černenko 1965, p. 84; Černenko 1968, p. 23, fig. 8/18-19.

⁹⁶² Cf. Hazanov 1971, p. 58 cu toată bibliografia.

⁹⁶³ Plutarh, *Crassus*, 25, 7.

⁹⁶⁴ Pogrebova 1961, p. 120; Černenko 1964, p. 148, fig. 4; Černenko 1968, p. 13-19.

⁹⁶⁵ Cf. Hazanov 1971, p. 58 cu toată bibliografia.

⁹⁶⁶ Werner 1988, p. 61-73, A. Zăbale cu muștiucul din bare netede; B. Zăbale cu muștiucul din bare cu nodozități; C. Zăbale cu muștiucul din bare profilate; D. Zăbale cu muștiucul din bare torsionate.

Tipul I. Zăbale din două bare de fier cu capetele îndoite rotund și fără verigi la capete

Piesele acestui tip, care au muștiucul din două bare netede, sunt reprezentate de două zăbale ce provin de la Novovasil'evka. Alte două întregi și trei fragmentare sunt din tezaurul de la Velikoploskoe (Fig. 46/3). Una dintre zăbalele de la Novovasil'evka avea psalii cruciforme, iar cealaltă, la fel ca și cele de la Velikoploskoe, avea psalii arcuite în forma literei C. La acestea se mai adaugă o pereche de zăbale de la Kvașino (Fig. 22/3) și trei întregi și două fragmentare de la Velikoploskoe (Fig. 46/1, 67/3), care sunt din bare torsionate. Zăbalele de la Velikoploskoe aveau fixate pe ele psalii cruciforme, iar cele de la Kvașino au avut, foarte probabil, psalii arcuite în forma literei C. O confirmare în acest sens sunt cele două psalii întregi și una fragmentară de acest tip din cadrul inventarului acestui mormânt distrus (Fig. 22/6-7, 66/4-5). Tipului de zăbale analizat îi aparțin și cele două exemplare întregi și alte opt fragmentare de la Velikoploskoe, care sunt din bare pătrate și rotunde în secțiune. De la acestea, probabil, provin o parte din cele două psalii întregi și patru fragmentare în forma literei C (Fig. 46/4).

Zăbalele din fier care au muștiucul din două bare cu capetele îndoite rotund, dispuse în același sens la o bară și invers la alta, prinse între ele și fără inele la capete au apărut în Caucaz încă de la hotarul dintre secolele VII-VI a. Chr.⁹⁶⁷, însă au început să fie utilizate pe scară largă în Europa de Est doar peste un secol⁹⁶⁸. În perioada de început a utilizării acestora au predominat zăbalele a căror bare sunt rotunde în secțiune, dar sunt și exemplare care sunt dreptunghiulare sau pătrate în secțiune⁹⁶⁹.

Zăbalele fără inele la capete, identice cu cele de la Kvașino, Novovasil'evka și Velikoploskoe, avem în tezaurul de la Mar'evka⁹⁷⁰ (Fig. 50/1-3), care se datează, cel mai probabil, cândva la sfârșitul secolului II – începutul/prima jumătate a secolului I a. Chr., dar și în tezaurul de la Bădragii Noi (R. Moldova)⁹⁷¹, care se datează, probabil, în prima jumătate a secolului I a. Chr. Sunt prezente astfel de zăbale fără inele la capete și în tezaurul de la Antipovka⁹⁷², dar și în mormântul sarmatic din secolul I a. Chr. de la Bojko-Ponur unde acestea erau cu psalii cruciforme⁹⁷³. Tot cu psalii cruciforme sunt și zăbalele acestui tip din mormintele necropolei meoto-sarmate de la Ust'-Labinsk⁹⁷⁴, dar și cele din mormintele sarmatice din nord-estul Caucazului⁹⁷⁵.

Tipul II. Zăbale din două bare de fier cu capetele îndoite rotund și verigi mari sau mici la capete (tip Glodariu, Iaroslavschi II; Werner XIV; Babeș II)⁹⁷⁶

Zăbalele acestui tip, aparținând variantei C în clasificare lui W. E. Werner, sunt reprezentate prin două exemplare de la Klimenkovka (Fig. 20/1-2, 67/1-2), două de la Kvașino (Fig. 22/4-5) și o zăbală întregă și patru fragmentare de la Velikoploskoe (Fig. 46/2, 67/4). Zăbalele de la Klimenkovka au fost descoperite împreună cu trei psalii arcuite în forma literei C (Fig. 20/3-5, 66/1-

⁹⁶⁷ Iessen 1953, p. 81, 106, fig. 20 (jos); Iessen 1954, p. 115, fig. 3 (sus).

⁹⁶⁸ Iessen 1953, p. 106; Smirnov 1961, p. 82.

⁹⁶⁹ Jacenko 1962, p. 43-44. O astfel de zăbală care se datează în secolele IV-III a. Chr. avem și într-un mormânt sarmatic timpuriu de la est de Don (Cf. Moškova 1963, p. 37, pl. 21/6).

⁹⁷⁰ Cf. Kuharenko 1959, p. 38; Sulimirski 1970, p. 128-129; Šilov 1975, p. 150; Smirnov 1984, p. 69, fig. 26 (sec. II-I a. Chr., sarmatic); Simonenko 1986, p. 63-68 (sec. II a. Chr., scitic); Polin 1992, p. 60-62, 145, fig. 12/2-4 (sec. II-I a. Chr. consideră că apartenența etnică este nesigură); Treister 1991, p. 77, pl. XXI; Treister 1993, p. 796-798, fig. 8-11; Trejster 1992, p. 44-46, fig. 10 (sfr. sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr., celtic); Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 483-488, fig. 20-24, pl. 32.

⁹⁷¹ Jarovoj, Ćirkov 1988, p. 20-22, fig. 14/1-2 (sec. III-II a. Chr.); Bârcă 2002, p. 104 sq., fig. 8; Bârcă, 2004, p. 35 sqq., fig. 13 (prima jumătate a sec. I a. Chr.). Tezaurul se compunea din: 1. situlă de bronz; 2. faleră ornamentată cu motive geometrice și fitomorfe; 3. șase aplici circulare de mici dimensiuni, neornamentate; 4. aplică frontală din argint; 5. două psalii arcuite în forma literei C; 6. două zăbale din fier cu muștiucul din două bare; 7. plăcuță din bronz de formă triunghiulară.

⁹⁷² Guščina 1961, fig. 3; Raev, Simonenko, Treister 1991, fig. 7. Acestea se aflau împreună cu psalii în forma literei C și de tip traco-getic (Werner tipul VIII). Pentru psaliile de tip traco-getic vezi Werner 1988, p. 48-51.

⁹⁷³ Raev, Simonenko, Treister 1991, fig. 11/1.

⁹⁷⁴ Anfimov 1951, p. 184, fig. 12/11-12.

⁹⁷⁵ Vinogradov 1963, fig. 15/2, 20/2, 24/2.

⁹⁷⁶ Cf. Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 125; Werner 1988, p. 61-73; Babeș 1993, p. 119.

3), iar cele de la Velikoploskoe cu psalii cruciforme (Fig. 46/2). Tot de la Velikoploskoe provin două verigi cu diametrul de 7,5 cm (Fig. 46/5), care sunt de la capetele uneia dintre zăbale fragmentare.

În legătură cu zăbalele din două bare cu capetele rotunde cu inele la capete, trebuie spus că ele vor fi utilizate intens pe un spațiu întins, începând din epoca Latène⁹⁷⁷.

Pe baza descoperirilor din anumite complexe bine databile, W. M. Werner a constatat că zăbalele aparținând variantei A a tipului analizat sunt caracteristice în special Latèn-ului B2-C, iar majoritatea celor aparținând variantei C se datează cu precădere în Latène C⁹⁷⁸. În ceea ce privește zăbalele variantei D, ele sunt datate în special în Latène C, dar nu este exclusă nici datarea în Latène D⁹⁷⁹.

Zăbale de acest tip, identice cu cele de la Klimenkovka, Kvašino și Velikoploskoe sunt cunoscute și în tezaurul sarmatic de la Antipovka⁹⁸⁰, care se datează, cel mai probabil, cândva la sfârșitul secolului II – începutul/prima jumătate a sec. I a. Chr. Astfel de zăbale au fost descoperite și într-un mormânt din secolul II a. Chr. din mausoleul de la Neapolis (Crimeea)⁹⁸¹. Zăbale cu verigi laterale sunt cunoscute în mormintele din secolele II-I a. Chr. și I p. Chr. din regiunea Kuban⁹⁸². Nu rareori, dar la fel ca și în cazul zăbalelor cu verigi la capete de la Klimenkovka și Velikoploskoe, ele erau prevăzute cu psalii cruciforme⁹⁸³ sau în forma literei C⁹⁸⁴. O asociere dintre zăbale cu verigi la capete și psalii în forma literei C avem și în depozitul de la Trușești⁹⁸⁵ și tezaurul sarmatic de la Veseloja Dolina⁹⁸⁶.

În legătură cu verigile de mari dimensiuni de la Velikoploskoe trebuie spus că acestea provin de la niște zăbale care nu aveau psalii, la fel ca și în cazul de la Antipovka⁹⁸⁷, Trușești⁹⁸⁸, Lozna⁹⁸⁹, necropola meoto-sarmată de la Ust'-Labinsk⁹⁹⁰, necropola de la Neapolis⁹⁹¹ sau cele din perioada Latène de pe teritoriul Europei, unde ele sunt foarte numeroase⁹⁹².

În ce privește funcția zăbalelor din fier analizate mai sus, la fel ca și a celor din tot spațiul locuit de sarmați, credem că ele au fost folosite în primul rând pentru caii de călărit și nu pentru aceia de tracțiune, care nu aveau neapărată nevoie de zăbale metalice. De altfel, forma muștiucurilor în secțiune, dimensiunile zăbalelor, cât și faptul că sarmații au fost o populație de călăreți nomazi la care calul a constituit animalul principal susțin, pe deplin, afirmația noastră⁹⁹³. Mai mult decât atât, pe baza dimensiunilor zăbalelor se mai poate constata și faptul că talia cailor care au avut aceste zăbale era mare, ceea ce confirmă o dată în plus cele afirmate.

VI. 7. 2. Psalii

Alături de zăbale, psaliile reprezintă o altă categorie de piese din structura harnașamentului cailor. Ele sunt prezente în descoperirile sarmatice timpurii, de regulă, împreună cu zăbale din două bare din fier având capetele îndoite rotund, cu și fără verigi laterale la capete.

Psaliile zăbalelor din fier utilizate de sarmații timpurii din teritoriul cercetat la harnașamentul cailor sunt de două tipuri și provin din cinci descoperiri.

⁹⁷⁷ Zirra 1974, p. 143 sqq., fig. 5; Werner 1988, p. 61-73; Babeș 1993, p.119-120.

⁹⁷⁸ Werner 1988, p. 72.

⁹⁷⁹ Werner 1988, p. 72, nota 58.

⁹⁸⁰ Pe baza analizei fiecărui piese în parte complexul a fost datat în secolul II – începutul secolului I a. Chr. (Guščina 1961, p. 246), sau la sfârșitul secolului II – începutul secolului I a. Chr. (Smirnov 1984, p. 69; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 469, 472-476), fie doar în secolul I a. Chr. (Polin 1992, p. 60).

⁹⁸¹ Šul'c 1953, p. 31, pl. XII.

⁹⁸² Anfimov 1952, p. 80, fig. 21/10-11, 13.

⁹⁸³ Anfimov 1952, fig. 21/10.

⁹⁸⁴ Guščina 1961; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 472- 476, fig. 7-8.

⁹⁸⁵ Babeș 1993, p. 119-120; Petrescu-Dîmboviță 1998, p. 35-43.

⁹⁸⁶ Simonenko 1999a, p. 87-88. Vezi și la Bârcă 2002, fig. 10.

⁹⁸⁷ Guščina 1961, fig. 3/1; Raev, Simonenko, Treister 1991, fig. 7.

⁹⁸⁸ Babeș 1993, p. 119, fig. 42/2; Petrescu-Dîmboviță 1998, p. 37-38, fig. 1/11.

⁹⁸⁹ Babeș 1993, fig. 43/11.

⁹⁹⁰ Anfimov 1951, p. 198, fig. 17/13.

⁹⁹¹ Daševskaja 1991, p. 40, pl. 17-18.

⁹⁹² Zirra 1974, p. 143 sqq., fig. 5; Zirra 1981, p. 135 sqq., fig. 11-12; Werner 1988, p. 61-73; Babeș 1993, p. 119-120.

⁹⁹³ Cf. pentru cultul calului la sarmați la Kostenko 1980, p. 83 sqq.

Tipul I. Psalii arcuite în forma literei C (tip Werner V/A; Babeș I/3)

Psaliile arcuite în forma literei C, realizate dintr-o bară de metal, au, de regulă, brațele terminate cu câte o proeminență sferică, bitronconică sau aproximativ conică, uneori decorate cu dungă scurte, dispuse oblic, cu partea centrală lățită și bilobată, prevăzută cu două orificii. Acestea sunt mai mult sau mai puțin arcuite și au brațele mai scurte sau mai lungi, care sunt în secțiune rotunde sau pătrate.

În mediul sarmatic cercetat astfel de psalii provin de la Balakleja (Fig. 5/7, 66/6), Klimenkovka (Fig. 20/3-5, 66/1-3), Kvašino (Fig. 22/6-7, 66/4-5), Novovasil'evka (Fig. 48a/1-3) și Velikoploskoe (Fig. 46/3-4). Dintre acestea se remarcă cele două psalii de la Balakleja, acoperire cu un strat subțire de argint, cât și cele două exemplare de la Novovasil'evka (Fig. 48a/1-3), apoi alte două (una dintre psalii este fragmentară), de la Kvašino, cu extremitățile aplatizate, care redau stilizat chipul unor animale⁹⁹⁴. În sfârșit, trebuie menționat că aceste psalii au fost descoperite împreună cu zăbale aparținând celor două tipuri analizate mai sus.

Psaliile acestui tip apar în mormintele sarmatice încă din secolul IV a. Chr.⁹⁹⁵, dar vor fi cel mai răspândite în secolele IV-III a. Chr.⁹⁹⁶, în special, în lumea scitică nord-pontică⁹⁹⁷. Cu toate acestea, astfel de piese, în număr nu foarte mare, se întâlnesc și la Dunărea de Jos⁹⁹⁸. Deși au avut o largă răspândire în secolele IV-III a. Chr. apar în nordul Mării Negre până în secolul I a. Chr. Mărturie în acest sens sunt descoperirile de astfel de psalii în cavoul nr. 1 de la Vasjurino (peninsula Taman), care se datează în primul sfert al secolului II a. Chr.⁹⁹⁹, cele din M 2 din mausoleul de la Neapolis, datat la sfârșitul secolului II a. Chr.¹⁰⁰⁰ sau din necropola meoto-sarmată de la Ust'-Labinsk¹⁰⁰¹. La acestea mai pot fi adăugate cele din tezaurul de la Antipovka¹⁰⁰², Bădragii Noi¹⁰⁰³, Veseloja Dolina¹⁰⁰⁴, Mar'evka¹⁰⁰⁵ sau depozitul de la Trușești¹⁰⁰⁶.

În sfârșit, ar mai trebui menționat că psaliile de la Novovasil'evka și Velikoploskoe se aflau împreună cu psalii cruciforme, care, după cum vom vedea în rândurile care urmează, au o datare ceva mai strânsă.

Tipul II. Psalii cruciforme

Psaliile acestui tip sunt realizate din fier și au forma unei cruci. În partea centrală acestea sunt lățite și au un orificiu prin care se fixau pe zăbală. Ele au brațele mai scurte sau mai lungi, iar terminațiile rotunjite, ușor ascuțite, tăiate drept sau puțin îngroșate. Unele exemplare au pe brațe spini îndreptați spre botul calului.

În mediul sarmatic timpuriu din teritoriul nord-pontic de la vest de Don astfel de exemplare provin de la Kvašino (Fig. 22/4-5, 67/5-6), depozitul de la Novovasil'evka și tezaurul de la Velikoploskoe (Fig. 46/1-2, 67/3-4). Acestea au fost descoperite împreună cu zăbale din două bare de fier ce au capetele îndoite rotund cu și fără verigi laterale. Mai mult decât atât, în complexele din care fac parte erau și psalii în forma literei C.

⁹⁹⁴ Astfel de psalii sunt și în tezaurul de la Veseloja Dolina (interfluviul pruto-nistean) (Cf. Bârcă 2002, fig. 2/4; Bârcă 2004, fig. 17/4.

⁹⁹⁵ Smirnov 1961, p. 85, 86, fig. 48/3; Moškova 1963, p. 37, pl. 21/4.

⁹⁹⁶ Smirnov 1984, p. 93. A. I. Meljukova datează psaliile acestui tip din lumea scitică în special în secolul IV a. Chr. (Meljukova 1981, p. 60). Vezi și la Werner 1988, p. 40-42.

⁹⁹⁷ Smirnov 1984, p. 93; Meljukova 1981, p. 60; Zirra 1981, p. 122; Werner 1988, p. 40-42.

⁹⁹⁸ Cf. Zirra 1981, p. 122, fig. 1, 3/2, 4-6; Alexandrescu 1983, fig. 7/2; Werner 1988, p. 40-42, tip V/B; Babeș 1993, p. 119; Petrescu-Dîmboviță 1998, p. 36, fig. 1/1-5.

⁹⁹⁹ Smirnov 1984, p. 93.

¹⁰⁰⁰ Šul'c 1953, p. 33, 77, pl. XII/6; Pogrebova 1961, p. 103, 127-128, fig. 10/1, 11/1; Daševskaja 1991, p. 40, pl. 74/15.

¹⁰⁰¹ Anfimov 1951, p. 184, fig. 12/8.

¹⁰⁰² Guščina 1961, p. 246, fig. 3/5; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 476, fig. 8/1-4.

¹⁰⁰³ Jarovoj, Čirkov 1988, p. 22; Bârcă 2002, p. 104, fig. 8/2.

¹⁰⁰⁴ Bârcă 2002, p. 104, fig. 10/2-5.

¹⁰⁰⁵ Simonenko 1986, p. 64, 66, fig. 1/4; Raev, Simonenko, Treister 1991, fig. 22/1-3.

¹⁰⁰⁶ Babeș 1993, p. 119-120, pl. 42/8-12; Petrescu-Dîmboviță 1998, p. 36 sqq., fig. 1/1-5.

K. F. Smirnov a datat psaliile cruciforme cu spini în secolele III-I a. Chr. și a limitat spațiul lor de răspândire la nordul Caucazului și regiunea Kuban¹⁰⁰⁷. Aceste constatări au fost confirmate de-a lungul timpului de descoperirile din necropolele plane din regiunea Kuban, cât și din mormintele sarmatice din același spațiu¹⁰⁰⁸. Se întâlnesc astfel de psalii și în nordul Caucazului, unde se datează în secolele III-I a. Chr.¹⁰⁰⁹. Un număr mare de astfel de psalii sunt și în mormintele din secolele II-I a. Chr. din necropola de la Nižne-Džulatsk¹⁰¹⁰. Pe lângă acest spațiu, piesele acestui tip au fost descoperite și în mormintele sarmatice din Osetia¹⁰¹¹ și Baškiriya¹⁰¹². Sunt cunoscute ele și în M 28 din necropola de la Ust'-Labinsk, care se datează în secolul II a. Chr.¹⁰¹³, cât și în câteva dintre mormintele necropolei de la Hlinaia (stânga Nistrului)¹⁰¹⁴, care este în curs de cercetare.

Cert este că psaliile cruciforme sunt răspândite aproape exclusiv în regiunea Kuban, unde au fost utilizate în special de către sarmați¹⁰¹⁵ și meoți¹⁰¹⁶. Numeroasele psalii cruciforme din necropola meotă de lângă satul Lenin se datează nu mai târziu de mijlocul secolului II a. Chr.¹⁰¹⁷, însă acestea se întâlnesc în teritoriul din nordul Caucazului și regiunea Kuban și în secolul I a. Chr.¹⁰¹⁸. O dovadă în acest sens sunt psaliile din mormântul sarmatic de la Bojko-Ponur, care se datează în secolului I a. Chr.¹⁰¹⁹. Zăbale cu psalii cruciforme provin și din descoperirea de la Kislovodsk care mai conținea vase ceramice, un vârf de lance și un coif de tip Montefortino C¹⁰²⁰. În ceea ce privește psaliile acestui tip din mediul sarmatic cercetat ele provin din cadrul unor descoperiri care se datează în intervalul cronologic analizat¹⁰²¹.

În final se poate afirma, cu certitudine, pe baza concentrării descoperirilor de astfel de piese în regiunea Kuban, că acestea trebuie considerate, probabil, ca fiind produse ale meșterilor meoți. În ceea ce privește prezența acestor psalii în zone îndepărtate de regiunea Kuban, în lipsa totală a lor în mediul sarmatic din zona Volgăi și Donului, credem că ele indică prezența unor grupuri de sarmați din regiunea Kuban în zona nord și nord-vest pontică. O dovadă în acest sens credem că este și componența complexelor din care fac parte psaliile cruciforme, cât și asemănarea inventarelor acestora cu cele sarmatice din regiunea menționată.

VI. 7. 3. Falere

Așa cum este bine cunoscut, falerele sunt piese de podoabă din argint, rareori din aur și mult mai rar din bronz. Ele sunt circulare în plan și plate, concave sau conice în profil și au dimensiuni variate. Acestea au fost obținute, în cea mai mare parte a lor, prin ștanțare, ciocănire și finisate cu dălțița și punctatorul (gravare). Falerele erau atașate cu ajutorul unor nituri, fie prin urechiușe din argint, bronz sau fier. În ceea ce privește decorul de pe ele trebuie spus că acesta este reprezentat de motive geometrice, fitomorfe, zoomorfe și antropomorfe. Pe unele dintre ele sunt redați zei sau scene mitologice. Alături de rolul funcțional de bază pe care îl au, falerele reprezintă un interes deosebit ca obiecte de artă.

¹⁰⁰⁷ Smirnov 1953, p. 37-40, fig. 13.

¹⁰⁰⁸ Guščina 1983, fig. 2/6; Ždanovskij 1985, p. 9; Ždanovskij 1985a, fig. 40/10-12; Kaminskij 1986, p. 26; Marčenko 1996, p. 72-75.

¹⁰⁰⁹ Vinogradov 1963, fig. 20, 24/2; Kantemirov 1981, p. 64-69; Abramova 1983, p. 37, fig. 1/17; Abramova 1993, p. 78, fig. 25/8-9, 11-12.

¹⁰¹⁰ Abramova 1983, p. 37, fig. 1/17.

¹⁰¹¹ Kantemirov 1981, p. 67, fig. 3; Džis-Rajko, Suničuk 1984, p. 149.

¹⁰¹² Sadykova 1962, p. 257, 265, fig. 3/3; Smirnov 1984, p. 93.

¹⁰¹³ Anfimov 1951, p. 184, fig. 12/12; Anfimov 1952, p. 82, fig. 21/10.

¹⁰¹⁴ Jarovoj, Četverikov 2000, p. 15.

¹⁰¹⁵ Cf. Marčenko 1996, p. 72-75.

¹⁰¹⁶ Limbers 1988, p. 35; Marčenko 1996, p. 73-74.

¹⁰¹⁷ Limbers 1988, p. 53.

¹⁰¹⁸ Ždanovskij 1985a, p. 117, fig. 40/1-12, 141; Abramova 1993, p. 78.

¹⁰¹⁹ Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 476-478, fig. 10-14. Recent acest complex a fost datat eronat de către I. I. Marčenko, pe baza coifului, la mijlocul secolului II a. Chr. (Marčenko 1996, p. 67-68, 71).

¹⁰²⁰ Simonenko 2001, p. 257, fig. 33/2. Pentru componența inventarului descoperirii am primit informații de la A. V. Simonenko.

¹⁰²¹ Pentru datarea fiecărui descoperiri vezi repertoriul.

În lumea nomazilor din stepele Eurasiei falere au fost utilizate ca aplici de harnașament (Cf. Fig. 73, 76-77), deși în lumea elenistică și romană au fost folosite cu precădere în ansambluri vestimentare, dar și în alte scopuri¹⁰²².

Din a doua jumătate a secolului XIX și până în prezent în stepele Europei de Est și ale Siberiei de Vest au fost descoperite o serie întregă de complexe, cu precădere, de epocă elenistică și mai rar din primele secole p. Chr., care conțineau falere bogat ornamentate. Cele din ultimele secole a. Chr. provin de la Bădragii Noi¹⁰²³, Bubueci¹⁰²⁴, Tvardița¹⁰²⁵, Veseloja Dolina¹⁰²⁶, Velikoploskoe¹⁰²⁷ (interfluviul Prut-Bug), Balakleja¹⁰²⁸, Bulahovka¹⁰²⁹, Jančokrak¹⁰³⁰, Starobel'sk¹⁰³¹, Taganrog¹⁰³² (interfluviul Nipru-Don), Fedulov¹⁰³³ (Donul de Jos), Antipovka¹⁰³⁴, Klimentovka¹⁰³⁵ (Donul de Mijloc), Ahtanizovskaja¹⁰³⁶, Korenovsk¹⁰³⁷, Novodžerelievskaja¹⁰³⁸, Rogovskaja¹⁰³⁹, Sergievskaja¹⁰⁴⁰, Seversk¹⁰⁴¹, Uspenskaja¹⁰⁴², Vasjurina Gora¹⁰⁴³, Verhni¹⁰⁴⁴, Voronežskaja¹⁰⁴⁵ (regiunea Kuban), Žutovo¹⁰⁴⁶, Krivaja Luka¹⁰⁴⁷ (interfluviul Don-Volga), Novouzensk¹⁰⁴⁸, Volodarka¹⁰⁴⁹, Prohorovka¹⁰⁵⁰ (interfluviul Volga-Ural), la care se mai adaugă cele de la Sidorovka¹⁰⁵¹, Išim¹⁰⁵² și din colecția siberiană a lui Petru I¹⁰⁵³ (Siberia de Vest). La aceste descoperiri mai pot fi adăugate complexele cu

¹⁰²² Cf. Ščukin 2001, p. 137-138.

¹⁰²³ Jarovoj, Čirkov 1988, p. 21-22; Simonenko 1999a, p. 94, fig. 6/2; Mordvinceva 2001a, fig. 3/3; Bârcă 2002, fig. 8/5; Bârcă 2004, fig. 13/5.

¹⁰²⁴ Polin 1992, p. 50-53, 65-66, fig. 9; Nefedova 1993, p. 15-20; Ščukin 1994, p. 98, fig. 33; Shchukin 1995, p. 211-213, fig. 6; Arnăut, Ursu Naniu 2000, p. 351-362; Mordvinceva 2001a, p. 108-114; Bârcă 2002, fig. 7/1-2; Bârcă 2004, fig. 14/1-2.

¹⁰²⁵ Ščukin 1994, fig. 51; Mordvinceva 2001, p. 80-81, pl. 43; Bârcă 2002, fig. 5-6; Bârcă 2004, p. 35 sqq., fig. 15-16.

¹⁰²⁶ Simonenko 1999a, p. 94, fig. 6/3-4, 10; Mordvinceva 2001a, p. 112, fig. 3/1-2; Bârcă 2002, fig. 10/11-12; Bârcă 2004, fig. 17/11-12.

¹⁰²⁷ Džis-Rajko, Suničuk 1984, p. 148-161; Polin 1992, p. 53-55, fig. 10/8; Grosu 1995, p. 167, fig. 23/11; Bârcă 2004, fig. 11/6.

¹⁰²⁸ Fettich 1953, p. 132-133, fig. 3; Šramko 1962, p. 238-239, fig. 88; Smirnov 1984, p. 84, fig. 38; Polin 1992, p. 128-129; Simonenko 1994a, p. 108, fig. 5; Mordvinceva 2001, p. 78-79, pl. 32-34.

¹⁰²⁹ Kostenko 1978, p. 78-85, pl. 1; Smirnov 1984, p. 108-110, fig. 52; Simonenko 1994a, p. 109, fig. 7; Mordvinceva 2001, p. 78, pl. 31.

¹⁰³⁰ Spicyn 1909, p. 28, fig. 80-81; Guščina 1969, p. 41-53; Smirnov 1984, p. 104, fig. 48; Simonenko 1994a, p. 112, fig. 10; Mordvinceva 1997, p. 106-115; 2001, p. 79-80, pl. 37-41; Bârcă 2004, fig. 4.

¹⁰³¹ Spicyn 1909, p. 27-28, fig. 58-61; Smirnov 1984, p. 86, fig. 39/1-3, 6; Simonenko 1994a, p. 106, fig. 3/1-3, 6; Mordvinceva 2001, p. 77-78, pl. 26-30; Bârcă 2004, fig. 7/7-8, 8.

¹⁰³² Spicyn 1909, p. 27, fig. 51-55, 57; Trever 1940, p. 34, 38; Smirnov 1984, p. 74-75, fig. 29; Mordvinceva 2001, p. 77, pl. 22-25; Bârcă 2004, fig. 9-10.

¹⁰³³ Spicyn 1909, p. 23-24, fig. 43m 45, 47-49; Berhin 1962, p. 37-39; Zaseckaja 1965, p. 28-36; Mordvinceva 2001, p. 71, pl. 1-3.

¹⁰³⁴ Guščina 1961, p. 241-246; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 472-476, fig. 4-5; Mordvinceva 2001, p. 74, pl. 10.

¹⁰³⁵ Jacenko 1962, p. 42-50; Smirnov 1984, p. 80-84, fig. 35; Mordvinceva 2001, p. 74, pl. 11.

¹⁰³⁶ Spicyn 1909, p. 19-23, fig. 15-16, 21-23, 25, 31; Mordvinceva 2001, p. 72-73, pl. 6-8.

¹⁰³⁷ Anfimov 1987, p. 198-199; Marčenko 1996, p. 80-81; Mordvinceva 2001, p. 79, pl. 35-36.

¹⁰³⁸ Anfimov 1986, p. 186-187, fig. 2; Anfimov 1987, p. 202; Marčenko 1987, p. 49-50; Marčenko 1996, p. 78; Mordvinceva 2001, p. 80, pl. 41/77, 42.

¹⁰³⁹ Simonenko 2001, p. 256-257.

¹⁰⁴⁰ Anfimov 1987, p. 204; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 492, fig. 30/4; Marčenko 1996, p. 79, fig. 114/2-3; Mordvinceva 2001, p. 80, pl. 41/76.

¹⁰⁴¹ Spicyn 1909, p. 24-26, fig. 41; Smirnov 1953, p. 32-37, pl. VIII; Mordvinceva 2001, p. 76-77, pl. 21.

¹⁰⁴² Spicyn 1909, p. 53, fig. 77-78; Mordvinceva 2001, p. 71-72, pl. 4.

¹⁰⁴³ Rostovcev 1913-1914, p. 42, 55, pl. 18/24; Mordvinceva 2001, p. 73, pl. 9/20-25.

¹⁰⁴⁴ Marčenko 1996, p. 78-79, fig. 58/4; Mordvinceva 2001, p. 72, pl. 5.

¹⁰⁴⁵ Anfimov 1952, 82, fig. 22; Anfimov 1987, p. 208; Mordvinceva 2001, p. 81, pl. 46.

¹⁰⁴⁶ Mordvinceva 1994, p. 96-100; Mordvinceva 2001, p. 76, pl. 20.

¹⁰⁴⁷ Dvorničenko, Fedorov-Davydov 1981, p. 100-105; Mordvinceva 2001, p. 76, pl. 19.

¹⁰⁴⁸ Spicyn 1909, p. 29, fig. 79; Trever 1940, p. 48-50, pl. 3-5; Mordvinceva 2001, p. 75, pl. 14.

¹⁰⁴⁹ Mordvinceva 1996b, p. 148-156; Mordvinceva 2001, p. 75, pl. 16-17.

¹⁰⁵⁰ Mordvinceva 1996a, p. 155-159.

¹⁰⁵¹ Mordvinceva 2001, p. 75, pl. 15.

¹⁰⁵² Mordvinceva, Zdanovič, Tairov 1997, p. 176-180; Mordvinceva 2001, p. 75-76, pl. 18.

¹⁰⁵³ Spicyn 1909, p. 29, fig. 70-71, 74-76; Trever 1940, p. 45-48, 50-51, pl. 1-2, 6; Mordvinceva 2001, p. 74, 85-86, pl. 12-13, 54/108.

falere din lumea geto-dacică și tracică din sud-estul Europei, care provin de la Surcea¹⁰⁵⁴, Lupu¹⁰⁵⁵ (la vest de Carpații răsăriteni), București-Herestrău¹⁰⁵⁶ (la sud de Carpații meridionali), Jakimovo¹⁰⁵⁷, Galiče¹⁰⁵⁸, Stara Zagora¹⁰⁵⁹ (la sud de Dunăre).

Aproape toate acestea au fost publicate de cercetători precum A. A. Spicyn, M. I. Rostovcev, K. V. Trever, I. I. Guščina, I. V. Jacenko, V. I. Kostenko, M. B. Ščukin, V. V. Dvorničenko, G. A. Fedorov-Davydov, N. I. Anfimov, I. I. Marčenko, I. P. Zaseckaja, M. B. Ščukin, V. I. Mordvinceva (pentru spațiul cuprins între Siberia de Vest și Prut), sau D. Popesu, K. Horedt, I. Glodariu, A. Milčev, N. Fettich, R. Hachmann, S. von Schnurbein (pentru regiunea de la vest de Prut și cea de la sud de Dunăre).

După cum se poate remarca, descoperirile de falere de epocă elenistică se concentrează, cu precădere în spațiul cuprins între Volga și Dunăre (Fig. 91). Dintre acestea, cele descoperite în imensul spațiu dintre Prut și Siberia de Vest au aparținut sarmaților¹⁰⁶⁰.

Unele dintre falere provin din morminte bine databile, iar altele din cadrul unor descoperiri care au primit în literatura de specialitate denumirea de tezaure. În legătură cu acestea din urmă opiniile cercetătorilor sunt împărțite. Astfel, K. F. Smirnov înclină să creadă că acestea reprezintă resturile unor morminte distruse care au aparținut unor călăreți¹⁰⁶¹, iar V. I. Mordvinceva le consideră, după condițiile de descoperire, că au o legătură cu ritualul funerar al mormintelor¹⁰⁶². Pe baza condițiilor exacte de descoperire, se poate constata că multe dintre falere provin din descoperiri care nu au nici un indiciu că ar fi morminte. Mai mult decât atât, condițiile asemănătoare de descoperire, cât și asemănarea componenței acestor descoperiri cu falere în care se întâlnesc, uneori, împreună anumite categorii de piese (coifuri, cupe din argint, aplici frontale, aplici, cazane, situle etc.)¹⁰⁶³, ne face să afirmăm că aceste ansambluri de bunuri sunt tezaure ale căror posesori aveau un rang înalt în societatea sarmată (nobilime militară). Mai mult decât atât, credem că aceste tezaure nu constituie o simplă ascundere, ci o conservare a atributelor funcției sociale a posesorului lor, iar îngroparea lor avea, foarte probabil, o semnificație similară depunerii de piese din morminte¹⁰⁶⁴. Faptul că pentru această perioadă sunt descoperiri de falere și în morminte nu contrazice această afirmație.

Prima repertoriere a falerelor de epocă elenistică a fost efectuată de A. A. Spicyn¹⁰⁶⁵, iar primul care a remarcat unicitatea stilului și originile lui estice a fost M. I. Rostovcev¹⁰⁶⁶. Tot el a legat răspândirea falerelor în stepele din sudul Rusiei de apariția în Europa de Est a sarmaților¹⁰⁶⁷. În sfârșit, același autor considera aceste piese ca aparținând stilului “greco-iraniano-indian”¹⁰⁶⁸. Punctul de vedere privind originea estică a falerelor a fost preluat și dezvoltat ulterior de K. V. Trever, care le-a atribuit pe acestea artei Regatului Greco-Bactrian și a introdus termenul de stil “greco-bactrian”¹⁰⁶⁹. Însă, cercetările ulterioare au arătat că unele dintre falerele pentru care K. V. Trever a stabilit proveniența greco-bactriană au fost realizate în nord-vestul Mării Negre¹⁰⁷⁰ și Bospor¹⁰⁷¹. Cu toate acestea concluziile acestor autori au rămas fără ecou în

¹⁰⁵⁴ Fettich 1953, p. 128-131, fig. 1-2, pl. XVI/1-2, XVII; Crișan 2000, p. 74, pl. 124 cu toată bibliografia.

¹⁰⁵⁵ Glodariu, Moga 1994, p. 33-48; Glodariu, Moga 1997, p. 585-596; Rustoiu 1997, p. 84-85, fig. 74.

¹⁰⁵⁶ Popescu 1948, p. 35-69; Fettich 1953, p. 144 sqq. Vezi pentru fibulele-falere la Schnurbein 1986, p. 420-429, fig. 13; Hachmann 1991, p. 710-715; Rustoiu 1995, p. 113-114, fig. 1/1-2; 1997, p. 45-46, fig. 45/1-2.

¹⁰⁵⁷ Milčev 1973, p. 1-14.

¹⁰⁵⁸ Fettich 1953, p. 128-144, fig. 5-12.

¹⁰⁵⁹ Schnurbein 1986, p. 409-420, fig. 7-8; Hachmann 1991, p. 682-715.

¹⁰⁶⁰ Cf. în acest sens Smirnov 1984, p. 72-123; Mordvinceva 1996; Mordvinceva 2001 cu toată bibliografia.

¹⁰⁶¹ Cf. Smirnov 1984, p. 72-123.

¹⁰⁶² Mordvinceva 2001b, p. 161.

¹⁰⁶³ Vezi în acest sens capitoul V.

¹⁰⁶⁴ Nu este exclus ca îngroparea lor să fie legată de vreo divinitate războinică. În sfârșit trebuie menționat că, recent, M. B. Ščukin, într-un studiu dedicat falerelor, consideră că acestea au făcut parte din componența unor complexe sarmatice cu caracter sacru (Ščukin 2001, p. 138).

¹⁰⁶⁵ Spicyn 1909, p. 18-53.

¹⁰⁶⁶ Rostovcev 1993, p. 39-56.

¹⁰⁶⁷ Rostovzeff 1922, p. 136, 232; Rostovcev 1925, p. 551-587; Rostovcev 1993, p. 44.

¹⁰⁶⁸ Rostovcev 1993, p. 44.

¹⁰⁶⁹ Trever 1940, p. 52-57, 60-61.

¹⁰⁷⁰ Cf. Fettich 1953, p. 127-128, 169-171, 177.

¹⁰⁷¹ Cf. Berhin 1962, p. 37-39; Zaseckaja 1965, p. 28-36.

literatura de specialitate din Rusia și Ucraina. Astfel, termenul de stil “greco-bactrian”, a cărui utilizare în unele cazuri era justificată, a început să fie folosit și pentru o serie întregă de falere ce nu au nici o legătură cu Regatul Greco-Bactrian. Acest lucru se referă în special, după cum bine a remarcat V. I. Mordvinceva, la falerele cu motive fitomorfe și geometrice de la Balakleja, Bulahovka, Jančokrak, Starobel’sk, Taganrog, Tvardița, Korenovsk, Žutovo sau Sergievskaja¹⁰⁷² etc. care, după modul de realizare și caracterul stilului, au fost produse în centrele din nordul Mării Negre (Olbia sau Bospor), așa cum a propus K. F. Smirnov¹⁰⁷³ și, recent, V. I. Mordvinceva¹⁰⁷⁴.

O analiză a falerelor de epocă elenistică conține și cartea lui K. F. Smirnov în care acestea au fost analizate, în special, din punct de vedere cronologic și etnocultural¹⁰⁷⁵. La fel ca și M. I. Rostovcev, K. F. Smirnov lega descoperirile de falere din stepele Europei de Est de sarmați¹⁰⁷⁶. În plus, același autor a încercat să arate pe baza descoperirilor de falere mișcarea treptată a sarmaților spre vest. Problemele legate de atribuirea cronologică și cultural-istorică a falerelor de epocă elenistică sunt atinse și într-o serie de lucrări ale lui M. B. Ščukin¹⁰⁷⁷. Prima încercare de elaborare a unei tipologii a falerelor de epocă elenistică și romană imperială timpurie îi aparține lui M. Pfrommer¹⁰⁷⁸. Din păcate însă, în lucrarea acestui autor nu a fost efectuată o analiză exhaustivă a tuturor izvoarelor.

Cea mai completă lucrare, referitoare la falere din secolele III a. Chr. – II p. Chr. îi aparține lui V. I. Mordvinceva¹⁰⁷⁹ care a reușit în urma unei analize minuțioase a tuturor aspectelor legate de acestea să identifice șase grupe stilistice¹⁰⁸⁰. Mai mult decât atât, autoarea a stabilit centrele în care au fost produse falerele celor șase grupe stilistice, pe care le-a împărțit după criteriul funcționalității în trei clase. În interiorul claselor acestea au fost subîmpărțite în tipuri, pe baza sistemului de prindere pe curele.

În mediul sarmatic analizat la ora actuală avem șapte descoperiri cu astfel de piese (Tab. 17, Fig. 90).

Tabelul nr. 17. Descoperirile de falere

Nr.	Localitatea	Material			Nr. de piese	Proveniența descoperirilor		Tipul de reprezentare				Figura
		Au	Ag	Ac		Tezaur	Mormânt	Geometric	Fitomorf	Antropomorf	Zoomorf	
1.	Balakleja		•		9		•	•	•	•	•	5/1, 5a/1-2, 4
2.	Bulahovka		•		5		•	•	•	•	•	8
3.	Jančokrak		•		9	•		•	•	•	•	18/2-7
4.	Klimenkovka		•		8	•		•	•	•	•	21/1-3
5.	Starobel’sk		•		5	•		•	•	•	•	35/7-8, 35a/1-3
6.	Taganrog		•		6	•		•	•	•	•	37, 37a
7.	Velikoploskoe			•	1	•				•	•	45/6

¹⁰⁷² Cf. Mordvinceva 2001; Mordvinceva 2001b, p. 161-166.

¹⁰⁷³ Smirnov 1984, p. 113.

¹⁰⁷⁴ Mordvinceva 1996, p. 14; Mordvinceva 2001, p. 37, 64; Mordvinceva 2001b, p. 164 (pe baza decorului autoarea nu exclude ca falerele de la Starobel’sk și Tvardița să fi fost produse în unul din centrele din Asia Mică). Pentru unele aspecte din arta tracă de pe falerele din nordul Mării Negre din sec. II-I a. Chr. vezi Mordvinceva, Perevodčikova 2001, p. 185-187.

¹⁰⁷⁵ Smirnov 1984.

¹⁰⁷⁶ Smirnov 1984, p. 74-75, 112-113, 121-122.

¹⁰⁷⁷ Ščukin 1994, p. 138, 145-146; Ščukin 2001, p. 137-161.

¹⁰⁷⁸ Pfrommer 1993, p. 5-13, 155-164.

¹⁰⁷⁹ Mordvinceva 2001.

¹⁰⁸⁰ Mordvinceva 2001, p. 34 sqq.; Primele patru grupe stilistice aparțin secolelor III-I a. Chr.

Falerele de la Balakleja (Fig. 5/1, 5a/1-2, 4), Bulahovka (Fig. 8), Jančokrak (Fig. 18/2-7), Starobel'sk (Fig. 35/7-8, 35a/1-3) și Taganrog (Fig. 37, 37a), aparțin celei de-a patra grupe stilistice din clasificarea lui V. I. Mordvinceva (stilul "grafic" din regiunea Mării Negre), a cărui trăsături esențiale sunt graficitatea, aspectul reprezentărilor și stilul original al decorului. Falerele acestei grupe se caracterizează printr-un bogat decor format din motive geometrice și fitomorfe, dar pe care se întâlnesc, mult mai rar, și figuri antropomorfe și zoomorfe aparținând repertoriului barbar¹⁰⁸¹. Toate falerele acestei grupe sunt realizate din tablă subțire de argint și sunt aurite. Cea mai mare parte a falerelor acestei grupe stilistice au fost produse în atelierile orașelor grecești din nordul Mării Negre și se datează la sfârșitul secolului II – secolul I a. Chr., unele exemplare întâlnindu-se chiar și în secolul I p. Chr.¹⁰⁸².

În ceea ce privește falerele de la Klimenkovka (Fig. 21/1-3), trebuie spus că patru dintre ele sunt din argint aurit, circulare în plan și cu profil curbiliniu, care au reprezentări pe partea exterioară câte doi grifoni înaripați stând față în față (Fig. 21/2). În clasificarea stilistică a lui V. I. Mordvinceva acestea sunt încadrate în cea de-a doua grupă stilistică (stilul "bosporan"), pentru care este caracteristica lipsa elementelor mărunte în decor și prevalarea motivelor din mitologia greacă¹⁰⁸³. Se consideră că falerele stilului menționat au fost produse în centrele din nordul Mării Negre și regiunea Kuban și se datează în secolele III-II a. Chr.¹⁰⁸⁴. Alte două falere din argint din tezaurul de la Klimenkovka sunt lise și au o formă circulară în plan și concavă în profil (Fig. 21/1). Ele se datează, probabil, destul de larg¹⁰⁸⁵ și au fost produse în centre diferite. La acestea se mai adaugă două falere din argint aurit, circulare în plan și concave în profil, care au pe partea exterioară un decor ce sugerează o roată în mișcare sau discul solar cu raze curbate (Fig. 21/3). Decorul menționat este întâlnit pe o faleră, care inițial a fost o farfurie ahemenidă, din tumulul sarmatic nr. 1 de la Prohorovka, datat în secolul III a. Chr.¹⁰⁸⁶, dar care se datează, pe baza mobilierului funerar, mai degrabă în secolul II a. Chr. Un astfel de decor avem și pe falerele din T 2 de la Vasjurina Gora datat în a doua jumătate a secolului III – începutul secolului II a. Chr.¹⁰⁸⁷. Existența alături de aceste falere și a uneia decorată cu bogate motive geometrice și fitomorfe¹⁰⁸⁸ ne face să credem că datarea falerelor de la Vasjurina Gora, cât și a întregului mormânt, trebuie plasată mai degrabă în secolul II a. Chr. și începutul celui următor. Decorul care sugerează o roată în mișcare sau discul solar cu raze curbe este prezent și pe cele două falere din tezaurul de la Veseloja Dolina¹⁰⁸⁹, cât și pe cea din tezaurul de la Bădragii Noi¹⁰⁹⁰. Ambele tezaure se datează cândva în prima jumătate a secolului I a. Chr. Patru falere din aur cu un astfel de decor provin din tezaurul de la Goni (Georgia), care se datează în secolele I-II p. Chr.¹⁰⁹¹. În sfârșit, falere cu un astfel de decor există și pe unul din caii călăreților reprezentați pe reliefurile de epocă elenistică târzie din palatul de la Halčajan¹⁰⁹² (Cf. Fig. 73). Nu în ultimul rând, trebuie amintit că motivul care sugerează o roată în mișcare sau discul solar cu raze curbe este considerat în arta Parției ca o influență ahemenidă certă¹⁰⁹³.

Falerele din argint prezentate mai sus li se mai adaugă o faleră din bronz cu reprezentarea în relief a unei măști umane din tezaurul de la Velikoploskoe (Fig. 45/6). Aceasta a fost realizată prin ștanțare și ciocănire și este de formă rotundă în plan, iar în profil curbiliniu. Pe partea exterioară a acesteia se mai păstrau două nituri de bronz ce prindeau urechiușa din fier, de la care s-au păstrat doar

¹⁰⁸¹ Mordvinceva 1996, p. 12-14; Mordvinceva 2001, p. 37, 64-65; Mordvinceva 2001b, p. 164.

¹⁰⁸² Mordvinceva 1996, p. 14; Mordvinceva 2001, p. 37, 64; Mordvinceva 2001b, p. 164. Falerele de la Starobel'sk și Tvardița V. I. Mordvinceva le datează în prima jumătate a secolului II a. Chr.

¹⁰⁸³ Mordvinceva 1996, p. 10-11; Mordvinceva 2001, p. 36, 63-64; Mordvinceva 2001b, p. 162.

¹⁰⁸⁴ Mordvinceva 1996, p. 10-11; Mordvinceva 2001, p. 36, 63-64; Mordvinceva 2001b, p. 162.

¹⁰⁸⁵ Mordvinceva 1996, p. 17; Mordvinceva 2001, p. 39, 65; Mordvinceva 2001b, p. 166.

¹⁰⁸⁶ Mordvinceva 1996a, p. 155 sqq., fig. 1.

¹⁰⁸⁷ Rostovcev 1913-1914, p. 42, 55, pl. XVIII/1-2, XXIV; Mordvinceva 2001, p. 73, pl. 9/20-21.

¹⁰⁸⁸ Vezi falera la Mordvinceva 2001, p. 22, pl. 9/22.

¹⁰⁸⁹ Mordvinceva 2001a, fig. 3/1-3; Bărcă 2002, fig. 10/11-12.

¹⁰⁹⁰ Jarovoj, Čirkov 1988, p. 21-22; Simonenko 1999a, p. 94, fig. 6/2; Mordvinceva 2001a, fig. 3/3; Bărcă 2002, fig. 8/5.

¹⁰⁹¹ Mordvinceva 2001, p. 86, pl. 55/111.

¹⁰⁹² Puğaçenkova 1979, p. 90, fig. 103, 112.

¹⁰⁹³ Cf. Ščukin 2001, p. 142.

mici urme. Autorii ce au publicat tezaurul de la Velikoploskoe compară această falera cu cele de proveniență bosporană de la Soloha¹⁰⁹⁴. Însă această comparație este una formală, după cum bine a remarcat S. V. Polin¹⁰⁹⁵. Cele mai apropiate analogii pentru falera de la Velikoploskoe sunt cele patru falere de bronz, de mici dimensiuni, de la Bubueci, care la fel au reprezentat în partea centrală câte o mască umană¹⁰⁹⁶. Atât falera de la Velikoploskoe cât și cele de la Bubueci¹⁰⁹⁷ se datează, pe baza restului de inventar cu care au fost descoperite, în prima jumătate a secolului I a. Chr.

VI. 7. 4. Aplici frontale

Aplicile frontale reprezintă o altă categorie de piese din structura harnașamentului cailor. Acestea, nu foarte numeroase pentru mediul sarmatic studiat, provin din tezaure și depozite unde se mai aflau și alte categorii de piese de harnașament (falere, zăbale, psalii), dar și piese de armament (Cf. Fig. 89).

Pentru ultimele secole a. Chr. aplici frontale au fost descoperite pe întregul spațiu cuprins între Caucaz și gurile Dunării, ceea ce a stârnit în ultimele două decenii un interes crescând pentru această categorie de piese de harnașament¹⁰⁹⁸. Pe baza formei corpului, recent, exemplarele descoperite în mediul sarmatic au fost împărțite în trei mari tipuri¹⁰⁹⁹. Primului tip îi aparțin aplicile din bară de bronz, de formă rotundă în secțiune, care au un capăt îndoit în formă de verigă cu buton sferic sau conic în vârf, iar cel de-al doilea capăt terminat într-un buton aplatizat. În partea unde capătul începe să se îndoie în verigă, bara este aplatizată și perforată. Celui de-al doilea tip îi aparțin piesele realizate din argint sau bronz, cu un capăt lat și aplatizat, de formă aproximativ triunghiulară și lățit în partea inferioară asemenea lamei unui topor, iar celălalt se termină într-un cârlig cu extremitatea de forma unui buton. În locul unde partea aplatizată trece în cârlig, ele sunt lățite și prevăzute cu un orificiu. În sfârșit, trebuie menționat că există și exemplare care au cârligul, butonul sau partea lată și aplatizată decorată cu motive geometrice. Celui de-al treilea tip îi aparțin aplicile care au un capăt de forma unei lacrimi, iar celălalt terminat într-un cârlig cu buton în capăt.

În mediul sarmatic timpuriu din spațiul nord-pontic dintre Don și Nistru aplicile frontale provin din patru complexe și aparțin tipului II (Tab. 18).

Tabelul nr. 18. Descoperirile de aplici frontale

Nr.	Localitatea	Metal		Figura
		Argint	Bronz	
1.	Klimenkovka	1 ex.		20/6, 71/6
2.	Novovasil'evka		1 ex.	48a/4, 71/1
3.	Snigirevka		2 ex.	48a/5-6, 71/2-3
4.	Velikoploskoe	1 ex.	2 ex.	46/11, 15, 71/5, 8

Deși toate aceste aplici aparțin aceluiași tip, ele se deosebesc uneori prin materialul din care au fost executate, caracterul ornamentului, dimensiuni și unele detalii de ordin secundar.

¹⁰⁹⁴ Džis-Rajko, Suničuk 1984, p. 152-153.

¹⁰⁹⁵ Polin 1992, p. 54.

¹⁰⁹⁶ Polin 1992, p. 50-53, fig. 9/3-4; Ščukin 1994, p. 98, fig. 33/1; Arnăut, Ursu Naniu 2000, p. 354, fig. 1/4a-b; Mordvinceva 2001a, p. 109, fig. 2/2; Bărcă 2002, fig. 7/1.

¹⁰⁹⁷ Pentru datarea tezaurului de la Bubueci vezi Bărcă 2002a, p. 215-230.

¹⁰⁹⁸ Cf. în acest sens Simonenko 1982; Simonenko 1999a, p. 88-92, fig. 5, 7 cu toate descoperirile și bibliografia problemei; Polin 1992, p. 50-66.

¹⁰⁹⁹ Simonenko 1999a, p. 89-90, fig. 5.

Exemplarele de la Novovasil'evka și Snigirevka au partea lată și aplatizată în formă de topor cu o mică bordură pe margine și cârlig îndoit în forma literei S. Butonul de la capătul cârligului aplicilor de la Snigirevka sunt sferice (Fig. 71/2-3), iar la exemplarul de la Novovasil'evka este cilindric și ornamentat cu incizii (Fig. 71/1). Aceste aplici au analogii exacte în complexul de la Semenovka¹¹⁰⁰ și Bubueci¹¹⁰¹ (Fig. 71/4, 9). În ceea ce privește aplica frontală din bronz de la Velikoploskoe (Fig. 71/8), aceasta se deosebește de cele de la Snigirevka și Novovasil'evka prin marginea văluroasă din partea sa inferioară și cârligul îndoit în formă de verigă. Mult mai deosebite sunt însă exemplarele din argint, care au forme mai complexe și sunt decorate. Astfel, aplica de la Velikoploskoe este ornamentată cu incizii oblice pe margini, apoi în centru cu o linie în relief, iar în partea inferioară cu două cercuri ovale și două rotunde, în relief, marcate de puncte realizate prin batere din partea exterioară. La acestea se mai adaugă un ornament, dispus pe ambele părți ale liniei, tot în relief, format din trei și respectiv două cercuri ce au un punct în mijloc și care sunt unite de niște linii formate din incizii oblice (Fig. 71/5). În ceea ce privește aplica frontală de argint din complexul de la Klimenkovka, aceasta are marginea inferioară terminată în trei proeminențe, iar pe marginile laterale și în partea centrală este decorată cu trei linii formate din cerculețe (Fig. 71/6). În legătură cu aceste două piese din argint trebuie să menționăm că pentru ele nu există analogii exacte. Singura aplică frontală din argint decorată cu motive geometrice apropiată de exemplarele noastre provine din complexul sarmatic de la Antipovka¹¹⁰², care se datează, cel mai probabil, la sfârșitul secolului II – începutul/prima jumătate a secolului I a. Chr.

Fără a intra în prea multe detalii trebuie să menționăm că într-un studiu dedicat analizei aplicilor frontale cu cârlig din stepele nord-pontice A. V. Simonenko le consideră pe acestea ca avându-și originea în cele scitice din secolele IV-III a. Chr.¹¹⁰³. Același autor, pe baza formei în care erau turnate astfel de aplici frontale cu cârlig, descoperită în anul 1959 la Neapolis, considera că ele au fost produse și utilizate preponderent în mediul scitic târziu¹¹⁰⁴. Tot el considera că exemplarele din complexe nescitice constituie importuri¹¹⁰⁵. Cu toate acestea, unele complexe estice (Antipovka, Klimenkovka, Ahtanizovskaja), care aveau în componența sa aplici frontale, A. V. Simonenko le atribuia sarmaților. Datarea complexelor cu aplici frontale în secolele III-II a. Chr. și atribuirea aproape exclusivă a lor sciților au adus critici din partea lui S. V. Polin, care consideră că acestea se datează în limitele secolului II-I a. Chr. (dă preferință ultimului secol), iar atribuirea etnică poate fi diferită de la caz la caz¹¹⁰⁶. Analiza complexelor cu aplici frontale din nordul Mării Negre l-au făcut recent pe A. V. Simonenko să revină asupra opiniei sale inițiale și să recunoască că o mare parte dintre ele sunt sarmatice¹¹⁰⁷.

Întrucât aria de răspândire a aplicilor frontale este foarte mare¹¹⁰⁸, nu putem fi de acord cu afirmația că acestea au fost produse și utilizate în cea mai mare parte doar în mediul scitic târziu și că au constituit importuri în zona Donului, Caucazului de Nord și spațiului nord-vest pontic. Chiar și realizarea lor la Neapolis nu ne permite să vorbim de producerea lor exclusiv scitică, în condițiile în care în mormintele de la Neapolis aplicile frontale lipsesc, deși alte categorii de piese de harnașament sunt frecvent descoperite. Foarte probabil că Neapolis a fost unul dintre centrele unde ele au fost produse, dar nu și cel mai important¹¹⁰⁹. De altfel, S. V. Polin menționa că spațiul extrem de mare în

¹¹⁰⁰ Simonenko 1982, p. 240, fig. 1/1; Simonenko 1999a, p. 89, fig. 5/12; Džis-Rajko, Suničuc 1984, fig. 3/20; Polin 1992, p. 55-57, fig. 11/19; Arnăut, Ursu Naniu 2000, fig. 3/1.

¹¹⁰¹ Simonenko 1982, p. 237, fig. 1/5-6; Simonenko 1999a, p. 89, fig. 5/9-10; Polin 1992, p. 50-53, fig. 12/12-13; Nefedova 1993, p. 15-19; Arnăut, Ursu Naniu 2000, p. 355, fig. 3/4, 6; Bârcă 2002, fig. 7/6-7.

¹¹⁰² Guščina 1961, p. 246, fig. 2/3; Simonenko 1982, fig. 1/12; Polin 1992, p. 60, fig. 12/11; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 472-476, fig. 6.

¹¹⁰³ Simonenko 1982, p. 243-244.

¹¹⁰⁴ Simonenko 1982, p. 244.

¹¹⁰⁵ Simonenko 1982, p. 244.

¹¹⁰⁶ Polin 1992, p. 65.

¹¹⁰⁷ Cf. Simonenko 1993, p. 89-90; Simonenko 1999, p. 8; Simonenko 1999a, p. 88-92; Simonenko 2000, p. 160-162.

¹¹⁰⁸ Cf. Simonenko 1982, fig. 4; Polin 1992, p. 50-66, fig. 16.

¹¹⁰⁹ Polin 1992, p. 65.

care au fost descoperite aceste aplici nu exclude producerea lor și în alte centre¹¹¹⁰. În acest sens este cert faptul că majoritatea aplicilor frontale de tipul celor de la Novovasil'evka, Snigirevka sau Velikoploskoe provin din spațiul nelocuit de către sciți în secolele II-I a. Chr. Mai mult decât atât, piesele de la Bubueci, Bădragii Noi, Antipovka sau Ahtanizovskaja fac parte din inventarul unor tezaure sarmatice care se datează la sfârșitul secolului II - prima jumătate a secolului I a. Chr. sau doar prima jumătate a secolului I a. Chr.

În ceea ce privește aplicile frontale din complexe de la Klimenkovka, Novovasil'evka și Snigirevka acestea se datează, pe baza materialului cu care au fost descoperite împreună, în intervalul secolului II-I a. Chr., iar cele trei exemplare de la Velikoploskoe în prima jumătate a secolului I a. Chr.

Cert este că, în fiecare caz apartenența etnică a complexelor cu aplici frontale cu cârlig la capăt poate fi diferită. Cu toate acestea se poate constata că mare parte dintre aceste aplici frontale nu fac parte din inventarul unor morminte. Mai multe decât atât, se poate remarca că ele au fost descoperite împreună cu piese de armament ofensiv (Bubueci, Novovasil'evka, Snigirevka, Semenovka, Velikoploskoe, Veseloja Dolina) sau defensiv (Ahtanizovskaja, Antipovka, Bubueci, Velikoploskoe, Veseloja Dolina), dar aproape în toate complexe există și alte categorii de piese de harnașament (zăbale, psalii, aplici și uneori falere), care au analogii în zona Donului, regiunea Kuban și Caucaz.

VI. 7. 5. Aplici

Printre piesele de harnașament utilizate de sarmați se numără și aplicile din aur, argint (unele aurite) sau bronz. De regulă, acestea au fost realizate prin ștanțare și ciocănire, decorul fiind completat prin gravare. În mare parte ele erau prinse pe curele cu ajutorul unor nituri, fie prin urechiușe. În descoperirile sarmatice analizate aceste aplici provin din complexe a căror inventar este format, de regulă, din piese de harnașament (falere, zăbale, psalii, aplici frontale), dar și din alte categorii de obiecte (arme, piese de podoabă și vestimentație, vase de bronz sau argint).

Un număr impresionant de aplici de harnașament provine din tezaurul de la Starobel'sk, unde acestea sunt reprezentate prin 82 de aplici din argint de formă rotundă și de dimensiuni mici (Fig. 35/6), apoi alte 93 de dimensiuni mai mari, în parte aurite și ornamentate cu motive geometrice (Fig. 35/2-3). Tot de la Starobel'sk provine o aplică din argint aurit în formă de *umbo* în profil, realizată prin ștanțare și ciocănire, iar decorul (geometric) completat prin gravare (Fig. 35a/4, 61/7a). Lor li se mai adaugă două aplici din argint aurit de formă dreptunghiulară, cu profil curbiliniu și decorate cu motive geometrice (Fig. 35a/5, 61/6). Din același tezaur mai face parte și o aplică din argint de formă aproximativ dreptunghiulară, care are laturile lungi ușor curbate spre interior. Ca și restul aplicilor și aceasta este prevăzută cu două orificii de prindere prin care treceau niturile ce o fixau pe curea (Fig. 35/5, 61/7). O aplică rotundă din argint aurit, ornamentată cu motive geometrice și fitomorfe, provine din mormântul distrus de la Balakleja (Fig. 5/2, 61/1), iar alta din bronz, neornamentată, cu orificiu în partea centrală, din T 4 M 2 de la Vol'no-Ulanovka (Fig. 42/2, 61/4).

O categorie interesantă de aplici de harnașament, a căror funcționalitate în cadrul harnașamentului este greu de stabilit, sunt cele din argint aurit de forma unui *umbo* în profil, iar în partea centrală prevăzute cu un orificiu destul de mare. Unele exemplare sunt lise, iar altele au suprafața exterioară decorată cu motive geometrice și fitomorfe exact ca și pe falere. Aplicile de acest tip provin din mormântul distrus de la Balakleja (Fig. 5a/3) și tezaurele de la Jančokrak (Fig. 18/1, 61/3), Klimenkovka (Fig. 20/7, 61/2) și Velikoploskoe (Fig. 46/10). Complexele din care provin ele au inventarul reprezentat, în cea mai mare parte, de piese de harnașament (falere, zăbale, psalii etc.). Astfel de aplici, în număr de două, există și în bogatul tezaur de la Fedulov (stânga Donului)¹¹¹¹, care este datat la sfârșitul secolului III – secolul II a. Chr., cât și în depozitul de la Brăviceni (R. Moldova)¹¹¹². La acestea se mai adaugă o aplică-cui din argint, din tezaurul de la Starobel'sk, care are capul triunghiular,

¹¹¹⁰ Polin 1992, p. 65.

¹¹¹¹ Zaseckaja 1965, fig. 7/4-5.

¹¹¹² Cf. Fedorov 1960, fig. 1/12; Polin 1992, p. 64; Grosu 1995, fig. 22/12.

ornamentat cu motive geometrice (Fig. 35/1) și două aplici din argint, de formă circulară, din mormântul distrus de la Bulahovka. Ultimele au reprezentat pe ele o rozetă cu patru petale umplute cu email verde, iar fondul cu email de culoare albastră. Pe partea interioară acestea au câte o urechiușă cu ajutorul căreia erau fixate pe curele (Fig. 9/9). În sfârșit, trebuie menționat că din tezaurul de la Velikoploskoe și depozitul de la Snigirevka provin aplici din bronz și argint de formă rotundă în plan și conică în profil, care au două extremități sub forma unor fâșii înguste, petrecute una pe lângă alta, cu ajutorul căreia erau prinse pe curele (Fig. 46/12-14).

VI. 7. 6. Câteva considerații privind piesele de harnașament

Piesele de harnașament din mediul sarmatic analizat, prezentate în acest subcapitol, ilustrează o varietate tipologică nu prea mare. Cu anumite excepții, nici în restul lumii sarmatice din secolele II-I a. Chr. acestea nu sunt foarte numeroase

O parte a pieselor de harnașament au o încadrare cronologică largă și sunt reprezentate de un număr mic. Printre ele se numără atât zăbalele, cât și psaliile aparținând ambelor tipuri.

O datare ceva mai restrânsă au cele șapte aplici frontale, care provin din patru descoperiri, cât și falerele din argint și bronz prezente în șapte din cele zece descoperiri în care sunt piese de harnașament.

Tabelul nr. 19. Asocierea pieselor de harnașament între ele și alte categorii de artefacte

Localitatea	Armament	Falere	Zăbale	Psalii	Aplici frontale	Aplici	Piese de podoabă și vestimentație	Vase de bronz	Vase de argint
Balakleja									
Bulahovka									
Jančokrak									
Klimenkovka									
Kvašino									
Novovasil'evka									
Snigirevka									
Starobel'sk									
Taganrog									
Velikoploskoe									
%	30	70	40	50	40	60	30	30	20

Din punct de vedere al materialului de confecționare, se constată faptul că acestea sunt, în funcție de rolul pe care îl aveau în cadrul harnașamentului, din fier, bronz sau argint. Bunăoară toate zăbalele și psaliile sunt din fier și au aparținut unor cai de călărit, iar aplicile frontale sunt din argint și bronz. Tot din argint și bronz sunt și aplicile ce ornamentau hamurile cailor de care erau fixate fie cu nituri, fie prin urechiușe. În legătură cu acestea din urmă se mai poate constata că o parte din exemplarele din argint sunt decorate cu motive geometrice și fitomorfe (Balakleja, Bulahovka, Jančokrak, Klimenkovka, Starobel'sk), iar în unele cazuri sunt și aurite (Starobel'sk).

Falerele (categoria cea mai numeroasă), cu excepția celei de mici dimensiuni de la Velikoploskoe, sunt din foaie de argint subțire, obținute prin ștanțare și ciocănire și finisare prin gravare¹¹¹³. Marea majoritate a acestora sunt aurite și sunt decorate cu motive geometrice, fitomorfe, zoomorfe și antropomorfe. Falerele au fost fixate pe curele cu ajutorul unor nituri, fie prin urechiușe prinse cu nituri pe partea interioară. Deși există diferențe notabile între cele mai mari și cele mai mici piese, majoritatea falerelor au diametrele cuprinse între 7-17 cm, deși există și exemplare ceva mai mici.

Toate falerele sunt piese circulare în plan, însă, în profil, deși există o mare diversitate, ele pot fi încadrate în trei categorii: a) falere aproape plate; b) falere concave/skyphate, cu profilul curbiliniu; c) falere conice, tip *umbo*.

¹¹¹³ Pentru modul de realizare a falerelor din spațiul și perioada analizată vezi capitolul X.

În ansamblu se poate remarca că în cadrul celor zece descoperiri cele mai numeroase piese de harnașament sunt falerele, urmate de aplici, psalii, aplici frontale și zăbale. În trei cazuri piesele de harnașament provin din morminte distruse (Balakleja, Bulahovka, Kvašino), în cinci din tezaure (Jančokrak, Klimenkovka, Starobel'sk, Taganrog; Velikoploskoe), iar în două din cadrul unor depozite descoperite în mantaua unor tumuli (Novovasil'evka, Snigirevka).

În ceea ce privește asocierea în inventare a pieselor de harnașament cu alte categorii de artefacte, se remarcă prezența armamentului, a vaselor de bronz (cazane) și de argint (cupe conice și semisferice), cât și a pieselor de podoabă și vestimentație (Cf. Tab. 19).

Toate aceste descoperiri care cuprind piese de harnașament, unele cu o valoare foarte mare (falerele), cât și asocierea în inventare între ele dar și cu arme, piese de podoabă și vestimentație, vase de bronz și argint, susțin afirmația că ele au aparținut unor călăreți sarmați, care, cel mai probabil, reprezentau aristocrația sarmaților. În plus, existența unui număr mare de descoperiri de astfel de piese în mediul sarmatic de la est de Don și regiunea Kuban, cât și faptul că topografia acestora corespunde cu cea a coifurilor etrusco-italice din spațiul de la est și vest de Don, dar nu numai, uneori ele fiind descoperite împreună¹¹¹⁴, ne permit să presupunem că o mare parte dintre aceste descoperiri se datează în epoca lui Mithridates VI Eupator. De altfel și descoperirile de astfel de piese din stânga Donului de Jos și regiunea Kuban sunt atribuite sarmaților care au participat la războaiele mithridatice¹¹¹⁵.

¹¹¹⁴ Vezi în acest sens capitolul V.

¹¹¹⁵ Cf. Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 124; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 469 sqq.

VII. CÂTEVA OBSERVAȚII CU PRIVIRE LA SITUAȚIA DIN REGIUNEA NORD-PONTICĂ ÎN SECOLUL III A. CHR.

Una din problemele cardinale care atrage atenția specialiștilor din ultimele două decenii este cea care privește cauzele sfârșitului rapid al Scitiei, dar și a încetării existenței celor mai multe dintre așezările rurale ale elenilor și indigenilor cât și a transformării întregului sistem al relațiilor dintre greci și barbari.

Până nu demult, în literatura de specialitate s-a încetățenit opinia lui M. I. Rostovcev care, depărtându-se de ipotezele predecesorilor săi¹ și bazându-se pe relatările lui Diodor din Sicilia (II, 43, 7), considera că principalii vinovați ai decăderii și încetării existenței Scitiei au fost sarmații care, la sfârșitul secolului IV a. Chr. ori la începutul secolului III a. Chr., au trecut Donul și au pătruns în Scitia².

La ora actuală, în istoriografia contemporană există patru puncte de vedere care explică cauzele evenimentelor din prima jumătate a secolului III a. Chr. Prima opinie pune acest fenomen, cel puțin pentru nord-vestul Mării Negre, pe seama incursiunilor celto-galaților³. Potrivit celui de-al doilea punct de vedere, cauzele nu trebuie căutate în sfera politico-militară, ci în schimbarea rapidă a condițiilor naturale și climaterice, care au atras după sine plecarea sciților din teritoriile locuite până atunci și încetarea așezărilor rurale ale orașelor grecești⁴. N. A. Gavriljuk mai adaugă la acest factor și criza economică urmată de alte fenomene negative, inclusiv pe cel cu caracter politic⁵. Susținătorii celei de-a treia opinii caută explicațiile acestui fenomen în sfera economică care, deși a fost acceptată un timp, astăzi nu mai prea are adepți. La baza ei se află criza economică din prima jumătate a secolului III a. Chr.; mai concret, este vorba de situația pieței de grâne din bazinul mediteranean care, în opinia susținătorilor acesteia, s-a răsfrânt negativ asupra economiei orașelor grecești nord-pontice și, în primul rând, asupra bazei agrare reprezentate de așezările rurale⁶. În sfârșit, ultima și cea mai populară opinie, pune distrugerea Scitiei Mari și decăderea orașelor grecești și a zonei lor rurale pe seama pătrunderii sarmaților în spațiul de la vest de Don⁷.

Principala slăbiciune a primei opinii constă în faptul că suferă de o abordare locală pentru explicarea proceselor care au cuprins tot teritoriul nord-pontic și nu numai zona Nistrului și Bugului

¹ Vezi pentru aceste opinii Polin 1992, p. 7-32.

² Rostovcev 1915, p. 60 sqq.; Rostovcev 1918a, p. 43, 127 sq.; Rostovtzeff 1922, p. 85, 139; Rostowzew 1931, p. 405, 605. Ipotezele predecesorilor săi (V. N. Tatișcev, N. M. Karamzin; P. I. Šafarik, I. E. Zabelin, V. V. Latișev etc.) și ideile dezvoltate ale acestuia de urmașii săi (Ju. V. Got'e, B. N. Grakov, D. A. Mačinskij, P. O. Karyșkovskij, A. N. Šeglov, K. F. Smirnov, V. I. Kostenko, V. E. Maximenko) sunt expuse de S. V. Polin (Polin 1992, p. 7-32). Dintre lucrările mai noi vezi Marčenko 1996, p. 70-80; Vinogradov, Marčenko, Rogov 1997, p. 93-103; Vinogradov 1997, p. 104-124; Maximenko 1998, p. 74 sqq.

³ Ruban 1985, p. 43-44; Ruban 1989, p. 19; Jajlenko 1990, p. 274 sq. Pe seama acțiunilor neprietenești din partea celto-galaților sunt puse problemele interne ale populației din stepele dintre Dunăre și Nipru de către I. Brujako (Brujako 1997, p. 71-73, 77; Brujako 1999, p. 325-332). La rândul lor, Vinogradov, Marčenko, Rogov 1997, p. 94, 102 nu resping posibilitatea implicării celților în evenimentele din prima jumătate a secolului III a. Chr. din zona Bugului și Nistrului de Jos. Acești celți sunt considerați de către susținătorii acestei opinii ca fiind cei care au năvălit după moartea lui Lysimachos în Balcani și au constituit în partea răsăriteană a peninsulei regatul celtic (Polybios IV, 45-46; VIII, 22), cu capitala la neidentificatul Tylis (Cf. pentru acest regat Popescu 1956, p. 25-44; Mihailov 1961, p. 33-44; Karyșkovskij 1971, 36-56; Domaradski 1980, p. 52-56). Extinderea și hotarele acestui regat sunt destul de incomplet cunoscute la ora actuală.

⁴ Polin 1984, p. 28-31; Polin 1992, p. 102 sqq., 122; Ievlev 1990, p. 131-132; Kryžickij, Bujskih, Burakov, Otreško 1989, p. 96; Alexeev 1992, p. 141, 142.

⁵ Gavriljuk 1989, p. 93.

⁶ Žebelev 1953, p. 84-85, 147-148; Gajdukevič 1949, p. 76-78; Kallistov 1952, p. 135-137; Blavatskij 1953, p. 10; Blavatskij 1964, p. 101-104; Šugraja 1973, p. 51-59; Brašinskij 1985, p. 199-206; Saprykin 1986, p. 163-164. Brujako 1997, p. 75-77 nu exclude această concepție dintre cauzele ce au declanșat procesul de criză în zona nord-pontică.

⁷ Rostovcev 1915, p. 60 sqq.; Rostovcev 1918a, p. 43, 127 sq.; Rostovtzeff 1922, p. 85, 139; Rostowzew 1931, p. 405, 605; Mačinskij 1971; Šeglov 1978; Smirnov 1971, p. 191-196; Smirnov 1984; Kostenko 1983; Maximenko 1983, p. 18, 43-49, 116-129; Maximenko 1998, p. 74-81. Dintre lucrările mai noi care au susținut această concepție vezi Marčenko 1996, p. 70-80; Vinogradov, Marčenko, Rogov 1997, p. 93-103; Vinogradov 1997, p. 104-124.

de Jos. Mai mult decât atât, avem motive să credem că în diferite colțuri ale acestui imens spațiu cuprins între Nistru și Don sunt identice nu numai manifestările și direcțiile concrete ale acțiunii factorilor de destabilizare, dar și cronologia lor. Astfel, încetarea existenței așezărilor fortificate și nefortificate ale elenilor și barbarilor din delta Donului, nord-vestul Crimeei, Niprul de Jos și din împrejurimile Olbiei în al doilea sfert-mijlocul secolului III a. Chr.⁸ creează impresia unei acțiuni militare de proporții, care, ținând cont de imensitatea spațiului, nu poate fi atribuită celților sau germanicilor din bazinul balcano-carpato-dunărean⁹. De altfel, doar pe baza decretului lui Protogenes unde se vorbește de pregătirea unei incursiuni¹⁰ împotriva Olbiei de către galați, care, de altfel, după cum vom vedea nu sunt celți, în alianță cu scirii nu se poate susține distrugerea Scitiei Mari și a bazei agrare a orașelor grecești nord-pontice de către celți¹¹. Nu în ultimul rând trebuie menționat faptul că stăpânirea celtică pare a nu fi depășit în nici un moment Munții Haemus spre nord¹². Mai mult decât atât, dacă instaurarea regatului de la Tylis și perturbările pe care le-a produs acesta în sudul Traciei au afectat în mică măsură Dobrogea și orașele grecești de aici¹³, atunci regiunea nord-vest și nord-pontică a fost afectată și mai puțin.

În ceea ce privește cea de-a doua teorie, care pune înrăutățirea relațiilor dintre grecii și barbarii din regiunea nord-pontică pe seama schimbărilor condițiilor naturale și climaterice, aceasta are și mai multe neajunsuri¹⁴. Judecând după datele cercetătorilor din domeniu, unele mici schimbări ale climei au avut loc în perioada elenistică, însă nu este clar când a început acest proces¹⁵. Mai mult decât atât, trebuie precizat că, oricum s-ar data începutul schimbării globale a climei, trebuie luat în considerație că, până a ajunge la punctul culminant, aceste schimbări durau o perioadă îndelungată de timp (mai multe secole). Pe de altă parte, datele arheologice indică o încetare bruscă și rapidă a celei mai mari părți a așezărilor rurale ale grecilor și barbarilor din această regiune. Nu mai puțin interesant este și faptul că în ajunul acestui fenomen, în primul sfert al secolului III a. Chr., viața și activitatea economică în toate așezările grecești și barbare din spațiul dintre Don și Nistru a atins apogeul¹⁶. Această stare a lucrurilor i-a făcut pe mai mulți cercetători să respingă această opinie, care intră în contradicție cu datele menționate mai sus¹⁷.

Legat de concepția economică, a cărei susținători explică decăderea agriculturii și încetarea așezărilor rurale ale orașelor grecești prin puternica concurență a grânelor mai ieftine aduse din Egipt pe piețele din bazinul mediteranean și circumpontic, trebuie spus că și aceasta are o serie de puncte slabe. Astfel, până la ora actuală, așa cum remarca Ju. G. Vinogradov¹⁸, susținătorii ei nu au adus nici o dovadă în ceea ce privește ideea aplicării unei politici economice protecționiste bine coordonate sau concurențiale. Nu există, după cum bine remarca același autor, nici date care să dovedească că grâul

⁸ Šeglov 1978, p. 128; Šeglov 1985, p. 192; Domanskij, Marčenko 1980, p. 38; Ruban 1985, p. 43; Arheologija USSR 1986, p. 323; Kryžickij, Bujskih, Burakov, Otreško 1989, p. 100; Maslennikov 1988, p. 207; Marčenko 1990, p. 137; Marčenko 1996, p. 71; Polin 1992, p. 41, 44, 45, 66-69, 101.

⁹ Vinogradov 1997, p. 105-106; M. Domaradski, nu fără temei, crede că existența în secolul III a. Chr. a unor regi traci puternici din punct de vedere militar și politic exclude posibilitatea creării unui regat celtic care să fi fost în stare să-și subordoneze toată Tracia de Est. Același autor consideră că rolul galaților se limita la un control episodic și la incursiunile de jaf asupra orașelor grecești și micile regate tracic din vecinătate (Domaradski 1984, p. 83, 88).

¹⁰ Nu se știe dacă aceasta a avut loc.

¹¹ Cu toate acestea, deși nu există date certe, nu se exclude implicarea celților în încetarea existenței așezărilor rurale ale orașelor grecești Tyras și Olbia s-au la încetarea existenței orașului Nikonion nu mai târziu de mijlocul secolului III a. Chr. (Kryžickij, Bujskih, Burakov, Otreško 1989, p. 100; Brujako 1995, 235-236; Brujako 1997, p. 64, 71-73, 77). Activitatea de construcție din prima jumătate a secolului III a. Chr. la sistemul de fortificare a orașului Tyras este pusă de I. Brujako pe seama pericolului celtic (Brujako 1997, p. 73).

¹² Mihailov 1961, p. 40; Polin 1992, p. 29.

¹³ Cf. Ruscu 2002, p. 311-315. La această concluzie ajunsese inițial și Polin 1992, p. 29 sqq.

¹⁴ Argumente foarte solide împotriva acestei concepții a adus I. V. Brujako (Brujako 1995, p. 236; Brujako 1997, p. 73-75; Brujako 1997a, p. 215-218).

¹⁵ Bučinskij 1963, p. 59.

¹⁶ Cf. Vinogradov, Marčenko, Rogov 1997, p. 94. Pentru situația așezărilor din hora Olbiei vezi Kryžickij, Bujskih, Burakov, Otreško 1989, p. 100.

¹⁷ Cf. în acest sens Vinogradov, Marčenko, Rogov 1997, p. 94; Vinogradov 1997, p. 106-107; Brujako 1995, p. 236; Brujako 1997, p. 73-75, 77; Brujako 1997a, p. 215-218.

¹⁸ Vinogradov 1997, p. 107.

pontic era mai scump în comparație cu cel egiptean. Mai mult decât atât, până la ora actuală nu a fost respinsă de nimenea teza lui M. I. Rostovcev, bazată pe informațiile din multiplele izvoare epigrafice, potrivit căreia în comerțul cu grâne din perioada elenistică cererea era mai mare decât oferta¹⁹. Cu toate acestea, opinia dată are și unele părți solide care au fost expuse atât în lucrările mai vechi, cât și într-un studiu recent²⁰, ceea ce face ca unele aspecte ale ei să fie luate în calcul.

În ceea ce privește cea de-a patra teorie, care pune distrugerea Sciției pe seama sarmaților, aceasta este îmbrățișată de un număr foarte mare de cercetători²¹, care se bazează foarte mult pe informațiile din izvoarele scrise. Nou în tratarea concepției sarmatice este stabilirea de către Ju. A. Vinogradov, K. K. Marčenko și E. Ja. Rogov a două lovituri succesive ale sarmaților asupra spațiului nord-pontic de la vest de Don²². Potrivit acestora, prima lovitură a sarmaților a avut loc la hotarul secolelor IV-III a. Chr. ori la începutul secolului III a. Chr. și a fost îndreptată exclusiv împotriva sciților²³. După această lovitură îndreptată împotriva sciților a urmat o perioadă de liniște care a durat aproximativ treizeci de ani. Cea de-a doua lovitură a sarmaților a avut loc la hotarul anilor 70-60 ai secolului III a. Chr. și a fost îndreptată asupra populației sedentare din nordul Mării Negre. Ca urmare a acesteia, în opinia autorilor, și-au încetat existența cea mai mare parte a așezărilor grecești și barbare nu numai din zona Donului de Jos, Niprului, Bugului, Nistrului de Jos și nord-vestul Crimeei²⁴, dar și din partea europeană a Bosporului. Aceiași autori explică lipsa urmelor materiale aparținând sarmaților în spațiul nord-pontic de la vest de Don prin faptul că aceștia și-au efectuat devastatoarele lovituri din stepele dintre Don și Volga sau regiunea Kuban²⁵.

Argumentele criticilor acestei opinii, a cărei exponenți principali sunt S. V. Polin și A. V. Simonenko, se rezumă la trei teze. Prima se referă la relatarea lui Diodor din Sicilia (II, 43, 7), care, în opinia lor, nu poate fi datată exact și, în consecință, nu este veridică²⁶, iar cea de-a doua se sprijină pe faptul că în ultima treime a secolului IV a. Chr. încetează construirea tumulilor “regali” scitici, iar tumulii populației de rând nu se datează mai târziu de începutul secolului III a. Chr.²⁷. În sfârșit, cea de-a treia se bazează pe faptul că cele mai timpurii vestigii sarmatice din spațiul nord-pontic de la vest de Don sunt din secolul II Chr.²⁸, situație care rezultă și din analiza descoperirilor sarmatice timpurii din lucrarea noastră²⁹.

¹⁹ Cf. în acest sens Vinogradov 1997, p. 107 cu toată bibliografia.

²⁰ Brujako 1997, p. 75-77 consideră acest factor ca unul paralel și independent de cel sarmatic și celtic.

²¹ Rostovcev 1915, p. 60 sqq.; Rostovcev 1918a, p. 43, 127 sq.; Rostovtzeff 1922, p. 85, 139; Rostowzew 1931, p. 405, 605; Mačinskij 1971; Šeglov 1978; Smirnov 1971, p. 191-196; Smirnov 1984; Kostenko 1983; Maximenko 1983, p. 18, 43-49, 116-129; Maximenko 1998, p. 74-81. Dintre lucrările mai noi vezi Marčenko 1996, p. 70-80; Vinogradov, Marčenko, Rogov 1997, p. 93-103; Vinogradov 1997, p. 104-124.

²² Vinogradov, Marčenko, Rogov 1997, p. 98-101.

²³ Brujako 1999, p. 328 consideră că atacului sarmatic au fost supuși nu sciții nomazi care erau în veșnică mișcare ci așezările în care se concentra o parte importantă a potențialului economic și gospodăresc al Sciției.

²⁴ Către mijlocul secolului III a. Chr. încetează viața în aproape toate așezările antice din zona Nistrului de Jos (Brujako 1997, p. 64).

²⁵ Vinogradov, Marčenko, Rogov 1997, p. 101; Vinogradov 1997, p. 122-123; Klepikov, Skriplin 1997, p. 38 consideră că în secolul III a. Chr. sarmații au efectuat devastatoarele incursiuni în spațiul nord-pontic de la vest de Don din stepele dintre Don și Volga.

²⁶ Cf. Polin 1992, p. 96-98; Polin, Simonenko 1997, p. 93; Simonenko 1993, p. 104; Simonenko 1994, p. 33-34; Simonenko 1994a, p. 102-103; Simonenko 1999, p. 23.

²⁷ Polin 1984, p. 24 sqq.; Polin 1992, p. 33-50, 101-123 cu toată bibliografia; Pentru datarea celor mai târzi tumuli scitici vezi Alexeev 1992, p. 157-164. Printre miile de tumuli scitici din spațiul nord-pontic, care au fost cercetați de-a lungul timpului, nici unul nu se datează mai târziu de începutul secolului III a. Chr., iar cele mai timpurii morminte ale necropolelor scitice târzii se datează nu mai repede de mijlocul secolului II a. Chr.

²⁸ Cf. Polin, Simonenko 1990, p. 76-95; Polin 1992; Simonenko 1991, p. 17-28; Simonenko 1993, p. 7-29, 104-112; Simonenko 1994, p. 32-48; Simonenko 1994a, p. 99-134; Simonenko 1999, p. 7-9, 21-25.

²⁹ În urma analizei situației din secolul III a. Chr. din regiunea nord-vest pontică I. V. Brujako a ajuns la concluzia că situația populației elenistice și barbare din această regiune nu are nici o legătură cu pericolul sarmatic (Brujako 1997, p. 71, 77; Brujako 1999). Același autor consideră că factorul sarmatic trebuie analizat sub aspect teritorial și cronologic împreună cu alte cauze posibile care au dus la încetarea existenței Sciției (Brujako 1995, p. 235). O variantă de compromis este sugerată în lucrarea recentă a lui Ju. A. Vinogradov, K. K. Marčenko și E. Ja. Rogov. Sensul acesteia constă în aceea că în încetarea existenței Sciției au fost implicați, în același timp, atât celții, cât și sarmații (Vinogradov, Marčenko, Rogov 1997, p. 102). Această variantă de compromis a fost propusă și susținută, independent de autorii mai sus menționați, și, de I. V. Brujako, care mai consideră că și factorul economic a contribuit la încetarea existenței Sciției (Brujako 1997, p. 77).

Făcând o paranteză, ținem să menționăm că materialele arheologice din cadrul așezărilor scitice indică faptul că, în perioada cuprinsă între prima treime și mijlocul secolului III a. Chr., ele își încetează existența în cea mai mare parte a lor³⁰. Această inexacitate în ceea ce privește sfârșitul așezărilor se datorează, în primul rând, faptului că materialele arheologice din ultimul nivel de locuire se datează larg ceea ce împiedică stabilirea exactă a încetării existenței lor. În general, însă, se poate spune că în prima jumătate a secolului III a. Chr. marea Sciție nord-pontică și-a încetat existența pe cea mai mare parte a teritoriului său³¹.

În ceea ce privește sarmații, trebuie spus că datele arheologice ne permit să afirmăm cu încredere că din a doua jumătate a secolului IV a. Chr. aceștia au început să pătrundă și să se așeze în apropierea teritoriilor locuite de sciți. Acest fapt este confirmat de apariția în zonele de stepă de la est de Don, regiunea Kuban și teritoriile nord-caucaziene a complexelor funerare aparținând noilor nomazi veniți din est³². Trebuie remarcat că pătrunderea și apoi așezarea în aceste teritorii a sarmaților a destabilizat situația politico-militară din regiunea Kuban și nordul Caucazului, ceea ce s-a manifestat prin ridicarea unor sisteme de fortificare în așezările populației autohtone, iar în unele cazuri la încetarea existenței așezărilor acestora³³.

O situație similară s-a creat în a doua jumătate a secolului IV a. Chr. și la granița de est a Sciției. În acest sens doveditoare este ridicarea unor sisteme defensive suplimentare în așezarea fortificată de la Elizavetovsk de pe Don³⁴. Nu mai puțin relevant este și faptul că pentru această perioadă s-a constatat o deplasare spre vest a ariei tumulilor “regali” scitici, care indică limitarea teritoriului bine controlat de sciți³⁵.

Astfel, ținând seama de întreaga situație din regiunea nord-pontică, expusă mai sus, dar și de toate informațiile și opiniile existente în momentul de față, considerăm că acestea ne permit să credem că la hotarul secolelor IV-III a. Chr. ori, la începutul secolului III a. Chr., judecând după totalitatea datelor existente, sarmații au trecut Donul și au invadat o parte a Sciției. Un indicator al acestor evenimente este așezarea fortificată de la Elizavetovsk, a cărei populație părăsește, fără a opune rezistență, așezarea³⁶. Tot acum, probabil, își încetează existența și o serie de așezări din jurul acesteia³⁷.

Mărturiile ale incursiunilor devastatoare efectuate de sarmați în stepa și silvostepa de la vest de Don sunt și așezările fortificate din silvostepă, care și-au încetat existența în urma unor atacuri violente la care au fost supuse la hotarul secolelor IV-III a. Chr. și începutul secolului III a. Chr.³⁸. Astfel, partea centrală a așezării fortificate de la Semiluksk s-a transformat într-un adevărat osuar, care conținea nu mai puțin de 70 de schelete umane (45 întregi și 25 distruse). Îngroparea defuncțiilor de la Semiluksk s-a efectuat în gropile locuințelor părăsite și gropile gospodărești. Marea majoritate a înmormântărilor erau

³⁰ Cf. Polin 1984; Polin 1992, p. 101 sqq. În al doilea sferă – mijlocul secolului III a. Chr. își încetează existența multe din așezările situate la poalele Munților din Crimeea (Puzdrovskij 1999, p. 100).

³¹ Pentru problema vestigiilor scitice din secolul III a. Chr. din regiunea nord-pontică, vezi Polin 1992, p. 33-72; Brujako 1995.

³² Cf. în acest sens Desjatčikov 1974, p. 6-7; Ždanovskij, Marčenko 1988, p. 42-43; Marčenko 1988a, p. 7-8; Marčenko 1996; Abramova 1993; Maximenko 1983; Maximenko 1998; Skriplin 1990; Sergackov 1992, p. 162-174; Klepikov, Skriplin 1997, p. 28-40.

³³ Cf. Vinogradov 1965, p. 112; Ždanovskij, Marčenko 1988, p. 47-48; Marčenko 1988a, p. 13; Marčenko 1996, p. 116 sqq.

³⁴ Vinogradov, Marčenko, Rogov 1997, p. 98.

³⁵ Alexeev 1987, p. 39. Se consideră că presiunea sarmaților de la est de Sciția a stimulat procesul de apropiere dintre greci și sciți (Vinogradov, Marčenko, Rogov 1997, p. 98). Ca dovadă în acest sens sunt aduse informațiile din izvoarele scrise care semnalează apropierea și colaborarea dintre aristocrația scitică și orașele grecești din nordul Mării Negre. În acest sens este relevantă relatarea lui Diodor din Sicilia (XX, 22) despre lupta pentru tronul Bosporului din anul 310/309 a. Chr. în care sciții l-au sprijinit pe Satir, fiul cel mai mare a lui Parysades, moștenitorul legal al tronului, iar sarmații (siraci) pe Eumelos care s-a ridicat împotriva fraților săi (Cf. în acest sens Desjatčikov 1974, p. 7-8; Desjatčikov 1977, p. 45-48; Vinogradov 1990, p. 14; Marčenko 1996, p. 113 sqq.; Vinogradov, Marčenko, Rogov 1997, p. 98). Nu în ultimul rând trebuie menționat că se consideră că înscăunarea pe tronul Bosporului, cu ajutorul sarmaților, a lui Eumelos a constituit un moment de cotitură în relațiile greco-barbare din nordul Mării Negre, iar de acum încolo sarmații vor fi aliatul principal al Regatului Bosporan (Desjatčikov 1974, p. 11 sq.; Vinogradov 1990, p. 14).

³⁶ Brašinskij, Marčenko 1978, p. 221.

³⁷ Kopylov 1987, p. 14-15; Polin 1992, p. 67.

³⁸ Medvedev 1997, p. 50-66.

colective, iar scheletele erau depuse în diferite poziții. În ceea ce privește orientarea defuncțiilor aceasta cuprinde toate cele 360 de grade. Mai mult decât atât, s-a remarcat că multe dintre înmormântări au fost făcute în grabă în multe cazuri defuncții au fost pur și simplu aruncați în groapă. În acest sens doveditor este faptul că în multe cazuri scheletele erau puse încrucișate unul peste altul. Fără a intra în prea multe detalii merită menționat că în unul din morminte, în corpul defunctului se afla un vârf de săgeată din bronz. Atrage atenția și faptul că în afara “complexelor funerare” au fost descoperite foarte multe arme, iar în urma cercetărilor din ultimii ani s-au surprins urmele de arsură de la partea din lemn a fortificației³⁹. Toate acestea ne permit să afirmăm că aici este vorba de un masacru, defuncții fiind îngropați, foarte probabil, de învingători.

O situație aproape similară a fost descoperită în așezarea fortificată de la Kolomaksk. În urma cercetărilor arheologice s-a constatat că la hotarul dintre secolele IV-III a. Chr. aceasta a fost supusă unei puternice devastări. Aici au fost descoperite scheletele a cel puțin 50 de locuitori ai așezării, care se aflau în poziții în care i-a surprins moartea ei ne fiind nici măcar îngropați. De multe ori scheletele celor morți au fost descoperite în locuințele distruse prin incendiere. Mai mult decât atât în multe dintre schelete s-au păstrat vârfurile de săgeți din fier și bronz care au curmat viața acestor oameni⁴⁰. Recent urme de distrugere au fost descoperite și în așezările fortificate de la Knyševsk și Pekševsk⁴¹.

După caracterul distrugerii, toate aceste așezări fortificate trebuie examinate alături de cele din nord-estul Mării Azov, estul și nord-estul Crimeei și alte regiuni din nordul Mării Negre, unde, în ultimul timp, au fost descoperite multiple dovezi ale distrugerii mai multor așezări, dar și a morții violente a unei părți a populației lor la hotarul secolelor IV-III a. Chr. și începutul secolului III a. Chr.⁴². În sfârșit, trebuie precizat că în ultimul timp în zona Donului de Mijloc au fost descoperite o serie de piese care reflectă parțial invaziile devastatoare de la est de Don a unor grupuri de sauromato-sarmați⁴³. Practic, în același timp, după cum este bine cunoscut, în stepa din nordul Mării Negre a încetat ridicarea tumulilor scitici. Pentru secolul III – începutul secolului II a. Chr. în zona de stepă și silvostepă numărul complexelor funerare este practic inexistent⁴⁴, iar populația s-a redus substanțial și s-a concentrat în zona Donului și Niprului de Jos, Crimeea și Dunărea de Jos⁴⁵.

Ținând cont de toate acestea credem că datele prezentate mai sus nu ne permit să acceptăm, alături de alți cercetători⁴⁶, opinia potrivit căreia Scitia și-a încetat existența în urma unor cataclisme naturale și ecologice.

Revenind la punctul inițial, credem că invazia sarmatică, care a avut loc cândva la hotarul secolelor IV-III a. Chr. ori la începutul secolului III a. Chr., a fost urmată pe tot parcursul secolului III a. Chr. de multe altele, cu o intensitate mai mare sau mai mică. În urma unora dintre aceste incursiuni, probabil, și-au încetat existența și unele dintre centrele economice ale grecilor și barbarilor din zona Donului și Niprului de Jos, partea europeană a Bosporului, sau din regiunea Bugului de Jos⁴⁷. Una dintre cele mai clare dovezi ale unei astfel de evoluții a evenimentelor conține decretul

³⁹ Medvedev 1997, p. 50-58 cu toată bibliografia.

⁴⁰ Medvedev 1997, p. 58 cu toată bibliografia.

⁴¹ Medvedev 1997, p. 58-59.

⁴² Cf. Šeglov 1985, p. 192; Marčenko, Žitnikov, Jakovenko 1988, p. 71; Maslennikov 1993, p. 60-61.

⁴³ Cf. Medvedev 1997, p. 60-61.

⁴⁴ Cf. în acest sens Polin 1984; Polin 1992, p. 33-72.

⁴⁵ Polin 1992, p. 34.

⁴⁶ Brujako 1995, p. 236; Brujako 1997, p. 73-75, 77; Brujako 1997a, p. 215-218.

⁴⁷ Deși în zona Bugului de Jos urmele distrugerilor au fost fixate în mai multe așezări nu se poate vorbi de o distrugere totală (Cf. Snytko 1997, p. 245). Nu există foarte multe urme de distrugere nici în așezările din zona Niprului de Jos care au fost abandonate de locuitorii acestora în prima treime a secolului III a. Chr. (Bylkova 1997). Nici în așezarea fortificată de la Kamensk care este considerată (este adevărat nu de către toți), ca fiind centrul politico-administrativ al Scitiei și care ar fi trebuit să fie supusă în primul rând distrugerii urmele încetării violente lipsesc. Cel mai probabil că cea mai mare parte a așezărilor au fost părăsite din timp în urma amenințărilor și, doar unele dintre ele au încetat brusc ca urmare a unor atacuri distrugătoare la care au fost supuse.

olbian în cinstea lui Protogenes. Din rândurile acestuia aflăm despre regele sarmat al sailor, Saitapharnes, care sub amenințarea că va ataca orașul obliga olbienii să-i plătească tribut⁴⁸.

Toate acestea ne determină să ne oprim, încă o dată, asupra relatării lui Diodor din Sicilia care, într-un pasaj din lucrarea sa **Biblioteca istorică**, ne relatează că sauromații, mulți ani mai târziu după ce au fost aduși din Media și așezați la est de Tanais, au devenit mult mai puternici și au devastat (pustiit) o parte însemnată a Scitiei și i-au nimicit fără excepție pe cei învinși, transformându-le cea mai mare parte a țării în pustiu⁴⁹. Cercetătorii moderni apreciază diferit gradul de veridicitate istorică a acestui pasaj. Cea mai radicală apreciere a fost expusă recent în cartea lui S. V. Polin, care a făcut mari eforturi pentru a demonstra caracterul legendar și mitologic al acestuia și mai mult că acest pasaj trebuie văzut ca un episod din istoria Scitiei arhaice⁵⁰.

Este bine cunoscut faptul că Diodor a fost un bun compilator care a avut la dispoziția sa surse demne de încredere, deși deseori verificate superficial informațiile sale merită a fi luate în considerație în virtutea faptului că multe dintre surse utilizate de el s-au pierdut. Mai mult decât atât, el a introdus în lucrarea sa pasaje din lucrările predecesorilor săi într-o ordine cronologică exactă. Față de Herodot și alți istorici, Diodor din Sicilia nu făcea comentarii și aprecieri și, deci, nu introducea cunoștințe din perioada sa într-un izvor mai timpuriu. Pentru noi este important că el cunoștea foarte bine istoria regiunii, și în mod special, pe cea a Bosporului de la sfârșitul secolului IV a. Chr.⁵¹.

Oarecum surprinzător este reproșul lui S. V. Polin că Diodor nu ne relatează nimic despre evenimentele din secolele III-II a. Chr.⁵², când a luat sfârșit Scitia, iar pe arena istoriei au apărut sarmații și Sarmatia. De altfel, este bine cunoscut că, mai ales pentru epoca elenistică, cărțile lucrării sale s-au păstrat foarte fragmentar, ceea ce ne face să credem că el a știut foarte bine când au avut loc evenimentele în discuție. În sfârșit, ținem să precizăm, în pofida opiniei lui S. V. Polin, că lui Diodor îi era cunoscut și etnonimul de sarmați⁵³, iar în vremea lui folosirea denumirilor de sauromați și sarmați se refereau la aceeași populație⁵⁴.

Chiar dacă evenimentele descrise în această carte se referă la evenimentele din istoria timpurie a Scitiei se poate observa că din textul lui Diodor nu rezultă că acest eveniment el îl atribuie Scitiei arhaice. Faptul că Diodor precizează că pustiirea unei părți a Scitiei a avut loc după mulți ani după ce sauromații au fost aduși din Media are forma unei informații inserate, procedeu tipic pentru literatura istorică grecească și caracteristic pentru opera lui Diodor. De altfel, pasajul în discuție care se referă la istoria Scitiei, se evidențiază prin cuvintele “**mulți ani mai târziu**”. După această paranteză Diodor revine la evenimentele din istoria Scitiei timpurii care au avut loc cu mult timp înaintea celor din pasajul cu pricina. Dacă lucrurile nu ar sta așa atunci orice cititor imparțial al operei lui Diodor ar rămâne nedumerit cum a putut să-și continue existența Scitia dacă cea mai mare parte a populației ei a fost ucisă sau cum, într-o țară pustiită și distrusă odată, s-a instaurat un interregnum⁵⁵. Nici datele arheologice nu contrazic afirmațiile lui Diodor ci, mai degrabă, le confirmă, în condițiile în care el nu scrie despre cucerirea și ocuparea Scitiei de către sauromați, ci doar despre pustiirea unei părți a ei⁵⁶. Toate acestea ne întăresc convingerea că pasajul II, 43, 7 din opera lui Diodor este foarte important pentru istoria sarmaților timpurii și poate fi folosit ca un izvor care confirmă incursiunile sarmaților asupra Scitiei din secolul III a. Chr.

⁴⁸ IOSPE I², 32A, 11, 34, 42-45, 84-92. Vezi în acest sens Smirnov 1984, p. 67 sqq.; Vinogradov 1989, p. 181-184; Simonenko, Lobaj 1991, p. 78-79.

⁴⁹ Diodor din Sicilia II, 43, 7, *apud* Lathyšev 1893, p. 458-459; Lathyšev 1947c, p. 251.

⁵⁰ Polin 1992, p. 97. Acest punct de vedere este susținut și de A. V. Simonenko (Simonenko 1993, p. 104; Simonenko 1994, p. 33-34).

⁵¹ Ščukin 1994, p. 84.

⁵² Polin 1992, p. 97.

⁵³ Diodor din Sicilia IV, 45, 4, *apud* Lathyšev 1947c, p. 255.

⁵⁴ Un exemplu foarte bun este Ovidiu care folosește la începutul secolului I p. Chr. în operele sale denumirea de sauromați alături de cea de sarmați. Pentru mai multe exemple în acest sens vezi capitoul VIII.

⁵⁵ Diodor din Sicilia II, 44, 1, *apud* Lathyšev 1947c, p. 251.

⁵⁶ Ținem să precizăm că este foarte important ca atunci când se discută probleme precum cea legată de expansiunea sarmaților spre vest să se facă diferența între pătrunderile și incursiunile efectuate într-un teritoriu învecinat și ocuparea efectivă a acestuia.

Este important să precizăm că pentru secolele IV-III a. Chr. materialul arheologic permite să se vorbească de o deplasare a sarmaților spre vest și sud-vest în limitele regiunii care cuprinde sudul Munților Urali, zona Volgăi și Donului de Jos, Caucazul de Nord, cât și concentrarea treptată a noilor grupări de nomazi la est de Don⁵⁷. Mișcarea acestor sarmați, începând cu secolul IV a. Chr., în direcția menționată a fost cauzată de presiunea asupra lor a nomazilor de mai la est de sudul Munților Urali⁵⁸. Foarte probabil că acești sarmați din regiunea de la est de Don și Volga au fost factorul destabilizator pentru o bună parte a spațiului nord-pontic și ei sunt aceia care au efectuat pe parcursul secolului III a. Chr. devastatoarele incursiuni organizate periodic la vest de Don. Probabil, în secolul III a. Chr. problema ocupării spațiului de la vest de Don nu-i interesa pe sarmați. În acest sens este relevant faptul că numărul vestigiilor sarmatice în interfluviul Don-Volga și stânga Volgăi nu este foarte mare încât să creeze aici o tensiune demografică⁵⁹. Această situație constituie, probabil, cauza pentru care sarmații nu recurg la ocuparea spațiului de la vest de Don în secolul III a. Chr. Odată cu secolul II a. Chr., în structura etnică și politică din estul Europei au intervenit o serie de schimbări ce aveau un caracter total diferit față de migrațiile din secolele IV-III a. Chr., care teritorial erau mult mai limitate. Acum avem de-a face cu activarea hunilor, pătrunderea nomazilor în Asia Centrală, căderea Regatului Greco-Bactrian, creșterea substanțială a populației nomade în Sarmatia Asiatică, pătrunderea pe teritoriul acesteia a unor noi grupări de sarmați, la care se adaugă presiunile asupra părții asiatice a Regatului Bosporan⁶⁰. La toate acestea se mai pot adăuga și inovațiile din cultura materială a sarmaților dar nu numai⁶¹. Sub presiunea acestor mișcări, cel mai probabil, în secolul II a. Chr. sarmații au trecut Donul și au ocupat întregul spațiu dintre Don și Nipru. Tot de acum izvoarele literare menționează pe teritoriul ocupat de sarmați noi grupări de nomazi: între Nipru și Don - roxolani și iazigii, pe Don - aorșii, în regiunea Mării Caspice – aorșii de sus, iar în regiunea Kuban – siracii.

Revenind la problema regiunii nord-pontice din secolul III a. Chr. credem, totuși, că nu toate așezările rurale ale orașelor grecești sau ale sciților din silvostepă (în special cele din vestul spațiului nord-pontic) și-au încetat existența în urma pericolului și invaziilor sarmatice. Mai mult decât atât, foarte probabil, incursiunea totală în teritoriul nord-pontic de la vest de Don, în forma și la scara descrisă de Diodor, nu a existat. Nu în ultimul rând, factorul sarmatic trebuie examinat luând în calcul atât aspectul teritorial-cronologic, cât și alte cauze posibile ale încetării existenței Sciției și a unei bune părți a așezărilor rurale ale orașelor grecești, dar și criza în care au intrat acestea din urmă începând cu anii '70-'60 ai secolului III a. Chr. Spre exemplu, încetarea, în al doilea sfert-mijlocul secolului III a. Chr., a unei mari părți a așezărilor rurale din partea europeană a Regatului Bosporan, nord-vestul Crimeei și hora Chersonesului, probabil că, mai degrabă, trebuie pusă pe seama incursiunilor efectuate de sciți⁶². În ceea ce privește încetarea existenței orașului Nikonion și a așezărilor rurale ale Tyras-ului, cât și a celor barbare din zonă, aceasta poate fi pusă, cel mai probabil, pe seama altor populații barbare. De altfel, este greu de crezut că incursiunile sarmaților din prima jumătate a secolului III a. Chr. au atins Nistrul, întrucât lipsesc dovezile corespunzătoare. Față de situația din regiunea Nistrului de Jos cea din zona Bugului este ceva mai complicată. Astfel, sfârșitul celei mai mari părți a așezărilor rurale ale Olbiei poate fi pus atât pe seama incursiunilor sarmaților, care au atins această regiune, cât și pe cea a vecinilor barbari mai apropiați.

Pe de altă parte, ținând seama de faptul că pe un spațiu foarte întins avem de-a face, în același timp, cu fenomene negative similare⁶³ ne face să credem că, probabil, situația dată a fost determinată

și de alți factori, care au avut un rol mai mare sau mai mic. Astfel, pe lângă pericolul dușmanilor din afară, ce a constituit cauza principală a situației din prima jumătate a secolului III a. Chr., printre factorii negativi care au constituit verigi succesive în lanțul evenimentelor să se numere criza economică și politică din lumea elenistică, schimbările survenite în interiorul societății, dar și utilizarea nerațională a resurselor. De altfel, este indiscutabil faptul că, potrivit legilor nescrise general valabile în evoluția societăților umane, după o perioadă de glorie, expansiune și prosperitate, societățile umane, datorită unor cauze interne și externe, cunosc o perioadă de decădere.

Pentru partea europeană a Bosporului în a doua jumătate a secolului III a. Chr. s-a observat o ușoară stabilizare a situației⁶⁴. Anume în această perioadă, în opinia lui I. T. Kruglikova, a început o nouă etapă în istoria teritoriilor agrare ale amintitului regat, când în "locuri bine apărate au apărut noi așezări și mari gospodării întărite"⁶⁵. Cu toate acestea, trebuie precizat, totuși, că numărul așezărilor nou întemeiate este mult mai mic față de cele din perioada de până la începutul secolului III a. Chr.⁶⁶. În măsură egală, nu există semne de întrebare nici în ceea ce privește renașterea vieții în așezările din hora orașului Chersonesus. Cercetările arheologice din ultimii ani ne arată că, după o perioadă îndelungată, în împrejurimile acestui oraș au apărut o serie de așezări ale grecilor⁶⁷. Trebuie remarcat, însă, că, la fel ca și în cazul Bosporului, amploarea recolonizării zonei rurale a orașului Chersonesus, în special, și a Crimeei, în general, nu poate fi comparată cu perioada de până în prima treime a secolului III a. Chr.

Nu același lucru se poate spune însă și despre stabilizarea situației din regiunea nord-vest pontică. Astfel, în zona Bugului de Jos, la o distanță destul de mare de Olbia, până acum sunt cunoscute doar două așezări dintre care una fortificată, unde au fost descoperite nu numai materiale arheologice din a doua jumătate a secolului III – primul sfert al secolului II a. Chr., dar și urmele locuințelor și anexelor gospodărești din această perioadă⁶⁸. Însă, în imediata apropiere a Olbiei în așezările abandonate în al treilea sfert al secolului III a. Chr. o întoarcere a populației nu a avut loc. Descoperirile de pe suprafața unora dintre acestea a unor fragmente de amfore rodiene sunt interpretate ca urme a unor locuiri sezoniere⁶⁹. De altfel, pentru perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului III – prima jumătate a secolului II a. Chr., există așezări doar pe malul stâng al limanului Bugului⁷⁰. Judecând după informația din decretul în cinstea lui Nikeretas⁷¹, care se referă, în opinia lui Ju. G. Vinogradov, la evenimentele din primele două decenii ale secolului II a. Chr.⁷², situația în zona Bugului de Jos era destul de tensionată, Olbia fiind nevoită să facă față ciocnirilor cu barbarii din jur.

O situație oarecum asemănătoare s-a creat și în regiunea Nistrului de Jos unde, la fel ca și în împrejurimile Olbiei, lipsesc, aproape în totalitate, dovezile materiale ale refacerii vieții în împrejurimile orașului Tyras. La ora actuală se cunosc doar trei așezări din această zonă unde au fost găsite urme, mai mult sau mai puțin clare, ale activităților gospodărești ale grecilor din această perioadă⁷³.

Cândva, la sfârșitul secolului III a. Chr., în regiunea Niprului de Jos apar primele indicii vagi ale întoarcerii sciților în așezările și fortificațiile părăsite anterior⁷⁴, iar pe la mijlocul secolului II a. Chr. așezările scitice de pe Niprul de Jos se transformă, în urma ridicării sistemelor defensive, în așezări fortificate⁷⁵. Nu mai repede de a doua jumătate-sfârșitul secolului II a. Chr. se datează și mormintele din necropolele plane ale acestor așezări fortificate⁷⁶.

⁵⁷ Klepikov, Skripkin 1997, p. 28-33.

⁵⁸ Tairov 1991, p. 23. Foarte probabil că pătrunderea triburilor sarmatice spre vest a avut loc, așa cum remarca M. I. Rostovtzev, din cauza situației politice și economice din Asia Centrală în intervalul cuprins între secolele IV-II a. Chr. (Rostovtzeff 1922, p. 113-115). Același autor remarca faptul că secolul II a. Chr. a fost punctul critic al expansiunii sarmatice în sudul Rusiei, dar menționa că datele arheologice și unele evenimente istorice arată că triburile sarmaților au înaintat încet spre vest cu mult înainte de această perioadă (Rostovtzeff 1922, p. 115).

⁵⁹ Cf. Klepikov, Skripkin 1997, p. 34.

⁶⁰ Cf. în acest sens Skripkin 1993, p. 7-9; Skripkin 2001, p. 180-182; Klepikov, Skripkin 1997, p. 37-38.

⁶¹ Cf. Klepikov, Skripkin 1997, p. 34-37.

⁶² Cf. în acest sens Șeglov 1985, p. 192; Zolotarev, Turovskij 1990, p. 85 sq.

⁶³ Pentru situația din spațiul getic extracarpatic cât și din lumea tracică de la sudul Dunării vezi Vasilev și colab. 2002, p. 54-55 cu toată bibliografia; Rustoiu 2002, p. 131 sq.

⁶⁴ Marčenko 1996, p. 74.

⁶⁵ Kruglikova 1975, p. 101.

⁶⁶ Cf. Kruglikova 1975, p. 95; Maslennikov 1993a, p. 36.

⁶⁷ Cf. Marčenko 1996, p. 75 cu toată bibliografia.

⁶⁸ Marčenko 1996, p. 75.

⁶⁹ Marčenko 1996, p. 75. Compară Vinogradov 1989, p. 188, 189.

⁷⁰ Kryžickij, Bujskih, Burakov, Otreško 1989, p. 101.

⁷¹ IOSPE I², 34.

⁷² Vinogradov 1989, p. 183-189.

⁷³ Brujako 1993, p. 6.

⁷⁴ Cf. Marčenko 1996, p. 76 cu toată bibliografia.

⁷⁵ Cf. Polin 1992, p. 107-108; Bylkova 1997, p. 191; Bylkova 1999, p. 57-59.

⁷⁶ Arheologija USSR 1986, p. 227-229; Gej, Bažan 1990, p. 138.

La sfârșitul secolului III – începutul secolului II a. Chr. se datează și cele mai timpurii vestigii aparținând culturii scitice târzii din Crimeea⁷⁷. De altfel, de acum se poate remarca, o concentrare și apoi o consolidare rapidă a nomazilor, în special în regiunea premontană unde a luat ființă Scitia Mică cu capitala la Neapolis. Odată cu secolul II a. Chr. numărul populației scitice din Crimeea creșterea simțitor, iar de la mijlocul aceluiași secol în nord-vestul peninsulei apar așezările fortificate ale acestora⁷⁸.

Cândva, în ultimele decenii ale secolului III a. Chr., în răsăritul Europei, la granița vestică a teritoriului de care ne ocupăm, au apărut triburile bastarne, a căror intervenții în evenimentele din acea perioadă au făcut să fie menționați în izvoarele literare⁷⁹. Arheologic, ei au fost identificați, în partea centrală și de nord a spațiului dintre Carpații Răsăriteni și Nistru, cu cultura Poienești-Lukaševka⁸⁰, constituită în ultimele decenii ale secolului III a. Chr.⁸¹. Fără a intra în prea multe detalii considerăm că o dovadă indirectă a prezenței bastarnilor la finele secolului III a. Chr. în regiunea nord-vest pontică este decretul olbian pentru Protogenes, din partea a doua a căruia aflăm că galații și scirii au alcătuit o alianță, adunând forțe armate mari, și se pregătesc să pornească spre Olbia⁸². Astăzi este clar că desemnarea germanicilor-bastarni drept galați (celți) de către unii autori antici (Polybios, Diodor din Sicilia, Titus Livius și, mai târziu Plutarh) își are originea într-o confuzie proprie vremii, când populațiile barbare de la nord de Alpi și de Dunăre erau clasificate după schema tradițională “celți în vest, scirii în est”⁸³. În ceea ce privește scirii, aceștia sunt, cu siguranță, un trib germanic care a făcut parte din primul val ce a pătruns în spațiul est-carpatic și care, probabil, sunt o ramură a bastarnilor, (eventual pot fi identificați cu sidonii menționați de izvoare ca o ramură a bastranilor)⁸⁴, de unde constituie unul din pericolele suplimentare pentru orașele grecești de pe litoralul nord-vestic și vestic al Mării Negre⁸⁵.

În aceeași perioadă, când pe teritoriul Moldovei pătrund bastarnii, în regiunea Niprului Mijlociu s-au stabilit purtătorii culturii Zarubineck⁸⁶, care sunt și ei germanici, și, foarte probabil, înrudiți cu bastarnii⁸⁷.

Cert este că, în perioada premergătoare așezării sarmaților în nordul Mării Negre, stepele de aici erau libere de populația nomadă anterioară, care acum se concentra în zona Niprului de Jos, Crimeea și, în mică parte, în Dobrogea. În zona de silvostepă de pe Niprul Mijlociu locuiau purtătorii culturii Zarubineck, la vest de Nistru bastarnii și geto-dacii, iar pe litoral se aflau orașele grecești care traversau o perioadă de criză.

⁷⁷ Puzdrovskij 1999, p. 101.

⁷⁸ Daševskaja 1971, p. 153; Šeglov 1978, p. 37-42.

⁷⁹ Polybios XXV, 6; XXVI, 9; Pseudo-Scymnos 794; Diodor din Sicilia XXX, 19; XXXI, 14; Titus Livius XXXIX, 35, 4; XL, 5, 10; XLI, 19, 7-11; XLIV, 26-27; LVII, 2; LVIII, 7-9; Strabon VII, 3, 15-17; Pliniu cel Bătrân IV, 14, 100, 109; Tacitus, *Germania*, 46; Troguș Pompeius, XXXII, 3, 16; Appian, *Macedonia*, 11, 2; 18, 1; *Mithridates*, 15, 53; 71, 304; Ptolemeu III, 5, 7; Cassius Dio XXXVIII, 10, 3; LI, 23-25 etc.

⁸⁰ Babeș 1993 cu toată bibliografia. Sosiți din Europa de Nord bastarnii sunt un neam mai puțin civilizată decât autohtonii pe care îi supun. Ei nu bat monedă proprie și par să nu folosească moneda, iar produsele elenistice pătrund în foarte mică măsură la ei. Pe baza relațiilor din izvoarele antice se poate constata că ocupația lor principală era cea războinică. În această calitate ei obișnuiesc să servească ca mercenari celor care aveau nevoie de ei, precum ultimii regi macedonieni sau Mithridates VI Eupator al Regatului Pontului (Cf. Babeș 1993, p. 72-75, 127-128, 178).

⁸¹ Inițial începutul culturii Poienești-Lukaševka a fost fixat spre jumătatea secolului II a. Chr. (Babeș 1985, p. 209). Analiza ștampilelor de pe amfore grecești din mediul bastarnic, precum și prezența unor “importuri” specifice acestora în nivelele arheologice din așezarea getică de la Satul Nou – Valea lui Voicu, au determinat o datare mai timpurie (Conovici 1992, p. 3-13). Recent asupra datării inițiale a revenit și M. Babeș, care a optat pentru intervalul cuprins între 200-175 a. Chr. (Babeș 1993, p. 153) sau în jurul anului 200 a. Chr. (Istoria I, p. 527). Vezi pentru începutul acestei culturi și Ščukin 1993a, p. 89-95; Ščukin 1994, p. 116-119; Eremenko 1997, p. 105-120.

⁸² IOSPE I², 32B, 5-8. Judecând după relațiile din acest decret se pare totuși că amenințarea nu a fost pusă în practică, dovadă servind și lipsa din inscripție a informației privitoare la atacul orașului de către scirii și galați.

⁸³ O demonstrație bine argumentată că galații sunt germanici bastarni și nu celți îi aparține lui S. V. Polin (Polin 1992, p. 26-32 cu toată bibliografia și opiniile privind această problemă).

⁸⁴ Babeș 1969, p. 195-218, în special p. 214; Babeș, Untaru 1969, p. 283-290.

⁸⁵ Scirii sunt menționați și într-o inscripție încă nepublicată din Bulgaria, menționată doar de D. M. Pippidi, în care se vorbește despre un atac al acestora asupra Histrici pe la începutul secolului II a. Chr., atac rămas, pare-se, fără urmări (Pippidi 1984, p. 165, nota 8; Pippidi 1984a, p. 181-182, nota 19; Vezi și Ruscu 2002, p. 324).

⁸⁶ Maximov 1982, p. 25.

⁸⁷ Cf. în acest sens Ščukin 1993a, p. 85-95; Ščukin 1994, p. 107-119; Eremenko 1997, p. 119-120, 121-171.

VIII. ISTORIA SARMAȚILOR TIMPURI DİN NORDUL MĂRII NEGRE

Așa cum se relevă și din capitolele II și VII, perioada și caracterul pătrunderii sarmaților în spațiului nord-pontic de la vest de Don este și astăzi o problemă mult dezbătută în literatura de specialitate. Izvoarele literare, aduse ca dovadă pentru o anume dată a pătrunderii sarmaților în acest teritoriu, sunt comentate și interpretate de multe ori incorect. Pe de altă parte și astăzi, atunci când se discută problema expansiunii sarmaților spre vest, unii cercetători nu fac distincția între pătrunderea lor în teritoriul nord-pontic și ocuparea efectivă a acestuia¹.

Astfel, ca dovadă a locuirii sarmaților în Europa (adică la vest de Don), încă din secolul IV a. Chr. sunt luate în considerare informațiile din lucrările lui Eudoxos din Knidos și Scylax din Carianda. Primul, în lucrarea sa **Descrierea pământului**, pe care a scris-o în jurul anilor 370 - 365 a. Chr.² și care nu s-a păstrat, spunea că: **“în apropiere de Tanais locuiesc sirmații”**³. Însă în informația lui Eudoxos, păstrată în cartea întâia a lui Ștefan din Bizanț, nu se precizează unde anume erau așezați sirmații, pe malul drept sau pe malul stâng al fluviului Tanais (Don). De la Scylax din Carianda, autor din secolul IV, aflăm din capitoul **Europa** a lucrării sale⁴ despre sirmați ca fiind vecinii apropiați ai sciților care locuiau în nordul lacului Maeotis (Marea Azov) și la vest de Tanais. Pasajul lui Scylax relatează: **“După sciți urmează sirmații poporul și râul Tanais care constituie granița dintre Asia și Europa”**⁵. Tot el relatează în capitoul Asia că: **“De la râul Tanais începe Asia și prima populație de la Pont sunt sauromații. Poporul sauromaților este condus de femei”**⁶. Judecând aceste două relatări putem crede că Scylax nu recunoștea ca identice cele două populații, sigur că aceasta în condițiile în care informația nu provenea din izvoare diferite. M. I. Rostovcev considera că Scylax din Carianda a luat informația fie de la un autor atenian, fie de la un comerciant care cunoștea bine zonele estice ale Pontului Euxinus⁷. Se mai susține că informațiile lui Eudoxos și Scylax reflectă situația reală din perioada de până la anul 339 a. Chr., când a murit Atheas⁸.

La sfârșitul secolului XIX F. Braun respingea apartenența sirmaților la lumea iraniană care, în opinia lui, nu aveau nimic în comun nici cu sciții, nici cu sarmații. Mai mult decât atât, el susținea că ei ai fost o ramură sudică a fino-ugrilor⁹. Această părere a fost preluată și susținută de P. D. Liberov care a încercat, pe baza materialului arheologic, să demonstreze că aceștia nu sunt sarmați¹⁰. Însă, opinia acceptată de marea majoritate a specialiștilor este că sirmații sunt sauromați care au apărut în secolul IV a. Ch pe malul Donului¹¹. M. I. Rostovcev vedea în sirmați pe sarmații timpurii, ce erau diferiți de sauromați și care au constituit un nou val de triburi iraniene venite din est¹². Sirmații sunt considerați sarmați și de către K. F. Smirnov¹³.

Cercetătorii văd în relatările celor doi autori o dovadă a locuirii sirmaților anume pe malul drept al Donului. Cu toate acestea, localizarea lor pe malul drept al fluviului menționat este forțată fiindcă

¹ În prima jumătate a secolului IV a. Chr. tot nordul Mării Negre a fost "cuprins" în așa-numitul "al doilea regat scitic" (Hazanov 1975), care se afla la apogeul său social și cultural (Vinogradov, Marčenko 1989, p. 548; Vinogradov, Marčenko 1991, p. 145-155). Începând cu secolul IV a. Chr. în zonele estice ale Pontului Euxin sunt amintite de către autorii antici, din ce în ce mai frecvent, populații noi denumite: sauromați, sirmați și sarmați, ultima fiind de acum încolo și cel mai des folosită.

² RE VI, col. 930, 931, 947.

³ Eudoxos din Knidos, *apud* Latyșev 1947b, p. 273; vezi și la Rostovcev 1925, p. 23, 25.

⁴ A scris o **Călătorie pe mare de-a lungul țămurilor locuite ale Europei, Asiei și Libiei**, în care își manifestă interesul față de partea estică a nordului Pontului Euxin.

⁵ Scylax din Carianda 68, *apud* Latyșev 1947b, p. 241.

⁶ Scylax din Carianda 70, *apud* Latyșev 1893, p. 84-85; Latyșev 1947b, p. 241.

⁷ Rostovcev 1925, p. 25.

⁸ Mačinskij 1971, p. 45.

⁹ Braun 1899, p. 85-87.

¹⁰ Liberov 1969, p. 27 sqq.

¹¹ Cf. Smirnov 1971, p. 193; Smirnov 1984, p. 37-38.

¹² Rostovcev 1925, p. 25-26.

¹³ Smirnov 1984, p. 39.

Eudoxos spune **“în apropierea Tanais-ului”**, ceea ce nu permite extinderea locuirii pe ambele maluri ale lui. Și în cazul pasajului din lucrarea lui Scylax din Carianda este greu să vedem în acesta o dovadă fermă a locuirii sirmaților doar pe malul drept al Donului, adică în Europa autorilor antici. În sfârșit, trebuie menționat că în ambele izvoare este vorba de sirmați și nu de sarmați. În urma cercetării problemei menționate s-a stabilit că etnonimul *syrmatae* trebuie legat cu una din grupele târzii de sauromați¹⁴. Comparând limbajul izvoarelor scrise cu terminologia arheologică, V. E. Maximenko îi consideră pe sirmați ca fiind purtători ai culturii arheologice sauromatice¹⁵.

În ceea ce privește apariția toponimului Sarmația, el era pus, de obicei, în legătură cu harta lui Marcus Vipsanius Agrippa, din secolul I a. Chr. Însă acest toponim a apărut doar ceva mai târziu decât denumirea de sirmați. În urma analizei izvoarelor literare antice se consideră că toponimul amintit a apărut la sfârșitul secolului IV a. Chr.¹⁶.

Pentru "prima" dată cuvântul Sarmația a apărut în lucrarea **Despre ape** a lui Teophrast (372 - 287 a. Chr.)¹⁷, când, vorbind de un animal mitic, pomenește Sciția și Sarmația unde acesta era întâlnit¹⁸. S-a remarcat că informația lui Teophrast¹⁹ a fost copiată de la Aristotel care scrie, însă, că acest animal se întâlnește la sciți²⁰. Același autor remarca faptul că, după multe secole, Ștefan din Bizanț folosea informația lui Aristotel, dar utilizează denumirea de Sarmația Europeană²¹. Trebuie precizat, însă, că din textul lui Teophrast nu reiese dacă este vorba de o singură regiune cu două denumiri, respectiv Sciția și Sarmația, sau de două regiuni diferite. În ceea ce ne privește credem că dacă denumirea de Sarmația nu a fost înlocuită cu cea de Sauromația de un copist mai târziu, s-au chiar introdusă de unul dintre aceștia, atunci este vorba, mai degrabă, de două regiuni diferite. Foarte probabil că nu mai târziu de începutul secolului III a. Chr. autorilor greci le era cunoscută alături de Sciția și o "țară" locuită de sarmați care se afla la est de Don. Pe lângă lucrarea lui Teophrast toponimul Sarmația mai apare menționat și în lucrările altor autori.

Astfel în **Culegere de povestiri uimitoare** a lui Antigonos din Carystos (sec. III a. Chr.) aflăm că: **“Heraclides din Pont (390 - 310 a. Chr.) scrie despre un lac din Sarmația pe care nici o pasăre nu-l poate traversa în zbor, iar dacă una se apropie moare din cauza mirosului”**²². Antigonos a preluat această informație a lui Heraclides de la Callimahos (310-235 a. Chr.(?)), învățat și poet ce a scris peste 800 de cărți, dar care nu s-au păstrat. Mai târziu, alți doi autori antici preiau și redau informația amintită. Astfel, Isigon din Niceea, autor din secolul I a. Chr., relatează că: **“Heraclides spune că nici o pasăre nu traversează în zbor lacul de pe pământul sauromaților, iar dacă se apropie pierd din cauza mirosului”**²³. Din aceeași perioadă, Sotion relatează că **“Heraclides din Pont vorbește că pe pământurile sauromaților este un lac în care cad păsările ce zboară în jurul lui”**²⁴.

Fiind un adept al priorității informației lui Heraclides, transmisă de Antigonos, D. A. Mačinskij consideră că de la sfârșitul secolului IV a. Chr. se poate vorbi despre existența Sarmației. Tot el atrăgea atenția că atunci când redau informația lui Heraclides, Isigon din Niceea și Sotion înlocuiesc cuvântul **“Sarmația”** cu **“pământurile sauromaților”** potrivit tradiției scrise ioniene²⁵.

Cu toate acestea, trebuie menționat că o astfel de abordare nu reprezintă o dovadă certă că în originalul lui Heraclides a fost utilizat toponimul Sarmația. De altfel, însăși D. A. Mačinskij consideră că acest toponim putea fi introdus și de Antigonos, deoarece lucrarea lui Heraclides nu s-a păstrat. Mai mult

¹⁴ Cf. Smirnov 1984, p. 37-40.

¹⁵ Maximenko 1986, p. 40-41; Maximenko 1998, p. 73, 79

¹⁶ Mačinskij 1971, p. 45-46.

¹⁷ A scris lucrarea între anii 310 - 285 a. Chr. (RE Supl., VII, 1420 ; VII-A, 618). A fost elevul lui Aristotel și a făcut cercetări importante în domeniul științelor naturii.

¹⁸ Teophrast, *Despre ape*, 172, 1, *apud* Latyșev 1893, p. 388; Latyșev 1947b, p. 245.

¹⁹ Mačinskij 1971, p. 46.

²⁰ Latyșev 1893, p. 379-380.

²¹ Latyșev 1893, p. 257; Mačinskij 1971, p. 46.

²² Antigonos CLII (167), *apud* Latyșev 1893, p. 441; Latyșev 1947b, p. 275.

²³ Isigon XIV, *apud* Latyșev 1893, p. 454; Latyșev 1947c, p. 268.

²⁴ Sotion 22, *apud* Latyșev 1893, p. 887; Latyșev 1947c, p. 269.

²⁵ Mačinskij 1971, p. 45. Afirmația că Isigon și Sotion au înlocuit denumirea Sarmația cu pământurile sauromaților îi aparține în totalitate lui D. A. Mačinskij și nu a fost dovedită de nimeni.

decât atât, nu este exclus, așa cum s-a remarcat²⁶, ca în textul lui Antigonos să fi fost utilizată denumirea de "Sauromația" ori "pământul sauromaților" pe care unul din copiiștii mai târziu să îl fi înlocuit cu mult mai cunoscutul și utilizatul toponim Sarmatia. Foarte probabil, așa cum afirmă recent S. V. Polin și A. V. Simonenko, ca în textele lui Isigon din Niceea și Sotion să se fi păstrat citatele ce ne interesează exact așa cum erau în textul original al lucrării lui Heraclides²⁷. Astfel, nu se poate afirma cu certitudine că în pasajul care ne interesează Heraclides a scris anume Sarmatia.

Pe baza acestor pasaje D. A. Mačinskij a considerat că locul cu miros urât, amintit inițial de Heraclides din Pont, este Sivașul a cărui descriere a fost făcută de către Strabon: "în aceste părți se află și istmul care desparte lacul numit Sapa²⁸ de mare, având 40 de stadii (7,40 km - n.n.) lățime și care creează Chersonesul zis Tauric și Scitic"²⁹. Același D. A. Mačinskij era convins că: "autorii antici cunoșteau în afară de lacul Maeotis doar un singur lac pe țărmul pontic și acesta era Sivașul"³⁰. Pe baza acestei identificări același autor credea că informația lui Heraclides îi permite să îi așeze pe sarmați în secolul IV a. Chr. la nord de Perekop, adică în centrul spațiului locuit de sciții regali³¹. Așezarea lor în această zonă, în opinia aceluiași autor, a avut loc spre finele secolului IV a. Chr., între anii 330-310 a. Chr.³². Trebuie precizat, însă, că Strabon folosește denumirea de "lac" convențional pentru Sivaș, în același pasaj spunându-i "golf" și că este o parte a lacului Maeotis. În schimb la Heraclides nu avem nici o sugestie despre legătura acestui lac cu litoralul mării. Punând în concordanță informația din cele trei izvoare, din perioade diferite, D. A. Mačinskij susținea că se poate surprinde momentul când întreaga regiune de la vest de Don a început să fie denumită Sarmatia și că doar din tradiție acest teritoriu continuă să fie denumit Sciția³³.

Fără a intra în prea multe detalii trebuie spus că pentru D. A. Mačinskij este caracteristică deplina încredere în relatările autorilor antici, cât și strădania de a le găsi acestora orice confirmare pe hărțile geografice³⁴. Foarte probabil, lacul lui Heraclides este la fel de fantastic și inexistent ca și lacurile lui Herodot din care izvorăsc râurile Sciției³⁵. De altfel, potrivit datelor paleogeografice nivelul mării în perioada lui Heraclides era mai mic cu cel puțin cinci metri³⁶, ceea ce ne face să credem, alături de S. V. Polin și A. V. Simonenko, că în forma sa actuală Sivașul să nu fi existat³⁷. O confirmare în acest sens, după cum bine au remarcat aceiași autori, sunt tumuli de pe Perecop și Čongar ce se află în apă și care nu puteau fi ridicați sub nici o formă în aceste condiții³⁸. Această incertitudine nu permite, în opinia noastră, să considerăm relatarea din lucrarea lui Heraclides ca fiind o mărturie sigură a existenței Sarmatiei în secolul IV a. Chr.

Începând din secolul III a. Chr., în locul numelui de sauromați și simați în izvoarele antice apare cel de sarmați. Astfel, o primă menționare a sarmaților o avem în **Descrierea pământului**, o **Perigesis** în 980 de versuri iambice, alcătuită de un autor anonim la finele secolului II - începutul secolului I a. Chr. Ea a fost, inițial, atribuită geografului Scymnos (250 - 180 a. Chr.), ceea ce a și determinat utilizarea ei sub numele de Pseudo-Scymnos. În versurile 874 - 885 autorul relatează: "Pe Tanais, care servește ca hotar a Asiei, împărțind pământul în două părți, primii locuiesc sarmații, ce ocupă un spațiu întins pe o porțiune de 2000 de stadii. Aceștia sunt urmați după spusele lui Demetrios din Callatis de triburile meoților numiți și izmați, iar după spusele lui Ephoros ei se numesc sauromați..."care sunt"...conduși de

²⁶ Polin, Simonenko 1997, p. 89.

²⁷ Polin, Simonenko 1997, p. 89.

²⁸ Azi Marea Putredă ce este partea de vest a Mării Azov care, apropiindu-se de golful Perekop, strâmtează istmul de la intrarea Crimeei.

²⁹ Strabon VII, 4, 1.

³⁰ Mačinskij 1971, p. 45-46.

³¹ Mačinskij 1971, p. 46.

³² Mačinskij 1971, p. 46.

³³ Mačinskij 1971, p. 46.

³⁴ Polin, Simonenko 1997, p. 90.

³⁵ Polin 1992, p. 85.

³⁶ Agbunov 1989, p. 50.

³⁷ Polin, Simonenko 1997, p. 90.

³⁸ Polin, Simonenko 1997, p. 90.

femei"³⁹. În urma analizei acestui izvor, D. A. Mačinskij a conchis că principala sursă de unde s-a inspirat Pseudo-Scymnos a fost Ephoros, iar relatarea despre sarmați din **Descrierea pământului** reprezintă realitatea istorică din prima jumătate - mijlocul secolului IV a. Chr.⁴⁰. Situația menționată l-a determinat pe D. A. Mačinskij să afirme că informația acestuia se referă la perioada de la hotarul dintre secolele IV-III a. Chr. În schimb, când ajunge la Demetrios din Callatis el spune că Pseudo-Scymnos nu s-a folosit de informația acestuia când descrie teritoriile de la est de Nistru⁴¹. Credem că D. A. Mačinskij a concluzionat astfel în cazul lui Demetrios doar pentru a argumenta prezența cât mai timpurie a sarmaților la vest de Don și, implicit, că am avea de-a face cu o expansiune sarmatică spre vest încă din secolul IV a. Chr. Mai mult decât atât, suntem convinși că la descrierea regiunilor pontice Pseudo-Scymnos a folosit și opera lui Demetrios, care a activat în a doua jumătate a secolului III a. Chr., nu oriunde, ci chiar pe litoralul vestic al Pontului Euxin. În coloana 718 a lucrării sale Pseudo-Scymnos menționează că Demetrios a înțeles cel mai bine situația din zona Pontului Euxin⁴². Din aceste considerente credem că relatarea despre situația geografică și etnică din lucrarea lui Pseudo-Scymnos poate fi raportată și la a doua jumătate a secolului III a. Chr. De altfel, Pseudo-Scymnos, care obișnuia să precizeze izvorul de unde s-a inspirat, în cazul de față nu spune clar dacă informația din această frază îi aparține lui Ephoros, în schimb Demetrios este citat pentru teritoriile de mai la est. Cert este că informația din această **Perigesis** se referă la teritoriile de la est de Don, unde sarmații locuiau în secolul III a. Chr.

Astfel, având în vedere relatările lui Eudoxos din Knidos și Ephoros, a cărui informație foarte exactă este transmisă de Pseudo-Scymnos, care îi așează pe sarmați la est de Don, cât și foarte clara informație care parvine din lucrarea lui Scylax din Carianda nu permit să afirmăm că a avut loc o așezare a sarmaților la vest de Don încă din secolele IV-III a. Chr. De altfel, prezența efectivă a sarmaților în centrul spațiului de la vest de Don este de neadmis în condițiile în care sciții erau încă o forță de temut în acea perioadă. Mai mult decât atât, pentru secolul IV a. Chr. nu avem date privitoare la micșorarea teritoriului Sciției sau a așezării sarmaților pe teritoriul acesteia. În ceea ce privește informația despre lacul din Sarmatia, acesta, după cum am arătat, cu siguranță nu este Sivașul.

În linii mari se poate spune că izvoarele scrise din secolul IV a. Chr. nu ne dau nici un motiv să presupunem o schimbare în așezarea triburilor din marginea estică a Sciției, în comparație cu perioada anterioară.

Cert este că apariția în izvoarele din secolele IV-III a. Chr. a denumirilor de sarmați, sarmați și a teritoriului cu numele Sarmatia se raportează, evident, la zona Donului și regiunea de la est de acesta, cât și la bazinul Kuban și teritoriile din nordul Caucazului.

***

Se consideră că unul din cele mai timpurii izvoare scrise ce dovedește locuirea sarmaților în spațiul nord-pontic de la vest de Don este legenda despre regina sarmată Amaga, din care au ajuns până la noi informații prin opera lui Polyainos⁴³. Din relatarea acestuia aflăm că regina Amaga îl desconsidera pe soțul ei bețiv și, singură, își punea garnizoanele în "țara" sa, respingea incursiunile dușmanilor asupra "țării" sale și îi ajuta pe vecinii săi. Ajutând Chersonesul, Amaga a întreprins o incursiune împotriva sciților în Crimeea, care hărțuiau orașul care se afla la o distanță de 1200 de stadii de palatul regelui scit. Regina a intrat cu detașamentul său în palatul regelui scit, omorându-l atât pe acesta, cât și pe cei care se aflau cu el, iar puterea regală a lăsat-o fiului regelui ucis, ordonându-i acestuia să conducă echitabil⁴⁴.

Se presupune că deși informația expusă în această operă este legendară, contextul ei corespunde situației de început a dominației politico-militare a sarmaților în nordul Mării Negre. Această legendă, în opinia lui M. I. Rostovcev, s-a format pe baza mărturiilor din izvoarele elenistice, a căror informație provine,

³⁹ Pseudo-Scymnos, *Perigesis*, 874-885, *apud* Latyšev 1893, p. 89-90, 281; Latyšev 1947b, p. 312.

⁴⁰ Mačinskij 1971, p. 44-45.

⁴¹ Mačinskij 1971, p. 44-45.

⁴² Pseudo-Scymnos, *Perigesis*, 718-721, *apud* Latyšev 1947b, p. 229; Izvoare I, p. 169.

⁴³ Polyainos, originar din Macedonia, a trăit la Roma și a alcătuit lucrarea **Stratagemata**, în 8 cărți, care este o compilație naivă, lipsită de idei, ce cuprinde aproape 900 de stratageme din viața militară și civilă adunate din diferiți autori.

⁴⁴ Polyainos, *Stratagemata* VIII, 56, *apud* Latyšev 1893, p. 368.

cel mai probabil, dintr-un izvor scris de la Chersonesus⁴⁵. Același autor a datat evenimente legate de activitatea reginei Amaga la sfârșitul secolului III a. Chr.⁴⁶. D. A. Mačinskij data episodul cu privire la regina Amaga la mijlocul - a doua jumătate a secolului III a. Chr., iar zona unde se aflau sarmații reginei Amaga era între Nipru și Perekop, pe litoralul Pontului Euxin, la aproximativ 75 km de lacul Sivaș⁴⁷. S-a considerat că evenimentele relatate de Polyainos s-ar data în secolul II a. Chr., până la mijlocul acestuia⁴⁸, sau în perioada anilor 165-140 a. Chr.⁴⁹. K. F. Smirnov, la rândul său, considera că episodul relatat de Polyainos se datează la sfârșitul secolului III a. Chr. - începutul secolului II a. Chr., ceva mai înainte de evenimentele redade de Polybios de la începutul secolului II a. Chr.⁵⁰. O părere diferită are S. V. Polin, care în urma analizei întregii situații, dar și a părerilor exprimate față de acest episod, a ajuns la concluzia că legenda despre regina Amaga nu poate fi datată mai repede de secolul I a. Chr.⁵¹. Recunoscând autoritatea incontestabilă a lui M. I. Rostovcev în ceea ce privește antichitatea s-a remarcat atribuirea ipotetică a autorului, cât și faptul că legenda despre regina Amaga este doar o legendă și de aceea nu poate fi un izvor istoric⁵². În sfârșit, trebuie menționat că în stabilirea datei și provenienței acesteia M. I. Rostovcev s-a bazat pe datarea sa în ceea ce privește așezarea sarmaților în regiunea de la vest de Don⁵³. Fără a fi părținitori, trebuie recunoscut, că data exactă a evenimentelor din această legendă nu poate fi stabilită.

O dovadă importantă a existenței Sarmatei Europene în primul sfert al secolului II a. Chr. este considerată o relatare din opera lui Polybios (200 - 118 a. Chr.). Acesta în unul din pasajele Istoriilor sale redă un eveniment contemporan cu el și anume încheierea unui tratat de pace, care a avut loc în anul 179 a. Chr.⁵⁴, între Pharnaces I⁵⁵ și Mithridates satrapul Armeniei, pe de o parte, și Eumenes, regele Pergamului, Ariarathes, regele Cappadociei și Prusias, regele Bithyniei pe de altă parte⁵⁶. În textul tratatului au mai fost incluși, dintre conducătorii din Asia, Artaxes, regele Armeniei, și Acusilah (titlul nu este cunoscut n. n.)⁵⁷, iar dintre cei europeni Gatal, rege al sarmaților, la care se adăugau o serie de orașe grecești, cum ar fi Heracleia, Mesambria, Chersonesul și Cyzicul⁵⁸.

Din păcate, în relatarea lui Polybios nu se menționează dacă Gatal a participat direct la operațiunile militare și nici de partea cui s-a aflat regele sarmat⁵⁹.

A. I. Nemirowskij considera că regele Gatal a fost un garant al păcii între orașele-state din Asia Mică și, la fel ca și Chersonesul, nu a participat în confruntările militare⁶⁰. Acest punct de vedere este împărțit și de către S. Ju. Saprykin, care consideră că orașul Chersonesus și regele Gatal au fost incluși în tratat, probabil, la propunerea Romei⁶¹.

Preluând datarea legendei despre regina Amaga după M. I. Rostovcev (sfârșitul secolului III a. Chr.), K. M. Kolobova considera ca și dovedită prezența sarmaților în nordul Pontului Euxin, fapt care a făcut-o să-l considere pe Gatal aliat al Chersonesului și să-i așeze pe sarmații acestuia la nord de acest

oraș, la intrarea în Peninsula Crimeea⁶². S. Ju. Saprykin crede că regele Gatal a participat la tratatul de pace dintre Regatul Pontului și statele din Asia Mică pentru a întări alianța juridică și politică a sarmaților cu Chersonesul în scopul prevenirii unor noi incursiuni asupra teritoriului acestuia⁶³. Cert este că în tratatul din 179 a. Chr. regele sarmaților europeni, Gatal, figurează ca având un statut de egalitate cu ceilalți conducători. Astfel, includerea în tratat a lui Gatal nu a avut nici o legătură cu Chersonesul, fapt ce rezultă limpede din lucrarea lui Polybios. În urma unei analize atente a relatării lui Polybios I. I. Marčenko a ajuns, pe bună dreptate, la concluzia că regele Gatal a fost aliatul uneia dintre părți și a luat parte la confruntările militare din Asia Mică⁶⁴. Mergând mai departe, S. V. Polin crede că regele Gatal a fost aliatul lui Pharnaces I⁶⁵.

Localizarea sarmaților lui Gatal în spațiul nord-pontic de la vest de Don se bazează pe titlul acestuia de rege al sarmaților europeni. Această localizare se sprijină pe faptul că pentru autorii antici râul Tanais reprezenta granița dintre Europa și Asia⁶⁶. Cu toate acestea ținem să precizăm că, deși se consideră că Polybios s-a folosit de această împărțire⁶⁷, separarea pe meridională a Europei și Asiei a apărut destul de târziu, până la aceasta fiind folosită cea latitudinară, pe linia Phasis-Caspia-Aral-Sirdaria, ce-și are originea la geografia ionieni timpurii⁶⁸ și care a fost folosită în perioada greacă clasică, elenistică și parțial romană⁶⁹. Mai mult decât atât, în ultimul timp, în urma unei analize atente a datelor arheologice existente în spațiul de la vest de Don și regiunea Kuban, pentru perioada activității regelui Gatal, dar și a situației triburilor sarmatice în secolul III a. Chr. - începutul secolului II a. Chr., s-a ajuns la concluzia că posesiunile acestuia se aflau în cel din urmă teritoriu⁷⁰. Ținându-se seama de situația arheologică și împărțirea pe latitudine, cât și de critica adusă de către Strabon⁷¹ lui Polybios pentru că sugerează că râul Tanais curge dinspre est⁷², dar și de cazurile când autori mai târzii folosesc împărțirea Europei și Asiei potrivit geografilor ionieni, se consideră că Polybios a folosit împărțirea pe latitudine a celor două continente⁷³, chiar dacă a urcat ușor spre nord această graniță. Recent, în urma unei analize atente, S. V. Polin a demonstrat că Polybios considera Tanais-ul nu Donul, ci râul Kuban⁷⁴, care își are izvorul în Caucaz și se varsă în Marea Azov⁷⁵.

Pe baza textului tratatului, redat de Polybios, se consideră că el a fost copiat după original care, după cum susțin cercetătorii, s-a aflat în senatul roman în virtutea faptului că Roma a fost garantul acestuia⁷⁶. În acest caz, după cum remarca S. V. Polin, în tratat este reflectată titulatura locală, bazată pe normele geografice locale, existente în Asia Mică⁷⁷.

Cert este că, independent de ce imagine avea Polybios asupra graniței dintre Europa și Asia⁷⁸, în textul tratatului Europa este delimitată de Asia potrivit tradiției geografilor ionieni, adică pe latitudine. Astfel, titlul de rege al sarmaților europeni a lui Gatal nu înseamnă nicidecum că teritoriul stăpânit de acesta se afla doar în regiunea nord-pontică de la vest de Don. Credem că teritoriul pe care îl controla acest rege se afla, în cea mai mare parte a sa, așa cum s-a demonstrat⁷⁹, în regiunea Kuban. Cu toate acestea nu este exclus, deși

⁴⁵ Rostovcev 1925, p. 110, 128-138, 188.

⁴⁶ Rostovcev 1915, p. 58-77.

⁴⁷ Mačinskij 1971, p. 46.

⁴⁸ Grakov 1954, p. 28.

⁴⁹ Harmatta 1959, p. 8-11.

⁵⁰ Smirnov 1984, p. 72, 120.

⁵¹ Polin 1992, p. 90-91, 92.

⁵² Polin, Simonenko 1997, p. 91.

⁵³ Polin 1992, p. 90. M. I. Rostovcev considera că sarmații s-au așezat în stepele de la vest de Don încă din a doua jumătate a secolului III a. Chr.

⁵⁴ Războiul a avut loc între anii 183-179 a. Chr., iar cauzele și desfășurarea acestuia nu sunt cunoscute. Vezi pentru acest război bibliografia la Ruscu 2002, p. 93, nota 1.

⁵⁵ Rege al Pontului ce a dus în tot timpul vieții sale o politică antiromană, continuată apoi de nepotul său Mithridates VI Eupator. Pe perioada domniei a tins să-și extindă puterea asupra întregului litoral al Mării Negre și a dus o politică activă de încheiere de tratate și alianțe.

⁵⁶ Pergamul, Bithinia și Cappadocia erau aliați ai Romei.

⁵⁷ În opinia lui A. I. Nemirowskij, Acusilah a fost rege al Colchidei (*apud* Marčenko 1996, p. 154).

⁵⁸ Polybios XXV, 2, 12, *apud* Latyšev 1893, p. 444; Latyšev 1947b, p. 302.

⁵⁹ Pentru participarea orașelor grecești la acest conflict vezi Ruscu 2002, p. 93-99 cu toată bibliografia.

⁶⁰ *apud* Marčenko 1996, p. 124.

⁶¹ Saprykin 1986, p. 194-196.

⁶² Kolobova 1949, p. 27-35; aceeași opinie are S. Ju. Saprykin (Saprykin 1979, p. 55-59).

⁶³ Saprykin 1986, p. 194-196.

⁶⁴ Marčenko 1996, p. 124-126.

⁶⁵ Polin 1989a, p. 122-123; 1992, p. 93-94.

⁶⁶ Kolobova 1949, p. 27-35.

⁶⁷ Polin 1992, p. 93 cu toată bibliografia.

⁶⁸ Kuklina 1985, p. 143-161.

⁶⁹ Polin 1992, p. 94.

⁷⁰ Polin 1989a, p. 122-123; Polin 1992, p. 94; Limbers, Marčenko 1989, p. 123-125; Marčenko 1996, p. 125-126.

⁷¹ Strabon II, 4, 5-6. Critica lui Strabon ne dă posibilitatea să înțelegem că Tanais-ul lui Polybios își are izvorul în Caucaz, se îndreaptă spre vest și se varsă în lacul Maeotis.

⁷² Polybios X, 48, 1.

⁷³ Kuklina 1985, p. 151; Polin 1989a, p. 122-123; 1 Polin 1992, p. 93-94; Marčenko 1996, p. 125.

⁷⁴ Nu rareori în antichitate râul Kuban este identificat cu Tanais-ul (Galkin, Korovin 1980, p. 106-109).

⁷⁵ Polin 1992, p. 93.

⁷⁶ Liberov 1965, p. 161; Lamouri 1979, p. 53; Saprykin 1986, p. 188-190.

⁷⁷ Polin 1992, p. 93.

⁷⁸ Polybios III, 37, 4.

⁷⁹ Polin 1989a, p. 122-123; Polin 1992, p. 93-94; Polin, Simonenko 1997, p. 91-92; Limbers, Marčenko 1989, p. 123-125; Marčenko 1996, p. 124-126. Acest punct de vedere este susținut și de A. V. Simonenko (Simonenko 1994, p. 33).

în spațiul de la vest de Don monumentele sarmatice încep abia să apară odată cu începutul secolului II a. Chr., ca teritoriul controlat de Gatal să se fi extins și în dreapta acestui râu.

O dovadă importantă a pătrunderii sarmaților în stepele de la vest de Don încă de timpuriu avem în **Biblioteca istorică** a lui Diodor din Sicilia⁸⁰. Ajunsă până la noi fragmentar, această operă păstrează câteva pasaje dedicate sarmaților. Astfel, Diodor⁸¹ relatează că sauromații, mulți ani mai târziu după ce au fost aduși din Media și așezați la est de Tanais, **“devenind mai puternici au devastat o parte însemnată a Sciției și i-au nimicit pe cei învinși, transformând cea mai mare parte a țării în pustiu”**⁸².

Cercetătorii moderni apreciază diferit gradul de veridicitate istorică a acestui pasaj. Cea mai negativă apreciere aparține cercetătorilor S. V. Polin și A. V. Simonenko, care au făcut mari eforturi pentru a demonstra caracterul legendar și mitologic al acestuia și că în el trebuie văzut un episod din istoria Sciției arhaice⁸³.

Argumentele expuse de autorii mai sus menționați, se rezumă la câteva teze: **a)** Diodor nu a datat evenimentul din pasajul care ne interesează, **b)** în opera acestuia este vorba de sauromați și nu de sarmați, **c)** tot contextul fragmentului se referă la evenimentele din epoca arhaică scitică (sec. VII-VI a. Chr.), **d)** Diodor nu sugerează în nici un fel că după devastarea și transformarea în pustiu a unei părți considerabile a Sciției aceasta să-și fi încetat existența.

Chiar dacă evenimentele descrise în această carte se referă la istoria timpurie a Sciției se poate remarca că din textul lui Diodor nu rezultă că acest eveniment este atribuit Sciției arhaice. Faptul că el precizează că pustiirea unei părți a Sciției a avut loc mulți ani după ce sauromații au fost aduși din Media are forma unei informații inserate, procedeu tipic pentru literatura istorică grecească și caracteristic pentru opera lui Diodor. De altfel, în pasajul în discuție, care se referă la istoria Sciției, se evidențiază prin cuvintele **“mulți ani mai târziu”**. După această paranteză Diodor revine la evenimentele din istoria Sciției timpurii, care au avut loc cu mult timp înaintea acelor din pasajul menționat. Dacă lucrurile nu ar sta așa, atunci orice cititor imparțial al operei lui Diodor ar rămâne nedumerit cum a putut să-și continue existența Sciția dacă cea mai mare parte a populației ei a fost ucisă sau cum într-o țară pustiită și distrusă odată s-a instaurat un interregnum⁸⁴. Chiar și datele arheologice nu contrazic afirmațiile lui Diodor ci, mai degrabă, le confirmă, în condițiile în care el scrie nu despre cucerirea și ocuparea Sciției de către sauromați, ci doar despre devastarea și pustiirea unei părți a ei, ceea ce sunt două lucruri total diferite⁸⁵.

În sfârșit, ținem să precizăm, în pofida opiniei lui S. V. Polin și A. V. Simonenko, că lui Diodor îi era cunoscut și etnonimul de sarmați⁸⁶, iar în vremea lui, dar și mai târziu, folosirea denumirilor de sauromați și sarmați se refereau la aceeași populație⁸⁷.

⁸⁰ Acesta a avut la dispoziția sa surse demne de încredere, deși le-a verificat deseori superficial, informațiile date merită a fi luate în considerație grație faptului că multe dintre lucrările utilizate de el s-au pierdut. În rândurile lucrării sale autorul încearcă o descriere a istoriei lumii până la războiul lui Caesar din Gallia.

⁸¹ Este bine cunoscut faptul că Diodor a fost un bun compilator, care a avut la dispoziția sa surse demne de încredere, deși le-a verificat deseori superficial, informațiile sale merită a fi luate în considerație grație faptului că multe dintre surse utilizate de el s-au pierdut. Mai mult decât atât, el a introdus în lucrarea sa pasaje din lucrările predecesorilor săi într-o ordine cronologică exactă. Față de Herodot și alți istorici, Diodor din Sicilia nu făcea comentarii și aprecieri, deci nu introducea cunoștințe din perioada sa într-un izvor mai timpuriu. Pentru noi este important că el cunoștea foarte bine istoria regiunii și, în mod special, pe cea a Bosporului de la sfârșitul secolului IV a. Chr.

⁸² Diodor din Sicilia II, 43, 7, *apud* Latyșev 1893, p. 458-459; Latyșev 1947c, p. 251.

⁸³ Polin 1992, p. 97; Polin, Simonenko 1997, p. 93; Simonenko 1993, p. 104; Simonenko 1994, p. 33-34; Simonenko 1994a, p. 102-103; Simonenko 1999, p. 23.

⁸⁴ Diodor din Sicilia II, 44, 1, *apud* Latyșev 1947c, p. 251.

⁸⁵ Atunci când se discută problema expansiunii sarmaților spre vest trebuie făcută diferența între pătrunderile și incursiunile efectuate într-un teritoriu învecinat și ocuparea efectivă a acestuia.

⁸⁶ Diodor din Sicilia IV, 45, 4, *apud* Latyșev 1947c, p. 255.

⁸⁷ Vezi în acest sens Strabon, Ovidiu, Pomponius Mela, Lucan, Pliniu cel Bătrân, Valerius Flaccus, Marțial, Dionisiu Periegetul, Appian sau Ammianul Marcellinus, care folosesc în operele sale denumirea de sauromați alături de cea de sarmați. De altfel, credem că M. I. Rostovcev avea dreptate când afirma că utilizarea, pe alocuri, de către unii autori greci și romani a denumirii de sauromați în loc de sarmați este rezultatul asemănării numelui acestora, ceea ce i-a și derutat, dar și a păstrării numelui lor în tradiția istorică (Rostovtzeff 1922, p. 113. Pentru o analiză a informațiilor autorilor antici, greci și romani, despre sauromați și sarmați vezi Rostovcev 1925, p. 10, 11, 22, 23, 25, 26, 39, 43-44, 46, 50, 54-55, 57, 60-61, 79-80, 91, 94, 99, 103, 106-115, 128, 131, 137-138).

Oarecum surprinzător este și reproșul lui S. V. Polin că Diodor nu menționează nimic despre evenimentele din secolele III-II a. Chr.⁸⁸, când a luat sfârșit Sciția, iar pe arena istoriei au apărut sarmații și Sarmatia. Este bine cunoscut, de altfel, că anume pentru epoca elenistică cărțile lucrării sale s-au păstrat fragmentar, ceea ce ne face să credem că el a știut foarte bine când au avut loc evenimentele în discuție.

Toate acestea ne întăresc convingerea că pasajul II, 43, 7 din opera lui Diodor este foarte important pentru istoria sarmaților timpurii și poate fi folosit ca un izvor care confirmă incursiunile sarmaților asupra Sciției din secolul III a. Chr.

O altă dovadă a incursiunilor sarmaților în stepele de la vest de Don, în secolul III a. Chr., este, în opinia celei mai mari părți a cercetătorilor, decretul olbian în cinstea lui Protogenes⁸⁹. Interpretarea acestui decret a iscat, pe parcursul anilor, discuții foarte aprinse, mărul discordiei având un dublu aspect: data plasării acestor populații și etnicul lor real. De-a lungul timpului cercetătorii au datat diferit decretul⁹⁰.

În rândurile ce urmează ne vom opri asupra informației din acest decret, care este foarte importantă pentru stabilirea situației din regiunea nord-vest pontică la sfârșitul secolului III a. Chr. Din prima parte a decretului aflăm că triburile sailor, în frunte cu regele Saitapharnes, au venit în apropierea Olbiei și au cerut un tribut pentru care a contribuit din plin Protogenes. După o anumită perioadă, Saitapharnes, în fruntea unui număr mare de sai, a cerut din nou tribut, însă olbienii se aflau într-o situație financiară dificilă, iar neplata tributului putea să aibă urmări grave pentru oraș. Astfel, și de data aceasta, Protogenes a salvat orașul de la urmările grave care puteau surveni în urma neplătii tributului. La o nouă cerere de plată a tributului, Protogenes nu numai că a contribuit cu suma necesară, dar a luat parte și la solia trimisă de olbienii la Saitapharnes. Deși Protogenes și olbienii s-au străduit și au plătit tributul cerut, acesta i s-a părut lui Saitapharnes nesatisfăcător, el înfuriindu-se și pornind o campanie împotriva orașului. Rezultatele acestei campanii nu ne sunt cunoscute, însă, ținând seama de situația financiară grea a orașului, acesta nu a scăpat ieftin⁹¹.

Situația descrisă în prima parte a decretului se agravează după un timp nu prea îndelungat, când se răspândește zvonul potrivit căruia galații și scirii au alcătuit o alianță, adunând forțe armate mari, și se

Foarte probabil că M. I. Rostovcev avea dreptate și când afirma că sauromați nu au nimic în comun cu sarmații și că sauromații, probabil, au fost cucerii de către sarmați, iar apoi au dispărut de pe arena istoriei (Rostovtzeff 1922, p. 113).

⁸⁸ Polin 1992, p. 97.

⁸⁹ IOSPE I², 32, p. 43-56.

⁹⁰ V. V. Latyșev a datat, inițial, inscripția între anii 70-50 ai secolului III a. Chr. (Latyșev 1887, p. 86) pentru ca mai târziu, pe baza prosopografiei, să considere că Protogenes a trăit în a doua jumătate a secolului III a. Chr. - primul sfert al secolului II a. Chr., iar inscripția a fost redactată nu mai târziu de anul 213 a. Chr. (Latyșev 1890, p. 68-71; Latyșev 1909, p. 55-59). C. Patsch considera că decretul se datează cândva în jurul anului 230 a. Chr. (Patsch 1932, p. 5 sqq.), iar M. I. Rostovcev, în recenzia la cartea acestuia, pleda pentru o dată anterioară anului 260 a. Chr. (Rostovcev 1934, p. 2-3; vezi și Rostovtzeff 1922, p. 70, 87). În prima jumătate a secolului III a. Chr. data decretul și D. M. Pippidi (Pippidi 1967, p. 39). V. F. Gaidukevič opta pentru a doua jumătate a secolului III a. Chr. - începutul secolului II a. Chr., dar considera ca, cel mai probabil, anul 230 a. Chr. (Gaidukevič 1949, p. 535). T. N. Knipovič (Knipovič 1966, p. 142-149) și P. J. Karyškovs'kyj (Karyškovs'kyj 1968, p. 104, 105), independent unul de celălalt, au datat decretul la sfârșitul secolului III - primul deceniu al secolului II a. Chr. Această datare este acceptată de D. A. Mačinskij (Mačinskij 1973, p. 52-53), K. F. Smirnov (Smirnov 1984, p. 67) și A. V. Simonenko (Simonenko 1994, p. 33; Simonenko 1994b, p. 138; Simonenko 1998, p. 155; Simonenko, Lobaj 1991, p. 76-77). K. K. Marčenko pledează pentru prima jumătate a secolului III a. Chr., spre mijlocul acestuia (Marčenko 1985, p. 247 sqq.), iar V. M. Otreško și V. V. Ruban datează decretul în a doua jumătate a secolului III a. Chr. (Otreško 1982, p. 40; Ruban 1985, p. 38). Cea mai târzie datare îi aparține lui V. P. Jajlenko, care plasează inscripția în limitele anilor 180-170 a. Chr., iar activitatea lui Protogenes între sfârșitul secolului III și anul 170 a. Chr. (Jajlenko 1985, p. 169). Această datare a inscripției este susținută și de S. V. Polin (Polin 1992, p. 27, 88-89). În anii 30-20 ai secolului III a. Chr., dar nu mai târziu de anul 213 a. Chr., datează decretul în cinstea lui Protogenes Ju. G. Vinogradov (Vinogradov 1989, p. 181-183), iar în ultimul sfert al aceluiași secol A. S. Rusjaeva (Rusjaeva 1993, p. 15). Un punct de vedere total diferit are M. B. Ščukin, care pledează pentru o datare în intervalul dintre anii 70-50 ai secolului III a. Chr., cu precizarea că evenimentul a avut loc, cel mai probabil, în jurul datei mai recente, iar textul inscripției a fost scris în preajma datei mai timpurii (Ščukin 1989b, p. 125-126; Ščukin 1994, p. 101). Această opinie este susținută și de M. Teaciuc (Teaciuc 1992, p. 147) și I. Brujako (Brujako 1997, p. 71). O analiză a acestei inscripții a fost efectuată recent de către V. Cojocar care consideră că deocamdată decretul poate fi datat între mijlocul secolului III a. Chr. și anii 214-212 a. Chr. (Cojocar 2004, p. 400).

⁹¹ IOSPE I², 32A, 11, 34, 44-45, 84-92.

pregătesc în iarna următoare să pornească spre Olbia⁹². De această agresiune s-au speriat sciții, thisamații și saudarații, ce locuiau în vecinătatea Olbiei, și care sub presiunea atacului ce urma să aibă loc căutau un loc fortificat unde să se ascundă. Ca și de multe alte ori și de data aceasta Protogenes a fost cel care a finanțat repararea zidurilor cetății, cât și ridicarea unor noi turnuri⁹³. Judecând după contextul în care este amintită campania militară ce trebuia să aibă loc, galații, ca dușmani, erau cunoscuți populației din regiune, iar alianța cu scrii nu prevestea nimic bun. Mai mult decât atât, potrivit decretului, se pare că, de această dată, amenințarea nu a fost pusă în practică, dovadă servind lipsa din inscripție a informației privitoare la atacul scriilor și galaților asupra orașului.

În sai unii cercetători contemporani îi văd pe sciți, iar în Saitapharnes pe regele lor⁹⁴. Încă V. V. Latyșev nu era convins dacă aceștia trebuie considerați ca fiind sciți sau sarmați⁹⁵. Mai târziu, F. Braun a susținut ipoteza apartenenței sailor și a lui Saitapharnes la sarmați, bazându-se pe o amplă analiză lingvistică a acestor nume. El presupunea că saii sunt “sarmații regali” amintiți de Strabon (VII, 3, 17)⁹⁶. Acest punct de vedere a fost împărtășit, ulterior, și de alți cercetători⁹⁷. În sai vedea pe “sarmații regali”, amintiți de Strabon și Appian, și K. F. Smirnov⁹⁸. Aceeași părere o au și alți cercetători care se bazează pe o amplă analiză lingvistică⁹⁹. În sfârșit, trebuie menționat că A. V. Simonenko și B. I. Lobaj consideră că “sarmații regali”, la fel ca și “sciții regali”, sunt fie o grupare dominantă de nomazi, fie un clan aristocratic sau trib care îi consideră pe toți ceilalți sclavi. Mai mult decât atât, în opinia acelorași autori, sciții sau sarmații “regali” sunt nu atât o prezență etnică, cât una politică și socială¹⁰⁰.

În ceea ce privește saudarații și thisamații opiniile cercetătorilor sunt diferite. Unii susțin că aceștia ar fi fost sarmați¹⁰¹, ba, chiar mai mult, că ar fi fost și aliați cu saii¹⁰². V. V. Latyșev admitea că în saudarații și thisamații îi putem recunoaște pe sauromații (sarmații) care au reușit, pe la mijlocul secolului III a. Chr., să treacă Tanais-ul și să se așeze printre sciți în stepile de la vest de Hypanis (Bug)¹⁰³.

O ipoteză interesantă a lansat V. M. Otreško, care a remarcat că, dacă saudarații și thisamații ar fi fost sarmați, ei nu s-ar fi speriat de o eventuală ciocnire cu galații și scrii¹⁰⁴. Mai mult decât atât, dacă ne uităm atent asupra textului decretului olbian, remarcăm, ca și A. V. Simonenko¹⁰⁵, că saii lui Saitapharnes nu sunt legați în textul inscripției de thisamați sau saudarați, care sunt menționați în partea a doua a acesteia. În sfârșit, în inscripție nu se face nici o aluzie că saii, thisamații și saudarații ar fi fost aliați, așa cum îi plăcea să creadă lui K. F. Smirnov¹⁰⁶. Dacă analizăm și contextul în care sunt amintite operațiunile sailor, vedem că acestea, în rândurile inscripției, sunt prezentate de sine stătătoare și reprezentau pentru Olbia o problemă la fel de mare ca și amenințarea ulterioară a galaților și scriilor din partea a doua a decretului¹⁰⁷.

Dacă lucrurile au stat așa, atunci putem spune că operațiunile sailor și pericolul pentru Olbia din partea galaților și scriilor au avut loc în perioade de timp diferite (la interval de câțiva ani), acestea neavând nimic în comun între ele.

În ceea ce privește thisamații și saudarații ținem să înclinăm spre opinia potrivit căreia ei erau mai degrabă populații sedentare a căror potențial militar nu le permitea să se apere de un dușman puternic¹⁰⁸. Mai mult decât atât, aceștia erau, mai mult ca sigur, bine cunoscuți autorilor textului decretului¹⁰⁹. Probabil că pe seama lor trebuie puse așezările vecinilor Olbiei sau puținele monumente scitice târzii din această perioadă¹¹⁰.

Cert este că, din textul decretului rezultă clar că sciții, saudarații și thisamații erau populații mai mult sedentare, forța lor militară nepermițându-le să facă față unui dușman mai puternic. De altfel, nu este exclus ca lor să le aparțină așezările din vecinătatea Olbiei, dar și puținele monumente scitice târzii din această perioadă.

În ceea ce privește triburile sailor și zona în care aceștia locuiau, opiniile sunt diferite. Astfel, unii susțin că ei ar fi locuit la est de Olbia, adică la vest de Don¹¹¹. Alții, în schimb, consideră că dacă saii lui Saitapharnes erau sarmați, ei în nici un caz nu locuiau la vest de Nipru, dar nici măcar la vest de Don, afirmația acestora bazându-se pe izvoarele arheologice care nu dovedesc o prezență efectivă a sarmaților la vest de fluviul menționat înainte de secolul II a. Chr.¹¹².

Recent, pe baza analizei datelor referitoare la parcurgerea unei distanțe de către diferite rase de cai într-o zi, A. V. Simonenko a ajuns la concluzia că saii lui Saitapharnes erau sarmații care locuiau în stepile din stânga Donului de Jos și regiunea Kuban, de unde își efectuau incursiunile asupra Olbiei¹¹³. Astfel, dacă saii au fost sarmați, mai plauzibilă pare opinia conform căreia aceștia locuiau la est de Don și nu la vest unde izvoarele arheologice atestă o prezență sarmatică doar din secolul II a. Chr.

În opinia lui S. V. Polin¹¹⁴ prezența sarmaților în regiunea nord-pontică de la vest de Don spre mijlocul secolului II a. Chr. este dovedită de inscripțiile cu eliberări de sclavi de la Delphi, unde sunt menționați sclavii sarmați¹¹⁵. Cu toate acestea, așa cum s-a remarcat, din acest izvor nu rezultă nici proveniența acestor sarmați din spațiul nord-pontic de la vest de Don și nici că apariția acestor sclavi în Ellada ar corespunde în timp cu cea a sarmaților în nordul Mării Negre¹¹⁶.

Prima atestare certă a prezenței efective a sarmaților în regiunea nord-pontică trebuie considerată informația din decretul în cinstea lui Diophantes de la Chersonesus¹¹⁷. Din rândurile inscripției, care se referă la evenimentele din timpul războiului dintre Chersonesus și sciți, ce a avut loc la sfârșitul secolului II a. Chr. (între anii 112-110 a. Chr.?), aflăm că în timpul confruntărilor reuxinali¹¹⁸ s-au luptat, alături de sciții lui Palacos, cu generalii lui Mithridates VI Eupator. Trebuie precizat că în decret sunt menționate trei campanii ale lui Diophantes împotriva sciților din Crimeea, doar în cea de-a treia, ce a avut loc iarna, sciții i-au chemat în ajutor pe reuxinali (roxolani n. n.). Evenimentele din decretul lui Diophantes sunt completate în **Geografia** lui Strabon (63 a. Chr. - 19 p. Chr.)¹¹⁹, care relatează că “**roxolanii s-au luptat și cu generalii lui Mithridates Eupator, având în frunte pe Tasios; ei veniră să-l sprijine în luptă pe Palacos fiul lui Skiluras și păreau că sunt războinici, dar în fața falangei compacte**

⁹² IOSPE I², 32B, 5-8.

⁹³ IOSPE I², 32B, r. 29-64.

⁹⁴ Grakov 1947, p. 16, 26; Grakov 1971, p. 31; Kallistov, 1952, p. 99; Polin 1992, p. 88-89.

⁹⁵ Latyșev 1887, p. 17.

⁹⁶ Braun 1899, p. 90-92.

⁹⁷ Sljusarenko 1925, p. 274; Harmatta 1970, p. 11.

⁹⁸ Smirnov 1984, p. 68.

⁹⁹ Abaev 1958, p. 421-422; Litvinskij 1962, p. 26; Desjatčikov 1977, p. 47; Mačinskij 1971, p. 47; Karyškovs'kyj 1973, p. 88-93; Vinogradov 1989, p. 181.

¹⁰⁰ Simonenko, Lobaj 1991, p. 77.

¹⁰¹ Ukert 1846, p. 426 *apud* Smirnov 1984, p. 68; Brun 1879, p. 244; Sljusarenko 1925, p. 274.

¹⁰² Smirnov 1984, p. 68-69.

¹⁰³ Latyșev 1887, p. 89.

¹⁰⁴ Otreško 1982, p. 44.

¹⁰⁵ Simonenko, Lobaj 1991, p. 78.

¹⁰⁶ Smirnov 1984, p. 68.

¹⁰⁷ IOSPE I², 32B, 25-21, 29-64.

¹⁰⁸ Simonenko, Lobaj 1991, p. 78.

¹⁰⁹ Simonenko, Lobaj 1991, p. 78.

¹¹⁰ Simonenko, Lobaj 1991, p. 78. S. V. Polin consideră că saudarații și thisamații trebuie legați de sciții târzii din această perioadă (Polin 1992, p. 89).

¹¹¹ Mačinskij 1971, p. 47; Smirnov 1984, p. 68.

¹¹² Polin 1984, p. 24-34; Polin, Simonenko 1990, p. 76-95; Simonenko 1991, p. 17-28; Simonenko 1994, p. 32-48; Simonenko, Lobaj 1991, p. 78.

¹¹³ Simonenko, Lobaj 1991, p. 78-79; Simonenko 1994, p. 33; Simonenko 1998, p. 156; Polin, Simonenko 1997, p. 92.

¹¹⁴ Polin 1989, p. 11; Polin 1992, p. 94.

¹¹⁵ Cf. Grakov 1939, p. 302-305, nr. 93-98.

¹¹⁶ Simonenko 1994, p. 33; Polin, Simonenko 1997, p. 93.

¹¹⁷ IOSPE I², 352. O analiză complexă a acestei inscripții a fost efectuată recent de către V. Cojocaru (Cojocaru 2004, p. 403-411).

¹¹⁸ Este vorba de o denaturare a numelui de roxolani de către meșterul sau autorul decretului, fapt confirmat de pasajul din opera lui Strabon (VII, 3, 17).

¹¹⁹ Lucrarea sa este una din cele mai complexe opere cu privire la lumea înconjurătoare din acea vreme. Această vastă operă nu se limitează la o descriere simplistă a locurilor, ci se îmbină cu aprecieri foarte prețioase de ordin istoric. Ea este importantă pentru cercetarea noastră și datorită faptului că sunt indicate localizări concrete ale unor populații, printre care și sarmații. Singurele minusuri ale ei sunt legate de lipsa precizării intervalului de timp pentru care sunt valabile observațiile, cât și unele inexactități și contradicții datorate utilizării diferitor surse mai vechi sau mai noi.

și bine înarmate, întregul efectiv barbar este slab¹²⁰. Demn de remarcat este că, în rânduri anterioare acestui pasaj, Strabon delimitează teritoriile locuite de roxolani, spunând că **“cei așezați mai spre miazănoapte se numesc roxolani și populează câmpiile dintre Tanais și Borysthenes**”¹²¹. Cert este că în urma acestor confruntări sciții au fost înfrânți de către armata generalului Diophantes, deși au fost sprijiniți în luptă de roxolani¹²². Cu toate acestea, importanța decretului de la Chersonesus și a pasajului din opera lui Strabon sunt de o importanță majoră, fiindcă în ele sunt menționați pentru prima dată roxolanii.

Pe baza acestor două izvoare, ce îi amintesc pe roxolani, cercetătorii au încercat să stabilească cu care dintre morminte pot fi identificați aceștia. O primă încercare în acest sens îi aparține lui K. F. Smirnov care a conchis că le-ar corespunde mormintele diagonale din regiunea Volgăi și nordul Mării Negre¹²³. Ceva mai târziu, același autor, convingându-se că din punct de vedere teritorial și cronologic ele nu coincid cu datele izvoarelor antice, a renunțat la această ipoteză¹²⁴. S. Morintz atribuia roxolanilor mormintele care aveau fundul gropii presărat cu cretă¹²⁵, iar D. A. Mačinskij considera că roxolanii nu sunt sarmați¹²⁶. Această ultimă opinie a fost respinsă de marea majoritate a cercetătorilor și combătută, recent, cu argumente foarte solide, în urma unei analize minuțioase a relatărilor lui Strabon, de către A. V. Simonenko¹²⁷. Totodată, s-a remarcat că identificarea etnicului cu anumite monumente arheologice precise cere o analiză arheologică unitară a tuturor materialelor¹²⁸. În ceea ce îi privește pe sarmați, aici trebuie luate în considerare și informațiile din izvoarele scrise care au ajuns până la noi¹²⁹. În urma unor astfel de abordări complexe a materialelor arheologice și izvoarelor literare, B. A. Raev¹³⁰ și A. S. Skripkin¹³¹ au reușit să identifice mormintele alanilor, iar V. B. Vinogradov¹³² și I. I. Marčenko¹³³ pe cele ale siracilor. Mormintele sarmatice timpurii din nordul Mării Negre erau considerate de K. F. Smirnov ca aparținând roxolanilor¹³⁴. O încercare interesantă a întreprins și D. A. Mačinskij care a făcut eforturi pentru a urmări drumul aorșilor spre vest¹³⁵. Problema apartenenței anumitor morminte sarmatice din nordul Mării Negre unor triburi sarmatice a fost deseori abordată și de M. B. Ščukin¹³⁶. În sfârșit, o ultimă încercare îi aparține lui A. V. Simonenko care, în urma unei analize a datelor arheologice și izvoarelor scrise antice, a reușit să stabilească pentru perioada ce ne interesează care sunt mormintele roxolanilor și care sunt ale iazigilor¹³⁷. Tot el, în urma unei cercetări minuțioase, a propus atribuirea unor morminte sarmatice din spațiul nord-pontic aorșilor¹³⁸.

Revenind la problema roxolanilor trebuie menționat că opinia lui D. A. Mačinskij, potrivit căreia roxolanii nu sunt sarmați, se bazează pe câteva pasaje din opera lui Strabon în care aceștia nu sunt

enumerați printre sarmați¹³⁹. Astfel, la fel ca și într-o altă lucrare a sa¹⁴⁰ el se folosește în afirmațiile sale exclusiv de sursele literare antice.

Unul din argumentele cele mai importante ale ipotezei invocate de D. A. Mačinskij se sprijină pe pasajul din opera lui Strabon în care se spune că: **“Cei mai depărtați locuitori din sus de Borysthenes sunt roxolanii din populațiile scitice cunoscute... ceva mai sudici decât ei sunt sauromații și sciții situați din sus de lacul Meotic, până la sciții răsăriteni**”¹⁴¹. D. A. Mačinskij vedea în acest pasaj o contrapunere a roxolanilor uneia din grupele de sarmați - sauromați. Argumentul principal invocat de el se sprijină pe faptul că Strabon nu-i enumără pe aceștia printre sarmați¹⁴².

Reluându-se analiza acestui text s-a sesizat că Strabon folosește în acest pasaj denumirea de sciți ca o definire a nomazilor iranieni din stepele nord-pontice¹⁴³, fapt, de altfel, subliniat de D. A. Mačinskij cu două rânduri mai jos. Pentru soluționarea contradicției create el presupune că Strabon a vrut să indice proveniența estică a roxolanilor ori existența relațiilor amicale cu sciții¹⁴⁴.

Cert este că nu poate fi exclus ca datorită tradiției că acest teritoriu a fost locuit și dominat câteva secole bune de sciți, să-l fi determinat pe Strabon să-i plaseze pe roxolani printre aceștia, arătând, astfel, că și ei erau o populație nomadă. În sfârșit, încadrarea roxolanilor în rândul sciților se poate datora, într-o oarecare măsură, folosirii și combinării de către autor a informațiilor din diferite izvoare din perioade distincte. Nu în ultimul rând, trebuie amintit că în vremea lui Strabon mai sus de lacul Maeotis nu locuiau nici un fel de sciți alături de sauromați, ultimii nefiind ei însuși acolo¹⁴⁵. Foarte probabil, după cum s-a menționat, termenul de sciții la Strabon, printre care el îi plasează pe roxolani, este unul folosit de autor pentru nomazii iranieni¹⁴⁶. De altfel, după cum se știe, potrivit datelor arheologice și izvoarelor scrise, în această perioadă pe acest teritoriu locuiau numai sarmați.

Un alt pasaj pe care se bazează D. A. Mačinskij în argumentarea opiniei sale este cel din cartea a VII-a a lui Strabon, în care se spune, atunci când sunt descrise ținuturile dintre Dunărea de Jos și Nipru, că: **“În inima ținutului se află bastarnii, care se învecinează cu tyrageții și cu germanii, și ei sunt întrucâtva de neam germanic și sunt împărțiți în mai multe triburi. Unii dintre ei se numesc atmoni, alții sidoni; cei care ocupă insula Peuce din Istru peucini, iar cei așezați mai spre miazănoapte se numesc roxolani; ultimii populează câmpiile dintre Tanais și Borysthenes**”¹⁴⁷. Pe baza acestui pasaj D. A. Mačinskij a concluzionat că informația dată dovedește existența unei uniuni între unii și alții, deși includerea de către Strabon a nomazilor roxolani în rândul bastarnilor îl miră și pe el¹⁴⁸. Ținând cont de faptul că bastarnii nu au fost niciodată incluși de către autorii antici printre populațiile iraniene, iar roxolanii, după același Strabon, sunt “sciți”¹⁴⁹, nu avem nici un temei să dăm crezare acestei relatări¹⁵⁰. Nu este exclus ca această confuzie să se fi produs în urma nenumăratelor copii ale textului, efectuate pe parcursul timpului. Mai mult decât atât, aici poate fi vorba, după cum a remarcat A. V. Simonenko, de o greșeală de explicație a lui Strabon, care a vrut să spună că triburile așezate mai spre miazănoapte sunt o altă populație și se numesc roxolani¹⁵¹. În ceea ce privește decretul în cinstea lui Diophantes și relatările lui Pliniu cel Bătrân¹⁵², unde roxolanii iarăși nu sunt numiți sarmați, credem că acestea dovedesc buna informare și cunoaștere a evenimentelor și a participanților la ele de către autori.

¹²⁰ Strabon VII, 3, 17.

¹²¹ Strabon VII, 3, 17.

¹²² Probabil că D. A. Mačinskij are dreptate când consideră că Diophantes a pricinuit roxolanilor o înfrângere zdrobitoare, fapt care explică lipsa mențiunilor despre ei în izvoarele scrise antice până în al treilea sfert al secolului I p. Chr., când sunt fixați la Dunărea de Jos (Mačinskij 1974, p. 127).

¹²³ Smirnov 1948, p. 213-219.

¹²⁴ Smirnov 1959, p. 319.

¹²⁵ Morintz 1959, p. 465.

¹²⁶ Mačinskij 1974, p. 122-132.

¹²⁷ Simonenko 1991, p. 17-28; Simonenko 1993, p. 107-111.

¹²⁸ Moškova 1983, p. 20; Simonenko 1991, p. 18; Simonenko 1993, p. 107.

¹²⁹ Simonenko 1991, p. 18; Simonenko 1993, p. 107. Încercarea de a evidenția un anumit trib sau uniune tribală sarmată doar pe baza unor indicii arheologice sau doar literare este un lucru, așa cum s-a observat de-a lungul timpului, ce nu-și are sensul.

¹³⁰ Raev 1986, p. 69.

¹³¹ Skripkin 1990.

¹³² Vinogradov 1965, p. 118-119.

¹³³ Marčenko 1988, p. 68 sqq.

¹³⁴ Smirnov 1984, p. 121.

¹³⁵ Mačinskij 1974, p. 131-132.

¹³⁶ Ščukin 1982, p. 35 sq.; Ščukin 1989, p. 73 sqq.; Ščukin 1989a, p. 43-44.

¹³⁷ Simonenko 1991, p. 17-28.

¹³⁸ Simonenko 1992.

¹³⁹ Mačinskij 1974, p. 126

¹⁴⁰ Mačinskij 1971, p. 30-54.

¹⁴¹ Strabon II, 5, 7.

¹⁴² Mačinskij 1974, p. 126.

¹⁴³ Simonenko 1991, p. 19; Simonenko 1993, p. 109.

¹⁴⁴ Mačinskij 1974, p. 126.

¹⁴⁵ Sciții în perioada lui Strabon locuiau în Crimeea și în așezările din zona Niprului de Jos.

¹⁴⁶ Simonenko 1991, p. 19; Simonenko 1993, p. 109.

¹⁴⁷ Strabon VII, 3, 17.

¹⁴⁸ Mačinskij 1974, p.126.

¹⁴⁹ Strabon II, 5, 7.

¹⁵⁰ O confirmare în acest sens credem că este un alt pasaj din cartea a doua a lui Strabon (II, 5, 30) unde pe teritoriul de până la Tanais și lacul Maeotis sunt localizați sauromații. În opinia noastră acest pasaj indică apartenența roxolanilor la lumea iraniană în general și cea sarmatică în special.

¹⁵¹ Cf. Simonenko 1993, p. 109.

¹⁵² Pliniu cel Bătrân IV, 80, *apud Izvoare I*, p. 403.

Oprindu-ne asupra izvoarelor scrise antice nu putem să nu amintim aici relatarea foarte clară a istoricului roman, Tacitus, care spune: „...roxolanii un neam sarmatic invadară plini de speranțe Moesia...”¹⁵³. D. A. Mačinskij explică aceasta prin faptul că pentru Tacitus era caracteristică înțelegerea extinsă a termenului de sarmați, iar criteriul de atribuire era modul nomad de viață¹⁵⁴. Cu toate acestea, este greu de înțeles, după cum s-a mai remarcat¹⁵⁵, de ce în cazul de față trebuie să avem mai puțină încredere în informația titratului istoric roman Tacitus (55-120 p. Chr.), care descrie evenimentele din perioada în care a trăit, și a căror exactitate s-a confirmat de nenumărate ori, decât în cea a geografului Strabon, în lucrarea căruia sunt destule încurcături și inexactități. De altfel, suntem de părerea că istorici precum Tacitus erau edificați în legătură cu cine erau sarmați și cine nu, iar precizarea din acest pasaj reprezintă o dovadă în plus a apartenenței roxolanilor la lumea sarmatică.

O dovadă în plus că roxolanii sunt sarmați și nu altceva, după cum crede D. A. Mačinskij, o avem într-un pasaj din opera lui Strabon, în care aceștia sunt legați de noii veniți, sarmații nomazi, **“care își poartă casa în căruțe”**¹⁵⁶. De altfel și Tacitus, care după cum am văzut spune clar că roxolanii sunt sarmați, în aceeași lucrare menționează că: **“sarmații își petrec viața în care și pe cal”**¹⁵⁷.

În sfârșit, o ultimă mărturie care infirmă opinia potrivit căreia roxolanii nu sunt sarmați avem în opera lui Flavius Josephus care, atunci când descrie incursiunile roxolanilor din iarna anilor 69-70 p. Chr. asupra provinciei Moesia, folosește pentru aceștia denumirea de sarmați¹⁵⁸.

D. A. Mačinskij vedea în roxolani o populație nouă pentru teritoriile nord-pontice, ce se deosebea de sarmați, dar care era înrudită cu alanii, iar prin aceștia, implicit, cu mediul din Asia Centrală și lumea masagetă¹⁵⁹. În sarmați, același autor, îi vede pe iazigi și aorși¹⁶⁰. Fără a intra în detaliile acestei probleme ținem să menționăm că, într-adevăr, D. A. Mačinskij are parțial dreptate când afirmă că roxolanii au fost o apariție nouă în stepele nord-pontice, din moment ce au fost printre primele triburi sarmatice care au apărut pe teritoriul fostei Scythii, însă nicidecum din cauză că se deosebeau de alți sarmați care locuiau aici încă înainte de venirea lor. Această ultimă afirmație a lui D. A. Mačinskij se bazează pe opinia sa potrivit căreia sarmații au cucerit și ocupat Scythia încă de la sfârșitul secolului IV a. Chr.¹⁶¹, fapt infirmat de materialul arheologic.

Destul de recent, în urma unei analize în care sunt luate în considerație toate elementele legate de ritul și ritualul funerar al mormintelor, informațiile izvoarelor antice, cât și situația din teritoriile de la est de Don și regiunea Kuban în aceeași perioadă¹⁶², A. V. Simonenko a ajuns la concluzia că mormintele din spațiul nord-pontic care au defuncții orientați cu capul spre nord trebuie atribuite roxolanilor¹⁶³. Veridicitatea acestei identificări este confirmată, în opinia noastră, și de mormintele orientate spre nord din secolele I-II p. Chr. din regiunea nord și nord-vest pontică¹⁶⁴, unde autorii antici îi menționează pe roxolani (Tacitus, Flavius Josephus etc.)¹⁶⁵.

¹⁵³ Tacitus, *Istoria* I, 79, 1.

¹⁵⁴ Mačinskij 1974, p. 127.

¹⁵⁵ Simonenko 1993, p. 109.

¹⁵⁶ Strabon VII, 2, 4.

¹⁵⁷ Tacitus, *Germania*, XLVI, 2.

¹⁵⁸ Josephus Flavius, *De bello Iudaico*, VII, 4, 3, *apud* Izvoare I, p. 415-417.

¹⁵⁹ Mačinskij 1974, p. 125-126.

¹⁶⁰ Mačinskij 1974, p. 125-126.

¹⁶¹ Mačinskij 1971, p. 46-54.

¹⁶² În secolele III-I a. Chr. în aceste teritorii predomină orientarea defuncțiilor spre sud, sud-vest și sud-est (Cf. Moškova 1963, p. 21-22; Šilov 1975, p. 114, 133; Maximenko 1983, p. 58-59; Skripkin 1990, p. 184).

¹⁶³ Simonenko 1991, p. 17-28. Sigura grupă de morminte, din secolele III-I a. Chr., care poate fi comparată cu cea din spațiul nord-pontic se află în stânga Donului de Jos (Glebov 1989, p. 155-156). Aici orientarea defuncțiilor cu capul spre nord, nord-vest sau nord-est este o trăsătură stabilă ce caracterizează această grupă pe fondul dominației orientării sudice a defuncțiilor în tot spațiul de la est de Don. Aceste două grupe mai sunt apropiate și prin unele trăsături ale ritualului funerar, cum ar fi amplasarea ofrandei animaliere în zona capului sau poziția mobilierului funerar în mormânt.

¹⁶⁴ Mormintele ce au defuncții orientați spre nord sunt preponderente în special în spațiul de la vest de Nipru. Cf. Grosu 1990, p. 33; Grosu 1995, p. 150; Somonenko, Lobaj 1991, p. 38; Simonenko 1993, p. 79, 100; Simonenko 1999, p. 9, 12; Dzygovs'kyj 1993, 17-18. În spațiul de la vest de Nistru și în secolul III p. Chr. mormintele sarmatice sunt orientate preponderent spre nord.

¹⁶⁵ În perioada sarmatică mijlocie în spațiul de la est de Don orientarea defuncțiilor este preponderent sudică (Cf. Skripkin 1990, p. 184, fig. 50B).

Astfel, putem spune că cea mai mare parte a mormintelor sarmatice din secolele II-I a. Chr. din spațiul nord-pontic de la vest de Don trebuie identificate cu roxolanii. În acest caz teritoriul locuit de roxolani în secolele II-I a. Chr. corespunde, în linii mari, cu așezarea lor în spațiul dintre Nipru și Don de către Strabon (VII, 3, 17)¹⁶⁶.

Revenind la informațiile lui Strabon trebuie spus că el menționează pentru perioada sarmatică timpurie și alte grupări de sarmați care locuiau în nordul Mării Negre. Astfel, cele mai elocvente informații despre așezarea triburilor sarmatice din spațiul nord-pontic de la vest de Don le avem în pasajul VII, 3, 17 al **Geografiei**. De aici aflăm că: **“întreaga regiune ce se întinde mai sus de porțiunea dintre Borysthenes și Istru cuprinde mai întâi stepa geților, apoi tyragetii, după care urmează sarmații iazigi și cei care se numesc regali și urgii care sunt în cea mai mare parte nomazi și numai puțini dintre ei se ocupau cu agricultura”**¹⁶⁷.

Considerând că Strabon descrie situația etnică și politică de la sfârșitul secolului II – secolul I a. Chr.¹⁶⁸, cercetătorii văd în acest pasaj o dovadă a locuirii sarmaților, încă de atunci, la vest de Nipru¹⁶⁹, deși pe acest teritoriu sunt doar câteva morminte din această perioadă. De altfel, este foarte greu să datăm fiecare pasaj din opera lui Strabon, care se referă la sarmați, dacă el nu are o legătură cu anumite evenimente așa cum este în cazul războiului dintre Chersonesus și sciții sau a războaielor dintre Mithridates Eupator și Roma. În conformitate cu harta lui Marcus Vipsanius Agrippa (63 - 12 a. Chr.), care reflectă situația de la mijlocul secolului I a. Chr.¹⁷⁰ și pe care granița vestică a spațiului locuit de sarmați este fixată pe Nipru, a întinderii și puterii geto-dacilor sub Burebista, dar și a datelor arheologice, considerăm că așezarea iazigilor de către Strabon reflectă o situație, probabil, nu mai timpurie de ultimul sfert al secolului I a. Chr.¹⁷¹.

Sarmații iazigi și cei regali sunt menționați în nordul Mării Negre, în afară de Strabon, de către Appian în a sa **Istorie romană**. Acesta, atunci când se referă la al treilea război a lui Mithridates VI Eupator cu romanii din anii 74 - 63 a. Chr.¹⁷² relatează: **“Trecând în Europa, îi veniră într-ajutor, dintre sauromații¹⁷³, cei regali, iazigii, coralii și neamurile trace care locuiesc lângă Istru sau în preajma munților Rodope și Haemus; în afară de ei și bastarnii, cei mai puternici dintre toți aceștia”**¹⁷⁴. Din păcate, Appian nu-i localizează exact pe acești sarmați regali și iazigi, de aceia relatarea lui este o mărturie a faptului că în prima jumătate a secolului I a. Chr. printre sarmații din regiunea nord-pontică se aflau sarmații regali și iazigii.

În urma unei analize atente s-a ajuns la concluzia că mormintele sarmatice timpurii din spațiul nord-pontic orientate spre sud trebuie atribuite iazigilor¹⁷⁵. Un prim considerent adus în sprijinul acestei opinii este că cele mai timpurii morminte sarmatice din bazinul Nistrului și Dunării de Jos, exact acolo unde Ovidiu îi menționează pe iazigi la începutul secolului I p. Chr.¹⁷⁶, sunt orientate în sectorul sudic. Aceste morminte (Bejaevka, Dubăsarii Vechi, Holmskoe, Mokra, Nikolskoe, Novokotovsk etc.), de

¹⁶⁶ Ținând cont de existența în stânga Donului de Jos a unei grupe consistente de morminte sarmatice similare (Cf. Glebov 1989, p. 155-156) celor din dreapta acestui râu granița de est a teritoriului locuit de roxolani trebuie extinsă și la est de Donul de Jos.

¹⁶⁷ Strabon VII, 3, 17.

¹⁶⁸ Mačinskij 1974, p. 122-124; vezi și la Molev 1986, p. 54. Făcând o paranteză ținem să menționăm că M. I. Rostovcev era convins că harta etnică a lui Strabon reprezenta realitatea din perioada elenistică, dar oscila în a atribui așezarea populațiilor amintite de Strabon la sfârșitul secolului II a. Chr., ori în perioada lui Demetrios din Callatis, până la urmă optând pentru secolul II a. Chr. (Rostovcev 1918a, p. 128). P. O. Karyškovskij, folosind datarea legendei despre regina Amaga după M. I. Rostovcev (Rostovcev 1915, p. 58-77) și localizarea sarmaților lui Gatal în zona Niprului de Jos, a propus ca pasajul VII, 3, 17 să fie datat în ultimele decenii ale secolului III a. Chr. (Karyškovskij 1972, p. 31-34; Karyškovskij, Kleiman 1985, p. 66 sqq.).

¹⁶⁹ Smirnov 1984, p. 68.

¹⁷⁰ Cf. Podosinov 1988, p. 39-42.

¹⁷¹ Destrămarea regatului lui Burebista după moartea acestuia (44 a. Chr.) și înfrângerea suferită de către geto-daci și bastarnii în fața romanilor în anul 28 a. Chr. (Titus Livius, *Periochae*, CXXXIV; Florus, *Bellum Moesicum*, II, 26, 13-15, *apud* Izvoare I, p. 525; Cassius Dio LI, 23, 2; LI, 24, 1-4) au contribuit la ocuparea mult mai ușoară a acestei regiuni de către sarmați.

¹⁷² Vezi Plutarh, *Pompei*, 41; Pliniu cel Bătrân VII, 26(27), 98.

¹⁷³ *Apud* Izvoare I p. 573 apare tradus sarmați.

¹⁷⁴ Appian, *Mithridates*, 69, 293, *apud* Izvoare I, p. 573.

¹⁷⁵ Simonenko 1993, p. 111; Simonenko 1994, p. 37-38.

¹⁷⁶ Ovidiu, *Ponticele*, IV, 7, 9-10.

altfel, sunt atribuite de către cercetători iazigilor¹⁷⁷. Un alt argument se bazează pe observațiile făcute asupra mormintelor sarmatice din Câmpia Pannonică, unde autorii antici îi localizează pe iazigi¹⁷⁸, unde orientarea în sectorul sudic domină pe parcursul celor aproape patru secole¹⁷⁹. Pe de altă parte, în nord-vestul Mării Negre, începând cu mijlocul secolului I p. Chr., orientarea în sectorul sudic aproape dispăre, iar cea nordică prevalează, ceea ce coincide, la rândul său, cu apariția informațiilor despre roxolani ca locuitori ai regiunii nord-vest pontice¹⁸⁰.

Analizând evenimentele istoriei sarmaților din secolul I a. Chr. nu putem trece cu vederea războaiele lui Mithridates VI Eupator cu romanii. Din opera lui Appian aflăm că la începutul primului război cu Roma (89-84 a. Chr.), după ce Mithridates I-a învins la granița Regatului Pontic cu Bithinia pe Nicomedes IV¹⁸¹, un detașament de avangardă de-a lui Mithridates, format din 100 de călăreți sauromați (sarmați n. n.), a învins un detașament de-a lui Nicomedes format din 800 de călăreți¹⁸². Această relatare, deși nu menționează de unde sunt acești sauromați¹⁸³, reprezintă o dovadă a rolului jucat de nomazi în armata regelui Pontului. Potrivit aceluiași Appian, din armata monarhului Pontului făceau parte sciții¹⁸⁴, taurii, bastarnii, tracii, sarmații și alte neamuri din zona dunăreană și din zona nord-pontică¹⁸⁵. Faptul că Mithridates VI Eupator s-a pregătit intens de confruntarea cu romanii o dovedesc cuvintele lui Sulla, adresate lui Mithridates: „...i-ai făcut să fie aliați cu tine pe traci, pe sciți și pe sauromați”¹⁸⁶. Este adevărat că Sulla a avut aici în vedere, mai mult ca sigur, aorșii din zona Donului sau siracii din regiunea Kuban¹⁸⁷ care au participat în aceste războaie. Participarea sarmaților nord-pontici în al treilea război mithridatic este atestată de același Appian, care relatează că atunci când a trecut în Europa lui Mithridates „... îi veni război, dintre sauromați, cei regali, iazigii, coralii

¹⁷⁷ Ščukin 1989, p. 71; Grosu 1990, p. 94, 98; Levinschi, Agulnicov 1996-1997, p. 91.

¹⁷⁸ În legătură cu modul și perioada în care au ajuns în teritoriul dintre Dunăre și Tisa, opiniile sunt împărțite. Astfel, Mócsy 1974, p. 37 sugera o legătură între acțiunile lui Cnaeus Cornelius Lentulus și aducerea iazigilor; Wilkes 1983, p. 259 aprecia că iazigii au ajuns în Câmpia Pannonică, fie spre sfârșitul domniei lui Augustus, fie prin anii 17-20 p. Chr.; Dumitrașcu 1993, p. 72-76 consideră că iazigii au venit aici în jurul anului 20 p. Chr. chemați din motive politice de romani; Bichir 1976, p. 209 și Crișan 1977, p. 279 consideră că iazigii pătrund în număr mare în câmpia dintre Dunăre și Tisa în timpul lui Tiberius (cca. anul 20 p. Chr.); Opreanu 1994, p. 194; Opreanu 1998, p. 31 înclină și el spre ideea că iazigii au fost aduși între Dunăre și Tisa cu sprijinul romanilor în jurul anului 20 p. Chr.; Benea 1996, p. 115 este de părerea că iazigii au ajuns în Câmpia Pannonică în urma unei pătrunderi lente, fără amestec roman, în prima jumătate a secolului I p. Chr.; Ščukin 1989, p. 76-77 consideră că iazigii au apărut în Câmpia Pannonică în jurul anului 50 p. Chr. Același autor, în urma unei analize a vestigiilor iazige timpurii, a ajuns la concluzia că acestea¹⁷⁸ Menționarea iazigilor ca aliați a lui Vannius în anul 50 p. Chr. și lipsa vestigiilor iazige mai timpurii de-a doua jumătate a secolului I p. Chr. ne face să credem că aceștia s-au așezat în acest spațiu, cel mai probabil, cu puțin timp înainte de anul 50 p. Chr.

nu sunt mai timpurii de a doua jumătate a secolului I p. Chr.

¹⁷⁹ Menționarea iazigilor ca aliați a lui Vannius în anul 50 p. Chr. și lipsa vestigiilor iazige mai timpurii de-a doua jumătate a secolului I p. Chr. ne face să credem că aceștia s-au așezat în acest spațiu, cel mai probabil, cu puțin timp înainte de anul 50 p. Chr.

¹⁸⁰ După cum am mai menționat, în perioada sarmatică mijlocie orientarea în sectorul nordic predomină în nordul Mării Negre.

¹⁸¹ Rege al Bithiniei între anii 94-74 a. Chr.

¹⁸² Appian, *Mithridates*, 19.

¹⁸³ De fapt este vorba de sarmați.

¹⁸⁴ Este cel mai probabil vorba de sciții târzii din Crimeea.

¹⁸⁵ Appian, *Mithridates*, 15, 53, *apud* Izvoare I, p. 571. Vezi în acest și la Pompeius Trogus, XXXVIII, 3, 6 *apud* Izvoare I, p. 359.

¹⁸⁶ Appian, *Mithridates*, 57, 234, *apud* Izvoare I, p. 571. În traducerea românească apare sarmați.

¹⁸⁷ Marčenko 1996, p. 127 consideră că sauromații, la care face referire Sulla, sunt siraci. Descriind ținuturile de la est de Tanais, Strabon ne vorbește în mai multe locuri ale lucrării despre sarmații aorși și siraci. Astfel, aflăm că aceștia populează ținuturile dintre lacul Maeotis și Marea Caspică și că cei mai nordici sunt aorșii, pe când siracii se întind până în Caucaz (Strabon XI, 2, 1; XI, 5, 7-8). Din același pasaj al **Geografiei** aflăm că: **“Pe vremea când Pharnaces stăpânea Bosporul, Abeacos, regele siracilor, recruta la oaste 20.000 de călăreți, iar Spadines, regele aorșilor, chiar 200.000 mii, în același timp aorșii de pe masiv recrutau chiar și mai mult.”** Acești aorși dominau cea mai mare parte a țărmului populat de caspieni și importau **“...pe cămile marfă indiană și babiloniană procurată de la armeni și de la mezi, (iar) datorită acestei bogății ei purtau podoabe de aur”** (Strabon XI, 5, 8). Astfel, în urma prezentării informațiilor de mai sus, vedem că la Strabon sarmații aorși (de sus și de jos), sunt așezați pe teritoriul dintre Tanais și nordul Mării Caspice, iar la sud de ei sarmații siraci. În aceeași lucrare, în spațiul dintre Tyras (Nistru) și Borysthenes (Nipru), îi așează pe sarmații iazigi și regali, pe când pe cei roxolani îi plasează la vest de Borysthenes (Cf. Fig. 96).

și neamurile trace care locuiesc lângă Istru...”¹⁸⁸. Încheierea unor alianțe cu triburile sarmatice înaintea celui de-al treilea război mithridatic este fixată într-un alt pasaj al operei lui Appian, din care aflăm că atunci când a ajuns în regiunea lacului Maeotis, asupra căruia sunt mulți dinști, Mithridates a făcut cu aceștia schimburi de daruri și a încheiat cu ei alianțe, punând tot acum la cale invadarea Italiei prin Thracia și Macedonia. Pentru întărirea acestei alianțe el și-a dat fiucele sale în căsătorie celor mai puternici dintre ei¹⁸⁹.

Participarea sarmaților la războaiele mithridatice este confirmată arheologic de o serie de tezaure și depozite care au aparținut unor călăreți, descoperite pe întregul spațiu cuprins între Prut și regiunea premontană a Caucazului. Acestei grupe de descoperiri îi sunt caracteristice și anumite categorii de piese: falere, zăbale, psalii, aplici frontale, anumite categorii de vase din bronz și argint, cât și coifuri¹⁹⁰. Răspândirea acestor descoperiri până la Prut conturează teritoriul până unde au ajuns respectivii mercenari. Ținând cont de faptul că Mithridates VI Eupator avea printre aliați, bastarnii, tracii, sciții și avea de partea sa orașele grecești de pe litoralul nord și vest pontic¹⁹¹, este normal ca în spațiul menționat să avem vestigii ce au aparținut călăreților sarmați¹⁹² din armata lui Mithridates, care pregătea o incursiune asupra Romei prin nordul Mării Negre, Thracia și Macedonia. Alături de aceste grupuri de mercenari sarmați în spațiul nord-vest pontic au pătruns, probabil, și mici comunități de sarmați.

Încă un izvor care îi menționează pe sarmați în legătură cu evenimentele din secolul I a. Chr. este **Istoria romană** a lui Dio Cassius. Din paginile acesteia aflăm că în anul 16 a. Chr. consulul L. Tarius Rufus a respins și alungat în stânga Dunării pe sarmații care trecuseră acest fluviu și atacaseră posesiunile romane¹⁹³. Această relatare fixează, în primul rând, una din primele ciocniri dintre sarmați și romani, iar, în al doilea rând, îi menționează pe sarmați în ultimii ani a. Chr. departe spre vest.

Deși destul de vag și fără nici o referire la vreun eveniment important, sarmații sunt menționați și de către Augustus în scurtul rezumat al faptelor sale mai de seamă. Astfel din unul din pasaje aflăm că: **“Prietenia noastră au cerut-o prin solii bastarnii, sciții și regii sarmaților de dincolo și de dincoace de fluviul Tanais...”**¹⁹⁴.

Cert este că informațiile despre sarmați din izvoarele antice de la sfârșitul secolului I a. Chr. fixează o creștere a presiunii sarmaților asupra granițelor estice ale Imperiului, dar și mișcarea foarte rapidă spre vest a acestora. O dovadă în acest sens sunt informațiile furnizate de către Ovidiu care, fiind exilat la Tomis în anii 8-18 p. Chr., îi menționează pe sarmați ca pe o prezență stabilă la Dunărea de Jos. El spune că se află **“într-un ținut aspru printre saramți și geți”** și se plânge că se află într-o regiune înspăimântătoare **“inter Sauromatus... Gietasque”**¹⁹⁵, sau **“Sarmaticis locis”**¹⁹⁶. Ovidiu se teme că va muri aici și sufletul lui va rătăci **“inter Sarmatic... umbros”**¹⁹⁷. Poetul se întreabă dacă sarmații și geții îi vor citi vreodată poeziile¹⁹⁸. În alte versuri, el afirmă că a învățat limba geților și a sarmaților¹⁹⁹. Tot Ovidiu îi amintește pe sarmați și în jurul Tomisului²⁰⁰.

Așadar, pe baza izvoarelor scrise și cele arheologice, se poate vorbi, cu certitudine, despre locuirea sarmaților pe teritoriul nord-pontic de la vest de Don doar din secolul II a. Chr. Bazându-ne pe izvoarele

¹⁸⁸ Appian, *Mithridates*, 69, 293, *apud* Izvoare I, p. 573.

¹⁸⁹ Appian, *Mithridates*, 102.

¹⁹⁰ Vezi în acest sens capitolul V, dar și celelalte, unde sunt analizate aceste categorii de artefacte. Piese similare celor din tezaure și depozite au fost descoperite și în morminte ce au o apartenență sarmatică certă și se datează în prima jumătate a secolului I a. Chr.

¹⁹¹ Cf. în acest sens Ruscu 2002, p. 100-127.

¹⁹² Prezența acestor categorii de piese în unele morminte sarmatice din aceeași perioadă în regiunea de la est de Don și bazinul Kuban, cât și existența unor categorii de piese (psalii cruciforme, cazane, fragmente de lanțuri), caracteristice regiunilor date, ne indică teritoriul de unde sunt o parte dintre acei sarmați ce au lăsat aceste tezaure, depozite sau morminte.

¹⁹³ Cassius Dio LIV, 20, 3.

¹⁹⁴ *Res Gestae...*, V, 31, 51-53, *apud* Izvoare I, p. 269.

¹⁹⁵ Ovidiu, *Tristele*, III, 3, 5-6.

¹⁹⁶ Ovidiu, *Tristele*, IV, 8, 16.

¹⁹⁷ Ovidiu, *Tristele*, III, 3, 63.

¹⁹⁸ Ovidiu, *Tristele*, IV, 1, 94.

¹⁹⁹ Ovidiu, *Tristele*, V, 7, 13.

²⁰⁰ Ovidiu, *Tristele*, V, 7, 13.

literare și epigrafice antice putem afirma cu încredere că aceștia au fost roxolanii și iazigii, care au reușit, într-un timp foarte scurt, să ocupe tot teritoriul cuprins până la Nipru. Așezarea triburilor sarmatice menționate în spațiul sus amintit a făcut ca în cultura lor să apară unele trăsături locale, care o deosebeau de cea a sarmaților din est. Cu toate acestea, topografia și caracterul mormintelor constituie dovezi că această populație a fost, mai degrabă, cel mai vestic component a masivului etnic sarmatic, decât o entitate separată, chiar dacă cultura materială a fost influențată ușor. Dacă acceptăm identificarea mormintelor orientate spre nord cu roxolanii iar spre sud cu iazigii, trebuie spus că, la ora actuală, pe baza numărului descoperirilor, este greu de făcut o delimitare geografică a teritoriilor ocupate de ei în spațiul nord-pontic de la vest de Don. Cu toate acestea este cert că, în ultimele două secole a. Chr., stepele nord-pontice au fost ocupate și locuite, cu precădere de sarmații iazigi și roxolani.

În secolul I a. Chr. sarmații erau vecinii apropiați ai sciților târzii din zona Niprului de Jos care, probabil, pe la mijlocul-a doua jumătate a secolului II a. Chr. din cauza pericolului sarmatic și-au fortificat așezările²⁰¹. Mai mult ca sigur este și faptul că relațiile dintre sciții de pe Nipru și sarmați au avut de-a lungul anilor caractere diferite. Doveditor în acest sens este ajutorul acordat de roxolanii lui Tasios sciților lui Palacos în războiul dus de acesta din urmă cu Chersonesul, dar și faptul că la o serie de așezări sistemul de fortificare a fost ridicat cu întârziere²⁰². Probabil că, tradiția bunicii vecinătăți a cărei baze au fost puse pe vremea lui Tasios și Palacos, a continuat să funcționeze cu unele poticneli. Cu toate acestea, este puțin probabil ca vecinătatea celor două grupuri etnice, care aveau moduri de viață diferite, să fi avut în permanență relații pașnice. În acest sens doveditoare sunt urmele de distrugere violentă în fortificația de la Zolotobalkovsk și încetarea existenței la sfârșitul secolului I a. Chr. a celorla de la Znamensk și Kairsk, sau din prima jumătate a secolului II p. Chr. în fortificațiile de Ljubimovka, Zolotaja Balka și Gavrillovka²⁰³. Probabil că, relațiile populației din așezările fortificate de pe Niprul de Jos și sarmați nu au fost foarte intense²⁰⁴.

Mult mai complexă este problema pătrunderii și așezării sarmaților în Crimeea, cât și cea a relațiilor dintre aceștia și sciții târzii. Asupra problemei în cauză s-au exprimat P. N. Șulc²⁰⁵, T. N. Vysotskaja²⁰⁶ și D. S. Raevskij²⁰⁷. În opinia lor, prima etapă a procesului de așezare și sarmatizare a culturii scitice târzii din Crimeea se datează în secolele II-I a. Chr. și este legată de prezența în Neapolis a unui contingent de roxolani în componența armatei lui Palacos. Principalul argument arheologic adus în sprijinul acestui punct de vedere îl constituie orientarea sudică a unor morminte, înfășurarea defunțiilor în coajă de copaci și existența în unele morminte a unor piese "sarmatice", precum oglinzile cu discul rotund și plat (tip Hazanov VI) și a cataramelor în forma cifrei 8²⁰⁸. Totodată, sprijinindu-se pe argumentul prezenței militare sarmatice, se afirmă că, sarmații au pătruns în Crimeea din zona Donului și stepele nord-pontice²⁰⁹. Un punct de vedere asemănător are A. E. Puzdrovskij care, însă, datează prima etapă a pătrunderii și așezării sarmaților în Crimeea la sfârșitul secolului II – secolul I a. Chr., dar a cărui limită consideră că poate fi extinsă până la începutul secolului I p. Chr.²¹⁰. Tot el este mai prudent atunci când vorbește de căile de pătrundere și teritoriul de unde vin acești sarmați²¹¹. În ultimul timp asupra acestei probleme s-a oprit și A. V. Simonenko care a demonstrat că nu se poate vorbi de o locuire sarmatică în Crimeea înainte de sfârșitul secolului I a. Chr., deoarece în stepele din nordul peninsulei nu sunt morminte sarmatice din secolele II-I a. Chr.²¹². La o concluzie asemănătoare a ajuns și V. M. Zubar' care, în urma analizei celor mai timpurii

morminte sarmatice din sud-vestul și centrul Crimeei, a concluzionat că sarmații încep să se așeze pe teritoriul amintit doar de la sfârșitul secolului I a. Chr.²¹³. Pe lângă toate acestea, A. V. Simonenko a remarcat că piesele considerate ca fiind sarmatice nu sunt vehiculate doar de sarmați, iar răspândirea lor în mediul scitic tâzriu nu este o dovadă a prezenței sarmatice efective în Crimeea²¹⁴. Nu trebuie omis nici faptul că roxolanii veniți în sprijinul lui Palacos, după înfrângerea zdrobitoare suferită, s-au întors, cel mai probabil, înapoi de unde au venit²¹⁵. În sfârșit, continuarea alianței cu Palacos, care a fugit din propria capitală²¹⁶, și cu atât mai mult a prezenței roxolanilor în Neapolis, cucerit de Diophantes, este imposibilă după cum s-a menționat²¹⁷. Rezumând cele expuse mai sus și bazându-ne pe cele mai timpurii morminte sarmatice certe de pe teritoriul Crimeei, credem că la ora actuală nu se poate vorbi de o locuire a sarmaților pe acest teritoriu până la sfârșitul secolului I a. Chr. Singurul lucru care se poate accepta este o prezență, nu foarte îndelungată, în perioada războaielor dintre Chersonesus și sciți. Astfel, pe baza celor mai timpurii morminte sarmatice din tumulii de epoca bronzului, dar și a celorla descoperite în unele necropolele scitice²¹⁸, putem afirma că sarmații s-au așezat în această regiune treptat, s-au amestecat și au conviețuit cu sciții târzii²¹⁹.

În secolul I a. Chr., sarmații, locuitori ai stepelor de la est de Nipru, au început să întreprindă incursiuni asupra fortificațiilor culturii Zarubineck de pe Niprul Mijlociu. O confirmare, în acest sens, este reconstruirea și întărirea sistemelor defensive la o serie de fortificații²²⁰. E. V. Maximov pune acest fenomen pe seama pericolului sarmatic, dar și pe evenimentele legate de campania geto-dacilor de sub conducerea lui Burebista în regiunea nord-vest pontică²²¹. O dovadă a incursiunilor militare sarmatice din secolul I a. Chr., în mediul culturii Zarubineck sunt, foarte probabil, descoperirile de vârfuri de săgeți sarmatice în partea exterioară a valurilor unor fortificații aparținând purtătorilor acestei culturi²²². Cu toate acestea trebuie remarcat că nu a avut loc o stabilire propriu-zisă a sarmaților acolo, dovadă fiind lipsa din regiunea dată a mormintelor acestora din secolul I a. Chr. Mormintele sarmatice apar în arealul culturii Zarubineck doar în secolul I p. Chr.²²³. Totuși, între purtătorii culturii Zarubineck și sarmați s-au stabilit și relații economice de schimb²²⁴, dovadă fiind în acest sens, prezența în câteva morminte sarmatice a vaselor ceramice (Sergeevka T 4 M 17, L'vovo T 1 M 1) și fibulelor (Akkermen I T 11 M 13, Ličkova (T 1 M 1) din mediul acestei culturi. Cert este că teritoriul de bază locuit de sarmați în această perioadă rămâne cel dintre Nipru și Don.

Odată așezați în spațiul nord-pontic sarmații stabilesc relații și cu orașele grecești din zonă, dovadă în acest sens fiind și piesele grecești din cadrul mobilierului funerar al mormintelor. Totodată, ajunși în regiunea nord și nord-vest pontică, sarmații vor intra în contact și cu geto-dacii din teritoriul de la est de Carpați, dar a căror vestigii se întâlnesc și în așezările de la est de Nistru, cum ar fi cele de la Gavrillovka, Zolotaja Balka, Znamenskoe, Ljubimovka, Kozyrka și Olbia, unde avem o prezență geto-dacică atestată arheologic pe parcursul secolelor IV a. Chr. – I p. Chr.²²⁵. În sprijinul existenței

²⁰¹ Cf. Polin 1992, p. 107 sq.; Bylkova 1997, p. 191.

²⁰² Cf. Polin 1992, p. 108. Nu se exclude ca necesitatea ridicării sistemelor de fortificare la unele așezări, ceva mai tâzriu, să fi fost cauzate de războaiele mithridatice (Arheologija USSR 1986, p. 309).

²⁰³ Cf. Polin 1992, p. 108 cu toată bibliografia.

²⁰⁴ Abramova 1962, p. 274-283.

²⁰⁵ Șulc 1971, p. 140-142.

²⁰⁶ Vysotskaja 1972, p. 185.

²⁰⁷ Raevskij 1971, p. 150 sq.

²⁰⁸ Raevskij 1971, p. 148-149.

²⁰⁹ Raevskij 1971, p. 149.

²¹⁰ Puzdrovskij 1989, p. 35; Puzdrovskij 1999, p. 107.

²¹¹ Puzdrovskij 1989, p. 35; Puzdrovskij 1999, p. 107.

²¹² Simonenko 1993, p. 116.

²¹³ Zubar' 1994, p. 23-24.

²¹⁴ Simonenko 1993, p. 116.

²¹⁵ Simonenko 1993, p. 116. Pentru perioada ce a urmat izvoarele nu menționează nici o prezență sarmatică în Neapolis.

²¹⁶ Vinogradov 1987, p. 75.

²¹⁷ Simonenko 1993, p. 116.

²¹⁸ Cf. Bogdanova 1963, p. 95, 108; Guščina 1974, p. 33-34, 44; Guščina 1982, p. 26; Șulc 1971, p. 140; Raevskij 1971, p. 148; Vysotskaja 1972, p. 69-72, 79-85; Puzdrovskij 1989, p. 30-39; Zubar, Savelja 1989, p. 83-92; Puzdrovskij 1999, p. 107.

²¹⁹ Lipsa mormintelor sarmatice în Crimeea înainte de sfârșitul secolului I a. Chr. este explicată și prin aceea că uniunea scitică tâzrie din acest spațiu, ce a atins apogeul său în secolele II-I a. Chr., controla foarte bine stepele Crimeei, nedând posibilitate sarmaților de a pătrunde în ele (Simonenko 1993, p. 112).

²²⁰ Cf. Maximov 1975, p. 192; Maximov 1982, p. 27-28, 41-43.

²²¹ Maximov 1975, p. 192; Maximov 1982, p. 43.

²²² Simonenko, Lobaj 1991, p. 82; Simonenko 1998, p. 159.

²²³ Ščukin 1972, p. 49-52; Ščukin 1989, p. 73-74 cu bibliografie; Maximov 1982; Kubyšev, Pokljac'kyj, Symonenko 1987, p. 56-63.

²²⁴ Cf. Kubyšev, Pokljac'kyj, Symonenko 1987, p. 56-63.

²²⁵ Zlatkovskaja 1955, p. 89-91; Meljukova 1958, p. 76; Meljukova 1969, p. 61-80; Pogrebova 1958, p. 103-247; Vjaz'mitina 1969, p. 119-134; Samoijlova 1985, p. 51-59; Burakov 1976; Marčenko 1974, p. 149-161; Marčenko 1975, p. 70-76; Marčenko 1987a, p. 104-116; Marčenko 1988; Krapivina 1993.

unor relații dintre geto-daci și sarmați pot fi aduse și cele trei perechi de psalii de tip traco-getic (Werner tip VIII)²²⁶ din tezaurul sarmatic de la Antipovka²²⁷, sau oglinda discoidală cu marginea îngroșată și mâner în formă de cui (Hazanov tip IV; Skripkin tip 4.7) din așezarea geto-dacică de la Poiana²²⁸, care a ajuns aici, probabil, prin intermediul sarmaților.

Una din problemele cheie ale chestiunii sarmatice rămâne cea cu privire la perioada așezării sarmaților în dreapta Niprului. Marea majoritate a cercetătorilor atribuie acest eveniment perioadei de la hotarul dintre secolele I a. Chr. – I p. Chr., ori în secolul I p. Chr.²²⁹. Deși cea mai mare parte a mormintelor din regiunea de la vest de Nipru se datează nu mai timpuriu de începutul secolului I p. Chr., este greșit să considerăm așezarea sarmaților la vest de acest fluviu, după cum s-a mai remarcat²³⁰, ca un eveniment concomitent. Mai mult ca sigur că numărul mare de morminte din secolul I p. Chr. indică o locuire permanentă a sarmaților pe acest teritoriu, însă trebuie admis și că începutul așezării acestora la vest de Nipru trebuie plasată într-o perioadă mai timpurie²³¹.

Încă la începutul anilor '90 ai secolului XX, încercând să lămurească problema pătrunderii sarmaților la vest de Nipru, A. V. Simonenko a delimitat două etape ale acestui proces: primei îi sunt caracteristice incursiunile episodice în dreapta Niprului, pe parcursul secolelor II-I a. Chr., iar celei de-a doua, care începe la sfârșitul secolului I a. Chr., îi este caracteristică așezarea masivă a sarmaților la vest de acest fluviu²³².

Astfel, se poate conchide, cu deplin teimei, că în secolul I a. Chr. sarmații au ocupat în totalitate stepele dintre Don și Nipru, de unde episodic pătrundeau în dreapta Niprului, atacau locuitorii fortificațiilor culturii Zarubineck și atingeau, în urma incursiunilor, Dunărea de Jos. Destrămarea regatului lui Burebista, curând după moartea acestuia (44 a. Chr.), și înfrângerea suferită de către geto-daci și bastarni în fața romanilor în anul 28 a. Chr. au contribuit la ocuparea mult mai ușoară a acestei regiuni de către sarmați²³³, dar și a celei de la vest de Nistru²³⁴.

Astfel, după cum am menționat, în anul 16 a. Chr., sarmații trec Dunărea, de unde sunt respinși și alungați de către armata romană condusă de consulul L. Tarius Rufus²³⁵. Formarea provinciei Moesia în primii ani ai secolului I p. Chr. și apropierea limesului roman i-a atras pe sarmați. Cassius Dio menționează că, în perioada revoltei din Pannonia și Dalmația, A. Caecina Severus²³⁶, comandantul armatei romane din Moesia, care lupta în anul 6 p. Chr. împotriva ilirilor și pannonilor, **“s-a reîntors în Moesia, unde năvăliseră dacii și sarmații”**²³⁷. La rândul său, Florus, referindu-se la evenimentele din primii ani ai secolului I p. Chr.²³⁸, relatează că a avut loc o campanie militară romană condusă de Cn. Cornelius Lentulus²³⁹ împotriva sarmaților la Dunăre²⁴⁰. Prezența sarmaților la Dunărea de Jos și pericolul permanent din partea acestora la începutul secolului I p. Chr. este menționat de

²²⁶ Werner 1988, p. 48-51.

²²⁷ Guščina 1961, p. 246, fig. 3/6-8; Raev, Simonenko, Trejster 1990, p.126; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 476, fig. 8/3-6, 9.

²²⁸ Teodor, Nicu, Țau 1999, p. 30-31, 80, fig. 19; Bârcă 2002, p. 114, fig. 13.

²²⁹ Arheologija URSS 1971, p. 124.

²³⁰ Simonenko, Lobaj 1991, p. 82.

²³¹ Simoneko, Lobaj 1991, p. 82.

²³² Simoneko, Lobaj 1991, p. 82.

²³³ Titus Livius, *Periochae*, CXXXIV; Florus, *Bellum Moesicum*, II, 26, 13-15, *apud* Izvoare I, p. 525; Cassius Dio LI, 23, 2; LI, 24, 1-4.

²³⁴ O confirmare în acest sens este M 4 de la Holmskoe, care se datează cândva în a doua jumătate a secolului I a. Chr. (Cf. pentru acest mormânt Gudkova, Fokeev 1984, p. 8-10, 21, 23-24, fig. 2; Grosu 1990, p. 40-41; Grosu 1995, p. 157-158; Bichir 1993, p. 161; Dzygovs'kyj 1993, p. 70-71, 201).

²³⁵ Cassius Dio LIV, 20, 3.

²³⁶ Primul *legatus Augusti pro praetore* al Moesiei cunoscut (Cassius Dio LV, 29, 3).

²³⁷ Cassius Dio LV, 30, 4.

²³⁸ Nu se știe exact anul când a avut loc evenimentul.

²³⁹ Cnaeus Cornelius Lentulus general roman care a fost consul în anul 14 a. Chr., proconsul al Asiei 2/1 a. Chr. și apoi guvernator al Illyricumului. A condus celebra campanie împotriva dacilor (Cf. Tacitus, *Anale*, IV, 44; *Res Gestae...*, V, 30, 47-49, *apud* Izvoare I, p. 269; Florus, *Bellum Dacicum*, II, 28, 19, *apud* Izvoare I, p. 527).

²⁴⁰ Florus, *Bellum Sarmaticum*, II, 29, 20, *apud* Izvoare I, p. 527.

Ovidiu²⁴¹. Informațiile acestor autori despre sarmați sunt deosebit de importante deoarece dovedesc, odată în plus, că la începutul secolului I p. Chr. ei atinseseră zona gurilor Dunării, de unde organizau incursiuni în teritoriile romane.

În concluzie, dorim să menționăm că perioada sarmatică timpurie din nordul Mării Negre a pus bazele formării Sarmației Europene, care a avut loc în câteva etape și nu reprezintă, în sine, o acțiune de scurtă durată, ci un proces îndelungat și multilateral²⁴². Analiza vestigiilor sarmatice timpurii din regiunea analizată ne-a arătat netemeinicia încercărilor de a atribui așezarea sarmaților în spațiul de la vest de Don încă din secolele IV-III a. Chr. De altfel, în regiunea cuprinsă între Don și Nistru, cu excepția mormântului de la Uškalka, care se datează în secolele IV-III a. Chr. și este, probabil, sauromatic cu elemente sarmatice timpurii²⁴³, nu avem nici un complex sarmatic care să poată fi datat cu certitudine mai repede de secolul II a. Chr.

²⁴¹ Cf. Ovidiu, *Tristele*, I, 5, 62, I, 8, 40, II, 198, III, 3, 6, III, 3, 63, III, 10, 5, III, 10, 34, IV, 1, 94, IV, 8, 15-16, IV, 10, 109-110, V, 1, 13, V, 7, 13, V, 7, 56, V, 12, 58; *Ponticele*, I, 2, 45, I, 2, 58, I, 2, 77, I, 2, 112, I, 3, 59-60, I, 5, 49-50.

²⁴² Simonenko, Lobaj 1991, p. 83.

²⁴³ Acest mormânt reprezintă, cel mai probabil, o dovadă a contactelor etno-culturale dintre sciți și sauromați.

IX. CONSIDERAȚII FINALE

Interpretarea și analiza tuturor izvoarelor legate de sarmații timpurii din regiunea nord-pontică a permis efectuarea unor precizări asupra problemei așezării lor în spațiul menționat, dar și a celei legate de stabilirea caracterului pătrunderii lor în această regiune, precum și dinamica relațiilor cu lumea înconjurătoare. Mai mult decât atât, sistematizarea și analiza detaliată a tuturor categoriilor de material arheologic a înlesnit alcătuirea unei imagini complete asupra culturii materiale a sarmaților timpurii din spațiul cercetat.

Astfel, analiza complexă a izvoarelor arheologice, literare și epigrafice, a vestigiilor sarmatice timpurii din teritoriul nord-pontic permite elaborarea unor concluzii.

Pătrunderea sarmaților pe teritoriul de la vest de Don a început încă din secolul III a. Chr. și a constat în incursiuni de jaf, iar ocuparea și stabilirea efectivă în acest spațiu a avut loc doar din secolul II a. Chr. În secolul I a. Chr. sarmații stăpâneau deja tot teritoriul cuprins între Don și Nipru. Pe parcursul aceluiași secol ei au pătruns în spațiul de la vest de Bug, pe care l-au ocupat definitiv la sfârșitul secolului I a. Chr. și prima jumătate a secolului I p. Chr.

Așadar, data de început a culturii sarmatice timpurii în spațiul nord-pontic se plasează în secolul II a. Chr., iar finalul la sfârșitul secolului I a. Chr. Ocuparea regiunii nord-pontice de către sarmați, anume începând cu secolul II a. Chr., nu este nicidecum întâmplătoare ci, este în strânsă legătură cu evenimentele care au avut loc în stepele eurasiene în secolul II a. Chr.

În intervalul cronologic cuprins între cele două limite sarmații au ocupat tot spațiul cuprins între Don și Nipru, unde s-a format cultura sarmatică timpurie din nordul Mării Negre. Granița cronologică superioară a acestei culturi durează până la finele secolului I a. Chr. la fel ca pe întregul teritoriu locuit de sarmați.

***

Mormintele descoperite se întind pe un spațiu cuprins, cu două excepții, între fluviile Nipru și Don și sunt preponderent înmormântări în tumuli de epoci mai vechi. Marea majoritate a lor au groapa funerară de formă dreptunghiulară, dar sunt și câteva care au și altfel de forme, inclusiv o înmormântare în catacombă. În ceea ce privește amenajarea mormintelor aceasta nu se deosebește de restul teritoriului locuit de sarmați de-a lungul timpului.

Orientarea predominantă a defuncțiilor este cea cu capul spre nord urmată de cea cu capul orientat spre sud, iar cea mai răspândită poziție a corpurilor în morminte era cea culcată pe spate cu mâinile și picioarele întinse.

La fel ca și în restul teritoriului locuit de sarmați și în cadrul mormintelor analizate sunt prezente resturile ofrandei animale reprezentate în cea mai mare parte de oase de oaie și berbec.

Mobilierul funerar constă din arme, piese de podoabă și vestimentație, vase ceramice modelate cu mâna sau la roată, obiecte de uz casnic și gospodăresc, piese de harnașament, ofrande, însoțitori etc., care, în mare parte, sunt obișnuite pentru mormintele sarmatice.

***

Dacă despre ritul și unele aspecte ale ritualului funerar al sauromato-sarmaților avem suficiente date provenite din sursele arheologice, nu putem afirma același lucru despre cunoștințele care există la ora actuală vizavi de religia și cultele sarmaților. De altfel, dacă nivelul relațiilor sociale la unele dintre triburile sarmatice, așezate în stepele Eurasiene, au putut să difere, atunci ideile religioase și cultele au fost aproape unitare. Astfel, pentru aprecierea lor noi nu dispunem de izvoare literare, care sunt cele mai informative asupra acestor probleme.

Ținându-se cont de faptul că sarmații sunt o populație de origine iraniană, cât și de tradiția istorică și culturală, caracteristică comunităților indo-europene, religia lor este comparată cu cea a

sciților și a altor populații iraniene¹. Pe de altă parte, se presupune că panteonul zeităților triburilor sauromate și sarmate din sudul Munților Urali a fost mai apropiat de cel al saco-masageților decât de cel al sciților². Totuși, această ipoteză nu respinge posibilitatea de a compara și, parțial, de a reconstitui practicile și ideile religioase ale sarmaților.

Singurul zeu la care se face referire atunci când este descris un ritual al sarmaților avem în opera lui Ammianus Marcellinus, care ne relatează, atunci când ne vorbește despre alani, că **“nu se vede la ei vreun templu sau altar, nu se poate zări în nici o parte vreun acoperiș de clădire și, după obiceiul barbar, înfig o sabie în pământ și o adoră ca pe Marte stăpânul regiunilor pe care le parcurg în toate direcțiile”**³. În ceea ce privește ale practici religioase trebuie spus că pe baza materialelor arheologice s-a stabilit existența la sarmați a cultului focului și al calului⁴. Cea mai răspândită și obișnuită formă a manifestării cultului focului în ritul funerar sunt resturile rugurilor din tumuli, de lângă morminte sau din ele, sau de deasupra acestora. Ca simboluri ale focului, se consideră că au servit și bucățile de realgar, ocră, sulf și toate substanțele de culoare albă - cretă, var, lut alb⁵. De acest cult sunt legate și afumătorile, frecvente în mormintele de femei, pe care sunt, nu rareori, ornamente solare⁶. Probabil, anume femeile ca păstrătoare a căminului îndeplineau ritualul focului. Rolul femeii ca slujitoare a acestui cult este oglindit și de multiplele amulete, bucăți de realgar, urmele de vopsea roșie etc.⁸. În ceea ce privește cultul calului trebuie spus că pe lângă datele arheologice care îl atestă⁹ există și o menționare în opera lui Pausanias din care aflăm că: **“De cai nu se folosesc numai la războaie ci și la sacrificii pe care le aduc zeilor băștinași...”**¹⁰. Se consideră că un loc aparte la sarmați l-a avut, ca și la celelalte popoare iraniene, cultul soarelui¹¹. Reprezentarea acestui zeu și a simbolului lui apare pe câteva plăcuțe din aur, pe piepteni sarmatici din os¹², și pe o faleră din argint aurit din tezaurul de la Fedulov¹³. De altfel, simbolurile solare nu rareori sunt reprezentate pe falerele și aplicile de harnașament sarmatice¹⁴. Un loc important l-a jucat la sarmați cultul morților și al vieții de dincolo. Doveditor în acest sens este atât amenajarea construcțiilor funerare, care uneori amintesc locuințele nomazilor, cât și aprovizionarea defunctului cu mobilier funerar, puțin numeros sau abundent (în funcție de poziția pe care a avut-o defunctul în viață), care reflecta uneori și activitatea acestuia în viață, inclusiv cea socială¹⁵. Unele date indirecte din izvoarele literare permit să se vorbească despre venerarea zeilor ce locuiau în apele marilor râuri și lacuri pe care le întruchipau, și lângă care trăiau sarmații¹⁶.

***

Cele două depozite conțin piese de bronz și fier, iar tezaurele (5), în cea mai mare parte a lor, au piese realizate din argint și bronz. Unele dintre ele au, însă, în componența lor și piese din fier. Inventarul acestor complexe constă din piese de harnașament (falere, zăbale, psalii, aplici frontale,

¹ Abaev 1962, p. 447.

² Smirnov 1964, p. 251.

³ Pentru discuțiile și opiniile existente vizavi de religia și practicile religioase la sauromato-sarmaților vezi Abaev 1962; Smirnov 1964, p. 247-256; Kostenko 1980, p. 83-86; Arheologija USSR 1986, p. 221; Arheologija SSSR 1989, p. 209 sqq.

⁴ Ammianus Marcellinus XXXI, 2, 23.

⁵ Cf. Smirnov 1964, p. 251-252; Smirnov 1973, p. 166-179; Smirnov 1975a, p. 155-159; Kostenko 1980, p. 83-86; Arheologija USSR 1986, p. 221; Arheologija SSSR 1989, p. 210.

⁶ Arheologija SSSR 1989, p. 211.

⁷ Cf. Smirnov 1973, 167; Smirnov 1975a, p. 155-159; Arheologija USSR 1986, p. 221.

⁸ Arheologija USSR 1986, p. 221.

⁹ Cf. Kostenko 1980, p. 83-86; Arheologija USSR 1986, p. 221; Arheologija SSSR 1989, p. 211 cu toată bibliografia.

¹⁰ Pausanias I, 21, 8.

¹¹ Cf. Smirnov 1964, p. 250-251; Arheologija USSR 1986, p. 221.

¹² Arheologija USSR 1986, p. 221.

¹³ Zaseckaja 1965, p. 30-31, fig. 3.

¹⁴ Despre posibilitatea existenței unei legături între cultul focului și cel al soarelui a discutat K. F. Smirnov când compară ideile religioase ale sauromaților cu cele ale saco-masageților (Smirnov 1964, p. 250-255; Smirnov 1975a, p. 155, 156).

¹⁵ Arheologija USSR 1986, p. 221; Arheologija SSSR 1989, p. 211 sq.

¹⁶ Cf. Smirnov 1964, p. 250; Arheologija USSR 1986, p. 221.

aplici), iar în două cazuri sunt și arme, piese de podoabă și vestimentație, vase de bronz sau de argint. În două cazuri au fost descoperite fragmente de lanțuri din verigi de bronz. Acest din urmă ritual este cunoscut doar în mediul meoșilor și sarmaților din nordul Caucazului.

Aceste tezaure și depozite au aparținut, în cea mai mare parte, unor călăreți sarmați mercenari în armata lui Mithridates Eupator, care s-au aflat o perioadă scurtă de timp, în prima jumătate a secolului I a. Chr., în nordul și nord-vestul Mării Negre.

***

Materialul arheologic constă din vase ceramice modelate cu mâna sau la roată, vase din bronz și argint, unelte, piese de podoabă și vestimentație, obiecte de toaletă, arme cât și piese de harnașament. Aceste categorii de artefacte definesc, în cea mai mare parte, ocupațiile și meșteșugurile practicate de sarmați, gradul de dezvoltare economică la care se aflau și relațiile comerciale pe care le aveau cu alte populații din ținuturile mai îndepărtate sau din imediata vecinătate. Unele categorii de materiale reflectă și preferințele pentru ținuta vestimentară și podoabe atât a populației de rând, cât și a aristocrației.

Din punct de vedere al tehnicii de confecționare, vasele ceramice din mormintele cercetate sunt modelate cu mâna și la roată, iar din punct de vedere al funcționalității și formei sunt de mai multe categorii (vase pentru prepararea și păstrarea hranei; vase pentru consumarea hranei; vase pentru păstrarea, turnarea și consumarea lichidelor; vase pentru băut; recipiente pentru păstrarea unguentelor și parfumurilor; vase utilizate ritual).

Chiar dacă erau nomazi, nevoile casnice și gospodărești au impus sarmaților achiziționarea sau confecționarea unei game, mai mult sau mai puțin variate, de vase ceramice. Această situație este caracteristică și pentru mediul sarmatic analizat unde recipientele ceramice au fost descoperite în mai mult de jumătate din descoperirile aparținând acestora. Cea mai numeroasă grupă este reprezentată de vasele modelate cu mâna. În 23 de cazuri, acestea sunt produse sarmatice, iar în patru cazuri sunt de import. Dintre acestea din urmă, două sunt de factură scitică, iar celelalte două sunt importuri din mediul culturii Zarubineck. În doar două din cele 39 de cazuri în care au fost descoperite vase ceramice, erau vase modelate cu mâna și la roată. Acestea din urmă sunt în totalitate importuri, iar cele mai numeroase dintre ele sunt cămile. Celelalte categorii sunt reprezentate doar de câte un exemplar sau două.

Observațiile preliminare permit să afirmăm cu certitudine că, în mediul sarmatic timpuriu din spațiul nord-pontic de la vest de Don, la fel ca și în cel de la est de acest fluviu, predomină vasele ceramice modelate cu mâna. Ele prezintă un repertoriu sărac de forme și sunt foarte rudimentare. Situația menționată se datorează faptului că sarmații erau un popor nomad care aveau un nivel scăzut de dezvoltare al acestui meșteșug și nu cunoșteau roata olarului. O confirmare în acest sens este și faptul că în patru cazuri, vasele modelate cu mâna sunt importuri din mediul scitic și al culturii Zarubineck, iar cele lucrate la roată sunt în totalitate importuri din lumea elenistică. Alături de acestea există o și serie de vase modelate cu mâna (căni), care imită vase similare lucrate la roată. În sfârșit, vasele ceramice modelate la roată din mormintele sarmatice timpurii din teritoriul de la vest de Don reprezintă un procent mai mare decât în cel din de la est de acest fluviu.

Obiectele de podoabă și vestimentație (brățări, cercei, inele, aplici, pandantive, fibule, cataramă și mărgel) ilustrează pentru această perioadă și spațiu o varietate tipologică restrânsă. Unele dintre ele nu au cunoscut o răspândire generală în lumea sarmatică timpurie, iar o mare parte a lor au constituit importuri din spațiile culturale vecine.

O serie de piese au o încadrare cronologică largă (brățările de tipul I-II, cerceii de tipul III-IV, inelele de tipul I etc.) și sunt reprezentate doar printr-o descoperire sau două, dar se întâlnesc și dintr-acelea care se datează într-un interval de timp scurt (cerceii de tipul I-II). O datare restrânsă au și fibulele, reprezentate de 23 de exemplare, a opt tipuri, din 19 morminte și două descoperiri izolate. Cele mai numeroase sunt fibulele filiforme de schemă Latène mijlociu de tipul Kostrzewski B (tipul I), urmate de cele de tip Neapolis (tipul V) și în formă de disc sau ovale (tipul VII). De câte două exemplare sunt reprezentate fibulele de schemă Latène mijlociu de tipul Kostrzewski H (tipul II) și cu piciorul lamelar sau lanceolat (tipul IV). De câte un singur exemplar sunt reprezentate fibulele de schemă Latène mijlociu (tipul III) și cele filiforme de tip Latène târziu (tipul VI și VIII).

Numărul acestei categorii de obiecte în mormintele studiate este mult mai mare decât în spațiul de la est de Don, unde, pentru perioada analizată, numărul fibulelor este mult mai mic. Situația menționată se explică prin faptul că teritoriul de la vest de Don este mai apropiat de spațiile culturale unde aceste artefacte erau produse și utilizate pe o scară mai largă, iar în al doilea rând prin contactele mult mai ample și mai strânse care s-au creat între orașele grecești, sciții târzii, purtătorii culturii Zarubineck, bastarni și geto-daci pe de o parte și sarmații din nordul Mării Negre, pe de altă parte.

În ansamblu se poate remarca o predilecție pentru fibule și mărgel. Cerceii, brățările și pandantivele sunt utilizate în această perioadă în mai mică măsură comparativ cu perioada sarmatică mijlocie. Din punct de vedere tipologic, la nivelul pieselor de podoabă și vestimentație, se poate constata, cu excepția fibulelor și mărgelilor, o varietate destul de redusă. Marea majoritate a acestor piese au constituit importuri din mediile culturale vecine.

Oglinzile deși nu prezintă o varietate tipologică mare, aparțin tipurilor care au fost utilizate într-o anumită perioadă de timp pe întregul spațiu locuit de sarmați. În număr de 17, ele sunt de patru tipuri diferite și au o încadrare cronologică largă. Analiza lor ne-a permis să constatăm că cele cu discul rotund și plat (tipul III) și cele cu bordură verticală sau oblică pe margine (tipul IV) se întâlnesc cu o frecvență mai mare sau mai mică în mormintele sarmatice din perioada timpurie din spațiul locuit de ei, fiind continuatoarele tradiției culturii sauromatică. Pe de altă parte, oglinzile cu marginea îngroșată și mâner în formă de cui (tipul I) și cele cu marginea îngroșată și mâner atașat (tipul II) sunt caracteristice în intervalul cronologic dintre secolele III-I a. Chr., iar cele de tipul III au cea mai mare durată de utilizare pe întregul spațiu locuit de sarmați. Varietatea tipologică a oglinzilor din mormintele sarmatice timpurii din zona de la vest de Don este mult mai mică decât în cel de la est de acest fluviu. Situația dată este, totuși, una normală în condițiile în care numărul vestigiilor sarmatice timpurii din regiunea de la vest de Don nu este numeros, iar imensul teritoriu de la estul acestui fluviu este leagănul culturii sarmatice.

Vasele din argint sunt reprezentate de patru cupe elenistice din argint purtând numele generic de *mastoi*, care se datează în perioada secolelor II-I a. Chr., iar cele din bronz de două cazane și o situlă. Cazanele aparțin unui tip bine cunoscut, care se datează în secolele I a. Chr. – I p. Chr. (cu precădere în cel din urmă), fiind descoperite preponderent în stepele din regiunea Kuban, Donul de Jos și mai rar în zona Volgăi. În ceea ce privește situla, aceasta are o serie de analogii similare pe o arie extinsă, cuprinzând practic tot teritoriul Europei.

Un loc aparte îl ocupă armamentul. Cel ofensiv este reprezentat de spade și pumnale cu mânerul terminat în semilună (tipul I), cu mânerul terminat în inel (tipul II) și cu mâner simplu (tipul III). La acestea se adaugă vârfuri de săgeți din bronz și fier, de șase tipuri și vârfuri de lance tot de șase tipuri. Armamentul defensiv și echipamentul militar este reprezentat de câteva coifuri de import de tipul Montefortino A-B, un scut de la care s-a păstrat suprafața fragmentară din fier și plăcuțe din fier de la armuri (Bulahovka, Melitopol).

Coifurile, deși sunt produse mai timpurii, au ajuns, cel mai probabil, în stepele nord-pontice fie ca pradă de război, în urma participării sarmaților la campaniile militare ale lui Mithridates Eupator împotriva provinciilor romane din Asia și Galatia, fie prin achiziționarea lor de către sarmați direct de la celți, când aceștia s-au aflat în regiune. De altfel, cea mai mare parte a coifurilor etrusco-italice și celtice descoperite în spațiul cuprins între Caucaz și gurile Dunării provin cu certitudine din cadrul unor descoperiri mult mai târzii decât perioada lor de producție.

Nu sunt numeroase nici piesele de harnașament reprezentate de zăbale din două bare de fier cu capetele îndoite circular cu și fără verigi la capete, psalii arcuite în forma literei C, psalii cruciforme, falere, aplici frontale și aplici.

Zăbalele din fier au fost folosite în primul rând pentru caii de călărit și nu pentru aceia de tracțiune, care nu aveau neapărată nevoie de zăbale metalice. Forma muștiucurilor în secțiune, dimensiunile zăbalelor, cât și faptul că sarmații au fost o populație de călăreți nomazi pentru care calul a fost animalul principal de utilizare susțin, pe deplin, afirmația de mai sus. Mai mult decât atât, pe baza dimensiunilor zăbalelor se mai poate spune că talia cailor era mare.

De un interes special sunt psaliile cruciforme, răspândite aproape exclusiv în regiunea Kuban, unde au fost utilizate în special de către sarmați și meoși. Existența acestora în zone îndepărtate de

regiunea Kuban indică prezența unor grupuri de sarmați din regiunea amintită în zona nord și nord-vest pontică. Edificatoare în acest sens este și componența complexelor din care fac parte psaliile cruciforme, cât și asemănarea inventarelor lor cu cele sarmatice din bazinul Kuban.

În ceea ce privește falerele, acestea au fost utilizate de către sarmați ca aplici de harnașament, deși în lumea elenistică și romană au fost utilizate cu precădere în ansambluri vestimentare, dar și în alte scopuri.

Piese de harnașament, din cadrul vestigiilor analizate ilustrează o varietate tipologică nu prea mare. De altfel, obiectele aparținând acestei categorii nu sunt, cu anumite excepții, foarte numeroase nici în restul lumii sarmatice din secolele II-I a. Chr.

O parte dintre ele au o încadrare cronologică largă și sunt reprezentate de un număr mic. Printre ele se numără atât zăbalele, cât și psaliile aparținând ambelor tipuri. O datare ceva mai restrânsă au aplicile frontale (provin din patru descoperiri) și falerele din argint și bronz (sunt prezente în șapte din cele zece descoperiri sarmatice în care apar piese de harnașament).

În ansamblu se poate remarca că cele mai numeroase sunt falerele urmate de aplici, psalii, aplici frontale și zăbale. În trei cazuri, piesele de harnașament provin din morminte distruse (Balakleja, Bulahovka, Kvașino), în cinci din tezaure (Jančokrak, Klimenkovka, Starobel'sk, Taganrog, Velikoploskoe), iar în două din depozite descoperite în mantaua unor tumuli (Novovasil'evka, Snigirevka).

În ceea ce privește asocierea în inventare a pieselor de harnașament se poate remarca prezența alături de ele (de la caz la caz) a armamentului, a vaselor de bronz (cazane) și argint (cupe conice și emisferice), cât și a pieselor de podoabă și vestimentație.

Cert este că, toate descoperirile cu piese de harnașament, unele cu o valoare foarte mare (falerele) cât și asocierea în inventare între ele, dar și cu arme, piese de podoabă și vestimentație, vase de bronz și argint permit afirmația că ele au aparținut unor călăreți sarmați, care, cel mai probabil, reprezentau aristocrația sarmaților. Totodată, existența unui număr mare de descoperiri cu astfel de piese în mediul sarmatic de la est de Don și regiunea Kuban, cât și faptul că topografia acestora corespunde cu cea a coifurilor etrusco-italice, dar nu numai, din întregul spațiu nord-pontic, uneori ele fiind descoperite împreună, ne sugerează că o mare parte dintre aceste descoperiri se datează, cel mai probabil, în epoca lui Mithridates VI Eupator.

***

La fel ca și în spațiul de la est de Don și în regiunea nord-pontică de la vest de acest fluviu sarmații aveau ca principala ocupație creșterea extensivă a animalelor și duceau o viață nomadă¹⁷.

¹⁷ Nomadismul este un topos, care a fost conceput inițial pentru sciți, și care va fi aplicat și sarmaților ca o trăsătură primară a acestora. Dominația ideologiei pastorale asupra ideologiilor "barbarului" a rămas o temă constantă în textele literare clasice despre nomazi. Ele par de asemenea să fi surclasat orice investigație empirică a popoarelor barbare; lumea reală era făcută să se conformeze unei polarități mentale nete. Nomazii sunt caracterizați prin trăsături care sunt diametral opuse decât cele care-l marchează pe omul civilizat. Obiceiurile lor sunt barbare, nu au cetate, mai rău, nu au polis, nu au case stabile (*oikoi*), care erau chiar baza societății civilizate (conform viziunii grecești a lumii). Foarte logic, atunci, sunt de asemenea descriși ca fără de stat, fără conducători constituți proprii-ziși, fără un sistem de justiție sau un cod de legi (Shaw 1982-1983, p. 24). Ostilitatea față de lumea nomadă s-a născut în principal din aparenta separare dintre societățile nomade și sedentare în două compartimente polarizate și izolate taxonomic, unde economiile sau "tipurile umane" nu se amestecă niciodată sau nu au nici o interacțiune dinamică. 2. nomadul este văzut ca ultimul tip uman de barbar, opus în mod direct agriculturii sedentare "civilizate" (Shaw 1982-1983, p. 5-6). Această discuție a fost pusă în circulație de Herodot care e printre primii care descrie populațiile nord-pontice, îndeosebi sciții, ca păstori nomazi – drept trăsătura lor de bază - ceea ce va contribui la fixarea și perpetuarea acestui clișeu. P. Briant clasicist ce a știut să supună criticii informațiile (și prejudecățile) culturii grecești, elenistice și romane despre (și contra) populațiilor nomade, a recunoscut că e vorba de oameni care nu sunt "în afara legii" și în afara civilizației, ci, în schimb, posesori ai propriilor lor forme de civilizație și norme de conviețuire (Levi 1989, p. 13). Pentru P. Briant, izvoarele clasice, mai ales grecești, care ne vorbesc cu deznădejde despre anumiți nomazi, considerați tâlhari și în afara legii, despre obiceiurile lor alimentare și funerare, și consideră ciudate credințele lor religioase, sunt vizate de evidente prejudecăți despre propria presupusă și lăudată superioritate culturală (Levi 1989, p. 33).

Judecând după resturile osteologice se poate spune că ei creșteau în special oi și cai. Situația dată se explică prin faptul că aceste animale suportau mult mai bine mutarea frecventă dintr-un loc în altul fără să piardă din greutate și vitalitate. Mai mult decât atât, caii sunt capabili să-și obțină hrana (nutreț) de sub zăpadă prin scormonirea și ruperea cu copitele. Componența turmelor corespunde, de altfel, cu modul destul de mobil al tipului de viață nomad, când toată populația se deplasa împreună cu turma, oprindu-se doar pentru a ierna¹⁸.

De altfel, modul de viață nomad al sarmaților este menționat și de unii autori antici ca: Strabon¹⁹, Pomponius Mela²⁰, Tacitus²¹ și Ammianus Marcellinus²². În același timp, calul apare ca instrument și simbol al acestei mobilități neîncetate²³.

În ceea ce privește sedentarizarea sarmaților trebuie spus că despre acest fenomen nu se poate vorbi pentru ultimele secole a. Chr., atât pentru spațiul nord-pontic de la vest de Don, cât și pentru cel de la est de acest fluviu²⁴. Cu toate acestea nu este exclus ca un număr mic dintre ei să se fi ocupat cu agricultura. De altfel, Strabon atunci când enumără triburile care locuiesc la est de Istru ne relatează că doar puțini dintre ei se îndeletnicesc cu agricultura²⁵.

Pe lângă ocupația de bază la sarmații din spațiul și perioada analizată un loc bine stabilit, la fel ca și în întreaga lume sarmatică, îl ocupau meșteșugurile tradiționale pentru societatea crescătorilor nomazi de animale: confecționarea armelor, prelucrarea pieilor etc. Descoperirea fusaiolilor în mormintele de femei constituie o dovadă a torsului și țesutului în mediul casnic. Fără îndoială, femeile sarmate împâsleau fetru (pâslă), brodau, împleteau, confecționau îmbrăcăminte și prelucrau pielea și alte produse rezultate din creșterea animalelor, deși rămășițe ale acestora nu s-au prea păstrat. Printre ocupațiile sarmaților mai pot fi adăugate cele precum prelucrarea osului sau a lemnului. Un meșteșug practicat a fost modelarea cu mâna a vaselor ceramice, care, judecând după calitatea sa, au fost produse în mediul casnic²⁶. Tocmai de aceia vasele modelate cu mâna poartă pecetea locală nu numai în limitele marilor regiuni, dar și în cele mai mici, iar uneori chiar și în aceiași necropolă²⁷. Mai mult decât atât, ținând cont de modul de viață nomad este greu de presupus la aceștia existența unui meșteșug dezvoltat

¹⁸ Urmele iernării sarmaților în anumite locuri au fost surprinse arheologic în bazinul râului Severskij Doneț, interfluviul Orel-Samara și valea râului Molochnaja (Arheologija USSR 1986, p. 216).

¹⁹ "...își au locuințele în care..." (Strabon VII, 2, 4); "...duc traiul în care" (VII, 3, 2); "Corturile nomazilor, făcute din pâslă, sunt bine fixate pe carele unde ei își petrec viața. În jurul corturilor se află turmele, al căror lapte ei îl folosesc drept hrană, făcând din acesta și brânză, iar carnea animalelor o mănâncă. Ei le urmează la pășune, schimbând mereu locurile, după cum au iarbă. În timpul iernii stau prin mlaștinile de lângă Lacul Meotic, iar vara în câmpii (VII, 3, 17).

²⁰ "Ei nu locuiesc în orașe și nici nu au locuințe statornice. Când îi atrag într-un loc pășunile, când urmăresc un dușman sau când fug de el, târâsc cu ei toate lucrurile lor astfel locuiesc întotdeauna în tabere" (Pomponius Mela, *De chorographia*, III, 4, 34, apud Izvoare I, p. 393).

²¹ Tacitus, *Germania*, 46, 2.

²² Ammianus Marcellinus scrie despre alani, costoboci și nenumăratele neamuri scitice (de fapt este vorba despre o confuzie a sarmaților cu sciții cum adesea este întâlnită la autorii antici (Cf. în acest sens Dauge 1981, p. 133, nota 19)), care se întind pe teritorii nesfârșite, că doar o mică parte dintre ei cultivă ogoarele și că toți ceilalți cutreieră prin vastele pustietăți, necunoscând nici plugul, nici semănatul și trăind primitiv ca fiarele. Tot el relatează că: "își pun în căruțele acoperite cu scoarță de copac familia, puțină mobilă și câteva lucruri rudimentare pe care le au ei și, când găsesc de cuviință, pleacă în altă parte cu căruțele" (Ammianus Marcellinus, XXII, 8, 42).

²³ Dauge 1981, p. 621-622.

²⁴ În primele secole p. Chr., unii sarmați au trecut la modul sedentar de viață, practicând agricultura. Acest proces, ce a început încă în perioada sarmatică timpurie, a avut loc în zona Donului de Jos și regiunea Kuban fapt confirmat de datele arheologice (Arheologija USSR 1986, p. 216; Arheologija SSSR 1989, p. 206-207; Marčenko 1996, p. 132 sqq.). Procesul de sedentarizare al sarmaților siraci și aorși este menționat de Strabon care afirmă că o parte dintre ei sunt nomazi, iar alții locuiesc în corturi și cultivă pământul (Strabon XI, 2, 1). Nu se exclude ca necropolele sarmatice plane din secolele II-III p. Chr. din interfluviul pruto-nistean, cât și de pe teritoriul României să constituie un indiciu al sedentarizării sarmaților din această regiune. Cu toate acestea nu trebuie uitat că procesul de sedentarizare nu este reflectat de necropolele plane (acestea sunt cunoscute și la huni), ci de așezări. Acestea din urmă nu sunt cunoscute, la ora actuală, la sarmații de pe teritoriul Ucrainei, dar nici pe cel al R. Moldova și României. Pe de altă parte, la sarmații izagii care au locuit în Câmpia Pannonică, despre sedentarizarea cărora sunt relatări la autorii antici, sunt cunoscute numeroase așezări.

²⁵ Strabon VII, 3, 17.

²⁶ Această situație este valabilă pentru perioada sarmatică timpurie și pentru celelalte zone locuite de sarmați.

²⁷ Arheologija SSSR 1989, p. 205.

al olăritului. Printre meșteșugurile practicate s-a numărat și cel al confecționării vaselor din lemn sau piele a căror rămășițe, de regulă, nu s-au păstrat în morminte. Cât privește vânătoria această ocupație este menționată de Strabon²⁸. În linii mari se poate spune, pe baza datelor arheologice, dar și a modului de viață, că în societatea sarmatică meșteșugurile au avut un caracter auxiliar, iar nivelul de dezvoltare era determinat de necesitățile tradiționale ale modului nomad de viață.

Imaginea generală a vieții economice a sarmaților trebuie completată și cu latura ei comercială, bine individualizată, atât pentru perioada și spațiul analizat, cât și pentru întreaga lume sarmatică, prin materialele descoperite în morminte, tezaure sau depozite. Ținem să menționăm că aceste materiale sunt edificatoare atât pentru poziția economică și socială a celor care le utilizau, cât și pentru o mai bună încadrare cronologică.

Pe baza mobilierului funerar din morminte, dar și a inventarelor tezaurilor și depozitelor din nordul Mării Negre din secolele II-I a. Chr., dar și din întreg spațiul locuit de sarmații de-a lungul secolelor, putem spune că activitățile comerciale au ocupat un loc important în viața lor economică. Acestea au adus, pe lângă produsele ca atare, influențe civilizatorii antrenându-i pe sarmați în circuitul de valori materiale și spirituale ale vremii.

La fel ca și alte populații barbare și la sarmați, relațiile comerciale cu lumea înconjurătoare au ocupat un loc important. Odată așezați în spațiul nord-pontic sarmații vor intra în contact cu orașele grecești, cu care au avut și cele mai active relații comerciale. Acestea furnizau sarmaților cereale, vinuri, uleiuri, miere, vase ceramice modelate la roată, piese de îmbrăcăminte, obiecte de podoabă și de lux, obiecte de toaletă etc. Produsele sarmatice destinate exportului în centrele antice constau în general din animale și produse de origine animală sau sclavi. De altfel, Strabon când vorbește despre orașul Tanais care servea ca piață comună pentru nomazii din Asia și Europa cât și a comercianților din Bospor afirmă că primii (sarmații) aduceau sclavi, piei și, în general, tot ce pot oferi nomazii, iar ceilalți (grecii) îmbrăcăminte, vin și alte mărfuri proprii unei vieți civilizate²⁹. Orașele grecești și Regatul Bosporan au constituit și principalul intermediar în comerțul sarmaților cu centrele din Asia Mică de unde sarmații primeau o serie de produse. Prin intermediul Regatului Bosporan, via Asia Mică, au ajuns la sarmații timpurii și o serie de produse italice. Cu toate acestea orașele grecești nu au fost singurele în geografia relațiilor comerciale ale sarmaților. Mobilitatea sarmaților a permis stabilirea unor relații comerciale și cu celelalte populații din nord-estul, nordul și nord-vestul Mării Negre (meoții, sciții, purtătorii culturii Zarubineck, geto-dacii etc.), de la care au importat categorii de artefacte (fibule, vase ceramice etc.). În sfârșit, trebuie menționate și relațiile comerciale ale sarmaților din spațiul nord-pontic de la vest de Don cu cei de la est de acesta, dar și din regiunea Kuban.

Modul de viață nomad determina și componența mâncării și obiectelor casnice. Deși la dispoziția arheologilor sunt puține rămășițe materiale ale "meniului" sarmatic (cu excepția oaselor care se găsesc în morminte) nu este o greșeală să considerăm că în alimentația lor un rol important l-a avut carnea. Cel mai frecvent în alimentația sarmaților a fost folosită carnea de oaie³⁰, dar a fost consumată și cea de cal. Populare în rândul nomazilor au fost produsele lactate (laptele, cumisul, brânza), iar sarmații, foarte probabil, nu au făcut excepție³¹. Relațiile comerciale și tributul le asigura sarmaților necesarul de grâu, legume, ulei, vin etc.

***

Pe baza întregii situații din regiunea nord-pontică putem afirma că la hotarul secolelor IV-III a. Chr., ori la începutul secolului III a. Chr., sarmații au trecut Donul și au invadat o parte a Sciției.

²⁸ "Ei vânează cerbi și mistreți în mlaștini, iar – în câmpii – măgari sălbatici și gazele" (Strabon VII, 4, 8).

²⁹ Strabon XI, 2, 3. La rândul său, Polybios relatează că în privința celor necesare vieții, ținuturile pontice dau vite și sclavi în număr foarte mare și de o calitate excelentă (Polybios IV, 38, 4).

³⁰ Claudius Aelianus, *Varia historia*, III, 39, *apud* Izvoare I, p. 653.

³¹ Laptele și brânza folosite drept hrană de sarmați sunt menționate de Strabon (VII, 3, 17). Același autor ne relatează că Ephoros spune în cartea a IV-a a istorisirii sale că felul de viață al celorlalți sciți se deosebește de al sarmaților, unii fiind chiar antropofagi, iar ceilalți se abțin și de la animale (Strabon VII, 3, 9).

Un indicator al acestor evenimente este părăsirea și încetarea existenței unei serii de așezări și fortificații din stepa și silvostepa de la vest de Don.

Invazia amintită a fost urmată pe tot parcursul secolului III a. Chr. de altele cu o intensitate mai mare sau mai mică. În urma unora dintre aceste incursiuni, probabil, și-au încetat existența și unele centre economice ale grecilor și barbarilor din zona Donului și Niprului de Jos, din partea europeană a Bosporului sau din regiunea Bugului de Jos.

Odată cu secolul II a. Chr. în structura etnică și politică din estul Europei au intervenit o serie de schimbări ce aveau un caracter total diferit față de migrațiile din secolele IV-III a. Chr., care, teritorial, erau mult mai limitate. Acum avem de-a face cu activarea hunilor, pătrunderea nomazilor în Asia Centrală, căderea Regatului Greco-Bactrian, creșterea substanțială a populației nomade în Sarmatia Asiatică, pătrunderea pe teritoriul acesteia a unor noi grupări de sarmați la care se adaugă presiunile asupra părții asiatice a Regatului Bosporan. La toate acestea se pot adăuga și inovațiile din cultura materială a sarmaților. Sub presiunea acestor mișcări în secolul II a. Chr., cel mai probabil, sarmații au trecut Donul și au ocupat întregul teritoriu dintre Don și Nipru.

Cu toate acestea trebuie spus că nu toate așezările rurale ale orașelor grecești sau ale sciților din silvostepă (în special cele din vestul spațiului nord-pontic), și-au încetat existența în urma pericolului și invaziilor sarmatice. Mai mult decât atât, foarte probabil, incursiunea totală în teritoriul nord-pontic de la vest de Don în forma și la scara descrisă de Diodor, nu a existat. Nu în ultimul rând, factorul sarmatic trebuie examinat luând în calcul atât aspectul teritorial-cronologic, cât și alte cauze posibile ale încetării existenței Sciției și a unei bune părți a așezărilor rurale ale orașelor grecești, dar și criza în care au intrat acestea din urmă începând cu anii '70-'60 ai secolului III a. Chr. Spre exemplu, încetarea în al doilea sfert-mijlocul secolului III a. Chr. a unei mari părți a așezărilor rurale din partea europeană a Regatului Bosporan, nord-vestul Crimeei și hora Chersonesului, probabil, trebuie pusă mai degrabă pe seama incursiunilor efectuate de sciți. În ceea ce privește încetarea existenței orașului Nikonion și a așezărilor rurale ale orașului Tyras, cât și a celor barbare din zonă, aceasta poate fi pusă, cel mai probabil, pe seama altor populații barbare. De altfel, este greu de crezut că incursiunile sarmaților din prima jumătate a secolului III a. Chr. au atins Nistrul.

Pe baza faptului că pe un spațiu foarte întins avem de-a face în același timp cu fenomene similare ne face să credem că situația dată, probabil, a fost determinată și de alți factori care au avut un rol mai mare sau mai mic. Astfel, nu este exclus ca, pe lângă pericolul dușmanilor externi, care a constituit cauza principală a situației din prima jumătate a secolului III a. Chr., printre factorii negativi, care au constituit verigi succesive în lanțul evenimentelor, să se numere și schimbările survenite în interiorul societății (utilizarea nerațională a resurselor), dar și criza economică și politică din lumea elenistică. De altfel, este indubitabil că potrivit legilor nescrise, general valabile în evoluția societăților umane, după o perioadă de glorie, expansiune și prosperitate, societățile umane, datorită unor cauze interne și externe, cunosc o perioadă de decădere.

Cândva la sfârșitul secolului III a. Chr. în regiunea Niprului de Jos apar primele indicii ale întoarcerii sciților în așezările și fortificațiile părăsite anterior, iar pe la mijlocul secolului II a. Chr. așezările scitice de pe Niprul de Jos se transformă în urma ridicării sistemelor defensive în așezări fortificate. Nu mai repede de a doua jumătate - sfârșitul secolului II a. Chr. se datează și mormintele din necropolele plane care țin de aceste așezări fortificate. La sfârșitul secolului III – începutul secolului II a. Chr. se datează și cele mai timpurii vestigii aparținând culturii scitice târzii din Crimeea unde a luat ființă Sciția Mică cu capitala la Neapolis.

În ultimele decenii ale secolului III a. Chr. în partea centrală și de nord a spațiului dintre Carpații Răsăriteni și Nistru s-au stabilit triburile bastarne. În aceeași perioadă, când pe teritoriul Moldovei pătrund bastarnii, în regiunea Niprului Mijlociu s-au așezat purtătorii culturii Zarubineck, foarte probabil, înrudiți cu bastarnii.

Astfel, în perioada premergătoare așezării sarmaților în nordul Mării Negre stepele de aici erau libere de populația nomadă anterioară, care acum se concentra în zona Niprului de Jos, Crimeea și, în mică parte, în Dobrogea. În zona de silvostepă de pe Niprul Mijlociu, se stabiliseră purtătorii culturii Zarubineck, la vest de Nistru bastarnii, iar pe litoral se aflau orașele grecești, care traversau o perioadă de criză.

În stadiul actual al cercetărilor, se poate spune cu certitudine că, menționarea în izvoarele din secolele IV-III a. Chr. a denumirilor de sirmați, sarmați și a teritoriului cu numele Sarmația se raportează atât la zona Donului și regiunea de la est de acesta, cât și la bazinul Kuban și teritoriul din nordul Caucazului.

O dovadă importantă a pătrunderii³² sarmaților în stepele de la vest de Don încă de timpuriu, avem în opera lui Diodor din Sicilia (II, 43, 7). Alături de acesta o mărturie a incursiunilor sarmaților în stepele de la vest de Don, în secolul III a. Chr., este și decretul olbian în cinstea lui Protogenes. Cu toate acestea nu se poate susține că ei locuiau în nordul Mării Negre deoarece izvoarele arheologice nu atestă o prezență sarmatică efectivă la vest de Don înainte secolul II a. Chr.

O dovadă a existenței Sarmației Europene în primul sfert al secolului II a. Chr. este considerată de unii cercetători opera lui Polybios în care este relatată încheierea tratatului de pace din anul 179 a. Chr. în textul căruia este inclus dintre conducătorii europeni Gatal, rege al sarmaților. Totuși, credem că teritoriul pe care îl controla acest rege se afla în cea mai mare parte a sa în regiunea Kuban, dar nu este exclus, deși în spațiul de la vest de Don monumentele sarmatică încep abia să apară odată cu începutul secolului II a. Chr., ca teritoriul controlat de Gatal să se fi extins și în dreapta acestui fluviu.

Prima atestare certă a prezenței efective a sarmaților în regiunea studiată este informația din decretul în cinstea lui Diophantes de la Chersonesus din care aflăm că în timpul confruntărilor dintre Chersonesus și sciți, de la sfârșitul secolului II a. Chr., reuxinalii (roxolani n. n.) s-au luptat alături de ultimii cu generalii lui Mirthridentes Eupator. Evenimentele din această inscripție sunt completate de Strabon (VII, 3, 17), care relatează că roxolani îl aveau în frunte pe Tasios.

Pe baza elementelor legate de ritul și ritualul funerar al mormintelor, informațiile izvoarelor antice, cât și situația din teritoriile de la est de Don și regiunea Kuban în aceeași perioadă, se poate afirma că mormintele din spațiul nord-pontic cu defuncții orientați cu capul spre nord trebuie atribuite roxolanilor. Această afirmație este confirmată, în opinia noastră, și de mormintele orientate spre nord din secolele I-II p. Chr. din regiunea nord și nord-vest pontică, unde autorii antici îi menționează pe roxolani.

Pe baza datelor arheologice corelate cu relatările izvoarelor scrise se poate spune că mormintele sarmatică din secolele II-I a. Chr. din spațiul de la vest de Don trebuie identificate cu roxolani. În acest caz, teritoriul locuit de roxolani în secolele II-I a. Chr. corespunde, în linii mari, cu plasarea lor în spațiul dintre Nipru și Don de către Strabon. Același autor îi menționează în teritoriul nord-pontic și pe sarmații iazigi și cei regali, atestați și de către Appian, care, însă, nu-i localizează exact.

Pe baza analizei izvoarelor arheologice și literare se poate conchide că mormintele sarmatică timpurii din spațiul nord-pontic orientate spre sud trebuie atribuite iazigilor. Un prim considerent adus în sprijinul acestei opinii este că cele mai timpurii morminte sarmatică din bazinul Nistrului și Dunării de Jos, exact acolo unde Ovidiu îi menționează pe iazigi la începutul secolului I p. Chr., sunt orientate în sectorul sudic. Un alt argument se bazează pe observațiile făcute asupra mormintelor sarmatică din Câmpia Pannonică, unde autorii antici îi localizează pe iazigi, în mormintele cărora orientarea defuncțiilor cu capul spre sud este o trăsătură caracteristică pe parcursul celor aproape patru secole. Pe de altă parte, în nord-vestul Mării Negre, începând cu mijlocul secolului I p. Chr., orientarea defuncțiilor cu capul spre sud aproape dispare, iar cea spre nord prevalează, ceea ce coincide, la rândul său, cu apariția informațiilor despre roxolani ca locuitori ai regiunii nord-vest pontice.

În secolul I a. Chr. sarmații au luat parte la războaiele lui Mithridates VI Eupator cu romanii de partea primului. Participarea lor este confirmată arheologic și de către o serie de tezaure și depozite, descoperite pe întreg spațiul cuprins între Prut și regiunea premontană a Caucazului, care au aparținut unor călăreți sarmați. Acestei grupe de descoperiri îi sunt caracteristice după cum am mai menționat și anumite categorii de piese. Răspândirea acestor descoperiri până la Prut conturează teritoriul până unde au ajuns acești mercenari sarmați. Nu este exclus ca alături de aceste grupuri de mercenari în spațiul nord-vest pontic să fi pătruns și mici comunități de sarmați.

La finele secolului I a. Chr. (anul 16 a. Chr. potrivit lui Dio Cassius) este atestată prima ciocnire dintre romani și sarmați, care invadase posesiunile romane, iar la începutul secolului I p. Chr. ei sunt, potrivit relatărilor lui Ovidiu, o prezență stabilă la Dunărea de Jos. Cert este că, informațiile despre sarmați din izvoarele antice de la sfârșitul secolului I a. Chr. fixează o creștere a presiunii acestora asupra granițelor estice ale Imperiului, dar și mișcarea foarte rapidă a lor spre vest.

Pe baza izvoarelor scrise și cele arheologice se poate vorbi, cu certitudine, despre locuirea sarmaților pe teritoriul nord-pontic de la vest de Don doar din secolul II a. Chr. Bazându-ne pe izvoarele literare și epigrafice antice putem afirma cu încredere că aceștia au fost roxolani și iazigi, care au reușit într-un timp foarte scurt să ocupe tot teritoriul cuprins până la Nipru. Așezarea acestor triburi sarmatică în spațiul amintit a făcut ca civilizația lor să aibă unele trăsături locale care o deosebeau de cea a sarmaților din est. Cu toate acestea, topografia și caracterul mormintelor constituie o dovadă că această populație a fost mai curând cel mai vestic component al masivului etnic sarmatic, decât o entitate separată, chiar dacă cultura lor materială a suferit unele influențe.

Cert este că, în ultimele două secole a. Chr. stepele nord-pontice au fost ocupate și locuite cu precădere de sarmații iazigi și roxolani.

În secolul I a. Chr. sarmații erau vecinii apropiați ai sciților târzii din zona Niprului de Jos, care, pe la mijlocul - a doua jumătate a secolului II a. Chr., probabil, din cauza pericolului sarmatic, și-au fortificat așezările.

Către sfârșitul secolului I a. Chr. sarmații se așează în Crimeea, iar în secolul I a. Chr. întreprind incursiuni asupra fortificațiilor culturii Zarubineck de pe Niprul Mijlociu. Cu toate acestea între purtătorii culturii Zarubineck și sarmați s-au stabilit și relații economice de schimb, dovadă în acest sens fiind prezența în câteva morminte sarmatică a vaselor ceramice și fibulelor din mediul acestei culturi.

Odată cu așezarea în spațiul nord-pontic, sarmații stabilesc relații și cu orașele grecești nord-pontice. Dovadă în acest sens sunt și piesele grecești din cadrul mobilierului funerar al mormintelor. Ajunși în regiunea nord și nord-vest pontică, sarmații vor intra în contact și cu geto-dacii din teritoriul de la est de Carpați, dar a căror vestigii se întâlnesc și în așezările de la est de Nistru unde avem o prezență atestată arheologic dintr-o perioadă mai timpurie.

În perioada secolelor II-I a. Chr. sarmații efectuează incursiuni episodice în dreapta Niprului, iar la sfârșitul secolului I a. Chr. se așezarea masiv în teritoriile de la vestul acestuia.

Astfel, se poate afirma cu certitudine că în secolul I a. Chr. sarmații au ocupat în totalitate stepele dintre Don și Nipru de unde, episodic, pătrundeau în dreapta Niprului, deranjau locuitorii fortificațiilor culturii Zarubineck și atingeau în urma incursiunilor Dunărea de Jos. Destrămarea regatului lui Burebista și înfrângerea suferită de către geto-dacii și bastarni în fața romanilor (anul 28 a. Chr.), au facilitat atât ocuparea acestei regiuni, cât și a celei de la vest de Nistru, de către sarmații.

În final se poate conchide că perioada sarmatică timpurie din spațiul nord-pontic a pus bazele formării Sarmației Europene, care a avut loc în câteva etape și reprezintă în sine, nu o acțiune rapidă, ci un proces îndelungat și complex. Analiza vestigiilor sarmatică timpurii din regiunea analizată ne-a arătat netemeinicia încercărilor de a atribui așezarea sarmaților în spațiul de la vest de Don încă din secolele IV-III a. Chr.

³² În prezent, atunci când se discută problema expansiunii sarmaților spre vest, unii cercetători nu fac diferența între pătrunderea lor în teritoriul nord-pontic și ocuparea efectivă a acestuia.

X. REPERTORIUL DESCOPERIRILOR

1. AKKERMEN I, raionul Melitopol, regiunea Zaporoz'ie, Ucraina

Tumulul nr. 2 Mormântul nr. 5 (Fig. 1/1-3)

Înmormântare efectuată într-un tumul aparținând epocii bronzului.

Groapa mormântului, de formă rectangulară, cu trepte de-a lungul laturilor lung, era orientată pe axa NNW-SSE.

Defunctul era întins pe spate cu capul spre SSV. Mâinile erau așezate pe lângă corp, iar picioarele întinse drept (Fig. 1/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Cuțit din fier care se găsea lângă strachină la o distanță de cca. 20 cm de talpa piciorului stâng. Lama și mânerul sunt masive, iar secțiunea lamei triunghiulară. Lungimea - 12,4 cm, lățimea maximă - 2,2 cm (Fig. 1/3).

B. Ofrandă

2. Strachină modelată la roată care se afla lângă talpa piciorului stâng. Este de formă tronconică, are buza dreaptă, fundul inelar și prevăzută cu două toarte prinse în partea superioară a corpului. Strachina este din pastă fină și are suprafața acoperită cu firnis negru (Fig. 1/2).

3. Oase de oaie aflate în zona tălpilor, alături de strachină și cuțit.

Datate: sfr. sec. II – sec. I a. Chr.

Bibliografie: Vjaz'mitina 1960, p. 20-21; Vjaz'mitina și colab. 1960, p. 99, fig. 71/2, 76/2; Smirnov 1984, p. 94, fig. 43/1-3 (sfr. sec. II - sec. I a. Chr.); Simonenko 1994, p. 35, fig. 1/25, p. 40, fig. 5/10; Simonenko 1994a, p. 110 (sfr. sec. II - sec. I a. Chr.).

2. AKKERMEN I

Tumulul nr. 3 Mormântul nr. 8 (Fig. 1/4-6)

Înmormântare efectuată într-un tumul din epoca bronzului.

Groapa mormântului, de formă rectangulară, avea colțurile rotunjite și trepte de-a lungul laturilor lungi, era orientată pe axa N-S. Pe marginile treptelor s-au păstrat rămășițe de la scândurile de lemn, care acopereau mormântul (Fig. 1/4).

Defunctul era întins pe spate cu capul spre S. Mâinile erau așezate pe lângă corp, iar picioarele întinse drept (Fig. 1/4).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Cuțit fragmentar din fier (Fig. 1/5).

2. Spadă din fier cu inel la capătul mânerului și gardă dreaptă.

B. Ofrandă

3. *Kantharos* modelat la roată aflat la sud-vest de craniu. Este de formă bitronconică, are gura largă, buza ușor evazată și rotunjită, gâtul ușor arcuit spre interior și slab evidențiat, corpul ușor bombat în partea inferioară, având partea superioară mai înaltă. El este prevăzută cu picior și două toarte, din care s-a păstrat doar una. Acestea uneau buza cu partea superioară a umărului. Receptientul este din pastă fină de culoare roșie și are suprafața exterioară acoperită cu angobă de culoare roz și cu un ornament format din trei fâșii de culoare brun-roșiatică (Fig. 1/6).

Datate: sfr. sec. II – sec. I a. Chr.

Bibliografie: Vjaz'mitina și colab. 1960, p. 103, fig. 71/4; 76/8; Smirnov 1984, p. 94-96, fig. 43/4-6 (sfr. sec. II - sec. I a. Chr.); Simonenko 1984, p. 141; Simonenko 1994, p. 35, fig. 1/26, p. 40, fig. 5/11; Simonenko 1994a, p. 110 (sfr. sec. II - sec. I a. Chr.).

3. AKKERMEN I

Tumulul nr. 11 Mormântul nr. 13 (Fig. 1/7)

Înmormântare efectuată într-un tumul de epoca bronzului.

Groapa mormântului, de formă rectangulară, avea colțurile rotunjite și era orientată pe axa N-S.

Defunctul era întins pe spate cu capul spre S. Mâinile erau puse pe lângă corp, iar picioarele întinse drept.

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Fibulă de bronz realizată dintr-o singură bucată de metal. Resortul este bilateral, iar coarda înfășurată pe arc. Arcul este curbat în apropierea resortului, iar piciorul este lățit luând o formă lanceolată, având deschiderea maximă în zona de prindere de arc (Fig. 1/7).

Datate: sfr. sec. II – sec. I a. Chr.

Bibliografie: Vjaz'mitina și colab. 1960, p. 116, fig. 73/14; Smirnov 1984, p. 96, fig. 43/7 (sfr. sec. II - sec. I a. Chr.); Simonenko 1994, p. 35, fig. 1/27, p. 42, fig. 6/3; 1994a, p. 110 (sfr. sec. II - sec. I a. Chr.).

4. ALEXANDROVSK, orașul Alexandrovsk, regiunea Lugansk, Ucraina

Tumulul nr. 7 Mormântul nr. 2 (Fig. 2/1-3)

Înmormântare efectuată într-un tumul aparținând epocii bronzului.

Groapa mormântului, de formă ovală, era orientată pe axa NV-SE.

Scheletul unei femei era întins pe spate cu capul spre NV. Mâinile erau așezate pe lângă corp, iar picioarele întinse drept (Fig. 2/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Pandantiv din bronz acoperit cu foiță din aur despre care nu se dau alte informații.

2. Mai multe mărgelile circulare din sticlă descoperite în zona gâtului (Fig. 2/2b).

3. Mai multe mărgelile cilindrice din sticlă decorate cu dungi în zigzag, care se aflau în zona gâtului (Fig. 2/2c).

4. Patru mărgelile din sticlă care au forma unor vase stilizate descoperite în zona gâtului (Fig. 2/2a).

5. Cuțit din fier găsit lângă umărul stâng. Lama masivă și ușor curbată este triunghiulară în secțiune (Fig. 2/3).

B. Ofrandă

6. Omoplătul unui berbec care se afla în stânga craniului, în apropiere de cuțit.

Datate: sec. II a. Chr.

Bibliografie: Smirnov 1984, p. 89, fig. 41/1-3 (sec. III-II a. Chr.); Polin 1992, p. 124, fig. 17/7-9 (sec. II a. Chr.); Simonenko 1994, p. 35, fig. 1/4 (sec. II-I a. Chr.).

5. ALEXANDROVSK

Tumulul nr. 10 Mormântul nr. 2 (Fig. 2/4-9)

Înmormântare efectuată într-un tumul de epoca bronzului.

Groapa mormântului, de formă rectangulară, cu colțurile rotunjite, era orientată pe axa NE-SV.

Defunctul era întins pe spate cu capul spre NE. Mâna stângă era așezată pe lângă corp, iar cea dreaptă, din care se mai păstra doar partea superioară, era îndepărtată de corp. Picioarele erau întinse drept, iar din piciorul stâng lipsea partea inferioară (Fig. 2/4).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Mai multe mărgelile circulare de sticlă descoperite în zona umărului drept (Fig. 2/8a).

2. Mărgea rotundă din sticlă găsită alături de celelalte mărgelile (Fig. 2/8b).

3. Oglindă din bronz (păstrată doar jumătate), de tipul cu discul rotund și plat, care se afla în stânga craniului. Diametrul - cca. 10 cm (Fig. 2/9).

4. Fusaiolă din lut de formă bitronconică (Fig. 2/7).

5. Cuțit din fier, păstrat fragmentar, cu lama și mânerul masive, iar secțiunea lamei triunghiulară (Fig. 2/6).

6. Vârf de săgeată din fier cu trei aripioare și manșon (Fig. 2/5).

B. Ofrandă

7. Oase de berbec care se găseau între părțile inferioare ale picioarelor.

Datate: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Smirnov 1984, p. 89, fig. 41/4-9 (sec. III-II a. Chr.); Kostenko 1983, p. 50 (sec. IV-III a. Chr.); Polin 1992, p. 124-125, fig. 17/10-16 (sec. I a. Chr. - I p. Chr.); Simonenko 1994, p. 35, fig. 1/5 (sec. II-I a. Chr.).

6. ALEXANDROVSK

Tumulul nr. 12 Mormântul nr. 3 (Fig. 3)

Înmormântare efectuată într-un tumul aparținând epocii bronzului.

Groapa mormântului, de formă rectangulară, având colțurile rotunjite și trepte de-a lungul laturilor lungi, era orientată pe axa N-S. În unele porțiuni ale treptelor s-au păstrat resturile de lemn de la placajul gropii mormântului (Fig. 3/1).

Defunctul era așezat în groapă în poziție șezând cu capul spre N. Piciorul drept era îndoit din genunchi, iar cel stâng întins drept (Fig. 3/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Două pandantive din cretă, de formă neregulată, prevăzute cu orificiu în partea centrală, găsite de-a lungul peretelui vestic al gropii (Fig. 3/4, 6).

2. Străpungătoare din os descoperită lângă gamba piciorului stâng. Este de formă rotundă în secțiune și de triunghi alungit în plan. Un capăt este ascuțit, iar celălalt mult îngroșat și perforat. În partea inferioară este decorată cu o grupă din trei și două linii paralele realizate prin incizie (Fig. 3/2).

3. Figurină antropomorfă din cretă găsită lângă peretele vestic al gropii (Fig. 3/3).

4. Cinci vârfuli de lance din fier descoperite înfipte în colțul nord-vestic al gropii. Au lama de formă piriformă alungită, iar tubul de înmănușare de lungimi medii. Gura de înmănușare este marcată printr-o nervură proeminentă. Lățimea maximă a lamei este situată în partea inferioară, în zona de trecere spre tubul de înmănușare. În secțiune lama este lenticulară.

5. Vârf de săgeată din fier aflat printre oasele pieptului. Este de formă rombică și prevăzut cu manșon (Fig. 3/5).

Datare: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Smirnov 1984, p. 88-89, fig. 40 (sec. III-II a. Chr.); Polin 1992, p. 125 (ezită să-l atribuie sarmaților); Polin, Simonenko 1990, p. 87, fig. 2/1-4 (sec. II a. Chr.); Simonenko 1994a, p. 106 (sec. I a. Chr.).

7. BABINO, raionul Verhnerogačevsk, regiunea Herson, Ucraina

Mormântul nr. 4 (Fig. 4)

Mormânt descoperit într-un bordei al culturii Srubnaja (epoca bronzului).

Groapa mormântului, de formă ovală, era orientată pe axa NNV–SSE. Dimensiunile - 1,8 x 0,65 m (Fig. 4/1).

Defunctul era întins pe spate cu capul spre NNV. Mâna stângă avea palma pusă pe bazinul defunctului, iar cea dreaptă era așezată pe lângă corp. Picioarele erau întinse drept și apropiate la tălpi (Fig. 4/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Fibulă de bronz aflată lângă umărul drept. Este realizată dintr-un singur fir de metal și are resortul bilateral format din 4 spine și coardă exterioară. Arcul este curbat în apropierea resortului, iar piciorul este întors pe deasupra arcului. Lungimea - 8 cm (Fig. 4/2).

2. Brățară inelară din bronz descoperită pe mâna dreaptă a defunctului. Este realizată dintr-o bară de metal având capetele libere și petrecute una pe lângă cealaltă. Unul din capete este aplăzizat și cu ornament "în brăduț", iar celălalt ascuțit. Diametrul - 5,8 cm (Fig. 4/4).

3. Oglindă din bronz, păstrată fragmentar, de tipul cu discul rotund și plat, descoperită lângă umărul stâng. Diametrul - cca. 7-8 cm (Fig. 4/5).

4. Fusaiolă din lut, de formă bitronconică, aflată lângă umărul stâng. Înălțimea - 1,9 cm, diametrul bazelor - 1-1,7 cm (Fig. 4/6).

B. Ofrandă

5. Vas ceramic modelat cu mâna care se găsea în stânga craniului. Gura este îngustă, buza puțin evazată și tăiată drept, gâtul cilindric și înalt, reprezentând jumătate din înălțimea vasului, corpul scund și ușor bombat, iar fundul plat. Este din pastă de culoare gălbui-cenușie și are suprafața exterioară lustruită. Înălțimea - 12,2 cm, diametrul gurii - 7 cm, diametrul maxim al corpului - 9,4 cm, diametrul fundului - 7,5 cm. (Fig. 4/3).

Datare: a doua jumătate a sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Smirnov 1984, p. 100, fig. 45/5-10 (sec. II-I a. Chr.); Simonenko 1993, p. 9, 26, 27, 28-29 (a doua jumătate a sec. II – sec. I a. Chr.); Simonenko 1994a, p. 113 (sec. II a. Chr.).

8. BALAKLEJA, centru raional, regiunea Har'kov, Ucraina

Mormânt distrus (Fig. 5-5a)

În 1929, în urma unor lucrări de construcție, au fost descoperite mai multe piese, care proveneau dintr-un mormânt distrus. Este cunoscut doar că tumulul se afla într-un loc mai înalt, la cumpăna apelor a două râulețe, iar defunctul se afla într-o groapă cu urmele unei construcții din lemn. Mobilierul din mormânt a fost recuperat doar parțial.

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Mârgea din sticlă albastră, în formă de butoiaș, decorată cu "ochi" de culoare albă (Fig. 5/3).

2. Aplică rotundă din argint aurit decorată cu motive geometrice și fitomorfe, care are pe partea interioară o clamă de prindere (Fig. 5/2).

3. Aplică din argint aurit, circulară în plan și în formă de *umbo* în profil, obținută prin ștanțare și ciocănire. Decorul completat prin gravare este reprezentat de o rozetă, iar pe margine de puncte. În partea centrală ea are un orificiu a cărui diametru este de 0,6 cm, iar pe margine altele două. Diametrul - 4,1 cm, înălțimea - 1,5 cm (Fig. 5a/3).

4. Faleră din argint aurit cu reprezentarea unui cap de leu. Este de formă circulară în plan și conică în profil. A fost obținută prin ștanțare și ciocănire și finisată cu dălțița și punctatorul (gravare). Pe margine are două orificii, amplasate simetric, cu nituri în ele, iar pe partea interioară mai păstrează urmele de la clama din fier. Decorul constă din motive geometrice și fitomorfe. Diametrul - 14,3 cm, înălțimea - 5,1 cm (Fig. 5/1).

5. Faleră din argint aurit cu reprezentarea unei măști umane în partea centrală. Este de formă circulară în plan și conică în profil. A fost obținută prin ștanțare și ciocănire și finisată cu dălțița și punctatorul. Pe margine are două orificii, amplasate simetric, cu nituri în ele, care prindeau clama din fier de pe partea interioară. Decorul constă din motive geometrice și fitomorfe. Diametrul - 11 cm, înălțimea - 3,5 cm (Fig. 5a/1).

6. Faleră din argint aurit, de formă circulară în plan și concavă (tip *umbo*) în profil, obținută prin ștanțare și ciocănire și finisată cu dălțița și punctatorul. Pe margine are două orificii, amplasate simetric, cu nituri în ele, care prindeau clama din fier de pe partea interioară. Decorul constă din motive geometrice dispuse în patru registre concentrice în jurul unei rozete formate din patru petale. Diametrul - 9,7 cm, înălțimea - 2,5 cm (Fig. 5a/2).

7. Șase falere din argint aurit cu reprezentarea unui bot de leu. Sunt de formă circulară în plan și conică (tip *umbo*) în profil. Au fost obținute prin ștanțare și ciocănite și finisate cu dălțița și punctatorul. Pe margine au câte două orificii, amplasate simetric, cu nituri în ele ce prindeau clama din fier de pe partea interioară. Decorul constă din motive geometrice. Diametrul - 7,4 cm, înălțimea - 4 cm (Fig. 5a/4).

8. Două psalii din fier în forma literei C cu brațele terminate cu câte o proeminență sferică, iar partea centrală lățită și bilobată, prevăzută cu două orificii. Suprafața lor este acoperită cu un strat subțire de argint (Fig. 5/4).

Datare: sfr. sec. II – sec. I a. Chr.

Bibliografie: Fettich 1953, p. 132-133, fig. 3; Šramko 1962, p. 238-239, fig. 88; Smirnov 1984, p. 84, fig. 37/2-4, 38 (sfr. sec. II - sec. I a. Chr.); Polin 1992, p. 128-129 (a doua jumătate a sec. II - sec. I a. Chr.); Simonenko 1994a, p. 108, fig. 5 (sfr. sec. II - sec. I a. Chr.); Mordvinceva 1996, p. 14; Mordvinceva 2001, p. 37, 64, 78-79, pl. 32-34 (sfr. sec. II - sec. I a. Chr.).

9. BALKI, raionul Vasil'evsk, regiunea Zaporož'e, Ucraina

Tumulul nr. 26 Mormântul nr. 1 (Fig. 6/3-5)

Înmormântare efectuată într-un tumul scitic.

Forma gropii mormântului nu a fost surprinsă.

Defunctul era întins pe spate cu capul spre NV. Măinile erau puse pe lângă corp, iar picioarele întinse drept.

Mobilier funerar

A. Inventar

1. Cuțit din fier descoperit lângă cotul mâinii drepte. Este ușor curbat și are secțiunea lamei triunghiulară. Pe limba mânerului s-au mai păstrat urmele părții din lemn a acestuia. Lungimea - 9,7 cm, lățimea maximă - 3,7 cm (Fig. 6/4).

2. Vârf de lance din fier care se găsea în dreapta craniului. Are forma unei frunze de salcie și este prevăzut cu tub de înmănușare în care s-au păstrat urmele de la coada de lemn. Gura de înmănușare este marcată printr-o nervură proeminentă, iar lama este de formă lenticulară în secțiune. Lungimea - 31,5 cm, lățimea - 3,6 cm, diametrul tubului de înmănușare - 2,7 cm (Fig. 6/3).

B. Ofrandă

3. Cană modelată la roată (fragmentară) aflată lângă cotul mâinii drepte. Gura este largă, buza evazată, gâtul de formă cilindrică, umerii bine pronunțați, iar fundul, probabil, a fost inelar. Toarta cunii nu s-a păstrat

la fel ca și partea inferioară a corpului. Este din pastă fină și are suprafața acoperită cu un strat de firnis de culoare brun-roșiatică. Diametrul gurii - 13,5 cm, diametrul maxim - 14,5 cm (Fig. 6/5).

Datare: sec. II a. Chr.

Bibliografie: Terenožkin, Il'inskaja, Mavzolevskij 1977, p. 179 (scitic); Simonenko 1993, p. 7, 25, 27, fig. 1/1; Simonenko 1994a, p. 112, fig. 9/1 (sec. II a. Chr.).

10. BOL'SAJA BELOZERKA, raionul Kamenenka-Dneprovsk, regiunea Zaporož'e, Ucraina

Tumulul nr. 1 Mormântul nr. 2 (Fig. 7/1-2)

Înmormântare efectuată într-un tumul scitic.

Mormântul a fost descoperit în sectorul estic al tumulului la adâncimea de 1,75 m de la suprafața mantalei.

Defunctul era întins pe spate cu capul spre N. Oasele picioarelor au fost distruse în urma unor săpături mai târzii, iar oasele mâinilor și coastele, la fel, nu s-au păstrat. Sub schelet au fost surprinse urmele unor scânduri din lemn, care provin de la "siciu". Acesta era format din câteva scânduri transversale și laterale (s-a păstrat cea din partea dreaptă), (Fig. 7/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Spadă fragmentară din fier care se afla lângă piciorul drept al defunctului. Mănerul este terminat în semilună, iar garda dreaptă. Lama este lenticulară în secțiune, iar vârful este rupt. Lungimea păstrată a lamei - 30,5 cm, lățimea - 4,8 cm, lungimea mânerului - 10 cm, lățimea mânerului - 3,6 cm (Fig. 7/2).

Datare: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Savovskij 1977, p. 282-283 (sec. III a. Chr.); Kostenko 1983, p. 51 (sec. III-II a. Chr.); Simonenko 1984, p. 131, fig. 2, 3/2 (sec. III a. Chr.); Simonenko 1991, p. 22; Simonenko 1993, p. 7, 24; Simonenko 1994a, p. 111-112, fig. 2/3a (sec. II-I a. Chr.); Smirnov 1984, p. 101, fig. 22/6 (sec. II a. Chr.); Polin, Simonenko 1990, p. 85-86; Polin 1992, p. 132, fig. 20/14-15 (sec. II-I a. Chr.).

11. BOL'SAJA BELOZERKA - grupul Bliznecy

Tumulul nr. 1 Mormântul nr. 3 (Fig. 6/1-2)

Înmormântare efectuată într-un tumul scitic.

Mormântul se afla la o adâncime de 2,70 m de la suprafața mantalei tumulului.

Forma gropii mormântului nu a fost surprinsă, iar partea inferioară a scheletului a fost distrusă de o vizuină.

Defunctul era întins pe spate cu capul spre S, pe un acoperământ din lemn (Fig. 6/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Cuțit fragmentar din fier cere se găsea în stânga craniului. Este puțin curbat și are lama în secțiune triunghiulară.

B. Ofrandă

2. Cană modelată la roată aflată în dreapta craniului. Buza este evazată, gâtul cilindric, corpul ușor bombat cu diametrul maxim situat în partea de mijloc, iar fundul inelar. Toarta este torsadată și leagă partea superioară a gâtului cu umărul câinii. Este din pastă fină de culoare gălbui-deschisă și are pe gât un *graffiti*, care amintește litera "F". Înălțimea - 26 cm, diametrul gurii - 11,7 cm, diametrul maxim al corpului - 17,5 cm, diametrul fundului - 10,5 cm (Fig. 6/2).

Datare: mijlocul/a doua jumătate a sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1993, p. 7-8, 26, fig. 1/2; Simonenko 1994a, p. 111-112, fig. 9/2 (mijlocul sec. II – sec. I a. Chr.).

12. BRILOVKA, raionul Čjurupinsk, regiunea Herson, Ucraina

Tumulul nr. 16 Mormântul nr. 1 (Fig. 10)

Înmormântare efectuată în partea centrală a unui tumul de epoca bronzului.

Groapa mormântului, de formă rectangulară, avea colțurile ușor rotunjite și era orientată pe axa NV–SE. Dimensiunile - 2,3 x 0,8 m (Fig. 10/1).

Scheletul, aparținând unui bărbat, era întins pe spate cu capul spre NV. Măinile aveau palmele puse pe oasele bazinului, iar picioarele întinse drept (Fig. 10/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Fibulă de bronz descoperită lângă umărul stâng. Este realizată dintr-un singur fir de metal, având resortul format din 4 spire și coardă exterioară. Arcul este curbat în apropierea resortului, iar piciorul, care este rupt, era întors pe deasupra arcului și prins de acesta din urmă printr-un manșon realizat prin lățirea extremității piciorului. Lungimea - 8,5 cm (Fig. 10/3).

2. Spadă din fier care se găsea pe mâna dreaptă a defunctului. Mănerul simplu în formă de cui nu are gardă metalică. Lungimea - 72,5 cm, lățimea maximă a lamei - 4,5 cm (Fig. 10/2).

B. Ofrandă

3. Vas ceramic modelat cu mâna aflat în dreapta craniului. Gura este îngustă, buza ușor evazată, gâtul cilindric, corpul bombat și bine evidențiat cu diametrul maxim situat în partea de mijloc, iar fundul plat. Vasul a fost modelat din pastă semigrosieră și ars oxidant. Înălțimea - 25 cm, diametrul gurii - 8,2 cm, diametrul fundului - 10 cm (Fig. 10/4).

4. Oase de oaie care se găseau alături de vasul ceramic.

Datare: a doua jumătate a sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1993, p. 15, 25, 26, 27, fig. 4/2; Simonenko 1994a, p. 114, fig. 14/2 (sec. II a. Chr.); Simonenko 2001, p. 237 (a doua jumătate a sec. II a. Chr.).

13. BULAHOVKA, raionul Pavlograd, regiunea Dnepropetrovsk, Ucraina

Mormânt distrus (Fig. 8-9)

Mormânt distrus în urma lucrărilor agricole, dar a căror piese de inventar au ajuns în colecția Muzeului Universității din Dnepropetrovsk. Deși tumulul a fost distrus s-au întreprins cercetări arheologice asupra a ce s-a mai păstrat din acesta. În urma investigațiilor de la fața locului s-a constatat că mormântul a fost, foarte probabil, unul cu nișă, după cum afirmă K. F. Smirnov.

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Două aplici din aur, de formă neregulată, realizate prin ștanțare, prevăzute cu câte trei orificii de prindere. Înălțimea - 1,3 cm (Fig. 9/7-8).

2. Un fir de sârmă din aur.

3. Mici fragmente de la un vas de bronz.

4. Cazan de bronz având corpul semisferic prins de piciorul scurt în formă de pâlnie cu ajutorul a două nituri. Este prevăzut cu două toarte arcuite amplasate simetric, decorate cu câte trei butoni, care continuă și pe corp. La acestea se mai adaugă alte două toarte, de mici dimensiuni, care au forma unor urechiușe amplasate și ele simetric. Corpul este decorat cu două brăuri în relief, care imită șnurul (Fig. 9/2).

5. Cupă semisferică (*masto*), din argint masiv cu buza evazată și îngroșată în interior. Are în partea centrală din exterior o adâncitură. Diametrul - 14,1-14,5 cm, înălțimea - 7,7 cm.

6. Cupă semisferică (*masto*), din argint masiv identică ca și formă cu prima, doar că este decorată pe fund cu patru cercuri concentrice, iar pe buză, în partea exterioară, cu 40 de linii gravate. Diametrul - 16,2-16,4 cm, înălțimea - 8,9 cm (Fig. 9/1, 3).

7. Cupă semisferică (*masto*), din argint masiv identică ca și formă cu cele precedente, doar că nu este decorată pe fund și marginea exterioară. Diametrul - 15,8-15,9 cm, înălțimea - 8,8 cm (Fig. 9/4).

8. Faleră din argint aurit, de formă circulară în plan și conică (tip *umbo*) în profil, realizată prin ștanțare și ciocănire și finisată cu dălțița și punctatorul. Pe margine sunt amplasate simetric patru orificii pentru nituri cu ajutorul cărora falera era prinsă de două fâșii din fier, păstrate fragmentar, care formau o cruce. Prin intermediul lor falera era prinsă pe curea. Decorul este constituit din bogate motive fitomorfe și geometrice (frunze de lauri, linii văluroase, puncte, semiove etc.). Diametrul - 17 cm, înălțimea - 5,5 cm (Fig. 8/1).

9. Faleră din argint aurit, de formă circulară în plan și conică (tip *umbo*) în profil, realizată prin ștanțare și ciocănire și finisată cu dălțița și punctatorul. Pe margine sunt amplasate simetric patru orificii pentru nituri cu ajutorul cărora falera era prinsă de două fâșii din fier, păstrate fragmentar, care formau o cruce. Cu ajutorul lor falera era fixată pe curea. Decorul constă din bogate motive fitomorfe și geometrice (frunze de lauri, linii văluroase, puncte, linii în zigzag etc.). Diametrul - 15 cm, înălțimea - 5,5 cm (Fig. 8/2).

10. Faleră din argint aurit, de formă circulară în plan și conică (tip *umbo*) în profil, realizată prin ștanțare și ciocănire și finisată cu dălțița și punctatorul. Pe margine sunt amplasate simetric patru orificii pentru nituri cu ajutorul cărora falera era prinsă de două fâșii din fier. Prin intermediul lor falera era fixată pe curea. Decorul

constă din bogate motive fitomorfe și geometrice (frunze de lauri, linii văluroase, puncte, linii în zigzag etc.). Diametrul - 15 cm, înălțimea - 5,5 cm (Fig. 8/3).

11. Falera din argint aurit, de formă circulară în plan și conică (tip *umbo*) în profil, obținută prin ștanțare și ciocănire și finisată cu dălțița și punctatorul. Pe margine sunt amplasate simetric patru orificii pentru nituri cu ajutorul cărora falera era prinsă de două fâșii din fier, care formau o cruce. Cu ajutorul lor falera era fixată pe curea. Decorul constă din bogate motive fitomorfe și geometrice (frunze de lauri, linii văluroase, puncte, linii în zigzag etc.). Diametrul - 15 cm, înălțimea - 5,5 cm (Fig. 8/4).

12. Falera din argint aurit, de formă circulară în plan și conică (tip *umbo*) în profil, obținută prin ștanțare și ciocănire și finisată cu dălțița și punctatorul. Pe margine sunt amplasate simetric patru orificii pentru nituri cu ajutorul cărora falera era prinsă de două fâșii din fier, care formau o cruce. Prin intermediul lor falera era fixată pe curea. Decorul constă din bogate motive fitomorfe și geometrice (frunze de lauri, linii, puncte, semiove din linii întrerupte, roată în mișcare sau discul solar cu raze curbate etc.). Diametrul - 15 cm, înălțimea - 5,5 cm (Fig. 8/5).

13. Două aplici din argint, de formă circulară în plan, care au reprezentat pe ele o rozetă cu patru petale. Acestea din urmă sunt umplute cu email verde, iar fondul cu email de culoare albastră. Ele au pe partea interioară câte o urechiușă cu ajutorul cărora erau atașate pe curele. Diametrul - 2,3 cm (Fig. 9/9).

14. Șase verigi de bronz cu diametrul de 1,3-1,5 cm (Fig. 9/10-12).

15. Mai multe fragmente de plăcuțe și scoabe din fier.

16. Plăcuțe din fier de două mărimi care provin de la o armură (*lorica squamata*). Primii au marginea superioară dreaptă, iar cea inferioară rotunjită, iar ceilalți sunt de dimensiuni mari și au forma unor plăcuțe.

Date: prima jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Kostenko 1978, p. 78-85, pl. 1-2 (sfr. sec. II – începutul sec. I a. Chr.); Smirnov 1984, p. 108-110, fig. 51-52 (sfr. sec. II – sec. I a. Chr.); Simonenko 1994a, p. 109, fig. 7 (sfr. sec. II – sec. I a. Chr.); Mordvinceva 2001, p. 36, 64, 78, pl. 31.

14. BURGUNKA, raionul Bereslavsk, regiunea Herson, Ucraina

Tumulul nr. 1 Mormântul nr. 1 (Fig. 11/1-3)

Înmormântare efectuată în partea centrală a unui tumul de epoca bronzului.

Forma gropii mormântului nu a fost surprinsă.

Defunctul era întins pe spate cu capul spre E. Măinile erau așezate pe lângă corp, iar picioarele întinse drept și încrucișate în zona gambelor (Fig. 11/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Verigă fragmentară din fier care se afla lângă umărul drept (Fig. 11/2).

B. Ofrandă

2. Cană modelată la roată descoperită la tălpile picioarelor. Gura este largă, buza, toarta și o parte din gât rupte din vechime, corpul bombat și bine evidențiat, iar fundul inelar. Este din pastă fină de culoare roșie și are suprafața exterioară acoperită cu firnis roșu. Partea inferioară a corpului este decorată cu două rânduri de caneluri verticale (Fig. 11/3).

Date: sfr. sec. II – sec. I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1993, p. 20, 27, fig. 4/3; Simonenko 1994a, p. 115, fig. 14/3 (sfr. sec. II – sec. I a. Chr.).

15. CARIVKA, raionul Novo-Ajdar, regiunea Lugansk, Ucraina

Tumulul nr. 2 Mormântul nr. 2 (Fig. 12/2)

Înmormântare efectuată într-un tumul dintr-o epocă mai veche, despre care nu ni se dau alte informații decât că scheletul era pus într-o "covată" de lemn.

Singura piesă din inventarul mormântului la care se face referire este o oglindă discoidală din bronz, păstrată fragmentar, cu marginea îngroșată și mânerul în formă de cui (Fig. 12/2).

Date: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1994, p. 35, 37, 42, 43, fig. 6/12 (sec. II-I a. Chr.).

16. ČEHOVKA, raionul Nižnie-Serogozy, regiunea Herson, Ucraina

Tumulul nr. 2 Mormântul nr. 1

Înmormântare efectuată într-un tumul de epoca bronzului.

Forma gropii mormântului nu a fost surprinsă.

Scheletul unui copil era întins pe spate cu capul spre ENE. Măinile erau puse pe lângă corp, iar picioarele ușor îndoite din genunchi.

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Mârgea din sticlă de culoare turcoaz care se găsea în partea dreaptă a pieptului. Este de formă rombică și are o margine fațetată.

2. Mârgea din sticlă de culoare violet-deschisă descoperită în partea dreaptă a cutiei toracice. Este de formă rotundă și decorată cu trei "ochi" realizați din două culori (galbenă și verde).

3. Cuțit din fier, fragmentar, care se afla în spatele craniului.

Date: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1993, p. 9-10, 28; Simonenko 1994a, p. 115 (sec. II-I a. Chr.).

17. ČERNOMORSKOE, raionul Golopristsansk, regiunea Herson, Ucraina

Tumulul nr. 1 Mormântul nr. 5 (Fig. 13/3-4, 6)

Înmormântare efectuată într-un tumul de epoca bronzului.

Forma gropii mormântului nu a fost surprinsă.

Defunctul era întins pe spate cu capul spre NE. Măinile erau puse pe lângă corp, iar picioarele întinse drept. Oasele antebrățului și femurului drept nu se aflau la locul lor (Fig. 13/6).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Fibulă de bronz care se afla pe clavicula stângă. Este realizată dintr-un singur fir de metal, are resortul bilateral format din 4 spine și coardă exterioară. Arcul este curbat în apropierea resortului, iar piciorul, care era întors pe deasupra arcului și prins de acesta din urmă printr-un manșon, realizat prin lățirea extremității piciorului, este rupt. Lungimea - 6,8 cm (Fig. 13/4).

2. Cuțit de fier, fragmentar, descoperit lângă umărul stâng. Lama este ușor curbată și triunghiulară în secțiune. Pe limba mânerului s-au mai păstrat urmele părții din lemn al acestuia. Lungimea - 8,8 cm, lățimea - 1,8 cm.

B. Ofrandă

3. Vas ceramic modelat cu mâna care se afla în spatele craniului. Buza este evazată, gâtul scurt și larg, bine marcat, corpul puternic arcuit pe linia diametrului maxim, situat în partea superioară, iar fundul plat. Vasul este din pastă grosieră de culoare brun-cenușie și are buza decorată cu alveole. Înălțimea - 16,3 cm, diametrul gurii - 10 cm, diametrul fundului - 7,8 cm (Fig. 13/3).

4. Piciorul din față și omoplatul de la o oaie aflate lângă umărul stâng și craniu, alături de cuțit.

Date: a doua jumătate a sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1991, p. 24, 26, fig. 3/2; Simonenko 1993, p. 18-20, 26, 27, fig. 3/4; Simonenko 1994a, p. 114, fig. 11/4 (a doua jumătate a sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.).

18. DNEPROSTROJ, regiunea Zaporoz'e, Ucraina

Tumulul nr. 26 Mormântul nr. 4 (Fig. 12/1)

La nord de orașul Zaporoz'e, în 1930, M. A. Miller a cercetat mai multe morminte tumulare. În tumulul nr. 26 a fost cercetat mormântul sarmatic nr. 4.

Defunctul era întins pe spate cu capul spre SE.

Mobilierul funerar

B. Ofrandă

1. Vas ceramic modelat cu mâna care are buza evazată, gâtul îngust și scurt, iar corpul sferoidal. Este decorat pe umăr cu trei linii orizontale realizate prin incizie, iar în partea superioară a corpului cu grupuri a câte trei linii verticale realizate în același fel (Fig. 12/1).

Date: sec. II a. Chr.

Bibliografie: Kostenko 1983, p. 50 (sec. III-II a. Chr.); Smirnov 1984, p. 104, fig. 47/3 (sec. III-II a. Chr.); Polin 1992, p. 135-136, fig. 20/16 (sec. II-I a. Chr.); Simonenko 1994a, p. 112 (sec. II-I a. Chr.).

19. FRUNZE, raionul Slavjanoserbsk, regiunea Lugansk, Ucraina

Tumulul nr. 2 (Fig. 14/1-4)

Cercetările acestui mormânt au fost efectuate de către I. A. Pișlaru în 1966, dar raportul asupra săpăturii lipsește, informația despre mormânt fiind în lucrarea lui K. F. Smirnov.

Înmormântare efectuată într-un tumul de epoca bronzului.

Defunctul era întins pe spate cu capul spre S. Măinile erau puse pe lângă corp, iar picioarele întinse drept.

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Inel din tablă de bronz cu extremitățile ușor distanțate una de alta care este decorat pe una dintre ele, pe partea exterioară, cu un ornament "în brăduț" (Fig. 14/3).

2. Mai multe mărgelile rotunde din sticlă (Fig. 14/4).

3. Oglindă fragmentară din bronz de tipul cu bordură pe margine. În partea interioară a discului este decorată cu un ornament care costă din două cercuri concentrice formate din mici semiove realizate prin gravare (Fig. 14/2).

B. Ofrandă

4. Vas ceramic modelat cu mâna, de formă bitronconică, care are gura largă, buza puternic evazată, gâtul scurt și bine marcat printr-o puternică arcuire. Corpul este puternic arcuit pe linia diametrului maxim, situat în partea de mijloc, iar fundul plat. Este din pastă grosieră de culoare brun-cenușie și are suprafața zgrunțuroasă (Fig. 14/1).

Datare: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Kostenko 1983, p. 48 (sec. III-II a. Chr.); Smirnov 1984, p. 90-91, fig. 42/1-4 (sec. II – începutul sec. I a. Chr.); Polin 1992, p. 126, 145, fig. 17/17-19 (sec. II-I a. Chr.); Simonenko 1994, p. 35, fig. 1/3, p. 43, fig. 6/13 (sec. II-I a. Chr.).

20. GRIȘINO, raionul Krasnoarmejsk, regiunea Doneck, Ucraina

Descoperire izolată (Fig. 7/4)

Spadă de fier descoperită în zona acestei localități. Mânerul este terminat în semilună, iar gardă îngustă și curbată. Lama lenticulară în secțiune se îngustează imediat de după gardă, astfel, luând forma unui triunghi. Lungimea - 51 cm, lățimea maximă a lamei - 4,2 cm (Fig. 7/4).

Datare: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1984, p. 131-132, fig. 3/1 (hotarul dintre sec. IV-III a. Chr.); Simonenko 1994, p. 35, fig. 1/10, p. 38; Simonenko 1994a, p. 107, fig. 2/3b (sec. II a. Chr.); Smirnov 1984, p. 56, 91, fig. 22/4 (sec. IV-III a. Chr.); Polin 1992, p. 127-128, 145, fig. 18/10 (sec. I a. Chr. – sec. I p. Chr.); Polin, Simonenko 1990, p. 86 (sec. II a. Chr.).

21. GROMOVKA, raionul Novotroick, regiunea Herson, Ucraina

Tumulul nr. 1 Mormântul nr. 19 (Fig. 15)

Înmormântare efectuată într-un tumul de epoca bronzului.

Groapa mormântului, de formă rectangulară, având colțurile rotunjite și trepte de-a lungul laturilor lungi, era orientată pe axa NE-SV. Dimensiunile gropii în partea superioară erau de 1,65 x 0,75 x 0,68 m, iar în zona fundului de 1,65 x 0,45 m. Treptele aveau o lățime de 0,15 m și mai păstrau pe ele opt scânduri de lemn, cu o lungime de 0,70 m și o lățime de 0,15 m, care acopereau mormântul (Fig. 15/1).

Defunctul (femeie) era întins pe spate cu capul spre NE. Măinile erau așezate pe lângă corp, iar picioarele întinse drept (Fig. 15/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Trei cercei din argint care se aflau în zona tâmpelor. Sunt realizați dintr-o singură bucată de metal și au un capăt ascuțit, iar celălalt capăt ușor lățit și aplatizat. Diametrul – 1,5-1,7 cm (Fig. 15/4-5).

2. Patru pandantive oval-bitronconice din bronz descoperite alături de mărgelile în punguța de piele. Sunt prevăzuți cu urechiușă de prindere și erau prinși de un fir de lână de culoare albă (Fig. 15/3).

3. Pandantiv trapezoidal din scoică (cochilie) care se afla între genunchi și palma mâinii drepte. Dimensiunile - 3 x 1,3 cm.

4. Nouă mărgelile din sticlă de culoare albastră-închisă, în formă de butoiș, care au canal orizontal. Se aflau într-o punguță din piele în colțul nord-estic al gropii (Fig. 15/8b).

5. Trei mărgelile mărunte din sticlă de culoare albastră-deschisă găsite împreună cu cele precedente (Fig. 15/8a).

6. Cuțit de fier care se afla în dreapta bazinului. Lama este ușor curbată, triunghiulară în secțiune, iar mânerul pe jumătate rupt. Lungimea păstrată - 10 cm, lățimea maximă - 2 cm (Fig. 15/2).

7. Scoabă dreptunghiulară din argint descoperită între genunchi și palma mâinii drepte. Dimensiunile - 1,1 x 0,4 cm.

B. Ofrandă

8. Cană modelată la roată care se afla în colțul sud-vestic al gropii pe acoperământul din lemn. Buza este trilobată, gâtul înalt și îngust, corpul bitronconic și rotunjit, iar fundul plat. Toarta, ovală în secțiune, este prinsă la un capăt pe mijlocul gâtului, iar la celălalt de umăr. Este decorată pe mijloc cu două linii în zigzag realizate prin incizie. Cana este din pastă fină de culoare cenușie. Înălțimea - 18 cm, diametrul gurii - 7 cm, diametrul maxim al corpului - 12 cm, diametrul fundului - 7,5 cm (Fig. 15/6).

Datare: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1993, p. 11-12, 26-29, fig. 2/2; Simonenko 1994, p. 35, fig. 1/42, p. 41, fig. 5/9; Simonenko 1994a, p. 113, fig. 13/2 (sec. II-I a. Chr.).

22. GROMOVKA

Tumulul nr. 2 Mormântul nr. 2 (Fig. 16/1-4)

Înmormântare efectuată într-un tumul de epoca bronzului.

Groapa mormântului, de formă trapezoidală în plan, era orientată pe axa NE-SV. Dimensiunile - 2,2 x 1,1 x 0,6 m (Fig. 16/1).

Defunctul era întins pe spate cu capul spre NE. Măinile erau așezate pe lângă corp, iar picioarele întinse drept (Fig. 16/1). Sub schelet s-a surprins un strat de putregai vegetal de culoare cafenie de la acoperământul fundului gropii.

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Fibulă din bronz descoperită pe partea dreaptă a bazinului. Aceasta este filiformă și a fost realizată dintr-un singur fir de metal. Resortul este format din 6 spire și coardă exterioară. Arcul este curbat în apropierea resortului, iar piciorul, fragmentar, este întors pe de asupra arcului, fiind prins de acesta din urmă printr-un manșon realizat prin lățirea extremității piciorului. Lungimea - 7,1 cm (Fig. 16/3).

2. Trei mărgelile din carneol, în formă de butoiș, cu canal orizontal, care au fost găsite la picioarele defunctului. Lungimea - 0,9 cm, diametrul - 0,5 cm (Fig. 16/4a).

3. Mărgea rotundă din sticlă transparentă cu canal vertical aflate alături de cele precedente (Fig. 16/4b).

4. Două mărgelile, îngemănate, din sticlă transparentă care au interiorul placat cu un strat metalic subțire. Au fost descoperite alături de celelalte mărgelile. Înălțimea - 0,4 cm, diametrul - 0,5 cm (Fig. 16/4c).

5. Trei mărgelile mărunte din sticlă transparentă care au interiorul placat cu un strat metalic subțire. Se aflau alături de celelalte mărgelile (Fig. 16/4d).

B. Ofrandă

6. Vas ceramic modelat cu mâna care se afla lângă talpa piciorului drept. Buza este evazată și rotunjită, gâtul scurt și larg, corpul puternic arcuit pe linia diametrului maxim, situat în partea de mijloc a vasului, iar fundul plat. Este din pastă grosieră de culoare cenușie-închisă și are suprafața zgrunțuroasă. Înălțimea - 16,8 cm, diametrul gurii - 11 cm, diametrul fundului - 7,2 cm (Fig. 16/2).

Datare: a doua jumătate a sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Smirnov 1984, p. 99, fig. 45/2-4 (sec. I a. Chr.); Simonenko 1993, p. 10, 25-28, fig. 2/1; Simonenko 1994a, p. 113, fig. 13/1 (a doua jumătate a sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.).

23. HOROL, orașul Horol, regiunea Poltava, Ucraina

Mormânt (Fig. 17/1, 4)

În anul 1970, în marginea orașului Horol, punctul Zajar'e, a fost descoperită, în partea superioară a mantalei unui tumul dintr-o epocă mai veche, o înmormântare sarmatică.

Defunctul era întins pe spate cu capul spre N.

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Spadă din fier cu mânerul terminat în semilună și gardă dreaptă. Lungimea totală - 38, 6 cm (lungimea lamei - 28,8 cm, lungimea mânerului - 6,4 cm), lungimea gărzii - 5,6 cm, lățimea lamei - 3,6 cm, grosimea lamei - 0,6 cm (Fig. 17/1).

B. Ofrandă

2. Vas ceramic modelat cu mâna, de formă bitronconică, care are buza ruptă, gâtul scurt și îngust, corpul bitronconic cu umerii bine evidențiați, iar fundul plat. Este din pastă grosieră de culoare cafenie și are

suprafața lustruită. Înălțimea - 13,2 cm, diametrul gurii - 3,8 cm, diametrul maxim - 9,5 cm, diametrul fundului - 5,1 cm (Fig. 17/4).

Datare: a doua jumătate a sec. II – sec. I a. Chr.

Bibliografie: Kulatova, Suprunenko 1999, p. 149-151, fig. 1/5-6 (sfr. sec. II a. Chr.).

24. JANČOKRAK, raionul Vasil'evsk, regiunea Zaporoz'e, Ucraina

Tezaur (Fig. 18)

În anul 1906, în apropierea satului Jančokrak (fostul județ Melitopol), care se află în partea de jos a râului Konki, afluent al Niprului, au fost descoperite mai multe piese dintre care cea mai mare parte sunt din argint aurit. Condițiile de descoperire nu sunt cunoscute. Majoritatea pieselor erau pliate și sufereau deformări substanțiale. Valoarea acestora a permis cercetătorilor să considere descoperirea ca fiind un tezaur lucru încetățenit, de altfel, în literatura de specialitate. Piesele au fost cumpărate în anul 1907 de către Muzeul de istorie de la cetățeanul Frolov, dar au fost publicate integral doar în 1969 de I. I. Guščina.

Inventar

1. Cute din piatră.
2. Verigă din plumb.
3. Patru verigi din argint.
4. Toarta unui vas de bronz.
5. Faleră din argint aurit, circulară în plan și concavă în profil, care a fost obținută prin ștanțare și ciocănire și finisată cu dălțița și punctatorul. Falera are patru orificii, amplasate simetric, în care se mai păstrau niturile din argint cu ajutorul cărora ea era prinsă de două fâșii din fier prin intermediul cărora era fixată pe curea. Decorul constă din reprezentarea unui zeu înaripat și a unei păsări, în partea centrală a acesteia, la care se mai adaugă motive geometrice și fitomorfe (puncte, cerculețe, linii în zigzag, semiove, ornament în formă de șnur etc.). Diametrul - 17,65 cm, înălțimea - 4,4 cm (Fig. 18/7).

6. Faleră din argint aurit, de formă circulară în plan și concavă în profil, care a fost obținută prin ștanțare și finisată cu dălțița și punctatorul. Falera are patru orificii, amplasate simetric, în care se mai păstrau niturile din argint cu ajutorul cărora aceasta era prinsă de două fâșii din fier prin intermediul cărora era fixată pe curea. Decorul constă din reprezentarea unui sfinx ce are în față un scut oval la care se adaugă motive geometrice și fitomorfe (puncte, linii în zigzag, semiove, ornament în formă de șnur etc.). Diametrul - 13,7 cm, înălțimea - 3,7 cm (Fig. 18/6).

7. Două falere din argint aurit, de formă circulară în plan și conică în profil, obținute prin ștanțare și ciocănire și finisate cu dălțița și punctatorul. Pe margine falerele au câte patru orificii, amplasate simetric, în care se mai păstrau niturile de argint cu ajutorul cărora acestea erau prinse de fâșiile din fier ce formau o cruce. Cu ajutorul lor falerele erau fixate pe curele. Decorul constă din motive fitomorfe și geometrice (linii, puncte, frunze, semiove etc.). Diametrul - 13,4 cm, înălțimea - 6,9 cm (Fig. 18/5).

8. Două falere din argint aurit, de formă circulară în plan și conice în profil, care au fost obținute prin ștanțare și ciocănire și finisate cu dălțița și punctatorul. Pe margine falerele au câte patru orificii, amplasate simetric, în care se mai păstrau niturile de argint cu ajutorul cărora acestea erau prinse de fâșiile din fier ce formau o cruce. Prin intermediul lor falerele erau fixate pe curele. Decorul constă din motive fitomorfe și geometrice (linii, puncte, frunze, semiove etc.). Diametrul - 13,7 cm și 13 cm, înălțimea de 6,8 cm și respectiv 7,2 cm (Fig. 18/2).

9. Faleră din argint aurit, circulară în plan și aproape plată în profil, realizată prin ștanțare și ciocănire și finisată cu dălțița și punctatorul. În partea centrală are un orificiu în care se mai păstra nitul din argint. Decorul constă din motive fitomorfe și geometrice (linii în zigzag, puncte, ornament în formă de șnur etc.). Diametrul - 8,5 cm, înălțimea - 0,5 cm (Fig. 18/3).

10. Faleră din argint aurit, circulară în plan și concavă în profil, realizată prin ștanțare și ciocănire și finisată cu dălțița și punctatorul. În partea centrală au două orificii cu nituri, amplasate simetric, care fixau urechiușa de pe partea interioară. Decorul constă din motive fitomorfe și geometrice (linii, puncte, semiove, ornament în formă de șnur etc.). Diametrul - 8,3 cm, înălțimea - 1,7 cm (Fig. 18/4).

10. Faleră fragmentară din argint aurit care a avut o formă circulară în plan și conică în profil. Aceasta a fost realizată prin ștanțare și ciocănire și finisată cu dălțița și punctatorul. Decorul constă din motive fitomorfe și geometrice.

11. Aplică de harnașament din argint aurit, circulară în plan și în formă de *umbo* în profil, obținută prin ștanțare. Decorul, reprezentat de motive geometrice (linii, puncte, semiove, ornament în formă de șnur), a fost realizat prin ciocănire și gravare. În partea centrală are un orificiu a cărui diametru este de 1 cm, iar pe margine altele două amplasate simetric. Diametrul - 4,55 cm, înălțimea - 1,5 cm (Fig. 18/1).

12. 40 de aplici tubulare din aur cu suprafața striată.

Datare: sec. I a. Chr.

Bibliografie: Spicyn 1909, p. 28, fig. 80; 81; Guščina 1969, p. 41-53 (sec. I a. Chr.); Smirnov 1984, p. 104, fig. 48 (sfr. sec. II – sec. I a. Chr.); Simonenko 1994a, p. 112, fig. 10 (sfr. sec. II – sec. I a. Chr.); Mordvinceva 1996, p. 13-14, 20; Mordvinceva 1997, p. 106-115; Mordvinceva 2001, p. 79-80, pl. 37-41; Bârcă 2004, p. 35 sqq., fig. 4.

25. KAIRY - grupa a II-a de tumuli, raionul Gornostravsk, regiunea Herson, Ucraina

Tumulul nr. 1 Mormântul nr. 23 (Fig. 19/4-5)

Înmormântare efectuată în partea centrală a unui tumul de epoca bronzului.

Groapa mormântului, de formă aproximativ rectangulară, cu colțurile rotunjite, avea dimensiunile de 1,9 x 0,8 m și era orientată pe axa NE–SV (Fig. 19/5).

Scheletul, într-o stare precară, era întins pe spate cu capul spre NE. Mâinile erau așezate pe lângă corp, piciorul drept era un pic îndoit din genunchi, iar cel stâng era întins drept (Fig. 19/5).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Fibulă fragmentară de bronz, descoperită în zona claviculelor, din care s-a păstrat o parte din ac și din picior. Lungimea aproximativă a acesteia fost de cca. 9 cm (Fig. 19/4).

2. Două fragmente de la o oglindă din bronz de tipul cu discul rotund și plat găsită în spatele craniului. Diametrul oglinzii a fost de 10 cm.

Datare: a doua jumătate a sec. II – mijlocul sec. I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1991, p. 23, 24, fig. 1/1 (a doua jumătate a sec. II – sec. I a. Chr.); Simonenko 1993, p. 12, 27, 28, fig. 3/1; Simonenko 1994a, p. 113, fig. 11/1 (hotarul dintre sec. II - I a. Chr.).

26. KAIRY - grupa a II-a de tumuli

Tumulul nr. 1 Mormântul nr. 24 (Fig. 19/1-3)

Înmormântare efectuată într-un tumul de epoca bronzului.

Mormântul era unul cu nișă, dar a cărui groapă de intrare nu a putut fi sesizată. Judecând după cele patru plinte din piatră care au dimensiunile de 0,5 x 0,6 x 0,1 m și închideau intrarea în nișă, aceasta se afla în partea de nord. Nișa avea o formă aproximativ rectangulară și dimensiunile de 2,16 x 0,9 m, fiind orientată pe axa E-V (Fig. 19/1). Mormântul a fost jefuit, iar scheletul era aproape distrus în întregime. *In situ* s-au păstrat doar oasele genunchiului stâng. Pe baza acestora, dar și după locul de descoperire a căni, s-a putut stabili că defunctul era întins pe spate cu capul spre E, iar picioarele, probabil, erau ușor flexate din genunchi.

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Cuțit din fier, fragmentar, care se afla lângă oasele picioarelor. Lama este masivă, ușor curbată, triunghiulară în secțiune. Limba mânerului are capătul rotunjit și mai păstrează pe toată suprafața sa urmele părții din lemn. Lungimea - 15,2 cm, lățimea la baza lamei - 2 cm (Fig. 19/2).

2. Vârf de lance din fier, păstrat fragmentar, care a fost găsit înfipt în colțul sud-estic al gropii. Vârful este de formă piriformă alungită, iar manșonul rupt. Lățimea - 5,5 cm.

B. Ofrandă

3. Cană modelată cu mâna descoperită, în colțul de nord-est, la intrarea în nișă. Are gura largă cu cioc, buza evazată, gâtul cilindric și larg, corpul bombat cu umerii bine rotunjiți, iar fundul plat. În partea superioară a umărului are o toartă zoomorfă, bine stilizată, de mici dimensiuni, care este prinsă pe umăr. Este din pastă semigrosieră de culoare cenușie, iar suprafața lustruită. Decorul constă din patru linii orizontale realizate prin incizie, care marchează trecerea de la gât la corp, și șapte grupe a câte patru linii verticale ce pornesc de la ultima linie orizontală pe corp. Înălțimea - 24 cm, diametrul gurii - 9,5 cm, diametrul fundului - 7,5 cm (Fig. 19/3).

4. Omoplatul unui berbec care se afla lângă cuțit și oasele picioarelor.

Datare: sec. I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1993, p. 12-14, 26, fig. 3/2 (sec. I a. Chr.); Simonenko 1994a, p. 113, fig. 11/2.

27. KAIRY

Tumulul nr. 9 Mormântul nr. 2 (Fig. 13/1-2, 5)

Înmormântare efectuată într-un tumul de epoca bronzului.

Groapa mormântului, îngustă, trapezoidală în plan, era orientată pe axa N-S. Dimensiunile - 1,95 x 0,55 m (Fig. 13/1).

Defunctul era întins pe spate cu capul spre S. Măinile erau așezate pe lângă corp, iar picioarele întinse drept (Fig. 13/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Cuțit fragmentar din fier care se găsea în strachina modelată cu mâna aflată după craniu. Lama este curbată și triunghiulară în secțiune, iar limba mânerului ușor ruptă la capăt. Lungimea - 9,5 cm, lățimea - 2 cm (Fig.13/5).

B. Ofrandă

2. Strachină modelată cu mâna descoperită în colțul sud-estic al gropii, după craniu. Aceasta are buza evazată, o muchie ascuțită spre interior, umărul bine pronunțat, iar fundul plat. Este din pastă de culoare cenușie. Înălțimea - 8,5 cm, diametrul gurii - 20,3 cm, diametrul fundului - 8 cm (Fig. 13/2).

3. Oase de oaie care se aflau în interiorul străchinii.

Datare: sec. I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1993, p. 14, 26, fig. 3/3 (sec. I a. Chr.); Simonenko 1994a, p. 113, fig. 11/3.

28. KALANČAK, centru raional, regiunea Herson, Ucraina

Tumulul nr. 10 (Fig. 11/4-6)

Înmormântare efectuată în sectorul estic al unui tumul de epoca bronzului.

Groapa mormântului, de formă rectangulară în plan, era orientată pe axa N-S. Dimensiunile - 1,6 x 0,6 m (Fig. 11/4).

Scheletul, aparținând unui bărbat, era întins pe spate cu capul spre N. Măinile erau puse pe lângă corp, iar picioarele întinse drept (Fig. 11/4).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Fibulă de bronz descoperită în stânga gâtului. Este realizată dintr-un singur fir de metal și are resortul bilateral format din 4 spine și coardă exterioară. Arcul este curbat, iar piciorul întors pe deasupra arcului este prins de acesta printr-un manșon realizat prin lățirea extremității piciorului. Lungimea - 7,6 cm (Fig. 11/5).

2. Cute din șist, păstrată fragmentar, care se afla lângă umărul drept.

3. Fragmentul unui vârf de spadă găsit sub genunchiul drept.

4. Tub de înmănușare de la un vârf de lance din fier descoperit lângă umărul stâng. Păstra în interiorul său urmele cozii de lemn. Lungimea păstrată - cca. 8 cm, diametrul - 2 cm.

B. Ofrandă

5. Cană modelată la roată care se afla la est de craniu. Are buza și toarta ruptă din vechime, gâtul cilindric și înalt, corpul bombat, iar fundul plat. Este din pastă de culoare roșiatică și este decorată la baza gâtului cu șase linii concentrice incizate. Înălțimea păstrată - 18 cm, diametrul gâtului - 7 cm, diametrul maxim al corpului - 14 cm, diametrul fundului - 6 cm (Fig. 11/6).

Datare: prima jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Ratner 1965, p. 35-39; Simonenko 1991, p. 23, 24, fig. 1/5; Simonenko 1993, p. 15, 27, fig. 4/1; Simonenko 1994a, p. 114, fig. 14/4 (sec. I a. Chr.).

29. KLIMENKOVKA, raionul Roven'kovsk, regiunea Voronež, Rusia

Tezaur (Fig. 20-21)

Lângă satul Klimenkovka, așezat în sudul regiunii Voronež, în apropierea râului Ajdar, afluent al Donețului de nord, a fost descoperit un grup de obiecte care se păstrează astăzi la muzeul de istorie, dar despre proveniența cărora nu se știe practic nimic.

Inventar

1. Opaiț de bronz prevăzut cu toartă. Este decorat pe un umăr cu masca unui satir, iar pe celălalt cu cea a unei silen, ambele, în relief. Fundul este ușor înălțat și formează o adâncitură conică în interiorul opaițului. Lungimea - 16,3 cm, înălțimea - 4,5 cm (21/4).

2. Cuțit fragmentar din fier cu lama ușor curbată și triunghiulară în secțiune.

3. Aplică din argint, circulară în plan și în formă de *umbo* în profil, cu orificiu în partea centrală. Diametrul - 2,3 cm, înălțimea - 0,6 cm (Fig. 20/7).

4. Două falere din argint aurit, circulare în plan și concave în profil, obținute prin ștanțare. Pe partea exterioară acestea au un decor care sugerează o roată în mișcare sau discul solar cu raze curbate, iar pe partea interioară mai păstrează urmele unei urechiușe cu ajutorul căreia falerele erau prinse pe curea. Diametrul - 9,8 și 10 cm, înălțimea - 0,8 cm (Fig. 21/3).

5. Două falere din argint, de mici dimensiuni, circulare în plan și concave în profil, realizate prin ștanțare. Acestea sunt fără decor pe partea exterioară, dar au patru orificii, grupate câte două, în care, cu ajutorul niturilor, erau prinse cele două urechiușe prin care se treceau curelele. Diametrul - 6,6 cm, înălțimea - 1,4 cm (Fig. 21/1).

6. Patru falere din argint, de mici dimensiuni, circulare în plan și cu profil curbiliniu, realizate prin ștanțare și ciocănire și finisate prin gravare. Au reprezentat pe partea exterioară câte doi grifoni înaripați stând față în față. Sunt prevăzute cu câte două orificii prin care erau trecute niturile care fixau urechiușă din bronz de pe partea interioară. Diametrul - 5,4 cm, înălțimea - 0,7 cm (Fig. 21/2).

7. Două bucăți de tablă din argint aurit de formă ovală.

8. Două zăbale din fier cu muștiucul din două bare, pătrate în secțiune, care au capetele îndoite rotund, dispuse în același sens la o bară și invers la alta, prinse între ele. La capetele ele au câte o verigă pătrată în secțiune. Lungimea - 19,8 cm și 18,7 cm (Fig. 20/1-2).

9. Trei psalii din fier în forma literei C cu brațele scurte terminate cu câte o proeminență sferică. Au partea centrală lățită și bilobată, prevăzută cu două orificii. În secțiune brațele sunt de formă pătrată. Lungimea primei psalii - 10 cm, celei de-a doua - 9,5 cm, iar a celei fragmentare - 8 cm (Fig. 20/3-5).

10. Aplică frontală din argint, de formă triunghiulară alungită, care se lățește în partea inferioară. Pe margini și pe centru este decorată cu trei linii de cerulețe, dar și cu linii formate din mici puncte. Partea superioară se termina într-un cârlig care nu se mai păstrează. Lungimea - 12 cm, lățimea maximă - 3 cm (Fig. 20/6).

Datare: sec. II a. Chr.

Bibliografie: Jacenko 1962, p. 42-50 (sec. II a. Chr.); Simonenko 1982, p. 240, 241, 243, fig. 1/13, 3/14 (sec. II a. Chr.); Simonenko 1999a, p. 73-76, fig. 1/2 (sarmatic); Smirnov 1984, p. 80-84, fig. 35-36 (sec. II a. Chr.); Polin 1992, p. 60, fig. 11/24-31; Mordvinceva 2001, p. 74, pl. 11 (sec. II a. Chr.); Bârcă 2004, p. 35 sqq., fig. 5-6.

30. KLJUSOVKA, raionul Novye Sanžary, regiunea Poltava, Ucraina

Descoperire izolată (Fig. 17/5)

În malul abrupt al râului Vorskl, locul Madžary, a fost descoperit, la adâncimea de 1 m, un vas ceramic modelat cu mâna cu gura largă, buză evazată, gâtul scurt și îngust, în formă de pânză, iar corpul sferoidal. Este din pastă de culoare cafenie-deschisă și are suprafața exterioară ușor lustruită. Vasul este decorat cu câte două linii orizontale, realizate prin incizie, în zona dintre gât și corp, cât și pe umeri. Spațiul dintre cele două grupe de linii este ornamentat cu trei linii succesive în unghi cu deschiderea în jos. De la liniile orizontale de pe umăr pornesc patru grupe a câte șase linii verticale realizate prin incizie și patru grupe a câte trei linii paralele, în formă de semicerc, realizate în același mod. Înălțimea - 20,5 cm, diametrul gurii - 11,2 cm, diametrul gâtului - 8 cm, diametrul maxim al corpului - 17,7 cm (Fig. 17/5).

Datare: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Kulatova, Suprunenko 1999, p. 152, fig. 1/11 (a doua jumătate a sec. II a. Chr.).

31. KVAŠINO, raionul Amvrosievsk, regiunea Doneck, Ucraina

Mormânt distrus (Fig. 22)

Înmormântare efectuată într-un tumul distrus în urma lucrărilor agricole din anii '50 a sec. XX. Tumulul propriu-zis nu a fost cercetat niciodată.

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Vârf de lance de mari dimensiuni cu lama de formă rombică, asimetrică, care reprezintă ceva mai puțin de două treimi din lungimea totală. În secțiune lama este romboidală. Tubul de înmănușare reprezintă ceva mai mult de o treime din lungimea totală. Gura tubului de înmănușare este marcată printr-o nervură proeminentă. Lungimea - 46 cm (Fig. 22/1).

2. Vârf de lance din fier cu lama de formă rombică, asimetrică, care reprezintă mai puțin de o treime din lungimea totală a vârfului. Tubul de înmănușare reprezintă ceva mai mult de două treimi din lungimea totală. Gura tubului de înmănușare este marcată printr-o nervură proeminentă. În secțiune lama este romboidală. Lungimea - 35 cm. (Fig. 22/2).

3. Două vârfuri de săgeți din fier cu trei aripioare și manșon (Fig. 22/8).

4. Două zăbale de fier cu muștiucul din două bare torsionate care au capetele îndoite rotund, dispuse în același sens la o bară și invers la alta, prinse între ele și prevăzute cu verigi laterale (Fig. 22/4-5).

5. Zăbală de fier identică cu celelalte două, dar fără verigi laterale (Fig. 22/3).

6. Psalii cruciforme din fier cu orificiu în partea centrală prin care se fixau pe zăbală. Ele au brațele lungi, iar capetele lățite și rotunjite (Fig. 22/4-5).

7. Psalie din fier în forma literei C cu brațele de dimensiuni medii terminate cu câte o proeminență conică. În partea centrală aceasta este lățită și bilobată, prevăzută cu două orificii, iar brațele rotunde în secțiune (Fig. 22/7).

8. Psalie din fier în forma literei C cu brațele aplatizate la capete care redau stilizat chipul unor animale. În partea centrală aceasta este lățită și bilobată, prevăzută cu două orificii, iar brațele pătrate în secțiune (Fig. 22/6).

9. Psalie fragmentară identică cu precedentă.

Datare: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Smirnov 1984, p. 91-93, fig. 23 (sec. III a. Chr.); Polin 1992, p. 128, 129, 145, fig. 19/1-7 (sec. II-I a. Chr.); Polin, Simonenko 1990, p. 86-87, fig. 2/6 (sec. II a. Chr.); Simonenko 1994a, p. 107-108, fig. 4 (sec. II a. Chr.).

32. LIČKOVA - grupa a III-a de tumuli, raionul Magdalenovsk, regiunea Dnepropetrovsk, Ucraina

Tumulul nr. 1 Mormântul nr. 1 (Fig. 12/3)

Înmormântare efectuată într-un tumul de epoca bronzului despre care nu avem alte informații decât aceea că din inventarul mormântului face parte o fibulă de bronz. Aceasta este realizată dintr-o singură bucată de metal și are resortul bilateral format din 6 spire și coardă exterioară. Arcul este curbat în apropierea resortului, iar piciorul este lățit, luând o formă lanceolată, având deschiderea maximă în zona de prindere de arc. El este decorat pe partea exterioară cu puncte realizate prin ciocănire cu dornul și era prins de arc printr-un manșon realizat prin lățirea extremității piciorului. Lungimea - 9 cm (Fig. 12/3).

Datare: sfr. sec. II - sec. I a. Chr.

Bibliografie: Kostenko 1983, p. 62, 65, fig. 1/7b (sec. I a. Chr.); Kubyšev, Pokljac'kyj, Simonenko 1987, p. 58-59, fig. 1/4 (sec. I a. Chr.).

33. L'VOVO, raionul Bereslavsk, regiunea Herson, Ucraina

Tumulul nr. 1 Mormântul nr. 1 (Fig. 23/1-5)

Înmormântare efectuată într-un tumul din epoca bronzului.

Forma gropii mormântului nu a fost surprinsă.

Mormântul era acoperit de două plăci din calcar.

Defunctul era întins pe spate cu capul spre NV. Mâinile erau așezate pe lângă corp, iar picioarele întinse drept (Fig. 23/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Cercel fragmentar realizat dintr-un fir de bronz, care se găsea sub craniu.

2. 21 de mărgelile din carneol, în formă de butoiș, care se găseau în zona gâtului.

3. Patru mărgelile sferice din gagat care se aflau în zona gâtului.

4. 62 de mărgelile mărunte din sticlă albă, albastră și verde descoperite la gleznelor.

5. Oglindă din bronz cu discul rotund și plat care se afla sub osul umărului drept. Diametrul - 7,5 cm (Fig. 23/2).

6. Cuțit din fier, păstrat fragmentar, care se afla în interiorul străchinii. Are tăișul ușor curbat și triunghiular în secțiune, iar pe limba mânerului se mai păstrează două nituri din bronz și unul din fier cu care erau prinse plăselele din os (Fig. 23/3).

B. Ofrandă

7. Cană modelată cu mâna care se afla în spatele craniului. Are buza evazată și rotunjită, gâtul cilindric și larg, corpul bitronconic cu umerii bine rotunjiți, iar fundul plat. În partea superioară a umărului ea are o toartă circulară în secțiune. Este din pastă semigrosieră de culoare cenușie. Înălțimea - 26 cm, diametrul gurii - 10 cm, diametrul fundului - 8 cm (Fig. 23/5).

8. Strachină modelată cu mâna care se găsea sub palma mâinii drepte. Aceasta este de formă tronconică cu pereții ușor răsfrași spre exterior, iar fundul plat. Locul unde buza se unește cu restul corpului este marcată

cu o nervură în relief bine pronunțată. Este din pastă semigrosieră de culoare neagră și are suprafața lustruită. Înălțimea - 7,5 cm, diametrul gurii - 21,5 cm, diametrul fundului - 8 cm (Fig. 23/4).

9. Mai multe oase de oaie care se aflau în strachină alături de cuțit.

Datare: sec. I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1977, p. 221-222, 226, fig. 2; Simonenko 1993, p. 20, 26, 28; Simonenko 1994a, p. 114-115 (sec. I a. Chr.).

34. L'VOVO

Tumulul nr. 6 Mormântul nr. 1 (Fig. 23/6-7)

Înmormântare principală într-un tumul sarmatic distrus în urma lucrărilor agricole. Tumulul a avut diametrul de cca. 10 m, iar mormântul se afla în centrul lui.

Groapa mormântului, de formă rectangulară, având colțurile rotunjite, era orientată pe axa NV-SE. Dimensiunile - 1,4 x 0,45 m.

Scheletul unui copil, deteriorat, era întins pe spate cu capul spre NV. Mâinile erau puse pe lângă corp, iar picioarele întinse drept.

Mormântul nu avea mobilier funerar, dar la 2 m nord-est de groapa mormântului, în stratul antic, au fost descoperite două vase lucrate cu mâna și osul de la piciorul unui cal (?).

1. Vas ceramic modelat cu mâna care are gura îngustă, buza ușor evazată, gâtul înalt și cilindric, umerii abrupt și bine pronunțați, iar fundul plat. Pe gât este decorat cu un brâu aplicat de formă triunghiulară în secțiune. Înălțimea - 18,5 cm, diametrul gurii - 7,3 cm, diametrul fundului - 8 cm (Fig. 23/7).

2. Vas ceramic modelat cu mâna care are buza evazată și rotunjită, gâtul scurt și bine marcat printr-o puternică arcuire. Corpul are o formă bitronconică, iar umerii sunt bine evidențiați. Spre fund, care este plat, vasul se îngustează în mod accentuat. Înălțimea - 24,5 cm, diametrul gurii - 12,2 cm, diametrul fundului - 9,8 cm (Fig. 23/6).

Datare: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1977, p. 223, 226-227, fig. 4/1-2; Simonenko 1993, p. 20, 26, fig. 26/1-2 (sec. II-I a. Chr.).

35. MELITOPOL', regiunea Zaporoz'e, Ucraina

Descoperire izolată (Fig. 47/4)

În anul 1942, în mantaua tumulului "Tokmakmogila" de lângă Melitopol', s-au descoperit:

1. Coif de bronz de formă emisferică care se termină în partea superioară într-un vârf de formă aproximativ emisferică neornamentat. Marginea inferioară a coifului este puțin îngroșată și decorată cu linii oblice realizate prin incizie. Pe partea frontală a marginii sunt niște incizii verticale de la care pornesc niște brăuri formate dintr-un ornament în brăduț care au vârfurile îndreptate spre centrul compoziției. Tot în partea inferioară coiful este ornamentat cu rânduri de linii orizontale. Apărătoarea de ceafă nu este prea lată și este decorată cu triunghiuri gravate ce au vârfurile în sus. Spațiul dintre acestea este umplut cu incizii oblice. Pe părțile laterale se află câte două orificii prin care cu ajutorul niturilor se prindeau obrăzarele, care însă nu s-au păstrat (Fig. 47/4).

2. Plăcuțe (solzi) din bronz de la o armură.

3. Câteva zale din bronz.

Datare: sfr. sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Raev 1986a, p. 85-86 (sec. II-I a. Chr.); Raev 1988, p. 38-39 (sec. II – începutul sec. I a. Chr.); Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 129-130, fig. 40/3; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 466-467, 488, fig. 25 (sfr. sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.); Simonenko 1994, p. 39, fig. 4/1 (începutul sec. I a. Chr.); Simonenko 1998a, p. 165; Simonenko 2001, p. 252 sqq., fig. 31/4.

36. MIHAJLOVKA, raionul Mar'insk, regiunea Doneck, Ucraina

Mormânt distrus (Fig. 14/5-6)

Dintr-un mormânt distrus, aflat într-un tumul de epocă mai veche, au fost recuperate două piese care făceau parte din mobilierul funerar al acestuia.

1. Oglindă fragmentară din bronz, de formă discoidală, cu marginea îngroșată și mâner în formă de cui. În centru, pe una din părți, aceasta este decorată cu o rozetă din șase petale încadrată în trei cercuri concentrice. Diametrul - cca. 15,5 cm (Fig. 14/6).

2. Afumătoare modelată cu mâna, de formă aproximativ cilindrică, decorată pe buză cu cerculețe și vârful de spin incizate, iar pe perete cu un semn în forma cifrei 8 culcate, care în partea dreaptă nu se închide (Fig. 14/5).

Dată: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Smirnov 1984, p. 91, fig. 42/5-6; Simonenko 1994a, p. 107 (în jurul anului 100 a. Chr.).

37. NOVOBARANNIKOVKA, raionul Belovodsk, regiunea Lugansk, Ucraina

Tumulul nr. 2 Mormântul nr. 1 (Fig. 24)

Înmormântare efectuată într-un tumul de epoca bronzului.

Groapa mormântului, de formă aproximativ trapezoidală, era orientată pe axa NV-SE (Fig. 24/1).

Defunctul era pus într-o "covată" de lemn, întins pe spate, cu capul spre S. Măinile erau așezate pe lângă corp, iar picioarele ușor îndoite din genunchi. Pe pieptul defunctului se afla vopsea roșie (Fig. 24/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Mai multe mărgelile din sticlă de diferite culori, forme și mărimi, unele dintre ele aurite (Fig. 24/2-3).

2. Oglindă fragmentară din bronz cu marginea îngroșată, spartă din vechime. A fost folosită în același scop și după spargere, dovadă în acest sens fiind atașarea unui mâner din os prins cu ajutorul unui nit din fier (Fig. 24/6).

3. Două verigi spiralice din bronz (Fig. 24/4-5).

4. Afumătoare modelată cu mâna, de formă tronconică, care are buza dreaptă, iar fundul plat. Este din pastă grosieră de culoare brun-cenușie. În interiorul afumătorii se afla cărbune de lemn ars (Fig. 24/7).

B. Ofrandă

5. Vas ceramic modelat cu mâna, din pastă semigrosieră, păstrat în stare fragmentară. Buza este ușor evazată, tăiată drept, gâtul scurt și larg, bine marcat printr-o puternică arcuire, umerii pronunțați, iar fundul plat (Fig. 24/8).

Dată: sec. I a. Chr.

Bibliografie: Smirnov 1984, p. 86, 88 (sec. III-I a. Chr.); Kostenko 1983, p. 49, 52 (sec. III-II a. Chr.); Polin, Simonenko 1990, p. 87-89 (sec. I a. Chr.); Polin 1992, p. 126, 145, fig. 18/1-7 (sec. I a. Chr.); Simonenko 1994a, p. 106-107 (sec. I a. Chr.).

38. NOVOČERKASSK, regiunea Rostov, Rusia

Descoperire izolată (Fig. 48/3; 63a/1)

În toamna anului 1979 K. F. Smirnov a remarcat existența în colecția muzeului de istorie din Novočerkassk a unui coif din bronz despre a cărui loc și condiții de descoperire nu există informații. În același muzeu există și o situlă din bronz care, probabil, a fost descoperită împreună cu coiful.

1. Coif de formă emisferică care se termină în partea superioară într-un vârf de formă tronconică ornamentat cu două rânduri de arcade duble despărțite de două linii orizontale, care au spațiul dintre ele decorat cu linii oblice. Marginea coifului, îndoită și îngroșată, este decorată cu linii oblice, iar apărătoarea de ceafă nu este prea lată și are un orificiu în partea centrală. În partea inferioară este ornamentat cu o serie de motive geometrice incizate, cum ar fi: ornamente în formă de brăduț, cercuri, arcade duble, linii oblice verticale și orizontale, motive realizate prin punctare, cât și triunghiuri cu cercuri în vârful acestora. Pe părțile laterale are câte două orificii de prindere a obrăzurilor care însă nu s-au păstrat. Înălțimea - 21 cm, diametrul la bază - 23 x 20 cm (Fig. 48/3).

2. Situlă din bronz fără atașe și toarte, în stare de conservare bună, care are buza evazată, umerii bine evidențiați, iar fundul plat (Fig. 63a/1).

Dată: sfr. sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Raev 1986a, p. 85-86, fig. 79/1; Raev 1988, p. 36-39 (sec. II - începutul sec. I a. Chr.); Simonenko 1987, p. 106; Simonenko 1998a, p. 164-165 (sec. II-I a. Chr.); Simonenko 2001, p. 254, fig. 32/3; Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 131, fig. 40/2; Raev, Simonenko, Trejster 1991, p. 466-467, 469, 489, fig. 27, pl. 35 (sfr. sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.).

39. NOVOLUGANSK, raionul Artemovsk, regiunea Doneck, Ucraina

Tumulul nr. 1 Mormântul nr. 1 (Fig. 25)

Înmormântare efectuată într-un tumul aparținând perioadei eneolitice.

Mormântul a fost descoperit în sectorul sud-vestic al tumulului la 5 m de centrul acestuia și la adâncimea de 1 m de la suprafața mantalei.

Forma și dimensiunile exacte ale gropii nu au putut fi stabilite. În schimb, pe alocuri s-au păstrat urmele de la construcția de lemn a mormântului.

Defunctul era întins pe spate cu capul spre N. Mâna stângă era ușor îndoită din cot, iar palma pusă pe bazin, pe când partea inferioară a mâinii drepte nu s-a păstrat. Picioarele erau întinse drept și aveau călcăiele apropiate unul de altul.

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Fibulă fragmentară din bronz, descoperită în zona gâtului, din care s-a mai păstrat o parte a resortului format dintr-un număr de 8 spire și acul (Fig. 25/1).

2. 15 mărgelile din sticlă dispuse pe un fir de ață din aur aflate în zona gâtului (Fig. 25/3).

3. Oglindă discoidală din bronz care se găsea în zona umărului drept. Aceasta mai păstra pe partea exterioară urmele ramei de lemn. Diametrul - 5 cm și (Fig. 25/2).

4. Piesă din os de formă dreptunghiulară a cărui capete se termină în zigzag (Fig. 25/4).

B. Ofrandă

5. Vas ceramic modelat la roată, păstrat fragmentar, care se afla în stânga craniului. Buza este evazată, gâtul scurt și larg bine marcat printr-o puternică arcuire, corpul bombat, umerii bine pronunțați, iar fundul plat. Este din pastă fină de culoare cenușie și decorat în zona gâtului cu o linie incizată (Fig. 25/5).

6. Omoplătul și partea superioară de la gâtul unui cal care se găseau lângă piciorul stâng al defunctului.

Dată: sec. I a. Chr.

Bibliografie: Șapovalov 1973, p. 82-85, 87, fig. 1, 2/1-5 (sec. I a. Chr.); Simonenko 1994, p. 35, 43 (sec. I a. Chr.).

40. NOVOPROHOROVKA, raionul Rodionovo-Nesvetajsk, regiunea Rostov, Rusia

Descoperire izolată (Fig. 48/2)

În anul 1974 la muzeul din Rostov a fost adus de către locuitorul satului Novoprohorovka E. A. Fedorov un coif din bronz. După spusele acestuia coiful a fost descoperit întâmplător pe un câmp proaspăt arat din apropierea satului. Coiful, de formă emisferică, are vârful de formă tronconică, ornamentat cu două rânduri de arcade duble divizate de două linii incizate. Marginea este îndoită și ușor îngroșată fiind decorată cu linii oblice incizate. Apărătoarea de ceafă nu este prea lată și nu are orificiu. În partea inferioară coiful este ornamentat cu o serie de motive geometrice incizate în formă de brăduț, cercuri și linii oblice. Pe apărătoarea cepei este un ornament format din valuri curgătoare umplute cu un ornament punctat. În spațiul dintre părțile superioare ale valurilor sunt niște cerculețe de mici dimensiuni. Pe părțile laterale are câte două orificii de prindere a obrăzurilor care nu s-au păstrat. Lățimea apărătoarei de ceafă - 2,5 cm. Înălțimea coifului - 20,5 cm, diametrul la bază - 20,5 x 19,7 cm (Fig. 48/2).

Dată: sfr. sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Kosjanenko, Lukjaško, Maximenko 1978, p. 266-268, fig. 2; Smirnov 1984, p. 71, fig. 27; Raev 1986a, p. 85-86 (sec. II-I a. Chr.); Raev 1988, p. 39 (sec. II - începutul sec. I a. Chr.); Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 130, fig. 39/1; Raev, Simonenko, Trejster 1991, p. 467, 469, 491, fig. 28 (sec. II a. Chr.); Simonenko 1987, p. 104, Simonenko 1998a, p. 165-166 (sec. II-I a. Chr.); Simonenko 2001, p. 252 sqq., fig. 32/2.

41. NOVOVASIL'EVKA, raionul Snigirevsk, regiunea Nikolaev, Ucraina

Depozit (Fig. 48a/1-4)

În urma cercetărilor arheologice efectuate în anul 1975, în împrejurimile satului Novovasil'evka, au fost descoperite în sectorul nord-vestic al tumulului nr. 9 o serie de piese de harnașament.

Inventar

1. Două zăbale din fier care au muștiucul din două bare cu capetele îndoite rotund, dispuse în același sens la o bară și invers la alta, prinse între ele și de verigi.

2. Două psalii cruciforme din fier cu orificiu în partea centrală prin care se fixau pe zăbală.

3. Două psalii din fier în forma literei C cu brațele aplatizate la capete redând stilizat chipul unor animale. În partea centrală sunt lățite și bilobate, prevăzute cu două orificii (Fig. 48a/1-2).

4. Psalie din fier în forma literei C cu unul din brațe aplatizat la capăt, iar al doilea terminat într-o proeminență aproximativ biconvexă. În partea centrală este lățită și bilobată, prevăzută cu două orificii (Fig. 48a/3).

5. Aplică frontală din bronz care are un capăt lat și aplatizat, de formă aproximativ triunghiulară, care se lățește în partea inferioară și a cărui margine este curbată. Partea superioară se termină într-un cârlig îndoit în forma literei S care are capătul terminat într-un buton ornamentat cu linii incizate. În locul unde partea aplatizată trece în cârlig este lățită și prevăzută cu un orificiu. Lungimea - 14 cm, lățimea maximă - 6 cm (Fig. 48a/4).

Dată: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1982, p. 239-240, fig. 1/2, 2/2 (sfr. sec. III – sec. II a. Chr. scitic); Simonenko 1999a, p. 73-76, fig. 1/2 (sarmatic); Polin, Simonenko 1990, p. 86, fig. 2/7-8; Polin 1992, p. 57, fig. 12/5 (sec. I a. Chr.); Bărcă 2004, p. 35 sqq., fig. 2/1-4.

42. NOVYE SANŽARY, centru raional, regiunea Poltava, Ucraina

Mormânt distrus (Fig. 17/2-3)

În anul 1989, în urma verificărilor de teren efectuate în zona malurilor abrupte a teraselor râului Vorskla, au fost surprinse urmele unui mormânt sarmatic, distrus în cea mai mare parte. Din mobilierul funerar s-au recuperat două piese.

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Fibulă realizată dintr-un singur fir de fier care are resortul bilateral format din 4 spire și coardă exterioară. Arcul este puternic curbat iar piciorul, rupt, era întors pe deasupra arcului, fiind prins de acesta din urmă printr-un manșon realizat prin lățirea extremității piciorului. (Fig. 17/2).

2. Vârf de săgeată din fier cu trei aripioare și manșon (Fig. 17/3).

Dată: sfr. sec. II – mijlocul sec. I a. Chr.

Bibliografie: Kulatova, Suprunenko 1999, p. 151-152, fig. 1/8-9 (mijlocul - sfr. sec. I a. Chr.).

43. OSTROGOŽSK, regiunea Voronež, Rusia

Descoperire izolată (Fig. 12/4)

Spadă de fier găsită întâmplător pe teritoriul fostului județ Ostrogožsk al guberniei Voronež. Mânerul este terminat în semilună, iar garda, care nu s-a păstrat, era prinsă cu două nituri. Lama se îngustează imediat de după gardă și este de formă romboidală în secțiune. Lungimea aproximativă - cca. 55 cm (Fig. 12/4).

Dată: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Smirnov 1971, p. 194, fig. 2/1; Smirnov 1984, p. 56, fig. 22/2 (sec. IV-III a. Chr.); Polin 1992, p. 78-79, 145, fig. 18/8 (sec. I a. Chr.).

44. OSTRYJ, raionul Krasnoarmejsk, regiunea Doneck, Ucraina

Descoperire izolată (Fig. 7/5)

Spadă de fier care are mânerul terminat în semilună, iar gardă dreaptă. Lama de formă lenticulară în secțiune are vârful rupt. Lungimea păstrată - 47 cm, lungimea păstrată a lamei - 36 cm, lățimea lamei la bază - 4 cm, lungimea mânerului - 8 cm, lungimea gârzii - 6,5 cm (Fig. 7/5).

Dată: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1999a, p. 77-78; Simonenko 2001, p. 217-218, fig. 13/5.

45. PODGORODNOE - grupa a VIII-a de tumuli, raionul Magdalinovsk, regiunea Dnepropetrovsk, Ucraina

Tumulul nr. 3 Mormântul nr. 8 (Fig. 26/2-5)

Înmormântare efectuată într-un tumul din perioada eneolitică.

Groapa mormântului, de formă rectangulară, avea colțurile ușor rotunjite și era orientată pe axa N-S. Dimensiunile - 2,2 x 0,9 m.

Fundul gropii era acoperit cu coajă de copac (Fig. 26/1).

Defunctul era întins pe spate cu capul spre N. Mâna dreaptă era așezată pe lângă corp, iar cea stângă avea palma pusă pe bazin. Picioarele erau întinse drept (Fig. 26/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Mai multe măgele de sticlă și carneol (Fig. 26/4).

2. Oglindă din bronz cu discul rotund și plat care mai păstra pe partea exterioară urmele ramei din lemn. Diametrul - 6,3 cm (Fig. 26/3).

B. Ofrandă

3. Cană modelată la roată care se afla în spatele craniului. Buza este evazată, gâtul înalt și cilindric, iar corpul sferoidal. Toarta, ruptă din vechime, lega partea de sub buză cu umărul vasului. Este din pastă fină de culoare roșie-portocalie și decorată în partea superioară a gâtului cu trei linii orizontale realizate prin incizie, iar în locul care marchează trecerea de la gât la corp cu un brâu în relief. Înălțimea - 25 cm, diametrul maxim - 22 cm (Fig. 26/2).

4. Bol modelat la roată care se găsea alături de cană. Este de formă semisferică și are buza ușor invazată, iar suprafața acoperită cu firnis de culoare brun-roșcată. Înălțimea - 6,5 cm, diametrul gurii - 12, 6 cm (Fig. 26/5).

Dată: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Kostenko 1979a, p. 190-192, fig. 1/6-9; Smirnov 1984, p. 107-108, fig. 47/8-11 (sec. II-I a. Chr.); Simonenko 1994a, p. 109-110 (sec. II-I a. Chr.).

46. POKROVSKOE, raionul Izjumin, regiunea Har'kov, Ucraina

Descoperire izolată (Fig. 27/2, 4)

Din împrejurimile satului Pokrovskoe au fost adunate de către muzeograful N. V. Sibilev o serie de piese dintre care două, probabil, provin dintr-un mormânt.

1. Fibulă realizată dintr-un singur fir de bronz care are resortul bilateral format dintr-un număr mare de spire și coardă exterioară. Arcul este lung și îndoit în apropierea resortului, iar piciorul este întors pe deasupra arcului și înfășurat pe acesta din urmă. Lungimea - cca. 7 cm (Fig. 27/2).

2. Vas ceramic modelat cu mâna care are buza ușor evazată și tăiată drept, iar gâtul larg și bine marcat printr-o ușoară arcuire. Corpul de formă ovoidală are diametrul maxim situat în partea de mijloc. Spre fund, care este rotund, acesta se îngustează accentuat. Este din pastă semigrosieră de culoare cenușie și are suprafața netezită. Pe umăr este decorat cu linii în zigzag, realizate prin incizie, iar deasupra și sub acestea cu împunsături (Fig. 27/4).

Dată: sec. I a. Chr.

Bibliografie: Smirnov 1984, p. 86, fig. 37/6-7; Simonenko 1994a, p. 109 (sec. I a. Chr.).

47. PREOBRAŽENKA, raionul Pavlograd, regiunea Dnepropetrovsk, Ucraina

Tumulul nr. 2 Mormântul nr. 5 (Fig. 28/1-3, 6)

Înmormântare efectuată într-un tumul de epoca bronzului.

Defunctul era întins pe spate cu capul spre N. Mâna stângă era îndoită din cot și avea palma pusă pe bazin, iar picioarele încrucișate (Fig. 28/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Cuțit din fier cu lama și mânerul masive. Lama este triunghiulară în secțiune, iar pe limba metalică a mânerului se mai păstrau urmele părții din lemn. Lungimea - cca. 15 cm (Fig. 28/2).

2. Spadă din fier, păstrată în stare fragmentară, care se găsea în zona mâinii drepte. Mânerul este terminat în semilună, gardă dreaptă, de formă lenticulară în secțiune, iar vârful rupt. Lungimea păstrată - cca. 23 cm (Fig. 28/3).

B. Ofrandă

3. Cană modelată la roată care se afla la picioarele defunctului. Gura este largă, buza evazată, gâtul larg și înalt, corpul bombat cu pereții arcuiți pe linia diametrului maxim, situat în partea de mijloc a corpului, iar fundul inelar. Toarta, dreptunghiulară în secțiune, este prinsă la un capăt sub buză, iar la celălalt de umăr. Este din pastă fină de culoare gălbui-roșiatică (Fig. 28/6).

4. Mai multe oase de oaie care se găseau în partea inferioară a picioarelor.

Dată: sfr. sec. II – sec. I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1991, p. 17-28, fig. 2/2; Simonenko 1994a, p. 109, fig. 6/2 (sfr. sec. II – sec. I a. Chr.); Simonenko 2001, p. 234 (sec. I a. Chr.).

48. PRIVOL'JE, regiunea Lugansk, Ucraina

Descoperire izolată (Fig. 47/5)

În anul 1991 în urma cercetărilor arheologice întreprinse asupra unui tumul din apropierea satului Privol'je, a fost descoperit în mantaua acestuia un coif de bronz. Coiful este de formă semisferică, are vârful de

formă aproximativ tronconică, neornamentată. Pe partea inferioară este ornamentat cu două linii horizontale a cărui spațiu dintre ele este decorat cu un ornament în brăduț. Coiful este prevăzut cu o apărătoare de ceafă nu prea mare, iar pe părțile laterale are câte două orificii de prindere a obrăznelor care nu s-au păstrat (Fig. 47/5).

Datare: sfr. sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1994, p. 39, fig. 4/2 (începutul sec. I a. Chr.); Simonenko 1998a, p. 165; Simonenko 2001, p. 252 sqq., fig. 31/5.

49. PRIVOL'NOE - grupa a II-a de tumuli, raionul Cjurupinsk, regiunea Herson, Ucraina

Tumulul nr. 1 Mormântul nr. 1 (Fig. 29)

Înmormântare efectuată în partea centrală a unui tumul de epoca bronzului.

Groapa mormântului, de formă rectangulară în plan, era orientată pe axa N-S. Dimensiunile - 2 x 1 m (Fig. 29/1).

Defunctul era întins pe spate cu capul spre N. Mâinile erau așezate pe lângă corp, iar picioarele întinse drept (Fig. 29/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Fibulă de bronz care se găsea pe umărul stâng al defunctului. Este realizată dintr-un singur fir de metal, are resortul bilateral format din 4 spire și coardă exterioară, iar arcul curbat în apropierea resortului. Picioarul este întors pe deasupra arcului, fiind prins de acesta din urmă printr-un manșon realizat prin lățirea extremității picioarului. Lungimea - 9 cm (Fig. 29/4).

2. Cute din șist descoperită în zona umărului stâng. Este de formă ovală alungită și prevăzută cu un orificiu. Lungimea - 12,5 cm, dimensiunile în secțiune în partea centrală - 1,9 x 1,5 cm (Fig. 29/2).

3. Spadă din fier care se afla de-a lungul brațului stâng. Mânerul este terminat în inel, iar garda este dreaptă. Lama este lenticulară în secțiune, iar tășurile paralele se îngustează vizibil începând cu al treilea sfert al lungimii. Lungimea păstrată a spadei - 42,5 cm (Fig. 29/3).

B. Ofrandă

4. Cană modelată cu mâna care se găsea lângă talpa piciorului drept. Gura este largă, buza evazată, gâtul înalt și cilindric, corpul bitronconic puternic arcuit pe linia diametrului maxim, situat în partea de mijloc a corpului, iar fundul inelar. Toarta este profilată și prinsă la un capăt sub buza, iar la celălalt de umăr. Este din pastă fină de culoare gălbuie. Înălțimea - 30,5 cm, diametrul gurii - 12,5 cm, diametrul fundului - 12 cm (Fig. 29/5).

Datare: a doua jumătate a sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Smirnov 1984, p. 99, fig. 46 (sec. I a. Chr.); Simonenko 1993, p. 14-15, 24, 27, fig. 6/1; Simonenko 1994a, p. 113, fig. 12/1 (sec. II a. Chr.).

50. PROLETARSKOE, raionul Magdalinovsk, regiunea Dnepropetrovsk, Ucraina

Mormânt

Înmormântare efectuată într-un tumul de epocă mai veche, despre care nu se mai dau alte informații decât că are printre inventar o oglindă discoidală din bronz cu bordură pe margine.

Datare: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1994, p. 35, 43 (sec. II-I a. Chr.).

51. RAZDOL'SKOE I NOVOSELKI, raionul Volnjansk, regiunea Zaporoz'e, Ucraina

Tumulul nr. 3 Mormântul nr. 4 (Fig. 27/1)

Înmormântare efectuată într-un tumul care se afla între cele două sate, în bazinul râului Bereka, afluent de dreapta a râului Severskiy Doneț. Alte aspecte ale ritului și ritualului funerar nu sunt cunoscute.

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Oglindă discoidală de bronz cu marginea îngroșată și mâner în formă de cui. Diametrul - 19 cm (Fig. 27/1).

2. Afumătoare modelată cu mâna de formă aproximativ cilindrică, decorată pe marginea peretelui cu puncte incizate și linii văluroase pe corp.

B. Ofrandă

3. Vas ceramic modelat cu mâna în formă de pahar.

Datare: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Smirnov 1984, p. 84, fig. 37/1 (sec. II a. Chr.); Polin 1992, p. 129, 145, fig. 19/9 (sec. II-I a. Chr.); Simonenko 1994, p. 42-43, fig. 6/11; Simonenko 1994a, p. 108 (sec. II a. Chr.).

52. SADOVO, raionul Golopristansk, regiunea Herson, Ucraina

Tumulul nr. 2 Mormântul nr. 1 (Fig. 30/3-7)

Înmormântare efectuată în partea centrală a unui tumul de epoca bronzului.

Mormântul a fost distrus în urma lucrărilor agricole, iar conturul gropii nu a putut fi surprins.

Judecând după oasele păstrate *in situ*, defunctul era întins pe spate cu capul spre NE (Fig. 30/5).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Fibulă de bronz care se afla în dreapta bazinului. Este realizată dintr-un singur fir de metal, are resortul bilateral format din 4 spire și coardă exterioară, iar arcul curbat în apropierea resortului. Picioarul este întors pe deasupra arcului, fiind prins de acesta din urmă printr-un manșon realizat prin lățirea extremității picioarului. Lungimea - 8,7 cm (Fig. 30/7).

2. Vârf de lance din fier care se găsea lângă umărul stâng. Lama este de formă piriformă alungită, iar tubul de înmănușare de lungimi medii. Gura de înmănușare este marcată printr-o nervură proeminentă. Lățimea maximă a lamei este situată în partea inferioară, în zona de trecere spre tubul de înmănușare. În secțiune lama este lenticulară. Lungimea - 32 cm (Fig. 30/3).

3. Vârf de lance din fier care se afla alături de celălalt vârf de lance. Lama este de formă piriformă alungită, iar tubul de înmănușare de lungimi medii. Gura de înmănușare este marcată printr-o nervură proeminentă. Lățimea maximă a lamei este situată în partea inferioară, în zona de trecere spre tubul de înmănușare. În secțiune lama este lenticulară. Lungimea - 28,2 cm (Fig. 30/4).

B. Ofrandă

4. Cană modelată cu mâna găsită în dreapta bazinului. Gura este largă, buza rotunjită și ușor evazată, gâtul înalt și cilindric, corpul bitronconic, arcuit pe linia diametrului maxim, situat în partea de sus a acestuia, iar fundul inelar. Toarta, decorată cu două caneluri paralele, este prinsă la un capăt în partea superioară a gâtului, iar la celălalt de umăr. Înălțimea - 30,5 cm, diametrul gurii - 12,5 cm, diametrul fundului - 12 cm (Fig. 30/6).

Datare: a doua jumătate a sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1993, p. 18, 25, 26, fig. 6/3; Simonenko 1994a, p. 114, fig. 12/3 (sec. II a. Chr.).

53. SERGEEVKA - grupa a II-a de tumuli, raionul Novotroick, regiunea Herson, Ucraina

Tumulul nr. 4 Mormântul nr. 17 (Fig. 31)

Înmormântare efectuată într-un tumul de epoca bronzului.

Groapa mormântului, de formă rectangulară, era orientată pe axa NE-SV. Dimensiunile - 2,25 x 1,3 m. Fundul gropii era presărat cu cretă peste care a fost pus "sicriul" care avea fundul din scânduri așezate în formă de grilaj, iar acoperământul din scânduri transversale peste care era pus stuf (Fig. 31/1).

Defunctul era întins pe spate cu capul spre NE. Mâinile, gambel și părți ale oaselor de la umărul stâng nu s-au păstrat (Fig. 31/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Limbă din fier de la o cataramă, de formă dreptunghiulară, care se afla în zona cutiei toracice.

2. Cuțit din fier care se găsea în zona cutiei toracice. Lama este ușor curbată, triunghiulară în secțiune, iar pe limba mânerului se mai păstrau urmele părții de lemn. Lungimea păstrată - 8 cm (Fig. 31/4).

3. Spadă de fier descoperită de-a lungul șoldului drept. Mânerul este terminat în semilună, iar garda dreaptă. Lama este lenticulară în secțiune și se îngustează în ultima treime a lungimii. Lungimea - 42 cm (Fig. 31/3).

4. Vârf de lance din fier care se afla în stânga craniului alături de vasul ceramic. Lama este în formă de frunză de salcie, iar tubul de înmănușare este de dimensiuni medii. Gura de înmănușare este marcată printr-o nervură proeminentă, iar lama este lenticulară în secțiune. Lungimea - 31,5 cm (Fig. 31/2).

B. Ofrandă

4. Vas ceramic modelat cu mâna găsită în stânga craniului. Buza este evazată, gâtul scurt și larg, corpul ușor arcuit pe linia diametrului maxim, situat în partea de mijloc a acestuia, iar fundul plat. Este din pastă grosieră de culoare brun-cenușie și are suprafața lustruită. Înălțimea - 16,5 cm, diametrul gurii - 14 cm, diametrul maxim al corpului - 17 cm, diametrul fundului - 7,3 cm (Fig. 31/5).

5. Omoplați de oaie care se aflau ceva mai jos de vasul ceramic, în stânga craniului.

Datare: sec. I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1991, p. 24, fig. 3/1; Simonenko 1993, p. 10, 24, 26, fig. 1/3; Simonenko 1994a, p. 113-114, fig. 9/3 (sec. I a. Chr.); Simonenko 2001, p. 234 (sec. I a. Chr.).

54. SMOLJANINOVA, raionul Novo-Ajdar, regiunea Lugansk, Ucraina

Mormânt distrus (Fig. 16/5-8)

Mormânt izolat, distrus în 1840, despre care nu există alte informații.

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Fibulă policromă din aur, de formă ovală, decorată cu motive fitomorfe. Aceasta are inserate patru pietre din sticlă care au forma unor petale (Fig. 16/5).

2. Doi cercei din aur care au forma unui inel. În porțiunea inferioară ei se termină sub forma a doi bulbi (unul sferic, celălalt semisferic), suprapuși. Elementul sferic este ornamentat în tehnica granulației (Fig. 16/6).

3. Câțeva aplici din aur, în formă de semilună, prevăzute la ambele extremități cu câte un orificiu (Fig. 16/7).

4. Verigă cu nodozități, de mici dimensiuni, pentru care nu se precizează materialul din care a fost realizată (Fig. 16/8).

Datare: a doua jumătate a sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1994a, p. 106, fig. 2/1 (începutul sec. I a. Chr.).

55. SNIGIREVKA, raionul Snigirevsk, regiunea Nikolaev, Ucraina

Depozit (Fig. 48a/5-7)

În urma cercetărilor arheologice efectuate în anul 1973, în împrejurimile satului Snigirevka, au fost descoperite în mantaua tumulului nr. 1, la 8,5 m de sud-est de centrul acestuia, o serie de piese.

Inventar

1. Două cuțite din fier cu mâner din os.

2. Cinci aplici din bronz, de formă rotundă în plan și conică în profil, care au două extremități sub forma unor fășii care sunt petrecute una pe lângă alta.

3. Lanț format din verigi de bronz prinse una de alta.

4. Aplică frontală din bronz care are un capăt lat și aplatizat, de formă aproximativ triunghiulară, care se lățește în partea inferioară și a cărei margine este curbă. Partea superioară se termină într-un cârlig îndoit în forma literei S care are capătul terminat într-un buton sferic. În locul unde partea aplatizată trece în cârlig aplica este lățită și prevăzută cu un orificiu. Lungimea - 14 cm, lățimea - 4,6 cm (Fig. 48a/5).

5. Aplică frontală din bronz care are un capăt lat și aplatizat, de formă aproximativ triunghiulară, care se lățește în partea inferioară și a cărei margine este curbă. Partea superioară se termină într-un cârlig îndoit în forma literei S care are capătul terminat într-un buton sferic. În locul unde partea aplatizată trece în cârlig aplica este lățită și prevăzută cu un orificiu. Lungimea - 7,8 cm, lățimea - 3,3 cm (Fig. 48a/6).

6. Vârf de lance din fier a cărei lamă păstrată fragmentar a fost de formă piriformă. Lățimea maximă a lamei este situată în partea inferioară, iar în secțiune este lenticulară. Tubul de înmănușare reprezenta o treime din lungimea totală, iar gura este marcată printr-o nervură proeminentă. (Fig. 48a/7).

Datare: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1982, p. 240, 243, fig. 1/3-4, 2/3 (sec. III a. Chr.); Simonenko 1999a, p. 73-76, fig. 1/2 (șarmatic); Polin 1992, p. 57, fig. 12/8-9 (sec. II-I a. Chr., cu accentul pe sec. I a. Chr.); Bârcă 2004, p. 35 sqq., fig. 2/5-7.

56. SOKOLOVO, raionul Novomoskovsk, regiunea Dnepropetrovsk, Ucraina

Tumulul nr. 1 Mormântul nr. 1 (Fig. 32-32)

Înmormântare efectuată într-un tumul de epoca bronzului.

Groapa mormântului, de formă dreptunghiulară, avea colțurile rotunjite și era orientată pe axa NV-SE. Dimensiunile - 2,2 x 0,65 m (Fig. 32/1).

Scheletul unei femei era întins pe spate cu capul spre NV. Mâinile erau așezate pe lângă corp, iar picioarele ușor încrucișate (Fig. 32/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Fibulă discoidală din bronz descoperită pe osul umărului stâng. Aceasta are resortul bilateral și portagrafă dreptunghiulară, ambele sudate pe partea interioară. Pe partea centrală a discului este decorată cu reprezentarea unui călăreț, iar pe margine cu cercuri realizate prin gravare. Diametrul - cca. 4 cm (Fig. 33/2).

2. Cercele din aur care se afla la nivelul tâmplei stângi. Are forma unui inel circular care se termină în porțiunea inferioară cu un element în formă de clepsidră ornamentată în tehnica granulației și a filigranului (Fig. 32/10).

3. Pandantiv din chihlimbar de formă piriformă (Fig. 32/9).

4. 43 mărgelile ovale din sticlă care se găseau alături de celelalte mărgelile în partea superioară a cutiei toracice (Fig. 33/8).

5. 27 mărgelile din chihlimbar descoperite alături de cele din sticlă (Fig. 33/4).

6. Două mărgelile oval-alungite din sticlă ornamentate cu "ochi" de culoare albastră (Fig. 33/5, 7).

7. Mărgele oval-alungite din sticlă decorată cu dungi spiralice de culoare neagră (Fig. 33/9).

8. Două mărgelile conice din sticlă de culoare roșie-închisă (Fig. 33/11-12).

9. Mărgele cilindrică din sticlă de culoare albastră-închisă (Fig. 33/10).

10. Mărgele cilindrică din ghips cu ornament în relief (Fig. 33/3).

11. 50 mărgelile din sticlă de formă rotundă neregulată (Fig. 33/13).

12. Două mărgelile cilindrice din sticlă de culoare albastră-cenușie. Sunt decorate cu brăuri de culoare albastră, galbenă și albastră-închisă între care sunt "ochi" în relief de culoare albastră-închisă încadrate într-un cerc de culoare galbenă (Fig. 33/15-16).

13. Mărgele din sticlă albă decorată pe toată suprafața cu "coaste" verticale (Fig. 33/6).

14. Mărgele ovală din chihlimbar (Fig. 32/4).

15. Oglindă discoidală de bronz care se afla pe gamba piciorului stâng. Marginea este îngroșată, iar mânerul în formă de cui. Este decorată în partea centrală cu o rozetă din șase petale încadrate în două cercuri concentrice. Diametrul - 15,6 cm (Fig. 33/1).

16. Cuțit din fier, puțin curb, cu lama triunghiulară în secțiune.

17. Fusaiolă bitronconică care se afla la nivelul osului tâmplei stângi (Fig. 32/6).

18. Recipient pentru păstrat parfumuri și unguente modelat la roată aflat între coapsele picioarelor. Buza este ușor evazată, gâtul înalt și îngust, corpul, aproximativ bitronconic (amforoidal), cu umerii rotunjiți, iar piciorul înalt. Înălțimea - 16 cm (32/2).

19. Recipient pentru păstrat parfumuri și unguente, modelat la roată, care se afla în partea inferioară a piciorului drept. Buza este ușor evazată, gâtul înalt și îngust, corpul, aproximativ bitronconic (amforoidal), cu umerii rotunjiți, iar piciorul înalt. Înălțimea - 13,6 cm. (32/3).

20. Afumătoare modelată cu mâna care se găsea în zona tălpilor. Este de formă tronconică și are gura largă, buza rotunjită, pereții oblici, iar fundul plat. Înălțimea - 7,5 cm, diametrul gurii - 13,5 cm, diametrul fundului - 8 cm (Fig. 32/8).

21. Afumătoare modelată cu mâna care se afla depusă în interiorul celei anterioare. Are forma unui butoiș cu buza ușor invazată, pereții ușor arcuiți, iar fundul plat. Sub buză are două orificii amplasate simetric (Fig. 32/5).

B. Ofrandă

22. Cană modelată la roată descoperită în zona picioarelor. Are gura largă, buza ușor evazată, gâtul înalt și cilindric, corpul ovoidal cu pereții ușor arcuiți și diametrul maxim situat în partea de mijloc a acesteia, iar fundul plat. Toarta, torsată, leagă partea superioară a gâtului cu umărul acesteia. Este din pastă fină de culoare roșie. Înălțimea - 28,5 cm, diametrul gurii - 12 cm, diametrul maxim al corpului - 19 cm, diametrul fundului - 10 cm (Fig. 32/7).

23. Oasele picioarelor și omoplatul de la o oaie aflate pe fundul gropii.

Datare: a doua jumătate a sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Kostenko 1979, p. 125, 126; Kostenko 1979a, p. 192-196, 197-199, fig. 3, 4 (sfr. sec. II – începutul sec. I a. Chr.); Smirnov 1984, p. 107, fig. 49/6-14; 50/1-17 (sec. II-I a. Chr.); Simonenko 1994a, p. 109, fig. 8.

57. SOLONCY, raionul Čurupinsk, regiunea Herson, Ucraina

Descoperire izolată (Fig. 34)

În 1985, la o distanță de 1,5 km de sat, pe un teren arat, au fost descoperite, pe o distanță de 200 m, o serie de piese care au provenit, probabil, dintr-un mormânt.

1. Fibulă din aur realizată dintr-o singură bucată de metal care are resortul bilateral format dintr-un număr de 12 spire și coardă exterioră. Arcul este ușor curbat, iar piciorul este întors pe deasupra arcului, fiind prins de acesta din urmă cu ajutorul a două manșoane "gravate" cu linii transversale. Lungimea - 7,7 cm (Fig. 34/2).

2. Fibula realizată dintr-o singură bucată de bronz care are resortul bilateral format din 4 spire și coardă interioară. Arcul este simplu, ușor aplatizat, iar portagrafa este plină, având formă triunghiulară. Lungimea - 4,9 cm (Fig. 34/5).

3. Cercel din aur, având inelul torsionat, cu o extremitate ascuțită și cu cealaltă ornamentată sub forma unui cap de leu. Capul de leu, redat destul de fidel, este realizat dintr-o foiță de aur prin metoda ștanțării și este decorat cu proeminențe conice despărțite de fire aplicate și incizate (Fig. 34/9).

4. Pandantiv din aur care era prins pe inelul cercelului. Este de formă cilindrică și are o urechiușă de prindere a cărei suprafață este decorată cu un ornament filigranat (spirale în formă de valuri și ove pe margini). Din spusele descoperitorului din interiorul pandantivului a căzut o "piatră" (Fig. 34/9).

5. Două brățări spiralice din sârmă din aur rotundă în secțiune. Diametrul mediu - 6,5 cm (Fig. 34/3-4).

6. Inel cilindric din aur realizat dintr-un fir de sârmă, prezentând la extremități ornamente zoomorfe care redau capete de șarpe. Diametrul la un capăt este - 1,9 cm, iar la celălalt - 2,2 cm (Fig. 34/8).

7. Două mărgelile din carneol ce au suprafața decorată cu două foițe suprapuse din aur, care formează un semn în formă de cruce. Diametrul mărgelilor - 3,5 cm, lățimea - 2 cm (Fig. 34/10).

8. Mai multe mărgelile (52 ex.) din carneol (Fig. 34/11), gogat (Fig. 34/12), chihlimbar (Fig. 34/13) și creț (Fig. 34/14-15).

9. Oglindă discoidală din argint cu marginea îngroșată. De la aceasta s-a mai păstrat și o parte a mânerului din fier care era atașat de oglindă. Diametrul - 18,3 cm (Fig. 34/1).

10. Două "încheietori" din aur care au forma unor agrafe. Lungimea - 3,5 și 2,2 cm, înălțimea - 2,5 și 1,3 cm, lățimea - 2,1 cm (Fig. 34/6-7).

Date: a doua jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Bylkova 1993, p. 164-168, fig. 1; 2 (sec. I a. Chr.); Simonenko 1993, p. 15-18, 27-29, fig. 5; Simonenko 1994a, p. 115, fig. 15 (sec. I a. Chr.).

58. STAROBEL'SK, centru raional, regiunea Lugansk, Ucraina

Tezaur (Fig. 35-35a)

Tezaurul a fost descoperit în anul 1892 de către niște copii pe fundul râpei Vodjanoj Jar de pe malul stâng al cursului mijlociu al râului Ajdar. Piese de la Starobel'sk au fost descoperite împreună și sunt considerate, de către unii specialiști, ca fiind din mormântul unui bogat călăreț sarmat. Din cadrul acestui tezaur la Muzeul Ermitaj au ajuns în jur de 200 piese din argint și argint aurit.

Inventar

1. Faleră din argint aurit cu reprezentarea a patru animale încadrate într-un registru larg. Este circulară în plan și conică (tip *umbo*) în profil și a fost obținută prin ștanțare și ciocănire și finisată cu dălțița și punctatorul. Pe margine falera are patru orificii, amplasate simetric, în care s-au mai păstrat niturile din argint ce prindeau falera de cele două benzi din fier ce formau o cruce. Cu ajutorul acestora falera era fixată pe curea. Decorul redă pe lângă cele patru animale și o serie de alte motive cum ar fi: valurile curgătoare, puncte sau linii. Diametrul - 15,5 cm, înălțimea - 8,8 cm (Fig. 35/7-8).

2. Două falere din argint aurit, circulare în plan și conice (tip *umbo*) în profil, obținute prin ștanțare și ciocănire și finisate cu dălțița și punctatorul. Pe margine falerele au câte patru orificii, amplasate simetric, în care s-au mai păstrat niturile din argint ce le prindeau pe acestea de cele două benzi din fier ce formau o cruce. Cu ajutorul lor falerele erau fixate pe curele. Decorul constă din motive geometrice și fitomorfe (valuri curgătoare, petale, linii, puncte, triunghiuri etc.). Diametrul - 16,1 și 15,5 cm, înălțimea - 8,5 cm și 8 cm (Fig. 35a/1).

3. Faleră fragmentară din argint aurit, circulară în plan și conică (tip *umbo*) în profil, realizată prin ștanțare și ciocănire și finisată cu dălțița și punctatorul. Pe margine falera avea patru orificii, amplasate simetric, prin care erau trecute nituri din argint ce prindeau falera de cele două benzi din fier ce formau o cruce. Cu ajutorul acestora falera era fixată pe curea. Decorul constă din motive geometrice și fitomorfe (valuri curgătoare, ornament în formă de șnur, petale, ramuri de măslin, linii, puncte etc.). Diametrul - 15,5 cm, înălțimea - 8,6 cm (Fig. 35a/2).

4. Faleră din argint aurit, circulară în plan și ușor concavă în profil, realizată prin ștanțare și ciocănire și finisată cu dălțița și punctatorul. În partea centrală falera are patru orificii în care se mai păstrau niturile din argint ce prindeau benzile din fier de pe partea interioară. Cu ajutorul lor falera era fixată pe curea. Decorul este compus din motive geometrice și fitomorfe (valuri curgătoare, ornament în formă de șnur, petale, linii, puncte etc.). Diametrul - 13,7cm, înălțimea - 1,5 cm (Fig. 35a/3).

5. 9 aplici din argint, în formă de semilună, care au la ambele extremități câte un orificiu (Fig. 35/4).

6. 82 aplici din argint, de formă rotundă în plan și plate în profil, realizate prin ștanțare. Sunt prevăzute cu câteva orificii de prindere pe margine (Fig. 35/6).

7. Aplică din argint aurit, rotundă în plan și în formă de *umbo* în profil, realizată prin ștanțare care are decorul reprezentat de motive geometrice realizate prin ciocănire și gravare. Pe margini are două orificii în care s-au păstrat niturile cu ajutorul cărora aplica era fixată pe curea. Diametrul - 4,13 cm, înălțimea - 1,1 cm (Fig. 35a/4).

8. Două aplici din argint aurit, dreptunghiulare în plan și curbilini în profil, realizate prin ștanțare. Decorul, completat prin ciocănire și gravare, este compus din motive geometrice. În partea de mijloc a laturilor scurte au câte un orificiu în care se mai păstrau niturile din argint cu ajutorul cărora ele erau fixate pe curele. Lungimea - 4,7 cm, lățimea - 2,8 cm, înălțimea - 1 cm (Fig. 35a/5).

9. Aplică din argint, de formă aproximativ dreptunghiulară, care are laturile lungi ușor curbate spre interior. În partea de mijloc a laturilor scurte are câte un orificiu prin care erau trecute niturile ce o fixau pe curea (Fig. 35/5).

10. 93 aplici din argint, parte din ele aurite, de formă circulară, prevăzute cu orificii de prindere. Unele dintre ele sunt decorate cu motive geometrice (Fig. 35/2-3).

11. Aplică-cui din argint cu capul de formă triunghiulară decorat cu motive geometrice (Fig. 35/1).

Date: sec. II (probabil a doua jumătate) – începutul sec. I a. Chr.

Bibliografie: Spicyn 1909, p. 27-28, fig. 58-68; Guščina 1969, p. 49, 51 (sec. II – începutul sec. I a. Chr.); Smirnov 1984, p. 86, fig. 39 (sec. II – începutul sec. I a. Chr.); Simonenko 1994a, p. 106, fig. 3 (sec. II – începutul sec. I a. Chr.); Mordvinceva 1996, p. 14; Mordvinceva 2001, p. 37, 64, 77-78, pl. 26-30 (prima jumătate a sec. II a. Chr.); Bărcă 2004, p. 35 sqq., fig. 7-8.

59. STAVKI, raionul Krasnolimansk, regiunea Doneck, Ucraina

Mormânt (Fig. 27/3)

Înmormântare efectuată într-un tumul de epocă mai veche cercetat în urma unor săpături de salvare din 1974. Defunctul era întins pe spate cu capul spre N. Mâna stângă era întinsă, iar cea dreaptă avea palma pusă pe piept.

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Fibulă de bronz care se afla pe clavicula dreaptă. Este realizată dintr-un singur fir de bronz și are resortul bilateral format dintr-un număr de 12 spire și coardă exterioră. Arcul este lung și îndoit în apropierea resortului, iar piciorul întors pe deasupra arcului și înfășurat pe acesta din urmă. Lungimea - 9 cm (Fig. 27/3).

B. Ofrandă

2. Vas ceramic modelat cu mâna care se găsea lângă craniu.

3. Maxilarul și osul de la piciorul unui porc (?) aflate în interiorul vasului ceramic.

Date: sec. I a. Chr.

Bibliografie: Smirnov 1984, p. 84-85, fig. 37/5 (sec. II-I a. Chr.); Simonenko 1994a, p. 107 (sec. I a. Chr.).

60. ŠEVČENKO, raionul Bol'šetokmak, regiunea Zaporoz'e, Ucraina

Tumulul nr. 2 Mormântul nr. 18 (Fig. 36)

Înmormântare efectuată într-un tumul de epocă mai veche care se afla la o adâncime de 1,40 de la suprafața mantalei.

Defunctul era întins pe spate cu capul spre SV. Măinile erau așezate pe lângă corp, iar picioarele întinse drept.

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Mărgea din sticlă de culoare albastră, păstrată fragmentar, decorată cu o dungă transversală de culoare albă și doi "ochi" în relief (Fig. 36/2).

2. Oglindă de bronz cu discul rotund și plat. Diametrul - 6 cm.

B. Ofrandă

3. Vas ceramic modelat cu mâna cu gura largă, buza evazată, gâtul scurt și ușor evidențiat, corpul bitronconic cu umerii ușor pronunțați pe linia diametrului maxim situat în partea de mijloc, iar fundul plat (Fig. 36/3).

4. Vas ceramic modelat cu mâna, de mici dimensiuni, care are buza ușor evazată și rotunjită, iar gâtul cilindric și îngust. Corpul aproape sferic are diametrul maxim situat în partea de mijloc, iar fundul plat (Fig. 36/1).

5. Cupă modelată la roată, păstrată fragmentar, care are buza ușor evazată, iar umeni puțin arcuiți. Este din pastă roșie și are suprafața acoperită cu un strat de firnis de culoare brun-roșcată (Fig. 36/4).

Datare: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Smirnov 1984, p. 98, fig. 44/9-12 (sec. II-I a. Chr.); Simonenko 1994a, p. 110-111 (sec. II-I a. Chr.).

61. TAGANROG, orașul Taganrog, regiunea Rostov, Rusia

Tezaur (Fig. 37-37a)

În anul 1897 în urma lucrărilor agricole din apropierea orașului Taganrog, care se află în apropierea gurilor Donului, a fost descoperit un bogat tezaur.

Inventar

1. Faleră din argint aurit, păstrată fragmentar, realizată prin ștanțare și ciocănire și finisată cu dălțița și punctatorul. Pe mijloc mai păstrează două nituri din fier cu ajutorul cărora era fixată din spate cu o bandă din fier. Decorul constă din reprezentarea lui Dionysos și a unei pantere la care se mai adaugă motive geometrice (ornament în formă de șnur, puncte, linii etc.). Diametrul - 16,6 cm, înălțimea - 4,2 cm (Fig. 37/3).

2. Faleră din argint aurit, păstrată fragmentar, realizată prin ștanțare și ciocănire și finisată cu dălțița și punctatorul. Decorul constă din motive geometrice și fitomorfe (ornament în formă de șnur, puncte, cunună de iederă etc.). Diametrul - cca. 14 cm (Fig. 37/2).

3. Faleră din argint aurit de formă rotundă în plan și concavă în profil realizată prin ștanțare și ciocănire și finisată cu dălțița și punctatorul. Pe mijloc mai păstrează nituri din fier cu care falera era fixată din spate cu o bandă din fier. Decorul constă din reprezentarea unei protome de cal și motive geometrice (ornament în formă de șnur, puncte linii în zigzag). Diametrul - 12,6 cm (Fig. 37/1).

4. Faleră din argint aurit, de formă rotundă în plan și conică (tip *umbo*) în profil, realizată prin ștanțare și ciocănire și finisată cu dălțița și punctatorul. Pe margine sunt amplasate, simetric, patru orificii pentru nituri cu ajutorul cărora falera era fixată. Decorul constă din motive geometrice și fitomorfe (ornament în formă de șnur, puncte, linii, semiove etc.). Diametrul - 14 cm (Fig. 37a/1).

5. Faleră din argint aurit, păstrată fragmentar, de formă rotundă în plan și conică (tip *umbo*) în profil, obținută prin ștanțare și ciocănire și finisată cu dălțița și punctatorul. Decorul constă din motive geometrice și fitomorfe (ornament în formă de șnur, puncte, linii, cerculețe etc.). Diametrul - 14,4 cm (Fig. 37a/3).

6. Faleră din argint aurit, păstrată fragmentar, de formă rotundă în plan și ușor concavă în profil, obținută prin ștanțare și ciocănire și finisată cu dălțița și punctatorul. Pe margine sunt patru orificii, amplasate simetric, care mai păstrează resturi de la niturile din fier cu ajutorul cărora falera era fixată. Decorul constă din motive geometrice și fitomorfe (ornament în formă de șnur, puncte, petale, cerculețe etc.). Diametrul - 11,6 cm (Fig. 37a/2).

Datare: sfr. sec. II – sec. I a. Chr. (probabil doar prima jumătate a sec. I a. Chr.).

Bibliografie: Spicyn 1909, p. 27, fig. 51-57; Trever 1940, p. 34, 38 (sfr. sec. III – sec. II a. Chr.); Abramova 1961, p. 96 (sec. II a. Chr.); Smirnov 1984, p. 74-75, fig. 29 (sec. II a. Chr.); Mordvinceva 1996, p. 13-14; Mordvinceva 2001, p. 37, 64, 77, pl. 22-25 (sfr. sec. II – sec. I a. Chr.); Bârcă 2004, p. 35 sqq., fig. 9-10.

62. TERNI, raionul Pavlograd, regiunea Dnepropetrovsk, Ucraina

Tumulul nr. 20 Mormântul nr. 2 (Fig. 7/3)

În mormântul nr. 2 din tumulul nr. 20, care a fost jefuit, despre care nu ni se dau alte informații, au fost găsite câteva piese care făceau parte din cadrul mobilierului funerar al mormântului.

Mobilierul funerar

1. Mai multe fragmente de vase ceramice din pastă roșie.
2. Spadă din fier cu mânerul terminat în semilună și gardă dreaptă. Lama se îngustează imediat de după gardă și este lenticulară în secțiune. Lungimea - cca. 41,5 cm (Fig. 7/3).

Datare: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1994, p. 35, 38, fig. 3/3; Simonenko 1994a, p. 109, fig. 2/3c (sec. II-I a. Chr.); Simonenko 2001, p. 234 (sec. I a. Chr.).

63. UŠKALKA, raionul Verhnerogačevsk, regiunea Herson, Ucraina

Mormânt plan (Fig. 38)

Mormânt plan care a fost descoperit în ruptura malului unui râu.

Groapa mormântului, de formă neregulată, aproximativ dreptunghiulară, avea dimensiunile de 2,6 x 0,8 m și era orientată pe axa NE-SV (Fig. 38/1).

Defunctul era întins pe spate cu capul spre SV. Măinile erau puțin îndoite din coate, iar picioarele întinse drept (Fig. 38/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Două afumători modelate cu mâna care se aflau în dreapta craniului. Sunt de formă aproximativ bitronconică și au gura largă, buza invazată, iar fundul plat. În partea superioară a corpului sunt decorate cu câte trei nervuri orizontale în relief. Una din afumători era umplută cu cenușă și cărbune (Fig. 38/4).

2. 51 vârfuri de săgeți din bronz cu trei aripioare și manșon aflate lângă mâna stângă (Fig. 38/2a).

3. Două vârfuri de săgeți piramidale care se găseau lângă cele de mai sus (Fig. 38/2b).

4. Două vârfuri de săgeți din fier cu trei aripioare și manșon aflate alături de cele din bronz (Fig. 38/2c).

B. Ofrandă

5. Vas ceramic modelat cu mâna care se afla lângă umărul stâng. Gura este îngustă, buza tăiată drept, gâtul cilindric și scurt, corpul globular, iar fundul plat. Diametrul maxim al corpului este situat în partea de mijloc a acestuia (Fig. 38/3).

6. Oase de la un animal cornut de talie mare descoperite în stânga picioarelor, lângă peretele gropii, în colțul estic al acesteia.

Datare: sec. IV-III a. Chr.

Bibliografie: Telegin 1956, p. 48-49 (sec. IV a. Chr.); Abramova 1961, p. 97, 99 (sec. III a. Chr.); Kostenko 1983, p. 50 (sec. IV-III a. Chr.); Smirnov 1971, p. 195, fig. 3; Smirnov 1984, p. 60, 100, fig. 24/2-5 (sec. IV-III a. Chr.); Polin, Simonenko 1990, p. 82-83 (sec. IV a. Chr.); Polin 1992, p. 130-132, fig. 20/1-13 (sec. IV a. Chr., saumatic cu trăsături sarmatice timpurii); Simonenko 1993, p. 9 (sec. IV a. Chr., saumatic).

64. VASIL'EVKA, raionul Starobeševsk, regiunea Doneck, Ucraina

Tumulul nr. 1 Mormântul nr. 3 (Fig. 39-40)

Înmormântare efectuată într-un tumul aparținând epocii bronzului (cultura Jamnaja). Mormântul a fost descoperit la o distanță de 2,5 m sud-est de centrul tumulului la adâncimea de 1,7 m de la suprafața acestuia.

Datorită faptului că mormântul a fost jefuit, încă din vechime, contururile gropii nu au fost surprinse. Tot din această cauză nu a putut fi stabilită nici poziția defunctului în groapă.

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Fibulă discoidală din aur cu resort bilateral și portagrafa în formă de cârlig, ambele sudate pe partea interioară. Tot pe partea interioară, chiar în centru, se află o urechiușă din sârmă aplatizată, care era turtită. Discul este ornamentat cu trei capete de pantere (?) realizate în relief, iar în centru se află un cerc plin (Fig. 40/1).

2. Fibulă de bronz cu resort bilateral și coardă exterioară. Arcul este lung și îndoit în unghi drept în apropierea resortului și aplatizat sub forma unei frunze de salcie. Portagrafa este plină și are o formă aproximativ rectangulară. Lungimea - 5,7 cm (Fig. 39/2).

3. Pandantiv din aur, în formă de semilună, cu urechiușă de prindere sudată pe partea exterioară. Pe margini este decorat cu mici cerculețe realizate cu punctatorul, iar partea din mijloc este ornamentată cu proeminente circulare mari și mici care se succed (Fig. 40/4).

4. Două medalion rotunde din aur realizate prin metoda ștanțării. Acestea au câte o urechiușă de prindere din aur sudată pe partea interioară. Imaginea în relief de pe ele reprezintă o zeiță din panteonul grecesc, probabil, Afrodita (Fig. 40/2-3).

5. 95 mărgelă din sticlă de culoare verde, albastră, maronie, dar și mărgelă din sticlă a căror suprafață era aurită sau acoperită cu argint. Dintre acestea se remarcă câteva ornamentate cu "ochi" în relief de diferite culori, 10 din carneol și una din sticlă transparentă (Fig. 39/10).

6. Oglindă din bronz cu discul rotund și plat care mai păstra pe spate părți din rama de lemn. Diametrul - 7,7 cm (Fig. 39/3).

7. Cuțit din fier, puțin curb, cu secțiunea lamei triunghiulară. Pe limba mânerului s-au păstrat urmele de la plăselele din lemn care erau prinse cu ajutorul unui nit bine păstrat și astăzi. Lungimea - 9,2 cm, lățimea lamei - 1,5 cm (Fig. 39/9).

8. Câteva plăcuțe din fier cu nituri în ele. Pe partea interioară s-au păstrat urme de lemn putrezit (Fig. 39/4-8).

9. Recipient pentru păstrat parfumuri și unguente modelat la roată din pastă fină de culoare cenușie. Buza este ruptă, gâtul înalt și îngust, corpul aproximativ bitronconic (amforoidal), umerii rotunjiți, iar piciorul rupt. Înălțimea păstrată - 12,2 cm (Fig. 39/1).

B. Ofrandă

10. Cană modelată la roată cu buza evazată, gâtul cilindric ușor arcuit spre interior, corpul bitronconic, umerii bine evidențiați, iar fundul plat. Toarta, aproape pătrată în secțiune, lega buza cu partea superioară a corpului. Este din pastă fină de culoare cenușie. Înălțimea - 23,5 cm (Fig. 39/11).

Datare: mijlocul - a doua jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Mihlin 1975, p. 185-192, fig. 1-2 (sfr. sec. II – începutul sec. I a. Chr.); Smirnov 1984, p. 93-94 (sfr. sec. II – începutul sec. I a. Chr.); Simonenko 1994a, p. 108 (sfr. sec. II – începutul sec. I a. Chr.).

65. VASIL'EVKA, raionul Kahovka, regiunea Herson, Ucraina

Tumulul nr. 1 Mormântul nr. 4 (Fig. 28/4-5)

Înmormântare efectuată în partea centrală a unui tumul de epoca bronzului.

Mormântul era acoperit cu pietre din calcar așezate haotic.

Groapa mormântului, de formă rectangulară, era orientată pe axa NNE–SSV. Partea sudică a gropii era distrusă, iar lungimea păstrată era de 1,47 m.

Defunctul (copil) era întins pe spate cu capul spre NNE. Mâinile erau așezate pe lângă corp, iar picioarele distruse (Fig. 28/4).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Fibulă de bronz care se afla în stânga cutiei toracice. Este realizată dintr-un singur fir de metal și are resortul bilateral format din 4 spire și coardă exterioră. Arcul este curbat în apropierea resortului, iar piciorul este întors pe deasupra arcului, fiind prins de acesta din urmă printr-un manșon realizat prin lățirea extremității piciorului. Lungimea - 9,5 cm (Fig. 28/5).

2. Cuțit din fier, păstrat fragmentar, care se afla după craniu deasupra oaselor de oaie. Este puțin curb și are secțiunea lamei triunghiulară. Lungimea păstrată - 4,5 cm, lățimea - 1,2 cm.

B. Ofranda

1. Oase de oaie care se aflau depuse după craniu.

Datare: a doua jumătate a sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1993, p. 14, 27, fig. 2/3; Simonenko 1994a, p. 113, fig. 13/3 (sec. II a. Chr.).

66. VERHNJAJA MANUJLOVKA, regiunea Poltava, Ucraina

Mormânt

Înmormântare efectuată într-un tumul de epocă mai veche despre care nu se dau alte informații, dar care este menționată ca făcând parte dintre vestigiile sarmatice din sec. II-I a. Chr.

Datare: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1994, p. 35, fig. 1/57.

67. VELIKOPLOSKOE, raionul Velikomihajlovsk, regiunea Odessa, Ucraina

Tezaur (Fig. 45-46)

În anul 1964, pe teritoriul satului Velikoploskoe, au fost descoperite, în urma lucrărilor agricole, mai multe piese care se aflau depuse într-un cazan de bronz.

Inventar

1. Patru "pandantive" de formă cilindrică realizate din tablă de bronz. Lungimea - 2,4 cm, diametrul - 1 cm (Fig. 46/6-7).

2. Aplică tubulară din bronz. Lungimea - 6 cm (Fig. 46/8).

3. Trei aplicații din argint, rotunde în plan și conice în profil, cu două extremități sub forma unor fâșii petrecute una pe lângă alta prin partea interioară a acestora. Diametrul - 2 cm, înălțimea - 1,3 cm (Fig. 46/14).

4. Trei aplicații din bronz, circulare în plan și conice în profil, care au două extremități sub forma unor fâșii care sunt prinse una de alta de un nit din fier (Fig. 46/12).

5. Trei aplicații rotunde de bronz care păstrează pe partea interioară urmele unor urechiușe din fier cu ajutorul cărora erau prinse de curele. Diametrul este cuprins între 2,8 și 3,1 cm (Fig. 46/13).

6. Două aplicații de argint circulare în plan și în formă de *umbo* în profil, care au un orificiu în partea centrală. Diametrul - 2,5 cm, înălțimea - 1,2 cm (Fig. 46/10).

7. Faleră din bronz cu reprezentarea în relief a unei măști umane. A fost realizată prin ștanțare și ciocănire. Este de formă rotundă în plan și curbilinie în profil. Pe partea exterioară se mai păstrează două nituri de bronz care prindeau urechiușa din fier de la care s-au păstrat doar mici urme. Diametrul - 4,2 cm (Fig. 45/6).

8. 130 verigi din bronz care au capetele libere și dimensiunile care variază între 0,3 și 0,6 cm.

9. Tub din fier realizat prin înfășurarea unei plăcuțe. Lungimea - 8,5 cm, diametrul - 1,2 cm (Fig. 46/9).

10. Câteva fragmente de foiță din aur. Dimensiunile - 4 x 3,6, 2,9 x 2,8 și 2,9 x 3,5 cm.

11. Două cuie din fier. Lungimea - 7 cm.

12. Cupă semisferică din argint (*mastoi*) cu buza ușor invazată. Pe partea exterioară, sub buză, este decorată cu două linii paralele formate din mici cerulețe realizate cu un obiect cu vârful ascuțit. Spațiul dintre acestea este decorat cu un ornamentat care are aspectul unei "împletituri" realizate prin ciocănire. Toată suprafața exterioară a cupei este împărțită în figuri geometrice a căror linii sunt formate din puncte realizate cu ajutorul unui obiect cu vârful ascuțit. Diametrul - 14 cm, înălțimea - 7 cm (Fig. 45/7).

13. Cazan din bronz care are corpul de formă ovoidală, ce se îngustează ușor spre gură. Buza ușor îngroșată și evazată are lățimea de 1,2 cm, iar corpul prins, prin sudare, pe un picior de formă aproximativ tronconică. Pe marginea superioară cazanul a avut prinse două toarte, arcuite și amplasate vertical, care, însă, nu s-au păstrat. În câteva locuri, pe corp, are urme de reparații care au fost realizate prin sudarea unor plăcuțe de bronz. Înălțimea cazanului - 41 cm, diametrul gurii - 33 cm, diametrul maxim - 37,6 cm, înălțimea piciorului și diametrul maxim al acestuia - 11 cm, iar grosimea pereților - 0,3 cm (Fig. 45/8).

14. Vârf de lance din fier cu lama de formă piriformă alungită care reprezintă două treimi din lungimea totală. Lățimea maximă a lamei este situată în partea inferioară, în zona de trecere spre tubul de înmănușare. În secțiune lama este lenticulară. Tubul de înmănușare reprezintă o treime din lungimea totală, iar gura este marcată printr-o nervură proeminentă. Partea superioară a lamei este ruptă și ușor îndoită. Tubul de înmănușare are diametrul de 2 cm și este prevăzut cu un orificiu prin care se trecea cuiul ce fixa coada de lemn. Lungimea - 42,5 cm, lățimea maximă a lamei - 4,5 cm (Fig. 45/1).

15. Vârf de lance din fier cu lama de formă piriformă alungită care reprezintă mai mult de o treime din lungimea totală a vârfului. Lățimea maximă a lamei este situată în partea inferioară, în zona de trecere spre tubul de înmănușare. În secțiune lama este lenticulară. Tubul de înmănușare reprezintă două treimi din lungimea totală, iar gura de înmănușare este marcată printr-o nervură proeminentă. Tubul de înmănușare este prevăzut cu un orificiu prin care se trecea cuiul care fixa coada de lemn. Lungimea lamei - 16 cm, lățimea maximă a lamei - 3,5 cm, diametrul tubului de înmănușare - 2 cm. Lungimea totală a vârfului - 39,5 cm (Fig. 45/2).

16. Vârf de lance din fier care s-au păstrat doar 2 cm din lamă. Acesta are lama aplatizată de formă triunghiulară a cărui parte inferioară se termină în două aripioare tăiate în unghi ascuțit. În secțiune lama este de formă romboidală. Tubul de înmănușare este rupt din vechime.

17. Nouă vârfuri de săgeți din fier cu trei aripioare și manșon. Lungimea - cca. 3,5 cm (Fig. 45/4).

18. Fragmente de tablă din bronz de mari dimensiuni care provin de la placajul unui scut de formă ovală. Dimensiunile - 60 x 42 cm, înălțimea - 9 cm (Fig. 45/5).

19. Trei zăbale întregi și două fragmentare care au muștiucul din două bare torsionate, iar capetele îndoite rotund, dispuse în același sens la o bară și invers la alta, prinse între ele. Înaintea capetelor îndoite rotund acestea au câte o psalie cruciformă a căror lungime este de 10 cm. Fiecare dintre brațele psaliilor are la capete câte doi spini îndreptați spre botul calului (Fig. 46/1).

20. O zăbală întreagă și patru fragmentare care au muștiucul din două bare de fier, pătrate în secțiune, iar capetele îndoite rotund, dispuse în același sens la o bară și invers la alta, prinse între ele. Una dintre zăbale mai păstra o verigă laterală, iar altele fragmentare se aflau lângă zăbale. Înaintea capetelor îndoite rotund acestea au câte o psalie cruciformă. Patru dintre ele au pe fiecare dintre brațe câte trei spini îndreptați spre botul calului (Fig. 46/2).

21. Două zăbale întregi și trei fragmentare care au muștiucul din două bare din fier, pătrate sau rotunde în secțiune, iar capetele îndoite rotund, dispuse în același sens la o bară și invers la alta, prinse între ele. În capetele îndoite rotund se mai păstrau, în unele din ele, psalii din fier în forma literei C cu brațele scurte, iar partea centrală lățită și bilobată, prevăzută cu două orificii (Fig. 46/3).

22. Două zăbale întregi și opt fragmentare similare cu cele de mai sus care nu mai păstrau în ele psalii.

23. Două psalii întregi și patru fragmentare în forma literei C, cu brațele lungi terminate cu proeminențe rotunde. Partea centrală a acestora este lățită și bilobată, prevăzută cu două orificii. Lungimea este cuprinsă între 14-16 cm (Fig. 46/4).

24. Două verigi din fier. Diametrul - 7,5 cm, diametrul în secțiune - 1 cm (Fig. 46/5).

25. Aplică frontală din argint care are un capăt lat și aplatizat, ornamentat cu incizii oblice pe margini, ce se lățește ușor în partea inferioară și a cărui margine inferioară este ruptă. Partea superioară se termină într-un

cârlig deformat care are capătul terminat într-un buton bitronconic ornamentat cu mici linii incizate. În locul unde partea aplatizată trece în cârlig aplica este lățită și prevăzută cu un orificiu. Capătul lat și aplatizat este decorat pe centru cu o linie în relief, iar în partea inferioară cu două cercuri ovale și două rotunde, în relief, marcate de puncte realizate prin batre din partea exterioară. La acestea se mai adaugă un ornament, dispus pe ambele părți ale liniei în relief, format din trei și respectiv două cercuri ce au un punct în mijloc și care sunt unite de niște linii formate din incizii oblice. Lungimea păstrată - 11,3 cm, lățimea maximă - 3,3 cm (Fig. 46/15).

26. Aplică frontală din bronz care are un capăt lat și aplatizat ce se lățește în partea inferioară și a cărui margine este văluroasă. Marginile laterale ale acesteia au bordură, iar pe mijloc o linie în relief. Partea superioară a aplicii se termină într-un cârlig de formă rotundă care are capătul terminat într-un buton tronconic. În locul unde capătul lat și aplatizat trece în cârlig, aplica este lățită și prevăzută cu un orificiu. Lungimea - 12,5 cm, lățimea maximă - 4 cm (Fig. 46/11).

27. Aplică frontală din bronz din care se mai păstrează doar cârligul în forma literei S, terminat într-un buton conic.

28. Lanț format din verigi de bronz.

Datare: prima jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Dzis-Rajko, Suničuk 1984, p. 148-161 (sfr. sec. III a. Chr., scitic); Simonenko 1982, p. 237, 242, fig. 1/9-10 (sec. III a. Chr., scitic); Simonenko 1999a, p. 73-76, fig. 1/2 (sarmatic); Polin 1992, p. 53-55, fig. 10 (sec. II-I a. Chr., cu accentul pe sec. I a. Chr.); Grosu 1995, p. 167, fig. 23, 24 (sec. III-II a. Chr., sarmatic); Bărcă 2002, p. 104, fig. 3-4 (prima jumătate a sec. I a. Chr., sarmatic); Bărcă 2004, p. 35 sqq., fig. 4.

68. VESELOE, raionul Krasnogvardejsk, regiunea Belgorodsk, Rusia.

Descoperire izolată (Fig. 12/5)

În împrejurimea satului Veseloe a fost descoperită întâmplător o spadă din fier cu mânerul terminat în semilună și fără gardă metalică. Lama se îngustează treptat spre vârf și este lenticulară în secțiune. Lungimea aproximativă - cca. 49 cm (Fig. 12/5).

Datare: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Smirnov 1971, p. 194, fig. 2/2; Smirnov 1984, p. 56, fig. 22/3 (sec. IV-III a. Chr.); Polin 1992, p. 145, fig. 18/9 (sec. I a. Chr.).

69. VINOGRADNOE, raionul Bol'šetokmak, regiunea Zaporoz'e, Ucraina

Tumulul nr. 31 Mormântul nr. 1 (Fig. 41)

Înmormântare efectuată într-un tumul de epocă bronzului.

Groapa mormântului, de formă rectangulară, avea colțurile rotunjite și era orientată pe axa NV-SE (Fig. 41/1).

Defunctul era întins pe spate cu capul spre NV. Mâinile erau îndoite puțin din coate, iar piciorul stâng îndoit din genunchi (Fig. 41/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Străpungătoare din os care se găsea lângă brațul mâinii stângi. Este de formă rotundă în secțiune și are o extremitate ascuțită, iar cealaltă terminată în forma literei T (Fig. 41/2).

2. Spadă fragmentară din fier care se afla depusă lângă brațul mâinii drepte. Mânerul este terminat în semilună, iar gardă dreaptă (Fig. 41/3).

3. Mai multe vârfuri de săgeți din fier cu trei aripioare și manșon care se găseau, lângă mâna stângă, în tolba păstrată fragmentar (Fig. 41/4a).

4. Mai multe vârfuri de săgeți din fier cu trei aripioare tăiate în unghi drept spre peduncul aflate, lângă mâna stângă, în tolba păstrată fragmentar (Fig. 41/4c).

5. Vârf de săgeată din fier având capul în patru muchii de formă piramidală și prevăzut cu manșon. Se afla în tolba alături de celelalte vârfuri de săgeți (Fig. 41/4b).

6. Tolba pentru săgeți, păstrată fragmentar, decorată cu plăcuțe de bronz și întărită lateral cu os (Fig. 41/5).

B. Ofrandă

7. Cană modelată la roată care se afla în spatele craniului. Are gura largă, buza puternic evazată, gâtul înalt și cilindric, bine marcat printr-o arcuire spre interior, corpul puternic bombat cu diametrul maxim situat în partea de mijloc a acestuia, iar fundul inelar. Toarta, dreptunghiulară în secțiune, este prinsă la un capăt în partea superioară a gâtului, iar la celălalt de umăr. Este din pastă fină de culoare cenușie-închisă (Fig. 41/6).

Datare: sec. I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1991, p. 24, fig. 2/1; Simonenko 1994, p. 35, 38, fig. 2/1, 3/8; Simonenko 1994a, p. 111, fig. 6/1 (sec. I a. Chr.); Simonenko 2001, p. 193, 234, fig. 2/1 (sec. I a. Chr.).

70. VLADIMIROVKA, raionul Skadovsk, regiunea Herson, Ucraina

Tumulul nr. 1 Mormântul nr. 8 (Fig. 30/1-2)

Înmormântare efectuată în partea centrală a unui tumul de epocă bronzului.

Groapa mormântului, de formă ovală alungită, era orientată pe axa N-S. Dimensiunile - 2 x 0,8 m (Fig. 30/2).

Scheletul, a cărui craniu lipsește, era întins pe spate cu capul spre N. Mâna stângă era așezată pe lângă corp, cea dreaptă lipsește, iar picioarele erau întinse drept (Fig. 30/2).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Fibulă de bronz descoperită pe osul umărului stâng. Este realizată dintr-un singur fir de bronz și are resortul bilateral format dintr-un număr 4 spire, iar coarda exterioară. Arcul este curbat în apropierea resortului, iar piciorul este întors pe deasupra arcului și prins de acesta din urmă printr-un manșon realizat prin lățirea extremității piciorului. Lungimea - 8,7 cm (Fig. 30/1).

Datare: a doua jumătate a sec. II - prima jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1991, p. 24; Simonenko 1993, p. 18, fig. 6/2; Simonenko 1994a, p. 114, fig. 12/2 (sec. II a. Chr.).

71. VOL'NO-ULANOVKA, raionul Vol'jansk, regiunea Zaporoz'e, Ucraina

Tumulul nr. 4 Mormântul nr. 2 (Fig. 42)

Înmormântare efectuată într-un tumul de epocă mai veche.

Groapa mormântului, de formă ovală, orientată pe axa NE-SV, avea în partea sud-estică o treaptă cu o lățime de 0,4 m și înălțime de 0,16 m (Fig. 42/1).

Scheletul unui copil, distrus în cea mai mare parte, era orientat, după poziția unor oase păstrate *in situ*, cu capul spre V (Fig. 42/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Mai multe mărgelile din sticlă cu baza metalică și câteva mărunte din sticlă (Fig. 42/3).

2. Aplică din bronz de formă circulară cu orificiu în partea centrală (Fig. 42/2).

B. Ofrandă

3. Vas ceramic modelat cu mâna cu buza dreaptă, gâtul cilindric și scurt, corpul, aproximativ, globular, iar fundul rotund abia evidențiat. Diametrul maxim al corpului este situat în partea de sus a acestuia. Este din pastă grosieră de culoare brun-cenușie și are suprafața netezită. Înălțimea - 9 cm (Fig. 42/4).

Datare: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Korpusova, Petrovskaja 1977, p. 17-21 (sec. III-II a. Chr.); Smirnov 1984, p. 104-105 (sec. II a. Chr.); Polin 1992, p. 135, 145, fig. 21/3-6 (sec. II-I a. Chr.).

72. ZAMOŽNOE, raionul Bol'šetokmak, regiunea Zaporoz'e, Ucraina

Tumulul nr. 13 Mormântul nr. 1 (Fig. 43/1-3)

Înmormântare efectuată într-un tumul de epocă mai veche. Contururile gropii mormântului nu au putut fi stabilite.

Defunctul era întins pe spate cu capul spre N cu o mică deviație spre vest. Mâinile erau așezate pe lângă corp, iar picioarele întinse drept (Fig. 43/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Fibulă de bronz care se afla în zona umărului stâng. Este realizată dintr-un singur fir de metal și are resortul bilateral format dintr-un număr de 4 spire și coarda exterioară. Arcul este curbat în apropierea resortului, iar piciorul, în parte rupt, era întors pe deasupra arcului și prins de acesta din urmă printr-un manșon realizat prin lățirea extremității piciorului. Lungimea - cca. 9,3-9,4 cm (Fig. 43/3).

B. Ofrandă

2. Cană modelată cu mâna, fragmentară, care se găsea la picioarele defunctului. Gura este largă, buza evazată, gâtul larg și scurt, pereții corpului arcuiți, iar fundul plat. Toarta, ruptă din vechime, era prinsă la un capăt sub buză, iar la celălalt de umăr. Este din pastă semifină de culoare gălbuie și are suprafața netezită. În partea de mijloc a gâtului cana este ornamentată cu un brâu de formă triunghiulară în secțiune (Fig. 43/2).

Datare: a doua jumătate a sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1991, p. 24, fig. 3/3; Simonenko 1994a, p. 111, fig. 2/2 (sec. II a. Chr.).

73. ŽEMČUŽNOE, raionul Pavlograd, regiunea Dnepropetrovsk, Ucraina

Tumulul nr. 2 Mormântul nr. 3 (Fig. 44)

Înmormântare efectuată într-un tumul de epoca bronzului.

Construcția funerară, de tip catacombă, era orientată pe axa N-S și era formată dintr-o intrare și camera propriu-zisă. Intrarea, reprezentând o groapă de formă rotundă cu un diametru de 1,05 m, se afla în partea sudică a catacombei. La diferite nivele, de-a lungul peretelui vestic și sudic, se aflau două trepte perpendiculare. Intrarea în camera funerară a fost săpată în peretele nordic față de intrare. Aceasta, lungă și îngustă, avea dimensiunile de 2 x 0,8 m și era orientată pe axa N-S. De la suprafața gropii de intrare până la fundul camerei funerare adâncimea era de 2,2 m. Pereții camerei funerare erau tencuiți cu lut (Fig. 44/1).

Defunctul era întins pe spate cu capul spre N. Mâinile erau așezate pe lângă corp, iar picioarele întinse drept (Fig. 44/1).

Mobilierul funerar

A. Inventar

1. Afumătoare modelată cu mâna care se afla lângă glezna piciorului stâng. Este de formă tronconică, are gura largă, buza rotunjită, pereții înalți și oblici cu mai multe perforații în el, iar fundul plat (Fig. 44/2).

2. Spadă din fier care se găsea pe piept. Mânerul este terminat în semilună, garda ușor curbată, iar lama lenticulară în secțiune. Lungimea - 36 cm (Fig. 44/3).

Datare: sec. I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1994, p. 36, 38; Simonenko 1995, p. 345, fig. 1/1 (sec. I a. Chr.).

74. ŽEMČUŽNOE, raionul Pavlograd, regiunea Dnepropetrovsk, Ucraina

Mormânt

Înmormântare efectuată într-un tumul de epocă mai veche, despre care nu ni se mai dau alte informații, dar care este încadrată printre vestigiile sarmatice de secol II-I a. Chr.

Datare: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1994, p. 35, fig. 1/61 (sec. II-I a. Chr.).

75. ŽOVNINO, raionul Černobaevsk, regiunea Čerkasy, Ucraina

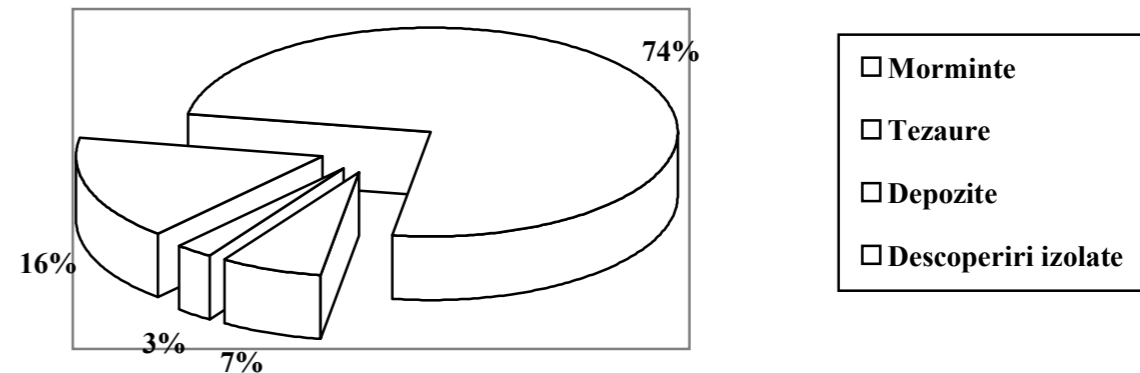
Descoperire izolată (Fig. 43/4)

În muzeul local din Žovnino se păstrează o oglindă fragmentară din bronz, descoperită întâmplător, care are marginea îngroșată și mâner în formă de cui (Fig. 43/4).

Datare: sec. II-I a. Chr.

Bibliografie: Simonenko 1994, p. 43; 1994a, p. 115, fig. 2/4 (sec. II-I a. Chr.).

Descoperirile sarmatice timpurii din spațiul nord-pontic (în procente)

DESCOPERIRI A CĂROR ATRIBUIRE SARMATICĂ ESTE NESIGURĂ

MAR'EVKA, raionul Domanevsk, regiunea Nicolaev, Ucraina

Tezaur (Fig. 49-50)

În anul 1903, în stânga Bugului de Jos, în apropiere de satul Mar'evka, au fost descoperite întâmplător o serie de piese.

Inventar

1. Situlă din bronz cu buza evazată, gâtul de formă tronconică, umerii înalți și bine evidențiați, iar fundul plat. Pe gâtul situlei s-au păstrat părți din cercul din fier de care era prinsă toarta din același metal. Înălțimea - 22 cm, diametrul maxim - 24 cm, diametrul fundului - 15 cm (Fig. 49/2).

2. Capac de bronz de la o cutiuță circulară (Fig. 49/7).

3. Aplică din bronz, circulară în plan și în formă de *umbo* în profil, cu orificiu în partea centrală, care este ornamentată cu semiove (Fig. 49/8).

4. Fragmentul unui strigiliu (Fig. 49/6).

5. Câteva verigi din bronz.

6. Verigă cingătoare din bronz cu limbă în formă de cap de cal.

7. Coif din bronz de formă semisferică ce se termină în partea superioară cu un vârf în formă aproximativ tronconică, ornamentat cu două rânduri de arcade duble. În partea inferioară, pe părțile laterale, coiful are câte două orificii de prindere a obrăzarelor ce nu s-au păstrat. Marginea inferioară a coifului este îngroșată sub forma unui brâu decorat cu linii oblice și verticale în spate și față. Partea inferioară a acestuia este ornamentată cu o serie de motive incizate cum ar fi cel în formă de brăduț, linii verticale și orizontale, cât și puncte realizate prin ciocănire. Apărătoarea cefei este decorată cu triunghiuri ce au niște conuri în vârf. Spațiul acestor triunghiuri este umplu cu hașuri. Înălțimea - 22 cm, diametrul în partea inferioară - 19,5 x 22 cm (Fig. 49/1).

8. Două vârfuri de lance din fier cu lama în formă de frunză de salcie. Lungimea primului vârf - 40 cm, iar a celui de-al doilea - cca. 42 cm (Fig. 49/3-5).

9. Două psalii din fier în forma literei C ce au brațele terminate cu câte o proeminență sferică, iar partea centrală lățită și bilobată, prevăzută cu două orificii. (Fig. 50/4-5).

10. Trei zăbale din fier cu muștiucul din două bare torsionate ce au capetele îndoite rotund, dispuse în același sens la o bară și invers la alta, prinse între ele (Fig. 50/1-3).

11. Două psalii din bronz de forma literei C ce au brațele terminate cu câte o proeminență sferică, iar partea centrală lățită și bilobată, prevăzută cu două orificii. Lungimea - 17 cm (Fig. 50/6-7).

12. Două psalii din bronz ce au forma literei U și se termină la capete în butoane aplatizate (Fig. 50/8).

13. Aplică frontală din bară de bronz, de formă rotundă în secțiune, ce are un capăt îndoit în formă de verigă cu buton sferic în vârf, iar cel de-al doilea capăt terminat într-un buton aplatizat. În partea la care capătul începe să se îndoie în verigă, bara este aplatizată și perforată. Lungimea - 30 cm (Fig. 50/9).

Datare: sfr. sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.

Bibliografie: Kuharenko 1959, p. 38; Sulimirski 1970, p. 128-129; Šilov 1975, p. 150; Smirnov 1984, p. 69, fig. 26 (sec. II-I a. Ch., sarmatic); Simonenko 1986, p. 63-68 (sec. II a. Ch., scitic); Simonenko 1999a, p. 73 sqq. (sarmatic); Polin 1992, p. 60-62, 145, fig. 12/2-4 (sec. II-I a. Ch. consideră că apartenența etnică este neclară); Treister 1991, p. 77, pl. XXI; Treister 1993, p. 796-798, fig. 8-11 (sfr. sec. II – prima jumătate a sec. I a. Ch., celtic); Trejster 1992, p. 44-46, fig. 10; Raev, Simonenko, Trejster 1990, p. 117-125, 128-129, fig. 39/2; Raev, Simonenko, Treister 1991, p. 465-471, 483-488, fig. 20-24, pl. 32 (sfr. sec. II – prima jumătate a sec. I a. Chr.). În lucrările lui Raev, Simonenko, Treister din cadrul inventarului acestei descoperiri se mai menționează ca făcând parte o oglindă și o fibulă. Acestea sunt, însă, mult mai tarzii ca datare ceea ce indică că nu au făcut parte din cadrul acestei descoperiri.

NOMADS OF STEPPES. THE EARLY SARMATIANS IN THE NORTH-PONTIC REGION (2nd-1st c. BC)

ABSTRACT

I. INTRODUCTION

For almost six centuries the Sarmatian nomad tribes constituted the main ethnical and political power in the steppes and forest steppes within the area west of Don, significantly contributing in the historical development of the territories they occupied. The Sarmatians participated in the political events unfold during the 2nd century BC and the 4th century AD and became the most remarkable enemy of both the Roman Empire and the Greek cities in the north and northwest of the Black Sea.

I. 1. The paper aim

Based upon the records of early Sarmatian discoveries (graves, hoards, deposits) the paper essentially intends to investigate the dwelling evolution along two centuries, in the area between the Don and Dniester rivers, corresponding to early Sarmatian culture. We also tried to critically approach both various standpoints existent within the specialty literature as well as diverse aspects related to the early Sarmatian culture. Secondly, we wished to formulate a typological and chronological analysis of the archaeological material and to pinpoint main elements of the chronological determination (well dated artifacts). Last but not least, we proposed to elaborate a complex analysis of literary and archaeological sources and to use concluding results within the ethical and political processes reconstruction.

I. 2. Sources

The basic sources utilized when elaborating the present paper were of archaeological, literary and epigraphical nature. When analysing the early Sarmatian culture in the north ponthic area west of Don we took into consideration, yet not exhaustively, 56 graves, 12 isolated discoveries, 5 hoards and 2 deposits which date, except for the Uškalka grave, within the boundaries of the 2nd – 1st centuries BC.

I. 3. Geographical limits

Geographically, the investigated territory comprises the steppes and the forest steppes between the Don and Dniester rivers that are mainly part of the present territory of Ukraine. The area, which represents the northern sector of the circumscribing ponthic region, is known in the specialty literature as the north of the Black Sea.

I. 4. Chronological limits

Chronological landmarks for delimiting the investigated period are sufficiently obvious upon archaeological realities, completed by literary and epigraphical sources. Thus, the early Sarmatian culture in the north of the Black Sea begins in the 2nd century BC and stops by the end of the 1st century BC.

I. 5. Aspects regarding the method and a few technical specifications

The discourse is based on recording, as well as possible, the discoveries in the area proposed for investigation. Discoveries from Kut, Gruševka, Verhnjaja Maevka etc., were not included in the discoveries list, although a few specialists consider them to be of Sarmatian character, yet we believed differently. On the other hand, the repertory comprises a series of discoveries (hoards, deposits, isolated discoveries) that the majority of specialists do not attribute to the Sarmatians, but, which, as further discussed, are of Sarmatian origin. In other words, we tried to draw a repertory to include all discoveries (graves, hoards, isolated discoveries) that belong to the early Sarmatians with certainty. All problems generated when studying the early Sarmatians from the region between the Don and Dniester rivers were treated in separate chapters.

II. REMARKS ON THE HISTORIOGRAPHY REGARDING EARLY SARMATIANS IN THE NORTH OF THE BLACK SEA

As early as the 18th, V. N. Tatiščev and later on N. M. Karamzin wrote about the real occurrence of the destruction of Scythia by the Sarmatians. P. I. Šafarik sustained both the Sarmatian early and gradual penetration to the west and the fact that during the 3rd century BC the Sarmatians conquered the territories occupied by the Royal Scythians.

I. E. Zabelin considered that Diodorus Siculus did not account about the destruction of Scythia, but rather about a new population entering the steppes south of Russia.

F. Braun specified that certain data regarding the presence of the Sarmatians west of Don existed only for the 2nd century BC, and V. A. Gorodcov believed that during the 2nd century BC the Sarmatians occupied Scythia and reached Danube at the boundary between the 1st BC and the 1st AD centuries.

E. Minns favoured the Sarmatian gradual penetration to the west of the Don river beginning with the 2nd half of the 4th century BC. He opinionated that the long lasting fights between the Sarmatians and the Scythians led to the establishment of the Sarmatian domination during the 2nd century BC.

M. Gruševskij also supported the Sarmatian gradual penetration to the west. He assumed that Protogenes decree mentioned also Sarmatian populations and considered that they inhabited a large area to the Lower Danube at the boundary between the 1st BC and the 1st AD centuries, based on Strabo's accounts.

A new phase in the research of the Sarmatian vestiges practically began with M. I. Rostovcev's studies. M. I. Rostovcev maintained the Sarmatian penetration in the territories the Scythians inhabited by the end of the 4th century BC, while during the 2nd century BC the Sarmatian tribes constituted the sole political and military power in the territory between Dnieper and Don. Ju. V. Got'e, and S. A. Žebelev similarly sustained the Sarmatians emergence in the north of the Black Sea beginning with the 2nd century BC.

M. P. Abramova valued for the first time research results on Sarmatian monuments in the north of the Black Sea and reached the conclusion that a massive penetration took place by the end of the 2nd century BC. The specialist stated that the Sarmatians reached Dnieper during the 2nd century BC, but crossed onto its right shore only during the 1st century AD.

M. I. Vjaz'mitina fundamentally contributed to the research of the Sarmatian vestiges in the north of the Black Sea and believed that the first Sarmatian penetration in the area west of Don took place during the 4th and 3rd centuries BC.

Based on ancient sources, D. A. Mačinskij tried to demonstrate the Sarmatian occupation of the region between Dnieper and Don rivers by the end of the 4th century BC. The researcher opinionated that a Sarmatian kingdom existed in the area between Dnieper and Don, during the 3rd and 2nd centuries BC.

P. O. Karyškovskij considered that the occupation in the north of the Black Sea including the area up to the Danube mouths must be dated from early the 1st half of the 3rd century BC.

K. F. Smirnov gave a special attention to the Sarmatians expansion and conquest issue in the north of the Black Sea. The specialist understood that during the 3rd century BC the Sarmatians organised the first great expansion in Scythia and that during this period they were located around Olbia. The specialist gradually accepted V. E. Maximenko's conclusions regarding the Sarmatian massive crossing to the west of Don in the 2nd century BC, but did not exclude that early vestiges could have surfaced. The researcher admitted, otherwise, that written sources attesting with certainty the Sarmatian presence in the north of the Black Sea, dated no earlier than the 2nd century BC.

J. Harmatta pleaded for a later date of the occupation of Scythia sustaining that the Sarmatians penetrated by the end of the 2nd and the beginning of the 1st century BC. S. V. Polin, on the other hand, reached the conclusion that the effective occupation of the territories north of the Black Sea took place by the end of the 2nd century and the 1st century BC. The same specialist assumed that the few earlier Sarmatian monuments from the 3rd century BC represented only the occasional penetration of Sarmatians groups.

A. V. Simonenko expressed a similar opinion and considered that the founding of the European Sarmatia took place in a few phases and signified no other activity, but rather a prolonged process. The specialist also concluded that there are no graves that could be dated with precision earlier than the 2nd century BC and that the north ponthic area could not have been occupied before the 2nd century BC.

Recently, S. V. Polin and A. V. Simonenko concluded that the beginnings of the Sarmatian dwelling in the north ponthic steppes must be placed no earlier than the mid 2nd century BC, and that between the end of Scythia and the Sarmatians' settlement in the north of the Black Sea there is a hiatus of one hundred years, which would allow the establishment of a relation between the two events.

Ju. A. Vinoradov, K. K. Marčenko and E. Ja. Rogov presumed that Scythia was firstly given a decisive setback sometime at the boundary between the 4th and the 3rd centuries BC or at the beginning of the 3rd century BC, whilst the second took place in the 2nd third of the 3rd century BC. The researchers also believed that the latter setbacks were stronger, but not the last from the flashing Sarmatian attacks that transformed the regions north of the Black Sea in conflict areas, of plunder and permanent military clashes. Nonetheless, the mentioned specialists considered based on archaeological sources, that the factual Sarmatian occupation and establishment to the west of Don and the entire north ponthic region became effective sometime at mid 2nd century BC.

Other studies analysed, beside the long debated issues already mentioned, certain aspects of the newcomers' relations with other populations. Thus, Sarmatian discoveries in Mid Dnieper area and their relation

with the bearers of the Zarubineck culture and the late Scythians were dedicated several studies. The opinions spectre regarding such relations is quite large, oscillating between hostile, friendly or cohabitation relations.

III. OBSERVATIONS CONCERNING THE SARMATIAN CULTURE CHRONOLOGY

Concerning the Sarmatian civilisation, a few chronological frames were established for the development of the Sarmatian culture. In compliance with the chronology proposed by B. N. Grakov there can be dissociated the following: the Sauromatian culture or bljumenfel'dsk (the 6th – 4th centuries BC), Sauromatian- Sarmatian or prohovorova culture (the 4th – 2nd centuries BC), Sarmatian or suslovsk culture (the 1st century BC and the 1st century AD) and Alans or šipovsk culture (the 2nd – the 4th centuries AD).

Recurring incoordinations observed between archaeological data and information in literary sources, forced researchers to review the Sarmatian culture chronology bases. Thus, S. V. Polin and A. S. Skripkin, concluded by the end of the 80's in the 20th century that the superior chronological limit of early Sarmatian culture must be extended to the end of the 1st century BC.

Consequently, in compliance with the Sarmatian culture chronological specifications, it could be established that the early Sarmatian period, whose inferior limits are still imprecise, endured until the end of the 1st century BC. The middle Sarmatian culture is chronologically delimited between the 1st century BC and the 1st half of the 2nd century BC and the late between the 2nd half of the 2nd century and the 4th century AD.

A. V. Simonenko presented a most recent chronology of the Sarmatian culture in the area between the Don and Pruth. As such, the early Sarmatian culture dated during the 2nd and the 1st centuries BC, the middle during the 1st century the mid 2nd centuries AD, and the late in the 2nd half of the 2nd century and the 4th century AD.

IV. BURIALS. FUNERARY RITES AND RITUALS

IV. 1. Burial location and disposition

The analysed graves spread on a territory comprised, especially, between Don and Dnieper. The burials from Burgunka (T 1 M 1) and L'vovo (T 1 M 1 and T 6 M 1) are an exception and are located on the right shore of Dnieper (Fig. 78). Fifty one (91%), of the 56 graves are burials in earlier tumuli (Fig. 79). Usually, the tumuli belong to the Bronze Age, yet there are cases when they fit in the Copper Age (Novolugansk T 1 M 1) or Scythian periods (Balki T 26 M 1; Bol'shaja Belozerka T 1 M 1; Bol'shaja Belozerka (Bliznecy group), T 1 M 3). Three graves are flat (Babino M 4; Novye Sanžary, Uškalka), with one representing a principal Sarmatian burial within a Sarmatian tumulus (L'vovo T 6 M 1). The discovery from Smoljaninovo can be added, yet we do not know whether it was a flat tomb or a previous period tumulus.

IV. 2. Burial types

Several burial types can be established based on the pit shape: 1. Oval (Fig. 72/4); 2. Rectangular; 3. Rectangular with lateral steps (Fig. 72/2-3); 4. Rectangular with niches; 5. Trapezoidal (Fig. 72/1); 6. Catacomb (Fig. 72/5). Most numerous are graves with a rectangularly shaped funerary pit (13 (52%)), followed by oval (4 (7%)), rectangular with lateral steps (4 (7%)), trapezoidal (3 (5%)), rectangular with niches (2 (4%)) and catacomb (1 (2%)). For 29 (23%) burials, the pit delimitations could not be established (Fig. 80). We believe that the majority had a rectangularly shaped pit based on the overall circumstances.

IV. 3. Burials arrangement

The Sarmatians used for burial arrangements the wood, especially for the tombs covering, niches or catacomb entrances closing, the pit bottom layering, the niches or catacomb tombs entrance arrangement, as well as the niches arrangement. Coffins, chest coffins or sarcophagi were made of wood while the pit walls of certain tombs were planked with wood. Tree bark, reed, sedge or other vegetal materials were severally used. The pit bottom was often covered with grass, reed, bark or brushwood. The brushwood, grass and stones were used also for the grave covering. Same materials, to which stone plinths add, were used for closing the catacomb or niches entrance as well. Occasionally, in certain Sarmatian tombs, underneath the skull, traces of vegetal pillows were identified.

Elements of interior arrangement were identified in 11 instances within the analysed burials (Table 1).

It is very likely that wood coverings could not be identified because the majority of Sarmatian graves subject of the present discussion, were located very close to the surface of the tumuli mantle. Further more, great part of the burials was arranged on the inside with various vegetal materials as in certain graves rot wood and traces of vegetal decay were identified. It is certain that the burial arrangement was made in most cases with the material at disposal within the area.

IV. 4. The orientation and the position of the bodies

From 56 analysed tombs in 28 instances the bodies were oriented with the head to the north, northwest and northeast (50%), 10 to south, southwest and southeast (18%), 3 towards east (5%) and one to the west (2%), while in 14 cases the orientation is uncertain (25%) (Fig. 81). It can be observed that the orientation to the north predominates, which is a characteristic of the early Sarmatian graves in the area.

The east or west head orientation is not a characteristic for both the analysed Sarmatian environment, as well as for the region east of Don during the 3rd and 1st centuries BC. On the other hand, the east orientation and especially the west orientation are customary for the Siracian Sarmatians burials from the Kuban region. As such, the east oriented burial from Kairy (T 2 M 24) is representative and its inventory comprises a cup typical for the Kuban region (Fig. 19/3, 52/2).

Concerning the bodies' position within the graves, it must be noticed that the disposition on the back with hands and feet straight is predominant. Nevertheless, there are instances when the skeletons had various positions of the hands and feet (Table 2).

IV. 5. Funerary ritual elements

White mineral materials (chalk, white clay, white sand, plaster stone, shells), red in various nuances (ochre, realgar) and rarely yellow minerals (sulpha) occupied an important place within the Sarmatian funerary ritual. Often identified is the custom of strewing the pit bottom or the coffin with powder chalk. Chalk in small pieces and its substitutes – white clay, plaster, shells, red coloured minerals (ochre, realgar), as well as yellow minerals could be found. In certain Sarmatian graves small piles of wood charcoal and ashes surfaced. Occasionally, the pit padding contains wood charcoal and burnt earth.

Elements of the funerary ritual, as the above described, were preserved only in two of the 56 analysed graves. Thus in T 2 M 1 from Novobarannikovka red paint (realgar) was found onto the chest of the dead, and in T 4 M 17 from Sergeevka chalk was scattered onto the pit bottom.

IV. 6. Animal offerings

Within the analysed graves the animal offerings are present in 16 instances in a total 56 graves (Fig. 82). Within burials of the researched area, mostly sheep and ram bones represent remains of animal offerings, a characteristic for all burials in the Sarmatian world. Thus, from 16 burials with animal offerings, in 12 instances sheep and ram bones were identified, in two horse bones, in one case bones coming from a large horned animal and in one swine bones (?).

IV. 7. The funerary inventory: composition and position within burials

The funerary inventory includes the ensemble of goods deposited within the funerary arrangement: body inventory, weaponry, jewellery and garment pieces, which are customary for Sarmatian graves to a great extent.

The handmade pottery was identified in 27 of 39 graves that had within their components pottery, while wheelmade pottery in only 15 instances. In 23 cases, the handmade pottery is of Sarmatian manufacture, and in 4 are imports. In only 2 of the 39 cases handmade pottery was identified beside wheelmade pottery. Amongst wheelmade pottery, all imported, most distinguishable were the cups, found in 10 from 15 graves with wheelmade pottery inventory.

Household (loom weights, whetstones and piercing objects) appear in a few burials inventory.

Jewellery and garment pieces are better represented. Typologically, they are less illustrated and certain pieces were not even generally spread within the early Sarmatian world. A large part was imported from neighbouring cultural areas. Brooches and beads stand out, followed by pendants, earrings and other categories found in one or two burials.

The mirror is a peculiarity in women graves, found in 15 burials. Harness pieces (bridles, hackamores, phalera, appliqué), as well as weaponry (blades, arrow and spear heads) were discovered in several burials.

V. REMARKS ON HOARDS AND DEPOSITS

Amongst studied Sarmatian vestiges count also two deposits (Novovasil'evka, Snigirevka) and five hoards (Jančokrak, Klimenkovka, Starobel'sk, Taganrog, Velikoploskoe (Fig. 78)). Beside the Velikoploskoe hoard with pieces entirely deposited inside a bronze cauldron, the pieces from the rest of the hoards were directly deposited on the earth. Deposits consist of bronze and iron pieces while hoards, significantly, consist of silver and bronze pieces. Some hoards contain iron pieces too.

The discoveries comprise harness pieces (bridles, phalera, hackamores, frontal appliqués, appliqués), while the Snigirevka deposit and the Velikoploskoe hoard inventories comprised even weaponry (arrow and spear heads). Two of the hoards contain also jewellery and garment pieces, in two were discovered two bronze vessels, and in one burial silver vessels (cup). In two instances (Snigirevka, Velikoploskoe), chain fragments made of bronze links were identified. The ritual is known only for the Meotians and the Sarmatians in the north of Caucasus environment.

Typologically, for the period and area analysed, the pieces illustrated in the deposits and hoards inventories do not vary much. Nonetheless, it can be observed that certain categories of pieces are not numerous even in the rest of the area inhabited by Sarmatians during the 2nd and the 1st centuries BC. Further more, likewise outside the researched area, part of such pieces comes however from hoards and deposits.

These hoards and deposits composed of harness pieces, some of a great value (phalera), as well as the weaponry, jewellery and garment pieces, bronze and silver vessels association within the inventory allow us conclude they belonged to Sarmatian knights, which most probably (at least the hoards), represent the Sarmatian aristocracy.

Such hoards and deposits are discovered in the entire area comprised between Pruth and the Caucasus pre mountain region. Further more, similar pieces to hoards and deposits components, were found in graves or isolated discoveries of sure Sarmatian origin located outside the area between Don and Dniester. Finally, certain categories of pieces are characteristic for the entire group of discoveries in the area between the Pruth and the Caucasus pre mountain region: phalera, bridles, hackamores, frontal appliqués, helmets, certain categories of bronze or silver vessels, appliqués etc. Nevertheless, not all complexes contain such categories of pieces associated.

Each category's dating corroborated with the expansion of certain import pieces within the Sarmatian environment and the information from ancient sources, let us assume they belonged mostly to Sarmatian mercenaries in the army of Mithridates VI Eupator, who were located for a while during the 1st century BC in the north of the Black Sea.

VI. THE MATERIAL

VI. 1. POTTERY

Pottery was divided into two groups upon the manufacturing point of view: **1.** handmade pottery; **2.** wheelmade pottery.

Because their nomad life, the Sarmatians could hardly have had a highly developed craft in pottery manufacturing. Most probably, the Sarmatians produced only handmade pottery. Wheelmade pottery is in majority imported from various developed craft centres (the Meotian settlements from the Kuban area, Regnum Bospori, the Greek centres).

The functional criterion was used when analysing the two pottery groups. Within each functional category, the vessels were divided upon shapes and within the shapes category into types and variants.

The vessels were divided in several categories from the functional and shape points of view: **1.** Cooking and food storage ware; **2.** Eating ware; **3.** Holding, pouring and consuming liquids ware; **4.** Drinking ware; **5.** Containers for perfumes and ointments; **6.** Perfuming smokers.

VI. 1. 1. SARMATIAN HANDMADE POTTERY

VI. 1. 1. 1. Cooking and food storage ware

They are represented by four types. Type I is represented by a vessel coming from T 2 M 2 at Gromovka (Fig. 16/2, 51/1) and one which is a variant from T 2 M 18 at Ševčenko (Fig. 36/3, 51/5). Type II is illustrated by the vessel from T 2 M 1 at Novobarannikovka (Fig. 24/8, 51/3) and one variant coming from T 1 M 5 at Černomorskoe (Fig. 13/3, 51/4), type III by the vessel from T 6 M 1 at L'vovo (Fig. 23/6, 51/6), and type IV by the vessel from Pokrovskoe (Fig. 27/4, 51/10).

VI. 1. 1. 2. Holding, pouring and consuming liquids ware

A. Vessels with narrow mouth

Vessels of this category are represented by eight types. Type I is illustrated by a single exemplar coming from T 2 M 18 at Ševčenko (Fig. 36/1, 51/9), type II by the vessel from the Horol grave (Fig. 17/4, 51/8), type III by the exemplar in T 6 M 1 from L'vovo (Fig. 23/7, 51/7), and type IV by the recipient in T 16 M 1 from Brilovka (Fig. 10/4, 51/11). Type V is represented by vessel in M 4 from Babino (Fig. 4/3, 51/13), type VI by the exemplar in T 4 M 2 from Vol'no-Ulanovka (Fig. 42/4, 51/12), type VII by the vessel in T 26 M 1

from Dneprostroj (Fig. 12/1, 51/14) and the one from Kljusovka (Fig. 17/5, 51/15), and type VIII by the exemplar in the tomb from Uškalka (Fig. 38/3, 51/16).

B. Cups

Handmade cups are represented by five types. Type I is illustrated by the cup in T 1 M 1 from L'vovo (Fig. 23/5, 52/1), type II by the exemplar in T 1 M 24 from Kairy (Fig. 19/3, 52/2), type III by the cup in T 1 M 1 from Privol'noe (Fig. 29/5, 52/3), type IV by the cup in T 2 M 1 from Sadovo (Fig. 30/6, 53/1), and type V by the exemplar in T 13 M 1 from Zamožnoe (Fig. 43/2, 52/4).

VI. 1. 1. 3. Vessels for ritual purposes

For the graves under study such category of vessels is represented by smokers, only.

The smokers are cult vessels that constitute a special group amongst the pottery used by the Sarmatians along the time. Usually, they are of small dimensions and various shapes, which in certain cases have perforated walls. In the majority of cases, wood charcoal could be found inside, while the vessel wall displayed strong burn marks. There are cases when the interior walls and rarely the exterior exhibit dark coloured fat stains, or when small fragments of solid substances or the ashes of various herbs were preserved inside. It was concluded, based upon discoveries, that such vessels were also used for burning perfumed herbs, solid substances or aromatic ointments. Occasionally, the smokers were used for ritual purposes. In this sense are eloquent the cases when they were filled with white clay, or when the interior presented white chalk or red paint.

Smokers of six types were identified within early Sarmatian graves from the north-ponthic region. The smoker in the grave from Uškalka (Fig. 38/4, 55/1) belongs to type I, the exemplar from the destroyed grave at Mihajlovka (Fig. 14/5, 55/2) to type II and a smoker representing a variant of this type in T 3 M 4 from Razdol'skoe i Novoselki. Type III is illustrated by the smoker in T 1 M 1 from Sokolovo (Fig. 32/8, 55/6), and type IV by a smoker in the same grave (Fig. 32/5, 55/4). Type V is represented by the exemplar in T 2 M 1 from Novobarannikovka (Fig. 24/7, 55/3), and type VI by the piece in T 2 M 3 from Žemčužnoe (Fig. 44/2, 55/5).

VI. 1. 2. IMPORT HANDMADE AND WHEELMADE POTTERY

VI. 1. 2. 1. Cooking and food storage ware

This category is represented by three vessels. Two are handmade and come from T 2 at Frunze (Fig. 14/1) and T 4 M 17 at Sergeevka (Fig. 31/5, 51/2), while the third is wheelmade and comes from T 1 M 1 at Novolugansk (Fig. 25/5).

The Novolugansk vessel is handmade and belongs to type I, an import from the Scythian environment. The handmade vessel in T 2 from Frunze (type II) is of import Scythian type. The vessel in T 4 M 17 from Sergeevka (type III) is similar to certain shapes of the 1st century BC in the Zarubineck culture necropolis at Pirogovo. It is an import from the Zarubineck culture as indicated by the vessel shape and manufacturing technique.

VI. 1. 2. 2. Eating ware

The recipients of this category are represented by three tureens. Type I is illustrated by the wheelmade exemplar in T 2 M 5 from Akkermen I (Fig. 1/2, 54/1), type II by the handmade tureen in T 1 M 1 from L'vovo (Fig. 23/4, 54/2), otherwise a typical product of the Zarubineck culture, and the one belonging to type III is the exemplar in T 9 M 2 from Kairy (Fig. 13/2, 54/3), which is similar to recipients of the late Scythian environment where most analogies could be found.

VI. 1. 2. 3. Storing and pouring liquids ware

They are all wheelmade of semi fine and fine fabric and are imports. The exemplars discovered come from T 2 M 5 at Preobraženka (type I) (Fig. 28/6, 53/2), T 31 M 1 at Vinogradnoe (type II) (Fig. 41/6, 53/3), T 1 M 3 at Bol'shaja Belozerka (type III) (Fig. 6/2, 53/4), T 1 M 1 at Sokolovo (type IV) (Fig. 32/7, 53/5), T 1 M 19 at Gromovka (type V) (Fig. 15/6), T 1 M 3 at Vasil'evka (type VI) (Fig. 39/11, 53/6), T 10 at Kalančak (type VII) (Fig. 11/6, 53/7), T 26 M 1 at Balki (type VIII) (Fig. 6/5, 53/8), T 3 M 8 at Podgorodnoe (type IX) (Fig. 26/2, 53/9) and T 1 M 1 at Burgunka (type X) (Fig. 11/3, 53/10).

VI. 1. 2. 4. Drinking ware

VI. 1. 2. 4. 1. *Kantharoi*

The sole exemplar was discovered in T 3 M 8 at Akkermen I (Fig. 1/6, 54/5). Such *kantharoi* date from the late Hellenistic period, and analogies were identified at Olbia.

VI. 1. 2. 4. 2. Bowls

This vessel type is represented by the exemplar in T 3 M 8 at Podgorodnoe (Fig. 26/5, 54/4). It is a Hellenistic product and could be dated based on a mirror with round and flat disc (type III) in the grave inventory during the 2nd and 1st centuries BC.

VI. 1. 2. 4. 3. Cups

Cups are represented by the fragmentary exemplar in T 2 M 18 from Ševčenko (Fig. 36/4). The discussed cup is made of red fabric and has the surface covered with a brown – reddish slip layer. It is similar in shape and manufacturing technique with the Megarian cups of the 2nd the 1st centuries BC.

VI. 1. 2. 5. Containers for ointments and perfumes

The recipients of the type come from T 1 M 1 at Sokolovo (Fig. 32/2-3, 54/6-7) and T 1 M 3 at Vasil'evka (Fig. 39/1, 54/8). Such recipients are largely spread in the north and northeast of the Black Sea beginning with the 2nd half of the 3rd century BC, yet are most frequently found in the 2nd and 1st centuries BC in Regnum Bospori, Neapolis (Crimea), Tanais, Olbia, the late Scythian environment and the Sarmatian environment from east of Don or the Kuban region.

VI. 1. 3. Remarks on pottery from early Sarmatian complexes in the north-ponthic region west of Don

Pottery represents a consistent part of the discoveries in Sarmatian burials because of their utility character. Although Sarmatians were nomads, household and domestic needs imposed the acquisition or manufacturing of a more or less various pottery range. This situation is also characteristic to the studied Sarmatian environment where pottery was discovered in 39 of 75 discoveries. Most numerous are handmade vessels found in 27 of 39 discoveries. In 23 cases handmade pottery are Sarmatian products, and four are imports. In only two of 39 cases, both handmade and wheelmade pottery were identified. (Table 6)

From the overall wheelmade pottery, most numerous are cups (found in 10 of 15 graves with wheelmade pottery). Only one exemplar or two illustrate other categories.

Preliminary observations allow us state with certainty that handmade pottery predominates (64%), with a poor repertory of rudimentary shapes. The situation is due to the fact that the Sarmatians are a nomad people with a low level of pottery craft development and they were not familiar with the potter's wheel. The fact is confirmed by four instances (10%) where handmade pottery is imported from the Scythian and Zarubineck environments, while the wheelmade pottery (36%) is entirely imported from the Hellenistic world. Another underlining observation is that within the analysed Sarmatian discoveries there is a series of handmade pottery (cups) (Fig. 52/3-4, 53/1) imitating similar wheelmade vessels. Finally, it can also be noticed that the wheelmade pottery from the early Sarmatian burials in the north of the Black Sea represent a larger percentage than in the area east of Don.

VI. 2. HOUSEHOLD OBJECTS

VI. 2. 1. Loom weights

Loom weights represent a category of ceramic pieces that served speed spindle revolutions. Such pieces from the north-ponthic Sarmatian environment come from T 10 M 2 at Alexandrovsk (Fig. 2/7), M 4 from Babino (Fig. 4/6) and T 1 M 1 from Sokolovo (Fig. 32/6).

VI. 2. 2. Cockles

Within several Sarmatian male graves were identified cockles used for sharpening iron tools, knives and weapons. In the analysed Sarmatian environment such pieces were found in the Jančokrak hoard, T 10 from Kalančak and T 1 M 1 from Privol'noe (Fig. 29/2).

VI. 2. 3. Piercing objects

They are represented by the two exemplars from T 12 M 3 at Alexandrovsk (Fig. 3/2) and T 31 M 1 at Vinogradnoe (Fig. 41/2). They were used in household activities to cut wooden objects, leather or other materials.

VI. 2. 4. Knives

Knives are frequently found on the entire territory inhabited by the Sarmatians. In most cases, they were identified within graves beside animal bones, sometimes near the waist and shoulder of the dead, and in other instances near or inside table ware beside animal bones. Within the analysed Sarmatian environment, 17 knives come from graves, two from a deposit and one from a hoard (Table 7). They have a straight or curved blade, triangular in section and are endowed with a short tongue to fix the wooden or bone handle, several

bear an orifice for the rivet, preserved in several instances, that helped attach the knife handle (Fig. 1/3, 2/6, 6/4, 13/5, 15/2, 19/2, 23/3, 28/2, 31/4, 39/9, 65/1-9).

VI. 2. 5. Lamps

Only one lamp comes from the isolated discovery at Klimentovka. It is bronze made, ornamented on a shoulder with a satire mask and the other with a silenian mask, both in relief. It bears a handle, while the bottom is slightly heightened to form a cone hollow on the inside (Fig. 21/4). It belongs to the Hellenistic period upon the shape and dates from the 2nd century BC, which is confirmed by the rest of the inventory.

VI. 3. JEWELRY AND GARMENT PIECES

VI. 3. 1. Bracelets

Within the researched graves bracelets are rarely found and are illustrated only by two types (Fig. 85). Type I is represented by the bronze bracelet with free heads slipped one besides the other from M 4 at Babino (Fig. 4/4, 61/8), and type II by two golden spiral bracelets from Soloncy (Fig. 34/4, 61/8).

VI. 3. 2. Earrings

Earrings are not that numerous and are represented by four types (Fig. 85). Type I is illustrated by the earring with zoomorphic head from Soloncy. It is a golden earring and has a sharp extremity, while the other is ornamented in the shape of a lion head (Fig. 34/9, 60/1). Type II is represented by the golden annular earring in T 1 M 1 from Sokolovo (Fig. 32/10, 60/2), with the inferior part in the shape of a clepsydra adorned in the technique of granulation and filigree. Type III is illustrated by two annular golden earrings found in the destroyed grave at Smoljaninova ending in the inferior part with spherical bulbs decorated in the granulation technique (Fig. 16/6, 60/3). Finally, type IV is represented by two annular earrings with a sharp extremity and the other round discovered in T 1 M 19 at Gromovka (Fig. 15/4-5, 60/4-5) and a fragmentary bronze made earring uncovered in T 1 M 1 from L'vovo.

VI. 3. 3. Rings

Amongst bronze, silver or golden jewellery and garment pieces count a few rings of two types. Type I is illustrated by a spiral golden ring in cylinder like shaped from Soloncy (Fig. 34/8, 60/6), and the other type is a simple bronze ring with distanced heads found in the Frunze grave (Fig. 14/3, 60/7).

VI. 3. 4. Links

Within early Sarmatian graves small numbers of links were identified and they are simply manufactured. Within the analysed area there are three types of links. Type I is represented by the simple links from Bulahovka (6 bronze exemplars) (Fig. 9/10-12), T 1 M 1 from Burgunka (1 iron exemplar) (Fig. 11/2), Jančokrak (4 silver and lead exemplars) and Snigirevka (bronze), and type II by the spiral links in T 2 M 4 from Novobarannikovka (Fig. 24/4-5). Type III is illustrated by a link with knobs from the destroyed grave at Smoljaninova (Fig. 16/8).

VI. 3. 5. Buckles

Beginning with the early Sarmatian period bronze or iron buckles became a characteristic of the Sarmatian equipment. The early Sarmatian buckles are upon manufacturing characteristics with spin or tongue. Nevertheless, within the analysed graves a singular buckle with only the iron tongue preserved comes from T 4 M 17 at Sergeevka.

VI. 3. 6. Pendants

Pendants are not numerous and come from five graves and two isolated discoveries. Thus, from T 7 M 2 at Alexandrovsk comes a bronze pendant covered with golden leaf. From T 12 M 3 at Alexandrovsk come two chalk pendants (Fig. 3/4, 6), and from T 1 M 19 at Gromovka comes the trapezoidal shell made pendant and four bronze made, of oval – bi truncated cone shape and attached link (Fig. 15/3). A golden cylindrical pendant (identical with the small bucket pendants except it has no bottom) whose surface is adorned with a filigree ornament comes from Soloncy (Fig. 34/9). The last exemplar comes from T 1 M 3 at Vasil'evka and is a golden pendant in the shape of a crescent moon (Fig. 40/4, 60/14).

VI. 3. 7. Appliqués

Within the analysed Sarmatian environment the number of garment appliqués is small. They were manufactured by punching and were sown onto the clothes. A first group is represented by golden and silver

appliqués in the shape of a crescent moon from the destroyed grave at Smoljaninova (Fig. 16/6, 60/8) and the hoard at Starobel'sk (Fig. 35/4, 60/9). Another category is illustrated by two golden pieces from the destroyed grave at Bulahovka, of irregular shape (Fig. 9/7-8, 60/10-11). From the hoard at Jančokrak come several tubular appliqués made of thin golden leaf and displaying a striated surface.

VI. 3. 8. Medalions

Medallions are illustrated by two golden round exemplars coming from T 1 M 3 at Vasil'evka (Fig. 40/2-3). The medallions are identical and were manufactured by the same stamp. They have each a golden fastening ear fused in the inferior part. The image in relief represents a goddess of the Greek pantheon, probably Aphrodite.

VI. 3. 9. Meads

As an archaeological category, meads represent a rather important historical source. They are a category of archaeological material that creates an ample image about the commercial relations, crafts development, aesthetic tastes and other aspects of the ancient communities.

Within the analysed Sarmatian environment few meads were discovered, while the existent types are well known, made of glass, carnelian, agate, gagat etc. Meads were discovered in T 7 M 2 (Fig. 2/2a-c) and T 10 M 2 at Alexandrovsk (Fig. 2/8a-b), Balakleja (Fig. 5/6), T 2 M 1 from Cehovka, Frunze (Fig. 14/4), T 1 M 19 (Fig. 15/8a-b) and T 2 M 2 at Gromovka (Fig. 16/4a-d), T 1 M 1 at L'vovo, T 2 M 1 at Novobarannikovka (Fig. 24/2-3), T 1 M 1 at Novolugansk (Fig. 25/3), T 3 M 8 at Podgorodnoe (Fig. 26/4), T 1 M 1 at Sokolovo (Fig. 33/2-16), T 2 M 18 at Ševčenko and T 1 M 1 at Vasil'evka (Fig. 39/10).

VI. 3. 10. Brooches

Type I is represented by mid La Tène filiform brooches, type Kostrzewski B. All discovered exemplars are bronze made. Within the analysed Sarmatian graves such brooches were uncovered in ten graves (Table 9).

This type of brooches could be dated in our opinion mostly during the 2nd century BC and the 1st half of the 1st century BC.

Type II is illustrated by mid La Tène filiform brooches, type Kostrzewski H. Such brooches come from T 10 at Kalančak (Fig. 11/5, 57/5) and the destroyed grave at Novye Sanžary (Fig. 17/2, 58/4). They could be dated mostly within the interval comprised between the end of the 2nd century BC and the mid 1st century.

Brooches of type III are illustrated by a single exemplar coming from Soloncy (Fig. 34/2, 56/2). The brooch is manufactured of a single golden piece and has a bilateral spring formed of 12 windings and external chord. The bow is slightly bent and the foot is returned over the bow and fastened by two muffs "engraved" with transversal lines. The golden brooch at Soloncy has no perfect analogies, but similar brooches were found on the territory of former Yugoslavia and Slovakia. They date during the La Tène C2-D1 period, but differentiate by some details. The piece from Soloncy was discovered beside a "soldierly" filiform brooch leading to the conclusion it was in use also in mid and second half of the 1st century BC when the entire inventory of the discovery dated also.

Type IV is represented by La Tène C brooches with lamellate or lanceolate foot. Such brooches come from T 11 M 13 at Akkermen I (Fig. 1/7, 56/5) and T 1 M 1 at Ličkova (Fig. 12/3, 58/1).

Chronologically, brooches of this type date by the end of the 2nd century BC and the end of the 1st century BC. The brooches within Sarmatian graves constitute most probably imports from the Zarubineck culture.

Type V is illustrated by brooches of Neapolis type. Such brooches were uncovered in T 1 M 1 at Novolugansk (Fig. 25/1) and the graves at Pokrovskoe (Fig. 27/2, 58/5) and Stavki (Fig. 27/3, 58/6).

Chronologically, they date in the 1st century BC. The inferior chronological limit does not exclude the end of the 2nd century BC or the boundary between the 2nd and the 1st centuries BC.

Type VI is represented by late La Tène filiform brooches with external chord and willow leaf shaped bow. This type of brooches is illustrated by a single bronze exemplar coming from T 1 M 3 at Vasil'evka (Fig. 39/2, 58/3).

Morphologically, it is similar to lozenge brooches, dated in the 2nd half of the 1st century BC. The brooch from Vasil'evka is part of a rich grave dated at mid second half of the 1st century BC.

Type VII is illustrated by discoid or oval brooches. The decoration is composed by geometrical, phytomorphic, zoomorphic or anthropomorphic forms. Such brooches were discovered in T 1 M 3 at Vasil'evka (Fig. 40/1, 59/3), T 1 M 4 at Sokolovo (Fig. 33/2, 59/4) and the destroyed grave from Smoljaninova (Fig. 16/5, 59/5).

Chronologically, specialists date the exemplars during the 2nd and the 1st centuries BC.

Brooches of type VIII are filiform and exhibit a short bilateral spring and interior chord ("soldierly" brooches). The sole brooch of this type is part of the discovery from Soloncy (Fig. 34/5, 58/2).

They emerged sometime during the 2nd half of the 1st century BC, a fact confirmed both by discoveries from the Zarubineck and Geto-Dacian cultural environments. The brooch from Soloncy is an additional proof, as it was discovered beside a series of pieces that do not surpass the limits of the 1st century BC.

VI. 3. 11. Remarks on jewellery and garment pieces evolution

Jewellery and garment pieces from early Sarmatian graves in the north of the Black Sea are of a small typological variety. Several pieces were not generally spread in the early Sarmatian world and a great part were imports from neighbouring cultural areas.

During the analysed period and space, a series of pieces with a large chronological framing were utilised and they are represented by only one or two discoveries. Nevertheless, there are pieces that date from a short time span.

Mostly used are brooches with a restricted dating. They are represented by 23 exemplars of 8 types coming from 19 graves and two isolated discoveries. Their number within graves from the 2nd century and 1st century BC in the north pontic area is much larger than in the area east of Don, where for the studied period, only few pieces were identified. The situation is firstly due to the fact that the territory west of Don is closer to cultural areas where these artifacts were manufactured and utilised on a larger scale, and secondly by much tightened and ample contacts established between Greek cities, late Scythians, the bearers of the Zarubineck culture, Bastarnes and Geto-Dacians on one hand and the north pontic Sarmatians on the other.

All these artifacts illustrate certain aspects of the Sarmatian civilisation and create an image, although vague, of their tastes and preferences (at least for a part of them) regarding garments. Consequently, the study of jewellery and garment pieces completes successfully the data upon fashion and taste evolution of the Sarmatian population during the 2nd and the 1st centuries BC. At the same time, such artifacts are often best dating clues for certain archaeological complexes. Further more, they pinpoint the chronological framing for other categories of archaeological material.

VI. 4. MIRRORS

Seventeen mirrors come from the analysed Sarmatian environment (Fig. 84), and they could be divided in four distinct types.

Type I is illustrated by discoid mirrors with thickened margin and handle in the shape of a nail, represented by 5 exemplars (T 2 M 2 from Carivka (Fig. 12/2), Mihajlovka (Fig. 14/6, 62/1); Razdol'skoe i Novoselki T 3 M 4 (Fig. 27/1, 62/3), Sokolovo T 1 M 1 (Fig. 33/1, 62/1) and Žovnino (Fig. 43/4).

The mirrors of the type belong chronologically within the interval of the 3rd century BC and the 1st century BC, yet prevail in complexes from the end of the 2nd century the 1st century BC.

Type II is characterised by discoid mirrors, thickened margin and attached handle.

Such mirrors were discovered within the north pontic Sarmatian environment at Soloncy (Fig. 34/1, 62/4) and T 2 M 1 from Novobarannikovka (Fig. 24/6). The mirror from Soloncy is silver made and dates, based on the pieces it was found beside, in the 2nd half of the 1st century BC, while the bronze mirror from Novobarannikovka dates in the 1st century BC.

Mirrors with round flat disc represent type III.

Such mirrors come from T 10 M 2 at Alexandrovsk (Fig. 2/9), M 4 at Babino (Fig. 4/5), T 1 M 23 at Kairy, T 1 M 1 at L'vovo (Fig. 23/2), T 1 M 1 at Novolugansk (25/2), T 3 M 8 at Podgorodnoe (Fig. 26/3), T 2 M 18 at Ševčenko and T 1 M 3 at Vasil'evka (Fig. 39/3).

The mirrors of the already mentioned type are found with the Sauromatians in the 6th and 5th centuries BC, then with the early Sarmatians from the entire space they inhabited. They are found frequently with the Sarmatian environment of the 1st century BC and the 1st century AD, preponderantly in the latter. Once with the end of the 1st century AD they cease to dominate within the Sarmatian world and beginning with the 2nd century AD only singular exemplars are found.

Mirrors of type IV are discoid, with vertical or oblique frame on the rim. Certain exemplars are decorated by engraving, as for instance the exemplar in T 2 from Frunze (Fig. 14/2, 62/5). Within the studied Sarmatian environment such a mirror, beside the already mentioned exemplar, comes from the grave at Proletarskoe.

They date mostly in the 4th and 2nd centuries BC and represent beside other types of mirrors a direct furtherance of the Sauromatian culture. The mirror from Frunze dates in the 2nd and 1st centuries BC and the one from Proletarskoe dates from the same period.

VI. 4. 1. Remarks on mirrors from the early Sarmatian environment in the area between Don and Dniester

The mirrors from the analysed Sarmatian graves belong to the types that were utilised during a certain period of time on the entire region the Sarmatians inhabited.

The mirrors analysis allowed us observe that types III and IV are found with a large or small frequency with early Sarmatian graves within the area they inhabited, and they continue the Sauromation culture tradition. On the other hand, mirrors of type I and II are basically characteristic to the chronological interval between the 3rd and 1st centuries BC. Type III endures for a longer period and is found with the Sauromatians during the 6th and 5th centuries BC, while during the 4th and 1st centuries BC they expand on the entire area the Sarmatians inhabited.

The mirrors typological variety in early Sarmatian graves from the north pontic area west of Don is much smaller than the one east of the river. Circumstances are ordinary considering that there are a few early Sarmatian vestiges in the north pontic area and the immense area from east of Don is the cradle of the Sarmatian culture.

VI. 5. METAL VESSELS

Currently, entirely preserved metal vessels come from the destroyed grave at Bulahovka, the hoard from Velikoploskoe, as well from Novočerkassk. A fragmentary handle of a bronze vessel from the Jančokrak hoard and small fragments of a bronze vessel from Bulahovka add (Fig. 86).

VI. 5. 1. Silver vessels

Within the analysed discoveries there are four silver cups. Three come from the destroyed grave from Bulahovka (Fig. 9/1,3-4, 63/1-2) and one from the Velikoploskoe hoard (Fig. 45/7, 63/3).

The cups from Bulahovka (Fig. 9/1, 3-4, 63/1-2) are very close to the cone cups with thickened and slightly returned rim. Closest analogies are the semispherical cups in the Dacian hoard from Sîncrăieni dated in the 1st century BC. The grave from Bulahovka dates most probably from the 1st half of the 1st century BC.

The cup from Velikoploskoe (Fig. 45/7, 63/3) has no exact analogy, but a cup with similar shape dated in the 1st century BC exists in hoard no. 3 with J. Paul Getty Museum. The semispherical cups from the Iberian Peninsula and the one in the rich Dacian hoard from Lupu are not that different in shape. No perfect analogies for the outer surface decoration of the silver cups were identified, yet a similar adornment from under the rim is found on the silver bowl from the 2nd century BC, preserved with the Art Museum in Toledo.

Based on the dating of all pieces from Velikoploskoe and especially the bronze boiler, we consider that this cup, although produced or acquisitioned sometime in the 2nd century BC, was interred together with the rest of the pieces in the hoard inventory sometime during the 1st century BC.

VI. 5. 2. Bronze vessels

VI. 5. 2. 1. Boilers

This category of vessels is represented by the boilers from the Bulahovka grave (Fig. 9/2, 64/1) and the Velikoploskoe hoard (Fig. 45/8, 64/2). They belong to type IV in V. M. Kosjanenko and V. S. Flerov classification and to type II in N. A. Bokovenko categorization.

Chronologically, they date from the 1st century BC and the 1st century AD (preponderantly in the latter) and were principally discovered in the Kuban steppes, the Lower Don and rarely in Volga area.

VI. 5. 2. 2. Situla

This category of vessels is represented by the bronze situlae from Novočerkassk (Fig. 63a/1).

Situla with similar shapes and proportions, without bronze or iron attachments and lacking also orifices or other marks to suggest they existed, are known from Bădeni (Romania) and Sipoteni (Moldavia). Exemplars from the hoards in Veseloja Dolina, Ukraine (Fig. 63a/3) and Bădragii Noi, Moldavia (Fig. 63a/4), the deposit from Mar'evka, Ukraine (Fig. 63a/2), the Sarmatian grave (T 1 M 9) from Severnyj (Russia), the cinerary grave no. 1 from Zubowice (Poland), as well as several exemplars found on the territory of Italy, Spain, France and the former Yugoslavia. Such situla, beside the one from Novočerkassk, still preserved the attachment system of the iron handles consisting of an iron circle formed of two semicircles attached by rivets that served as handles. The oldest situlae of this type comes from M 8 at Montefortino, which is dated in the interval between the 1st third of the 3rd centuries BC and the end of the 3rd century BC and the beginning of the 2nd century BC. Both the situlae uncovered in the Roman fort used to besiege Numantia in 153 BC, as well as the one from Villanueva de Córdoba storing a coins hoard of roman republican dinars issued between 145/138 and 104 BC belong to a later date. K. Raddatz includes this hoard in the hoard group generated between 105 and 90/80 BC. The situlae from the five funerary pits at Vieille-Toulouse date during the 1st half of the 1st century BC. The situlae from M 1 at Zubowice dates during phase A 2 (La Tène D 1) as the

inventory contained a brooch of type Kostrzewski K. The exemplar in the hoard from Bădragii Noi (Fig. 63a/4), identical to the one in Zubowice dates from the same period. The situla from Sipoteni were discovered associated with a silver brooch of type Kostrzewski B. I. I. Marčenko dates the situlae in the Sarmatian grave from Severnyj during the 2nd century BC, while sometime during the 1st half of the 1st century BC is dated the one in the Veseloja Dolina hoard (Fig. 63a/3).

Based on the above mentioned we consider that the situlae from Novočerkassk could be dated most probably by the end of the 2nd century BC and the 1st half of the 1st century BC.

VI. 6. WEAPONRY

VI. 6. 1. The offensive weaponry

Within the studied Sarmatian environment this category of weaponry is most numerous, being represented by swords and daggers, bronze and iron arrow heads and spear heads.

VI. 6. 1. 1. Swords

They are represented by three types of iron swords discovered within 10 graves and 4 isolated discoveries (Fig. 87).

Type I Swords and daggers with half moon ended handle

It is characteristic the half moon ended handle and straight hilt guard.

This type of sword appeared at the boundary of the 4th and 3rd centuries BC and was used until the 1st century BC.

Within the studied Sarmatian environment, 12 sword and dagger discoveries with the half-moon ended handle are well documented (Tab.14). They date within the interval 2nd and 1st centuries BC, yet several exemplars belong, based on the pieces they were discovered beside, only in the 1st century BC.

Type II Swords and daggers with handle ending in a ring

This type of swords and daggers was predominant in the middle Sarmatian period and the discoveries predominate on the entire territory inhabited by Sarmatians along several centuries.

Such swords were found in T 3 M 8 at Akkermen I and T 1 M 1 from Privol'noe (Fig. 29/3, 68/7).

The sword from Privol'noe is dated based on the Mid La Tène brooch type Kostrzewski B discovered beside it, sometime during the 2nd half of the 2nd century and the 1st half of the 1st century BC. The sword from Akkermen I was dated based on the *kantharos*, at the end of the 2nd century and the 1st century BC.

The swords and daggers with the handle ended in a ring become predominant in the Sarmatian world beginning with the 1st century AD. Thereafter they would dominate within the Sarmatian world until the 2nd century AD and also the 1st half of the 3rd century AD.

Type III Swords and daggers with simple handle

Swords and daggers with simple handle are considered to be specific to the late Sarmatian period. Recent studies indicate yet, that although predominate in the 2nd and 4th centuries BC, they appeared earlier.

Within early Sarmatian graves in the north of the Black Sea the only exemplar was uncovered in T 16 M 1 from Brilovka (Fig. 10/2, 68/8).

Swords and daggers with simple handle must be divided in two variants dependant on the presence or absence of the metal hilt guard. The first type comprises pieces with metal hilt guard while the second type lacks the metal hilt guard.

Swords and daggers with metal hilt guard were present in the Sarmatian world beginning with the 4th century BC, and endured, with little morphological modifications until the first centuries AD, while pieces lacking the metal hilt guard, as the exemplar in T 16 M 1 from Brilovka (Fig. 68/8) appeared much earlier, although they are considered to be specific to the late Sarmatian period.

The sword in T 16 M 1 from Brilovka is dated, based on the mid La Tène brooch type Kostrzewski B within the grave inventory, in the 2nd half of the 2nd century BC and the 1st half of the 1st century BC.

VI. 6. 1. 2. Spears

Within archaeological discoveries spearheads are rarely found on the entire territory inhabited by the Sarmatians during several centuries.

Within the area and period analysed, 9 points with spearheads discoveries of six types are documented (Alexandrovsk T 12 M 3; Balki T 26 M 1; Kairy T 1 M 24; Kalančak T 10; Kvašino; Sadovo T 2 M 1; Sergeevka T 4 M 17; Snigirevka; Velikoploskoe).

If we assume that the weaponry found within the burials are a factual historical image, we should admit that the Sarmatians made little use of spears over the centuries. On the other hand, if we consider the spear as the basic Sarmatian cataphractarians charge weapon and that ancient authors' accounts (Strabo, Ovid, Silius Italicus, Statius, Valerius Flaccus, Tacitus, Arrianus, Pausanias, Ammianus Marcellinus and Claudius Claudianus) favour the Sarmatians spear utilisation, we observe that facts are different.

It is certain that, likewise other peoples, the Sarmatians used spears as charge weapons and it had an important role, being utilised by both pedestrians as well as the light cavalry, but also by cataphractarian contingents, who appeared during the 1st century BC and the spear was their basic weapon.

VI. 6. 1. 3. Bows

The Sarmatians in the early period used bows not substantially different from the ones the Scythians used. Because their force and efficiency, the penetration power of the target and action range, this type of bow expanded to other peoples more or less in contact with the Scythians.

The Sarmatians would use the recurved bows of "Scythian" type until the 3rd century AD.

Trajan's Column exhibits Roxolanes Sarmatian bows that upon shape and dimensions are of "Scythian" type. The Sarmatians represented on vessels in the Kosika grave are equipped with such bows (Fig. 75).

Sarmatians used both bows of "Scythian" type and bows with bone reinforcements by the end of the 1st century BC and the 1st century AD.

VI. 6. 1. 4. Arrowheads and quivers

Few arrowheads were discovered within the north pontic Sarmatian environment of the 2nd and 1st centuries BC (Fig. 88). Thus, only seven discoveries of the total analysed comprised arrowheads (Alexandrovsk T 10 M 2; T 12 M 3; Kvašino; Novye Sanžary; Uškalka; Velikoploskoe; Vinogradnoe T 31 M 1).

Although a few, they are represented by seven types within two groups: 1. Muff arrowheads 2. Peduncle arrowheads. The first group also consists of two categories: a. arrowheads with external muff b. arrowheads with internal muff.

The discoveries within the Sarmatian environment confirm, at least generally, the arrowheads typological and chronological evolution during last centuries BC.

Ovid accounts confirm that great part of the Sarmatians were archers when speaking about their full quivers. The author also mentions that the Sarmatians used arrowheads smeared with snake venom. We should argue that the Sarmatians, likewise the Scythians, Huns and Germans utilised bone arrowheads that produced dirty wounds (infectious).

VI. 6. 2. Defensive weaponry and equipment

VI. 6. 2. 1. Helmets

A few helmets were discovered on the territory inhabited by the Sarmatians and the majority were evidently imported.

Four helmets (Novočerkassk, Novoprohorovka, Privol'e, Melitopol') (Fig. 92) have been identified within the Sarmatian environment of the region between Don and Dniester during the 2nd and the 1st centuries BC. Helmets from Novočerkassk (Fig. 48/3) and Novoprohorovka (Fig. 48/2), come from isolated discoveries and those from Melitopol' (Fig. 47/4) and Privol'e (Fig. 47/5), were found in the tumuli mantle. In R. H. Robinson's classification they belong to the Montefortino A-B type, being similar to type A helmets, dated in the 4th and 3rd centuries BC, as well as type B, dated to the end of the 3rd and 2nd centuries BC.

Helmets from Novočerkassk, Novoprohorovka, Melitopol' and Privol'e are part of the same group of discoveries of Etruscan-Italian and Celtic helmets in the north, northwest and northeast of the Black Sea and date most probably at the end of the 2nd and the 1st half of the 1st centuries BC.

They could be considered, beside the helmets of Montefortino A-B type in the north, northwest and northeast of the Black Sea, as products of the Etruscan-Italian workshops from the 4th and 2nd centuries BC. Further more, it could be observed that the local pieces beside they were identified alongside, determine for several instances, a chronological differentiation between the date they were manufactured and the moment they were used within the Sarmatian environment. Consequently, it can be ascertained that helmets were in use for a long period of time and changed several times the owner.

Based on helmets discoveries together with well dated pieces, we believe that they (Montefortino A, B, C), reached most probably the steppes north of the Black Sea either as war spoil, consequent to the Sarmatians' participation in Mithridates VI Eupator's military campaigns against Roman provinces in Asia and

Galatia, or as direct acquisition from the Celts, when the latter were in region. Appianus account appears relevant when reminding Galatian units led by Bituites within Mithridates VI Eupator army, transferred in 63 BC in Bosphorus.

Unquestionably, great part of the Etruscan-Italian and Celtic helmets found in the area between Caucasus and the Danube mouths, come from much later discoveries than their production period.

VI. 6. 2. 2. Shields

Most probably, the Sarmatians used principally round shaped shields. They also utilised with certainty, the oval shield of larger dimensions protecting a greater part of the body.

Although Sarmatian shields did not preserve, they were probably made, likewise other peoples shields, entirely of wood covered by thick leather.

Along their history, the Sarmatians made use of wattle or tree bark shields, as specific to the entire Eurasia territory.

They also used, beside mentioned shields, like the Scythians, metal placket shields. The fragmentary shield in the complex from Velikoploskoe confirms such a fact (Fig. 45/5).

No metal *umbo* shields have been documented for the early Sarmatian period so far. To date, the *umboes* found in the rich tumulus grave from Sadovyj, tumulus grave no. 28 from Vysočino, T 17 M 1 from Kurči and Ozernoe III date from the first centuries AD. All four instances were imported within the Sarmatian environment.

Although archaeological data and literary sources do not provide much information, we consider that the Sarmatians used the shield along the time, though less than other populations.

VI. 6. 2. 3. Armours

Within the analysed Sarmatian environment, the singular armour fragments were identified in the destroyed grave at Bulahovka and the tumulus mantle "Tokmakmogila" near Melitopol' (Fig. 88). The armour scales are iron made and are of two sizes. The first, have a straight superior edge and round inferior edge, while the other are of larger dimensions and are plate shaped. The bronze scales from Melitopol' were discovered beside several bronze mails and a type Montefortino B helmet.

It can be observed, based on discoveries from Bulahovka and Melitopol', that during the 2nd and the 1st centuries BC the Sarmatians from the north Black Sea used two types of metal armours. This observation is confirmed by discoveries in the Sarmatian environment east of Don as well.

The small quantity of the metal scales found in the early Sarmatian period, lets us believe that armours made of cheap materials, like bone and leather were used. Ancient authors like Strabo, Pausanias or Ammianus Marcellinus account for the fact. Armours made of leather scales imitating metal ones were utilised too.

VI. 7. HARNESS PIECES

VI. 7. 1. Bridles

Type I *Bridles of two metal rods with round bent ends and no extremity rings*

Pieces of this type with mouthpiece of two flat rods are represented by two bridles in the Novovasil'evka deposit, two entirely preserved and other three halves in the Velikoploskoe hoard (Fig. 46/3). A pair of bridles in the destroyed grave from Kvašino (Fig. 22/3), three entirely preserved and two fragmentary from Velikoploskoe (Fig. 46/1, 67/3), made of curved rods can be added. The two entirely preserved exemplars and other eight halves from Velikoploskoe made of square rods round in section belong to this type.

Bridles of this type appeared in Caucasus from early the 7th and 6th centuries BC, but started to be used on a large scale in Eastern Europe only after a century. Firstly, bridles with round rods in section predominated, but there are also exemplars with rectangular or square rods in section.

Type II *Bridles made of two metal rods with round bent ends and smaller or larger extremity rings*

Bridles of this type are represented by two exemplars in the Klimentovka hoard (Fig. 20/1-2, 67/1-2) and an entirely preserved bridle and four fragmentary from the Velikoploskoe hoard (Fig. 46/2, 67/4). Two links of 7,5 cm diameter (Fig. 46/5) part of the fragmentary bridles ends were found also in Velikoploskoe.

They would be intensely utilised within a large area beginning with the La Tène epoch.

VI. 7. 2. Hackamores

Type I *Arched Hackamores in letter C shaped*

Such hackamores come from the destroyed graves from Balakleja (Fig. 5/7, 66/6) and Kvašino (Fig. 22/6-7, 66/4-5), the Novovasil'evka deposit (Fig. 48a/1-3), as well as the hoards from Klimentovka (Fig.

20/3-5, 66/1-3) and Velikoploskoe (Fig. 46/3-4). The two hackamores from Balakleja covered with a thin layer of silver can be remarked, as well as the two exemplars from Novovasil'evka (Fig. 48a/1-3) and other two (one fragmentary) from Kvašino, with flattened extremities rendering a stylised animal. All hackamores were discovered beside bridles belonging to the two types analysed above.

Hackamores of this type appear in Sarmatian graves as early as the 4th century BC, but would be mostly spread during the 4th and 3rd centuries BC, especially in the Scythian world north of the Black Sea. Nevertheless, such pieces are found in few amounts the north and northwest of the Black Sea until the 1st century BC.

Type II Cross like hackamores

Within the researched Sarmatian environment, such hackamores come from the destroyed grave at Kvašino (Fig. 22/4-5, 67/5-6), the Novovasil'evka deposit and the Velikoploskoe hoard (Fig. 46/1-2, 67/3-4). They were discovered together with riddles made of two iron rods with round bent ends and no lateral links.

Cross like hackamores are spread almost exclusively in the Kuban region, where they were utilised especially by Sarmatians and Meotians. Their presence in farther regions and their total lack in the Sarmatian environment of Volga and Don area, indicate the presence of Sarmatian groups from the Kuban region in the north and northwest of the Black Sea. The complexes' components wherefrom cross hackamores belong to, as well as inventory resemblance with Sarmatian complexes inventories in the Kuban basin are edifying.

VI. 7. 3. Phalera

Phalera are silver, seldom golden and rarely bronze pieces, circular and flat in surface, concave or cone in relief and various dimensions. They were manufactured mostly, by stamping, hammering and finally, engraving.

Within the nomad world in Eurasian steppes, the phalera were used as harness appliquéés (Fig. 73, 76-77), although in the Roman and Greek world they were predominantly used for garment purposes and other.

Phalera discoveries of Hellenistic epoch concentrate mostly in the area comprised between Volga and Danube (Fig. 91). The ones discovered in the immense area between Pruth and the west of Siberia belonged to the Sarmatians.

Within the analysed Sarmatian environment, such pieces come from the destroyed graves at Balakleja (Fig. 5/1, 5a/1-2, 4) and Bulahovka (Fig. 8) and the Jančokrak (Fig. 18/2-7), Starobel'sk (Fig. 35/7-8, 35a/1-3), Taganrog (Fig. 37, 37a), Klimenkovka (Fig. 21/1-3) and Velikoploskoe hoards (Fig. 45/6). The first 5 discoveries are gilded silver made and belong to the 4th stylistic group in V. I. Mordvinceva's classification (the "graphic" style of the Black Sea region) whose essential characteristics are graphical and both original representation aspects and decoration style.

Four of the Klimenkovka phalera (Fig. 21/1-3) are gilded silver made and belong to the second stylistic group in the already mentioned classification (the "Bosporan" style), characterised by the lack of small decoration elements and the prevalence of Greek mythology motifs. Other two silver phalera in the Klimenkovka hoard are flat (Fig. 21/1). Two gilded silver phalera add exhibiting adornments suggesting a wheel in motion or the solar disc with curved rays (Fig. 21/3).

A bronze phalera with a human mask in relief representation with the Velikoploskoe hoard (Fig. 45/6) can be added. Closest analogies for the phalera at Velikoploskoe are the four bronze phalera of small dimensions in the Sarmatian hoard at Bubueci (R. Moldavia) exhibiting also a central human mask representation.

VI. 7. 4. Frontal appliquéés

Hardly any in the researched area, they were found in hoards and deposits beside other categories of harness pieces (phalera, bridles, hackamores), and pieces of military equipment pieces (Fig. 89).

During the last centuries BC, frontal appliquéés were discovered on the entire area comprised between the Caucasus and the Danube mouths. Within the analysed Sarmatian environment they were discovered in the Klimenkovka (Fig. 20/6, 71/6) and Velikoploskoe hoards (Fig. 46/11, 15, 71/5, 8) and the Novovasil'evka (Fig. 48a/4, 71/1) and Snigirevka deposits (Fig. 48a/5-6, 71/2-3). They belong to type II within the classification of the above mentioned specialist.

Frontal appliquéés from Klimenkovka, Novovasil'evka and Snigirevka date, based on the material they were discovered beside, in the interval 2nd and 1st centuries BC, while the three exemplars from Velikoploskoe date in the 1st half of the 1st century BC.

VI. 7. 5. Appliquéés

Amongst harness pieces count also golden, silver (some gilded) or bronze appliquéés. They were usually made by stamping, the decoration being completed by hammering and engraving. Such appliquéés

come from the Starobel'sk hoard (Fig. 35/2-3, 5, 8, 35a/4-5, 61/6-7a) and graves from Balakleja (Fig. 5/2, 61/1) and Vol'no-Ulanovka (Г 4 М 2) (Fig. 42/2, 61/4).

An interesting category of harness appliquéés are gilded silver exemplars in the shape of an *umbo* in profile, with the central part displaying a large orifice. Such appliquéés come from the destroyed grave at Balakleja (Fig. 5a/3) and the Jančokrak (Fig. 18/1, 61/3), Klimenkovka (Fig. 20/7, 61/2) and Velikoploskoe hoards (Fig. 46/10). A nail like silver appliquéé in the Starobel'sk hoard, with triangular head ornamented with geometrical motifs (Fig. 35/1) and two circular silver appliquéés from the destroyed grave at Bulahovka (Fig. 9/9) add. Silver and golden appliquéés round in plan and cone in profile with tow narrow strips shaped extremities slipping one by the other that fastened belts (Fig. 46/12-14) come from the Velikoploskoe hoard and the Snigirevka deposit.

VI. 7. 6. Remarks on harness pieces

Harness pieces within the studied vestiges illustrate little typological variety. Nonetheless, pieces of this category are found, with few exceptions, in small amounts within the Sarmatian world of the 2nd and 1st centuries BC.

Partly, they have a large chronological frame and are represented by few exemplars. Amongst, count both bridles as well as hackamores belonging to both types.

The seven frontal appliquéés coming from four discoveries, as well as the silver and bronze phalera present in seven from ten harness pieces discoveries exhibit a narrow chronology.

Within the ten discoveries it can be generally noticed that most numerous pieces are phalera followed by appliquéés, hackamores, frontal appliquéés and bridles. In three instances harness pieces come from destroyed graves (Balakleja, Bulahovka, Kvašino), in five from hoards (Jančokrak, Klimenkovka, Starobel'sk, Taganrog; Velikoploskoe), and in two from deposits within tumuli mantles (Novovasil'evka, Snigirevka).

Harness pieces are associated within inventories with other categories of artifacts such as weapons, bronze vessels (boilers) and silver vessels (cone and semispheric cups), as well as jewellery and garment pieces (Table 19).

All discoveries of harness pieces, several of high value (phalera), in the analysed space and period, their association in inventories with weapons, jewellery and garment pieces, bronze and silver vessels support the remark that they belonged to Sarmatian knights who probably represented the Sarmatian aristocracy. Further more, the existence of a large number of discoveries of such pieces within the Sarmatian environment from east of Don and the Kuban region, as well as the fact that their topography corresponds with that of the Etruscan- Italian helmets from the area east and west of Don, sometime discovered together, allow the deduction that a great part date in the Mithridates VI Eupator epoch. In fact, discoveries of such pieces left of the lower Don and the Kuban region are attributed to the Sarmatians participating to the Mithridatic wars.

VII. OBSERVATIONS REGARDING THE NORTH PONTIC HISTORY IN THE 3RD CENTURY BC

During the last two decades, the specialists' interest was directed to the issues regarding the causes of the rapid ending of Scythia, the many Hellenistic and indigenous rural settlements cease and the transformation of the entire relation system between the Barbarians and the Greeks.

At the moment, four points of view try to explain the causes of the events unfold in the 1st half of the 3rd century BC. The first, takes into account, at least for the northwest of the Black Sea, the Celtic and Galatians incursions (V. V. Ruban, V. P. Jajlenko, I. Brujako). The second opinion argues that the causes must not be sought within the political and military sphere, rather than the rapid change of natural and climate conditions leading to the Scythian departure from the territories inhabited so far and the cease of rural settlements of the Greek cities (S. V. Polin, M. M. Ievlev, V. M. Otreško, A. Ju. Alexeev etc.). The factor is supplemented by the economic crises followed by other negative events as well as political (N. A. Gavriljik). The third hypothesis sustainers look for these phenomena explanations within the economic sphere. Although accepted for a while by certain specialists (S. A. Žebelev, V. F. Gajdukevič, V. D. Blavatskij, I. B. Brašinskij, S. Ju. Saprykin), the hypothesis has no followers nowadays. It is based on the economic crises of the 1st half of the 3rd century BC, specifically, the situation in the grain market from the Mediterranean basin, which would have had negative influence onto the Greek cities from the north of the Black Sea and firstly onto the agrarian base represented by their rural settlements. Finally, the last and most popular, considers that the destruction of the Great Scythia and the decay of the Greek cities and their rural zone was determined by the Sarmatian

penetration within the area west of Don (M. I. Rostovcev, A. N. Šeglov, K. F. Smirnov, V. I. Kostenko, K. K. Marčenko, Ju. G. Vinogradov etc.).

The first opinion's weak point is the locally approach in explaining the processes that involved all territories in the north of the Black Sea and not only the Dniester and lower Bug area. Further more, we have reasons to believe that in different corners of this immense area between Dniester and Don, both the manifestations and concrete direction of the destabilisation factors and their chronology are identical. Thus, the cease of the fortified and non fortified Hellenes and the barbarians settlements in the Don delta, the northwest of Crimea, the lower Dnieper and Olbia surroundings during the 2nd quarter and the mid 3rd century BC indicate military actions of great proportions that, considering the immensity of the area cannot be attributed to the Celts or the Germans in the Balkan – Carpathian and Danube basin. In fact, the Protogenes decree solely, reminding Galatians, who as already demonstrated are not Celts, in alliance with the Scirians (Germans) made preparations for an incursion against Olbia, cannot support the destruction of Scythia and its agrarian base of the Greek cities north of the Black Sea by the Celts. Last but not least, it must be mentioned that the Celtic realm seems to have not overpass to the north the Haemus Mountains at any time. Further more, whether the instauration of the Tylis kingdom and the perturbation it produced in south Thracia affected in a small amount Dobruja and the Greek cities herein, than the northwest and north pontic region was even less affected.

The second hypothesis displays even more inadequacies. Considering the specialists' field data, certain small climate changes took place in the Hellenistic period, yet it is not clear when this process started. In addition, it must be ascertained that no matter the starting point date in the global climate change, it must be taken into consideration the fact that such changes endured over long periods of time (several centuries) to reach the climax. On the other hand, archaeological data indicate a sudden and rapid cease of the greatest part of Greeks and barbarian rural settlements in the region. It is interesting that on the eve of this event, during the 1st quarter of the 3rd century, the life and economic activity of all Greek and barbarian settlements in the area between Don and Dniester reached their climax. Such facts made many researchers dismiss the opinion that contradicts the above-mentioned data.

The economic hypothesis has also weak points. As Ju. G. Vinogradov observed its supporters brought no proof so far regarding a well coordinated and competitive protectionist economic policy. The specialist also noticed that there is no data to prove that pontic grain was more expensive as compared to the Egyptian grain. Further more, M. I. Rostovcev thesis, based on multiple data provided by several epigraphical sources, stating that within the Hellenistic grain trade, demand was greater than offer, was not dismissed to date. Nevertheless, the discussed opinion brings solid arguments expressed in both previous as well a recent studies, which argue that certain aspects be considered.

The fourth theory is embraced by a large number of researchers and it is based on data offered by written sources. Ju. A. Vinogradov, K. K. Marčenko and E. Ja. Rogov argued recently two successive Sarmatian attacks in the north pontic area west of Don. They consider the first attack to have taken place at the boundary of the 4th and 3rd centuries BC or at the beginning of the 3rd century BC and was exclusively directed against the Scythians. A tranquillity period followed that endured for approximately thirty years. The second attack took place at the boundary of the 70's and 60's BC and was directed against sedentary populations in the north of the Black Sea. Consequently, certain specialists believe that great part of the Greek and barbarian settlements not only in the Lower Don, Dnieper, Bug, Lower Dniester and northwest of Crimea, but also the European part of Bosphorus ceased to exist. They explain the lack of Sarmatian material findings in the north pontic area west of Don by devastating attacks undertaken from the steppes between Don and Volga or the Kuban region.

Archaeological data allow us state trustfully that in the 2nd half of the 4th century BC they Sarmatians began to enter and settle close to the territories inhabited by the Scythians. The fact is confirmed by the apparition in the steppes area east of Don, Kuban region and the northern Caucasian territories, of funerary complexes belonging to the new nomads coming from east. It must be remarked that the Sarmatians' penetration and further settlement in these territories destabilised the political and military situation in the Kuban region and the north of Caucasus, which become manifest in the fortification systems raised to protect local population settlements, and in certain instances in their ceasing to exist.

A similar situation developed during the 2nd half of the 4th century BC on the eastern Scythian border. For the instance, the erection of new supplemental defensive systems in the fortified settlement from Elizavetovsk upon Don is certain. It is also relevant in this period that the "royal" Scythian tumuli area moved to the west, indicating the area delimitation under Scythian control.

Therefore, considering both the entire situation from the north pontic region above presented and all up to date information and opinions, we can ascertain that at the boundary of the 4th and the 3rd centuries

BC or at the beginning of the 3rd century BC, the Sarmatians crossed the Don and invaded a part of Scythia. Indicative is the fortified settlement from Elizavetovsk whose population deserts the settlement, without resistance. At the same moment, probably, cease to exist a series of settlements in its surroundings.

Proof for the devastating incursions the Sarmatians undertook in the steppes and forest steppes west of Don are the fortified settlements that cease to exist consequent to the violent attacks they were subjected to at the boundary of the 4th and 3rd centuries BC and the beginning of the 3rd century BC.

The Sarmatian invasion that took place at the boundary of the 4th and 3rd centuries BC or at the beginning of the 3rd century BC was followed along the entire 3rd century by many others of greater or smaller intensity. Consequently, ceased probably to exist certain economic Greeks and Barbarians centres in the area between Don and lower Dnieper, the European part of Bosphorus or the Lower Bug. Such an exact event evolution is contained in the olbian decree to honour Protogenes. Its lines describe how the Sais Sarmatian king, Saitapharnes, threatened to attack the city and forced the Olbians to pay tribute.

Very probable, the Sarmatians from the region east of Don and Volga were the destabilisation factor of a large part of the north pontic area and embarked along the 3rd century BC on periodically organised devastating incursions west of Don. Probably during the 3rd century BC, the occupation of the area west of Don did not interest the Sarmatians. Hence, it is relevant that the few Sarmatian vestiges in the space between Don and Volga and the left Volga perimeter would not create a demographic tension. The situation is most likely the cause for the Sarmatians' not resorting to occupy the area west of Don during the 3rd century BC. Once with the 2nd century BC, within the ethical and political structure of the Eastern Europe, a series of changes of a totally different character from the migrations of the 4th and 3rd centuries BC intervened and subsequent attacks were territorially much limited. The period is characterised by the Huns movements' reactivation, the nomad penetration in Central Asia, the fall of the Greek – Bactrian kingdom, the substantial increase of nomad population in the Asian Scythia, the new groups of Sarmatians penetration in its territory and pressures upon the Asian part of Regnum Bospori. Innovations within the Sarmatian culture can be added too. Forced by such movements, during the 2nd century BC most probably, the Sarmatians crossed the Don and occupied the entire region between Don and Dnieper. For the period, literary sources mention in territories the Sarmatians occupied, new nomad groups: between Dnieper and Don – the Roxolanes and iazyges, the Aorsians upon Don, the Upper Aorsians in the Caspian Sea region and the Siracians in the Kuban region.

Regarding the north pontic region during the 3rd century BC, we believe that not all Greek cities rural settlements and Scythian settlements in the forest steppes (especially those west of the north pontic area), ceased to exist upon the Sarmatian invasions threat. Further more, most probably, the total incursion in the north pontic territory west of Don in the form and scale described by Diodorus, did not exist. Last but not least, the Sarmatian factor must be analysed considering both the territorial and chronological aspects as well as other possible causes for Scythia and large part of the Greek cities rural settlement ceasing to exist, and also their influence upon the crisis the latter entered beginning with the 70's and the 60's of the 3rd century BC. For instance, in the 2nd quarters of the mid 3rd century, a large part of rural settlements in the European part of Regnum Bospori, northwest of Crimea and the territory of Chersonesus, did not endure most probably because Scythian incursions. Nikonion and Tyras rural settlements, as well as Barbarian settlements in the area, did not last on the account of other barbarian populations. In fact, it is hard to believe that Sarmatian incursions reached Dniester during the 1st half of the 3rd century BC.

On the other hand, considering that a large area dealt with similar phenomena, we assume that the situation was, probably, determined also by other factors, of smaller or greater importance. Thus, it is not excluded that, beside the danger exerted by outside enemies, which was in fact the main situation cause during the 1st half of the 3rd century, amongst negative factors that were successive links in the chain of events, would count also the changes within the society, the irrational use of natural resources and the economic and political crisis within the Hellenistic society. In fact, indisputably in conformity with the unwritten laws generally valid for the human societies evolution, a period of expansion and glory is succeeded by regress upon internal and external causes.

Sometime by the end of the 3rd century BC in the Lower Dnieper region appear minor indications that the Scythians returned in settlements and fortifications they had deserted previously, and at mid 2nd century BC, Scythian settlements upon the Lower Dnieper transform themselves in fortified settlements. No sooner than the 2nd half and the end of the 2nd century BC, the burials in the flat necropolis belonging to these fortified settlements can be dated.

By the end of the 3rd century BC and the beginning of the 2nd century BC the earliest vestiges belonging to the late Scythian culture from Crimea can be dated. Hereafter, a concentration and a rapid ulterior nomads consolidation, especially in the pre mountain region where Little Scythia with the capital at

Neapolis emerged, can be observed. Beginning with the 2nd century BC, Crimean Scythian population increases sensibly and from the mid century fortified settlements appear in the northwest of the peninsula.

During the last decades of the 3rd century BC in Eastern Europe, on the west border of the analysed territory, appeared the Bastarnes tribes, whose historical interventions of the period are mentioned in literary sources. Archeologically, they were identified in the central and northern part of the area between the eastern Carpathians and Dniester, with the Poienesti-Lukaševka culture, constituted during the last decades of the 3rd century BC. An indirect proof for the Bastarnes presence by the end of the 3rd century in the northwest of the Black Sea is the Olbian decree for Protogenes part two, wherefrom we find that the Galatians and the Scirians made an alliance, gathering large armed forces and prepared to march upon Olbia. Nowadays, it became clear that the ancient authors (Polybios, Diodorus Siculus, Titus Livius and later Plutarch) identification of the German – Bastarnes with the Galatians (Celts), originates in a confusion specific to those times when the barbarian populations north of the Alps and the Danube were classified upon the traditional delimitation “ the Celts in the west, the Scythians in the east”. The Scyrians are, with certainty, a Germanic tribe who was part of the first Germanic wave that entered the eastern Carpathian area and who are probably a Bastarnes branch, wherefrom they constitute a supplemental danger for the Greek cities on the northwest and west coast of the Black Sea.

During the same period, when the territory of Moldavia is invaded by the Bastarnes, the bearers of the Zarubineck culture, who are also Germanic and most probably kindred with the Bastarnes, establish in the mid Dnieper region.

It is certain that during the period previous to the Sarmatian settlement in the north of the Black Sea, the steppes herefrom were free of prior nomad population, that subsequently concentrated in the Lower Dnieper, Crimea and in a smaller degree in Dobruja. The forest steppes on the mid Dnieper had already been occupied by the bearers of the Zarubineck culture, the Bastarnes the Getae- Dacians settled west of Dniester, while the coast belonged to the Greek in crisis.

VIII. THE HISTORY OF THE EARLY SARMATIANS IN THE NORTH OF THE BLACK SEA

The period and character of the Sarmatian penetration in the north ponthic area west of Don still represents a much-debated problem within the speciality literature. Literary sources supporting various dates for the Sarmatian penetration in this territory are usually commented and interpreted incorrectly. On the other hand, when discussing the Sarmatians expansion to the west, several researches make no distinction between the penetration into the north of the Black Sea and its effective occupation.

Thus, the evidence for the Sarmatian dwelling in Europe (that is west of Don) as early as the 4th century BC takes into consideration the information in Eudoxos from Knidos and Scylax from Carianda documents, who mention the Sirmatians upon Tanais (Don) or in its vicinity. Nevertheless, their localisation on Don's right bank is exaggerated, as Eudoxos uses the statement “nearby Tanais”, which would not allow expanding the dwelling onto both banks of the river. The passage in Scylax from Carianda hardly constitutes a solid evidence for the Sirmatians dwelling onto only Don's right bank.

Confirmation for Sarmatia's early location west of Don is considered Teophrastus mention of Sarmatia toponymy when describing a mythical animal living in Scythia and Sarmatia. Yet, we must observe that the text in Teophrastus does not indicate whether it refers to only one region for which both denominations are utilised, respectively Scythia and Sarmatia, or two different regions. We believe that two regions are involved, if Sarmatia denomination was not replaced by Sauromatia denomination by a later copyist or even introduced by one. Considering the above mentioned, probably no latter than the beginning of the 3rd century BC, the Greek authors had knowledge of, beside Scythia, a “country” inhabited by the Sarmatians and located east of Don. The Sarmatia toponym is mentioned also by Antigonos from Carystos and Isigon from Niceea, who overtook the information from Heraclides.

When thoroughly analysed, the information in Heraclides does not prove with certainty Sarmatia's existence in the 4th century.

Beginning with the 3rd century BC, literary sources replace the Sauromatian and Sirmatian denominations with the Sarmatian one. The Sarmatians are firstly referred to in “**A description of the Earth**”, a **Perigeses** in 980 iambic rimes belonging to a anonymous author from the end of the 2nd and the beginning of the 1st centuries BC, initially attributed to the geographer Scymnos, which determined its reference under the name of Pseudo-Scymnos. Considering the utilised sources, the geographical and ethical circumstances mentioned by Pseudo-Scymnos can be attributed to the 2nd half of the 3rd century BC, while the information refers to the territories east of Don that the Sarmatians inhabited during the 3rd century BC.

It is ascertained that sources of the 4th and 3rd centuries BC mentioning the Sirmatians, Sarmatians and the territory named Sarmatia surely indicate the Don area and its eastern region, as well as the Kuban basin and the territories north of Caucasus.

It is acknowledged that one of the earliest written sources specifying the Sarmatians dwelling in the north ponthic area west of Don is the legend about the Sarmatian queen Amaga preserved in Polyainos papers. Although the information is provided by a legend, the events regarded by Polyainos were dated in the 2nd century BC until the mid century, during 165-140 BC, the end of the 3rd and the beginning of the 1st centuries BC. Yet, we must admit that the exact date of the events unfold in the legend cannot be established.

Important evidence confirming the existence of the European Sarmatia in the 1st quarter of the 2nd century BC is found with Polybios account, which renders the peace treaty closed in 179 BC between Pharnaces I and Mithridates, the satrap of Armenia on one hand, and Eumenes king of Pergamum, Ariarathes king of Cappadocia and Prusias king of Bithynia on the other hand. The treaty text included also rulers from Asia, Artaxes, king of Armenia and Acusilah (unknown title), and European rulers like Gatal, king of the Sarmatians and a series of Greek cities like Heracleia, Mesambria, Chersonesus and Cyzicus.

Largely, the specialists locate Gatal's Sarmatians in the north ponthic area west of Don, a fact sustained by the Sarmatians king's title. The localisation is based upon the detail that ancient authors recognised Tanais as the border between Europe and Asia. Nevertheless, we must maintain that, although Polybios is considered to have used this partition, Europe's meridional delimitation from Asia appeared quite late, while the Phasis-Caspia-Aral-Sirdaria latitudinal delimitation, originating in early Ionian geographers and applied during the classical Greek, Hellenistic and partially Roman periods was used. Additionally, the careful analysis of the existent archaeological data in the region west of Don and the Kuban region providing evidence for both king Gatal's activity and the Sarmatian tribes situation during the 3rd and the beginning of the 2nd centuries BC, concluded that his possessions extended upon latter territories (S. V. Polin, I. I. Marčenko).

Independently from Polybios border delimitations between Europe and Asia, the treaty text demarcates Europe from Asia in compliance with Ionian geographers tradition, i.e. latitudinally. Subsequently Gatal's king title does not imply at all that the territory he possessed was located only in the north ponthic region west of Don. We believe that the area the king controlled was located mainly in the Kuban region. Nevertheless, it cannot be excluded that, although in the area west of Don, Sarmatian monuments start to appear beginning with the 2nd century BC, the territory Gatal controlled would extend right of the river.

Important support for the Sarmatians' early penetration in the steppes west of Don is found with Diodorus Siculus, who reports that the Sarmatians, years after being brought from Media, devastated a great part of Scythia, transformed it in an uninhabited place and destroyed the vanquished.

Though the events are described within the document making reference to the early history of Scythia, it can be noticed that the text from Diodorus does not imply the event belonged to the archaic Scythia. The stated fact that waging a part of Scythia took place long after the Sauromatians were brought from Media is inserted information, a typical procedure for the Greek historical literature and characteristic to Diodorus. In fact, the discussed passage becomes evident by the words “**many years later**”. Following this parenthesis, Diodorus returns to the events from the early history of Scythia taking place long time before events in the mentioned passage. If it weren't the case, any impartial reader of Diodorus's document would be confused about the way Scythia continued to exist if great part of its population was slain, or about the way an **intrareign** was set up in a once destroyed and devastated country. Even archaeological data do not contradict Diodorus's statements, but rather confirm them considering he is not writing about the Sauromatian conquest and occupation of Scythia, but about its devastation, which are in fact two different things.

Beside the passage in Diodorus Siculus, evidence for the Sarmatians' incursions in the steppes west of Don, in the 3rd century BC is, as several specialists opinionate, the Olbian decree to honour Protogenes, dated in the 30's and 20's of the 3rd century BC, but no latter than 213 BC. The first part of the decree tells us that the Sais tribes led by king Saitapharnes, approached Olbia and required a tribute, and Protogenes contributed each time.

Usually, the specialists considers the Sais as “royal Sarmatians” reminded by Strabo and Appian. A. V. Simonenko and B. I. Lobaj consider that the “royal Sarmatians” as well as the “royal Scythians” are either a dominant group of nomads or a aristocratic clan or tribe that considered all the others as slaves. Further more, they opinionate that the “royal” Scythians or Sarmatians are not an ethnical group, rather than a political and social class.

Views are different regarding the Sais tribes and the area they inhabited. Thus, several researches believe they inhabited the area east of Olbia, which is west of Don. Other researchers consider that if the Sais of Saitapharnes were Sarmatians, they certainly did not dwell either west of Dnieper or west of Don, based on archaeological data that prove no effective presence of the Sarmatians west of this river before the 2nd century BC.

Recently, A. V. Simonenko when analysing data referring to the speed different horse breeds needed to cover a distance within a day, reached the conclusion that Saitapharnes's **sailes** were Sarmatians that lived in the steppes left on the Lower Don and the Kuban region, wherefrom they operated incursions over Olbia. Thus, if the sailes were Sarmatians, the opinion upon which they inhabited regions east of Don, becomes more plausible.

To conclude, we can state that the Olbian decree contains one of the earliest information reminding the Sarmatians west to Borysthene (Dnieper), yet it is impossible to utter that they inhabited the area, because no archaeological data attests the effective Sarmatian presence west of Don but beginning with the 2nd century BC.

The first unquestionable evidence for the effective Sarmatian presence in the north ponthic region must be considered the information in the decree honouring Diophantes from Chersones. The inscription lines, referring to the war events between Chersonesus and the Scythians that took place by the end of the 2nd century BC (between 112-110 BC?), tell that during the confrontation, the Reuxinalians fought beside the Scythians of Palacos against Mithridates Eupator's generals. It must be specified that the decree makes reference to Diophantes three campaigns against the Scythians from Crimea, and that only during the third winter campaign the Scythians asked help from the Reuxinalians (Roxolanes). The events in the decree honouring Diophantes are completed by Strabo, who reports that the Roxolanes led by Tasios, fought also against Mithridates Eupator's generals; they supported Palacos, son of Skiluras in battle and seemed to be warriors. It is noticeable that a few lines above this passage, Strabo delimitates the territories the Roxolanes occupied, saying that they inhabited the plains between Tanais and Borysthene.

Recently, following an analysis that takes into account all elements related to burials funerary rites and rituals, ancient sources information as well as the situation in the territories west of Don and the Kuban region during the same period, it was reached the conclusion that the burials in the north ponthic area, having the head oriented towards north, must be attributed to the Roxolanes. In our opinion, the identification reliability is confirmed also by the burials oriented towards north of the 1st and 2nd centuries AD from the north ponthic area, where ancient authors mention the Roxolanes (Tacitus, Flavius Josephus etc.).

Consequently, we can ascertain that the Sarmatian burials of the 2nd and 1st centuries BC from the area west of Don must be identified as Roxolan burials. As such, the territory inhabited by the Roxolanes during the 2nd and 1st centuries BC generally corresponds with Strabo's settling them in the area between Dnieper and Don (VII, 3, 17).

Strabo mentions for the early Sarmatian period other groups of Sarmatians (the Sarmatian Iazyges and those called Royal Sarmatians) that inhabited the north of the Black Sea. Most eloquent data upon the settlement of the Sarmatian tribes in the north ponthic area west of Don are in found passage VII, 3, 17.

Considering that Strabo describes the ethnical and political situation from the end of the 2nd and the 1st centuries BC, the specialists consider this passage as evidence for the Sarmatian dwelling, as early as that time, west of Dnieper, although this territory comprises few Sarmatian burials of the time. In fact, it is difficult to date each passage in Strabo referring to the Sarmatians, unless linked with certain events, as for instance the war between Chersonesus and the Scythians or the wars between Mithridates Eupator and Rome. Taking into account both Marcus Vipsanius Agrippa's (63 - 12 BC) map, reflecting the situation from the mid 1st century BC during which the western border of the area inhabited by the Sarmatians is established upon Dnieper, as well as the extent and power of the Dacians led by Burebista, but also the archaeological information, we consider that Strabo's settling the Iazyges echoes a situation no earlier than the last quarter of the 1st century BC.

Appianus mentions also the royal and Iazyges Sarmatians in the north of the Black Sea when referring to the third war between Mithridates VI Eupator and the Romans, who on crossing into Europe was supported by those royal Sauromatians, the Iazyges. Unfortunately, Appian does not locate exactly the Royal and Iazyges Sarmatians and his account proves that Royal and Iazyges Sarmatians were part the Sarmatians from the north ponthic region during the 1st half of the 1st century BC.

Consequent a thorough analysis, A. V. Simonenko reached the conclusion that early Sarmatian burials from the north ponthic area south oriented, must be attributed to the Iazyges. The opinion is defended by earliest Sarmatian burials from the basin of Dniester and Lower Danube, exactly where Ovid mentions the Iazyges at the beginning of the 1st century BC, are south oriented. Observations upon Sarmatian burials in the Pannonian Plain, where ancient authors locate the Iazyges, where south oriented tombs endure for almost four centuries. On the other hand, in the northwest of the Black Sea, beginning with the 1st century BC, the south orientation disappears, while north oriented graves prevail, coinciding with the data emergence regarding the Roxolanes, as inhabitants of the northwestern ponthic region.

Appianus's documents reports that at the beginning of the 1st war with Rome, a vanguard unit of Mithridates, formed of 100 Sauromatian knights, defeated Nicomedes unit formed of 800 knights. He states that

Scythians, Taures, Bastarnes, Thracians, Sarmatians and other peoples from the Danubian and north ponthic regions formed Pontus's monarch army. Appianus details the north ponthic Sarmatians' participation within the third Mithridatic war by saying that when crossing into Europe, " ... **from the Sauromatians came to help the Royal, Iazyges...**".

The Sarmatians participation in the Mithridatic wars is archeologically confirmed by a series of hoards and deposits, identified on the entire area between the Pruth and the pre mountain region of Caucasus, belonging to knights. Certain categories of pieces are specific for such discoveries: phalera, bridles, hackamores, frontal appliqués, certain bronze and silver vessels, as well as helmets. The discoveries expansion up to Pruth, contours the territories these Barbarians reached. On the other hand, the total lack of Sarmatian burials synchronised with hoards and deposits in the area west of Bug, indicates that they did not inhabit this territory yet. However, considering that Mithridates VI Eupator had amongst allies, the Bastarnes, Thracians, Scythians and the Greek cities on the north and west coast of the Black Sea, this area would normally bear vestiges belonging to Sarmatian knights in Mithridates army, who organised an incursion against Rome through the north of the Black Sea, Thracia and Macedonia.

Data mentioning the Sarmatians in relation with the events of the 1st century BC are given by Dio Cassius, who counts that in 16 BC the consul L. Tarius Rufus repelled and drove away to the left of the Danube the Sarmatians that crossed the river to attack Roman possessions. Firstly, the account reports one of the first conflicts between the Romans and the Sarmatians and secondly, mentions the Sarmatians during the last years BC far towards west.

The Sarmatians are also mentioned by Augustus in the short account of his most outstanding deeds, where states that the Sarmatian kings from both sides of Tanais requested Roman friendship.

Ancient sources providing information referring to the Sarmatians by the end of the 1st century BC, report an increase in Sarmatian pressure onto the eastern borders of the Empire and their rapid progress towards west. Ovid furnishes relevant details and considers the Sarmatians stable presence by the Lower Danube.

Consequently, it can be understood, based on written and archaeological data, the Sarmatian settlement onto the north ponthic territory west of Don only from the 2nd century BC. Based on literary and epigraphic ancient sources we can ascertain that the Roxolanes and the Iazyges succeeded in a short period of time to occupy the entire territory to the Dnieper. The tribes' settlement in the mentioned area, made their civilisation acquire several local traits thus differentiating it from the east Sarmatian culture. Nevertheless, the topography and burials character demonstrate that this population was the most western component of the Sarmatian ethnical massive rather than a separate entity, even though their culture was slightly influenced.

If we accept to identify the north oriented burials with the Roxolanes, and south oriented burials with the Iazyges, we must declare that taking into consideration the number of discoveries, it is hard to design a geographical delimitation of territories they occupied in the north ponthic area west of Don. On the other hand, it is assured that during the last centuries BC the northern ponthic steppes were occupied and inhabited mostly by Iazyges and Roxolanes.

During the 1st century BC, the Sarmatians were the close neighbours of the late Scythians in the Lower Nipper area who fortified their settlements during the mid and second half of the 2nd century BC, on the account of the Sarmatian danger.

Towards the end of the 1st century BC the Sarmatians settle in Crimea as shown by burials in the southwest and centre of Crimea. However, a Sarmatian short presence during the wars between Chersonesus and the Scythians can be accepted.

During the 1st century BC, the Sarmatians, dwellers of the steppes east of Dnieper, started to organise incursions against the fortifications of the Zarubineck culture upon the Mid Dnieper. The reconstruction and strengthening of fortification system are proof. Discoveries of Sarmatian arrowheads outside the vallum of several fortifications supplement evidence for Sarmatian military incursions during the 1st century BC. On the other hand, we must notice that the Sarmatians did not actually settle here, as shown by the lack of burials of the 1st century in the region. Sarmatian burials appear on the territory of Zarubineck culture only in the 1st century BC. Nevertheless, trade relations were established between the bearers of the Zarubineck culture and the Sarmatians, as indicated by specific pottery and brooches finds within a few Sarmatian burials.

Once settled in the north ponthic area, the Sarmatians establish relations with the north ponthic Greek cities as illustrated by Greek pieces within the funerary inventory of Sarmatian burials. At the same time, once the north and northwestern ponthic area was reached, the Sarmatians came in contact with the Geto- Dacians, who inhabited the territory east of the Carpathians, but whose vestiges are found also in settlements east of Dniester, where Geto - Dacian presence is archaeologically attested during the 4th and 1st centuries BC.

A. V. Simonenko delimited two phases in the Sarmatian penetration to west of Dnieper. The first is characterised by sporadic incursions into the right Dnieper territories during the 2nd and the 1st centuries BC, while

the second, beginning by the end of the 1st century BC embodies the massive Sarmatian settlement west of the river.

Thus, we can trustworthily conclude that during the 1st century BC, the Sarmatians totally occupied the steppes between Don and Dnieper, wherefrom seldom penetrated to the right of the Dnieper, disturbing the bearers of the Zarubineck culture, and reached the Lower Danube. Burebista's kingdom collapse soon after his death (44 BC) and the Geto-Dacians and Bastarnes defeat by the Romans in 28 BC, facilitated the Sarmatian occupation of both this region and the one west of Dniester as well.

Finally, we wish to maintain that the early Sarmatian period in the north of the Black Sea set the foundations for the European Sarmatia, which formed by subsequent phases within a long and complex process, rather by a concomitant action. The analysis of the early Sarmatian vestiges in the north pontic region indicates that opinions favouring the Sarmatians settling in the area west of Don as early as the 4th and 3rd centuries BC are groundless. In fact, the region between Don and Dniester, except for the Sauromatian with early Sarmatian elements burial from Uškalka dated in the 4th and 3rd centuries BC, does not comprise any Sarmatian complex to be dated with certainty earlier than the 2nd century BC.

IX. CONCLUSIONS

The interpretation and analysis of all sources related to the early Sarmatians in the north pontic region allowed the drafting of certain specifications regarding their settling within the already mentioned area, the character of their penetration in the region, as well as the dynamic of their relations with the surrounding world. Further more, the systematisation and detailed analysis of all categories of archaeological material allowed us draw a complete image of the early Sarmatians culture in the analysed area.

At the boundary between the 4th and 3rd centuries BC or at the beginning of the 3rd century BC, the Sarmatians crossed the Don and invaded a part of Scythia. They continued their penetration along the 3rd century BC with a smaller or higher intensity.

Evidence for the early Sarmatian incursions in the steppes west of Don are found with Diodorus Siculus and the Olbian decree to honour Protogenes. Nevertheless, it cannot be sustained that they inhabited the north of the Black Sea, as archaeological sources do not attest an effective Sarmatian presence west of Don before the 2nd century BC.

The first positive attestation of the effective Sarmatian presence in the north pontic area west of Don is given by the decree to honour Diophantes from Chersonesus, completed by Strabo's accounts.

The occupation and effective settling in this area took place only from the 2nd century BC. By the end of the 1st century BC the Sarmatians occupied the entire territory between Don and Dnieper. During the same century they entered the area west of Bug, which they definitively occupied by the end of the 1st century BC and the beginning of the 1st century AD.

Early Sarmatian culture of the north pontic area began in the 2nd century BC and the end in the 1st century BC. Sarmatian occupation of the north pontic region beginning with the 2nd century BC is not accidental, but rather correlated with events that unfold in Eurasia steppes in the 2nd century BC.

Within the two chronological frames the Sarmatians occupied the entire territory between Don and Dnieper, where early Sarmatian culture formed in the north of the Black Sea. The culture's superior chronological limit endures until the 1st century BC, as onto the entire territory that the Sarmatians inhabited.

In the 1st century BC the Sarmatians took part in Mithridates VI Eupator war against the Romans, supporting the first. Their involvement in the war is archaeologically confirmed by a series of hoards and deposits found on the entire area between Pruth and the pre mountain region of the Caucasus, belonging to Sarmatian knights. By the end of the 1st century BC the first conflict between the Sarmatians and the Romans is attested as they attacked Roman possessions, while at the beginning of the 1st century AD they are a stable presence at the Lower Danube.

***

The analysed burials spread on a vast territory comprised, with two exceptions, between Dnieper and Don and are predominantly burials in tumuli of earlier epochs, the graves are mainly north oriented and several contain bone remains subsequent animal offerings.

The archaeological material within Sarmatian vestiges consists of handmade or wheelmade pottery, silver and bronze vessels, tools, jewellery and garment objects, beauty objects, weaponry and harness pieces. All these categories of artefacts define practiced occupations and crafts, the level of economical development and the commercial relations with other populations in closer or farther neighbouring territories. Several categories reflect also fashion and jewellery preferences of both commoners and the aristocracy.

***

Likewise within the area east of Don, north pontic Sarmatians extensively bred cattle and led a nomad life. Bone vestiges indicate they raised especially horses and sheep. The situation is explained by the fact that such animals dealt better with frequent change of location without losing weight or vitality. Further more, horses are capable to gather food from beneath the snow by scratching and cutting with their hoofs. Herds' constituents correspond in fact with the mobile character of the nomad life, when the entire population displaced alongside the herds, while stopping for only winter.

Regarding the sedentariness, it must be said that the phenomenon cannot be observed in the last centuries BC for both the area north of the Black Sea west and east of Don. Nevertheless, it cannot be excluded that a small number of the Sarmatians dealt with the agriculture, as Strabo also confirms.

Beside the main occupation, within the Sarmatian culture of the analysed period and area, traditional crafts occupied a well established place, likewise within the entire Sarmatian world, specific to a nomad society of animal breeders: weapons manufacture, leather processing etc. Loom weights discoveries within women burials are indicative for household crafts, like spinning and weaving. Confidently, Sarmatian women overspread felt, embroidered, knitted, made garments and processed leather and other animal products, though no vestiges as such were preserved. Bone and wood processing may be added. Handmade pottery and smokers manufacture constitute another practiced craft and judging from their quality, they were household products. A well-developed pottery craft can be hardly presupposed considering the nomad type of the Sarmatian life. Amongst practiced crafts counted also wood and leather vessels manufacturing, whose remains did not usually preserve within burials. Strabo also mentions the hunting. Based on archaeological data it can be generally concluded that within the Sarmatian society crafts had an auxiliary character and their development level was determined by the traditional necessities of the nomad type of life.

The general overview of their economic life must be completed with the commercial aspect, well individualised for both the analysed period and area, as well the entire Sarmatian world through materials discovered within burials, hoards and deposits. The materials are edifying for both the economical and social position of the bearers, as well as for a better chronological frame.

The burials funerary inventory, but also the hoards and deposits inventories analysed specify that commercial activities occupied a special place in Sarmatians economic life. Beside proper products, such activities influenced the culture and integrated the Sarmatians in the material and spiritual values circuit.

Once settled in the north pontic area, the Sarmatians would enter in contact with the Greek cities and develop most active trade relations. They furnished the Sarmatians with grain, wine, oil, honey, wheelmade pottery, garment pieces, jewellery, luxury products, beauty objects etc. Exported Sarmatian products in ancient centres consisted mainly of animal products and slaves. The Greek cities and Regnum Bospori were the principal intermediaries of the Sarmatian trade with centres in Asia Minor, wherefrom the Sarmatians received various products. Through Regnum Bospori, via Asia Minor, a series of Italian products reached the early Sarmatians. Nevertheless, the Greek cities were not the only trade partners. Sarmatian mobility allowed the establishment of trade relations with other populations from the northeast, northwest and north of the Black Sea (Meotians, Scythians, the bearers of the Zarubineck culture, the Geto-Dacians etc.), wherefrom they imported various categories of artifacts (brooches, pottery etc.). Finally, trade relations between the Sarmatian from the north pontic area west of Don and Sarmatians settled east of Don and Volga and also the Kuban region must be mentioned.

The nomad type of life also predetermined food and household objects. There are few archaeological vestiges of the Sarmatian "menu" (except for the bones within burials), along their entire existence, yet we would not be mistaken to believe that their alimentation was primarily based on meat. Most frequently, they ate sheep meat, but horsemeat too. Dairy products (milk, cheese, **cumisul**) were popular as well. Trade relations and the tribute ensured grain, vegetables, oil, wine necessities etc.

***

Today, it is ascertained, based on written sources and archaeological data that the Sarmatians inhabited the north pontic territory west of Don only from the 2nd century BC. Furthermore, consequent analysis of early Sarmatian vestiges in the discussed territory observed the lack of complexes that would firmly date from earlier the 2nd century BC. When evaluating archaeological and literary sources it can be concluded that during the 2nd and 1st centuries BC, the Roxolanes and Iazyges Sarmatians inhabited the north pontic area. Last but not least, we must point out that the early Sarmatian period from north of the Black Sea set the foundations for the European Sarmatia representing a long and complex process rather than a rapid development.

Translated by Gabriela Safta

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

ActaAntArch	= Acta Antiqua et Archaeologica. Acta Universitatis de Attila József Nominatae, Szeged
ActaArchHung AH	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest = Archaeologia Hungarica. Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a Consilio Archaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae redactae, Budapest
ActaMN	= Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
ActaMP	= Acta Musei Porolissensis, Zalău.
AIM	= Arheologičeskie issledovanija v Moldavii, Kišinev
Analele Banatului	= Analele Banatului, Muzeul Banatului, Timișoara
AncSoc	= Ancient Society, Katholieke Universiteit te Leuven, Leuven
Antaeus	= Antaeus, Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Antiquity	= Antiquity, Oxford
AP URSR	= Arheologični pam'jatki URSR, Kiev
Apulum	= Apulum. Buletinul Muzeului Unirii Alba Iulia, Alba Iulia
Arheologičeskij Sbornik	= Arheologičeskij Sbornik. Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitaža, Leningrad
Arheologija (Kiev)	= Arheologija, Kiev, Institut Arheologii, Kiev
Arheologija (Sofia)	= Arheologija, Sofija, Organ na Arheologičeskija Institut I Muzej pri B'lgarskata Akademija na naukite
ArhMold	= Arheologia Moldovei, Iași
ASGE	= Arheologičeskij sbornik Gosudarstvennogo Ermitaja, Leningrad
Athenaeum	= Athenaeum. Studi Periodici di Litteratura e Storia dell'Antiquita, Pavia
AUB	= Analele Universității din București, seria Istorie, București
Balcanica	= Balcanica. Annuaire de L'Institut des etudes Balkaniques, Belgrad
Britania	= A Journal of Romano-British and Kindred Studies. Society for the Promotoin of Roman Studies, London
BAR	= British Archaeological Reports, Oxford
BAR Int. Ser.	= British Archaeological Reports, International Series Oxford
BerRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Institutes, Erankfurt am Main.
Bonner Jahrb.	= Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn, Bonn
Carpica	= Carpica, Muzeul de Istorie "Ilian Antonescu", Bacău
CIL	= Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin
Dacia	= Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București, I-XII (1924-1928); Nouvelle Série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București.
Donskie drevnosti	= Donskie drevnosti. Azovskij Kraevedčeskij muzej, Azov
Eurasia Antiqua	= Eurasia Antiqua. Deutsche Archäologisches Institut, Berlin
EphemNap	= Ephemeris Napocensis, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca
ESA	= Eurasia Septentrionalis antiqua, Helsinki
Gallia	= Gallia. Fouilles et recherches archéologiques en France Métropolitaine, Paris
Germania	= Germania. Anzeiger der Römische-Germanischen Kommission, Frankfurt am Main
Gnomon	= Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte Klassische Altertumswissenschaft, Berlin
GZM N. S.	= Glasnik Zemaljskog museja u Saraevu, Nova Serija, Sarajevo
HA	= Helvetia Archaeologica. Archäologie in der Schweiz, Basel
IAE al AȘ	= Institutul de Arheologie și Etnografie al Academiei de Științe din Republica Moldova
IAI	= Izvestija na Arheologičeskija Institut, Sofija
IAK	= Izvestja archeologičeskoj Kommissij, Kiev

IEJ	= Israel Exploration Journal, Ierusalim
IOSPE	= Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae, Petropoli
IROMK	= Izvestija Rostovskogo oblastnogo muzeja kraevedenija, Rostov na Donu
Istros	= Istros. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila
JahrbRGZM	= Jahrbuh des Römisch Germanischen Zentralmuseums zu Mainz, Mainz
KESAM	= Kočenviki evraziskij stepei i antičnyj mir, Novočercassk
Klio	= Klio. Beitrage zur Alten Geschichte, Leipzig
Kölner Jahrbuh	= Kölner Jahrbuh, Köln
KSIA	= Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii, Moskva
KSIIMK	= Kratkie Soobščenija Instituta istorii material'noj kul'tury AN SSSR, Moskva-Leningrad
KSOGAM	= Kratkie soobščenija Odesskogo Gosudarstvennogo Arheologičeskogo Muzeja, Odessa
MAE al AȘ	= Muzeul de Arheologie și Etnografie al Academiei de Științe din Republica Moldova.
MAP	= Materjaly po arheologii Rossij, Sankt-Petersburg
MASP	= Materialy po arheologii Severnogo Pričernomor'ja, Odessa.
MAVA	= Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, München
MCA	= Materiale și cercetări arheologice. Culegere de rapoarte la sesiunile anuale de rapoarte de săpături
MDAPV	= Materjali i doslidžennja z arheologii Prikarpattja i Volyni, Kiev
MFME	= A Móra Ferek Muzeum Evkönyve. Szeged
MIA	= Materialy i issledovanja po arheologii, Moskva
Mousaios	= Mousaios. Studii și cercetări de istorie locală, Buzău
Pontica	= Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Constanța
PamArch	= Památky Archeologické, Ročník Československá Akademie Věd, Praha
PAV	= Petersburgskij arheologičeskij Vestnik, Sankt Petersburg
Pulpudeva	= Pulpudeva. Semaines philopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Sofija
PZ	= Praehistorische Zeitschrift, Berlin
RA	= Rossijskaja Arheologija, Moskva
SaalbJahrb	= Saalburg Jahrbuch, Bad Homburg
SA	= Sovetskaja Arheologija, Moskva
SAA	= Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
SAI	= Svod Arheologičeskikh Istočnikov, Moskva
Sargetia	= Sargetia. Acta Musei Devensis, Deva
SE	= Sovetskaja Etnografija, Moskva.
SGE	= Soobščenija Gosudarstvennogo Ermitaja, Leningrad.
SCIV(A)	= Studii și Cercetări de Istorie veche și Arheologie, București.
Specimina Nova	= Specimina Nova. A Pécsi Janus Pannonius Tudoányegyetem Történettudományi Tanszékeinek évkönyve, Pécs
Starinar	= Starinar. Organ Srpskog Arheološkog Društva, Beograd
Stratum	= Stratum, Kišinev
StudArch	= Studia Archaeologica. A Móra Ferek Muzeum Evkönyve. Szeged
SympThrac	= Symposia Thracologica, Institutul Român de Tracologie, București
Thrac-Dacica	= Thrac-Dacica, Institutul Român de Tracologie, București
Tr. GIM	= Trudy Gosudarstvennogo istoričeskogo muzeja, Moskva
VDI	= Vestnik Drevnei Istorii, Moskva
VSSA	= Voprosy skifo-sarmatskoj arheologii, Moskva
ZOOID	= Zapiski Odesskogo obščestva istorij I drevnostej, Odessa

BIBLIOGRAFIE

- Abaev 1958 = V. I. Abaev, *Istoriko-etimologičeskij slovar' osetinskogo jazyka*, Moskva-Leningrad, 1958.
- Abaev 1962 = V. I. Abaev, *Kul't semi bogov u skifov*, in Drevnii mir, Moskva, 1962.
- Abramova 1959 = M. P. Abramova, *Sarmatskaja kul'tura I v. do n. e. – II v. n. e. (po materialam Nižnego Povolž'ja. Suslovskij etap)*, in SA, 1, 1959, p. 52-71.
- Abramova 1961 = M. P. Abramova, *Sarmatskie pogrebenija Dona i Ukrainy II v. do n. e. – II v. n. e.*, in SA, 1, 1961, p. 91-110.
- Abramova 1962 = M. P. Abramova, *Vzaimootnoženija sarmatov s naseleniem pozdžbeskijskih gorodišč Nižnego Dnepra*, in MIA, 115, 1962, p. 274-283.
- Abramova 1969 = M. P. Abramova, *Meč i kinžaly central'nyh rajonov Severnogo Kavkaza v sarmatskoe vremeja*, in Drevnosti Vostočnoj Evropy (=MIA, 169), Moskva, 1969, p. 3-11.
- Abramova 1971 = M. P. Abramova, *Zerkala gornyh rajonov Severnogo Kavkaza v pervye veka našej ery*, in Istorija i kul'tura Vostočnoj Evropy po arheologičeskim dannym, Moskva, 1971, p. 121-132.
- Abramova 1972 = M. P. Abramova, *Nižnedžulatskij mogil'nik*, Načik, 1972.
- Abramova 1978 = M. P. Abramova, *K voprosu ob alanskoj kul'ture Severnogo Kavkaza*, in SA, 1, 1978, p. 72-82.
- Abramova 1979 = M. P. Abramova, *K voprosu o svjazjah naselenija Severnogo Kavkaza sarmatskogo vremena*, in SA, 2, 1979, p. 31-50.
- Abramova 1982 = M. P. Abramova, *Katakombnye i skleponye sooruzženija juga Vostočnoj Evropy (Seredina I tysjačelija do n. e. – pervye veka n. e.)*, in Arheologičeskie issledovanija na juge Vostočnoj Evropy, (= Tr. GIM, 54, II), 1982, p. 9-19, 76-83.
- Abramova 1983 = M. P. Abramova, *O bronologii rannej grupy pogrebenij Nižne –Džulatskogo mogil'nika*, KSIA, 176, 1983, p. 34-39.
- Abramova 1986 = M. P. Abramova, *Nekotorye osobnosti pogrebenij III-I vv. do n. e. predgornoj zony Central'nogo Predkavkaz'ja*, in Novoe v arheologii Severnogo Kavkaza, Moskva, 1986, p. 177-190.
- Abramova 1987 = M. P. Abramova, *Podkumskij mogil'nik*, Moskva, 1987.
- Abramova 1992 = M. P. Abramova, *Nekotorye osobnosti vzaimootnoženij iranojazyčnyh kočevnikov i osedlyh plemen Predkavkaz'ja*, in RA, 2, 1992, p. 20-31.
- Abramova 1993 = M. P. Abramova, *Central'noe Predkavkaz'e v sarmatskoe vremeja (III v. do n. e. - IV v. n. e.)*, Moskva, 1993.
- Agbunov 1989 = M. V. Agbunov, *Putešestvie v zagadočnuju Skifiju*, Moskva, 1989.
- Agul'nikov 1985 = S. M. Agul'nikov, *Očet o raskopkah kurganov u s. Kazaklia v 1985 godu* (mss.), in Arhiva IAE al AŞ din R. Moldova.
- Agul'nikov, Bubulici 1999 = S. M. Agul'nikov, V. G. Bubulici, *Sarmatskij kurgan I v. n. e. u s. Kazaklia*, in Problemy skifo-sarmatskoj arheologii Severnogo Pričernomor'ja. K 100-letiju B. N. Grakova, Zaporž'e, 1999, p. 10-15.
- Agulnicov, Bubulici 1999 = S. M. Agulnicov, V. G. Bubulici, *Tumulul sarmatic din sec. I p. Chr. de lângă satul Cazaclia*, in Thraco-Dacica, XX, 1-2, 1999, p. 287-307.
- Alexandrescu 1983 = A. D. Alexandrescu, *Tombes de chevaux et pièces du harnais dans la nécropole gète de Zimnicea*, in Dacia N. S., XXVII, 1983, p. 67-78.
- Alexeev 1987 = A. Ju. Alexeev, *Hronologija Skifii vtoroj poloviny IV v. do n. e.*, in ASGE, 28, 1987, p. 38-51.
- Alexeev 1992 = A. Ju. Alexeev, *Skifskaja bronika. Skify v VII-IV v. do n. e. Istoriko arheologičeskij očerk*, Sankt-Peterburg, 1992.
- Alexeeva 1971 = I. L. Alexeeva, *Raskopki Beljaevskogo kurgana v 1966 godu*, in MASP, 7, 1971, p. 32-39.
- Alexeeva 1975 = E. M. Alexeeva, *Antičnye busy Severnogo Pričernomor'ja*, Arheologija SSSR, SAI, G 1-12, Moskva, 1975.
- Alexeeva 1978 = E. M. Alexeeva, *Antičnye busy Severnogo Pričernomor'ja*, Arheologija SSSR, SAI, G 1-12, Moskva, 1978.
- Alexeeva 1982 = E. M. Alexeeva, *Antičnye busy Severnogo Pričernomor'ja*, Arheologija SSSR, SAI, G 1-12, Moskva, 1982.
- Alexeeva 1971 = I. L. Alexeeva, *Raskopki Beljaevskogo kurgana v 1966 godu*, in MASP, 7, 1971, p. 32-41.
- Alföldi 1932 = A. Alföldi, *Funde aus der Hunnerzeit und ihre ethnische Sonderung*, in AH, 9, 1932.
- Alicu, Cociş 1987 = D. Alicu, S. Cociş, *Oglinzi romane de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, in Apulum, XXIV, 1987, p. 145-149.
- Almgren 1923 = O. Almgren, *Studien über nord-europäische Fibelformen*, Leipzig, 1923.
- Ambroz 1966 = A. M. Ambroz, *Fibuly Juga Evropejskoj časti SSSR*, Arheologija SSSR, SAI, D1-30, Moskva, 1966.
- Ambroz 1969 = A. M. Ambroz, *Fibuly iz raskopok Tanaisa*, in Antičnye drevnosti Podon'ja i Priazov'ja (= MIA, 154), Moskva, 1969, p. 248-272.
- Ammianus Marcellinus = Ammianus Marcellinus, *Istoria romană*, Bucureşti, 1982.
- Andriţoiu, Rustoiu 1997 = I. Andriţoiu, A. Rustoiu, *Sighişoara-Wietenberg. Descoperirile preistorice şi aşezarea dacică*, Bucureşti, 1997.
- Anfimov 1951 = N. V. Anfimov, *Meoto-sarmatskij mogil'nik u stanicy Ust'-Labinskoj*, in MIA, 23, 1951, p. 155-207.
- Anfimov 1952 = N. V. Anfimov, *Novye materialy po meoto-sarmatskoj kul'ture Prikuban'ja*, in KSIIMK, XLVI, 1952, p. 72-85.
- Anfimov 1987 = N. V. Anfimov, *Drevnee zoloto Kubani*, Krasnodar, 1987.
- Anohin 1986 = V. A. Anohin, *Monetnoe delo Bospora*, Kiev, 1986.
- Appian = Appian z Aleksandrij, *Historia Rzymaska*, I, Wraclava, 1957.
- Arheologija SSSR 1989 = Arheologija SSSR. *Stepi evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremeja*, Moskva, 1989.
- Arheologija URSS 1971 = Arheologija Ukrainskoj RSR, II, Kiev, 1971.
- Arheologija URSS 1975 = Arheologija Ukrainskoj SSR, III, Kiev, 1975.
- Arheologija URSS 1986 = Arheologija Ukrainskoj SSR, II, Kiev, 1986.
- Arnăut 2003 = T. Arnăut, *Vestigii ale sec. VII-III a. Chr. în spaţiul de la răsărit de Carpaţi*, Chişinău, 2003.
- Arnăut, Ursu Naniu 2000 = T. Arnăut, R. Ursu Naniu, *Considérations sur découverte faite aux alentours du village Bubucei (République de Moldova)*, in SAA, VII, 2000, p. 351-362.
- Arsen'eva 1970 = T. M. Arsen'eva, *Mogil'nik u d. Novo-Otradnoe*, in MIA, 155, 1970, p. 82-149.
- Arsen'eva 1977 = T. M. Arsen'eva, *Nekropol' Tanaisa*, Moskva, 1977.
- Arsen'eva, Şelov 1972 = T. M. Arsen'eva, D. B. Şelov, *Issledovanija Tanaisa v 1966-1969 gg.*, in KSIA, 130, 1972, p. 89-96.
- Babeş 1969 = M. Babeş, *Noi date privind arheologia şi istoria bastarnilor (O "fibulă pomeraniană" descoperită în România)*, in SCIV, 20, 1969, 2, p. 195-218.
- Babeş 1975 = M. Babeş, *Problèmes de la chronologie de la culture géto-dace à la lumière des fouilles de Cărlomăneşti*, in Dacia N.S., XIX, 1975, p. 125-139.
- Babeş 1985 = M. Babeş, *Date arheologice şi istorice privind partea de nord-est a Daciei în ultimele secole înainte erei noastre*, in SCIVA, 36, 1985, 3, p. 183-214.
- Babeş 1993 = M. Babeş, *Die Poieneşti-Lukaşevka Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum Östlich der Karpaten in den Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Bonn, 1993.
- Babeş 1999 = M. Babeş, *Ein tamga-zeichen aus der Dakischen siedlung von Oeniţa (Buridava)*, in Transilvanica, Archäologische Untersuchungen zur Ältern Geschichte der Südöstlichen Mitteleuropa. (Hrsg. N. Boroffka, T. Soroceanu). Studia honoraria –Band 7, 1999, p. 223-239.
- Babeş, Untaru 1969 = M. Babeş, I. Untaru, *Der früheste latènezeitliche germanische Fund aus der Moldau. Der Kronenbalsband von Davideni*, in Dacia N. S., XIII, 1969, p. 283-290.
- Baratte, Bonnamour, Guillaumet, Tassinari 1984 = Fr. Baratte, L. Bonnamour, J.-P. Guillaumet, S. Tassinari, *Vases antiques de métal au Musée de Chalons-sur Saône*, Dijon, 1984.

- Bârcă 1994 = V. Bârcă, *Considerații privind armamentul, tipul de trupe și tactica militară la sarmați*, în ActaMN, 31, 1994, p. 55-68.
- Bârcă 1997 = V. Bârcă, *Die Sarmatische Verteidigungsrüstung und Bewaffung (Echipamentul și armamentul defensiv sarmatic)*, în Römer und Barbaren an den Grenzen des römischen Daciens (= ActaMP, XXI), (Hrsg. N. Gudea), Zalău, 1997, p. 909-934.
- Bârcă 1997a = V. Bârcă, *Considerations Concerning the Political History of Sarmatians in the North-West of Black Sea in the First century A.D. (Considerații privind istoria politică a sarmaților din nord-vestul Mării Negre în secolul I d. Ch.)*, în Römer und Barbaren an den Grenzen des römischen Daciens (= ActaMP, XXI), (Hrsg. N. Gudea), Zalău, 1997, p. 935-979.
- Bârcă 1997b = V. Bârcă, *Die defensive Auusrüstung und Bewaffung der Geto-Daker und die dako-römische Krieger*, în Contribuții la cunoașterea armatei romane din provinciile dacice (= ActaMN, 34/1), (Hrsg. N. Gudea), Cluj-Napoca, 1997, p. 181-191.
- Bârcă 1997c = V. Bârcă, *Echipamentul și armamentul defensiv al geto-dacilor în preajma războaielor daco-romane*, în Istros, VIII, 1997, p. 83-96.
- Bârcă 1998 = V. Bârcă, *Die Schwere Reiterei bei den Bosporanen*, în ActaMN, 35/1, 1998, p. 43-59.
- Bârcă 1999 = V. Bârcă, *Sarmatic swords and daggers with ring-shape handle in the Northben and North-Western of the Black Sea*, în Istros, IX, 1999, p. 99-120.
- Bârcă 2000 = V. Bârcă, *Die Bögen und die Pfeile der Sarmaten (Arcul și săgețile la sarmați)*, în Analele Banatului, VII-VIII, (1999-2000), 2000, p. 407-449.
- Bârcă 2000a = V. Bârcă, *Oglinziile dreptunghiulare din mormintele sarmatice din spațiul carpato-nistrean*, în Istros, X, 2000, p. 295-312.
- Bârcă 2001 = V. Bârcă, *Spade și pumnale în mormintele sarmatice timpurii din nordul Mării Negre (sec. II-I a. Ch.)*, în Studia Archaeologica et Historica Nicolao Gudea dicata, (Hrsg. C. Cosma, D. Tamba, A. Rustoiu), Zalău, 2001, p. 135-153.
- Bârcă 2002 = V. Bârcă, *Das Eindringen der Sarmaten an der unteren und mittleren Donau und ihre Beziehungen zu den Geto-Daker (1. Jh. v. Chr. – 1. Jh. n. Chr.)*, în Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahrtausend v. Chr. - 1. Jahrtausend n. Chr.), (Hrsg. A. Rustoiu, A. Ursuțiu), Cluj-Napoca, 2002, p. 103-150.
- Bârcă 2002a = V. Bârcă, *Einige Betrachtungen Betreffend das Fundkomplex von Bubucei (Fundumstände, Forschungsgeschichte, Datierung und ethnische Zuschreibung)*, în Thraco-Dacica, XXII, 1-2, 2002, p. 215-230.
- Bârcă 2004 = V. Bârcă, *Câteva observații cu privire la tezaurale și depozitele sarmatice timpurii (sec. II-I a. chr.) din spațiul dintre Don și Prut*, în Studia Historica et Arhaeologica. In Honorem Magistrae Doina Benea, Timișoara, 2004, p. 35-63.
- Beckmann 1981 = C. Beckmann, *Arm- und Halsringe aus den Kastellen Feldberg, Saalburg und Zugmantel*, în Saalbjahrb, XXXVII, 1981, p. 10-22.
- Bejlekçi 1992 = V. S. Bejlekçi, *Raskopki kurgana 3 u s. Mărculești*, în AIM v 1986 g., Kișinev, 1992, p. 72-87.
- Benea 1996 = D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timișoara, 1996.
- Berhin 1962 = I. Berhin, *O meste proizvodstva srebrijnyh falarov iz "Fedulovskogo klada"*, în SGE, XXII, 1962, p. 37-39.
- Bespalyj 1986 = E. I. Bespalyj, *The barrons imports excavated by the expedition of the Azov Regional Museum in 1979-1984*, în B. A. Raev, *Roman Imports in the Lower Don Basin*, BAR, Int. Ser., 278, Oxford, 1986, p. 75-78.
- Bespalyj 1992 = E. I. Bespalyj, *Kurgan sarmatskogo vremeni u g. Azova*, în SA, 1, 1992, p. 175-191.
- Berciu 1969 = D. Berciu, *Arta traco-getică*, București, 1969.
- Berlizov 1993 = N. E. Berlizov, *O bronologii i tolkovanii podkurgannyh katakomb sarmatskogo vremeni v stepnom Prikuban'e i Stavropol'e*, în Skifija i Bospor. Arheologičeskie materialy k konferencii pamjati akademika M. I. Rostovceva, Novočerkassk, 1993, p. 126-132.
- Bezuglov 1988 = S. I. Bezuglov, *Pozdnesarmatskoe pogrebenie znatnogo voina v stepnom Podon'e*, în SA, 4, 1988, p. 103-115.
- Bezuglov 1995 = S. I. Bezuglov, *Késő római kori katakombás temetkezések az Alsó-Don-vidék sztyeppéin*, în StudArch, I, 1995, p. 325-343.
- Bezuglov, Zaharov 1988 = S. I. Bezuglov, A. V. Zaharov, *Mogil'nik Žuravka i final pozdnesarmatskoj epobi v pravoberežnom Podon'e*, în IROMK, 5, 1988, p. 5-28.
- Bezuglov, Kopylov 1989 = S. I. Bezuglov, V. P. Kopylov, *Katakombnye pogrebenija III-IV vv. n. e. na Nižnem Donu*, în SA, 3, 1989, p. 171-184.
- Bichir 1972 = Gh. Bichir, *Sarmații la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări*, în Pontica, V, 1972, p. 137-176.
- Bichir 1976 = Gh. Bichir, *Relațiile dintre sarmați și geto-daci până la sfârșitul secolului I e. n.*, în SCIVA, 27, 1976, 2, p. 203-214.
- Bichir 1977 = Gh. Bichir, *Les Sarmates au Bas-Danube*, în Dacia, N. S., XXI, 1977, p. 167-198.
- Bichir 1984 = Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984.
- Bichir 1993 = Gh. Bichir, *Date noi cu privire la pătrunderea sarmaților în teritoriul geto-dacic (I)*, în SCIVA, 44, 1993, 2, p. 135-169.
- Bižić 1951 = R. Bižić, *Tipovi praistorijskih fibula u Bosni i Hercegovini*, în GZS, N. S., VI, 1951.
- Blavatskij 1953 = V. D. Blavatskij, *Zemledel'e v antičnyh gosudarstvab Severnogo Pričernomor'ja*, Moskva, 1953.
- Blavatskij 1964 = V. D. Blavatskij, *Pantikapej. Očerki istorii stolicy Bospora*, Moskva, 1964.
- Bobrinskij 1894 = A. A. Bobrinskij, *Kurgany i slučajnye arheologičeskie nabolki bliz mestečka Smely*, II, Sankt-Petersburg, 1894.
- Bogdanova 1963 = N. O. Bogdanova, *Mogil'nyk I st. do n. e. – III st. n. e. bilja s. Zavitne Babšaraj'skogo rajonu*, în Arheologija (Kiev), XV, 1963, p. 95-109.
- Bokovenko 1977 = N. A. Bokovenko, *Tipologija bronzovyh kotlov sarmatskogo vremeni v Vostočnoj Evrope*, în SA, 4, 1977, p. 228-235.
- Bolla, Boube, Guillaumet 1991 = M. Bolla, C. Boube, J-P. Guillaumet, *Les situles*, în La vaisselle tardo-républicaine en bronze, éd. M. Feugère et C. Rolley, Dijon, 1991, p. 7-22.
- Bosworth 1977 = A. B. Bosworth, *Arrian and the Alani*, în Harvard Studies in Classical Philology, 81, 1977, p. 217-255.
- Böhme 1972 = A. Böhme, *Die Fibelen der Kastelle Saalburg und Zugmantel*, (= SaalbJahrb, XXIX), 1972.
- Brašinskij 1985 = I. B. Brašinskij, *Černomorskaja trgovlja v epohu ellinizma*, în Pričernomor'e v epohu ellinizma, Tbilisi, 1985.
- Brašinskij, Marčenko 1978 = I. B. Brašinskij, K. K. Marčenko, *Strouitel'nye komplexy Elizavetovskogo gorodišča na Donu*, în SA, 2, 1978, p. 204-221.
- Braun 1899 = F. Braun, *Razyskanija v oblasti goto-slavjanskih otnošenij*, în Sbornik otdelenija ruskogo jazyka i slovestnosti imperatorskoj akademii nauk, XLIV, 12, Sankt-Petersburg, 1899.
- Brujako 1993 = I. V. Brujako, *Demografija i ekonomika Severo-Zapodnogo Pričernomor'ja vo vtoroj polovine VII-načale III v. do n. e.*, Avtoreferat disertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskijh nauk, Sankt-Peterburg, 1993.
- Brujako 1995 = I. V. Brujako, *S. V. Polin. Ot Skifii k Sarmatii. Kiev, 1992. 202 s., 22 ris.*, în RA, 1, 1995, p. 230-237.
- Brujako 1997 = I. Brujako, *Despre evenimentele din sec. III a. Chr. în nord-vestul Mării Negre (patru concepții despre criză)*, în Istros, VIII, 1997, p. 63-81.
- Brujako 1997a = I. V. Brujako, *Ot Skifii k Sarmatii bez prirodnih katastrof*, în RA, 4, 1997, p. 215-218.
- Brujako 1999 = I. V. Brujako, *Ot dioramy k panorame (O perspectivah na puti rešenija problemy severopontijskogo krizijsa III v. do R. H.)*, în Stratum, 3, 1999, p. 325-332.
- Brujako, Rosohackij 1994 = I. V. Brujako, A. A. Rosohackij, *Kel'ito-italijskij šlem iz kolekcii Belgorod-Dnestrovskogo muzeja*, în PAV, 7, 1994, p. 78-81.
- Brun 1879 = F. Brun, *Černomor'e. Sbornik issledovanij po istoričeskoj geografij južnoj Rossij, I,*

- Bubulici, Haheu 2002 = V. G. Bubulici, V. P. Haheu, *Issledovanie kurganov v Kamenskom rajone na levoberež'e Srednego Dnestra*, in Severnoe Pričernomor'e ot eneolita k antičnosti, Tiraspol', 2002, p. 112-148.
- Bučinskij 1963 = I. E. Bučinskij, *Klimat Ukrainy v prošlom, nastojaščem i buduščem*, Kiev, 1963.
- Bujukliev 1986 = Hr. Bujukliev, *Trakiskijat mogilen necropol pri Čatalka, Starozagorski okr'g*, in Razkopki i proučvanija, XVI, Sofia, 1986.
- Bujukliev 1995 = Hr. Bujukliev, *K voprosu frakijsko-sarmatskih otnošenijah v I načale II veka n. e.*, in RA, 1, 1995, p. 37-46.
- Burakov 1976 = A. V. Burakov, *Kozyrskoe gorodišče i rubeža pervyh stoletij našej ery*, Kiev, 1976.
- Bylkova 1993 = V. P. Bylkova, *Komplex sarmatskogo vremeni iz s. Soloncy Hersonskoj obl.*, in SA, 1, 1993, p. 164-168.
- Bylkova 1997 = V. P. Bylkova, *O bronologii poselenii Nižnego Podneprov'ja*, in Nikonii i antičnyj mir Severnogo Pričernomor'ja, Odessa, 1997, p. 186-192.
- Bylkova 1999 = V. P. Bylkova, *K voprosu o naselenii Nižnego Podneprov'ja v III-II vv. do n. e.*, in Problemy skifo-sarmatskoj arheologii Severnogo Pričernomor'ja. K 100-letiju B. N. Grakova, Zaporž'e, 1999, p. 57-59.
- Cassius Dio = Cassius Dio, *Istoria romană*, I-III, București, 1973-1985.
- Căpitanu 1989 = V. Căpitanu, *Obiecte de podoabă și piese vestimentare descoperite în dava de la Răcățiu, jud. Bacău*, in Carpica, XX, 1989, p. 97-124.
- Chiriac 1996 = C. Chiriac, *Despre prezența arcului reflex la Tropaeum Traiani în perioada proto-bizantină*, in ArhMold, XIX, 1996, p. 149-168.
- Cichorius 1896 = C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, Berlin, 1896.
- Coarelli 1976 = F. Coarelli, *Un elmo con iscrizione latina arcaica al Museo di Cremona*, in L'Italie préromaine et la Rome républicaine. Mélanges offerts à Jacques Heurgon, I, Roma, 1976.
- Cojocaru 2004 = V. Cojocaru, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iași, 2004.
- Conovici 1992 = N. Conovici, *Noi date arheologice privind începuturile culturii Poienesti-Lukașevka și prezența bastarnilor în Dobrogea*, in SCIVA, 43, 1992, 1, p. 3-13.
- Constantinescu 1978 = M. Constantinescu, *Un mormânt din perioada migrațiilor, descoperit la Balta Albă, județul Buzău*, in Mousaios, II, 1978, p. 22-25.
- Coulston 1985 = C. Coulston, *Roman Archery Equipment*, in *The Production and the Distribution of Roman Military Equipment*, edited by M.C.Bishop, BAR, Int. Ser., 275, Oxford, 1985, p. 220-366.
- Covacev 1975 = Z. Covacev, *Contribuții privind cultul lui Hercule în Scythia Minor*, in Pontica, VIII, 1975, p. 399-428.
- Crișan 1977 = I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, București, 1977.
- Crișan 1978 = I. H. Crișan, *Ziridava*, Arad, 1978.
- Crișan 1980 = I. H. Crișan, *Necropola dacică de la Cugir*, Apulum, XVIII, 1980, p. 81-87.
- Crișan 1993 = I. H. Crișan, *Civilizația geto-dacilor*, I-II, București, 1993.
- Crișan 2000 = V. Crișan, *Dacia din estul Transilvaniei*, Sfântu Gheorghe, 2000.
- Černenko 1964 = E. V. Černenko, *Škirjani pancyri skjfs'kogo času*, in Arheologija (Kiev), XVII, 1964, p. 144-152.
- Černenko 1965 = E. V. Černenko, *Pancyry skjfs'kogo času*, in Arheologija (Kiev), XVIII, 1965, p. 77-104.
- Černenko 1968 = E. V. Černenko, *Skjfskij dospch*, Kiev, 1968.
- Černenko 1980 = E. V. Černenko, *Drevnejšie skjfskie paradnye meči*, in Skifija i Kavkaz, Kiev, 1980, p. 7-30.
- Černenko 1981 = E. V. Černenko, *Skjfskie lučniki*, Kiev, 1981.
- Čjuistova 1960 = L. I. Čjuistova, *Nadgrobija rubeža n. e. iz Kerč*, in KSIA, 10, 1960.
- Daševskaja 1971 = O. D. Daševskaja, *Skjfy na severo-zapodnom poberež'e Kryma v svete novyh otkrytij*, in MIA, 177, 1971, p. 151-155.
- Daševskaja 1991 = O. D. Daševskaja, *Pozdnje skjfy v Krymu*, Arheologija SSSR, SAI, D1-7, Moskva, 1991.
- Daševskaja, Mihlin 1983 = O. D. Daševskaja, B. Ju. Mihlin, *Četyre kompleksa s fibulami iz Beljausskogo mogil'nika*, in SA, 3, 1983, p. 129-147.
- Dauge 1981 = Y. A. Dauge, *Le Barbare. Recherches sur la conception romaine de la barbarie et la civilisation*, Latomus, 176, Bruxelles, 1981.
- Davies 1977 = S. L. Davies, *Roman Arrowheads from Dinorben and the Sagittarii of the Roman Army*, in Britania, VIII, 1977, p. 257-270.
- Davydova 1956 = A. V. Davydova, *Ivolginskoe gorodišče (K voprosu o guskih poselenijah v Zabajkal'e)*, in SA, XXV, 1956.
- Dąbrowska 1988 = T. Dąbrowska, *Wczesne języki kultury przeworskiej*, Warszawa, 1988.
- Dąbrowska 1988a = T. Dąbrowska, *Bemerkungen zur Entstehung der Przeworsk-Kultur*, in PZ, 63, 1988, 1, p. 53-80.
- Dergacev 1979 = V. Dergacev, *Otčet ob arheologičeskijh issledovanijah Jalpugskoj novostroečnoj expedicii u pgt. Taraclia Čadyrlungskogo rajona v 1979 godu (mss.)*, in Arhiva IAE al AȘ din R. Moldova.
- Dergacev 1982 = V. A. Dergacev, *Materialy raskopok arheologičeskoj expedicii na Srednem Prute (1975-1976)*, Kišinev, 1982.
- Desjatčikov 1972 = Ju. M. Desjatčikov, *Katafraktarii na nadgrobii Afenija*, in SA, 4, 1972, p. 68-77.
- Desjatčikov 1974 = Ju. M. Desjatčikov, *Process sarmatizacii Bospora*, Avtoreferat disertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskijh nauk, Moskva, 1974.
- Desjatčikov 1977 = Ju. M. Desjatčikov, *Arijarn, cari sirakov*, in Istorija i kultura antičnogo mira, Moskva, 1977, p. 45-48.
- Devlet 1966 = M. A. Devlet, *Bronzovye bljaški v forme složnogo luka iz Hakassii*, in KSIMK, 107, 1966, p. 70-74.
- Dintsis 1986 = P. Dintsis, *Hellenistische Helme*, Roma, 1986.
- Ditler 1972 = P. A. Ditler, *Komplex iz kurgana bliz aula Končubkobbl'*, in Materialy po arheologii Adygei, III, Majkop, 1972, p. 60-68.
- Dixon, Southern 1992 = K. Dixon, P. Southern, *The Roman Cavalry*, London, 1992.
- D'jakonova 1975 = V. P. D'jakonova, *Pogrebal'nyj obrjad twincev kak istoriko-etnografičeskij istočnik*, Leningrad, 1975.
- Domanskij, Marčenko 1980 = Ja. V. Domanskij, K. K. Marčenko, *Poselenie Ol'vijskoj hory Kozyrka II*, in ASGE, 21, 1980, p. 26-44.
- Domaradski 1980 = M. Domaradski, *L'état des Celtes en Thrace avec la capitale Tylis et en Asie Mineure – Galatie*, in Pulpudeva, 3, 1980, p. 52-56.
- Domaradski 1984 = M. Domaradski, *Keltite na Balkanskija poluostrov*, Sofija, 1984.
- Dragomor 1959 = A. T. Dragomir, *Săpăturile întreprinse la LARGU*, in MCA, V, 1959, p. 475-484.
- Dumitrașcu 1993 = S. Dumitrașcu, *Dacia apuseană (teritoriul dacilor liberi din vestul și nord-vestul României în vremea Daciei romane)*, Oradea, 1993.
- Dvorjaninov, Dzigovskij, Subbotin 1985 = S. A. Dvorjaninov, A. N. Dzigovskij, L. V. Subbotin, *Raskopki kurgannoj grupy u s. Višnevoe*, in Novye materialy po arheologii Severo-Zapodnogo Pričernomor'ja, Kiev, 1985, p. 132-173.
- Dvorničenko, Fedorov-Davydov 1981 = V. V. Dvorničenko, G. A. Fedorov-Davydov, *Serebrjanye salary iz sarmatskogo pogrebenija mogil'nika Krivaja Luka IX v Astrabanskoj oblasti*, in KSIA, 168, 1981, p. 100-105.
- Dzygovsk'kyj 1993 = O. M. Dzygovsk'kyj, *Sarmaty na zahodi stepovogo Pryčernomor'ja naprykinci I st. do n. e.- persij polovyni IV st. n. e.*, Kyiv, 1993.
- Dzis-Rajko, Sunicuk 1984 = G. A. Dzis-Rajko, E. F. Sunicuk, *Komplex predmetov skjfskogo vremeni iz s. Velikoploskoe*, in Rannij železnyj vek Severo-Zapodnogo Pričernomor'ja, Kiev, 1984, p. 148-161.
- Eckhardt 1991 = H. Eckhardt, *Der schnierrende Tod-die Bogenwaffe der Steppe. Archäologie der Ukraine*, Archäologisches Landmuseum, Schleswig, 1991.
- Egg 1988 = M. Egg, *Oberitalische Kegelhelme und Tessiner Helme Lokale Erzeugnisse der Eisenzeit*, in Antike Helme. Monographien RGZM, 14, Mainz, 1988, p.

- Eggers 1951 = H. I. Eggers, *Der römische Import im Freien Germanien*, Hamburg, 1951.
- Eremenko 1997 = V. E. Eremenko, "Kel'tskaja vial'" i zarubineckaja kul'tura. Opyt rekonstrukcii etnopolitičeskikh processov III-I vv. do n. e. v Central'noj i Vostočnoj Evrope, Sankt-Peterburg, 1997.
- Eremenko, Ščukin 1992 = V. E. Eremenko, M. B. Ščukin, *Kimvry, tevtony, kel'toskiŷy i nekotorye voprosy bronologii rubeža srednego i pozdnego Latena*, in Problemy hronologii epohi Latena i rimskogo vremeni, Sankt-Peterburg, 1992, p. 80-115.
- Ergün 1999 = Nazire Ergün, *Der Ring als Statussymbol*, in Kölner Jahrbuch, 32, 1999, p. 713-725.
- Farmakovskij 1911 = B. V. Farmakovskij, *Zolotyĭ obinek nalučij goritov iz Čertomlyžskogo kuršana i kuršana bliž s. Il'incy*, in Zbornik v čest' A. A. Bobrinskij, Sankt-Petersburg, 1911, p. 45-111.
- Fedorov 1960 = G. B. Fedorov, *Naselenie Prutsko-Dnestrovskogo meždureč'ja v I tysjačelii n. e.*, (= MIA, 89), 1960.
- Fettich 1953 = N. Fettich, *Beiträge zur Geschichte der sarmatisch-dakischen Beziehungen*, in ActaArchHung, III, 1953, p. 127-178.
- Feugère 1985 = M. Feugère, *Les fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du Ve siècle après J.-C.*, Revue Archéologique de Narbonnaise, Supplément 12, Paris, 1985.
- Feugère 1993 = M. Feugère, *Les armes des Romaines de la République à l'Antiquité tardive*, Paris, 1993.
- Filip 1956 = J. Filip, *Keltové ve střední Evropě*, Prag, 1956.
- Fokeev 1991 = M. M. Fokeev, *Pozdnejšie mogil'niki sarmatskogo vremeni v stepi mežd'u Dnestrom i Dunaem*, in Drevnosti Jugo-Zapada SSSR, Kišinev, 1991, p. 56-64.
- Fol, Mazarov 1978 = Al. Fol, I. Marazov, *Goldene fährte Thrakien*, Innsbruck, 1978.
- Furmans'ka 1953 = A. I. Furmans'ka, *Fibuly z razkopok Ol'vi*, in Arheologija (Kiev), VIII, 1953, p. 76-94.
- Gabuev 2000 = T. A. Gabuev, *Proisboždenie alan po dannym pis'menyh istočnikov*, in VDI, 3, 2000, p. 50-62.
- Gaglojti 1966 = Ju. S. Gaglojti, *Alany i voprosy etnogeneza osetin*, Tbilisi, 1966.
- Gajdukevič 1949 = V. F. Gajdukevič, *Bosporskoĭ carstvo*, Moskva-Leningrad, 1949.
- Gajdukevič 1955 = V. F. Gajdukevič, *Istorija antičnyh gorodov Severnogo Pričernomor'ja*, in Antičnye goroda Severnogo Pričernomor'ja, Moskva-Leningrad, 1955, p. 23-147.
- Gajdukevič 1971 = V. F. Gajdukevič, *Das Bosporanische Reich*, Amsterdam, 1971.
- Galkin, Korovin 1980 = G. A. Galkin, V. I. Korovin, *Opyt issledovanija nazvanij r. Kuban'*, in Onomastika Kavkaza, Ordžonikidze, 1980, p. 106-109.
- Gavriljuk 1989 = N. A. Gavriljuk, *Domašnee proizvodstvo i byt stepnyh skifov*, Kiev, 1989.
- Gej 1986 = O. A. Gej, *Pogrebenie sarmatskogo vremeni u hut. Malai*, in KSIA, 186, 1986, p. 73-76.
- Gej, Bažan 1990 = O. A. Gej, I. A. Bažan, *K voprosu o vremeni vznikovenija pozdneskifskoj kul'tury po materialam mogil'nika u s. Krasnyj Majak*, in Problemy skifo-sarmatskoj arheologii, Moskva, 1990, p. 134-139.
- Ginters 1928 = W. Ginters, *Das Schwert der Scythen und Sarmaten in Südrussland*, Berlin, 1928.
- Glebov 1989 = V. P. Glebov, *Sarmatskie pogrebenija s severnoj orientirovkoj III-I vv. do n. e. na Nižnem Donu*, in Problemy ohrany i ispol'zovanija pamjatnikov arheologii v Donbase, Doneck, 1989, p. 155-156.
- Glodariu 1974 = I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974.
- Glodariu 1975 = I. Glodariu, *Vase de argint în tezaurule dacice*, in Sargetia, XI-XII, (1974-1975), 1975, p. 19-34.
- Glodariu 1984 = I. Glodariu, "Brățările" cu nodozități Latène târzii în Dacia, in ActaMN, XXI, 1984, p. 63-80.
- Glodariu, Iaroslavschi 1979 = I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci (sec. II î. e. n. - I e. n.)*, Cluj-Napoca, 1979.
- Glodariu, Moga 1994 = I. Glodariu, V. Moga, *Tezaurul dacic de la Lupu*, in EphemNap, IV, 1994, p. 33-48.
- Glodariu, Moga 1997 = I. Glodariu, V. Moga, *Der dakische Schatzfund von Lupu (Rumänien)*, in Germania, 75, 1997, 2, p. 585-596.
- Godlowski 1977 = K. Godlowski, *Archeologia pierwonta i wczesnośredniowieczna IV. Teil. Okres Lateński w Europie*, Krakau, 1977.
- Goldsworthy 1996 = H. W. Goldsworthy, *The Roman Army at War (100 BC-AD 200)*, Oxford, 1996.
- Gorbunov, Ismagilov 1976 = V. S. Gorbunov, R. B. Ismagilov, *Novye nakhodki mečej i kinžalov savromato-sarmatskogo vremeni v Baškirii*, in SA, 3, 1976, p. 229-247.
- Gorodcov 1905 = V. A. Gorodcov, *Rezultaty arheologičeskikh issledovanij v Izjumskom uezde Har'kovskoj gubernij*, in Trudy XIII arheologičeskogo s'ezda, I, Moskva, 1905.
- Gorodcov 1907 = V. A. Gorodcov, *Rezultaty arheologičeskikh issledovanij v Bahmutskom uezde Eaterinoslavskoj gubernij v 1903*, in Trudy XIII arheologičeskogo s'ezda, Moskva, 1907.
- Gorodcov 1910 = V. A. Gorodcov, *Bytovaja arheologija*, Moskva, 1910.
- Got'e 1925 = Ju. V. Got'e, *Očerki po istorii material'noj kul'tury Vostočnoj Evropy*, Moskva, 1925.
- Grakov 1929 = B. N. Grakov, *Deux tombeaux de l'époque scythique aux environs de la ville d'Orenbourg*, in ESA, IV, 1929.
- Grakov 1939 = B. N. Grakov, *Materialy po istorii Skifii v grečeskikh nadpisjah Balkanskogo poluostrava i Maloj Aziji*, in VDI, 3, 1939, p. 231-312.
- Grakov 1947 = B. M. Grakov, *Skify*, Kiev, 1947.
- Grakov 1947a = B. N. Grakov, *ГІНАΙΚΟΚΡΑΤΟΙΜΕΝΟΙ (Perežitki matriarbata u sarmatov)*, in VDI, 3, 1947, p. 100-121.
- Grakov 1954 = B. N. Grakov, *Kamenskoe gorodišče na Dnepre*, MIA, 36, 1954.
- Grakov 1971 = B. N. Grakov, *Skify*, Moskva, 1971.
- Gridan 1996 = T. Gridan, *Pietre și metale prețioase*, București, 1996.
- Grosu 1990 = V. I. Grosu, *Hronologija pamjatnikov sarmatskoj kul'tury Dnestrovsko-Prutskogo meždureč'ja*, Kišinev, 1990.
- Grosu 1995 = V. Grosu, *Sarmatii în spațiul geto-dacic răsăritean*, in ArhMold, XVIII, 1995, p. 133-186.
- Gruševskij 1991 = M. Gruševskij, *Istorija Ukrainy-Rusi*, I, Kiev, 1991.
- Gudea 1989 = N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman*, (= ActaMP, XIII), Zalău, 1989.
- Gudkova, Fokeev 1984 = A. V. Gudkova, M. M. Fokeev, *Zemledeľcy i kočerniki v nizov'jah Dunaja I-IV vv. n. e.*, Kiev, 1984.
- Guguev, Bezuglov 1990 = V. K. Guguev, S. I. Bezuglov, *Vsadničeskoe pogrebenie pervyh vekov našej ery iz kurgannogo nekropolja Kobjakovo gorodišča na Donu*, in SA, 2, 1990, p. 164-175.
- Guiraud 1989 = H. Guiraud, *Bagues et anneaux à l'époque romaine en Gaule*, in Gallia, 46, 1989, p. 173-211.
- Guščina 1961 = I. I. Guščina, *Slučajnaja nahodka v Voronežskoj oblasti*, in SA, 2, 1961, p. 241-246.
- Guščina 1967 = I. I. Guščina, *O sarmatah v jugo-zapodnom Krymu (Po materialam nekotoryh mogil'nikov I-IV vv.)*, in SA, 1, 1967, p. 40-51.
- Guščina 1969 = I. I. Guščina, *Jančokrakskij klad*, in Drevnosti Vostočnoj Evropy (= MIA, 169), Moskva, 1969, p. 43-51.
- Guščina 1974 = I. I. Guščina, *Naselenie sarmatskogo vremeni v doline r. Bel'bek v Krymu*, in Arheologičeskie issledovanija na juge Vostočnoj Evropy, I, Moskva, 1974, p. 32-64.
- Guščina 1982 = I. I. Guščina, *O lokal'nyh osobennostjah kul'tury naselenija Bel'bekskoj doliny*

- Guščina 1983 = I. I. Guščina, *K voprosu o datirovke i etničkoj prinaldžnosti nekotoryh vpusknyh zaboronenij v kurganah Prikuban'ja, issledovanyh N. I. Veselovskim v 1900 godu*, in Istorija i kul'tura sarmatov, Saratov, 1983, p. 92-98.
- Guščina, Zaseckaja 1989 = I. I. Guščina, I. P. Zaseckaja, *Pogrebenija zubovsko-vozdviženškoj grupy iz raskopok N. I. Veselovskogo v Prikuban'e (I v. do n. e. - II v. n. e.)*, in Arheologičeskie issledovanija na juge Vostočnoj Evropy (= Tr. GIM, 70), Moskva, 1989.
- Hachmann 1960 = R. Hachmann, *Die Chronologie der jüngereren vorrömischen Eisenzeit Studien zum Stand der Forschung im nördlichen Mitteleuropa und Skandinavien*, in BerRGK, 41, 1960, p. 1-276.
- Hachmann 1991 = R. Hachmann, *Gundestrup-Studien. Untersuchungen zu spätkeltischen Grundlagen der frühgermanischen Kunst*, in BerRGK, 71, (1990), 2, 1991, p. 565-903.
- Harmatta 1959 = J. Harmatta, *Studies on the History of the Sarmatians*, Budapest, 1959.
- Harmata 1970 = J. Harmata, *Studies in History and language of the Sarmatians*, (= ActaAntArch, XIII), 1970.
- Harțuče 1980 = N. Harțuče, *Descoperiri sarmatice din zona Brăilei*, in Istros, I, 1980, p. 191-251.
- Harțuče, Anastasiu 1976 = N. Harțuče, F. Anastasiu, *Catalogul selectiv al colecției de arheologie a Muzeului Brăilei*, Brăila, 1976.
- Hazanov 1963 = A. M. Hazanov, *Genezis sarmatskih bronzojnyh zerkal*, in SA, 4, 1963, p. 58-71.
- Hazanov 1964 = A. M. Hazanov, *Religiozno-magičeskie ponimanie zerkal u sarmatov*, in SE, 3, 1964, p. 89-96.
- Hazanov 1966 = A. M. Hazanov, *Složnye luki evroazijskih stepi i Irana v skifo sarmatskiju epohu*, in Material'naja kul'tura narodov Srednei Azii i Kazahstana, Moskva, 1966, p. 29-44.
- Hazanov 1966a = A. M. Hazanov, *Vooruženie, vojsko i voennoe iskusstvo sarmatov (III-II vv. do n. e. - IV v. n. e.)*, Avtoreferat disertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskijh nauk, Moskva, 1966.
- Hazanov 1967 = A. M. Hazanov, *Sarmatskie meč s kol'cevym naveršiem*, in SA, 2, 1967, p. 169-180.
- Hazanov 1968 = A. M. Hazanov, *Katafraktarii i ih rol' v istorii voennogo iskusstva*, in VDI, 1, 1968, p. 180-191.
- Hazanov 1970 = A. M. Hazanov, *Harakternye čerty sarmatskogo voennogo iskusstva*, in SA, 2, 1970, p. 52-63.
- Hazanov 1971 = A. M. Hazanov, *Očerki voennogo dela sarmatov*, Moskva, 1971.
- Hazanov 1975 = A. M. Hazanov, *Social'naja istorija Skifii*, Moskva, 1975.
- Herodot = Herodot, *Istorii*, I, București, 1961.
- Higgins 1980 = R. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, 2nd edition, Barkeley and Los Angeles, 1980.
- Hoffmann, Davidson 1963 = H. Hoffmann, P. Davidson, *Greek Gold. Jewellery from the age of Alexander*, Mainz, 1963.
- Hojnovskij 1896 = I. Hojnovskij, *Kratkie arheologičeskie svedenija o predkah slavjan Rusi*, Vypusk I, Kiev, 1896.
- Horedt 1973 = K. Horedt, *Die dakischen Silberfunde*, in Dacia, N. S., XVII, 1973, p. 127-168.
- Iessen 1953 = A. A. Iessen, *K voprosu o pamjatnikah VIII-VII vv. do n. e. na juge Evropejskoj časti SSSR (Novočerkasskoj klad 1939 goda)*, in SA, XVIII, 1953, p. 49-110.
- Iessen 1954 = A. A. Iessen, *Nekotorye pamjatniki VIII-VII vv. do n. e. na Severnom Kavkaze*, in VSSA, Moskva, 1954, p. 112-131.
- Ievlev 1990 = M. M. Ievlev, *Rol' prirodного faktora v proniknovenii sarmatov na territoriju severopričernomorskih stepej*, in Problemy arheologii Severnogo Pričernomor'ja, Tezisy dokladov arheologičeskoj konferencii, II, Herson, 1990, p. 131-133.
- Ignatov 1986 = V. N. Ignatov, *Katakomby sarmatskogo vremeni iz kurganov u st. Hoperskaja*, in KSIA, 186, 1986, p. 65-68.
- Il'inskaja 1968 = V. A. Il'inskaja, *Skify Dneprovskogo lesostepnogo Levoberež'ja*, Kiev, 1968.
- Il'inskaja 1975 = V. A. Il'inskaja, *Ranneskijskie kurgany bassejna r. Tjasmin*, Kiev, 1975.
- Il'inskaja, Terenožkin 1983 = B. A. Il'inskaja, A. I. Terenožkin, *Skifija VII-IV vv. do n. e.*, Kiev, 1983.
- Il'jukov, Vlaskin 1992 = L. S. Il'jukov, M. V. Vlaskin, *Sarmaty mežduteč'ja Sala i Manyča*, Rostov na Donu, 1992.
- Ilyukov 1986 = L. S. Ilyukov, *Grave 43 in the barrow cemetery "Novij"*, in B. A. Raev, *Roman Imports in the Lower Don Basin*, BAR, Int. Ser., 278, Oxford, 1986, p. 79-80.
- Ionescu 1995 = C. Ionescu, *Pietre prețioase, semiprețioase și decorative*, București, 1995.
- IOSPE I² = B. Latyshev, *Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, Petropoli, 1916.
- Istoria I = *** Istoria Românilor, I, București, 2001.
- Izvoare I = *** Izvoare privind Istoria României, I, București, 1964.
- Izvoare II = *** Izvoarele Istoriei României, II, București, 1970.
- Jacenko 1962 = I. V. Jacenko, *Rannee sarmatskoe pogrebenie v bassejne Severnogo Donca*, in KSIA, 89, 1962, p. 42-50.
- Jacenko 1993 = S. A. Jacenko, *Alanskaja problema i central'noazijskie elementy v kul'ture kočevnikov Sarmatii rubeža I-II vv. n. e.*, in PAV, 3, 1993, p. 60-72.
- Jajlenko 1985 = V. P. Jajlenko, *Materialy k Korpusu lapidarnyh nadpisij Ol'vij*, in Epigrafičeskie pamjatniki drevnej Maloj Azii i antičnogo Severnogo i Zapodnogo Pričernomor'ja kak istoričeskij i lingvističeskij istočnik, Moskva, 1985, p. 161-237.
- Jajlenko 1990 = V. P. Jajlenko, *Ol'vija i Bospor v ellinističeskiju epohu*, in Ellinizm: ekonomika, politika, kul'tura, Moskva, 1990.
- Jarovoj, Čirkov 1988 = E. V. Jarovoj, A. Ju. Čirkov, *Očet o polerjyh issledovanijab Prutskoj novostročnoj arheologičeskoj ekspedicii v 1988 godu*, (mss.), in Arhiva IAE al AȘ din R. Moldova.
- Jarovoj, Četverikov 2000 = E. V. Jarovoj, I. A. Četverikov, *K voprosu o kul'turnoj prinaldžnosti pamjatnikov Tiraspol'skoj grupy (v svete issledovanij mogil'nika u s. Glinoe)*, in Čobručskij arheologičeskij kompleks i drevnie kul'tury Podnestrov'ja, Tiraspol', 2000, p. 3-28.
- Junkelmann 1992 = M. Junkelmann, *Die Reiter Roms*, III, Mainz, 1992.
- Kallistov 1952 = D. P. Kallistov, *Severnoe Pričernomor'e v antičnuju epohu*, Moskva, 1952.
- Kaminskij 1986 = V. N. Kaminskij, *Sarmatskie pogrebenija iz Timaševskogo kurgana v stepnom Prikuban'e*, in Drevnosti Kubani, Krasnodar, 1986, p. 25-26.
- Kantemirov 1981 = E. S. Kantemirov, *Pogrebenie sarmatskogo voina II-I vv. do n. e. u selenija Kurtat SO ASSR*, in Antičnye gosudarstva i varvaskij mir, Ordžonekidze, 1981, p. 64-69.
- Kapošina 1965 = S. I. Kapošina, *Itoji rabot Kobjakovskoj ekspedicii*, in KSIA, 103, 1965, p. 45-52.
- Karamzin 1903 = N. M. Karamzin, *Istorija gosudarstva Rossijskogo*, I, Moskva, 1903.
- Karyškovskij 1968 = P. J. Karyškovskij, *Do pitanija pro datu Ol'vijskogo dekeretu na česti Protogena*, in Arheologija (Kiev), 21, 1968, p. 95-105.
- Karyškovskij 1973 = P. J. Karyškovskij, *Cars'ke sarmaty u Strabona*, in Inozemna filologija, 32. Pitannia klassyčnoj filologii LDU, 11, L'viv, 1973, p. 88-93.
- Karyškovskij 1971 = P. O. Karyškovskij, *Istrija i eeo sosedi na rubeže III-II vv. do n. e.*, in VDI, 2, 1971, p. 36-56.
- Karyškovskij 1972 = P. O. Karyškovskij, *O vremeni pojavlenija sarmatskih plemen v stepjab Severnogo Pričernomor'ja*, in Tezisy dokladov XV konferencii IA AN USSR, Odessa, 1972, p. 31-34.
- Karyškovskij, Klejman 1985 = P. O. Karyškovskij, I. B. Klejman, *Drevnij gorod Tira*, Kiev, 1985.
- Kasparova 1972 = K. V. Kasparova, *Zarubineckij mogil'nik Velmeč II*, in ASGE, 14, 1972, p. 53-111.
- Kasparova 1976 = K. V. Kasparova, *O verhnej bronologičeskoj granice zarubineckoj kul'tury*

- Kasparova 1977 = K. V. Kasparova, *O fibulah žarubineckogo tipa*, in ASGE, 18, 1977, p. 68-78.
- Kasparova 1978 = K. V. Kasparova, *Nekotorye tipy fibul žarubineckoj kul'tury (k voprosu o rannej date i jugo-zapadnyh svjazajb)*, in Problemy arheologii, Leningrad, 1978, p. 79-89.
- Kasparova 1981 = K. V. Kasparova, *Rol' jugo-zapadnyh svjazej v procese formirovanija žarubineckoj kul'tury*, in SA, 2, 1981, p. 57-79.
- Kasparova 1984 = K. V. Kasparova, *Zarubineckaja kul'tura v hronologičeskoj sisteme kul'tur epohi Latena*, in Arheologičeskij Sbornik, 25, 1984, p. 108-117.
- Kenk 1982 = R. Kenk, *Früh- und hochmittelalterliche Gräber von Kudirge im Altai*, in MAVA, 3, 1982.
- Kenk 1982a = R. Kenk, *Frühmittelalterliche Gräber aus West-Tuva*, in MAVA, 4, 1982.
- Kenk 1984 = R. Kenk, *Das Gräberfeld der hunno-sarmatischen Zeit von Kokel', Tuva, Süd-Sibirien*, in MAVA, 25, 1984.
- Kerefov 1985 = B. M. Kerefov, *Čegemskij kurgan-kladbišče sarmatskogo vremeni*, in Arheologičeskie issledovanija na novostrojkah Kabardino-Balkarii, Načik, 1985, p. 135-259.
- Kerefov 1988 = B. M. Kerefov, *Pmjatniki sarmatskogo vremeni Kabardino-Balkarii*, Načik, 1988.
- Kieseritzky, Watzinger 1909 = G. Kieseritzky, C. Watzinger, *Griechische Grabreliefs aus Südrussland*, Berlin, 1909.
- Klepikov 2000 = V. M. Klepikov, *K voprosu o problemah hronologii rannesarmatskoj kul'tury*, in Problemy sarmatskoj arheologii i istorii, II, Samara, 2000.
- Klepikov, Skripkin 1997 = V. M. Klepikov, A. S. Skripkin, *Rannie sarmaty v kontexte istoričeskib sobytij Vostočnoj Evropy*, in Donskie drevnosti, 5, 1997, p. 28-40.
- Klumbach 1974 = H. Klumbach, *Römische Helme aus Niedergermanien*, Köln, 1974.
- Knipovič 1949 = T. N. Knipovič, *Tanaïs*, Moskva-Leningrad, 1949.
- Knipovič 1966 = T. N. Knipovič, *K voprosu o datirovke ol'vijskogo dekreta v česti Protogena*, in VDI, 1966, 2, p. 142-149.
- Kobyлина 1951 = M. M. Kobyлина, *Raskopki "Vostočnogo" nekropolja Fanagorii v 1948 g.*, in MIA, 19, 1951, p. 241-249.
- Kolobova 1949 = K. M. Kolobova, *Farnak I Pontijskij*, in VDI, 3, 1949, p. 27-35.
- Koltuhov, Toščev 1998 = S. G. Koltuhov, G. N. Toščev, *Kurgannye drevnosti Kryma (po materialam raskopok Severo-Krymskoj ekspedicii v 1993-1995 qq.)*, Zaporož'e, 1998.
- Kopylov 1987 = V. P. Kopylov, *O vremeni prekraščenija suščestvovanija varvarkogo trgovogo centra v del'te Dona v svete Bosporsko-skijfskib otnošenij konca IV-nač. III vv. do n. e.*, Antičnaja civilizacija i varvarkij mir v Podon'e i Priazov'e, Novočerkassk, 1987, p. 13-15.
- Korpusova 1983 = V. N. Korpusova, *Nekropol' Zolotoe*, Kiev, 1983.
- Korpusova, Petrovskaja 1977 = V. N. Korpusova, E. A. Petrovskaja, *Skifo-sarmatskie i pozdnekočevničeskie pogrebenija*, in Vil'njanskije kurgany v Dneprovskom Nadporož'e, Kiev, 1977, p. 17-21.
- Kosjanenko, Luk'jaško, Maximenko 1978 = V. M. Kosjanenko, S. I. Luk'jaško, V. E. Maximenko, *Dva šlema iz fondov Rostovskogo oblastnogo Muzeja kraevedenija*, in SA, 2, 1978, p. 265-268.
- Kosjanenko, Flerov 1978 = V. M. Kosjanenko, V. S. Flerov, *Bronzovye litye kotly Nižnego Podon'ja (k voprosu o tipologii i hronologii)*, in SA, 1, 1978, p. 192-205.
- Kostenko 1978 = V. I. Kostenko, *Kompleks s salarami iz sarmatskogo pogrebenija u s. Bulabovka*, in Kurgannye drevnosti stepnogo Podneprov'ja III – I tys. do n. e., Dnepropetrovsk, 1978, p. 78-85.
- Kostenko 1979 = V. I. Kostenko, *Sarmaty v meždureč'e Orel'i i Smary*, in Kurgannye drevnosti stepnogo Podneprov'ja III-I v. do n. e., Dnepropetrovsk, 1979, p. 125-140.
- Kostenko 1979a = V. N. Kostenko, *Naibolie ranije sarmatskie pogrebenija v bassejne Orel'i i Smary*, in SA, 4, 1979, p. 189-200.
- Kostenko 1980 = V. N. Kostenko, *Kul't ognja i konja v pogrebenijah sarmatskogo vremeni meždureč'ja Orel'i i Smary*, in Kurgany stepnogo Podneprov'ja, Dnepropetrovsk, 1980, p. 83-86.
- Kostenko 1981 = V. N. Kostenko, *Sarmatskie pamjatniki meždureč'ja Dona i Dnepra III v. do n. e. – serediny III v. n. e.*, Avtoreferat disertacij na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskib nauk, Kiev, 1981.
- Kostenko 1982 = V. N. Kostenko, *Rannesarmatskij period v Severnom Pričernomor'e*, in Drevnosti stepnogo Podneprov'ja, Dnepropetrovsk, 1982, p. 69-75.
- Kostenko 1983 = V. N. Kostenko, *Sarmatskie pamjatniki Dnepro-Don'skogo meždureč'ja III v. do n. e. – serediny III v. n. e.*, Dnepropetrovsk, 1983.
- Kostenko 1983a = V. N. Kostenko, *Sarmatskie pogrebenija Priorel'ja*, in Drevnosti stepnogo Podneprov'ja III-I tys. do n. e., Dnepropetrovsk, 1983, p. 59-65.
- Kostenko 1984 = V. N. Kostenko, *Srednesarmatskij period v Severnom Pričernomor'e (istoriko arheologičeskij očerk)*, in Problemy arheologii Podneprov'ja, Dnepropetrovsk, 1984, p. 157-166.
- Kostenko 1986 = V. N. Kostenko, *Sarmaty Samarsko-Orel'skogo meždureč'ja III vv. do n. e. – IV v. n. e.*, Dnepropetrovsk, 1986.
- Kostenko 1993 = V. N. Kostenko, *Sarmaty v Nižnem Podneprov'e (po materialam Ust'-Kamenskogo mogil'nika)*, Dnepropetrovsk, 1993.
- Kostrzewski 1919 = J. Kostrzewski, *Die ostgermanische Kultur der Spätlatenzzeit*, I, Leipzig – Würzburg, 1919.
- Kovpanenko 1986 = G. T. Kovpanenko, *Sarmatskoe pogrebenie I v. n. e. na Južnom Buge*, Kiev, 1986.
- Kozenkova 1980 = V. I. Kozenkova, *Kompleks sarmatskogo vremeni iz stanicy Novotitarovskoj (Krasnodarskij kraj)*, in Severnyj Kavkaz v drevnosti i v srednie veka, Moskva, 1980, p. 72-91.
- Krapivina 1993 = V. V. Krapivina, *Ol'vija. Material'naja kul'tura I-IV vv. n. e.*, Kiev, 1993.
- Kropotkin 1970 = V. V. Kropotkin, *Rimskie importnye izdelija v Vostočnoj Evrope (II v. do n. e. - V v. n. e.)*, Arheologija SSSR, SAI D1-27, Moskva, 1970.
- Kruglikova 1957 = I. T. Kruglikova, *Remeslennoe proizvodstvo prostoj keramiki v Pantikapee v VI-III vv. do n. e.*, in MIA, 56, 1957, p. 96-138.
- Kruglikova 1975 = I. T. Kruglikova, *Sel'skoe hozjajstvo Bospora*, Moskva, 1975.
- Kryžickij, Bujskih, Burakov, Otreško 1989 = S. D. Kryžickij, S. B. Bujskih, A. V. Burakov, V. M. Otreško, *Sel'skaja okrugol'vija*, Kiev, 1989.
- Kubyšev, Pokljac'kyj, Symonenko 1987 = A. I. Kubyšev, O. V. Pokljac'kyj, O. V. Symonenko, *Pro vzajemnyj sarmatij z naselennjam žarubineckoj kul'tury*, in Arheologija (Kiev), 58, 1987, p. 56-63.
- Kuharenko 1959 = Ju. V. Kuharenko, *Rasprostranenie latenskib veščej na territorii Vostočnoj Evropy*, in SA, 1, 1959, p. 31-51.
- Kuharenko 1960 = Ju. V. Kuharenko, *K voprosu o proisboždenii Žarubineckoj kul'tury*, in SA, 1, 1960, p. 289-300.
- Kuharenko 1964 = Ju. V. Kuharenko, *Zarubineckaja kul'tura*, Arheologija SSSR, SAI, D1-19, Moskva, 1964.
- Kuklina 1985 = I. V. Kuklina, *Etnogeografija Skifii*, Leningrad, 1985.
- Kulakovskij 1899 = Ju. Kulakovskij, *Alamy po svedenijam klassičeskib i vizantijskib pisatelej*, Kiev, 1899.
- Kulatova, Suprunenko 1999 = I. N. Kulatova, A. B. Suprunenko, *Rannesarmatskie pamjatniki Vorsklijsko-Sul'skogo meždureč'ja*, in Problemy skifo-sarmatskoj arheologii Severnogo Pričernomor'ja. K 100-letiju B. N. Grakova, Zaporož'e, 1999, p. 148-154.
- Kurčatov 1990 = S. I. Kurčatov, *Očerk o rezul'tatah arheologičeskib issledovanij kurganov bliz sel Palanka I Novye Šal'viry Drokienskogo rajona M.SSR, v 1990 godu* (mss.), in Arhiva IAE al AŞ din R. Moldova.
- Kurčatov, Simonenko, Čirkov 1995 = S. I. Kurčatov, A. V. Simonenko, A. Ju. Čirkov, *Sarmatskij voins'kij mogil'nik na Seredn'omu Pruti*, in Arheologija (Kiev), 1, 1995, p. 112-123.
- Kuznecov 1992 = V. A. Kuznecov, *Očerki istorii alan*, Vladikavkaz, 1992.
- Kuznecova 1980 = T. M. Kuznecova, *Zerkala iz sarmatskib pogrebenij Stavropol'ja*, in KSIA, 162, 1980, p. 101-104.

- Kuznecova 1987 = T. M. Kuznecova, *Zerkala iz skifskih pamjatnikov VI-III vv. do n. e. : Klasifikacija i hronologičeskoe raspredelenie*, in SA, 1, 1987, p. 35-47.
- Kuznecova 1988 = T. M. Kuznecova, *Zerkala v pogrebal'nom obrjade sarmatov*, in SA, 4, 1988, p. 52-61.
- Kuz'mina 1966 = E. E. Kuz'mina, *Metalničeskie izdelija eneolita i bronzovogo veka Srednej Aziji*, Arheologija SSSR, SAI, vyp. 4-9, Moskva, 1966.
- Küthmann 1958 = H. Küthmann, *Beiträge zur hellenistisch-römischen Toreutik. I*, in JahrbRGZM, 5, 1958, p. 94-127.
- Lamouri 1979 = N. Lamouri, *K istorii Pontijskogo carstva*, Tbilisi, 1979.
- Lappo-Danilevskij 1894 = A. S. Lappo-Danilevskij, *Kurgan Karagadanašb*, in MAP, 13, 1894, p. 1-120.
- Lappo-Danilevskij 1887 = A. S. Lappo-Danilevskij, *Skifskie drevnosti*, Sankt-Petersburg, 1887.
- L'art Scythe 1986 = L'art Scythe, Leningrad, 1986.
- Latham, Paterson 1970 = J. D. Latham, W. F. Paterson, *Saracen Archery*, London, 1970.
- Latyšev 1887 = V. V. Latyšev, *Issledovanie ob istorij i gosudarstvennom stroe goroda Ol'vij*, Sankt-Petersburg, 1887.
- Latyšev 1890 = V. V. Latyšev, *K istorii goroda Ol'vij*, in Jurnal Ministerstva narodnogo prosvesčeniija, 2, 1890.
- Latyšev 1893 = V. V. Latyšev, *Scythica et Caucasica – Izvestija drevnih pisatelej, grečeskikh i latinskikh o Skifij i Kavkaze*, I, Sankt-Petersburg, 1893.
- Latyšev 1904 = V. V. Latyšev, *Scythica et Caucasica – Izvestija drevnih pisatelej, grečeskikh i latinskikh o Skifij i Kavkaze*, II, Sankt-Petersburg, 1904.
- Latyšev 1909 = V. V. Latyšev, *K istorii goroda Ol'vii*, in ПОНТИКА. Zbornik naučnyh i kritičeskikh statej po istorii, arheologii, geografii i epigrafike Skifii, Kavkaza; grečeskikh kolonij na poberež'jah Černogo morja, Sankt-Peterburg, 1909, p. 55-59.
- Latyšev 1947 = V. V. Latyšev, *Izvestija drevnih pisatelej o Skifij i Kavkaze*, in VDI, 1, 1947, p. 263-316.
- Latyšev 1947a = V. V. Latyšev, *Izvestija drevnih pisatelej o Skifij i Kavkaze*, in VDI, 2, 1947, p. 249-332.
- Latyšev 1947b = V. V. Latyšev, *Izvestija drevnih pisatelej o Skifij i Kavkaze*, in VDI, 3, 1947, p. 235-315.
- Latyšev 1947c = V. V. Latyšev, *Izvestija drevnih pisatelej o Skifij i Kavkaze*, in VDI, 4, 1947, p. 171-289.
- Latyšev 1948 = V. V. Latyšev, *Izvestija drevnih pisatelej o Skifij i Kavkaze*, in VDI, 1, 1948, p. 223-315.
- Latyšev 1948a = V. V. Latyšev, *Izvestija drevnih pisatelej o Skifij i Kavkaze*, in VDI, 2, 1948, p. 215-314.
- Latyšev 1948b = V. V. Latyšev, *Izvestija drevnih pisatelej o Skifij i Kavkaze*, in VDI, 3, 1948, p. 217-330.
- Latyšev 1948c = V. V. Latyšev, *Izvestija drevnih pisatelej o Skifij i Kavkaze*, in VDI, 4, 1948, p. 225-298.
- Latyšev 1949 = V. V. Latyšev, *Izvestija drevnih pisatelej o Skifij i Kavkaze*, in VDI, 1, 1949, p. 185-293.
- Latyšev 1949a = V. V. Latyšev, *Izvestija drevnih pisatelej o Skifij i Kavkaze*, in VDI, 2, 1949, p. 271-356.
- Latyšev 1949b = V. V. Latyšev, *Izvestija drevnih pisatelej o Skifij i Kavkaze*, in VDI, 3, 1949, p. 206-308.
- Latyšev 1949c = V. V. Latyšev, *Izvestija drevnih pisatelej o Skifij i Kavkaze*, in VDI, 4, 1949, p. 227-305.
- Levi 1989 = M. A. Levi, *I nomadi alla frontiera. I popoli delle steppe e l'antico mondo greco-romano*, Roma, 1989.
- Levičikii, Manzura, Demcenko 1996 = O. Levičiki, I. Manzura, T. Demcenko, *Necropola tumulară de la Sărăteni*, București, 1996.
- Liberov 1949 = P. D. Liberov, *Skifskie kurgany Kievščiny*, in KSIIMK, 30, 1949, p. 93-104.
- Liberov 1954 = P. D. Liberov, *Hronologija pamjatnikov Podneprov'ja skifskogo vremeni*, in VSSA, Moskva, 1954, p. 132-167.
- Liberov 1965 = P. D. Liberov, *Pmajatniki skifskogo vremeni na srednem Donu*, Arheologija SSSR, SAI, D1-31, Moskva, 1965.
- Liberov 1969 = P. D. Liberov, *Savromaty li sarmaty*, in MIA, 151, 1969, p. 27-37.
- Limbers 1988 = N. Ju. Limbers, *Konskie pogrebenija iz mogil'nika gorodišča Nr. 3 u hut. im. Lenina*, in Problemy arheologii i etnografii Severnogo Kavkaza, Krasnodar, 1988, p. 35-54.
- Limbers, Marčenko 1989 = N. Ju. Limbers, I. I. Marčenko, *Sirakskij sojuz plemen na Severnom Kavkaze*, in Skifija i Bospor. Arheologičeskie materialy k konferencii pamjati akademika M. I. Rostovceva, Novočerkassk, 1989, p. 123-125.
- Limbers, Marčenko 1989a = N. Ju. Limbers, I. I. Marčenko, *Hronologija mečej iz sarmatskih pamjatnikov Prikuban'ja*, in I Kubanskaja arheologičeskaja konferencija, Krasnodar, 1989.
- Lisicyan 1980 = I. P. Lisicyan, *Rannesarmatskie pogrebenija v uročše Saždy Gur'evskoj obl.*, in SA, 1, 1980, p. 258-263.
- Litvinskij 1962 = B. A. Litvinskij, *Kantjujsko-sarmatskij farn*, Dušanbe, 1962.
- Litvinskij 1965 = B. A. Litvinskij, *Sredneazijskie železnye nakonečniki strel*, in SA, 2, 1965, p. 75-91.
- Litvinskij 1966 = B. A. Litvinskij, *Složnosostavnoj luk v drevnej Srednej Aziji*, in SA, 4, 1966, p. 51-69.
- Litvinskij 1971 = B. A. Litvinskij, *Hronologija i klassifikacija sredneazijskih zerkal*, in Material'naja kul'tura Tadžikistana, Dušanbe, 1971, p. 34-67.
- Litvinskij 1978 = B. A. Litvinskij, *Orudija truda i utvar' iz mogil'nikov Zapodnoj Fergany*, Moskva, 1978.
- Litvinskij 1986 = B. A. Litvinskij, *Antike und frühmittelalterliche Grabhügel im westlichen Fergana-Becken, Tadžikistan*, in MAVA, 16, 1986.
- Litvinskij, Sedov 1984 = B. A. Litvinskij, A. V. Sedov, *Kul'ty i ritualy kušanской Baktrii*, Moskva, 1984.
- Lloyd-Morgan 1977 = G. Lloyd-Morgan, *Mirrors in Roman Britain*, in Roman Life and Art in Britain, BAR, 41, (II), Oxford, 1977, p. 231-252.
- Lloyd-Morgan 1980 = G. Lloyd-Morgan, *Roman Mirrors and Pictish Symbol*, in *A note on Trade and Contact*, (ed. W. S. Hanson, L. J. F. Keppie). Roman Frontier Studies, 1979, BAR Int. Ser., 71, (I), Oxford, 1980, p. 97-106.
- Lloyd-Morgan 1981 = G. Lloyd-Morgan, *Roman Mirrors and the Third Century*. in The Roman West in Third Century: Contributions from Archaeology and History. BAR Int. Ser., 109, Oxford, 1981.
- Lloyd-Morgan 1981a = G. Lloyd-Morgan, *The Mirrors: Description of the Collections in the Rijksmuseum G. M. Kam at Nijmegen*, IX, Nijmegen, 1981.
- Lucan = Lucan, *La guerre civile (La Pharsale)*, I-II, Paris, 1926-1929.
- Lupu 1989 = N. Lupu, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cățânaș*, București, 1989.
- Mačinskij 1971 = D. A. Mačinskij, *O vremeni pervogo aktivnogo vystuplenija sarmatov v Podneprov'e po svidetel'stvam antičnyh pismenyh istočnikov*, in ASGE, 13, 1971, p. 30-54.
- Mačinskij 1973 = D. A. Mačinskij, *Ke'l'ty na zemljah k vostoku ot Karpat*, in ASGE, 15, 1973, p. 52-64.
- Mačinskij 1974 = D. A. Mačinskij, *Nekotorye problemy etnografij Vostočnoevropejskih stepei vo II v. do n. e. - I v. n. e.*, in ASGE, 16, 1974, p. 122-132.
- Mahno 1960 = E. V. Mahno, *Razkopkeki pam'jatok epohi bronzy ta sarmat'skogo času v s. Ust' Kam'jany*, in AP URSR, IX, 1960, p. 14-38.
- Malyšev, Rozanova, Terehova 1997 = A. A. Malyšev, L. S. Rozanova, N. N. Terehova, *Nastupatel'noe vooruženie iz pogrebenij (I-III vv. n. e.) Cemdolinskogo mogil'nika*, in SA, 1, 1997, p. 203-217.
- Marcenko 1995 = I. I. Marcenko, *A Kubány-vidék szarmata katakombái*, in StudArch, I, 1995, p. 303-324.
- Marčenko 1984 = I. I. Marčenko, *Vpuskenye sarmatskie pogrebenija Pravoberež'ja Kubani (Kalinińskaja kurgannaja grupa)*, in Arheologo-etnografičeskie issledovanija Severnogo Kavkaza, Krasnodar, 1984, p. 37-71.

- Marčenko 1987 = I. I. Marčenko, *K voprosu o datirovke Elitnogo i Novodžerelievskogo kompleksov*, in *Drevnosti Kubani*, Krasnodar, 1987, p. 49-50.
- Marčenko 1988 = I. I. Marčenko, *Problemy etničeskoj istorii siraksskogo sojuza v Priekuban'e*, in *Problemy arheologij i etnografij Severnogo Kavkaza*, Krasnodar, 1988, p. 68-83.
- Marčenko 1988a = I. I. Marčenko, *Sarmaty stepej pravoberež'ja Nižnej Kubani vo vtoroj polovine IV v. do n. e. – III v. n. e. (Po materialam kurgannyh nekropolej)*, Avtoreferat disertacij na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskikh nauk, Leningrad, 1988.
- Marčenko 1996 = I. I. Marčenko, *Siraki Kubani (po materialam kurgannyh pogrebenij Nižnej Kubani)*, Krasnodar, 1996.
- Marčenko 1974 = K. K. Marčenko, *Frakcijy na territorii Nižnego Pobuž'ja vo vtoroj polovine VII-I v. do n. e.*, in *VDI*, 2, 1974, p. 149-161.
- Marčenko 1975 = K. K. Marčenko, *Klassifikacija lepnoj keramiki Ol'vii vtoroj poloviny IV – pervoj poloviny I v. do n. e.*, in *KSIA*, 143, 1975, p. 70-76.
- Marčenko 1985 = K. K. Marčenko, *Otkety dekreta v česti Protogena (IOSPE, I², 32). K voprosu o zavisimom naselenie Ol'vii ellinističeskogo vremeni*, in *Pričernomor'e v epohu ellinizma*, Tbilisi, 1985, p. 242-256.
- Marčenko 1987 = K. K. Marčenko, *Bosporskie kolonij v del'te Dona*, in *Antičnaja civilizacija i varvarkij mir v Podon'e-Priazov'e*, Novočerkassk, 1987, p. 8-10.
- Marčenko 1987a = K. K. Marčenko, *Lepnaja keramika*, in *Kul'tura naselenija Ol'vii vtoroj i ee okrugij v arhaičeskoe vremija*, Kiev, 1987, p. 104-116.
- Marčenko 1988 = K. K. Marčenko, *Varvary v sostave naselenija Berezani i Ol'vii vo vtoroj polovine VII – pervoj polovine I v. do n. e. (po materialam lepnoj keramiki)*, Leningrad, 1988.
- Marčenko 1990 = K. K. Marčenko, *Bosporskie poselenija na territorii Elizavetovskogo gorodišča na Donu*, in *VDI*, 1, 1990.
- Marčenko 1996 = K. K. Marčenko, *Tretij period stabilizacii v Severnom Pričernomor'e antičnoj epohi*, in *SA*, 1, 1996, p. 70-80.
- Marčenko, Žitnikov, Jakovenko 1988 = K. K. Marčenko, V. G. Žitnikov, E. V. Jakovenko, *Elizavetovskoe gorodišče – greko-varvarkoe toržišče v del'te Dona*, in *SA*, 3, 1988, p. 63-78.
- Marić 1963 = Z. Marić, *Keltski elementi u mladem železnom dobu Bosne i Hercegovine*, in *GZM, N. S.*, XVIII, 1963.
- Marshall 1969 = F. H. Marshall, *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman, in the Departments of Antiquities British Museum*, Oxford, 1969.
- Maslennikov 1988 = A. A. Maslennikov, *Krymskoe Priazov'e v antičnuju epohu*, in *Problemy antičnoj kul'tury. Tezisy dokladov Krymskoj konferencii*, Simferopol', 1988, p. 206-208.
- Maslennikov 1993 = A. A. Maslennikov, *Skifija i Bospor v III-I vv. do n. e.*, in *Skifija i Bospor. Arheologičeskie materialy k konferencii pamjati akademika M. I. Rostovceva*, Novočerkassk, 1993, p. 60-62.
- Maslennikov 1993a = A. A. Maslennikov, *Sel'skaja territorija Evropejskogo Bospora v antičnuju epohu*, Avtoreferat disertacij na soiskanie učenoj stepeni doktora istoričeskikh nauk, Moskva, 1993.
- Maximenko 1983 = V. E. Maximenko, *Savromaty i sarmaty na Nižnem Donu*, Rostov, 1983.
- Maximenko 1986 = V. E. Maximenko, *K voprosu o vremeni ustanovlenija političeskogo gospodstva sarmatov v stepjakh Severnogo Pričernomor'ja*, in *Meždunarodnye otnošenija v bassejne Černogo morja v drevnosti i srednevekov'e*, Rostov na Donu, 1986, p. 36-43.
- Maximenko 1988 = V. E. Maximenko, *Savromaty i sarmaty na Nižnem Donu problemy etničeskoj interpretacij pamjatnikov*, in *Problemy sarmatskoj arheologij i istorii. Tezisy dokladov Vsesojuznoj konferencii*, Azov, 1988, p. 107-117.
- Maximenko 1998 = V. E. Maximenko, *Sarmaty na Donu (arheologija i problemy etničeskoj istorii)*, (= *Donskie drevnosti*, 6), 1998.
- Maximov 1966 = E. K. Maximov, *Sarmatskie bronzovye kotly i ih izgotovlenie*, in *SA*, 1, 1966, p. 51-60.
- Maximov 1969 = E. V. Maximov, *Hronologija drevnostej zarubinečkoj kul'tury*, in *MIA*, 160, 1969.
- Maximov 1975 = E. V. Maximov, *K voprosu o zarubinečkih gorodiščah na Srednem Podneprov'e*, in *Skifskij mir*, Kiev, 1975.
- Maximov 1978 = E. V. Maximov, *Vzaimovidnosiny zarubineč'kyh ta stepnyh plemen Podniprovs'ja*, in *Arheologija (Kiev)*, 24, 1978, p. 45-55.
- Maximov 1982 = E. V. Maximov, *Zambinečkaja kul'tura na territorij USSR*, Kiev, 1982.
- Medeleť 1993 = F. Medeleť, *Au sujet d'une grand spirale dacique en argent du Musée National Belgrade*, in *Caietele Banatica*, Reșița, 1993, p. 5-39.
- Medeleť 1994 = F. Medeleť, *În legătură cu o mare spirală dacică din argint aflată în Muzeul Național din Belgrad*, in *Analele Banatului*, III, 1994, p. 192-230.
- Medvedev 1990 = A. P. Medvedev, *Sarmaty i lesostep'*, Voronež, 1990.
- Medvedev 1997 = A. P. Medvedev, *Novye materialy o finale lesostepnoj Skifii*, in *Donskie drevnosti*, 5, 1997, p. 50-66.
- Meljukova 1958 = A. I. Meljukova, *Pamjatniki skifskogo vremeni lesostepnogo Srednego Podnestrov'ja*, in *MIA*, 64, 1958, p. 5-102.
- Meljukova 1962 = A. I. Meljukova, *Skifskie kurgany Tiraspol'siny*, in *MIA*, 115, 1962, p. 114-166.
- Meljukova 1964 = A. I. Meljukova, *Vooruženie skifov*, *Arheologija SSSR, SAI, D1-4*, Moskva, 1964.
- Meljukova 1981 = A. I. Meljukova, *Krasnokutskij kurgan*, Moskva, 1981.
- Mihailov 1961 = G. Mihailov, *La Thrace aux IVe-IIIe siècles avant notre ère*, in *Athenaeum*, 39, 1961, p. 33-44.
- Mihlin 1975 = B. Ju. Mihlin, *Sarmatskoe pogrebenie v Južnom Donbase*, in *SA*, 4, 1975, p. 185-192.
- Mihlin 1980 = B. Ju. Mihlin, *Fibuly Beljanskogo mogilnika*, in *SA*, 3, 1980, p. 194-213.
- Milčev 1973 = A. Milčev, *Novootkrito sreb'no trakijsko s'kerovišče ot s. Jakimovo III, Mihajlongradskogo*, in *Arheologija (Sofia)*, XV, 1, 1973, p. 1-14.
- Minns 1913 = E. Minns, *Sythians and Greeks*, Cambridge, 1913.
- Mirčev 1947 = M. Mirčev, *Dve cenni nabodki ot Varna*, in *Izvestija na kamarata na norodnata kultura (seria humanitarni nauki)*, I, Sofia, 1947.
- Mirošina 1985 = T. V. Mirošina, *Sarmatskie pogrebenija Alexandrovskogo rajona Stavropol'skogo kraja*, in *KSIA*, 185, 1985, p. 95-100.
- Mirošina, Deržavin 1988 = T. V. Mirošina, V. L. Deržavin, *Sarmatskie pogrebenija iz mogil'nika Veselaja Roška III*, in *SA*, 4, 1988, p. 146-156.
- Möcsy 1954 = A. Möcsy, *K voprosu o periodizacii rannesarmatskoj epohi*, in *ActaArchHung*, 4, 1954, p. 115-128.
- Möcsy 1974 = A. Möcsy, *Pannonia und Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London-Boston, 1974.
- Molev 1986 = E. A. Molev, *Bospor i varvary Severnogo Pričernomor'ja nakanune pobodov Diofanta*, in *Meždunarodnye otnošenija v bassejne Černogo morja v drevnosti i srednie veka*, Rostov na Donu, 1986, p. 54-64.
- Morintz 1959 = S. Morintz, *Nekotorye voprosy istorii sarmatskogo naselenija v Moldove i Muntenii v svjazj s fokšanskim pogrebeniem*, in *Dacia, N. S.*, III, 1959, p. 451-470.
- Moškova 1962 = M. G. Moškova, *O rannih vtulčatylh nakonečnikah strel*, in *KSIA*, 89, 1962, p. 77-82.
- Moškova 1963 = M. G. Moškova, *Pamjatniki proborovskoj kul'tury*, *Arheologija SSSR, SAI D1-10*, Moskva, 1963.
- Moškova 1974 = M. G. Moškova, *Proishoždenie rannesarmatskoj (proborovskoj) kul'tury*, Moskva, 1974.
- Moškova 1983 = M. G. Moškova, *K voprosu o katakombnyh pogrebal'nyh sooruzenijah kak speciāičeskom etničeskom opredelitelje*, in *Istoria i kul'tura sarmatov*, Saratov, 1983, p. 18-34.
- Moškova 1984 = M. G. Moškova, *Predislovie*, in K. F. Smirnov, *Sarmaty i utverždenie ih političeskogo gospodstva v Skifii*, Moskva, 1984, p. 8.
- Moškova 1989 = M. G. Moškova, *Puti i osobenosti razvitija savromato-sarmatskoj kul'turno-*

- istoričeskoj obščnosti. Naučnyj doklad predstavlenyj v kačestve disertacii na soiskanie ušenoj stepeni doktora istoričeskih nauk, Moskva, 1989.
= M. G. Moškova, V. E. Maximenko, *Sarmatskie pogrebenija Jasyrevskih kurganov Nižnego Dona*, in KSIA, 133, 1973, p. 72-79.
= V. I. Mordvinceva, *Serebrjanye falary iz Žutovskogo kurgannogo mogil'nika*, in PAV, 8, 1994, p. 96-100.
= V. I. Mordvinceva, *Falary konskoj uprijaži na territorii stepnoj Evrazii v III v. do n. e. – II v. n. e.*, Avtoreferat disertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskih nauk, Sankt-Peterburg, 1996.
= V. I. Mordvinceva, *O vtoričnom ispol'zovanii abemenidskih bljud iz Prohorovskogo kurgana*, in RA, 2, 1996, p. 155-159.
= V. I. Mordvinceva, *Falary s izobraženiem Bellerofonta iz sarmatskogo pogrebenija u sela Volodarka v Zapodnom Kazabstane*, in RA, 4, 1996, p. 143-156.
= V. I. Mordvinceva, *O meste izgotovljenija falarov Jančokrakskogo klada*, in Stratum + PAV, Sankt-Peterburg-Kišinev, 1997, p. 106-115.
= V. I. Mordvinceva, *Sarmatische Phalaren*. Archäologie in Eurasien, Band 11, Berlin, 2001.
= V. I. Mordvinceva, *Dekorativnye plastiny iz Bubueča*, in RA, 2, 2001, p. 108-114.
= V. I. Mordvinceva, *Stilističeskie grupy falarov III-I vv. do n. e. iz muzeev Possii i Ukraïny*, in Juvelirnoe iskusstvo i material'naja kul'tura, Sankt-Peterburg, 2001, p. 161-166.
= V. I. Mordvinceva, G. B. Zdanovič, A. D. Tairov, *Falar ellinističeskoj raboty s beregov r. Išim*, in RA, 4, 1997, p. 176-180.
= V. I. Mordvinceva, E. V. Perevodčikova, *O nekotoryh čertah drevnego frakijskogo iskusstva na falarah Severnogo Pričernomor'ja II-I vv. do n. e.*, in Bosporskij fenomen: Kolonizacija regiona. Formirovanie polisov. Obrazovanie gosudarstva, Sankt-Peterburg, 2001, p. 185-187.
= S. E. Muhopad, *Sarmatskie pogrebenija s bronzovymi kotlami v Orel'-Samarskom meždureč'e*, in Problemy arheologii Podneprov'ja, Dnepropetrovsk, 1986, p. 136-143.
= C. Mușeteanu, R. Lungu, *Arme sarmatice descoperite în județul Ialomița*, in SCIVA, 28, 1977, 2, p. 247-251.
= L. G. Nečaeva, *Ob etničeskoj prinadležnosti podbojnyh i katakombnyh zaboronenij sarmatskogo vremeni v Nižnem Povolž'e i na Severnom Kavkaze*, in Issledovanija po arheologii SSSR, Leningrad, 1961, p. 151-159.
= E. S. Nefedova, *K voprosu o brasleth "Latenskogo stilja"*, in Problemy hronologii epohi Latena i rimskogo vremeni, Sankt-Peterburg, 1992, p. 21-34.
= E. S. Nefedova, *Bubuečskij kompleks (istorija nabodki i izučenija, zadači interpretacii)*, in Antičnaja civilizacija i varvarkij mir, II, Novočerkassk, 1993, p. 15-20.
= A. M. Oblomskij, *O hronologii nekotoryh tipov fibul zarubineckoj kul'tury*, in SA, 1, 1983, p. 103-121.
= *Očerki istorii SSSR. Pervobytno-obščnyj stroj i drevnejšie gosudarstva na teritorii SSSR*, Moskva, 1956.
= C. Opreanu, *Neamurile barbare de la frontierele Daciei romane și relațiile politico-diplomatice cu Imperiul*, in EphemNap, IV, 1994, p. 193-220.
= C. H. Opreanu, *Dacia romană și barbaricum*, Timișoara, 1998.
= K. K. Orlov, S. A. Skoryj, *Kompleks z bronzovym posudom rims'kogo času z pobovanija v Central'nomu Krymu*, Arheologija (Kiev), 2, 1989, p. 63-73.
= V. M. Otreško, *Z istorii Ol'vijskogo pohysa v IV-I st. do n. e.*, in Arheologija (Kiev), 41, 1982, p. 34-46.
= P. Ovidius Naso, *Tristele, Ponticele*, București, 1962.
= C. Patsch, *Beiträge zur Völkerunde von Südosteuropa*, V/1, Wien, 1932.
= M. Parovič-Pešikan, *Nekropol' Ol'vi ellinističeskogo vremeni*, Kiev, 1974.
- Pausanias
Pazuhin 1970
= Pausanias, *Čalătorie în Grecia*, I-II, București, 1974-1982.
= V. A. Pazuhin, *Kak vse že otivalis' sarmatskie kotly?*, in SA, 4, 1970, p. 282-284.
- Petrenko 1967
= V. G. Petrenko, *Kul'tura naselenija Srednego Podneprov'ja v IV-III vv. do n. e.*, Arheologija SSSR, SAI, D 1-4, Moskva, 1967.
- Petrescu-Dîmboviță 1998
= M. Petrescu-Dîmboviță, *Depozitul de obiecte de fier și bronz argintat din a doua epocă a fierului de la Trușești (jud. Botoșani)*, in EphemNap, VIII, 1998, p. 35-43.
= M. Pfrommer, *Metalwork from the Hellenized East*, Malibu, 1993.
- Pfrommer 1993
Pippidi 1967
= D. M. Pippidi, *Histria și Callatis în secolele III-II î. e. n.*, in Contribuții la istoria veche a României?, București, 1967, p. 32-67.
= D. M. Pippidi, *Les relations politiques des cités de la côte occidentale de l'Euixin à l'époque hellénistique*, in Parerga. Écrits de philologie d'épigraphie et d'histoire ancienne, Paris-Bucarest, 1984, p. 164-176.
= D. M. Pippidi, *Gètes et Grecs dans l'histoire de la Scythie Mineure à l'époque de Byrebistas*, in Parerga. Écrits de philologie d'épigraphie et d'histoire ancienne, Paris-Bucarest, 1984, p. 175-188.
- Pippidi 1984
Pippidi 1984a
= N. V. Pjatyševa, *Juvelirnye izdelija Hersonesa*, (= Tr. GIM, XVIII), 1956.
= Plinius, *Naturalis historia. Enciclopedia cunoștințelor din Antichitate*, I-IV, Iași, 2001-2003.
= Plutarh, *Vieți paralele*, I-V, București, 1960-1971.
= A. V. Podosinov, *Dakija i Sarmatija na karte Marka Vipsanija Agrippy*, in Etnogenez narodov Jugo-Vostočnoj Evropy. Etnolingvističeskie i kul'turno-istoričeskie vzaimootnošenija Balkan i cirkumpontijskoj zony. Tezisy dokladov meždunarodnogo simpoziuma "Antičnaja Balkanistika", 7, Moskva, 1988, p. 39-42.
= N. N. Pogrebova, *Pozdeneskijskoe gorodišče na Nižnem Dnepre*, in MIA, 64, 1958, p. 103-247.
= N. N. Pogrebova, *Pogrebenija v mavzolee Neapolja skijskogo*, in MIA, 96, 1961, p. 103-213.
= H. Polenz, *Gedanken zu einer Fibel vom Mittelatländeschema aus Käyseri in Anatolien*, in Bonner Jahrb., 178, 1978, p. 181-216.
= S. V. Polin, *Pro sarmats'ke zavojuvanija Pivničnogo Pričernomor'ja*, in Arheologija (Kiev), 45, 1984, p. 24-34.
= S. V. Polin, *Pojavlenie sarmatov v Severnom Pričernomor'e po arheologičeskim dannym*, in Hozjajstvo i kul'tura doklassovyh i ranneklassovyh obščestv, Moskva, 1986, p. 116-118.
- Pogrebova 1958
Pogrebova 1961
Polenz 1978
Polin 1984
Polin 1986
Polin 1987
Polin 1989
Polin 1989a
Polin 1992
Polin, Simonenko 1990
Polin, Simonenko 1997
Polybios
Popescu 1956
= S. V. Polin, *Hronologija rannesarmatskoj prohorovskoj kul'tury*, in Actual'nye problemy istoriko-arheologičeskikh issledovanij. Tez.dokl., Kiev, 1987, p. 132-133.
= S. V. Polin, *Naselenie severopričernomorskikh stepej v III-II vv. do n. e.*, Avtoreferat disertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskih nauk, Kiev, 1989.
= S. V. Polin, *Gatal-car' sarmatskij*, in Problemy skifo-sarmatskoj arheologii Severnogo Pričernomor'ja. Tezisy dokladov k konferencii pamjati B. N. Grakova, Zaporož'e, 1989, p. 122-123.
= S. V. Polin, *Ot Skifii k Sarmatii*, Kiev, 1992.
= S. V. Polin, A. V. Simonenko, *Rannesarmatskie pogrebenija Severnogo Pričernomor'ja*, in Issledovanija po arheologii Podneprov'ja, Dnepropetrovsk, 1990, p. 76-95.
= S. V. Polin, A. V. Simonenko, *Skifija i sarmaty*, in Donskie drevnosti, 5, 1997, p. 87-98.
= Polybios, *Istoriï*, I, București, 1966, II, București, 1988.
= A. Popescu, *Raporturile dintre regatul celtic de la Tyllis și coloniile grecești de pe*

Popescu 1948 = *tărmlul apusean al Mării Negre*, în AUB, seria Științe Sociale (Istorie), V, 1956, p. 25-44.

Popescu 1948 = D. Popescu, *Nouveaux trésors gèto-daces en argent*, în Dacia, XI-XII, 1945-1947, București, 1948, p. 35-69.

Popescu 1958 = D. Popescu, *La trésor dace de Sîncrăieni*, în Dacia, N. S., II, 1958, p. 167-206.

Popović 1996 = I. Popović, *Rimski nakit u Narodnom muzeju u Beogradu. II Zlatan nakit / Les bijoux romains du Musée national de Beograd. II Les bijoux d'or*, Beograd, 1996.

Popović 1991 = P. Popović, *Mlade gvozdeno doba Dardapa*, în Starinar, XL-XLI, 1989-1990, Beograd, 1991, p. 165-176.

Popović 1994 = P. Popović, *Langfibeln des Westbalkans und der Donauniederung*, în Balcanica, XXV/1, 1994, p. 53-71.

Preda 1968 = C. Preda, *Callatis*, București, 1968.

Prinč 1975 = M. Prinč, *Přilby mladší doby halštatské a doby latènské ve střední Evropě*, în PamArch, LXVI/2, 1975, p. 344-382.

Pšeničnjuk 1983 = A. H. Pšeničnjuk, *Kul'tura rannih kočevnikov Južnogo Urala*, Moskva, 1983.

Pugačenkova 1971 = G. A. Pugačenkova, *Skul'ptura Halčajana*, Moskva, 1971.

Pugačenkova 1979 = G. A. Pugačenkova, *Iskusstvo Baktri epohi Kusan*, Moskva, 1979.

Puzdrov'skij 1989 = A. E. Puzdrov'skij, *Sarmaty v Neapoli Skijs'komu*, în Arheologija (Kiev), 3, 1989, p. 30-40.

Puzdrovskij 1999 = A. E. Puzdrovskij, *Očerke etnosocial'noj istorii Krymskoj Skifii vo II v. do n. e. – III v. n. e.*, în VDI, 4, 1999, p. 97-119.

Puzdrovskij, Zajcev, Novikov 1991 = A. E. Puzdrovskij, Ju. P. Zajcev, I. I. Novikov, *Sarmatskoe pogrebenie iz okrestnostej Neapolja Skijskogo*, în Problemy arheologii Severnogo Pričernomor'ja, Herson, 1991, p. 116-122.

Raddatz 1969 = K. Raddatz, *Die Schatzfunde der Iberischen Halbinsel vom Ende des dritten bis zur Mitte des ersten Jahrhunderts vor Chr. Geb. Untersuchungen zur hispanischen Toreutik*, (Madrider Forschungen, 5), Berlin, 1969.

Raev 1979 = B. A. Raev, *Sarmatskoe pogrebenie iz kurgana u hutora Arpačn*, în SA, 1, 1979, p. 260-262.

Raev 1979a = B. A. Raev, *Rimskie importnye izdelija v pogrebenijah kočevničeskoj znati I-III vekov n. e. na Nižnem Donu*. Avtoreferat disertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskikh nauk, Leningrad, 1979.

Raev 1984 = B. A. Raev, *Pazyryk i Hoblač-nekotorje paraleli*, în Skifo-sibirskij mir, Kemerovo, 1984, p. 133-135.

Raev 1986 = B. A. Raev, *Roman Imports in the Lower Don Basin*, BAR, Int. Ser., 278, Oxford, 1986.

Raev 1986a = B. A. Raev, *Celtic "Jockey-cap" helmets in the Don area*, în B. A. Raev, *Roman Imports in the Lower Don Basin*, BAR, Int. Ser., 278, Oxford, 1986, p. 85-86.

Raev 1988 = B. A. Raev, *Bronzovyj šlem iz kolekcii Novočerkasskogo muzeja*, în KSIA, 194, 1988, p. 36-39.

Raev 1994 = B. A. Raev, *Bronze vessels of the late La Tène period from Sarmatia*, în Akten des 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen, Freiburg, 18-22 Juli 1988, Stuttgart, 1994, p. 347-353.

Raev, Simonenko, Trejster 1990 = B. A. Raev, A. V. Simonenko, M. Ju. Trejster, *Etrusko-italijskie i kel'tskie šlemy v Vostočnoj Evrope*, în Drevnie pamjatniki Kubani, Krasnodar, 1990, p. 117-135, 215-222.

Raev, Simonenko, Treister 1991 = B. A. Raev, A. V. Simonenko, M. Ju. Treister, *Etrusko-Italic and Celtic Helmetes in Eastern Europe*, în JahrbRGZM, 38, 1991, 2, (1995), p. 465-496.

Raevskij 1971 = D. S. Raevskij, *Skify i sarmaty v Neapole*, în MIA, 177, 1971, p. 143-151.

Ratner 1965 = I. D. Ratner, *Poslevoennye polenyje arheologičeskie issledovanija Hersonskogo muzeja*, în KSOGAM, 1965, p. 35-90.

Rau 1927 = P. Rau, *Die Hügelgräber römischer Zeit an der unteren Wolga*, Pokrowsk, 1927.

Rau 1929 = P. Rau, *Die Gräber der frühen Eisenzeit im Unteren Wogagebiet*, Pokrowsk, 1929.

Rausing 1967 = G. Rausing, *The Bow: Some Notes on its Origins and Development*, Lund, 1967.

Riha 1979 = E. Riha, *Die römischen Fibelen aus Augst und Kaiseraugst*, Augst, 1979.

Riha 1994 = E. Riha, *Die römischen Fibelen aus Augst und Kaiseraugst. Die Neufunde seit 1975*, Augst, 1994.

Robinson 1975 = H. R. Robinson, *The Armour of Imperial Rome*, London, 1975.

Rostovcev 1913-1914 = M. I. Rostovcev, *Antičnaja dekorativnaja živopis' na Juge Rossii*, Sankt-Petersburg, 1913-1914 (text și atlas).

Rostovcev 1915 = M. I. Rostovcev, *Amaga i Tirgatao*, în ZOOID, XXXII, 1915, p. 58-77.

Rostovcev 1918 = M. I. Rostovcev, *Kurgannyje nabadki Orenburgskoj oblasti epohi rannego i pozdnego ellinizma*, (= MAP, 37), 1918.

Rostovcev 1918a = M. I. Rostovcev, *Ellinstvo i iranstvo na juge Rossij*, Petrograd, 1918.

Rostovcev 1925 = M. I. Rostovcev, *Skifija i Bospor*, Petrograd, 1925.

Rostovcev 1934 = M. I. Rostovcev, în Gnomon X, 1934, p. 2-3.

Rostovcev 1993 = M. I. Rostovcev, *Sarmatskie i indo-skifskie drevnosti*, în PAV, 5, 1993, p. 39-56.

Rostovcev 1993a = M. I. Rostovcev, *Zavoevanie poberež'ja Černogo morja*, în PAV, 5, 1993, p. 88-90.

Rostovcev 1993b = M. I. Rostovcev, *Sarmaty*, în PAV, 5, 1993, p. 91-97.

Rostovtzeff 1922 = M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922.

Rostowzew 1931 = M. Rostowzew, *Skythien und der Bosporus*, Berlin, 1931.

Ruban 1985 = V. V. Ruban, *Problemy istoričeskogo razvütija ol'vijskoj bory IV-III vv.do n. e.*, în VDI, 1, 1985, p. 26-46.

Ruban 1989 = V. V. Ruban, *Osnovnye etapy prostranstvennogo razvütija Ol'vijskogo polisa (dogetskoe vremja)*, Avtoreferat disertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskikh nauk, Kiev, 1989.

Rudenko 1970 = S. I. Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia: the Pazyryk Burials of Iron Age Horesmen*, London, 1970.

Ruscu 2002 = L. Ruscu, *Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca, 2002.

Rusjaeva 1993 = A. S. Rusjaeva, *Protogen Ol'vijs'kyj*, în Arheologija (Kiev), 2, 1993, p. 14-24.

Rustoiu 1995 = A. Rustoiu, *Les fibules daciques à ornements antropomorphes (Observations typologiques et chronologiques)*, în Apulum, XXXII, 1995, p. 113-120.

Rustoiu 1996 = A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului la daci (sec. II î. Chr. – sec. I d. Chr.). Tehnici, ateliere și produse din bronz*, București, 1996.

Rustoiu 1997 = A. Rustoiu, *Fibulele din Dacia preromană (sec. II î. e. n. – I e. n.)*, București, 1997.

Rustoiu 2000 = A. Rustoiu, *Mercenari "barbari" la Histria și Callatis în sec. I a. Chr. Interpretări arheologice și istorice*, în Istros, X, 2000, p. 277-288.

Rustoiu 2002 = A. Rustoiu, *Războinici și artișani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca, 2002.

Sadykova 1962 = M. H. Sadykova, *Sarmatskie pamajatniki Baškirii*, în MIA, 115, 1962, p. 242-273.

Samojlova 1985 = T. L. Samojlova, *Varvary v Tire dorimskogo vremeni*, în Pamajtniki drevnej istorii Severo-Zapodnogo Pričernomor'ja, Kiev, 1985, p. 51-59.

Samokvasov 1884 = D. Ja. Samokvasov, *Istorija ruskogo prava*, Ediția a II-a. Proishoždenie slavjan, Moskva, 1884.

Samokvasov 1892 = D. Ja. Samokvasov, *Osnovanija bronologičeskoj klassifikacij opisanie i katalog kolekcii drevnostej*, Varșava, 1892.

Samokvasov 1908 = D. Ja. Samokvasov, *Mogily ruskogo zemli*, Moskva, 1908.

Sanie 1973 = S. Sanie, *Importuri elenistice și romane în câteva cetăți și așezări dacice din Moldova*, în SCIVA, 24, 1973, 3, p. 407-434.

Sanie 1981 = S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul*

- Saprykin 1979 = *Moldovei (sec. II î. e. n. – III e. n.)*, Iași, 1981.
= S. Ju. Saprykin, *Gerakleja, Hersones i Farnak I Pontijskij*, în VDI, 3, 1979, p. 43-59.
- Saprykin 1986 = S. Ju. Saprykin, *Gerakleja Pontijskaja i Hersones Tavričeskij*, Moskva, 1986.
- Savovskij 1977 = I. P. Savovskij, *Rannesarmatskoe pogrebenie v Zaporožskoj oblasti*, în SA, 3, 1977, p. 282-283.
- Schaaff 1974 = U. Schaaff, *Keltische Eisenhelme aus vorrömischer Zeit*, în JahrbRGZM, 21, 1974, 1, p. 149-204.
- Schaaff 1988 = U. Schaaff, *Keltische Helme*, în Antike Helme. Monographien RGZM, 14, Mainz, 1988, p. 293-317.
- Schaaff 1988a = U. Schaaff, *Etruskisch-römische Helme*, în Antike Helme. Monographien RGZM, 14, Mainz, 1988, p. 318-326.
- Schiltz 1994 = V. Schiltz, *Les Scythes et les nomades des steppes*, Paris, 1994.
- Schnurbein 1986 = Siegmar von Schnurbein, *Dakisch-thrakische Soldaten im Römerlager Oberaden*, în Germania, 64, 1986, 2, p. 409-431.
- Sergackov 1992 = I. V. Sergackov, *O vremeni zaselenija Sarmatii severnoj časti Volgo-Donskogo meždureč'ja*, în SA, 1, 1992, p. 162-174.
- Sergackov 1994 = I. V. Sergackov, *The Sarmatians of Volga-Don Steppes and Rome in the First Centuries AD*, în 'The Archaeology of the Steppes. Methods and Strategies. Papers from the International Symposium held in Naples, 9-12 nov. 1992, Napoli, 1994, p. 263-277.
- Sergackov 1994a = I. V. Sergackov, *Hronologija rannesarmatskoj kul'tury i nekotorye voprosy etničeskoj istorii sarmatov Volgo-Donskih stepej*, în Meždunarodnye otnošenija v bassejne Černogo Morja v drevnosti i srednie veka. Tezissy dokladov VII meždunarodnoj naučnoj konferencii, Rostov na Donu, 1994, p. 74-76.
- Sergackov 1995 = I. V. Sergackov, *Novye dannye k hronologii rannesarmatskoj kul'tury*, în RA, 1, 1995, p. 148-158.
- Sergackov 2000 = I. V. Sergackov, *Final rannesarmatskoj kul'tury: Hronologija i problemy etničeskoj istorii sarmatov na rubeže er*, în Rannesarmatskaja kul'tura: Formirovanie, razvitie, hronologija, I, Samara, 2000, p. 150-157.
- Sergeev 1956 = G. P. Sergeev, *Nabodka mednyh sosudov na teritorii Moldavii*, în Izvestija Moldavskogo filiala AN SSSR, 4(31), 1956, p. 135-139.
- Shaw 1982-1983 = B. D. Shaw, "Eaters of Flesh, Drinkers of Milk": *The Ancient Mediterranean Ideology of the Pastoral Nomad*, în AncSoc, 13-14, 1982-1983, p. 5-31.
- Shchukin 1989 = M. B. Shchukin, *Rome and the Barbarians in Central and Eastern Europe 1st Century B. C. – 1st Century A. D.* BAR, Int. Ser., 542, Oxford, 1989.
- Shchukin 1995 = M. Shchukin, *The Celts in Eastern Europe*, în Oxford Journal of Archaeology, 1995, p. 201-227.
- Simache, Teodorescu 1962 = N. Simache, V. Teodorescu, *Săpăturile arheologice de salvare de la Smeieni (r. Buzău, reg. Ploiești)*, în MCA, VIII, 1962, p. 273-281.
- Simonenko 1977 = A. V. Simonenko, *Novye sarmatskie pogrebenija Nižnego Podneprov'ja*, în Skify i sarmaty, Kiev, 1977, p. 221-230.
- Simonenko 1981 = A. V. Simonenko, *Sarmaty v Srednem Podneprov'e*, în Drevnosti Srednego Podneprov'ja, Kiev, 1981, p. 52-69.
- Simonenko 1982 = A. V. Simonenko, *O pozdneskajskih nalobnikah*, în Drevnosti stepnoj Skifii, Kiev, 1982, p. 237-245.
- Simonenko 1984 = A. V. Simonenko, *Sarmatskie meč i kinžaly na territorij Severnogo Pričernomor'ja*, în Vooruženie skifov i sarmatov, Kiev, 1984, p. 129-147.
- Simonenko 1986 = A. V. Simonenko, *Pižn'oskij's'kij kompleks z s. Mar'ivka Mykolajiv's'koj obl.*, în Arheologija (Kiev), 55, 1986, p. 63-68.
- Simonenko 1986a = A. V. Simonenko, *Voennoe delo naselenija stepnogo Pričernomor'ja v 3 v. do n. e. – 3 v. n. e.* Disertacija na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskikh nauk (mss.), Kiev, 1986.
- Simonenko 1987 = A. V. Simonenko, *Proniknovenie sarmatov v Severnoe Pričernomor'e (o ranne sarmatskih pogrebenijah Ukrainy)*, în Problemy arheologij stepnoj Evrazij, II, Kemerovo, 1987, p. 121-124.
- Simonenko 1987a = A. V. Simonenko, *Kel'to-italijskie šlenny na teritorii Vostočnoj Evropy*, în Pamjatniki bronzovogo i rannego železnogo veka Podneprov'ja, Dnepropetrovsk, 1987, p. 104-113.
- Simonenko 1989 = A. V. Simonenko, *O periodizacii sarmatskoj kul'tury*, în Skifija i Bospor. Arheologičeskie materialy k konferencii pamjati akademika M. I. Rostovceva, Novočerkassk, 1989, p. 117-120.
- Simonenko 1991 = A. V. Simonenko, *Roxolany (posuk arheologičnyh vidpovidnostej)*, în Arheologija (Kiev), 4, 1991, p. 17-28.
- Simonenko 1993 = A. V. Simonenko, *Sarmaty Tavrij*, Kiev, 1993.
- Simonenko 1993a = A. V. Simonenko, *Sarmatians tribes of the Great Hungarian Plain and the North Pontic Region. Problem of Migrations*, în Specimina Nova, IX, 1993, p. 59-64.
- Simonenko 1993b = A. V. Simonenko, "Klady" *Snarjaženija vsadnika II-I vv. do n. e. opyt klassifikacii i etničeskoj interpretacii*, în Vtoraja Kubanskaja arheologičeskaja konferencija, Krasnodar, 1993, p. 89-90.
- Simonenko 1994 = A. V. Simonenko, *Rann'osarmatskij period u pivničnomu Pryčernomor'i*, în Arheologija (Kiev), 1, 1994, p. 32-48.
- Simonenko 1994a = A. V. Simonenko, *The Problem of the Sarmanatian Penetration in the North Pontic Area According to Archaeological Data*, în Il Mar Nero, I, București, 1994, p. 99-134.
- Simonenko 1994b = A. V. Simonenko, *Sarmati*, în Davnja istorija Ukrainy, 1, Kiev, 1994, p. 137-156.
- Simonenko 1995 = A. V. Simonenko, *Catacomb Graves of the Sarmatians of the North Pontic Region*, în StudArch, I, 1995, p. 345-374.
- Simonenko 1997 = A. V. Simonenko, *Eine sarmatische Bestattung vom Südlichen Bug*, în Eurasia Antiqua, 3, 1997, p. 389-407.
- Simonenko 1998 = A. V. Simonenko, *Sarmaty*, în Davnja istoria Ukrainy, 2, p. 154-176.
- Simonenko 1998a = A. V. Simonenko, *Šlenny v komplekse vooruženija sarmatov i pozdnyh skifov*, în Voennaja Arheologija. Oružie i voennoe delo v istoričeskoj i social'noj perspektive, Sankt-Peterburg, 1998, p. 164-167.
- Simonenko 1999 = A. V. Simonenko, *Sarmaty Pivničnogo Pryčernomor'ja. Hronologija, periodizacija ta etno-politična istorija*, Avtoreferat dysertacii na zdobutija stupenja doktora istoričnyh nauk, Kiev, 1999.
- Simonenko 1999a = A. V. Simonenko, *Sarmaty Severnogo Pričernomor'ja. Hronologija, periodizacija i etno-političeskaja istorija*, Disertacija na soiskanie učenoj stepeni doktora istoričeskikh nauk (mss.), Kiev, 1999.
- Simonenko 1999b = A. V. Simonenko, *Sarmats'ke pobovannja na terytorii Olvijs'koj deržavy*, în Arheologija (Kiev), 1, 1999, p. 106-118.
- Simonenko 2000 = A. V. Simonenko, *Osobennosti rannesarmatskoj kul'tury Severnogo Pričernomor'ja*, în Rannesarmatskaja kul'tura: Formirovanie, razvitie, hronologija, I, Samara, 2000, p. 158-164.
- Simonenko 2001 = A. V. Simonenko, *Bewaffung und Kriegswesen der Sarmaten und späten Skythen im nördlichen Schwarzmeergebiet*, în Eurasia Antiqua, 7, 2001, p. 187-327.
- Simonenko 2004 = A. V. Simonenko, *Hronologija i periodizacija sarmatskih pamjatnikov Severnogo Pričernomor'ja*, în Sarmatskie kul'tury Evrazii: Problemy regional'noj hronologii, Krasnodar, 2004, p. 134-173.
- Simonenko, Lobaj 1991 = A. V. Simonenko, B. I. Lobaj, *Sarmaty Severo-Zapodnogo Pričernomor'ja v I v. n. e. (pogrebenie znati u s. Porogi)*, Kiev, 1991.
- Sinicyn 1947 = I. V. Sinicyn, *Arheologičeskie raskopki na teritorii Nižnego Povolž'ja*, Saratov, 1947.
- Sinicyn 1950 = I. V. Sinicyn, *Arheologičeskie pamjatniki po reke Malyj Uzen'*, în KSIIMK, XXXII, 1950, p. 101-112.
- Sinicyn 1959 = I. V. Sinicyn, *Arheologičeskie issledovanija Zavolž'skogo otreada (1951-1953)*, în MIA, 60, 1959, p. 39-205.
- Sinicyn 1960 = I. V. Sinicyn, *Drevnie pamjatniki v nizov'jah Eruslana (po raskopkam 1954-1955)*, în MIA, 78, 1960, p. 10-168.

- Sírbu 1996 = V. Sírbu, *Dava getică de la Grădiştea, jud. Brăila*, Brăila, 1996.
- Sírbu 2000 = V. Sírbu, *Credințe și practici funerare și sacrificiale la geto-daci (sec. V a. Chr. – I p. Chr.)*, în Istros, X, 2000, p. 159-189.
- Sírbu 2003 = V. Sírbu, *Arheologia funerară și sacrificiile: o terminologie unitară / Funerary Archaeology and Sacrifices: an unifying terminology*, Brăila, 2003.
- Skripkin 1970 = A. S. Skripkin, *Slučajnye nabadki sarmatskih kotlov na territorii Volgogradskoj oblasti*, în SA, 4, 1970, p. 206-209.
- Skripkin 1980 = A. S. Skripkin, *K datirovke nekotoryh tipov sarmatskogo oružja*, în SA, 1, 1980, p. 273-275.
- Skripkin 1982 = A. S. Skripkin, *Aziatskaja Sarmatija vo II-IV vv. (nekotorye problemy issledovannija)*, în SA, 2, 1982, p. 43-56.
- Skripkin 1984 = A. S. Skripkin, *Dva pogrebenija runnego železnogo veka iz Prikuban'ja*, în Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremea, Moskva, 1984, p. 218-224.
- Skripkin 1987 = A. S. Skripkin, *Problemy bronologii sarmatskoj kul'tury i ee istoričeskij aspekt*, în Zadači arheologii v svete rešenij XXVII s'ezda KPSS, Suzdal', 1987, p. 230-231.
- Skripkin 1990 = A. S. Skripkin, *Aziatskaja Sarmatija. Problemy bronologii i ee istoričeskij aspekt*, Saratov, 1990.
- Skripkin 1992 = A. S. Skripkin, *Aziatskaja Sarmatija. Problemy bronologii, periodizacii i etnopolitičeskij istorii*. Naučnyj doklad predstavlenyj v kačestve disertacii na soiskanie ušenoj stepeni doktora istoričeskich nauk, Moskva, 1992.
- Skripkin 1993 = A. S. Skripkin, *K probleme istoričeskoj interpretacii arheologičeskich paralelej v kul'turab Altajskogo i Dono-Ural'skogo regionov v poslednie veka do n. e.*, în Antičnaja civilizacija i varvarkij mir, II, Novočerkassk, 1993, p. 3-10.
- Skripkin 1994 = A. S. Skripkin, *O vremeni pojavlenija aorsov na Donu*, în in Meždunarodnye otnošenija v bassejne Černogo Morja v drevnosti i srednie veka. Tezissy dokladov VII meždunarodnoj naučnoj konferencii. Rostov na Donu, 1994, p. 78-80.
- Skripkin 1997 = A. S. Skripkin, *Ob odnom polemicheskom epizode v knige M. B. Ščukina "Na rubeže er" (Sankt-Peterburg, 1994)*, in Stratum + PAV, Sankt-Peterburg, 1997, p. 116-120.
- Skripkin 1997a = A. S. Skripkin, *Etjudy po istorii i kul'ture sarmatov*, Volgograd, 1997.
- Skripkin 2000 = A. S. Skripkin, *K probleme vydelenija sarmatskih pamjatnikov Aziatskoj Sarmatii II-I vv. d. n. e.*, în Rannesarmatskaja kul'tura: Formirovanie, razvitie, hronologija, I, Samara, 2000, p. 137-149.
- Skripkin 2001 = A. S. Skripkin, *O haraktere vostočnyh svjazej kočevnikov runnego železnogo veka Volgo-Donskih i Severokavkaskih stepej*, in Tret'ja Kubanskaja konferencija. Tezisy dokladov meždunarodnoj arheologičeskoj konferencii, Krasnodar-Anapa, 2001, p. 180-182.
- Sljusarenko 1925 = F. Sljusarenko, *Greč'ko-skits'ki vzaimovidnosini II st.per.Hr.*, în Nauk juvileinij zb: prisviač. Prof. C. G. Masarikovej, Praga, 1925.
- Smirnov 1966 = A. I. Smirnov, *Skifji*, Moskva, 1966.
- Smirnov 1945 = K. F. Smirnov, *Sarmatskie kurgannye pogrebenija v stepjab Povolžja i Južnogo Priural'ja I v. do n. e. – IV v. n. e.*, Disertacija na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskich nauk (mss.), Moskva, 1945.
- Smirnov 1947 = K. F. Smirnov, *Sarmatskie kurgannye pogrebenija v stepjab Povolžja i Južnogo Priural'ja*, în Doklady i soobščeniya Istoričeskogo fakul'teta MGU, 5, 1947, p. 75-82.
- Smirnov 1948 = K. F. Smirnov, *O pogrebenjab roxolan*, in VDI, 1, 1948, p. 213-219.
- Smirnov 1950 = K. F. Smirnov, *Sarmatskie plemena Severnogo Prikaspija*, în KSIIMK, XXXIV, 1950, p. 97-114.
- Smirnov 1953 = K. F. Smirnov, *Severskij kurgan* (= Tr. GIM, XI), 1953.
- Smirnov 1954 = K. F. Smirnov, *Voprosy izučeniya sarmatskih plemen i ih kul'tury v sovsckoj arheologii*, in VSSA, Moskva, 1954, p. 196-219.
- Smirnov 1959 = K. F. Smirnov, *Kurgany u s. Ilovatka i Politodel'skoe Stalingradskoj oblasti*, in MIA, 60, 1959, p. 206-322.
- Smirnov 1961 = K. F. Smirnov, *Vooruženie savromatov*, (= MIA, 101), 1961.
- Smirnov 1964 = K. F. Smirnov, *Savromaty. Rannaja istorija i kul'tura sarmatov*, Moskva, 1964.
- Smirnov 1967 = K. F. Smirnov, *O načale pronikenovenija sarmatov v Skifiju*, in Vtoraja konferencija po voprosam skifo-sarmatskoj arheologii, Tez. Dokl., Moskva, 1967, p. 46-48.
- Smirnov 1971 = K. F. Smirnov, *O načale pronikenovenija sarmatov v Skifiju*, in MIA, 177, 1971, p. 191-196.
- Smirnov 1972 = K. F. Smirnov, *Sarmatskie katakombnye pogrebenija Južnogo Priural'ja-Povolžja i ih otnošenje k katakombam Severnogo Kavkaza*, in SA, 1, 1972, p. 73-81.
- Smirnov 1973 = K. F. Smirnov, *Kuril'nicy i tualetnye sosudiki Aziatskoj Sarmatii*, in Kavkaz i Vostočnaja Evropa v drevnosti, Moskva, 1973, p. 166-179.
- Smirnov 1974 = K. F. Smirnov, *Sarmaty Nižnego Povolžja i meždurečja Dona i Volgi v IV v. do n. e. – II v. n. e. (istoriko arheologičeskij očerke)*, in SA, 3, 1974, p. 33-44.
- Smirnov 1975 = K. F. Smirnov, *Sarmaty na Il'ike*, Moskva, 1975.
- Smirnov 1975a = K. F. Smirnov, *Sarmaty – ognepoklonniki*, Arheologija Severnoj i Central'noj Azii, Novosibirsk, 1975, p. 155-159.
- Smirnov 1980 = K. F. Smirnov, *Ol'vijskij dekret v česti Protogena i sarmaty*, in Arheologičeskie issledovanija na Ukraine v 1978-1979, XVIII Konferencija IA AN USSR: Tez.dokl., Dnepropetrovsk, 1980, p. 100.
- Smirnov 1980a = K. F. Smirnov, *O mečab sindo-meorskogo tipa*, in KSIA, 162, 1980, p. 38-45.
- Smirnov 1980b = K. F. Smirnov, *Savromates et sarmates*, in Dialogues d'histoire ancienne, 6, 1980, p. 139-154.
- Smirnov 1984 = K. F. Smirnov, *Sarmaty i utverženie ih političeskogo gospodstva v Skifii*, Moskva, 1984.
- Smirnov, Petrenko 1963 = K. F. Smirnov, V. G. Petrenko, *Savromaty Povolžja i Južnogo Priural'ja*, Arheologija SSSR, SAI, D 1-9, Moskva, 1963.
- Smirnova 1981 = G. I. Smirnova, *Mogil'nik tipa Pojanešty-Lukaševka u s. Dolinjany na Bukovine (raskopki 1977-1978 gg.)*, in SA, 3, 1981, p. 193-207.
- Smiško 1962 = M. Ju. Smiško, *Sarmats'ki pobovanija bilja s. Ostrivet' Stanyslavskej obl.*, in MDAPV, 4, 1962, p. 54-70.
- Snytko 1997 = I. A. Snytko, *K voprosu o pričinah prekraščeniya žizni na bore Ol'vii vo vtoroj polovine III v. do n. e.*, in Nikonii i antičnyj mir Severnogo Pričernomor'ja, Odessa, 1997.
- Sokol'skij 1954 = N. I. Sokol'skij, *Bosporskie meč*, in MIA, 33, 1954, p. 123-196.
- Sokol'skij 1973 = N. I. Sokol'skij, *Zemljanij sklep v poselke Sennaja*, in KSIA, 133, 1973, p. 67-71.
- Sorokina, Trejster 1983 = N. P. Sorokina, M. Ju. Trejster, *Dve grupy bronzovyh zerkal iz sobranija Gosudarstvennogo Istoričeskogo muzeja*, in SA, 4, 1983, p. 142-153.
- Sorokina, Dzigovskij, Trejster 1986 = N. P. Sorokina, A. N. Dzigovskij, M. Ju. Trejster, *Bronzovoe prjamougol'noe zerkalo v ornamentirovannom futljare iz sarmatskogo pogrebenija u s. Mihajlovka*, in Pamjatniki drevnego icsustva Severo-Zapodnogo Pričernomor'ja, Kiev, 1986, p. 124-134.
- Spicyn 1909 = A. Spicyn, *Falavy Južnoi Rossii*, in IAK, XXIX, 1909, p. 18-53.
- Strabon = Strabon, *Geografija*, I-III, București, 1972-1984.
- Strong 1966 = D. E. Strong, *Greek and Roman Gold and Silver Plate*, London, 1966.
- Subbotin, Dzigovskij 1990 = L. V. Subbotin, A. N. Dzigovskij, *Sarmatskie drevnosti Dnestro-Dunajskogo meždurečja*, I, Kiev, 1990.
- Subbotin, Dzigovskij 1990a = L. V. Subbotin, A. N. Dzigovskij, *Sarmatskie drevnosti Dnestro-Dunajskogo meždurečja*, II Kiev, 1990.
- Subbotin, Dzigovskij 1990b = L. V. Subbotin, A. N. Dzigovskij, *Sarmatskie drevnosti Dnestro-Dunajskogo meždurečja*, III, Kiev, 1990.
- Suetonius = Suetonius, *Viețile celor doisprezece cezuri*, București, 1998.
- Sulimirski 1970 = T. Sulimirski, *The Sarmatians*, London, 1970.
- Symonovič 1963 = E. A. Symonovič, *Fibuly Neapolja skifskogo*, in SA, 4, 1963, p. 139-151.

- Symonovič 1983 = E. A. Symonovič, *Naselenie stolicy pozdneskijjskogo carstva (po materialam Vostočnogo mogil'nika Neapolja skijjskogo)*, Kiev, 1983.
- Šafarik 1848 = P. I. Šafarik, *Slavjanskije drevnosti*, I/2, Vypusk II, Moskva, 1848.
- Šapovalov 1973 = T. O. Šapovalov, *Sarmats'ki pobovannja poblyzju s. Novolugans'ke*, in Arheologija (Kiev), 8, 1973, p. 82-88.
- Ščerbakova, Kašuba 1993 = T. A. Ščerbakova, M. T. Kašuba, *Sarmato-alanskije drevnosti (Kurgannyje zaboronenija bliž s. Mokra)*, Tiraspol', 1993.
- Ščukin 1972 = M. B. Ščukin, *Sarmatskie pamjatniki Srednego Podneprov'ja i iz sootnošenie s Zarubineckoj kul'turoj*, in ASGE, 14, 1972, p. 43-52.
- Ščukin 1987 = M. B. Ščukin, *Umbon šita iz kurgana "Sadovyj" (k voprosu o sarmato-germanskih kontaktah)*, in Antičnaja civilizacija i varvarkij mir v Podon'e-Priazov'e, Novočerkassk, 1987, p. 49-51.
- Ščukin 1989 = M. B. Ščukin, *Sarmaty na zemljab k zapodu ot Dnepra i nekotorye sobytija I v. v central'noj i vostočnoj Evrope*, in SA, 1, 1989, p. 70-84.
- Ščukin 1989a = M. B. Ščukin, *Na zapadnyh granicah Sarmatii*, in KESAM, Novočerkassk, 1989, p. 31-55.
- Ščukin 1989b = M. B. Ščukin, *O galatab i date dekereta v čest' Protogena*, in Skifija i Bospor. Arheologičeskie materialy k konferencii pamjati akademika M. I. Rostovceva, Novočerkassk, 1989, p. 125-126.
- Ščukin 1993 = M. B. Ščukin, *A propos des contacts militaires entre les Sarmates et les Germains à l'époque romaine (d'après l'armement et spécialement les umbo de boucliers et les lances)*, in L'arme Romaine et les Barbares du IIIe au VIIe siècle, Paris, 1993, p. 323-333.
- Ščukin 1993a = M. B. Ščukin, *Problema bastarnov i etničeskogo opredelenija Pojanešty-Lukašenskoj i Zarubineckoj kul'tur*, in PAV, 6, 1993, p. 89-95.
- Ščukin 1994 = M. B. Ščukin, *Na rubeže er*, Sankt-Petersburg, 1994.
- Ščukin 2001 = M. B. Ščukin, *O žalarah tak nazываемogo greko-baktrijskogo stilja (k probleme kontaktov Vostok-Zapad)*, in Juvelirnoe iskusstvo i material'naja kul'tura, Sankt-Peterburg, 2001, p. 137-161.
- Šeglov 1978 = A. N. Šeglov, *Severo-zapadnyj Krym v antičnuju epohu*, Leningrad, 1978.
- Šeglov 1985 = A. N. Šeglov, *O greko-varvarkih vzaimodejstvijah na periferii ellinističeskogo mira*, in Pričernomor'e v epohu ellinizma, Tbilisi, 1985, p. 190-198.
- Šelov 1961 = D. B. Šelov, *Nekropol' Tanaisa*, (= MIA, 98), 1961.
- Šelov 1975 = D. B. Šelov, *Severnoe Pričernomor'e 2000 let nazad*, Moskva, 1975.
- Šilov 1959 = V. P. Šilov, *Kalinovskij kurganj mogil'nik*, in MIA, 60, 1959, p. 323-523.
- Šilov 1975 = V. P. Šilov, *Očerki po istorii drevnih plemen Nižnego Povolž'ja*, Leningrad, 1975.
- Šilov 1978 = V. P. Šilov, *Kel'tskie ślemy na territorii Vostočnoj Evropy*, in Problemy sovetskoj arheologii, Moskva, 1978, p. 111-117.
- Šramko 1962 = B. A. Šramko, *Drevnosti Severskogo Donca*, Har'kov, 1962.
- Šramko, Solncev, Stepanskaja, Fomin 1974 = B. A. Šramko, L. A. Solncev, P. B. Stepanskaja, L. D. Fomin, *K voprosu o tehnike izgotovlenija sarmatskih mečej i kinžalov*, in SA, 1, 1974, p. 181-190.
- Šugraja 1973 = I. G. Šugraja, *Voprosy bosporsko-egipetskoj konkurencii v hlebnoj trgovle Vostočnogo Sredizemnomor'ja ranneellinističeskogo epohi*, in KSIA, 138, 1973, p. 51-59.
- Šul'c 1947 = P. N. Šul'c, *Mavzolej Neapolja Skijjskogo*, in KSIIMK, XXI, 1947, p. 16-21.
- Šul'c 1953 = P. N. Šul'c, *Mavzolej Neapolja skijjskogo*, Moskva, 1953.
- Šul'c 1971 = P. N. Šul'c, *Pozdneskijjskaja kul'tura i ee varianty na Dnepre i v Krymu*, in MIA, 177, 1971, p. 127-142.
- Tacitus Germania = Tacitus, *Germania*, in Opere, I, București, 1958.
- Tacitus Istorii = Tacitus, *Istorii*, in Opere, II, București, 1963.
- Tacitus Anale = Tacitus, *Anale*, București, 1995.
- Tairov 1991 = A. D. Tairov, *Rannie kočevniki Južnogo Zaural'ja v VII-II vekah do našej ery*, Avtoreferat disertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskijh nauk, Moskva, 1991.
- Tairov, Gavriljuk 1988 = A. D. Tairov, A. G. Gavriljuk, *K voprosu o formirovanii rannesarmatskoj (prohorovskoj) kul'tury*, in Problemy arheologii Uralo-Kazahstanskih stepej, Čeljabinsk, 1988, p. 151-152.
- Talbot-Rice 1957 = T. Talbot-Rice, *The Scythian*, New-York, 1957.
- Tatiščev 1962 = V. N. Tatiščev, *Istorija Rossijskaja*, Moskva-Leningrad, I, 1962.
- Telegin 1956 = D. Ja. Telegin, *Pogrebenie skijjskogo vremeni na Nižnem Dnepre*, in KSIA AN USSR, Kiev, 6, 1956, p. 48-49.
- Tempelmann-Maczyńska 1985 = M. Tempelmann-Maczyńska, *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der erühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuroäischen Barbaricum*, Römische Germanische Forschungen, Band 43, Mainz, 1985.
- Teodor, Țau 1996 = S. Teodor, S. Țau, *Obiecte de port și podoabă din așezărea geto-dacică de la Poiana, jud. Galați (I). Fibule*, in ArhMold, XIX, 1996, p. 57-106.
- Teodor, Nicu, Țau 1999 = S. Teodor, M. Nicu, S. Țau, *Așezărea geto-dacică de la Poiana (jud. Galați). Obiecte de port și podoabă (II). Oglînzi, ace, obiecte de os*, in ArhMold, XX, 1999, p. 27-88.
- Terenožkin, Il'inskaja, Mozolevskij 1977 = A. I. Terenožkin, V. A. Il'inskaja, B. N. Mozolevskij, *Skijjskij kurgannyj mogil'nik Gajmanovo pole*, in Skify i Sarmaty, Kiev, 1977, p. 152-199.
- Tcaciuc 1992 = M. Tcaciuc, *The Beginning of Dacia*, in SympThrac, 9, 1992, p. 146-147.
- Thrakische 1989 = *Der Thrakische silberschatz aus Rogosen Bulgarien*, 1989.
- Titus Livius = Titus Livius, *De la fundarea Romei*, I-V, București, 1959-1963.
- Tokarev 1964 = S. A. Tokarev, *Rannie formy religii i ih razvitie*, Moskva, 1964.
- Treister 1991 = M. Ju. Treister, *Etruscan Objects in the North Pontic Area and the Ways of their Penetration*, in StudEtr, 57, 1991, p. 72-79.
- Treister 1993 = M. Ju. Treister, *The Celts in the north Pontic area: a reassessment*, in Antiquity, 67, 1993, p. 789-804.
- Trejster 1987 = M. Ju. Trejster, *Etruskij import v Severnom Pričernomor'e i puti ego pronikenovenija*, in Antičnaja civilizacija i varvarkij mir v Podon'e i Priazov'e, Novočerkassk, 1987, p. 3-5.
- Trejster 1991 = M. Ju. Trejster, *Italijskie i provincial'no-rimskie žerkala v Vostočnoj Evrope*, in SA, 1, 1991, p. 90-103.
- Trejster 1992 = M. Ju. Trejster, *Kel'ty u Pymičnomu Pryčornomor'i*, in Arheologija (Kiev), 2, 1992, p. 37-51.
- Trejster 1994 = M. Ju. Trejster, *Sarmatskaja škola hudožestvenoj toreutiki (K otkrytiju servizu iz Kosiki)*, in VDI, 1, 1994, p. 172-203.
- Trever 1940 = K. V. Trever, *Pamjatniki greko-baktijskogo iskusstva*, Moskva-Leningrad, 1940.
- Ukert 1846 = F. A. Ukert, *Geographie der Griechen und Römer*. 3, Teil, 2. Abteilung. Skythien, Weimar, 1846.
- Ursachi 1995 = V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, București, 1995.
- Vaday 1989 = A. Vaday, *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szabolcs*, (= Antaeus, 17-18, 1988-1989), 1989.
- Vasiliev 1980 = V. Vasiliev, *Sciții agatřiși pe teritoriul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1980.
- Vasiliev și colab. 2002 = V. Vasiliev, A. Rustoiu, E. A. Balaguri, C. Cosma, *Solotvino – "Cetate" (Ucraina transcarpatică). Așezările din epoca bronzului, a doua vârstă a fierului și din evul mediu timpuriu*, Cluj-Napoca, 2002.
- Velkov, Danov 1938 = Iv. Velkov, Hr. Danov, *Novootkritii starini*, in IAI, XII, 1938.
- Vinogradov 1990 = Ju. A. Vinogradov, *Osobenosti greko-varvarkih vzaimootnošenij na Bospore v VI-III vv. do n. e.*, Avtoreferat disertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskijh nauk, Leningrad, 1990.
- Vinogradov, Marčenko 1989 = Ju. A. Vinogradov, K. K. Marčenko, *Das nördliche Schwarzmeergebiet in der skythischen Epoche*, in Klio, 71/2, 1989, p. 539-549.
- Vinogradov, Marčenko 1991 = Ju. A. Vinogradov, K. K. Marčenko, *Severnoe Pričernomor'e v skijjskiju epohu. Opyt periodizacij istorii*, in SA, 1, 1991, p. 145-155.
- Vinogradov, Marčenko, Rogov 1997 = Ju. A. Vinogradov, K. K. Marčenko, E. Ja. Rogov, *Sramaty i gibeli "Velikoj Skijji"*, in VDI, 3, 1997, p. 93-103.
- Vinogradov 1987 = Ju. G. Vinogradov, *Votivnaja nadpisi dočeri carja Skilura iz Pantikapeja i problemy istorii Skijji i Bospora vo II v. do n. e.*, in VDI, 1, 1987, p. 55-87.
- Vinogradov 1989 = Ju. G. Vinogradov, *Političeskaja istorija Ol'vijskogo polisa VII-I vv. do n. e. (istoriko-epigrafičeskie issledovanija)*, Moskva, 1989.
- Vinogradov 1997 = Ju. G. Vinogradov, *Hersonesskij dekrat o "Nesenie Dionisa" IOSPE P 343 i vtorženie sarmatov v Skijiju*, in VDI, 3, 1997, p. 104-124.

- Vinogradov 1999 = Ju. G. Vinogradov, *Razgrom sarmatami Velikoj Skifii. Sledy ordy vedut v Tavridu*, in Problemy skifo-sarmatskoj arheologii Severnogo Pričernomor'ja. K 100-letiju B. N. Grakova, Zaporož'e, 1999, p. 59-62.
- Vinogradov 1963 = V. B. Vinogradov, *Sarmaty Severo-Vostočnogo Kavkaza*, Groznyj, 1963.
- Vinogradov 1965 = V. B. Vinogradov, *Sirakskij sojuz plemen na Severnom Kavkaze*, in SA, 1, 1965, p. 108-121.
- Vinogradov, Petrenko 1976 = V. B. Vinogradov, V. A. Petrenko, *K proisboždeniju sarmatskih zerkal-podvesok Severnogo Kavkaza*, in KSIA, 148, 1976, p. 44-49.
- Vinogradov, Berezin 1985 = V. B. Vinogradov, Ja. B. Berezin, *Katakombnye pogrebenija i ih nositeli v Central'nom Predkavkaz'e v III v. d. n. e. – IV v. n. e.*, in Antičnosť I varvarskij mir, Ordžonikidze, 1985, p. 46-58.
- Vjaz'mitina 1954 = M. I. Vjaz'mitina, *Sarmatskie pogrebenija u s. Novo-Filipovka*, in VSSA, Moskva, 1954, p. 220-244.
- Vjaz'mitina 1957 = M. I. Vjaz'mitina, *Sarmats'ki plemena*, in Narisy starodavn'oi istorii Ukrains'koj RSR, Kiev, 1957, p. 218-242.
- Vjaz'mitina 1960 = M. I. Vjaz'mitina, *Sarmats'ki pobovannija v dolini r. Moločnoj*, in AP URSS, VIII, 1960, p. 17-21.
- Vjaz'mitina 1962 = M. I. Vjaz'mitina, *Zolota Balka*, Kiev, 1962.
- Vjaz'mitina 1969 = M. I. Vjaz'mitina, *Frakajskie elementy v kul'ture naselenija gorodišč Nižnego Dnepra*, in MIA, 150, 1969, p. 119-134.
- Vjaz'mitina 1972 = M. I. Vjaz'mitina, *Zolotobalkovskij mogil'nik*, Kiev, 1972.
- Vjaz'mitina ši colab. 1960 = M. I. Vjaz'mitina, B. A. Il'ins'ka, E. F. Pokrovs'ka, O. I. Terenožkin, G. T. Kovpanenko, *Kurgany bilja s. Novo-Pilipivki i radgospu Akkermen*, in AP URSS, VIII, 1960, p. 22- 135.
- Vysotskaja 1972 = T. N. Vysotskaja, *Pozdnie skify v Jugo-Zapodnom Krymu*, Kiev, 1972.
- Vysotskaja 1979 = T. N. Vysotskaja, *Neapol' stolica gosudarstva pozdnih skifov*, Kiev, 1979.
- Waurick 1988 = G. Waurick, *Helme der hellenistischen Zeit und ihre Vorläufer*, in Antike Helme. Monographien RGZM, 14, Mainz, 1988, p. 151-180.
- Waurick 1988a = G. Waurick, *Römische Helme*, in Antike Helme. Monographien RGZM, 14, Mainz, 1988, p. 327-364.
- Waurick 1990 = G. Waurick, *Helme in Caesars Heer*, Mainz, 1990.
- Wegewitz 1982 = W. Wegewitz, *Ein Bronzeimer der Spätlatènezeit vom Greifensee*, in HA, 13, 50, 1982, p. 39-48.
- Werner 1954 = J. Werner, *Die Bronzekanne von Kelheim*, in BVB, 20, 1954, p. 43-73.
- Werner 1956 = J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, München, 1956.
- Werner 1988 = W. M. Werner, *Eisenzeitliche Trensen an der unteren und mittleren Donau*, PBF, XVI/4, München, 1988.
- Wielowiejski 1985 = J. Wielowiejski, *Die spätkeltischen und römischen Bronzegefäße in Polen*, in BerRGK, 66, 1985, p. 123-320.
- Wilkes 1983 = J. J. Wilkes, *Romans, Dacians and Sarmatians in the First and Early Second Centuries*, in Rome and Her Northern Provinces (eds. B. Hartley, J. Wacher), Oxford, 1983, p. 255-289.
- Willers 1907 = H. Willers, *Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und von Niedergermanien, besonders auf die Funde aus Deutschland und dem Norden hin*, Hannover-Leipzig, 1907.
- Yadin 1972 = Y. Yadin, *The Earliest Representation of a Siege Scene and "Scythian Bow" from Mari*, in IEJ, 22, 1972, 2-3.
- Zabelin 1908 = I. E. Zabelin, *Istorija russkoj žizni*, Vypusk II, Moskva, 1980.
- Zajcev 1995 = Ju. P. Zajcev, *Neapol' Skifskij vo II v. do n. e. – III v. n. e.*, Avtoreferat disertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskijh nauk, Kiev, 1995.
- Zajcev 1999 = Ju. P. Zajcev, *Skilur i ego carstvo (Novye otkrytija i novye problemy)*, in VDI, 2, 1999.
- Zaseckaja 1965 = I. P. Zaseckaja, *Naznačenie veščej Fedulovskogo klada*, in ASGE, 7, 1965, p. 28-36.
- Zbrueva 1952. = A. V. Zbrueva, *Istorija naselenija Prikam'ja v anan'inskuju epobu*, (= MIA, 30), 1952.
- Zirra 1974 = Vl. Zirra, *Descoperiri celtice de la sfârșitul Latênelui mijlociu în depresiunea Bistriței*, in File de istorie, 3, 1974, p. 138-164.
- Zirra 1981 = Vl. Zirra, *Latènezeitliche Trensen in Rumänien*, in Hamburger Beiträge zur Archäologie, VIII, 1981, p. 115-171.
- Zlatkovskaja 1955 = T. D. Zlatkovskaja, *Plemenoj sojuz getov pod rukovodstvom Burebisty (I v. do n. e.)*, in VDI, 2, 1955, p. 88-91.
- Zograf 1951 = A. I. Zograf, *Antičnye monety*, (= MIA, 16), 1951.
- Zolotarev, Turovskij 1990 = M. I. Zolotarev, E. Ja. Turovskij, *K istorii antičnyh sel'skih usadeb Hersones na Geraklejskom poluostrove*, in Drevnee Pričernomor'e, Odessa, 1990.
- Zubar, Savelja 1989 = V. M. Zubar, O. Ja. Savelja, *Novyj sarmats'kyj mogil'nyk drugoj polovyny I – počatku II st. n. e. v Pivdenno-Zahidnomu Krymu*, in Arheologija (Kiev), 2, 1989, p. 83-92.
- Zubar' 1982 = V. M. Zubar', *Nekropol' Hersones Tavričeskogo I-IV vv. n. e.*, Kiev, 1982.
- Zubar' 1994 = V. M. Zubar', *Hersones Tavričeskij i Rimskaja Imperija*, Kiev, 1994.
- Zubar' 1994a = V. M. Zubar', *Ol'vija, sarmaty i Rim vo vtoroj polovine I v.*, in VDI, 3, 1994, p. 218-222.
- Zubar', Kubišev 1987 = V. M. Zubar', A. I. Kubišev, *Pogrebal'nye kompleksy rubeža našej ery iz Nižnego Podneprov'ja*, in SA, 4, 1987, p. 248-253.
- Zuev 1998 = V. Ju. Zuev, *Prohorovskie kurgany v Južnom Priural'e i problema bronologii rannesarmatskoj kul'tury*. Disertacija na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskijh nauk (mss.), Sankt-Peterburg, 1998.
- Zuev 1999 = V. Ju. Zuev, *O puteab rešenija "problemy III v. do n. e." v periodizacii arheologičeskijh pamjatnikov sarmatskoj epobi*, in Stratum, 3, 1999, p. 305-323.
- Zuev 2000 = V. Ju. Zuev, *Osnovnye problemy bronologii "rannesarmatskoj" kul'tury*, in Problemy sarmatskoj arheologii i istorii, I, Samara, 2000, p. 85-104.
- Zuev 2001 = V. Ju. Zuev, *K razrabotke bronologii sarmatskih drevnostej II-I vv. do n. e.*, in Bosporskij fenomen: Kolonizacija regiona. Formirovanie polisov. Obrazovanie gosudarstva, Sankt-Peterburg, 2001, p. 171-185.
- Žebelev 1938 = S. A. Žebelev, *Narody Severnogo Pričernomor'ja v antičnuju epobu*, in VDI, 1/2, 1938, p. 149-163.
- Žebelev 1953 = S. A. Žebelev, *Severnoe Pričernomor'e*, Moskva-Leningrad, 1953.
- Železčikov 1986 = B. F. Železčikov, *Savromaty i rannie sarmaty (nekotorye itogi issledovanija)*, in Drevnjaja i srednevekovaja istorija Nižnego Povolž'ja, II, Saratov, 1986, p. 62-63.
- Železčikov 1987 = B. F. Železčikov, *Južnoe Priural'e V-IV vv. do n. e.*, in Problemy arheologii stepnoj Evrazii. Tezisy dokladov, II, Kemerovo, 1987, p. 39-40.
- Železčikov, Pšeničnjuk 1994 = B. F. Železčikov, A. H. Pšeničnjuk, *Plemena Južnogo Priural'ja v VI-III vv. do n. e.*, in Problemy istorii i kul'tury sarmatov. Tezisy dokladov meždunarodnoj konferencii, Volgograd, 1994, p. 5-8.
- Ždanovskij 1979 = A. M. Ždanovskij, *Novye dannye ob etničeskoj prinadležnosti kurganov Zolotogo kladbiščja*, in Arheologija i voprosy etničeskoj istorii Severnogo Kavkaza, Groznyj, 1979, p. 72-99.
- Ždanovskij 1985 = A. M. Ždanovskij, *Istorija plemen Srednego Priuban'ja vo II v. do n. e. - III v. n. e. (Po materialam kurgannyh pogrebenij)*, Avtoreferat disertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskijh nauk, Moskva, 1985.
- Ždanovskij 1985a = A. M. Ždanovskij, *Istorija plemen Srednego Priuban'ja vo II v. do n. e. - III v. n. e. (Po materialam kurgannyh pogrebenij)*, Disertacija na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskijh nauk (mss.), Moskva, 1985.
- Ždanovskij 1988 = A. M. Ždanovskij, *Klasifikacija nakonečnikov strel iz kurgannyh pogrebenij Srednego Priuban'ja sarmatskogo vremeni*, in Problemy arheologii i etnografii Severnogo Kavkaza, Krasnodar, 1988, p. 54-68.
- Ždanovskij 1990 = A. M. Ždanovskij, *K istorii sirakskogo sojuzja plemen (Po materialam kurgannyh pogrebenij Srednego Priuban'ja)*, in Don i Severnyj Kavkaz v drevnosti i v srednie veka, Rostov na Donu, 1990, p. 35-48.
- Ždanovskij, Marčenko 1988 = A. M. Ždanovskij, I. I. Marčenko, *Sarmaty v Priuban'e*, in Problemy sarmatskoj arheologii i istorii, Azov, 1988, p. 42-56.

ANEXA NR. I Cronologia vestigiilor sarmatice timpurii din spațiul dintre Don și Nistru

Nr.	LOCALITATEA	DATARE								
		Sec. III a. Chr.			Sec. II a. Chr.			Sec. I a. Chr.		
		275	250	225	175	150	125	75	50	25
1.	Akkermen I T 2 M 5									
2.	Akkermen I T 3 M 8									
3.	Akkermen I T 11 M 13									
4.	Alexandrovsk T 7 M 2									
5.	Alexandrovsk T 10 M 2									
6.	Alexandrovsk T 12 M 3									
7.	Babino M 4									
8.	Balikleja mormânt distrust									
9.	Balki T 26 M 1									
10.	Bol'saja Belozerka T 1 M 2									
11.	Bol'saja Belozerka T 1 M 3									
12.	Brilovka T 16 M 1									
13.	Bulahovka mormânt distrust									
14.	Burgunka T 1 M 1									
15.	Carivka T 2 M 2									
16.	Čehovka T 2 M 1									
17.	Černomorskoe T 1 M 5									
18.	Dneprostroj T 26 M 4									
19.	Frunze T 2									
20.	Grišino descop. izolată									
21.	Gromovka T 1 M 19									
22.	Gromovka T 2 M 2									
23.	Horol mormânt									
24.	Jančokrak tezaur									
25.	Kairy T 1 M 23									
26.	Kairy T 1 M 24									
27.	Kairy T 9 M 2									
28.	Kalančak T 10									
29.	Klimenkovka tezaur									
30.	Kljusovka descop. izolată									
31.	Kvašino mormânt distrust									
32.	Ličkova T 1 M 1									
33.	L'vovo T 1 M 1									
34.	L'vovo T 6 M 1									
35.	Melitopol' descop. izolată									
36.	Mihajlovka mormânt distrust									
37.	Novobarannikovka T 2 M 1									
38.	Novočerkassk descop. izolată									
39.	Novolugansk T 1 M 1									
40.	Novoprohorovka descop. izolată									
41.	Novovasil'evka depozit									
42.	Novye Sanžary mormânt distrust									
43.	Ostrogožsk descop. izolată									
44.	Ostryj descop. izolată									

45.	Podgorodnoe T 3 M 8									
46.	Pokrovskoe descop. izolată									
47.	Preobraženka T 2 M 5									
48.	Privol'e descop. izolată									
49.	Privol'noe T 1 M 1									
50.	Proletarskoe mormânt									
51.	Razdol'skoe i Novoselki T 3 M 4									
52.	Sadovo T 2 M 1									
53.	Sergeevka T 4 M 17									
54.	Smoljaninovo mormânt distrust									
55.	Snigirevka depozit									
56.	Sokolovo T 1 M 1									
57.	Solncy descop. izolată									
58.	Starobel'sk tezaur									
59.	Stavki mormânt									
60.	Ševčenko T 2 M 18									
61.	Taganrog tezaur									
62.	Terni T 20 M 2									
63.	Uškalka mormânt plan									
64.	Vasil'evka T 1 M 3									
65.	Vasil'evka T 1 M 4									
66.	Verhnjaja Manujlovka mormânt									
67.	Velikoploskoe tezaur									
68.	Veseloje descop. izolată									
69.	Vinogradnoe T 31 M 1									
70.	Vladimirovka T 1 M 8									
71.	Vol'no-Ulanovka T 4 M 2									
72.	Zamožnoe T 13 M 1									
73.	Žemčužnoe T 2 M 3									
74.	Žemčužnoe mormânt									
75.	Žovniono descop. izolată									

ANEXA NR. II Schema cronologică a unor categorii de artefacte

		DATARE											
		Sec. III a. Chr.			Sec. II a. Chr.			Sec. I a. Chr.			Sec. I p. Chr.		
		275	250	225	175	150	125	75	50	25	25	50	75
FIBULE	Tip I												
	Tip II												
	Tip III												
	Tip IV												
	Tip V												
	Tip VI												
	Tip VII												
	Tip VIII												
CERCEI	Tip I												
	Tip II												
	Tip III												
	Tip IV												
BRĂȚĂRI	Tip I												
	Tip II												
OGLINZI	Tip I												
	Tip II												
	Tip III												
	Tip IV												
SPADE	Tip I												
	Tip II												
	Tip III												

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. 1-3. Akkermen I T 2 M 5; 4-6. Akkermen I T 3 M 8; 7. Akkermen I T 11 M 10 (after Smirnov 1984).
Fig. 2. 1-3. Alexandrovsk T 7 M 2; 4-9. Alexandrovsk T 10 M 2 (after Smirnov 1984).
Fig. 3. Alexandrovsk T 12 M 3 (after Smirnov 1984).
Fig. 4. Babino M 4 (after Smirnov 1984).
Fig. 5. Balekleja. 1. (after Mordvinceva 2001); 2-4. (after Smirnov 1984).
Fig. 5a. Balakleja (after Mordvinceva 2001).
Fig. 6. 1-2. Bol'saja Belozerka T 1 M 3; 3-5. Balki T 26 M 1 (after Simonenko 1993).
Fig. 7. 1-2. Bol'saja Belozerka T 1 M 2 (after I. P. Savovskij 1977); 3. Terni; 4. Grišino (after Simonenko 1994a); 5. Ostryj (after Simonenko 2001).
Fig. 8. Bulahovka (after Kostenko 1978).
Fig. 9. Bulahovka (after Kostenko 1978).
Fig. 10. Brilovka T 16 M 1 (after Simonenko 1993).
Fig. 11. 1-3. Burgunka T 1 M 1; 4-6. Kalančak T 10 (after Simonenko 1993; Simonenko 1994a).
Fig. 12. 1. Dneprostroj (after Smirnov 1984); 2. Carivka T 2 M 2 (after Simonenko 1994); 3. Ličkova T 1 M 1 (after Kubišev, Pokljac'kij, Simonenko 1987); 4. Ostrogožsk; 5. Veseloe (after Smirnov 1984).
Fig. 13. 1-2, 5. Kairy T 9 M 2; 3-4, 6. Černomorskoe T 1 M 5 (after Simonenko 1993; Simonenko 1994a).
Fig. 14. 1-4. Frunze T 2; 5-6. Mihailovka (after Smirnov 1984).
Fig. 15. Gromovka T 1 M 19 (after Simonenko 1993; Simonenko 1994a).
Fig. 16. 1-4. Gromovka T 2 M 2 (after Simonenko 1993; Simonenko 1994a); 5-8. Smoljaninova (after Simonenko 1994a).
Fig. 17. 1, 4. Horol; 2-3. Novye Sanžary; 5. Kljusovka (after Kulatova, Suprunenko 1999).
Fig. 18. Jančokrak (after Mordvinceva 1997).
Fig. 19. 1-3. Kairy T 1 M 24; 4-5. Kairy T 1 M 23 (after Simonenko 1993; Simonenko 1994a).
Fig. 20. Klimenkovka (after Jacenko 1962).
Fig. 21. Klimenkovka (after Jacenko 1962).
Fig. 22. Kvašino (after Smirnov 1984).
Fig. 23. 1-5. L'vovo T 1 M 1; 6-7. L'vovo T 6 M 1 (after Simonenko 1977).
Fig. 24. Novobarannikovka T 2 M 1 (after Polin 1992).
Fig. 25. Novolugansk T 1 M 1 (after Šapovalov 1973).
Fig. 26. Podgorodnoe T 3 M 8 (after Smirnov 1984).
Fig. 27. 1. Razdol'skoe i Novosel'ki; 2, 4. Pokrovskoe; 3. Stavki (after Smirnov 1984).
Fig. 28. 1-3, 6. Preobraženka T 2 M 5 (after Simonenko 1993); 4-5. Vasil'evka T 1 M 4 (after Simonenko 1994a).
Fig. 29. Privol'noe T 1 M 1 (after Simonenko 1993; Simonenko 1994a).
Fig. 30. 1-2. Vladimirovka T 1 M 8; 3-7. Sadovo T 2 M 1 (after Simonenko 1993; Simonenko 1994a).
Fig. 31. Sergeevka T 4 M 17 (after Simonenko 1993).
Fig. 32. Sokolovo T 1 M 1 (after Kostenko 1979a; Smirnov 1984).
Fig. 33. Sokolovo T 1 M 1 (after Kostenko 1979a; Smirnov 1984).
Fig. 34. Soloncy (after Bylkova 1993; Simonenko 1993).
Fig. 35. Starobel'sk. 1-6. (after Smirnov 1984); 7-8. (after Mordvinceva 2001).
Fig. 35a. Starobel'sk (after Mordvinceva 2001).
Fig. 36. Ševčenko T 2 M 18 (after Smirnov 1984).
Fig. 37. Taganrog (after Mordvinceva 2001).
Fig. 37a. Taganrog (after Mordvinceva 2001).
Fig. 38. Uškalka (after Smirnov 1984).
Fig. 39. Vasil'evka T 1 M 3 (after Mihlin 1975).
Fig. 40. Vasil'evka T 1 M 3 (after Mihlin 1975).
Fig. 41. Vinogradnoe T 31 M 1 (after Simonenko 1991; Simonenko 1994a).
Fig. 42. Vol'no- Ulanovka T 4 M 2 (after Polin 1992).

Fig. 43. 1-3. Zamožnoe T 13 M 1; 4. Žovnino (after Simonenko 1994a).
Fig. 44. Žemčujužnoe T 2 M 3 (after Simonenko 1995).
Fig. 45. Velikoploskoe (after Dzis-Rajko, Suničuk 1984).
Fig. 46. Velikoploskoe (after Dzis-Rajko, Suničuk 1984).
Fig. 47. 1. Mar'evka; 2. Belen'koe; 3. Veseloja Dolina; 4. Melitopol'; 5. Privol'e (after Raev, Simonenko, Treister 1991; Simonenko 2001).
Fig. 47a. 1. Čegem; 2. Mariental'; 3. Sereginsk; 4. Kurganinsk; 5. Bojko-Ponur (after Raev, Simonenko, Treister 1991; Simonenko 2001).
Fig. 48. 1. Sergievsk; 2. Novoprohorovka; 3. Novočerkassk (after Raev, Simonenko, Treister 1991; Simonenko 2001).
Fig. 48a. 1-4. Novovasil'evka; 5-7. Snigirevka (after Simonenko 1982).
Fig. 49. Mar'evka (after Simonenko 1986; Raev, Simonenko, Treister 1991).
Fig. 50. Mar'evka (after Simonenko 1986; Raev, Simonenko, Treister 1991).
Fig. 51. Sarmatian hand-made pottery (1-16): Cooking and storing vessels (1-6, 10); Vessels with narrow mouth for storing and pouring liquids (7-9, 11-16). 1. Gromovka T 2 M 2; 2. Sergeevka T 4 M 17; 3. Novobarannikovka T 2 M 1; 4. Černomorskoe T 1 M 5; 5, 9. Ševčenko T 2 M 18; 6-7. L'vovo T 6 M 1; 8. Horol; 10. Pokrovskoe; 11. Brilovka T 16 M 1; 12. Vol'no-Ulanovka T 4 M 2; 13. Babino M 4; 14. Dneprostroj T 26 M 1; 15. Kljusovka; 16. Uškalka.
Fig. 52. Hand-made mugs. 1. L'vovo T 1 M 1; 2. Kairy T 1 M 24; 3. Privol'noe T 1 M 1; 4. Zamožnoe T 13 M 1.
Fig. 53. Hand-made mug (1); Wheel-made mugs (2-10). 1. Sadovo T 2 M 1; 2. Preobraženka T 2 M 5; 3. Vinogradnoe T 31 M 1; 4. Bol'saja Belozerka T 1 M 3; 5. Sokolovo T 1 M 1; 6. Vasil'evka T 1 M 3; 7. Kalančak T 10; 8. Balki T 26 M 1; 9. Podgorodnoe T 3 M 8; 10. Burgunka T 1 M 1.
Fig. 54. Wheel-made dish (1); Hand-made dishes (2-3); Wheel-made bowl (4); *Kantharoi* (5); Containers for ointments and perfumes (6-8). 1. Akkermen I T 2 M 5; 2. L'vovo T 1 M 1; 3. Kairy T 9 M 2; 4. Podgorodnoe T 3 M 8; 5. Akkermen I T 3 M 8; 6-7. Sokolovo T 1 M 1; 8. Vasil'evka T 1 M 3.
Fig. 55. Smokers. 1. Uškalka; 2. Mihajlovka; 3. Novobarannikovka T 2 M 1; 4, 6. Sokolovo T 1 M 1; 5. Žemčujužnoe T 2 M 3.
Fig. 56. Brooches of the type I (1, 3-4), III (2), IV (5). 1. Privol'noe T 1 M 1; 2. Soloncy; 3. Gromovka T 2 M 2; 4. Sadovo T 2 M 1; 5. Akkermen I T 11 M 13. 1, 3-5 - bronze. 2 - gold.
Fig. 57. Brooches of the type I (1-4, 6), II (5). 1. Černomorskoe T 1 M 5; 2. Kairy T 1 M 23; 3. Brilovka T 16 M 1; 4. Vladimirovka T 1 M 8; 5. Kalančak T 10; 6. Vasil'evka T 1 M 4. 1-6 - bronze.
Fig. 58. Brooches of the type II (4), IV (1), V (5-6), VI (3), VIII (2). 1. Ličkova T 1 M 1; 2. Soloncy; 3. Vasil'evka T 1 M 3; 4. Novye Sanžary; 5. Pokrovskoe; 6. Stavki. 1-6 - bronze.
Fig. 59. Medallions (1-2); Brooches of the type VII (3-5). 1-3. Vasil'evka T 1 M 3; 4. Sokolovo T 1 M 1; 5. Smoljaninova. 1-3, 5 - gold. 4 - bronze.
Fig. 60. Earrings of the type I (1), II (2), III (3), IV (4-5). Rings of the type I (6), II (7). Appliqués of crescent shape (8-9). Appliqués of irregular shape (10-11). Lockers (12-13). Pendant of crescent shape (14). 1, 6, 12-13. Soloncy; 2. Sokolovo T 1 M 1; 3, 8. Smoljaninova; 4-5. Gromovka T 1 M 19; 7. Frunze T 2; 9. Starobel'sk; 10-11. Bulahovka; 14. Vasil'evka T 1 M 3. 1-3, 6, 8, 10-14 - gold. 4-5, 9 - silver. 7 - bronze.
Fig. 61. Appliqués (1-7). Brooches of the type I (8) și II (9-10). 1. Balakleja; 2. Klimenkovka; 3. Jančokrak; 4. Vol'no-Ulanovka T 4 M 2; 5-7. Starobel'sk; 8. Babino M 4; 9-10. Soloncy. 9-10 - gold. 1 - gilded silver. 2-3, 5-7 - silver. 4, 8 - bronze.
Fig. 62. Mirrors of the type I (1-3), II (4), III (6-7) și IV (5). 1. Mihajlovka; 2. Sokolovo T 1 M 1; 3. Razdol'skoe i Novoselki T 3 M 4; 4. Soloncy; 5. Frunze T 2; 6. Vasil'evka T 1 M 3; 7. Podgorodnoe T 3 M 8.
Fig. 63. Silver cups. 1-2. Bulahovka; 3. Velikoploskoe.
Fig. 63a. Bronze situale. 1. Novočerkassk (after Trejster 1992); 2. Mar'evka; 3. Veseloja Dolina (after Simonenko 1999a); 4. Bădragii Noi (after Simonenko 1999a).

- Fig. 64.** Bronze boilers. 1. Bulahovka; 2. Velikoploskoe.
- Fig. 65.** Knives. 1. Akkermen I T 2 M 5; 2. Alexandrovsk T 7 M 2; 3. Kairy T 9 M 2; 4. Kairy T 1 M 24; 5. Sergeevka T 4 M 17; 6. Balki T 26 M 1; 7. Gromovka T 1 M 19; 8. Vasil'evka T 1 M 3; 9. Preobraženka T 2 M 5. 1-9 – iron.
- Fig. 66.** Hackamores. 1-3. Klimentovka; 4-5. Kvašino; 6. Balakleja. 1-6 – iron.
- Fig. 67.** Horse bits. 1-2. Klimentovka; 3-4. Velikoploskoe; 5-6. Kvašino. 1-6 – iron.
- Fig. 68.** Swords of the type I (1-6), II (7) și III (8). 1. Sergeevka T 4 M 17; 2. Bol'saja Belozerka T 1 M 2; 3. Grišino; 4. Terni; 5. Vinogradnoe T 31 M 1; 6. Preobraženka T 2 M 5; 7. Privol'noe T 1 M 1; 8. Brilovka T 16 M 1.
- Fig. 69.** Arrow heads. 1-15. Uškalka; 16. Alexandrovsk T 10 M 2; 17. Alexandrovsk T 12 M 3; 18. Kvašino; 19-24. Vinogradnoe T 31 M 1. 1-14 – bronze. 15-24 – iron.
- Fig. 70.** Spear heads. 1-3. Mar'evka; 4. Balki T 26 M 1; 5-6. Velikoploskoe; 7-8. Kvašino; 9. Sergeevka T 4 M 17; 10-11. Sadovo T 2 M 1.
- Fig. 71.** Frontal appliquéés. 1. Novovasil'evka; 2-3. Snigirevka; 4, 9. Bubueci; 5, 8. Velikoploskoe; 6. Klimentovka; 7. Antipovka. 5-7 – silver. 1-4, 8-9.- bronze.
- Fig. 72.** The shape of grave pits belonging to the Early Sarmatians Northward of the Black Sea.
- Fig. 73.** The representation on the relief from the Halčajan palace (after Pugačenkova 1971).
- Fig. 74.** The representation of the “Scythian” bow type on the vessel from the Kul' Oba grave (after Schiltz 1994).
- Fig. 75.** The representation on the vessel from Sarmatian grave from Kosika (after Trejster 1994).
- Fig. 76.** The representation on the graffiti from Dura-Europos (after Hazanov 1971).
- Fig. 77.** The position of phalerae in the harness display (after Zaseckaja 1965; Mordvinceva 1996b; Mordvinceva 1997).
- Fig. 78.** Early Sarmatians discoveries between Don and Nester rivers.
- Fig. 79.** The types of burials.
- Fig. 80.** Grave pits' shapes.
- Fig. 81.** The body's orientation in the graves.
- Fig. 82.** The distribution area of graves with animal offering.
- Fig. 83.** The brooches' finding areas.
- Fig. 84.** The mirrors' finding areas.
- Fig. 85.** The earrings' and bracelets' finding areas.
- Fig. 86.** The metal vessels' finding areas.
- Fig. 87.** The swords' finding areas.
- Fig. 88.** The finding areas of: spear heads, arrow heads and armor links.
- Fig. 89.** The frontal appliquéés' finding areas.
- Fig. 90.** The discoveries of phalerae between Don and Nester rivers.
- Fig. 91.** The phalerae' finding areas in the 3rd – 1st c. BC. 1. Jakimovo; 2. Galiče; 3. Stara Zagora; 4. Lupu; 5. Surcea; 6. București-Herestrău; 7. Tvardița; 8. Veseloja Dolina; 9. Bădragii Noi; 10. Bubueci; 11. Velikoploskoe; 12. Jančokrak; 13. Bulahovka; 14. Blalakleja; 15. Starobel'sk; 16. Klimentovka; 17. Antipovka; 18. Taganrog; 19. Fedulov; 20. Korenovsk; 21. Novodžerelievskaja; 22. Voronežskaja; 23. Ahtanizovskaja; 24. Vasjurina Gora; 25. Uspenskaja; 26. Sergievskaja; 27. Rogovskaja; 28. Seversk; 29. Verhnij; 30. Colectia siberiană a lui Petru I; 31. Žutovo; 32. Krivaja Luka; 33. Novouzensk; 34. Volodarka; 35. Prohorovka; 36. Sidorovka; 37. Išim.
- Fig. 92.** The discoveries of helmets between Don and Nester rivers.
- Fig. 93.** The spreading area of Etrusco-Italic and Celtic helmets in Eastern Europe. 1. Veseloja Dolina; 2. Belen'koe; 3. Mar'evka; 4. Melitopol'; 5. Antipovka; 6. Privol'e; 7. Novočerkassk; 8. Novoprohorovka; 9. Hutor Veselyj; 10. Bojko-Ponur; 11. Kolhoz Mičjurina; 12. Sereginskaja; 13. Sergievskaja; 14. Kurganinsk; 15. Čegem; 16. Kislovodsk; 17. Mariental'; 18. Vladimirskaia; 19. Rogovskaja.
- Fig. 94.** The Sarmatians raids in the 3rd c. BC westward of the river Don.

Fig. 95. The location of Sarmatian tribes in the second half of the 2nd c. and 1st c. BC and their infiltration towards the Lower Danube, Middle Nipper and Crimea.

Fig. 96. The location of Sarmatian tribes according to Strabo.

Fig. 97. The location of Sarmatian tribes according to Strabo and their raids to South of the Danube at the end of the 1st c. BC and the beginning of the 1st c. AD.

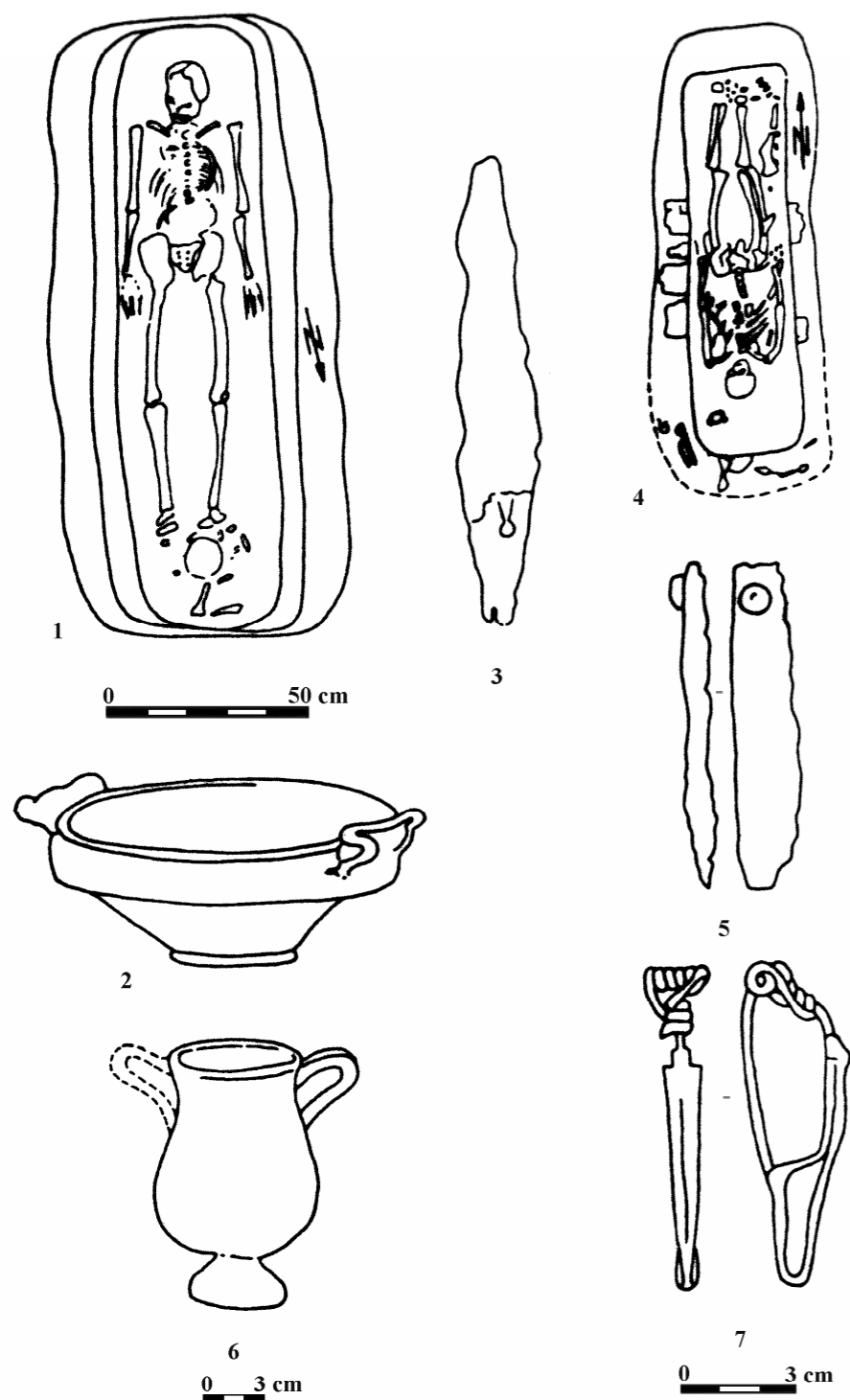

Fig. 1. Akkermen I T 2 M 5; 4-6. Akkermen I T 3 M 8; 7. Akkermen I T 11 M 10 (după Smirnov 1984).

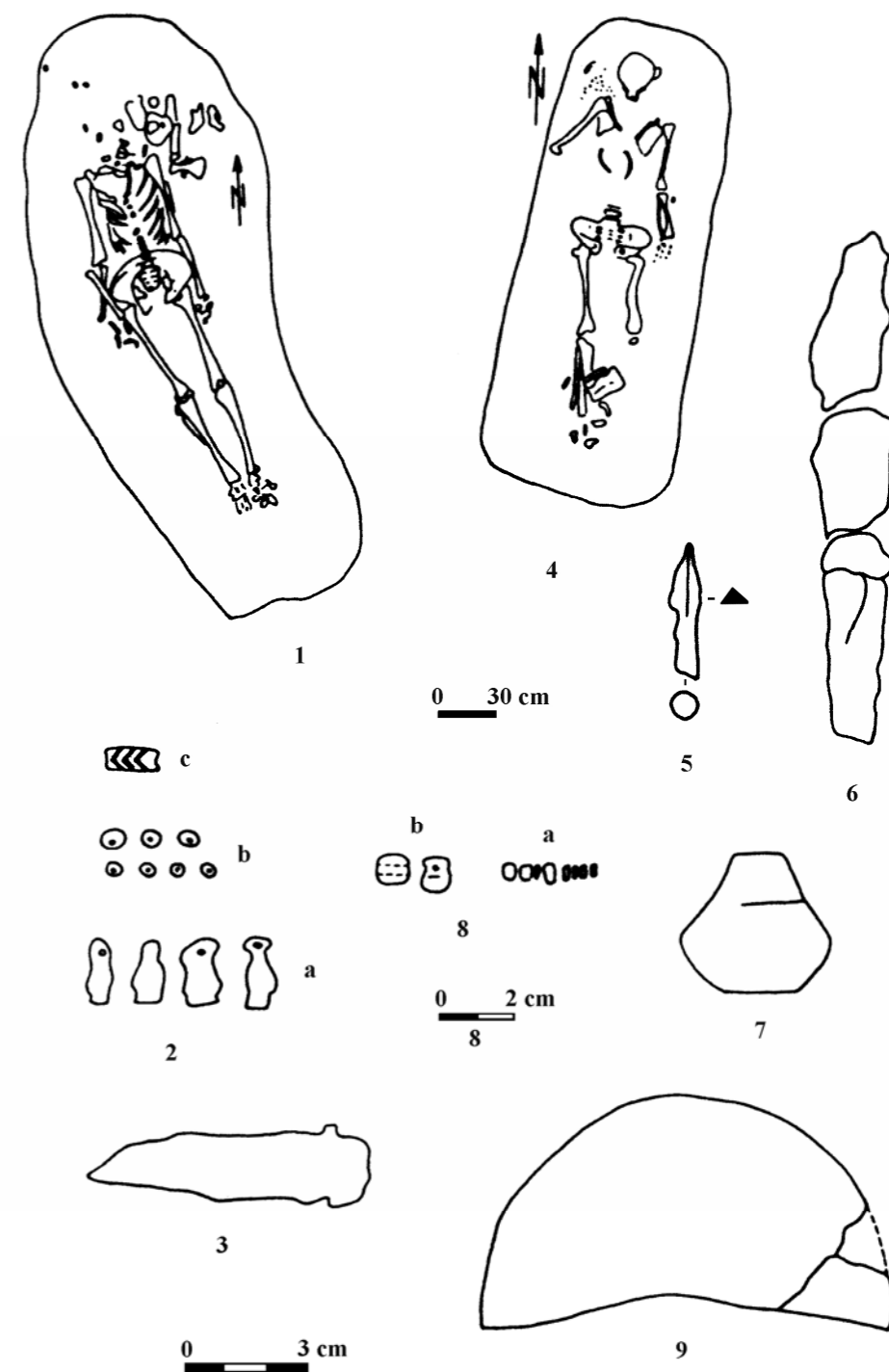
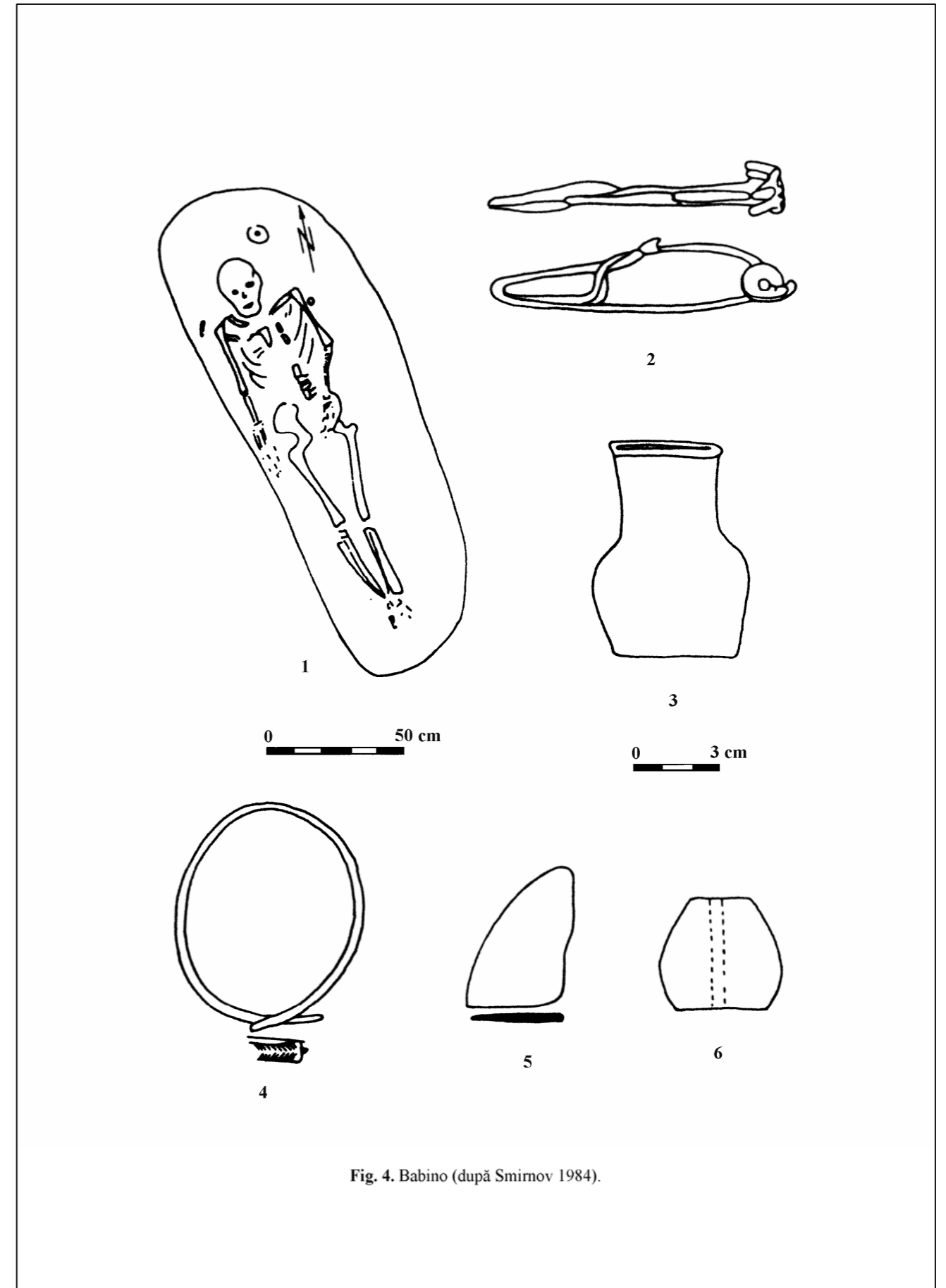
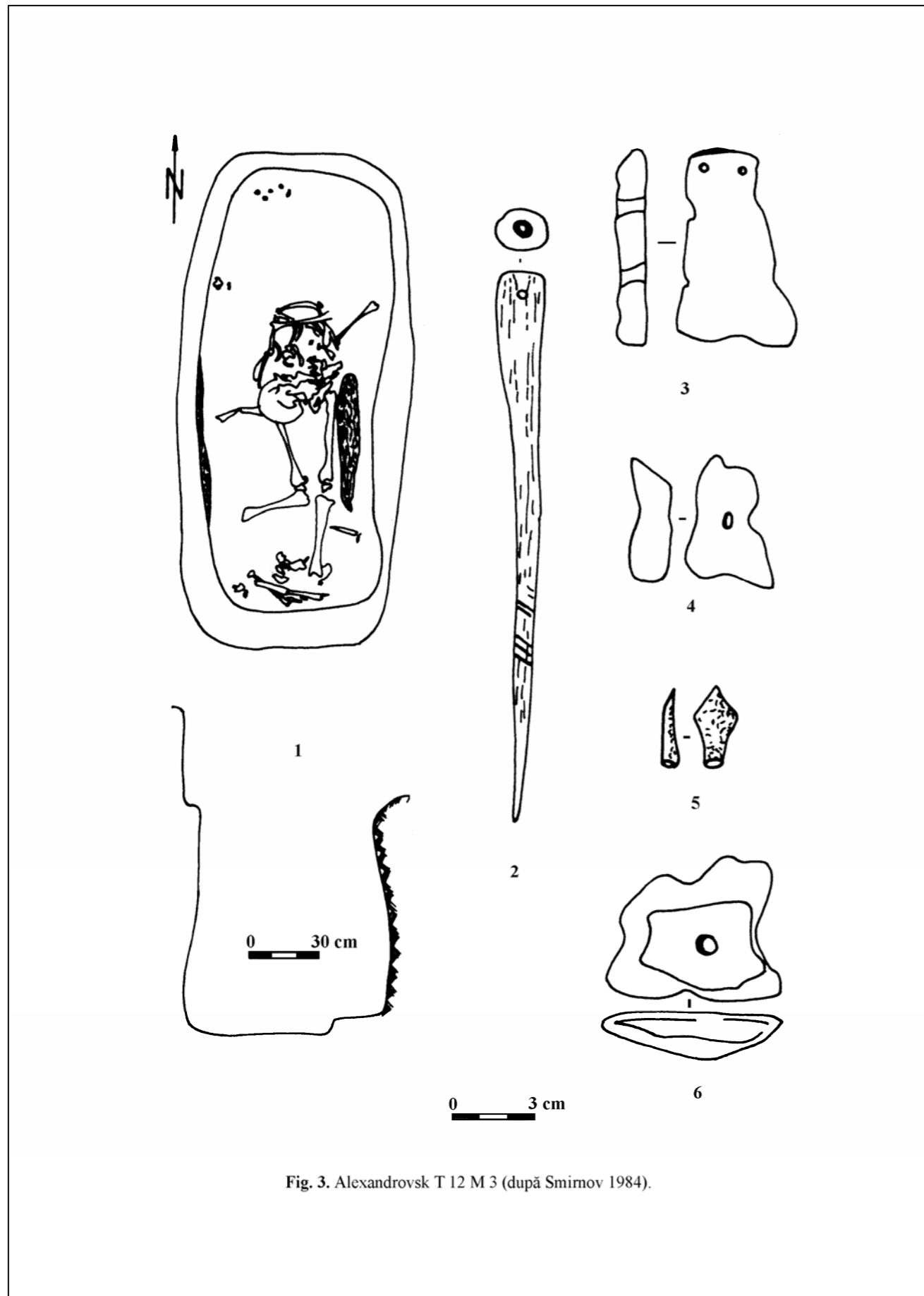

Fig. 2. 1-3. Alexandrovsk T 7 M 2; 4-9. Alexandrovsk T 10 M 2 (după Smirnov 1984).

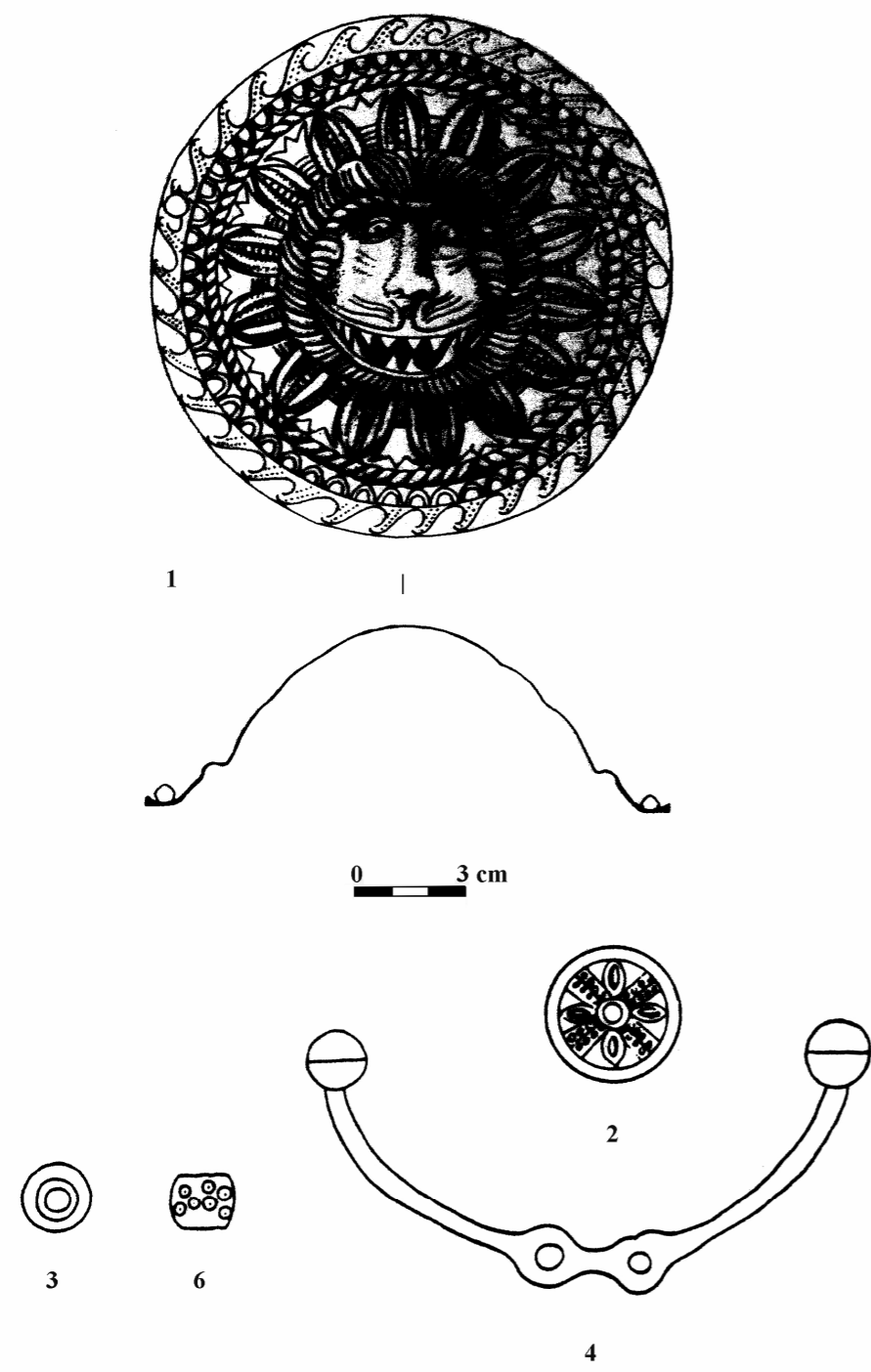

Fig. 5. Balakleja. 1. (după Mordvinceva 2001); 2-4. (după Smirnov 1984).

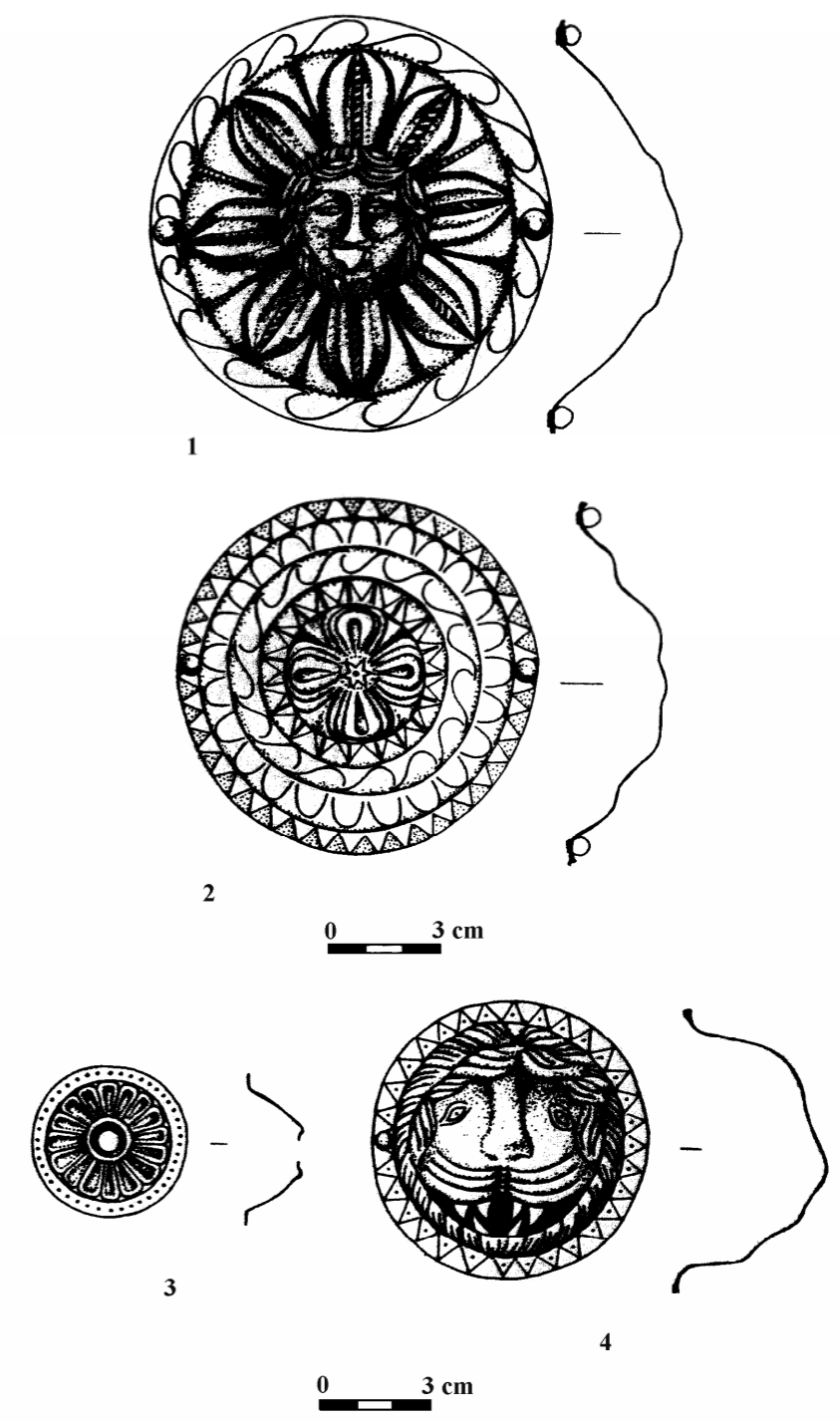

Fig. 5a. Balakleja (după Mordvinceva 2001).

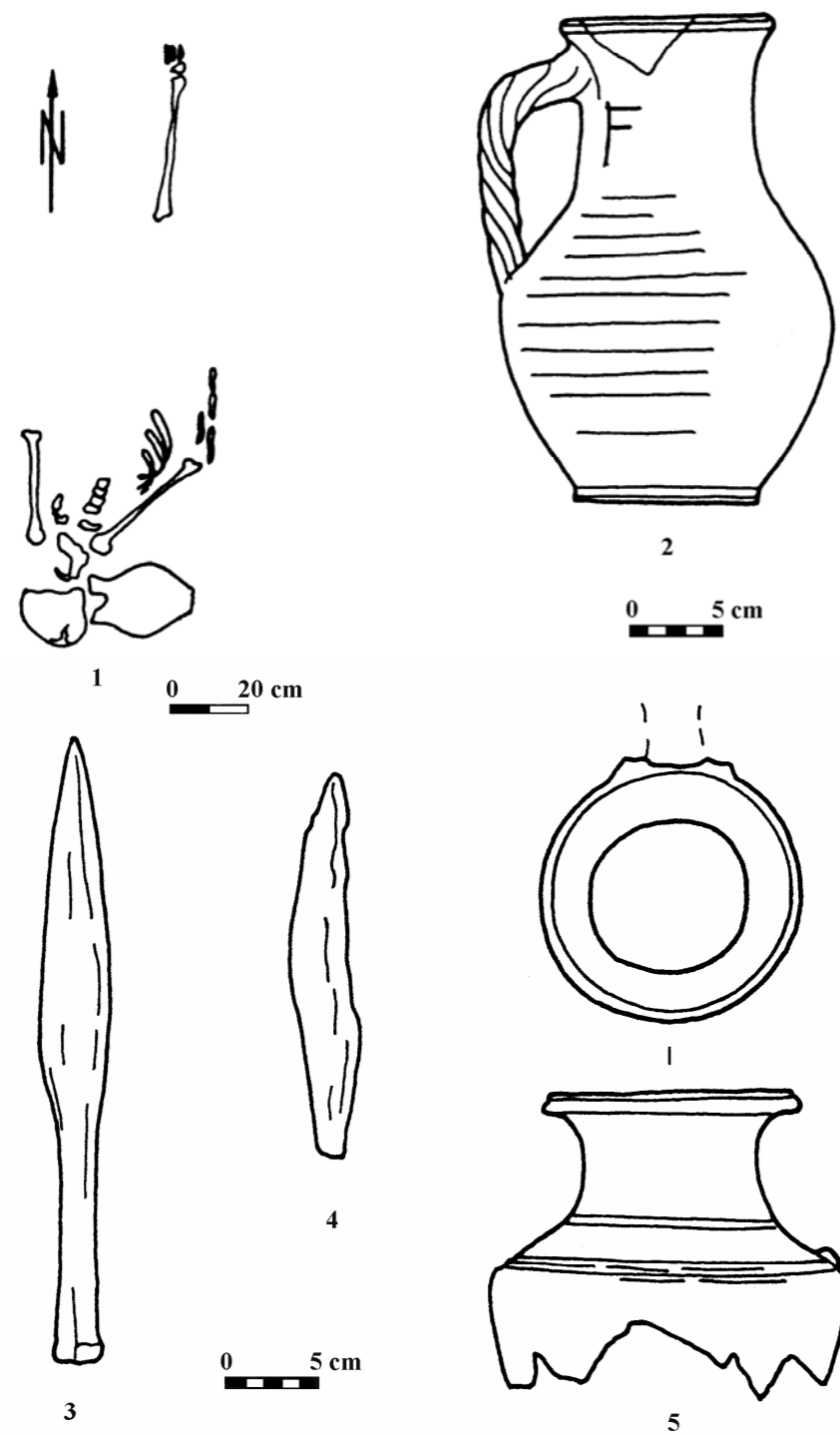

Fig. 6. 1-2. Bol'shaja Belozerka T 1 M 3; 3-5. Balki T 26 M 1 (după Simonenko 1993).

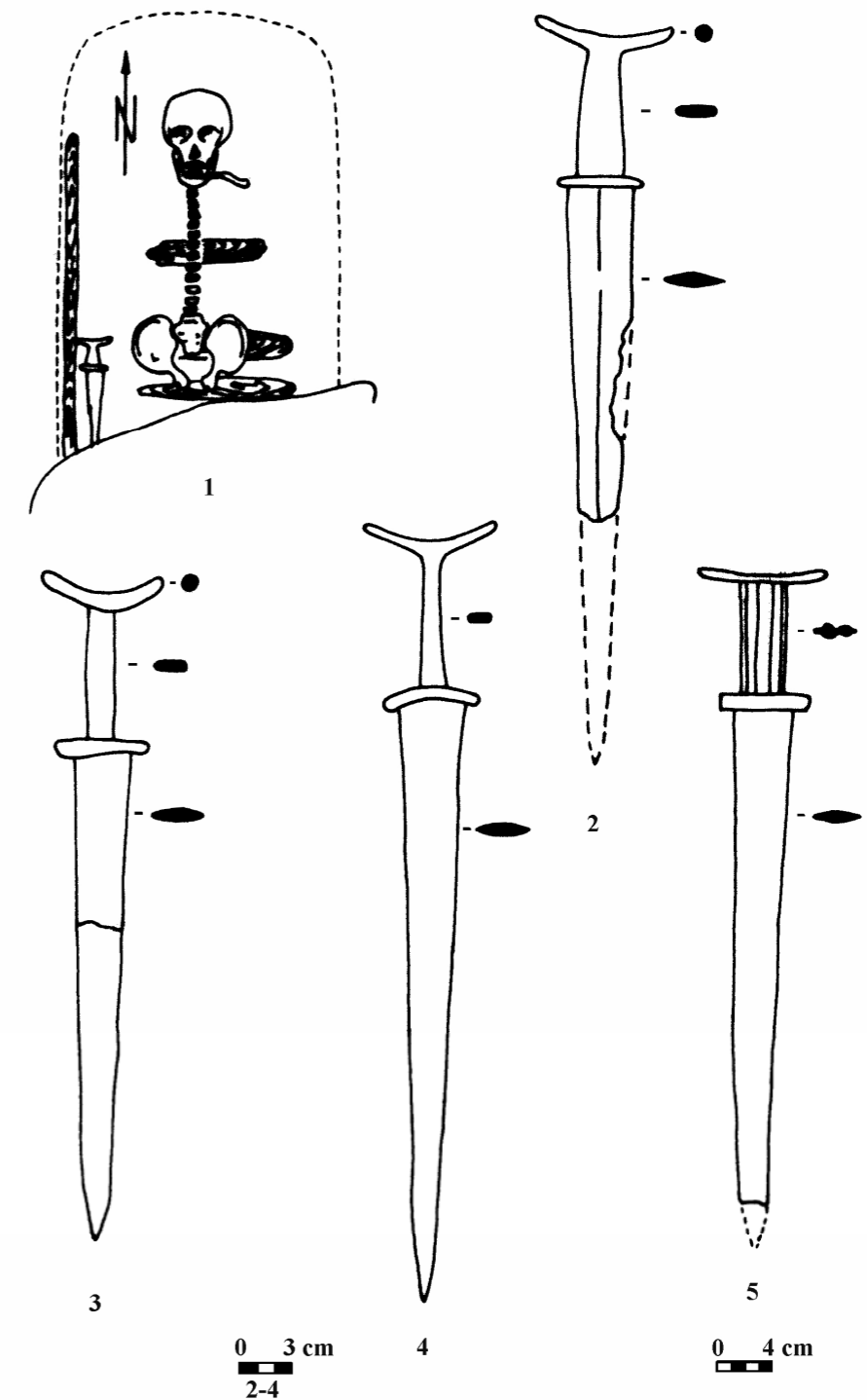

Fig. 7. 1-2. Bol'shaja Belozerka T 1 M 2 (după Savovskij 1977); 3. Terni; 4. Grišino (după Simonenko 1994a); 5. Ostryj (după Simonenko 2001).

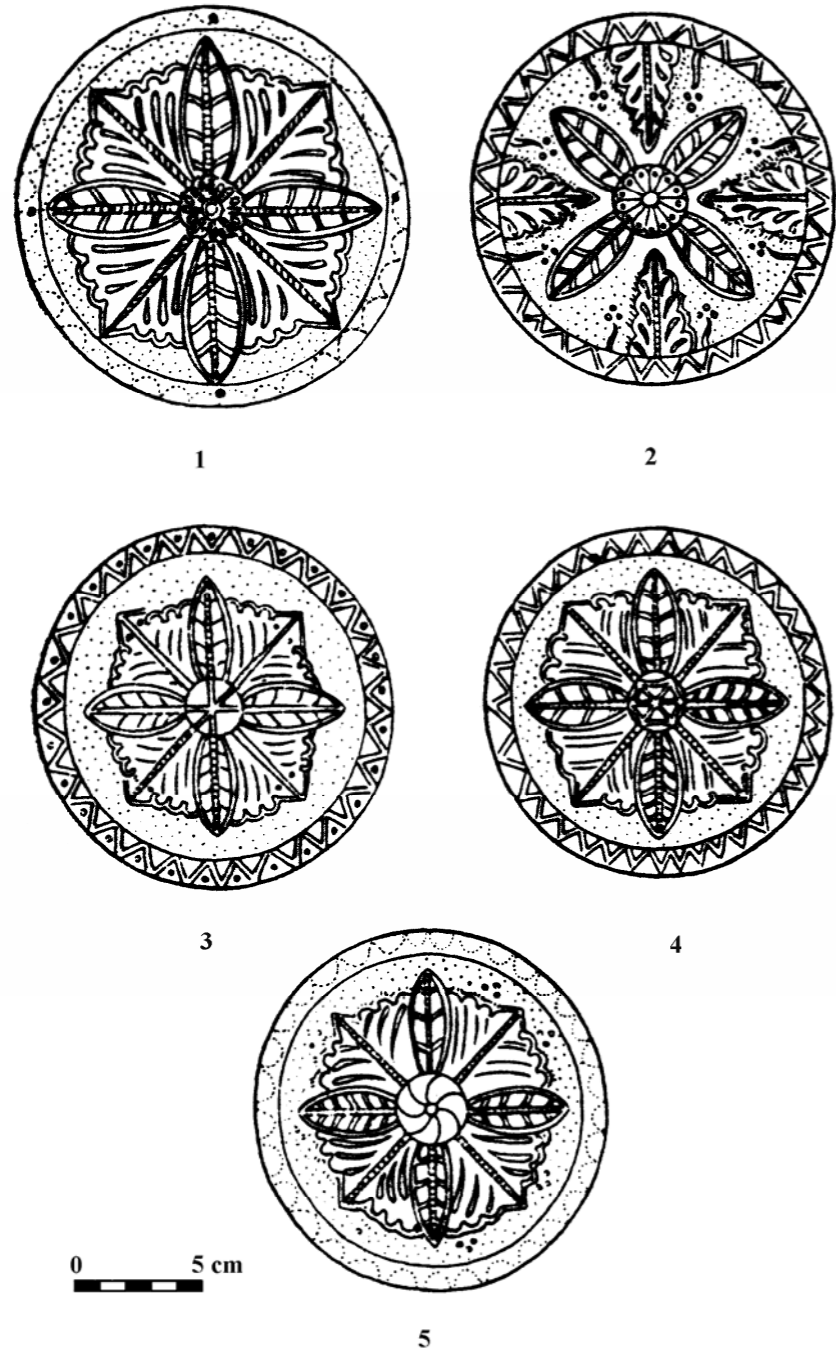

Fig. 8. Bulahovka (după Kostenko 1979).

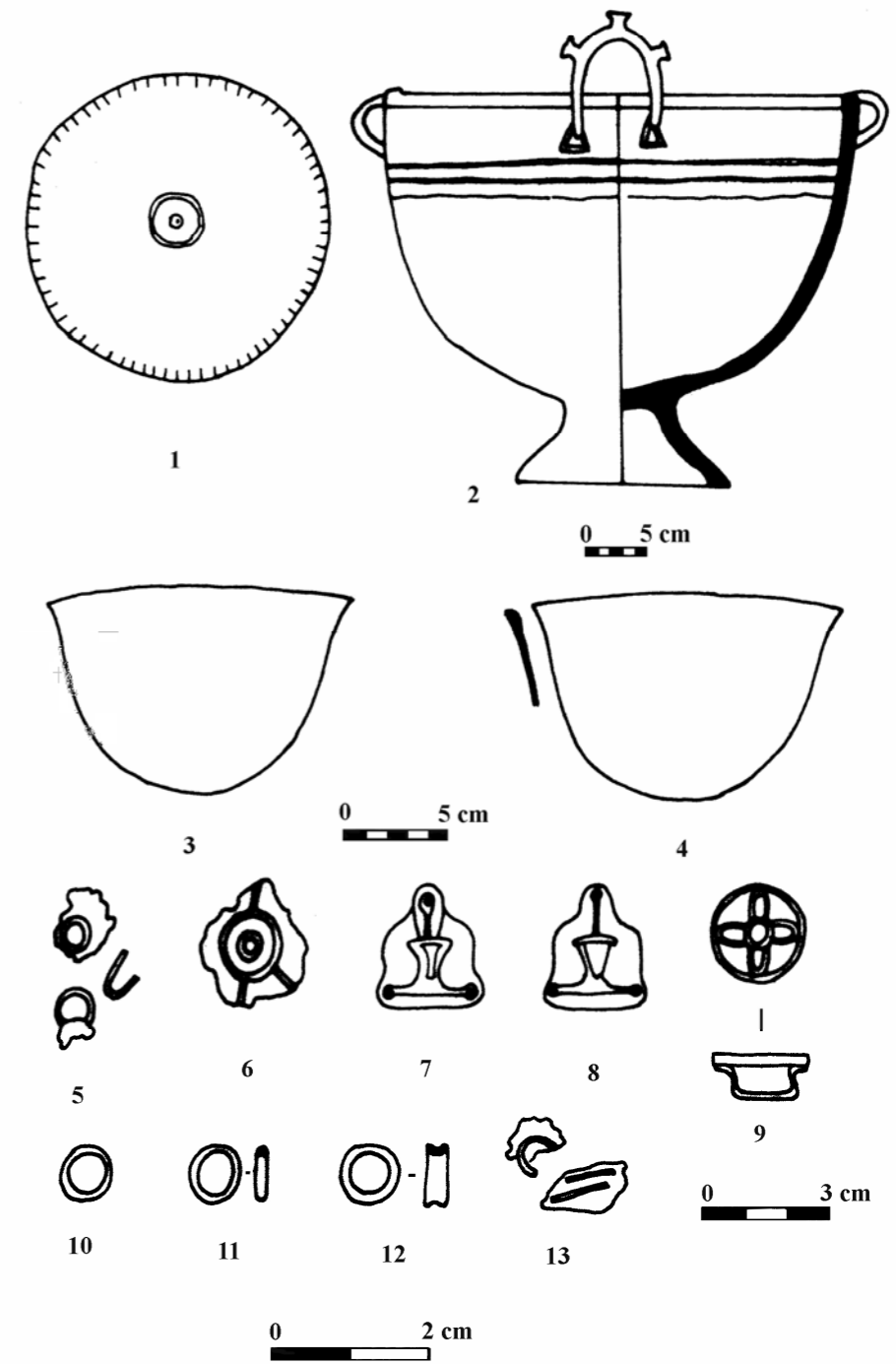
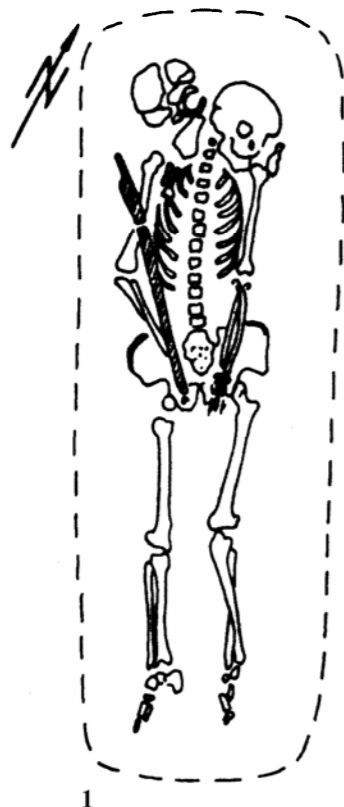
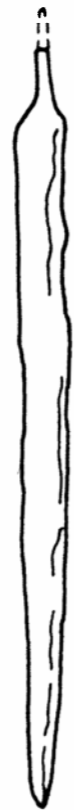

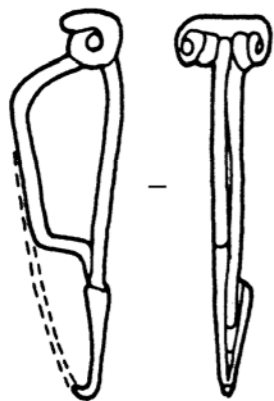
Fig. 9. Bulahovka (după Kostenko 1978).

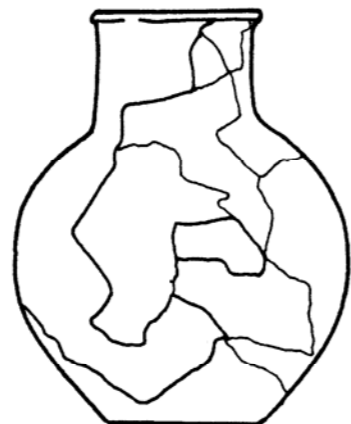
0 20 cm

0 6 cm

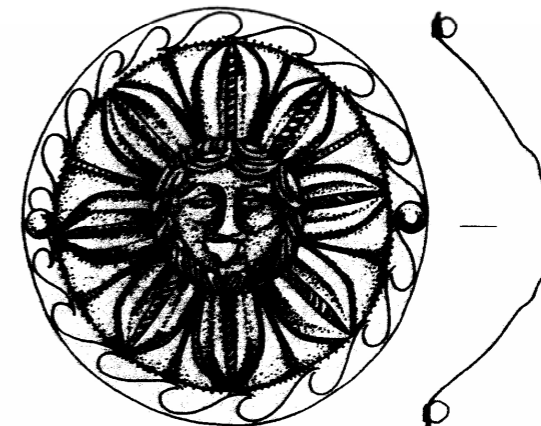

0 3 cm

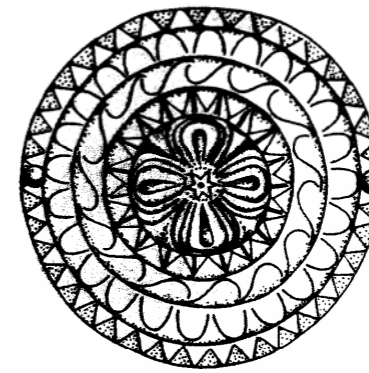

0 4 cm

Fig. 10. Brilovka T 16 M 1 (după Simonenko 1993).

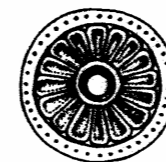

1

2

0 3 cm

3

4

0 3 cm

Fig. 5a. Balakleja (după Mordvinceva 2001).

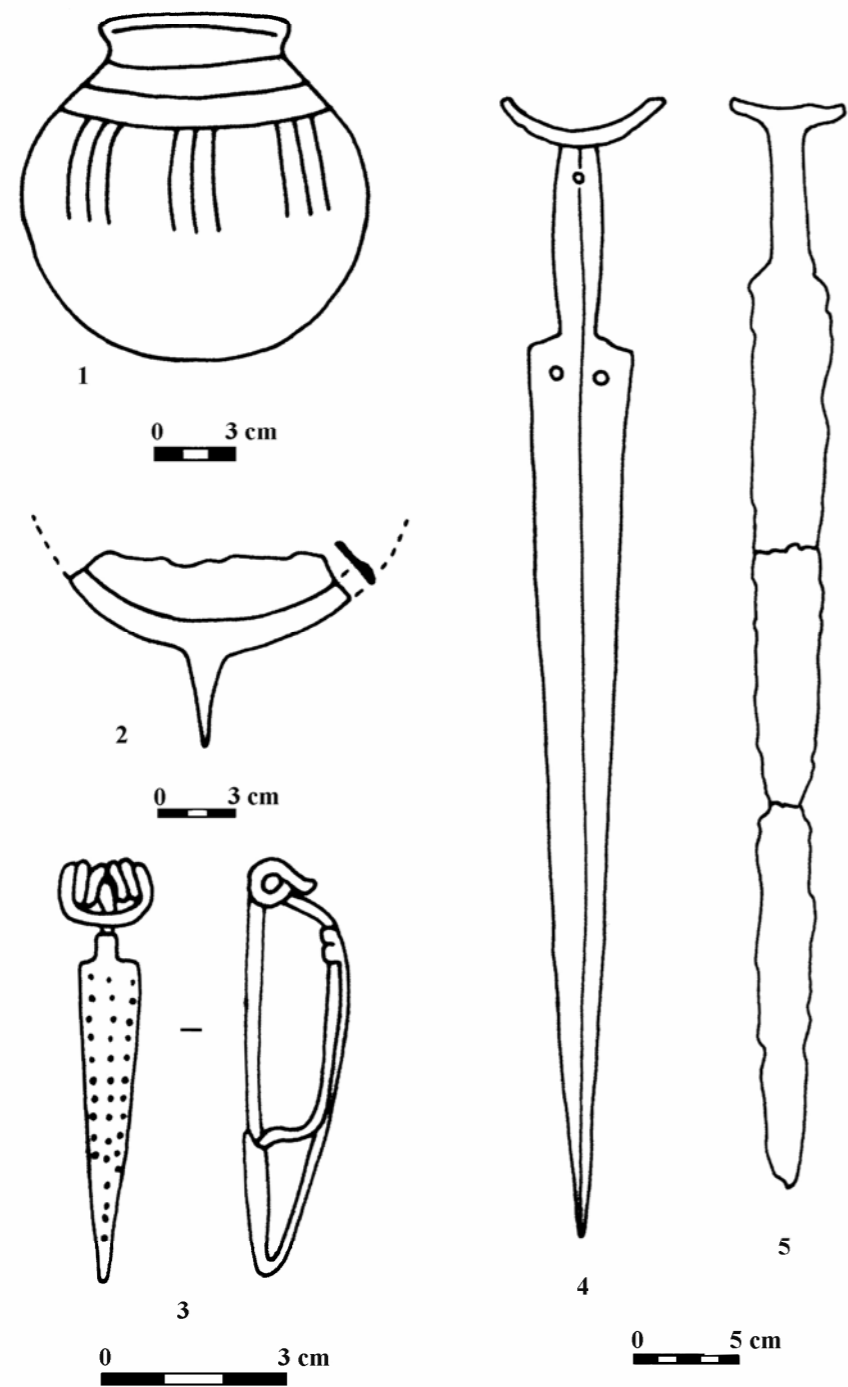

Fig. 12. 1. Dneprostroj (dupä Smimov 1984); 2. Carivka T 2 M 2 (dupä Simonenko 1994); 3. Ličkova T 1 M 1 (dupä Kubišev, Pokljac'kij, Simonenko 1987); 4. Ostrogožsk; 5. Veseloe (dupä Smimov 1984).

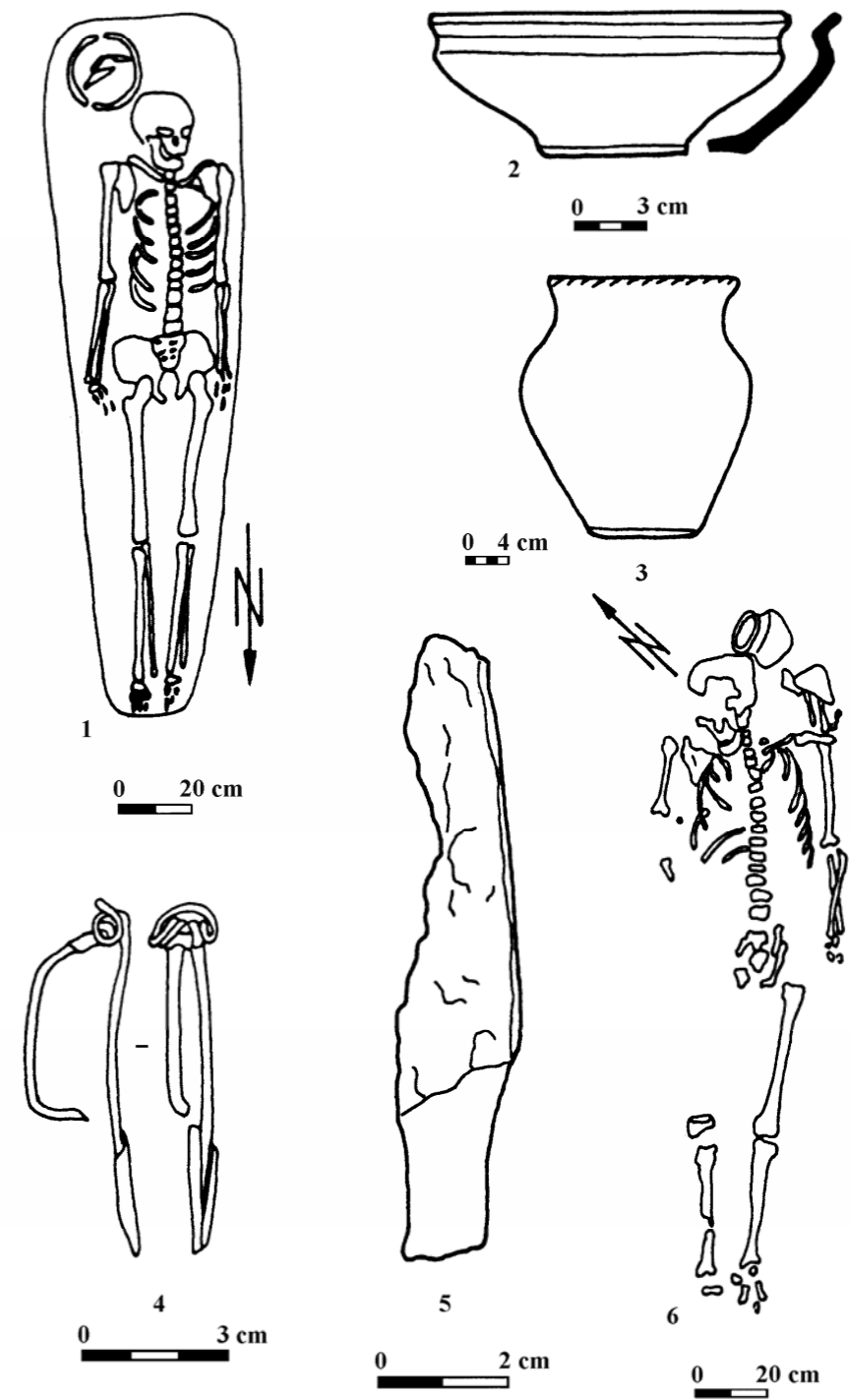

Fig. 13. 1-2, 5. Kairy T 9 M 2; 3-4, 6. Černomorskoe T 1 M 5 (dupä Simonenko 1993; 1994a).

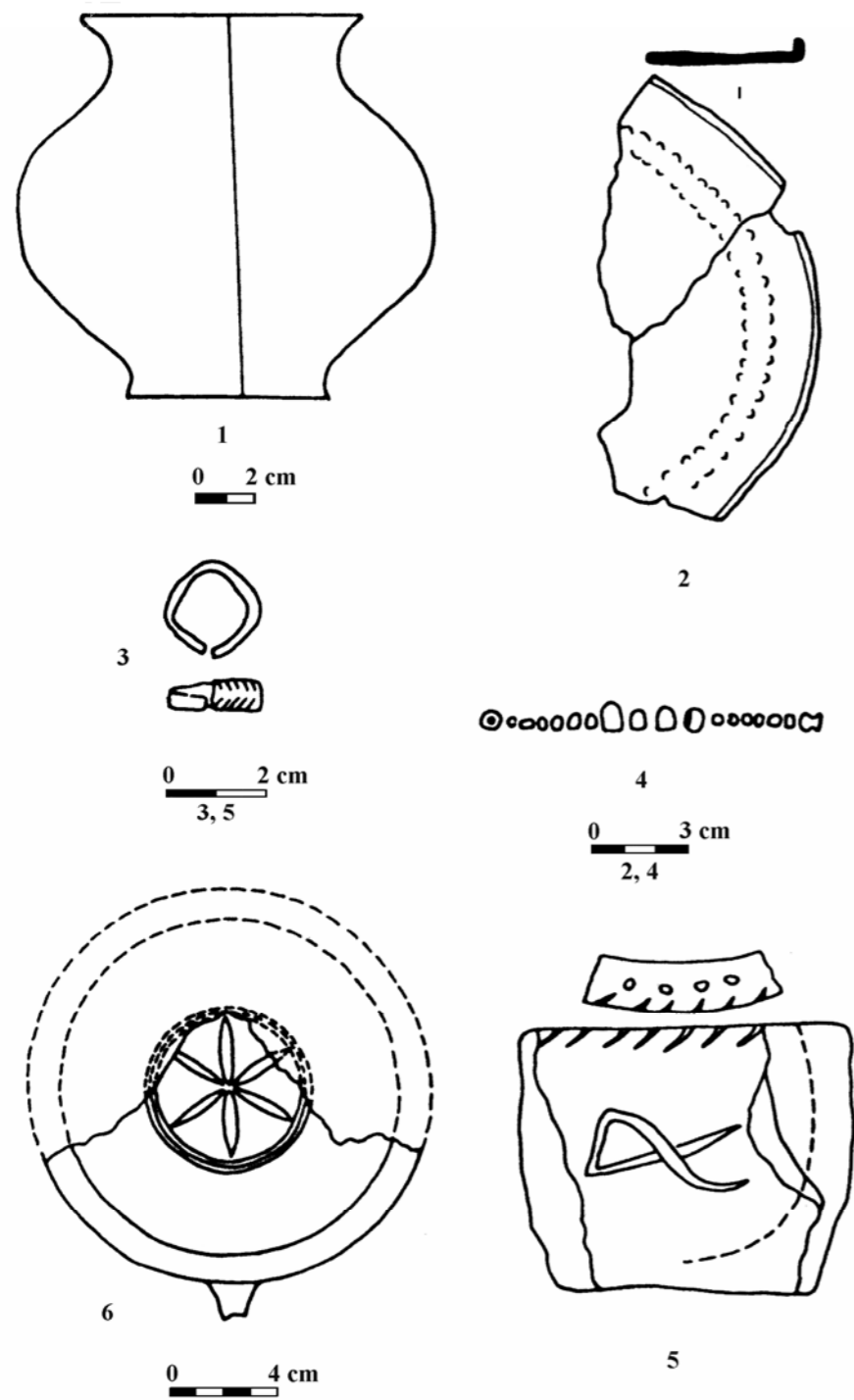

Fig. 14. 1-4. Frunze T 2; 5-6. Mihajlovka (după Smirnov 1984).

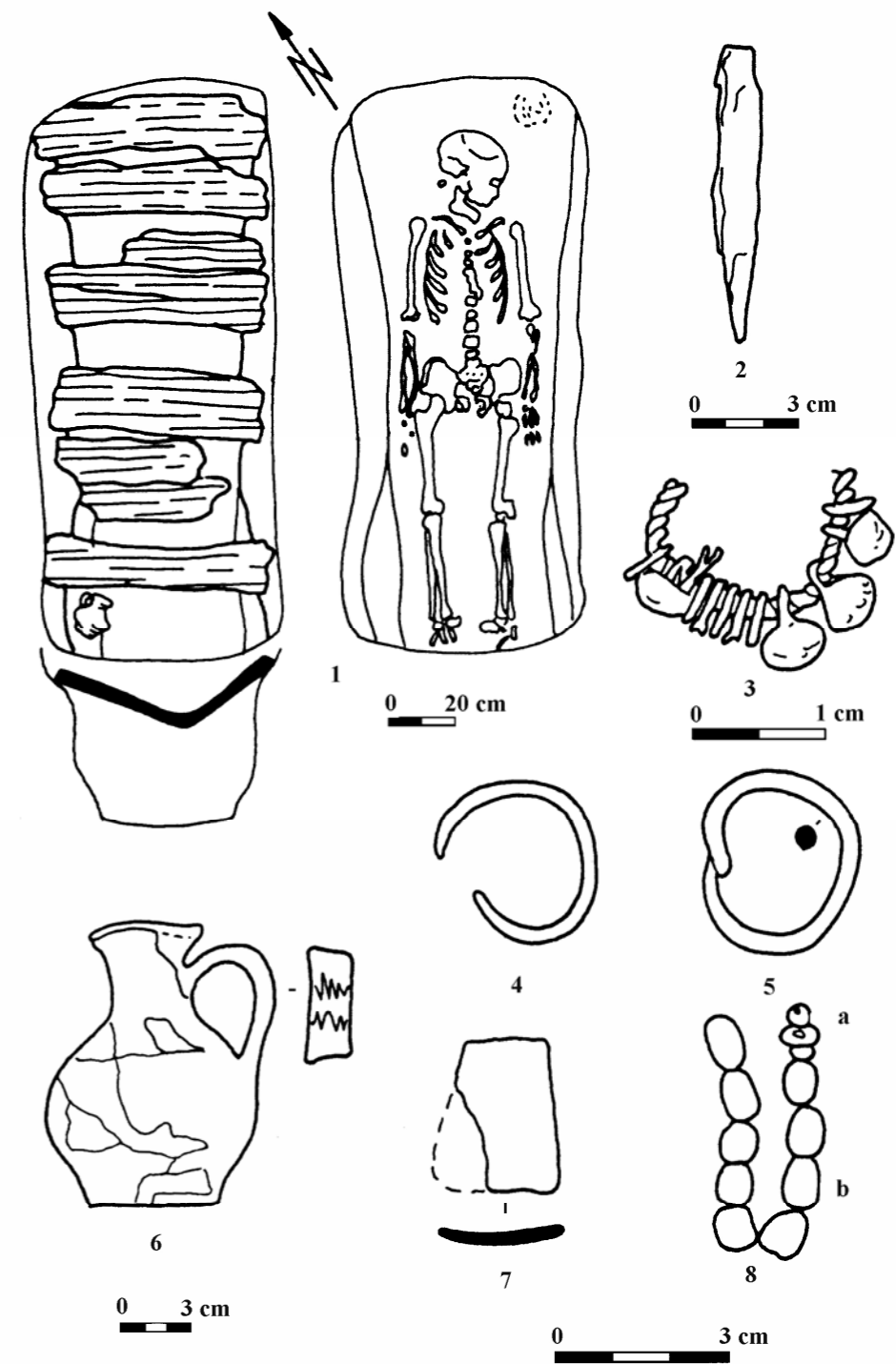

Fig. 15. Gromovka T 1 M 19 (după Simonenko 1993; 1994a).

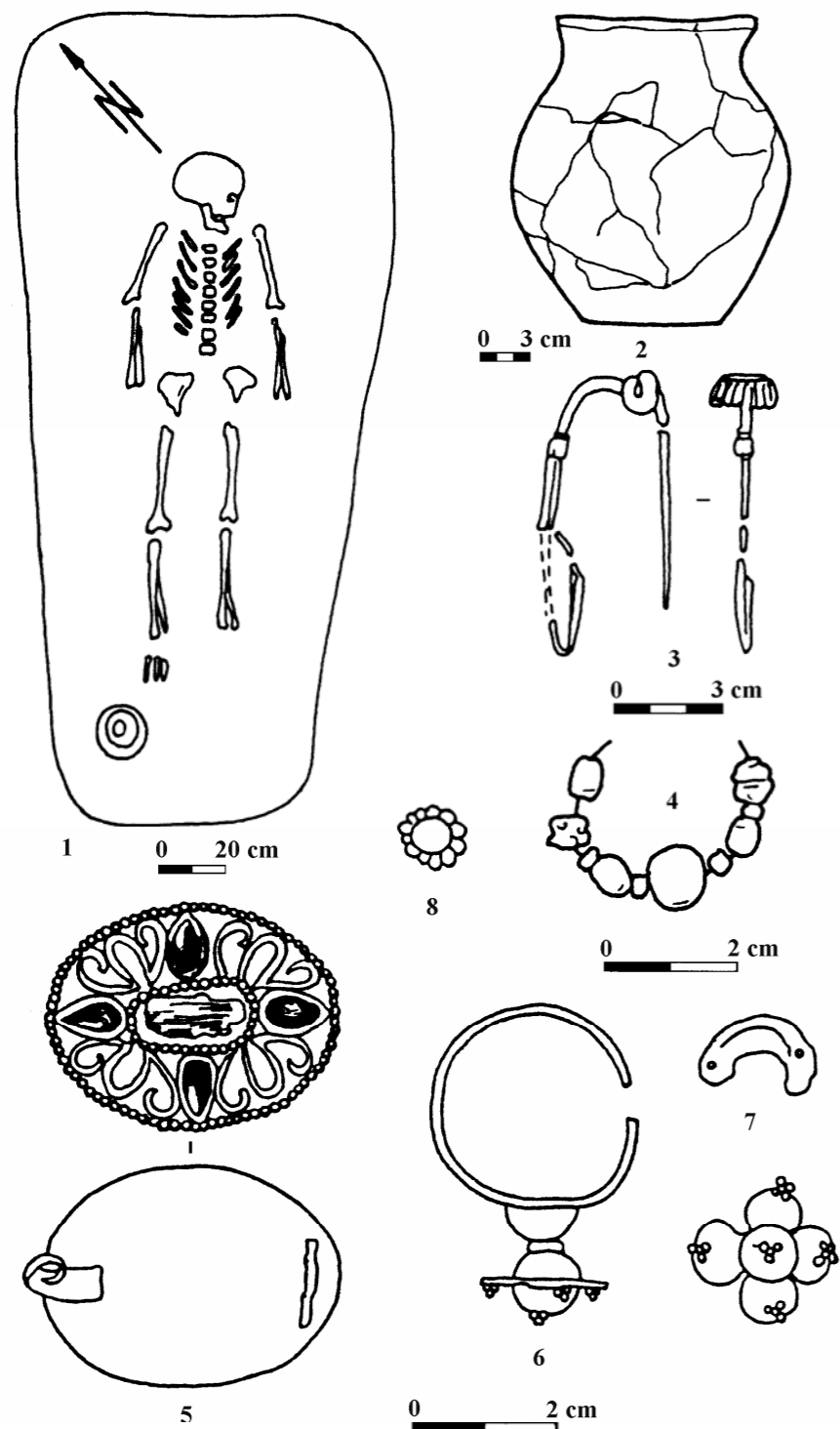

Fig. 16. 1-4. Gromovka T 2 M 2 (după Simonenko 1993; 1994a); 5-8. Smoljaninova (după Simonenko 1994a).

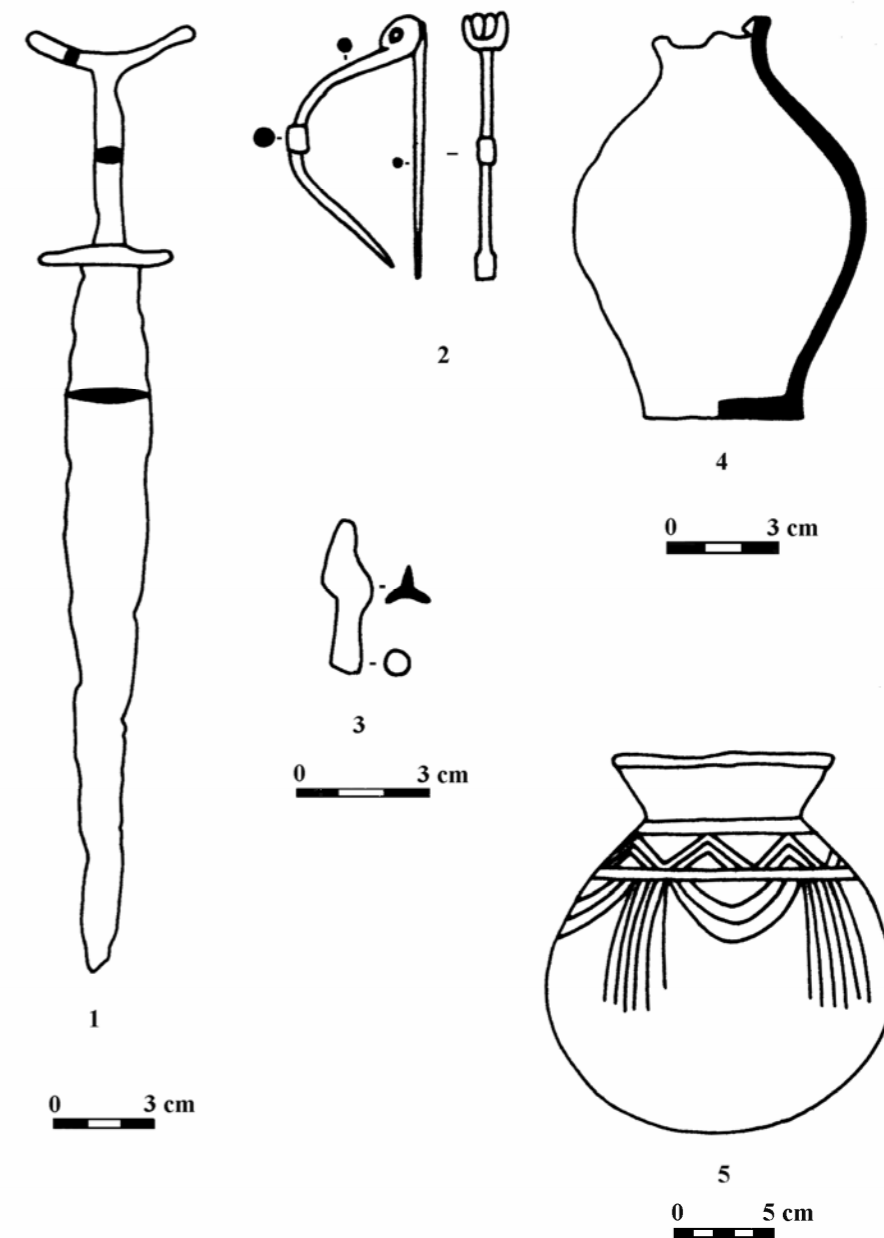

Fig. 17. 1, 4. Horol; 2-3. Nove Sanžary; 5. Kljusovka (după Kulatova, Suprunenko 1999).

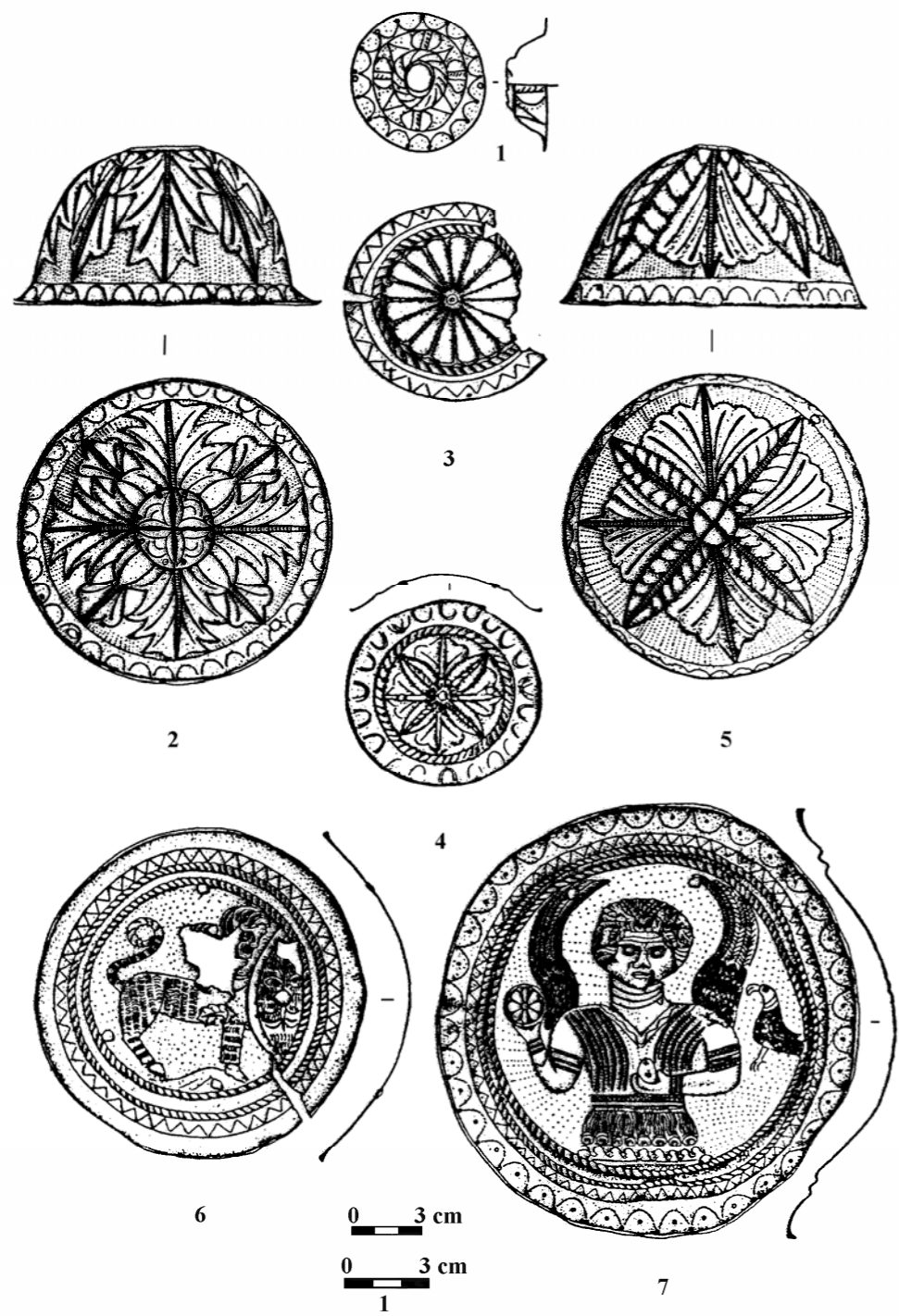

Fig. 18. Jančokrak (după Mordvinceva 1997).

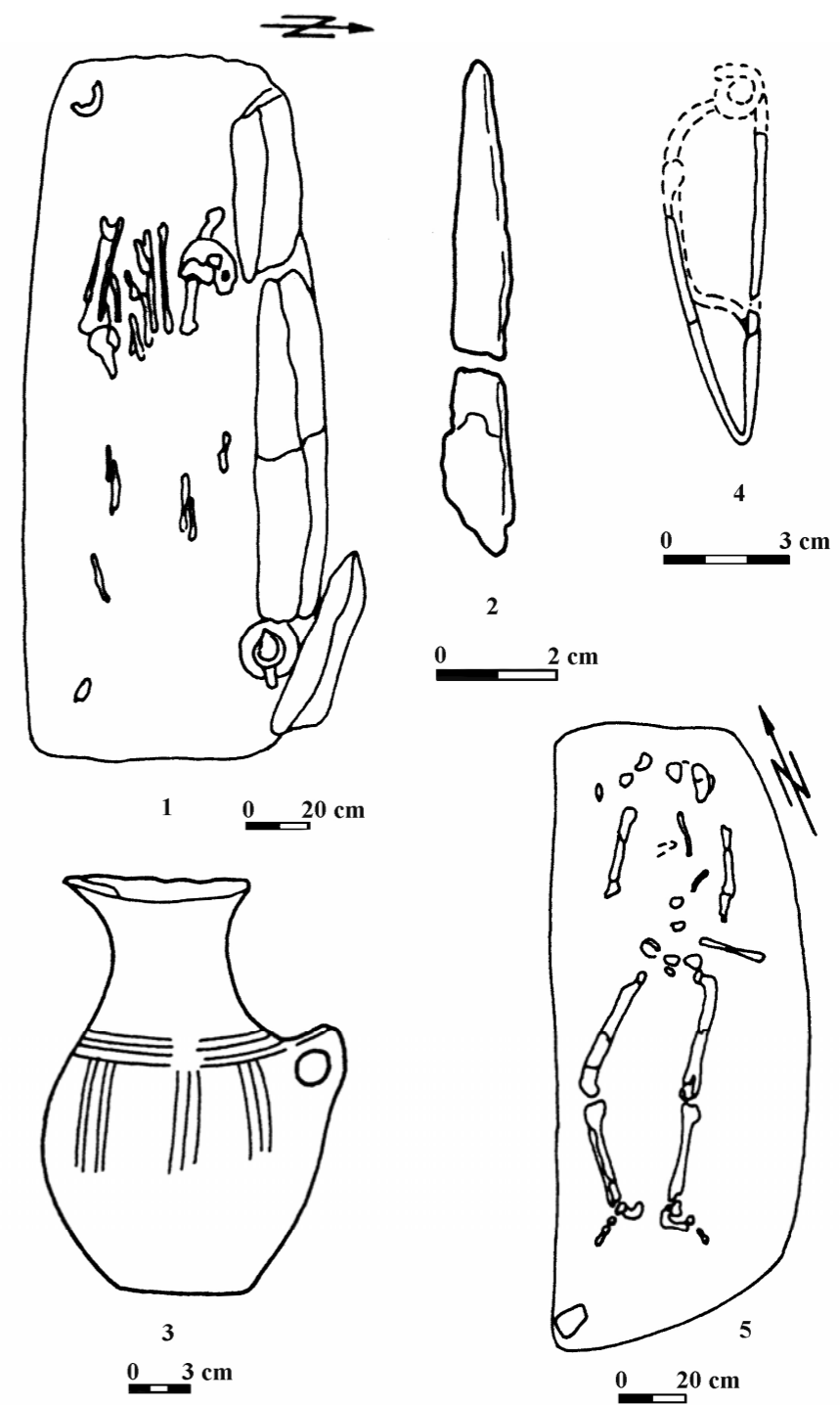

Fig. 19. 1-3. Kairy T 1 M 24; 4-5. Kairy T 1 M 23 (după Simonenko 1993; 1994a).

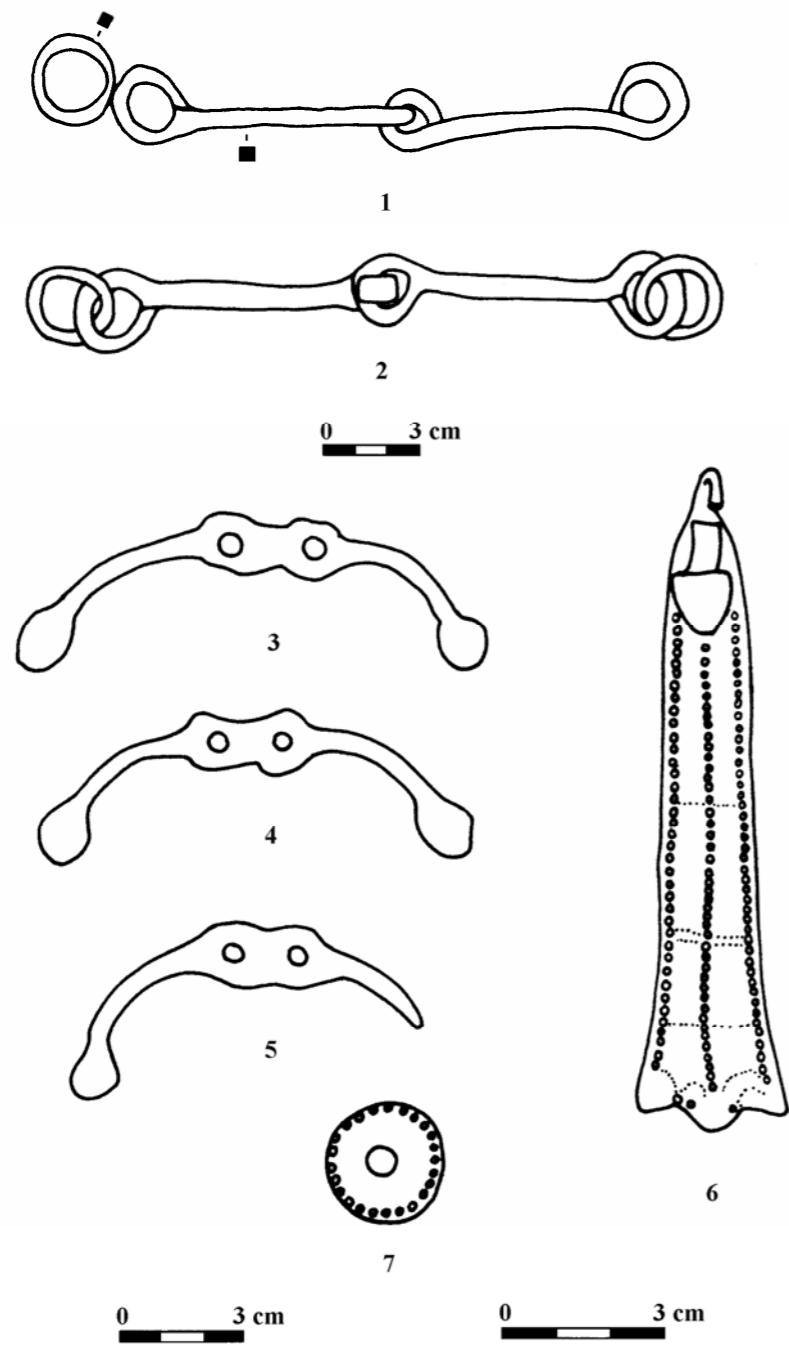

Fig. 20. Klimenkovka (după Jacenko 1962).

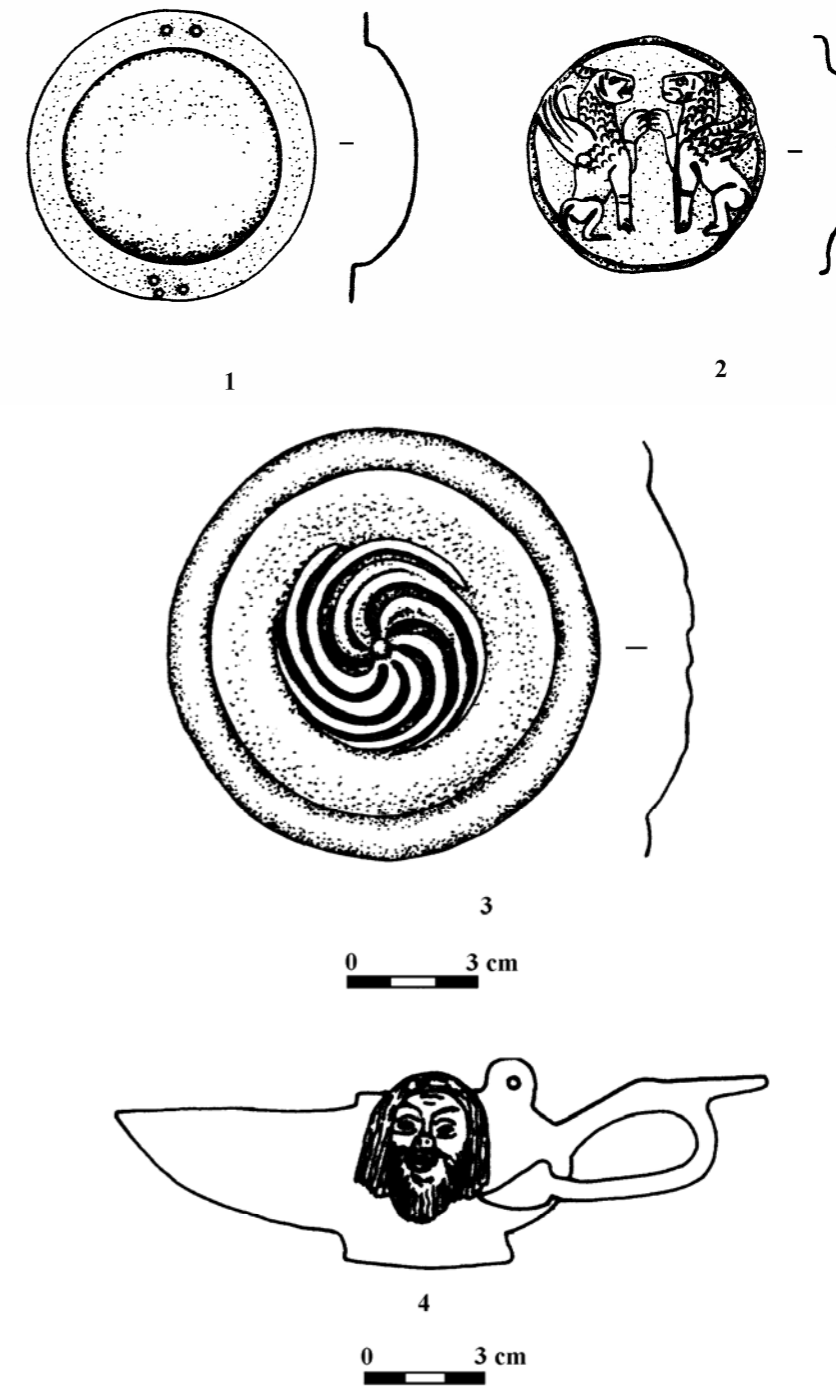

Fig. 21. Klimenkovka (după Jacenko 1962).

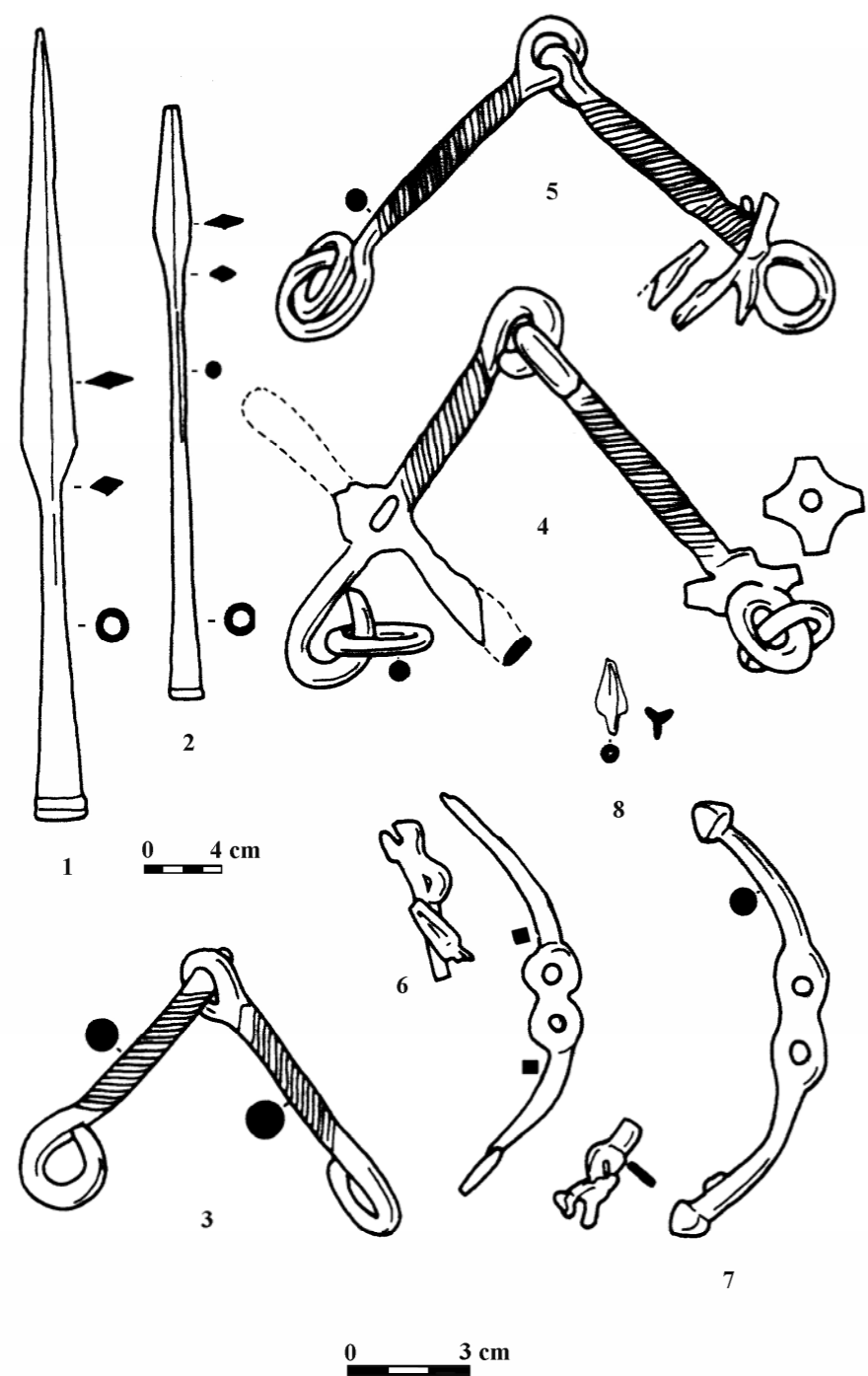

Fig. 22. Kvašino (după Smimov 1984).

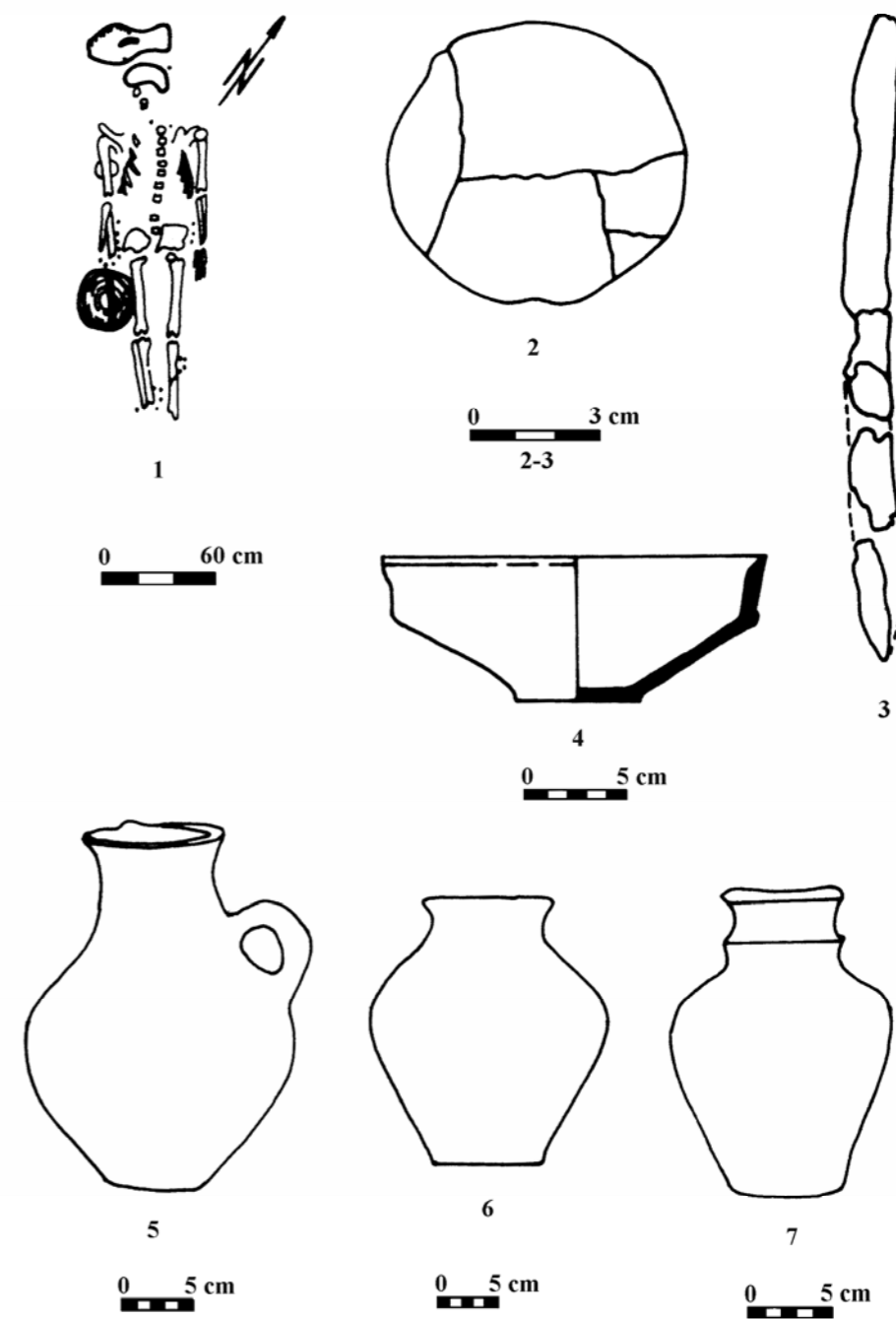
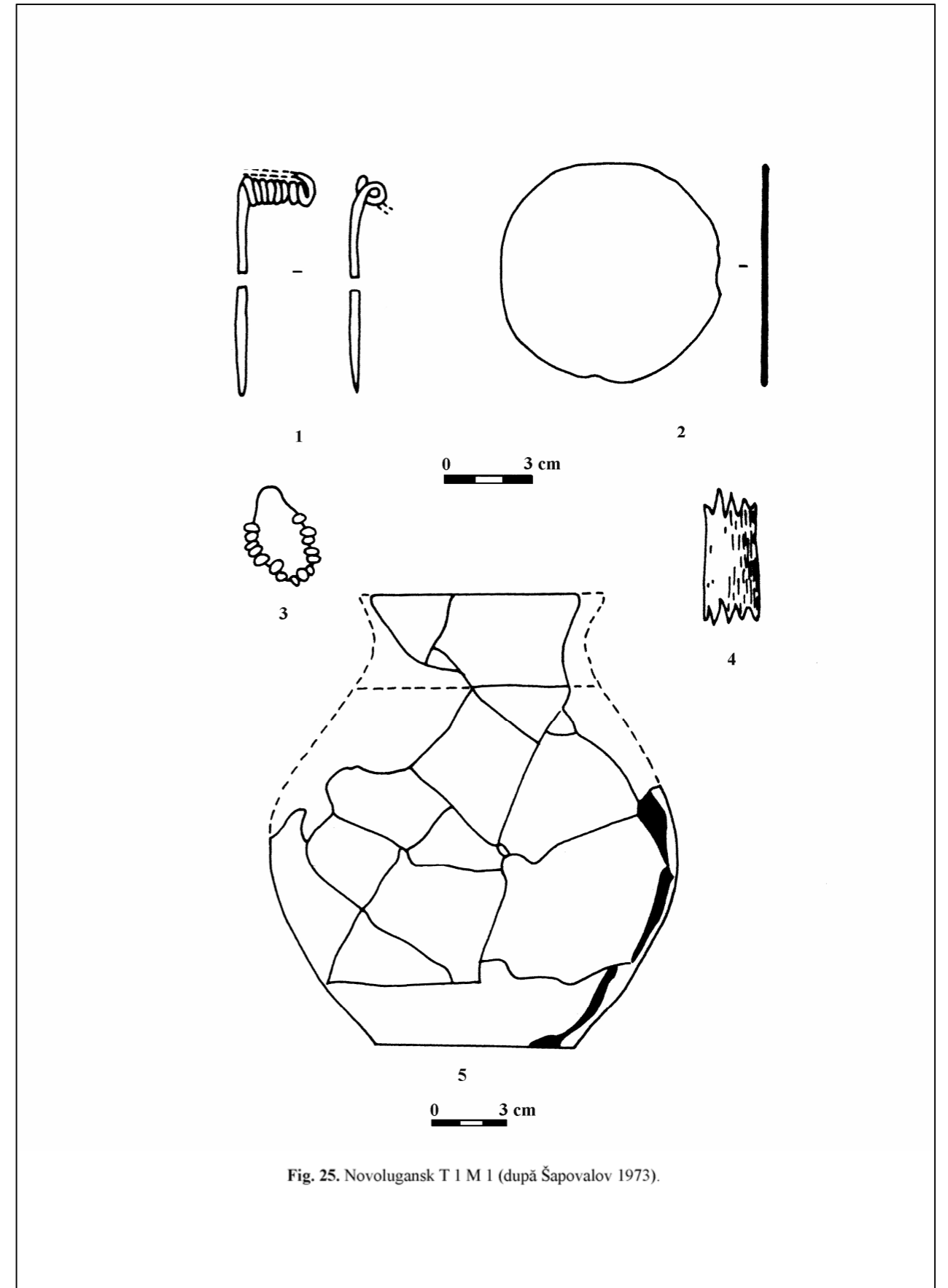
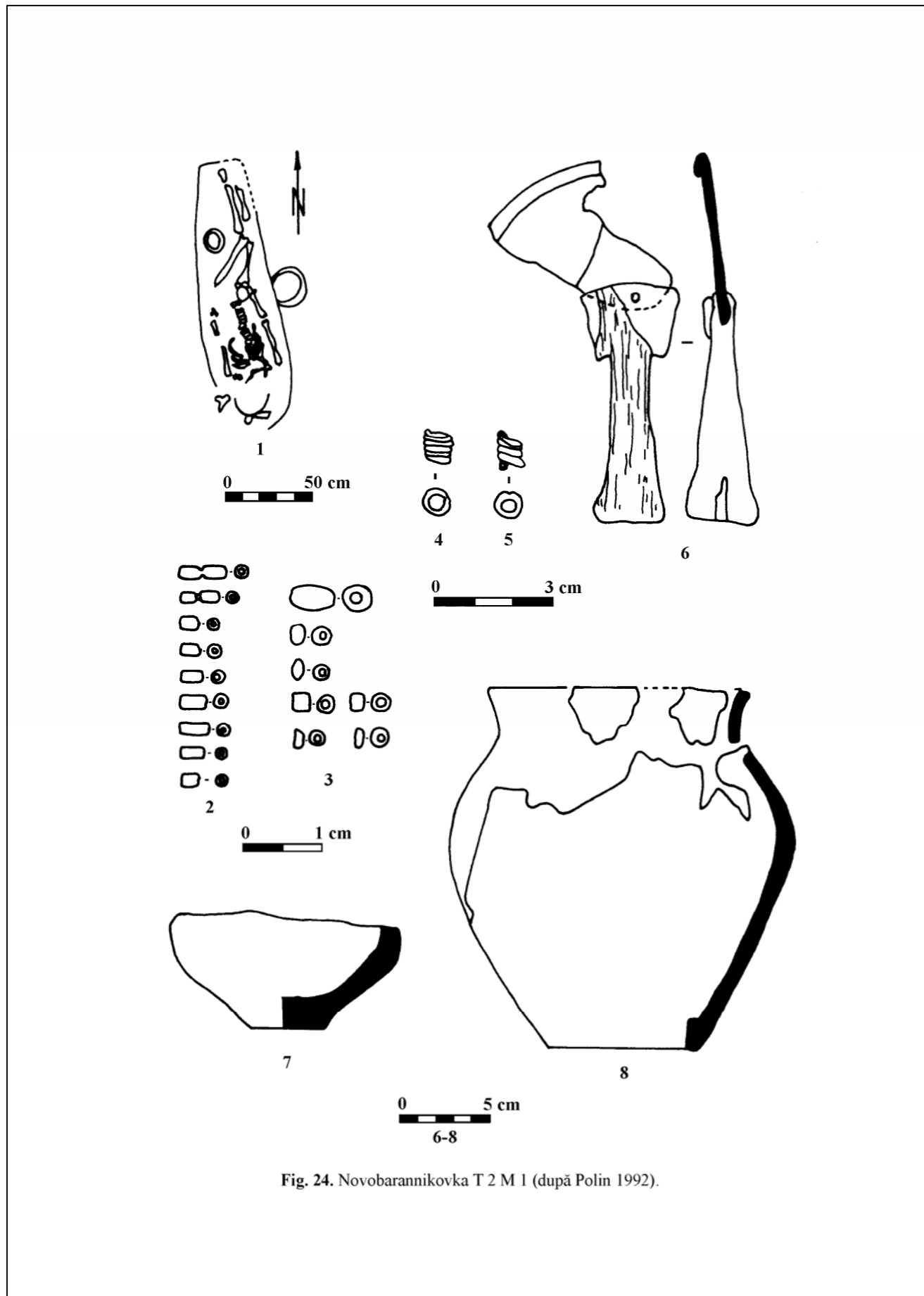

Fig. 23. 1-5. L'vovo T 1 M 1; 6-7. L'vovo T 6 M 1 (după Simonenko 1977).

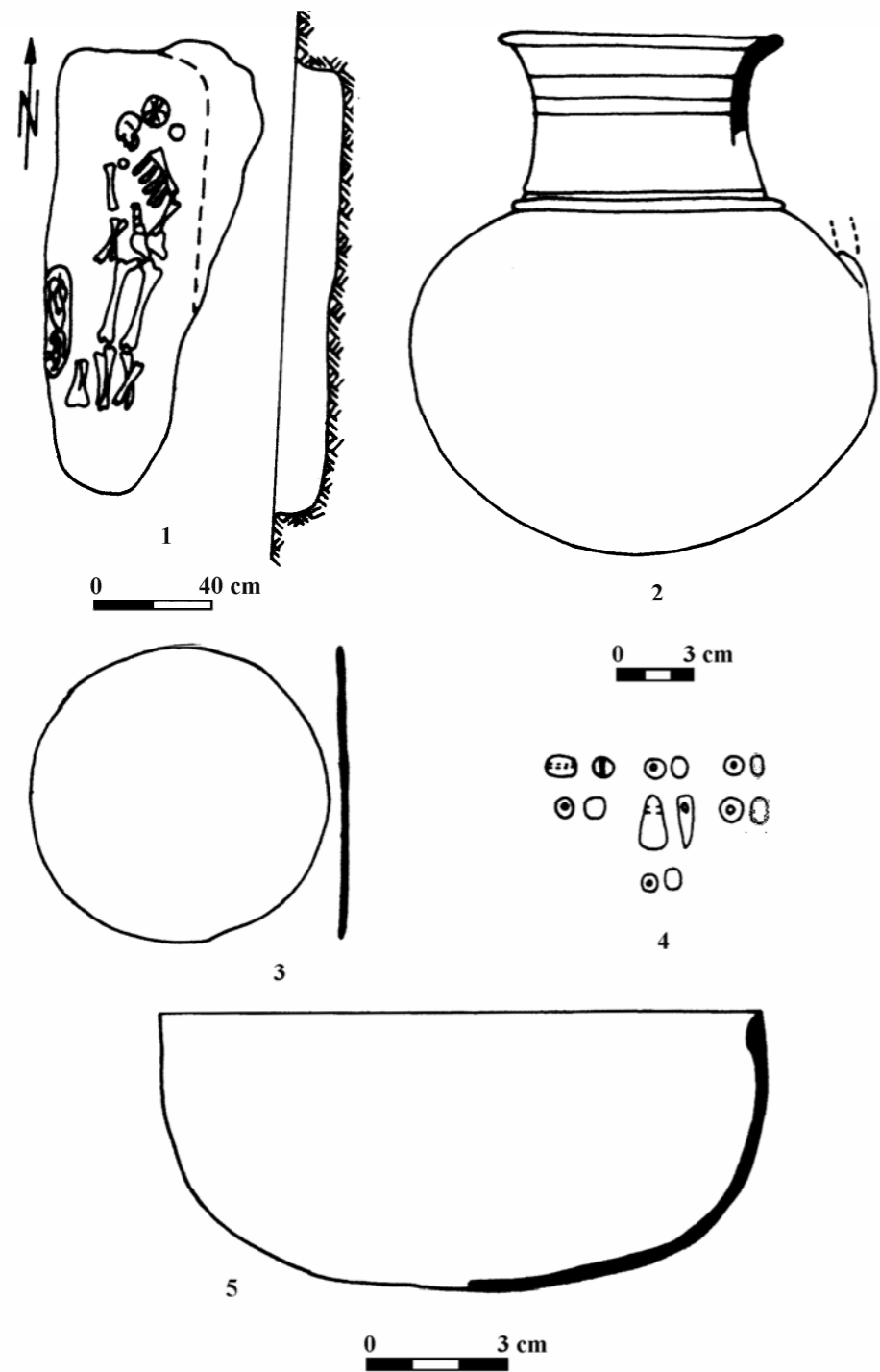

Fig. 26. Podgorodnoe T 3 M 8 (după Smirnov 1984).

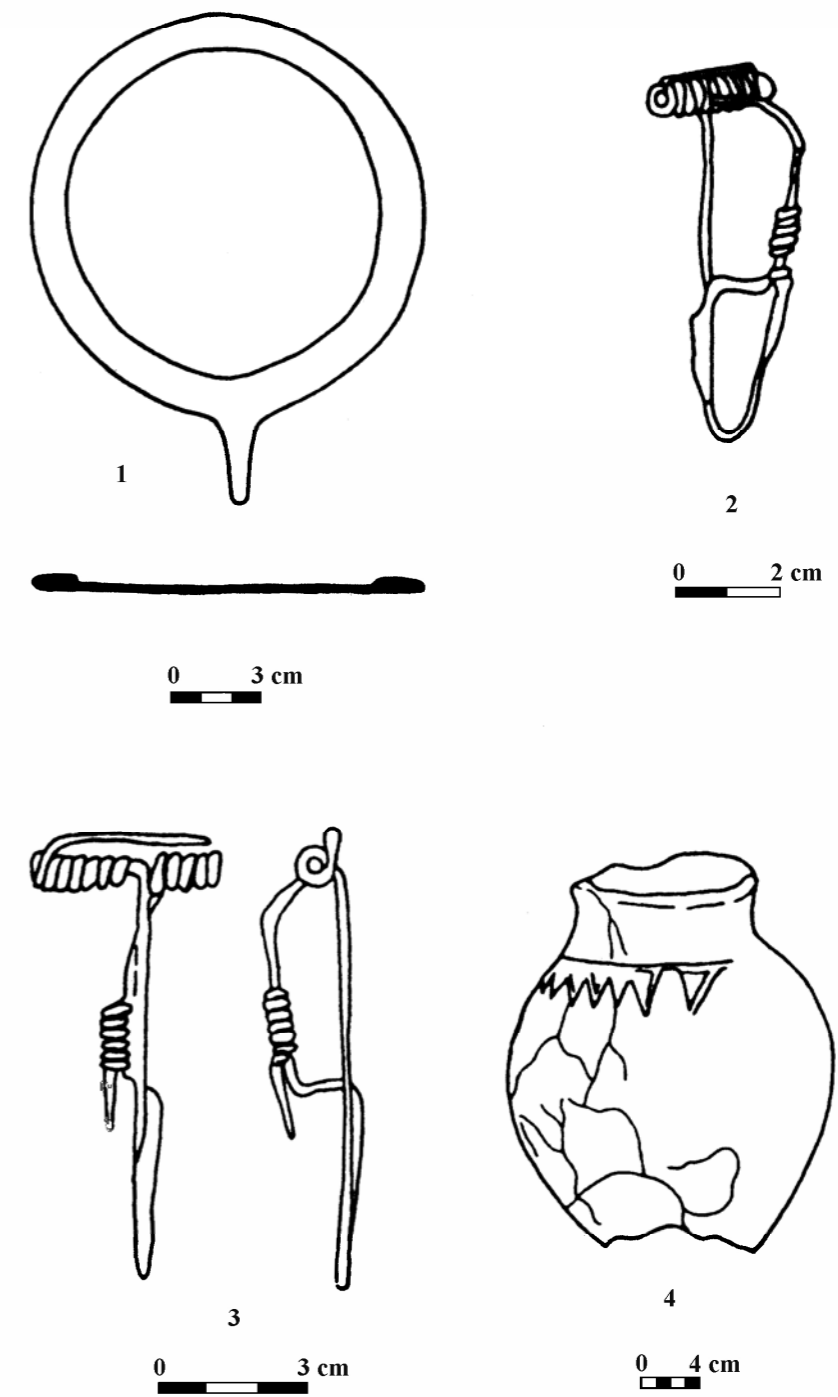

Fig. 27. 1. Razdol'skoe i Novosel'ki; 2, 4. Pokrovskoe; 3. Stavki (după Smirnov 1984).

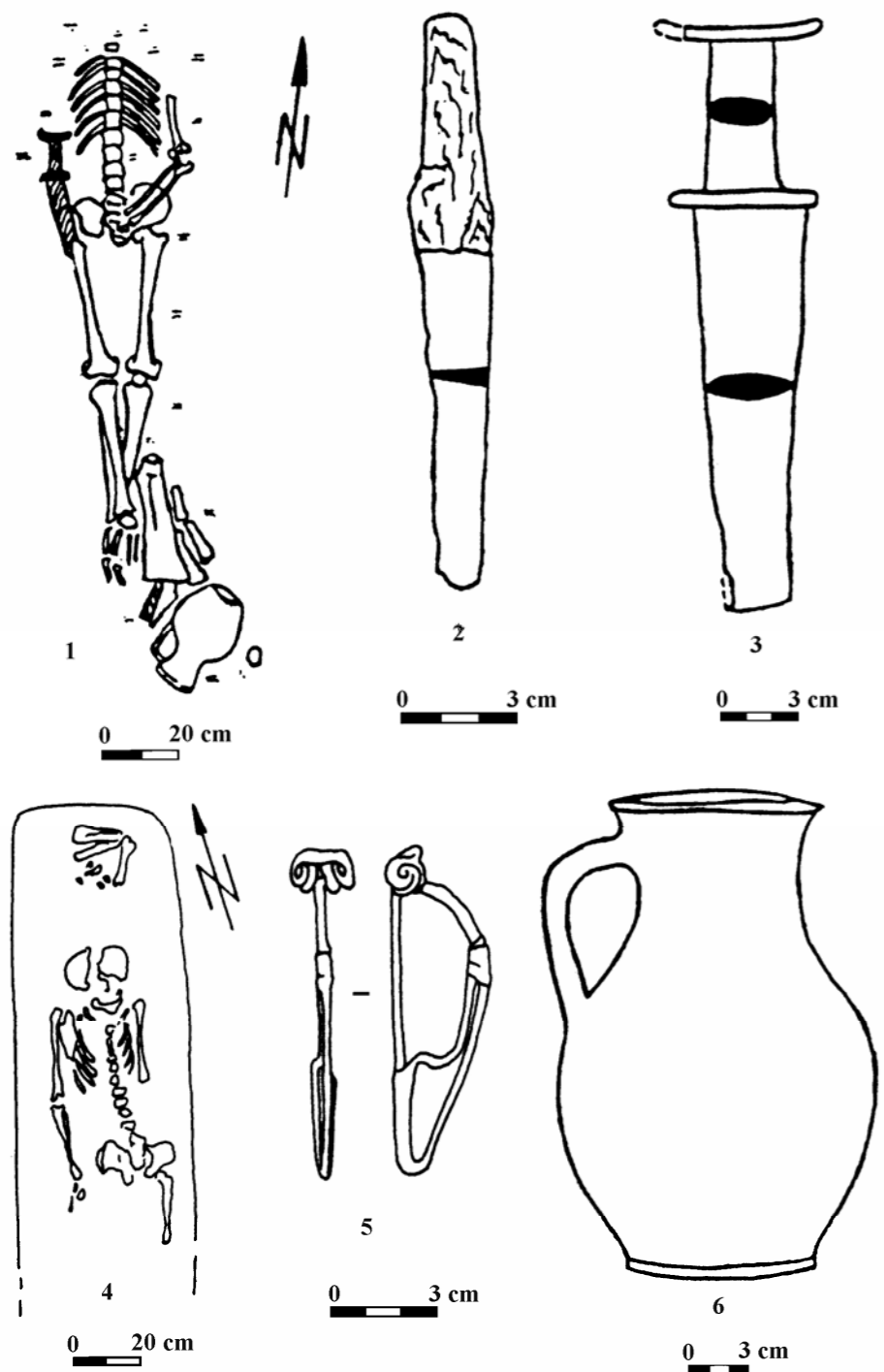

Fig. 28. 1-3. Preobraženka T 2 M 5 (după Simonenko 1993); 4-5. Vasil'evka T 1 M 4 (după Simonenko 1994a).

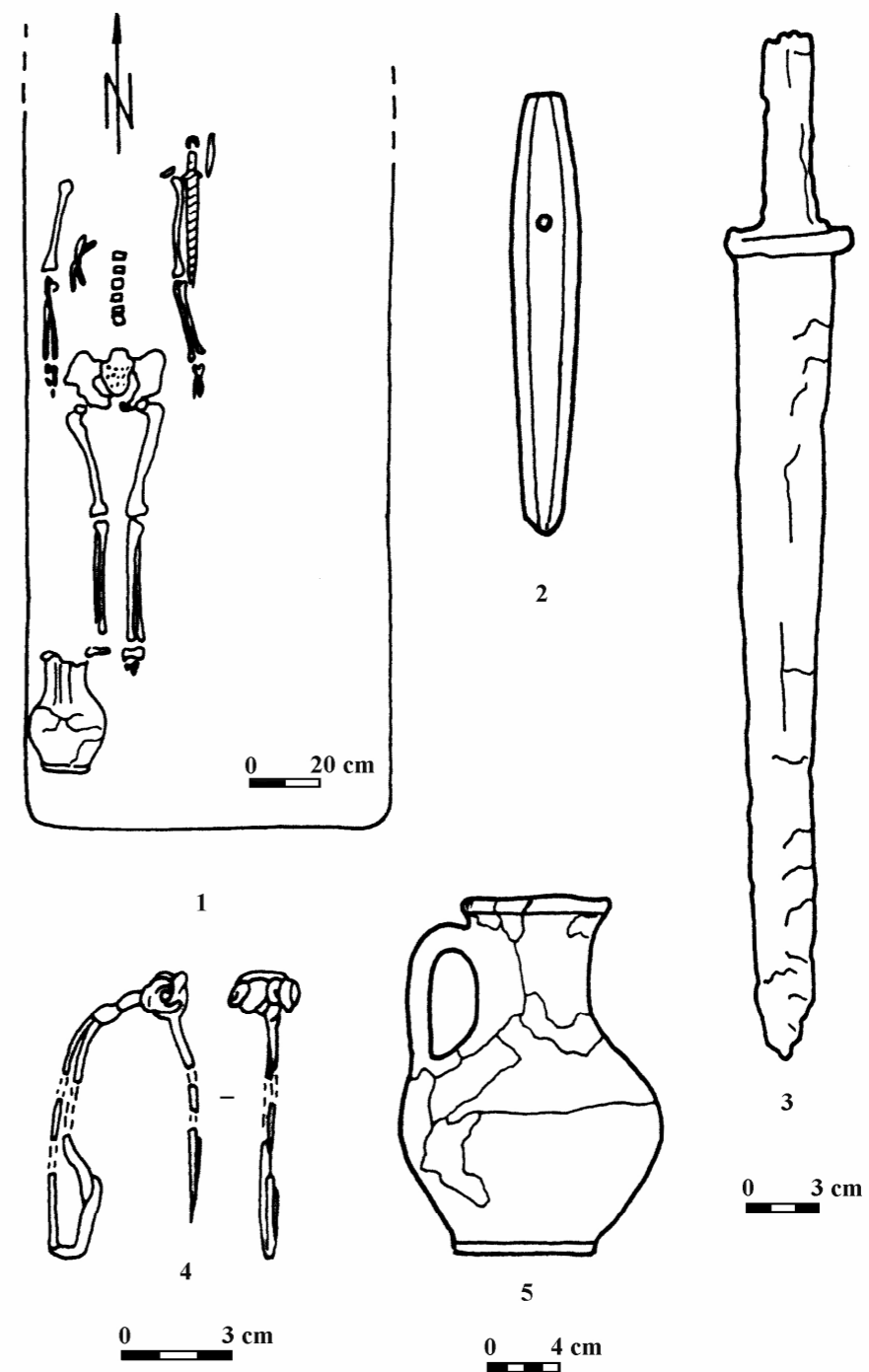

Fig. 29. Privol'noe T 1 M 1 (după Simonenko 1993; 1994a).

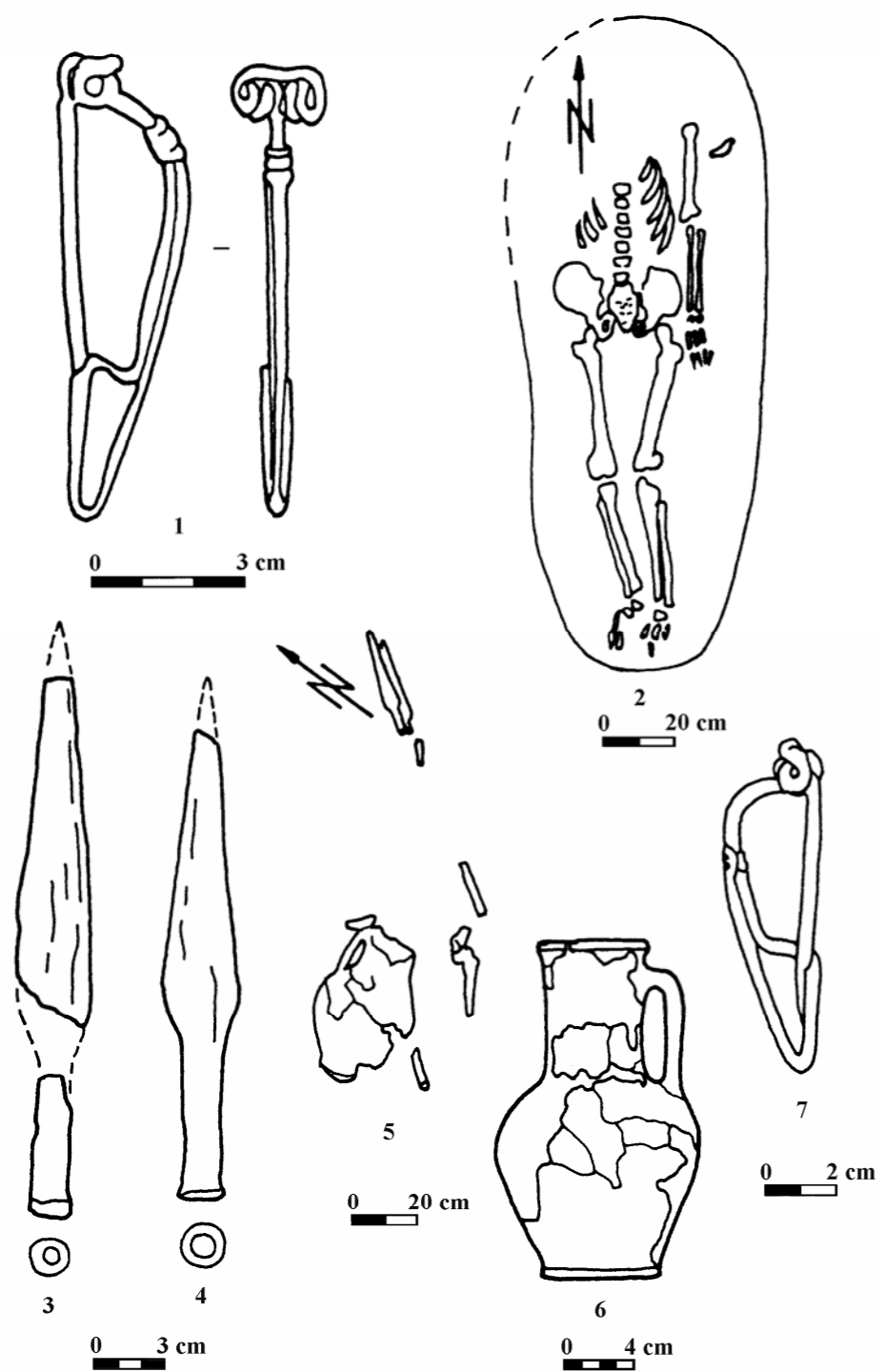

Fig. 30. 1-2. Vladimirovka T 1 M 8; 3-7. Sadovo T 2 M 1 (după Simonenko 1993; 1994a).

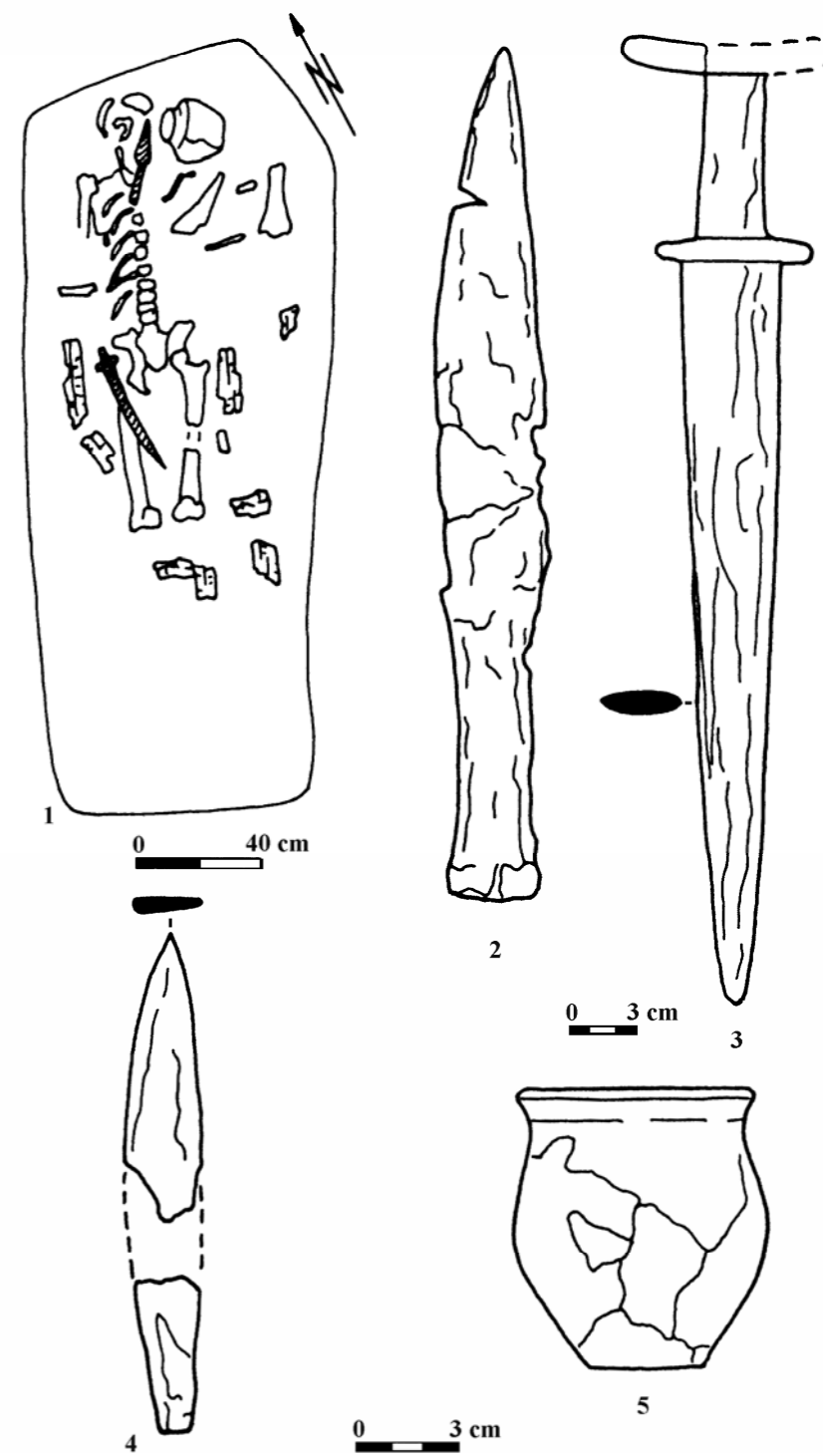

Fig. 31. Sergeevka T 4 M 17 (după Simonenko 1993).

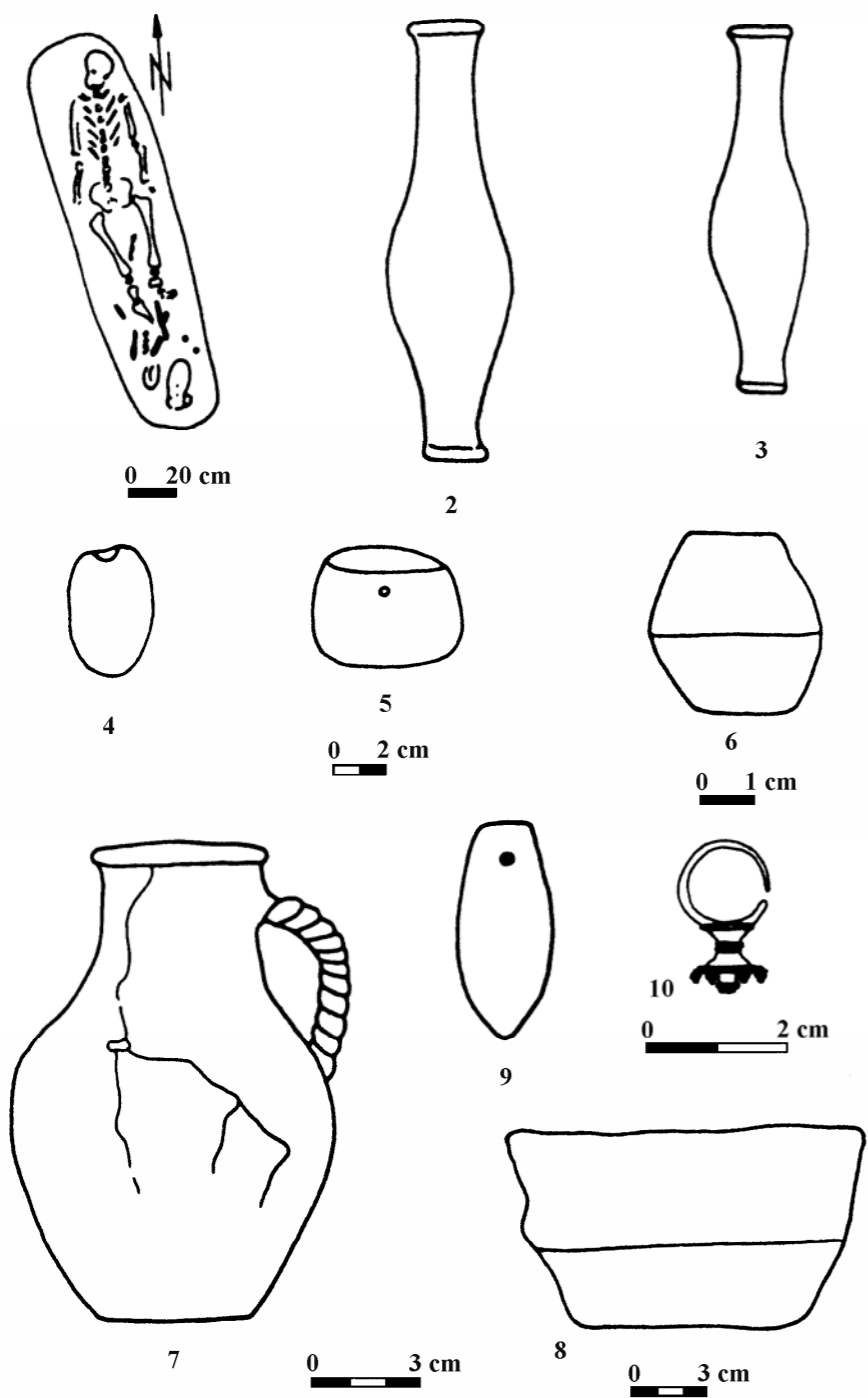

Fig. 32. Sokolovo T I M 1 (după Kostenko 1979a; Smimov 1984).

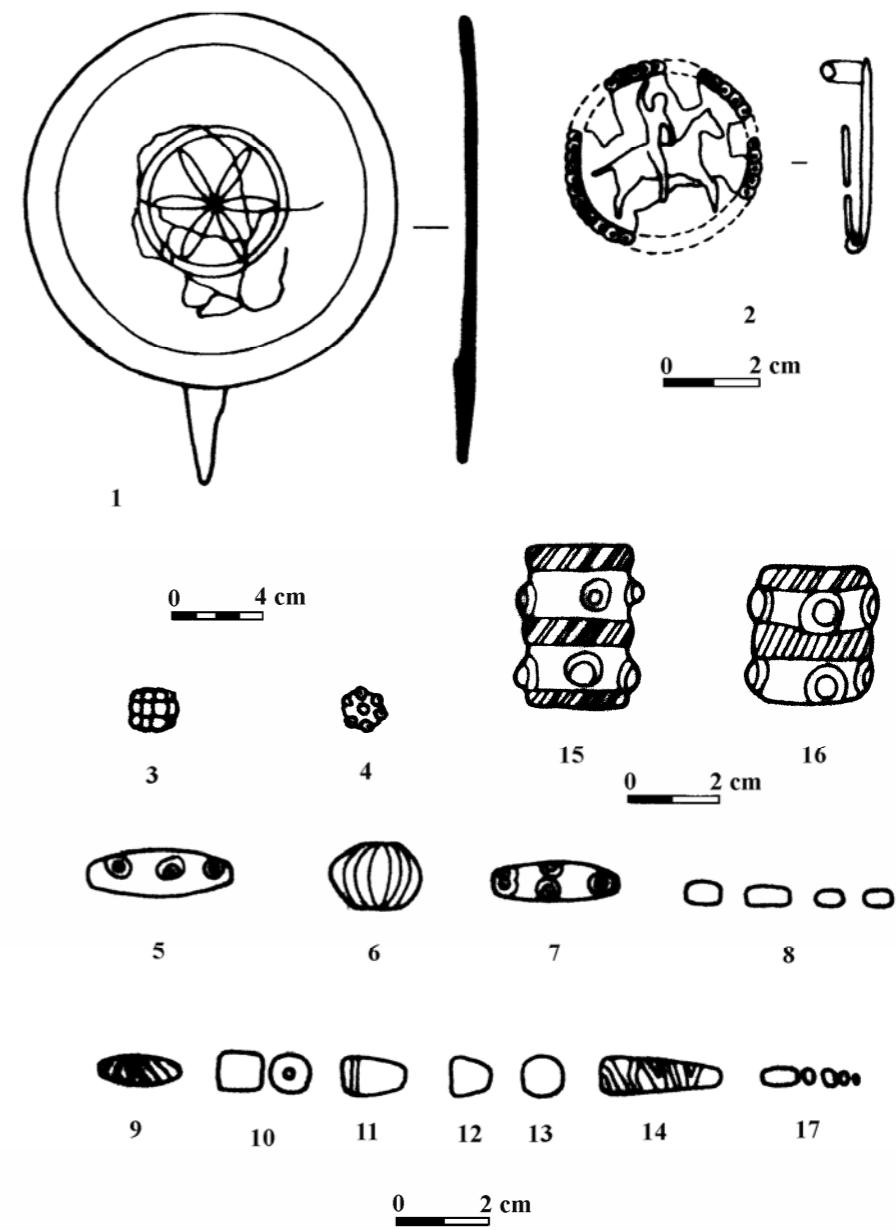

Fig. 33. Sokolovo T I M 1 (după Kostenko 1979a; Smimov 1984).

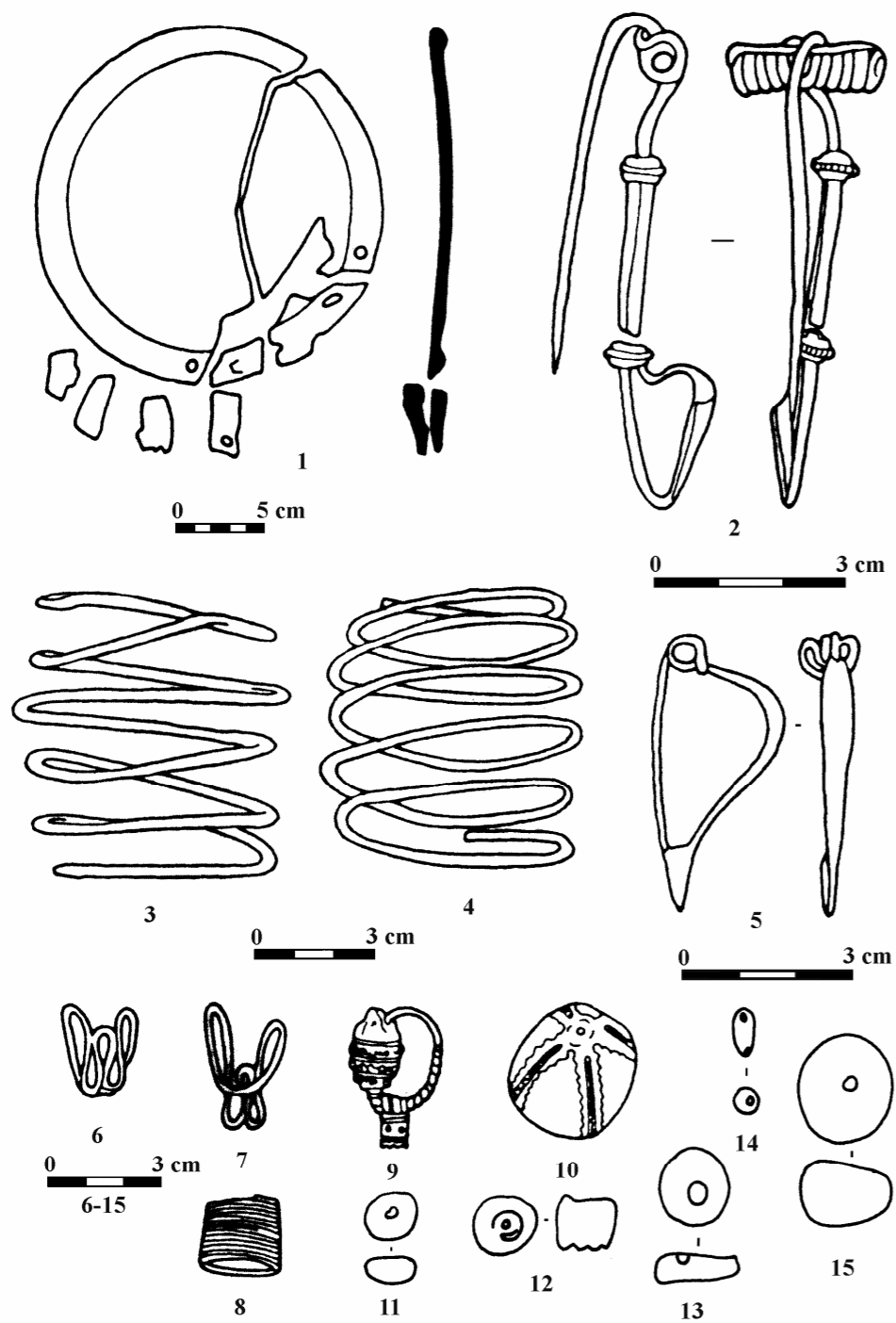

Fig. 34. Soloncy (după Bylkova 1993; Simonenko 1993).

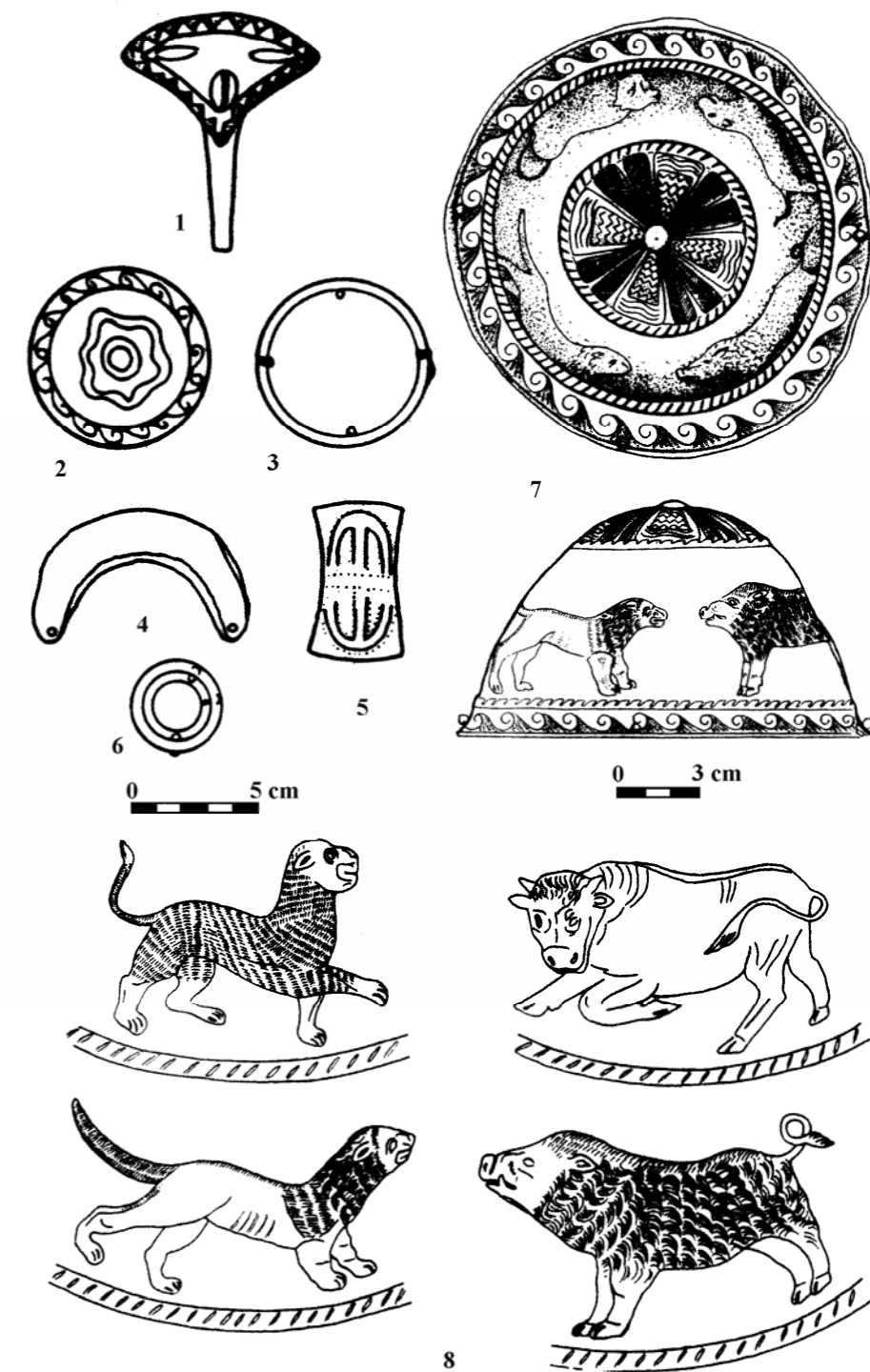

Fig. 35. Starobel'sk. 1-6. (după Smimov 1984); 7-8. (după Mordvinceva 2001).

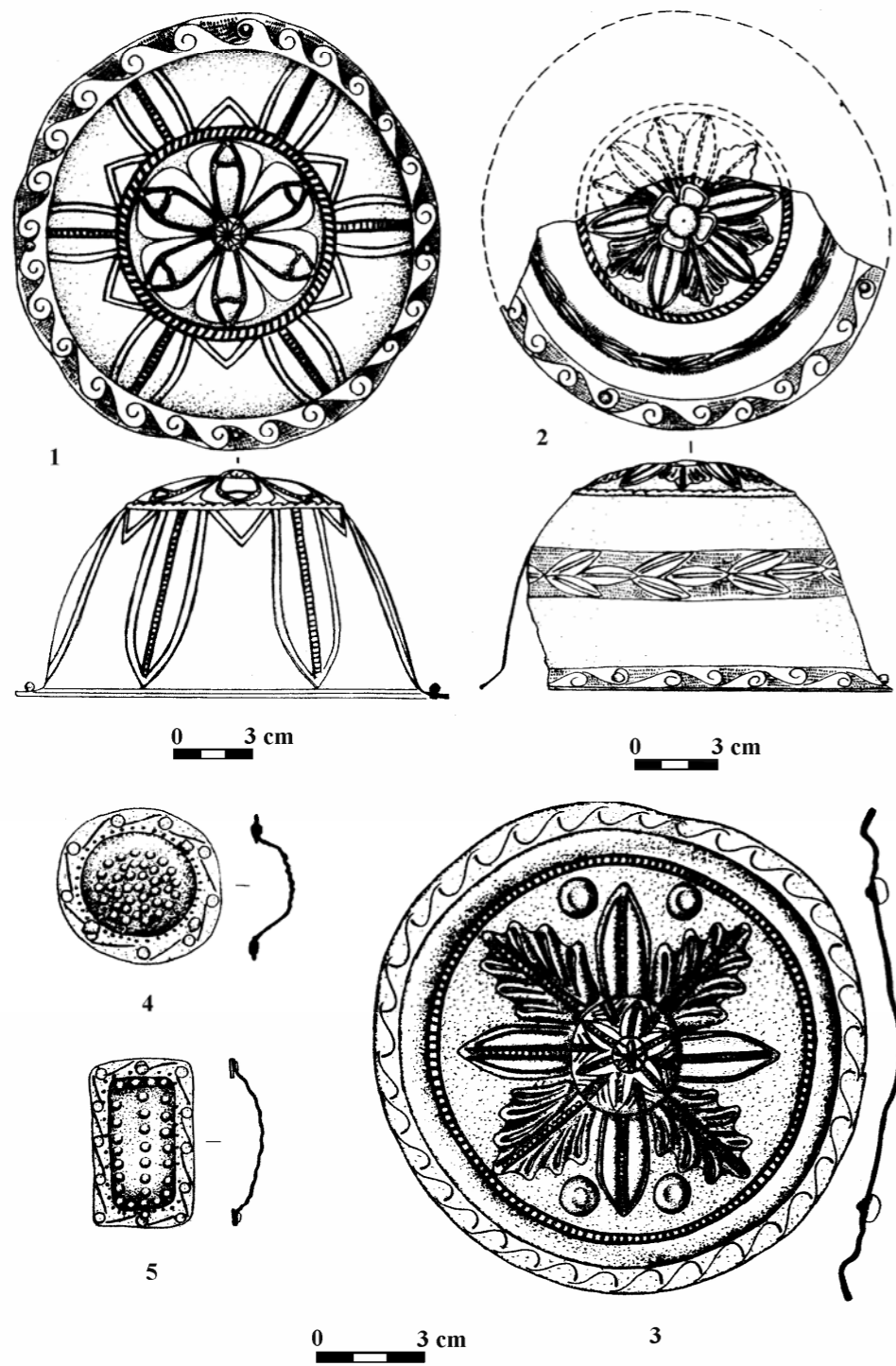

Fig. 35a. Starobel'sk (după Mordvinceva 2001).

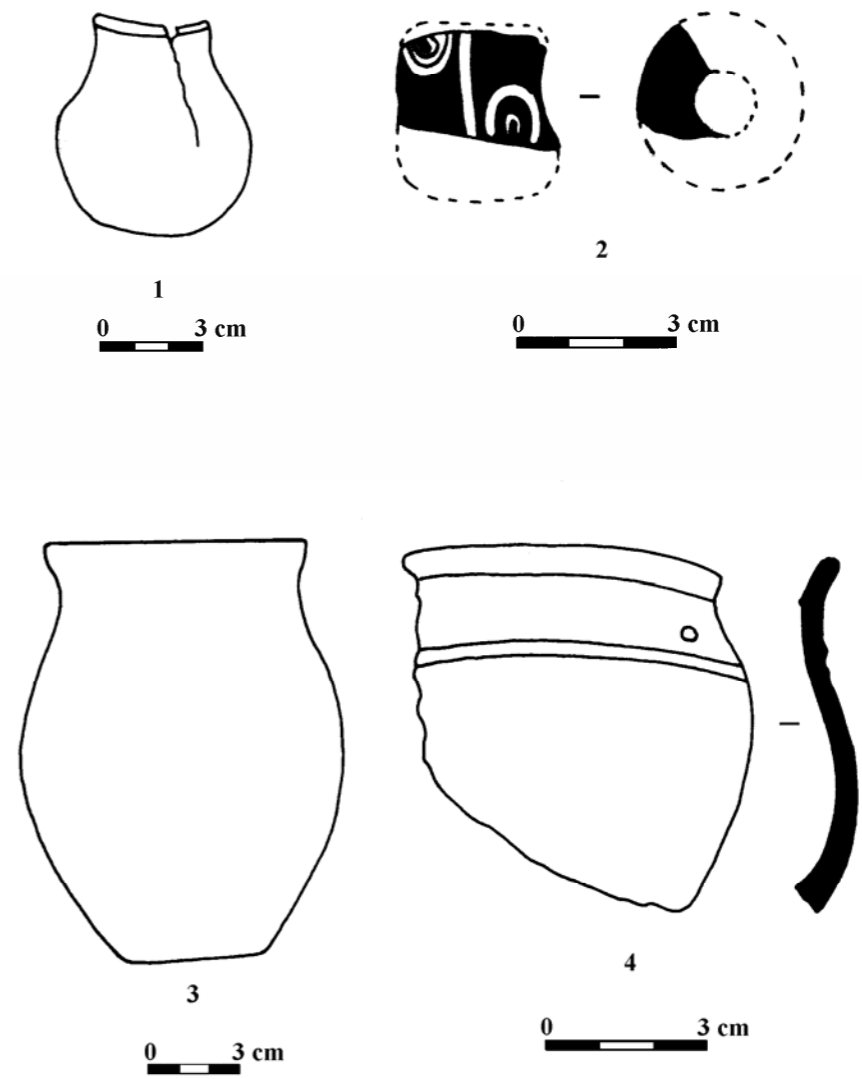

Fig. 36. Ševčenko T 2 M 18 (după Smimov 1984).

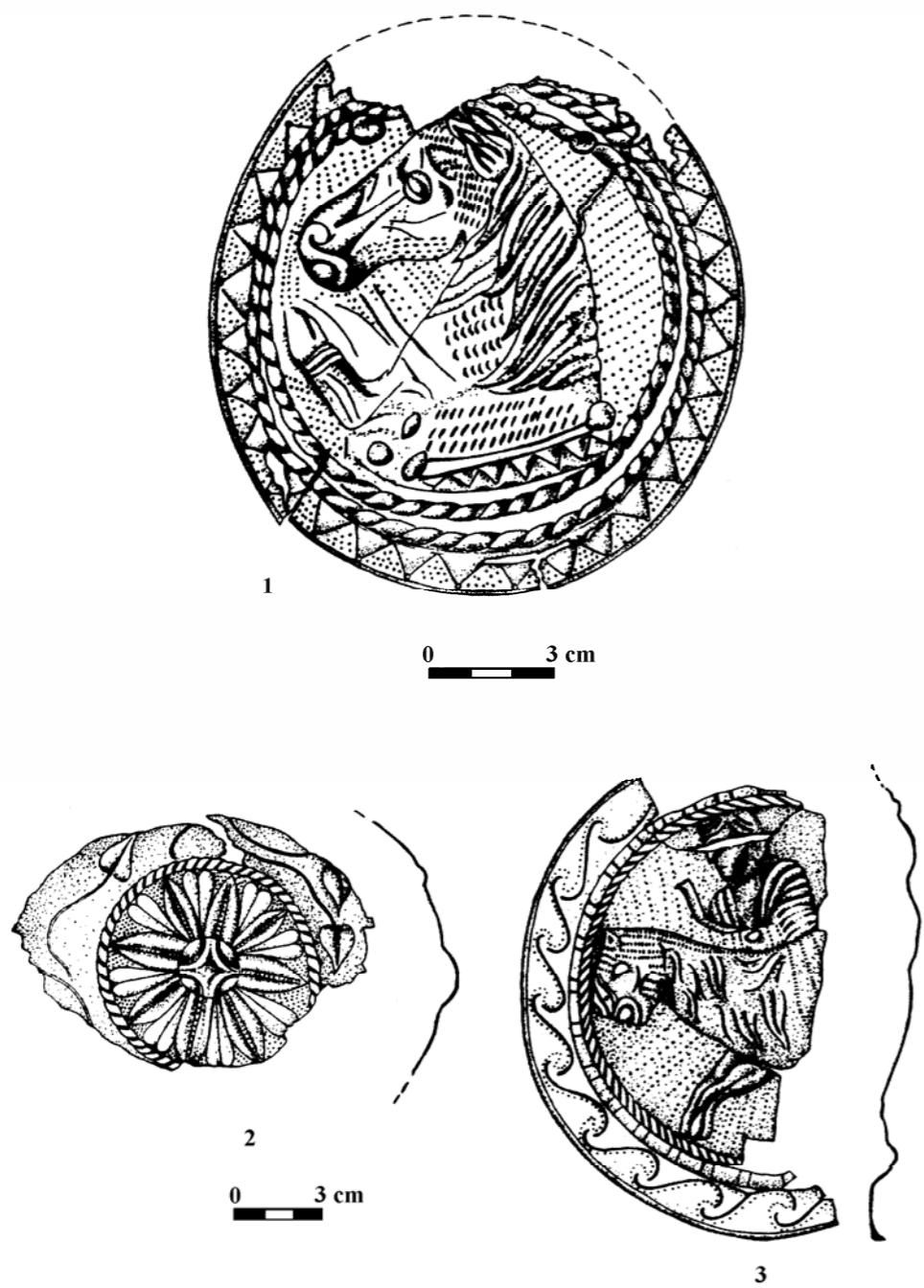

Fig. 37. Taganrog (după Mordvinceva 2001).

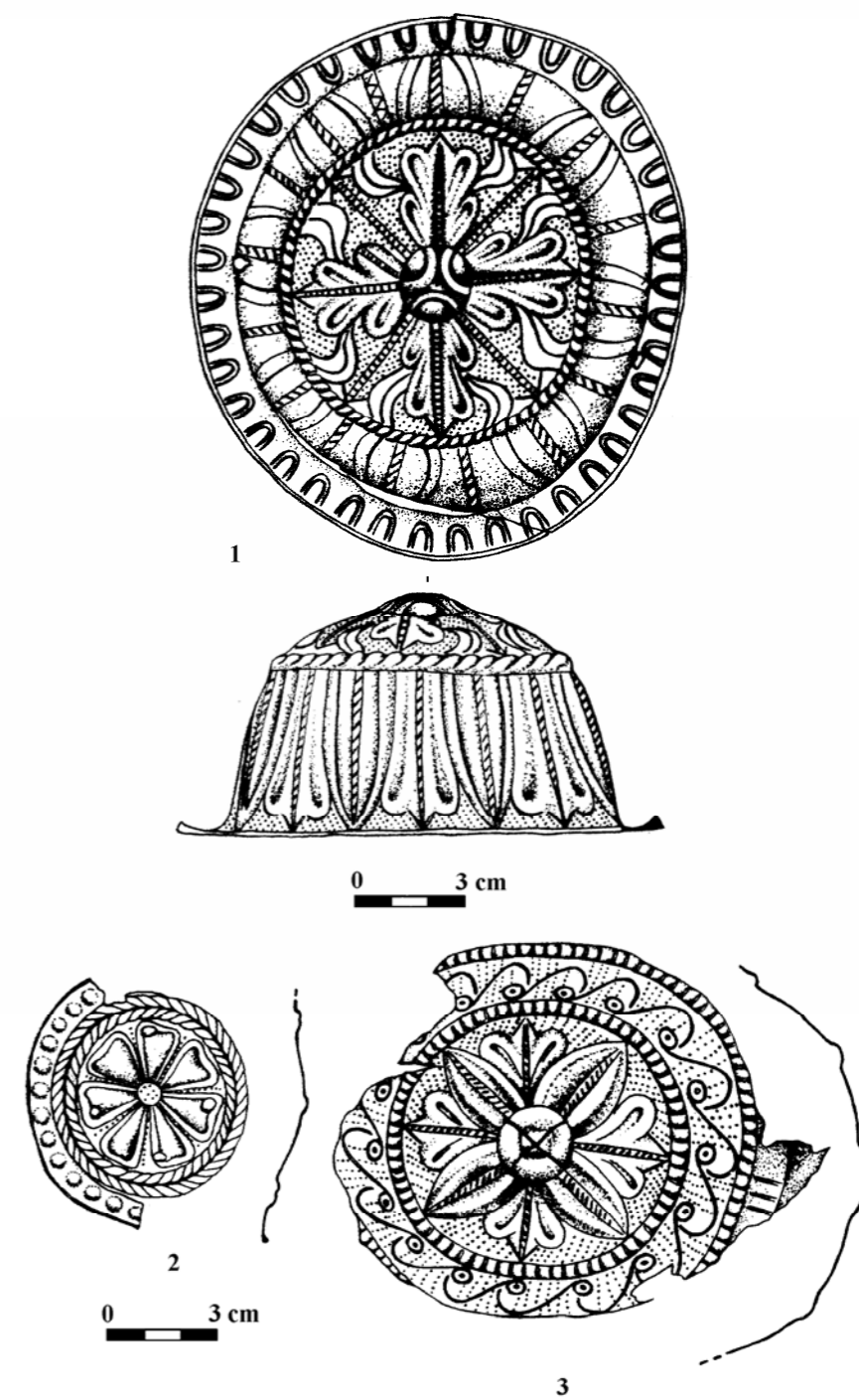

Fig. 37a. Taganrog (după Mordvinceva 2001).

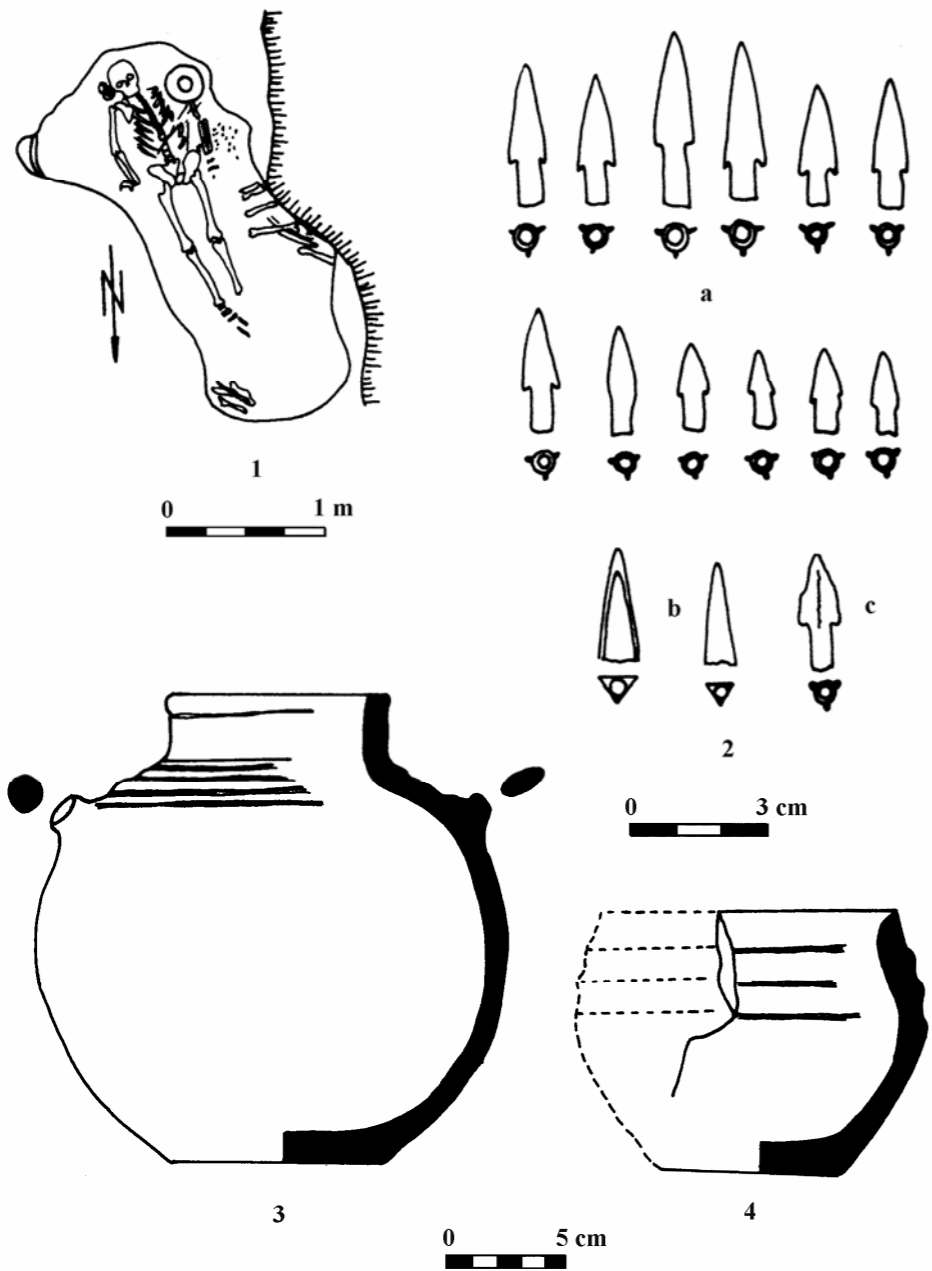

Fig. 38. Uškalka (după Smimov 1984).

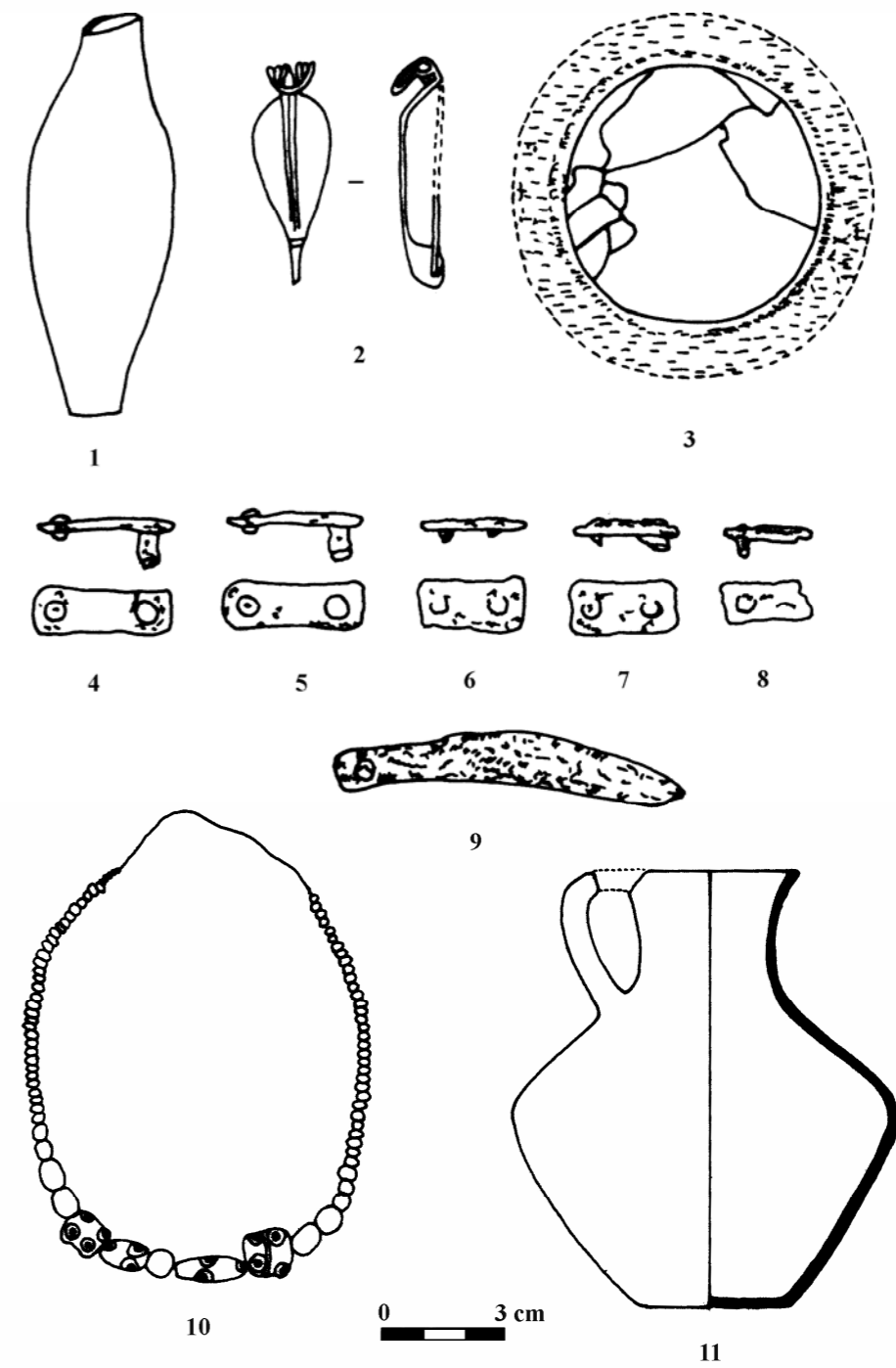

Fig. 39. Vasil'evka T I M 3 (după Mihlin 1975).

Fig. 40. Vasil'evka T I M 3 (după Mihlin 1975).

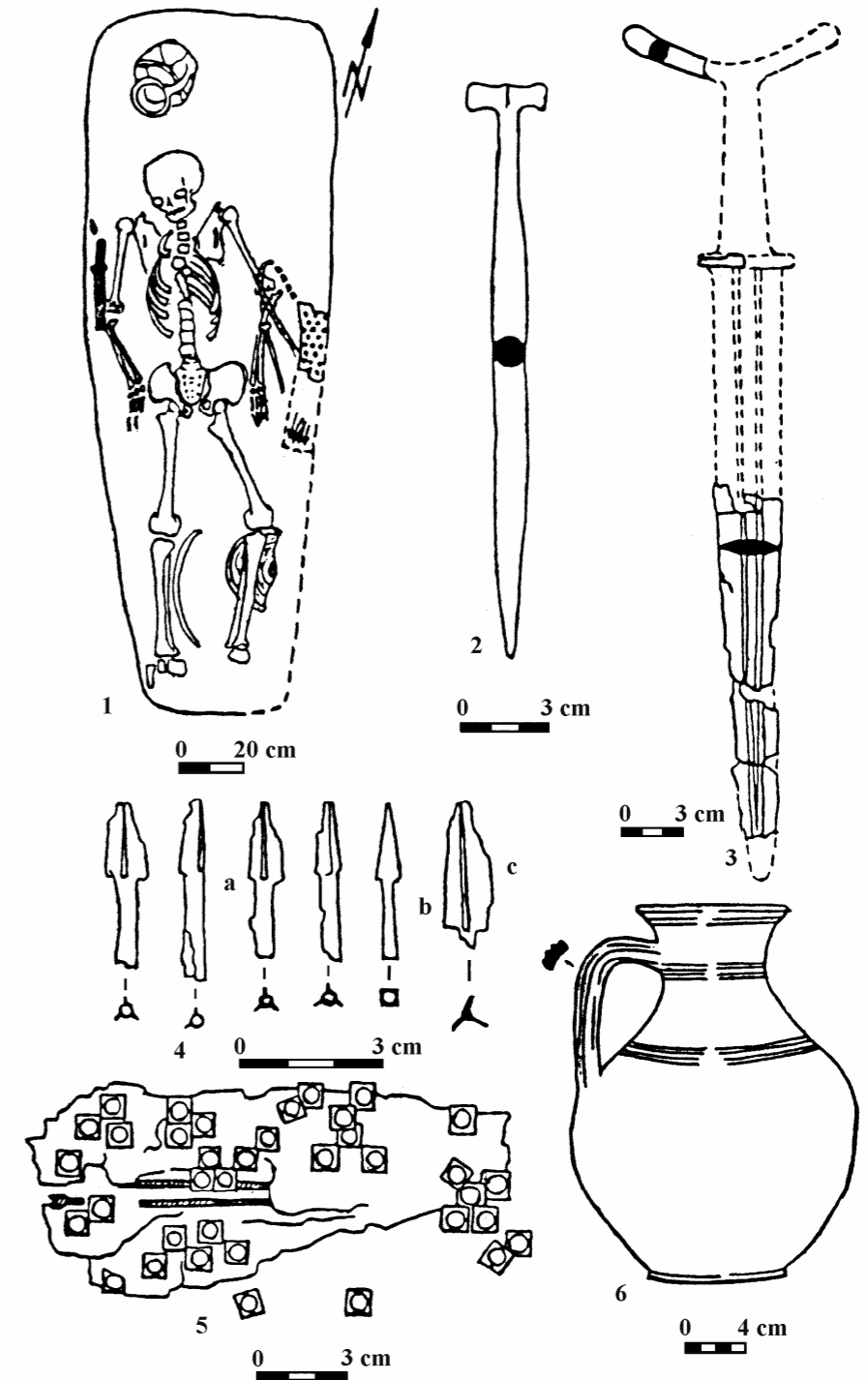
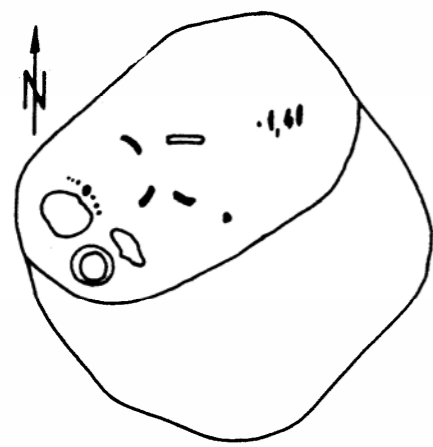

Fig. 41. Vinogradnoe T 31 M 1 (după Simonenko 1991; 1994a).

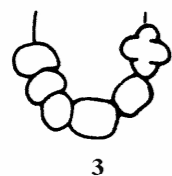
1

0 30 cm

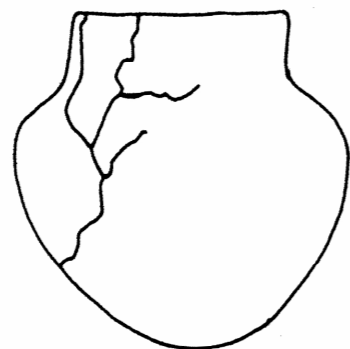
2

0 3 cm

3

0 2 cm

4

0 3 cm

Fig. 42. Vol'no-Ulanovka T 4 M 2 (dupã Polin 1992).

1

0 20 cm

2

0 3 cm

3

0 3 cm

4

0 3 cm

Fig. 43. 1-3. Zamožnoe T 13 M 1; Žovnino (dupã Simonenko 1994a).

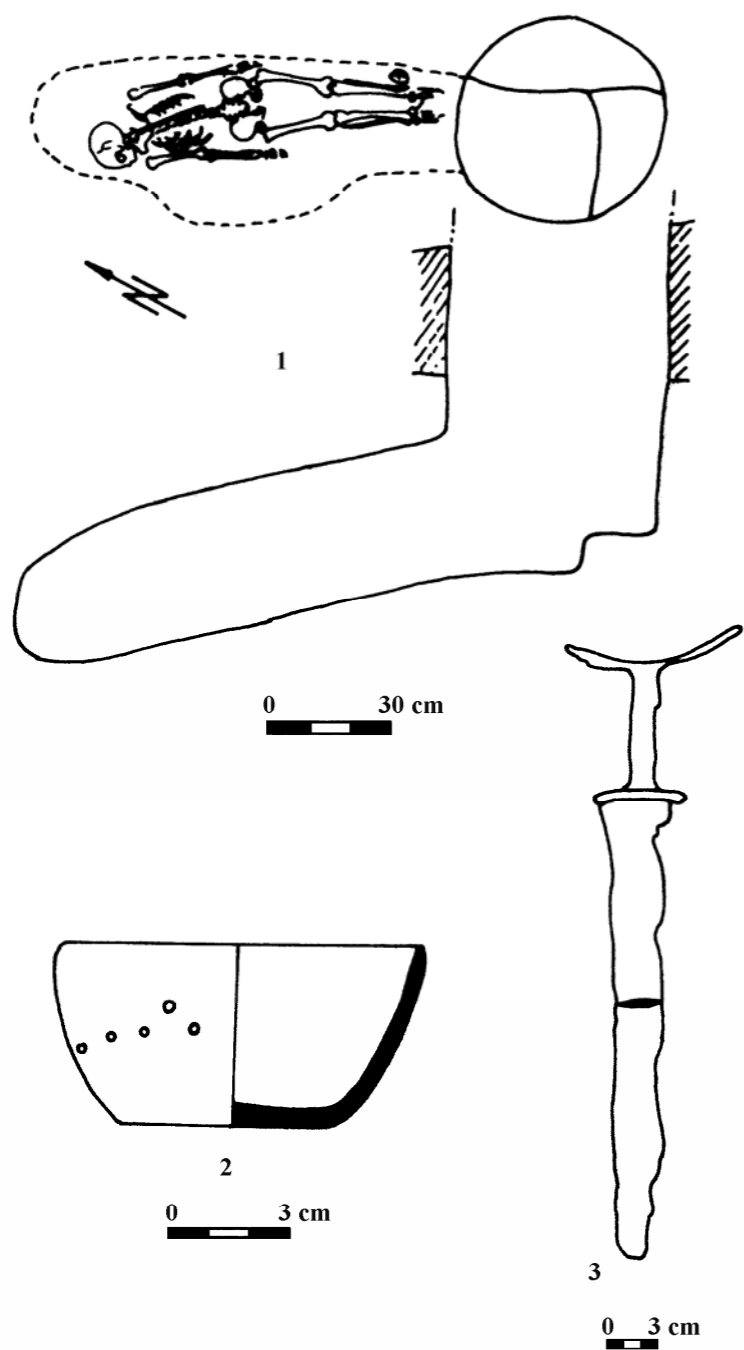

Fig. 44. Žemčžnoe T 2 M 3 (dupä Simonenko 1995).

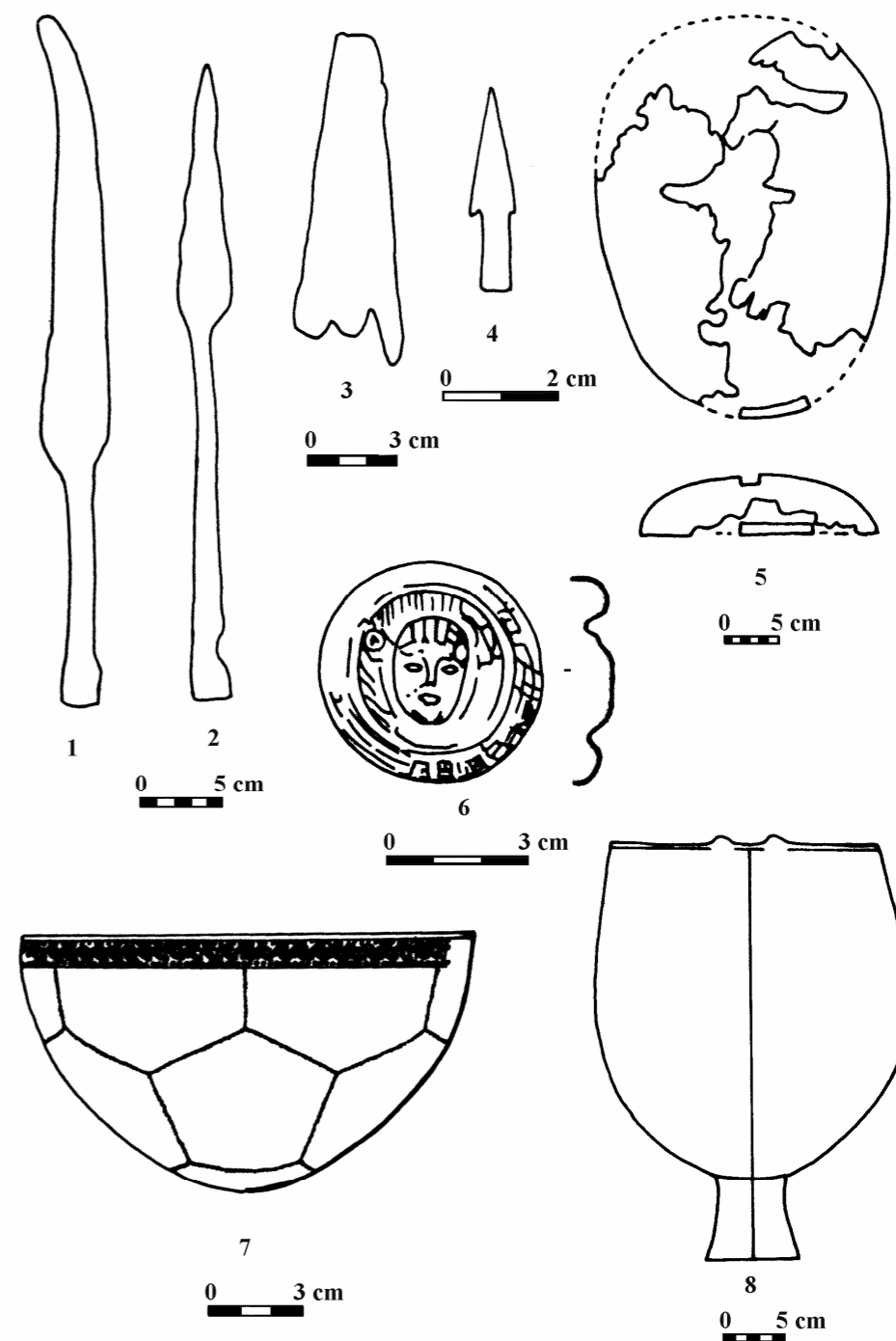

Fig. 45. Velikoploskoe (dupä Dzis-Rajko, Suničuk 1984).

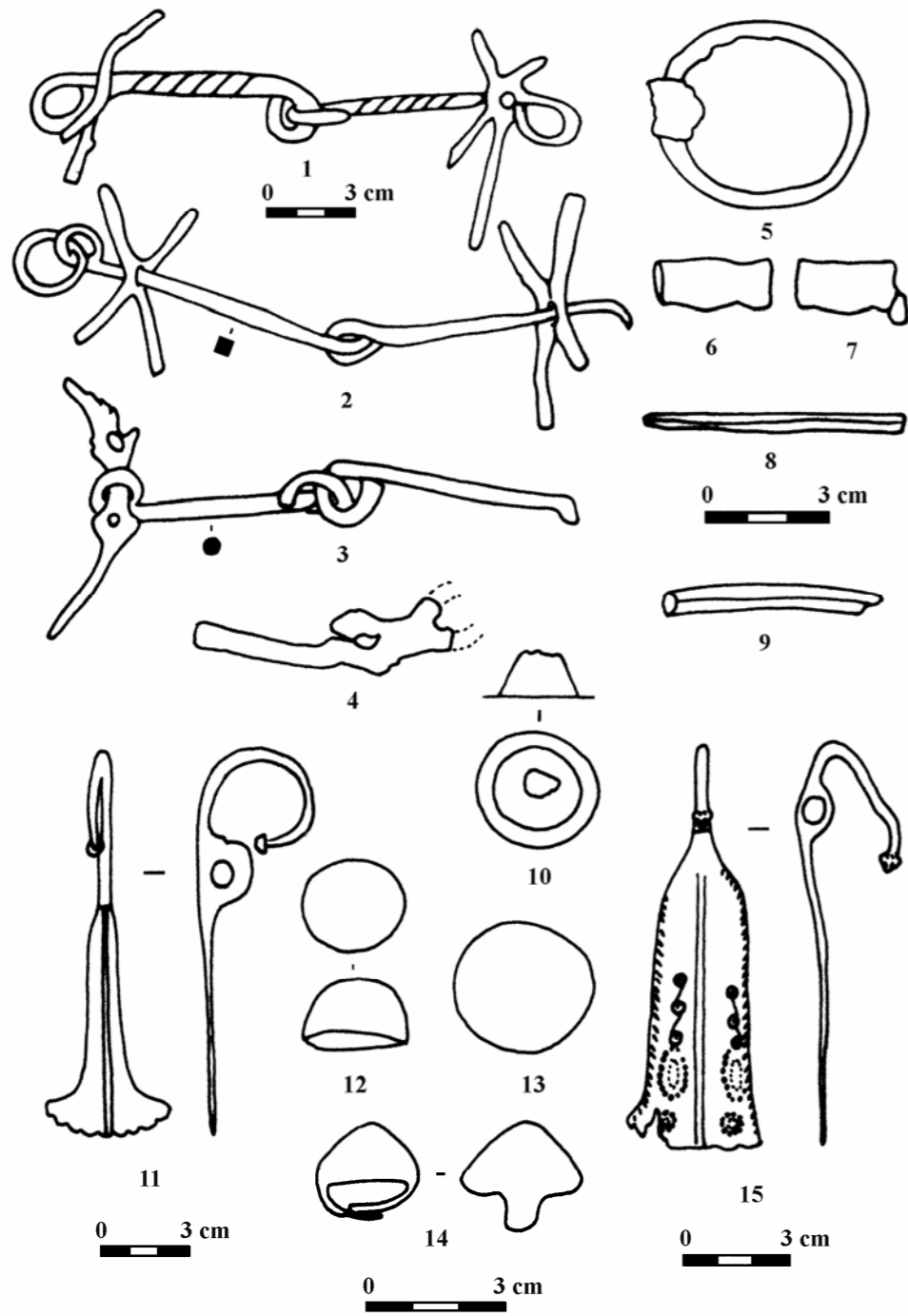

Fig. 46. Velikoploskoe (după Dzis-Rajko, Suničuk 1984).

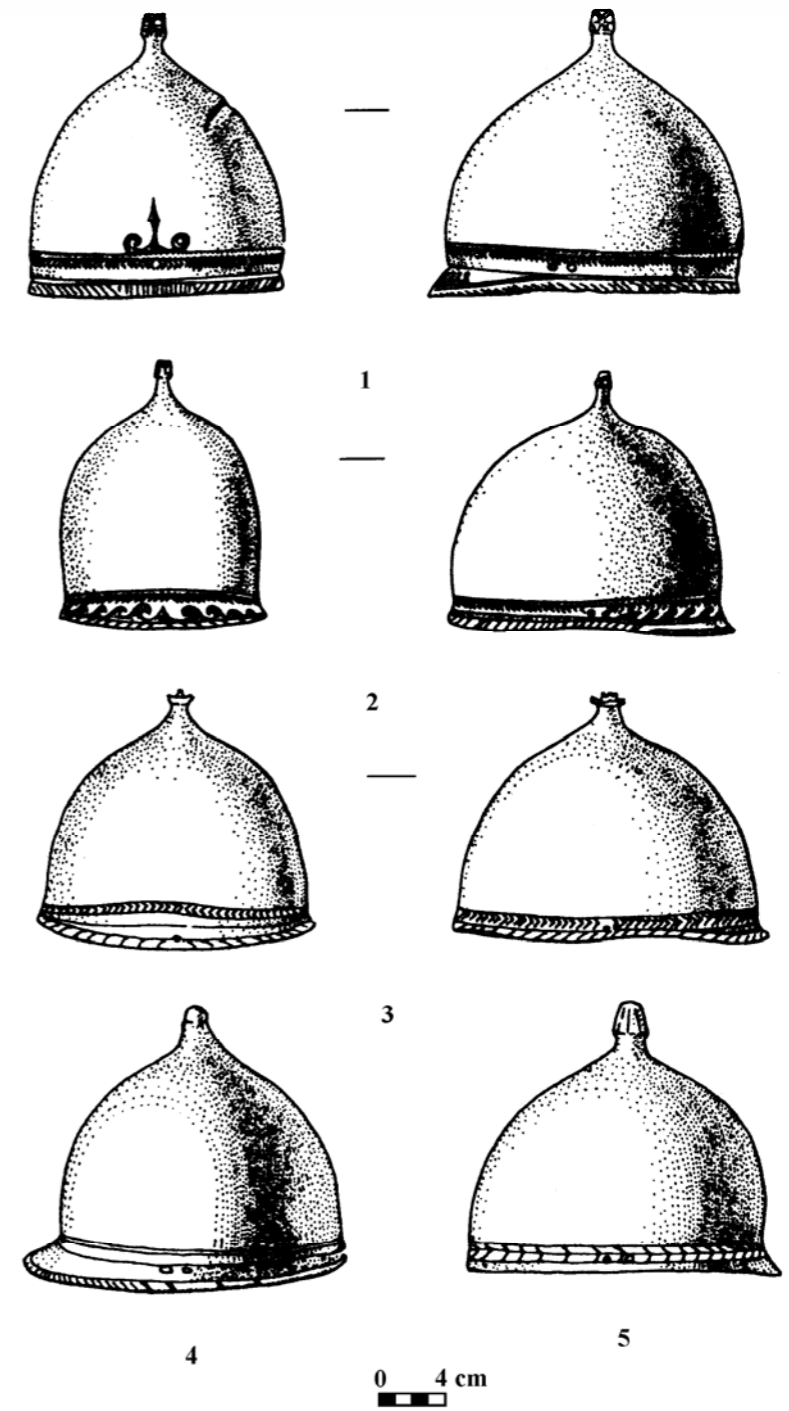

Fig. 47. 1. Mar'evka; 2. Belen'koe; 3. Veseloja Dolina; 4. Melitopol'; 5. Privol'e (după Raev, Simonenko, Treister 1991; Simonenko 2001).

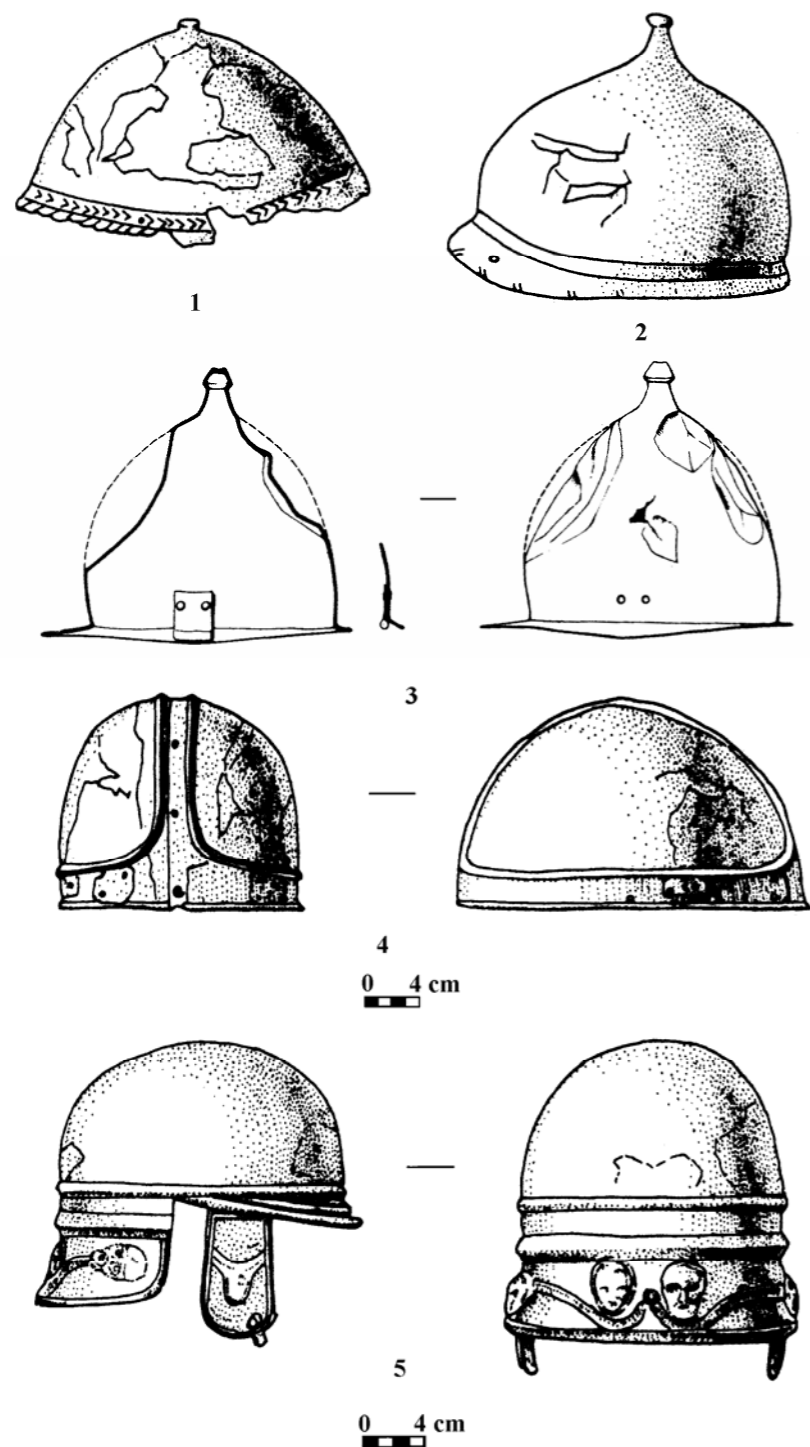

Fig. 47a. 1. Čegem; 2. Mariental'; 3. Sereginskaja; 4. Kurganinsk; 5. Bojko-Ponur (dupä Raev, Simonenko, Treister 1991; Simonenko 2001).

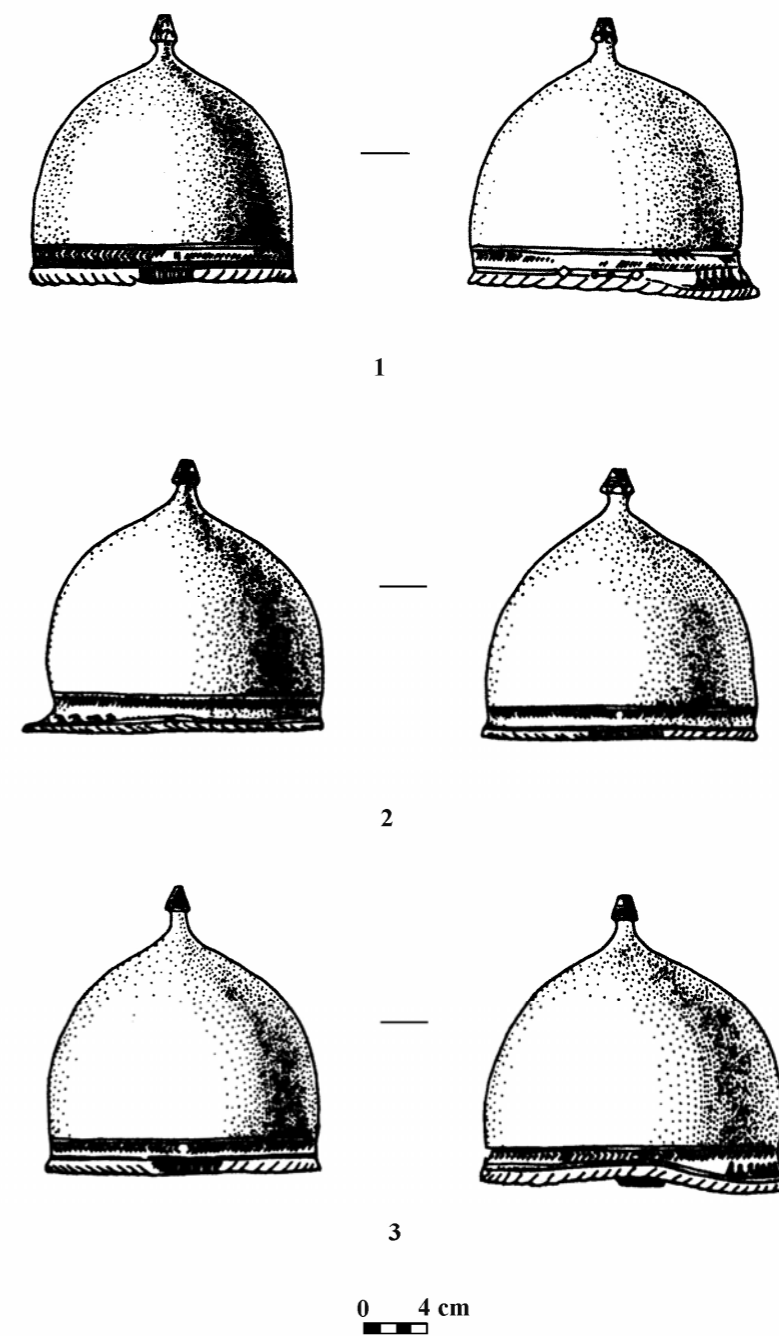

Fig. 48. 1. Sergievskaja; 2. Novoprohorovka; 3. Novočerkassk (dupä Raev, Simonenko, Treister 1991; Simonenko 2001).

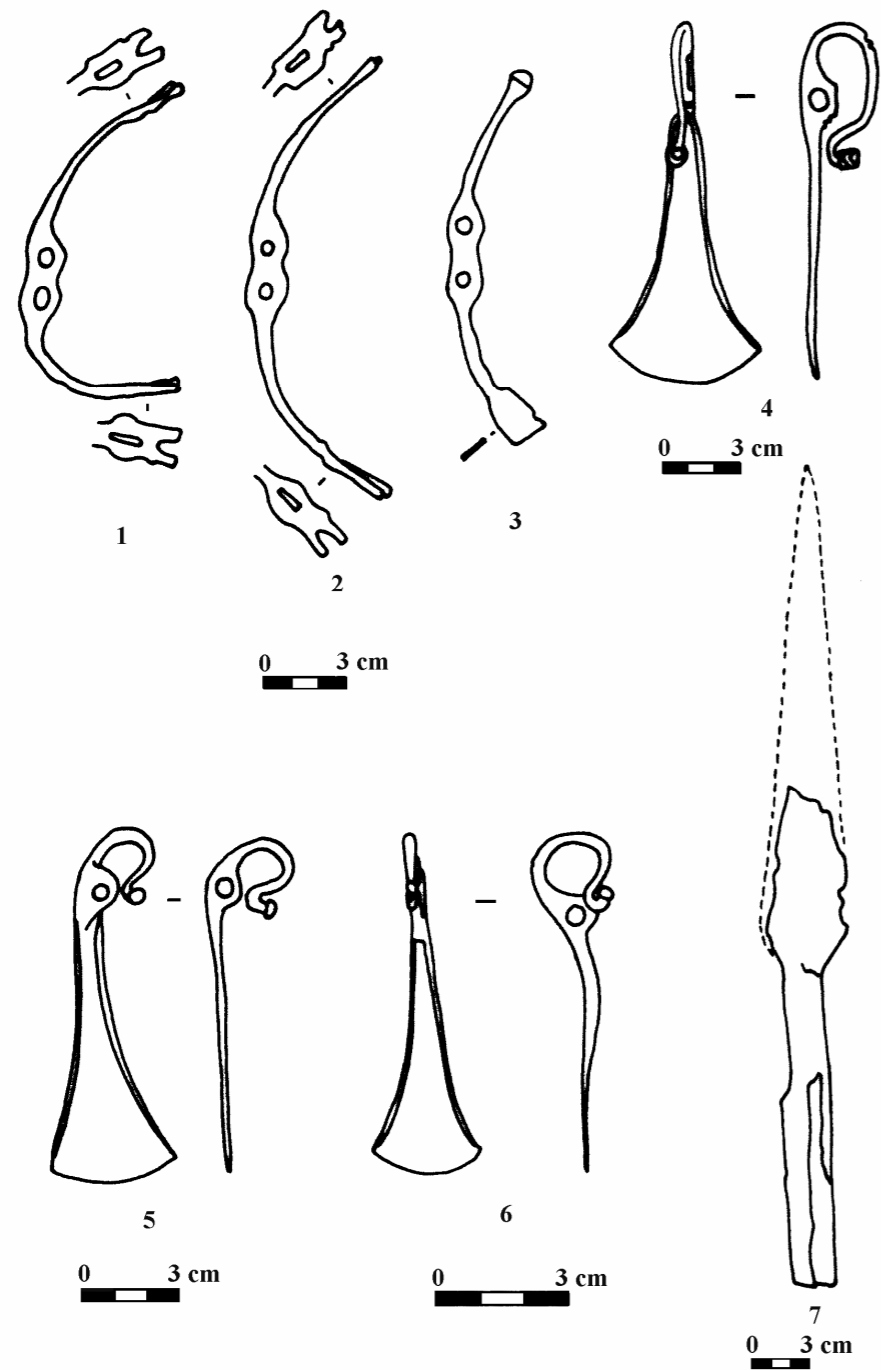

Fig. 48a. 1-4. Novovasil'evka; 5-7. Snigirevka (după Simonenko 1982).

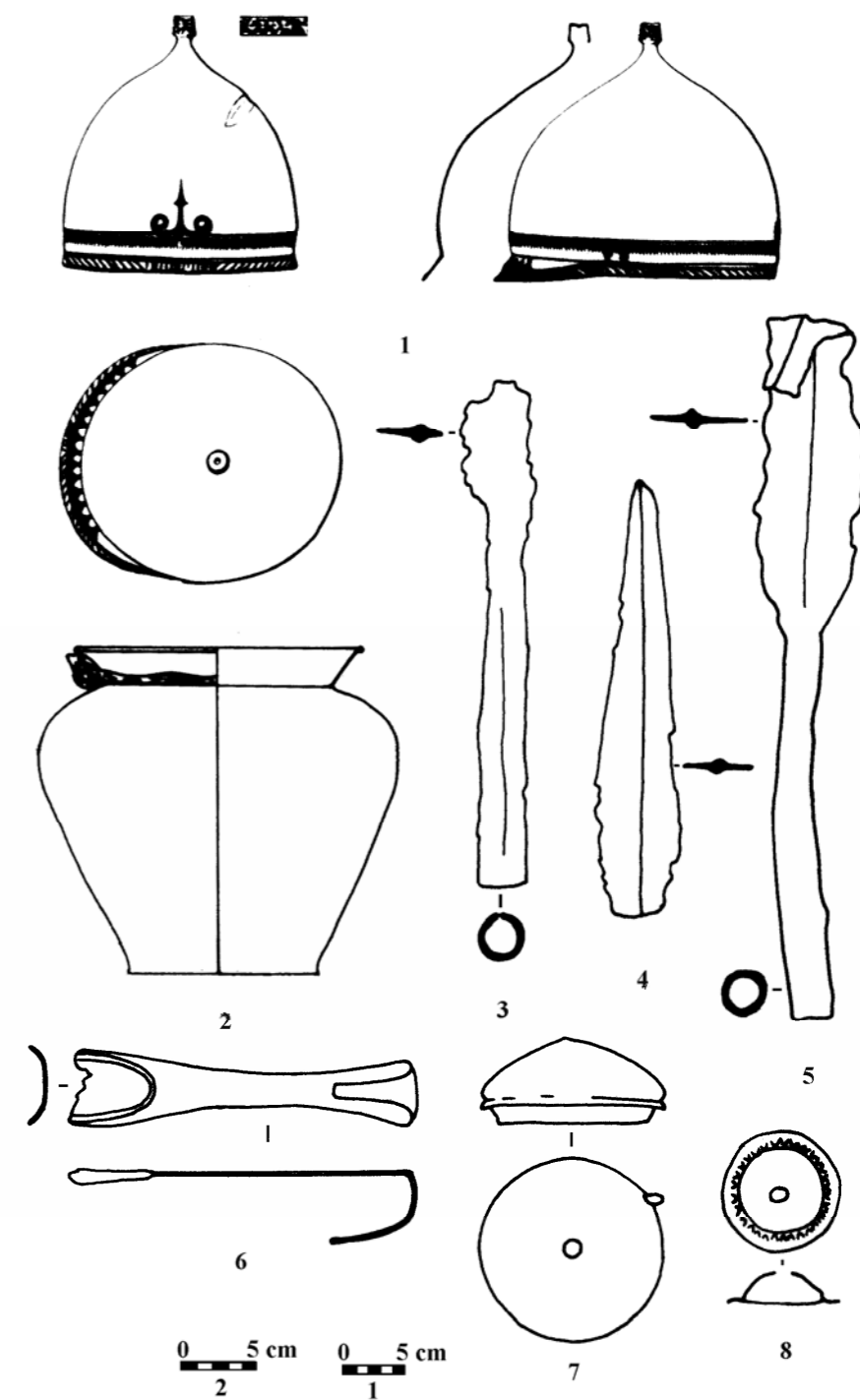

Fig. 49. Mar'evka (după Simonenko 1986; Raev, Simonenko, Treister 1991).

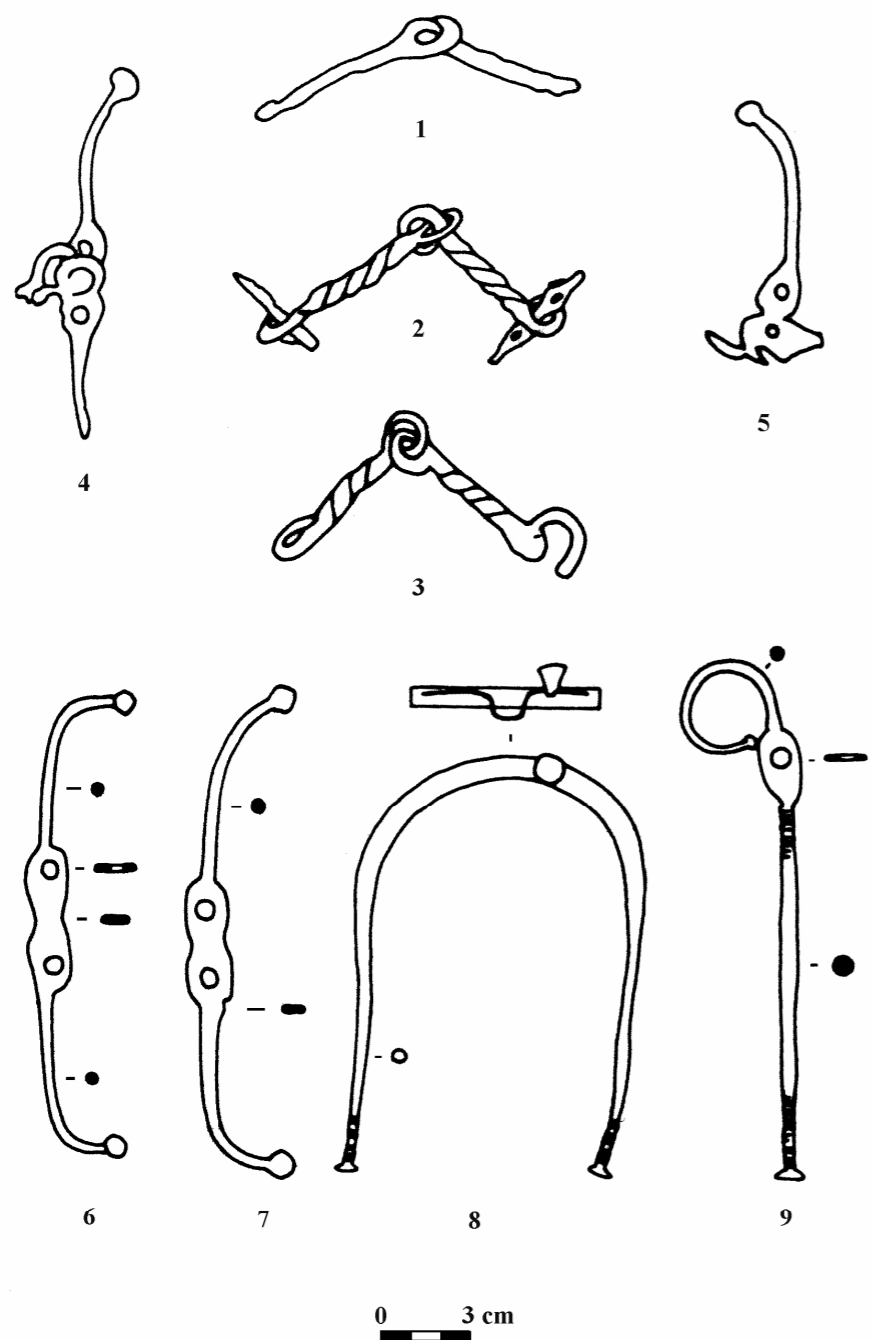

Fig. 50. Mar'evka (după Simonenko 1986; Raev, Simonenko, Treister 1991).

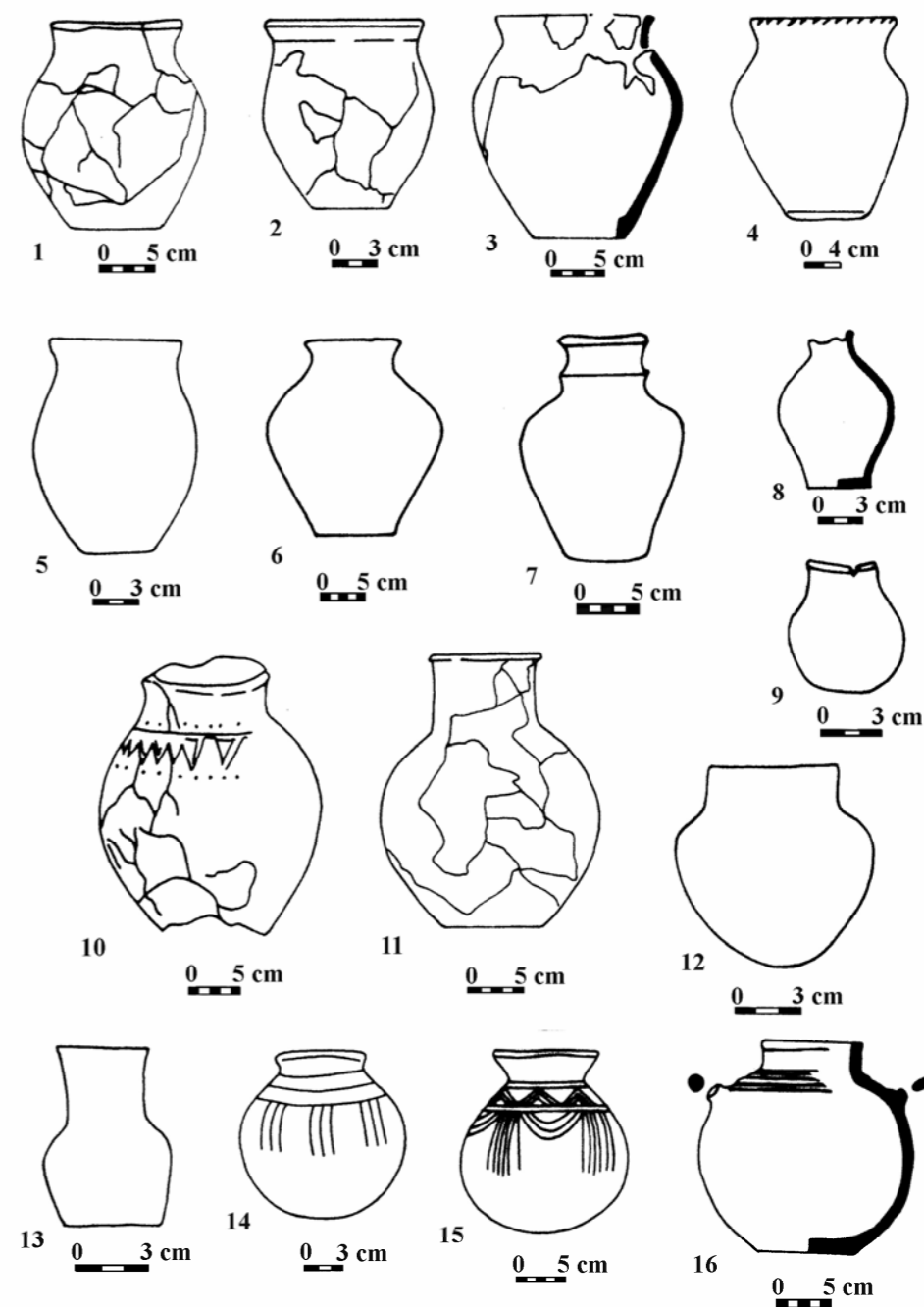

Fig. 51. Vase modelate cu mâna produse de sarmați (1-16): Vase pentru gătit și păstrarea hranei (1-6, 10); Vase cu gura îngustă pentru păstrarea și tumarea lichidelor (7-9, 11-16). 1. Gromovka T 2 M 2; 2. Sergeevka T 4 M 17; 3. Novobarannikovka T 2 M 1; 4. Černomorskoe T 1 M 5; 5, 9. Ševčenko T 2 M 18; 6-7. L'vovo T 6 M 1; 8. Horol; 10. Pokrovskoe; 11. Brilovka T 16 M 1; 12. Vol'no-Ulanovka T 4 M 2; 13. Babino M 4; 14. Dneprostroj T 26 M 1; 15. Kljusovka; 16. Uškalka.

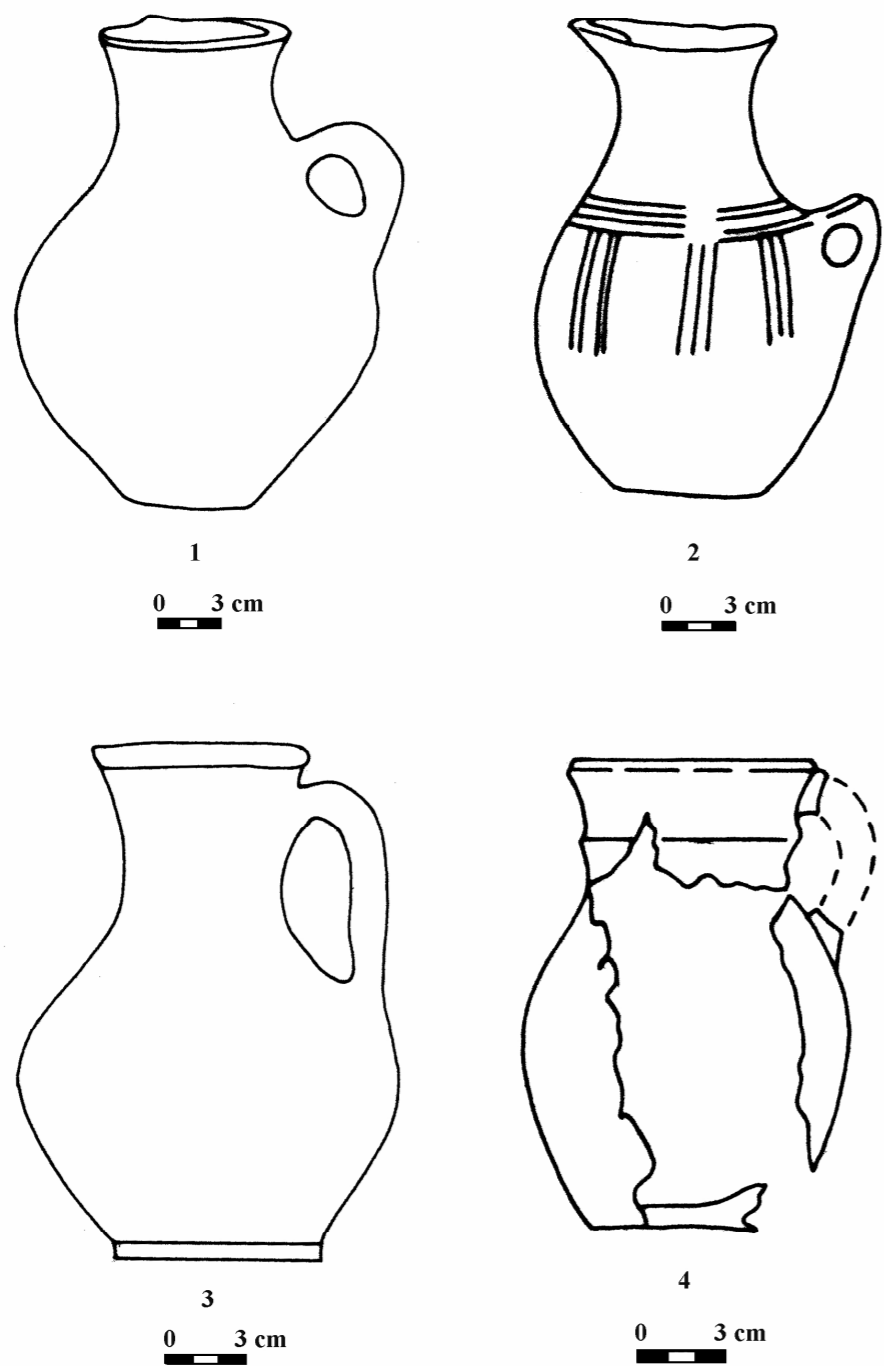

Fig. 52. Căni modelate cu mâna. 1. L'vovo T 1 M 1; 2. Kairy T 1 M 24; 3. Privol'noe T 1 M 1; 4. Zamožnoe T 13 M 1.

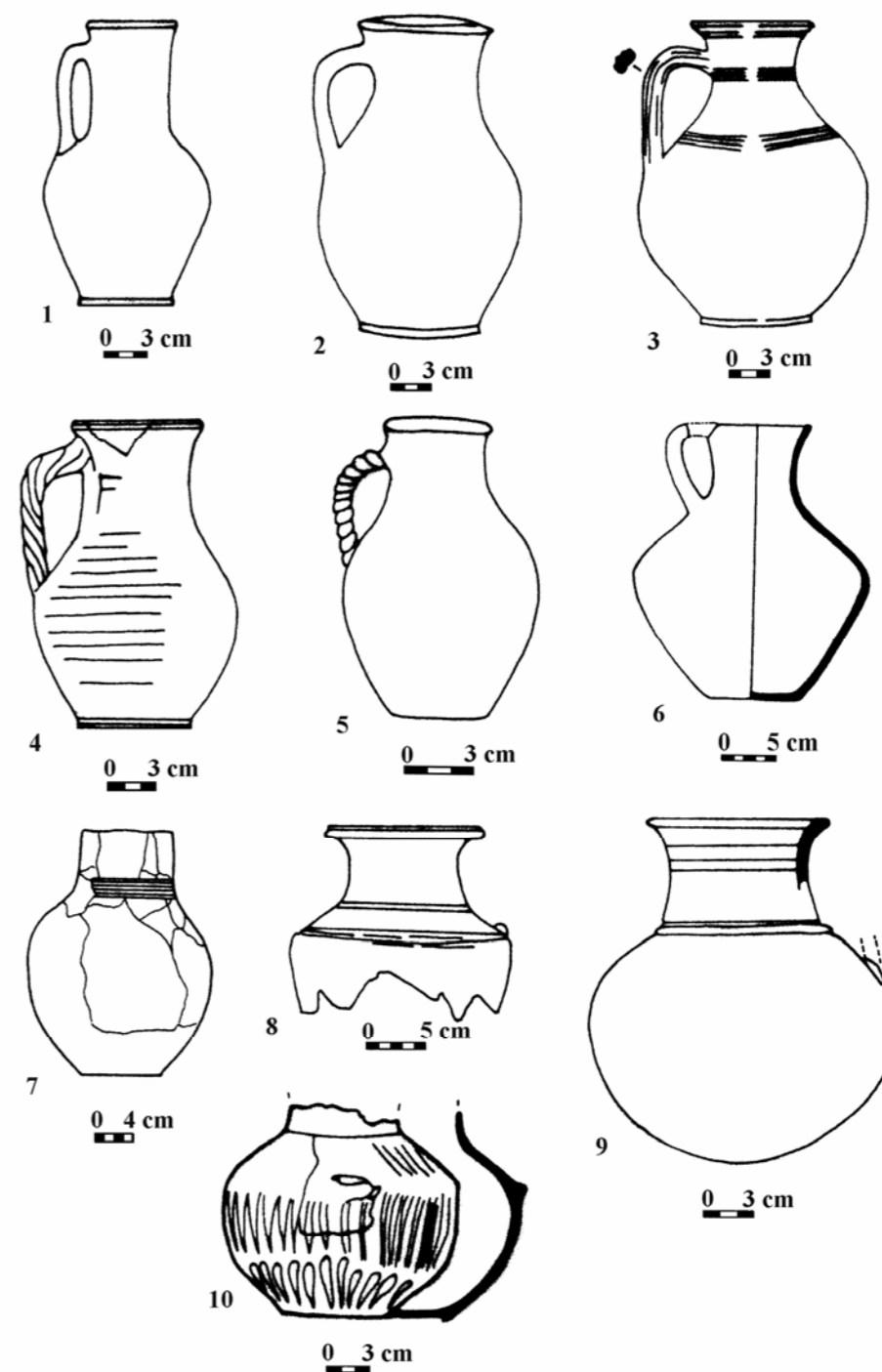

Fig. 53. Căni modelate cu mâna (1) și la roată (2-10). 1. Sadovo T 2 M 1; 2. Preobraženka T 2 M 5; 3. Vinogradnoe T 31 M 1; 4. Bol'saja Belozerka T 1 M 3; 5. Sokolovo T 1 M 1; 6. Vasil'evka T 1 M 3; 7. Kalančak T 10; 8. Balki T 26 M 1; 9. Podgorodnoe T 3 M 8; 10. Burgunka T 1 M 1.

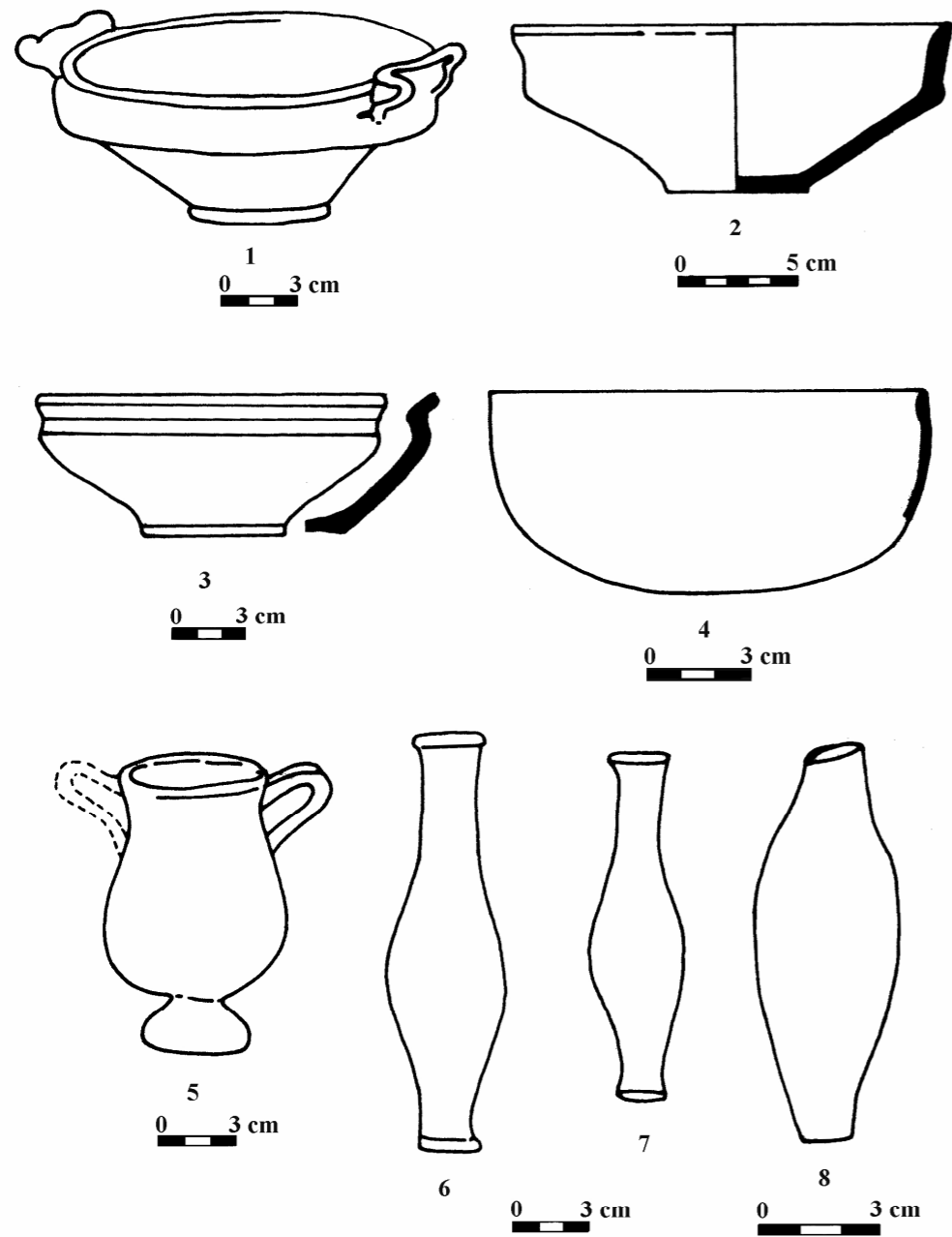

Fig. 54. Străchini modelate cu mâna (2-3) și la roată (1). Bol modelat la roată (4). Kantharoi (5). Recipiente pentru păstrarea unguentelor și parfumurilor (6-8). 1. Akkermen I T 2 M 5; 2. L'vovo T 1 M 1; 3. Kairy T 9 M 2; 4. Podgorodnoe T 3 M 8; 5. Akkermen I T 3 M 8; 6-7. Sokolovo T 1 M 1; 8. Vasil'evka T 1 M 3.

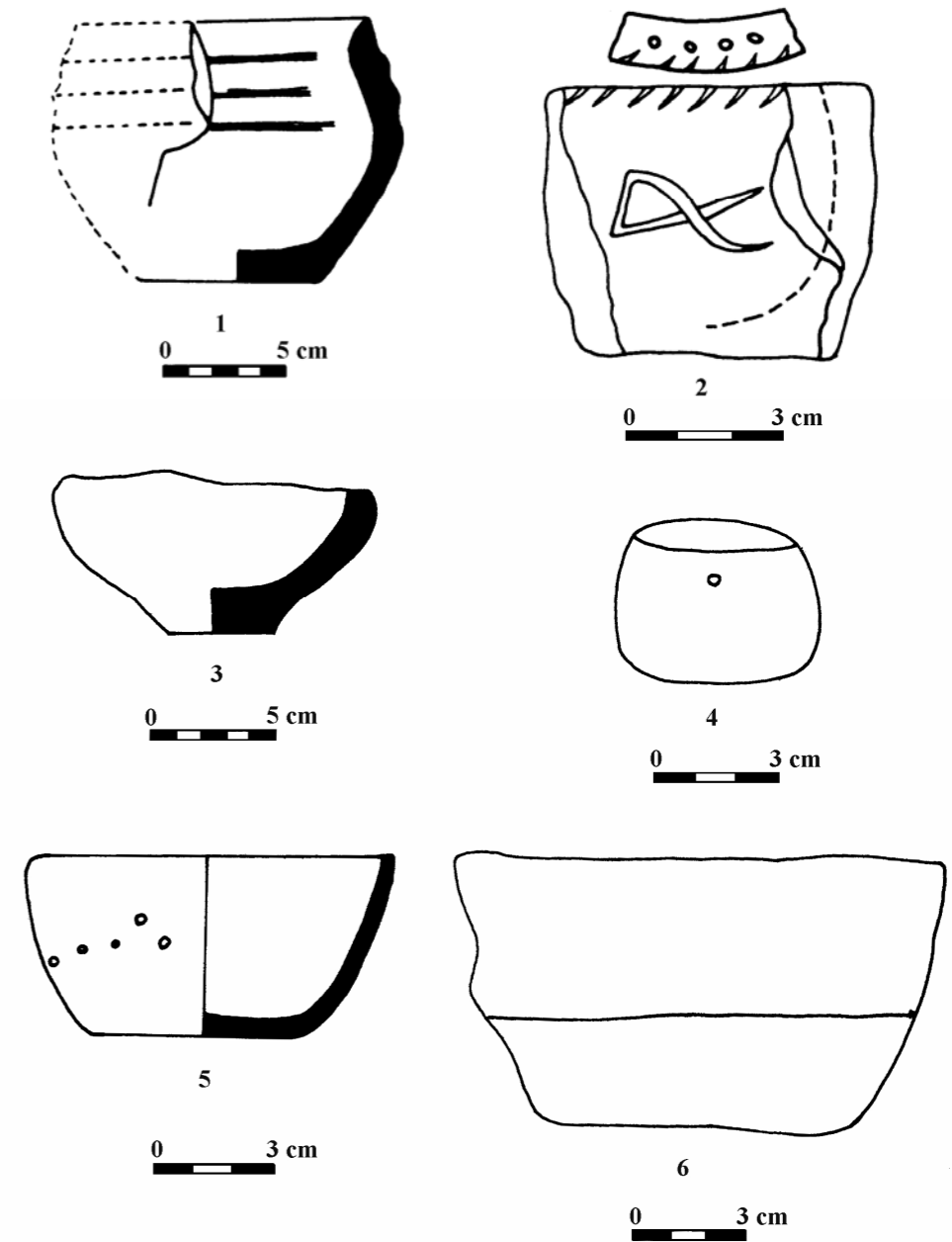
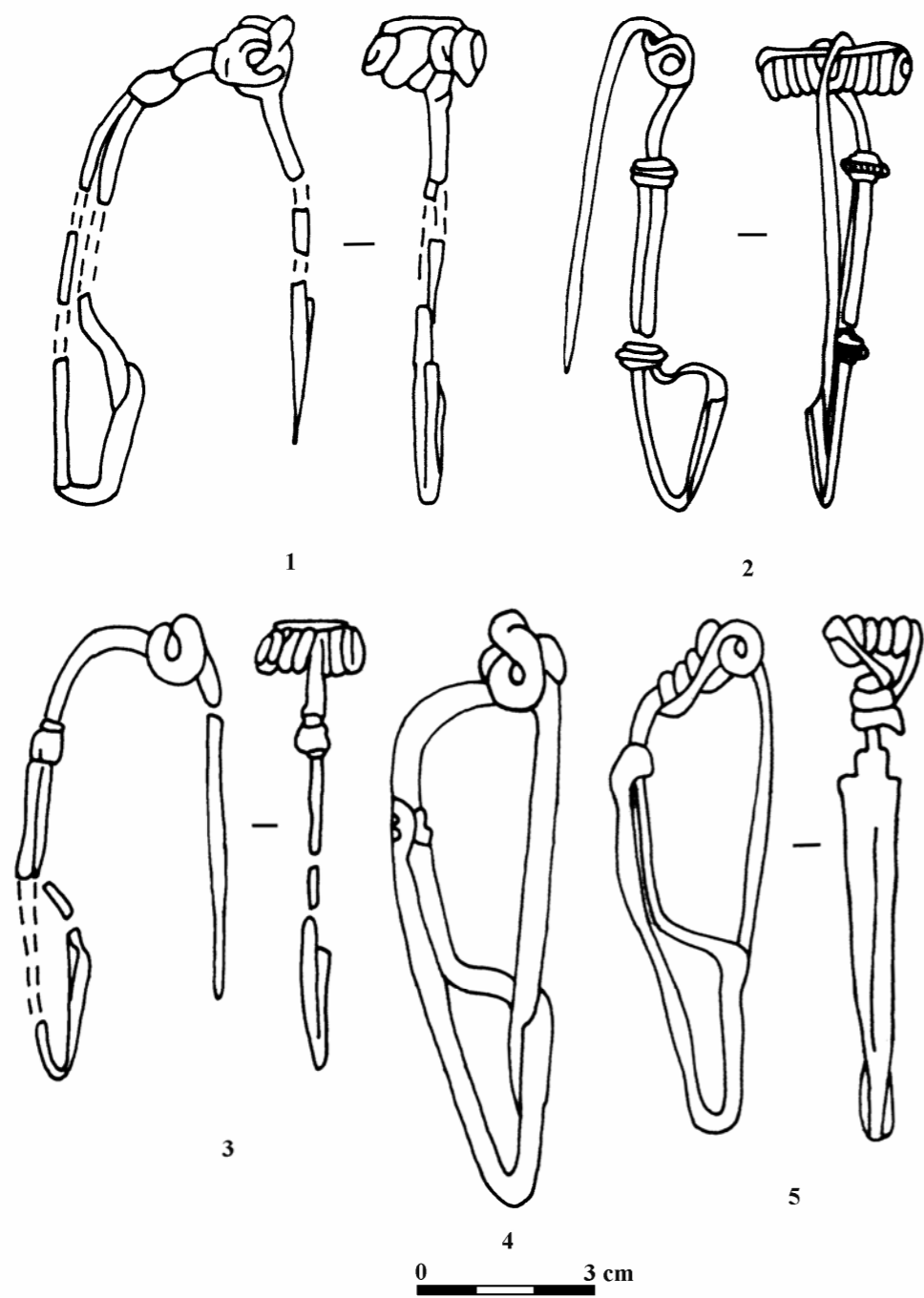
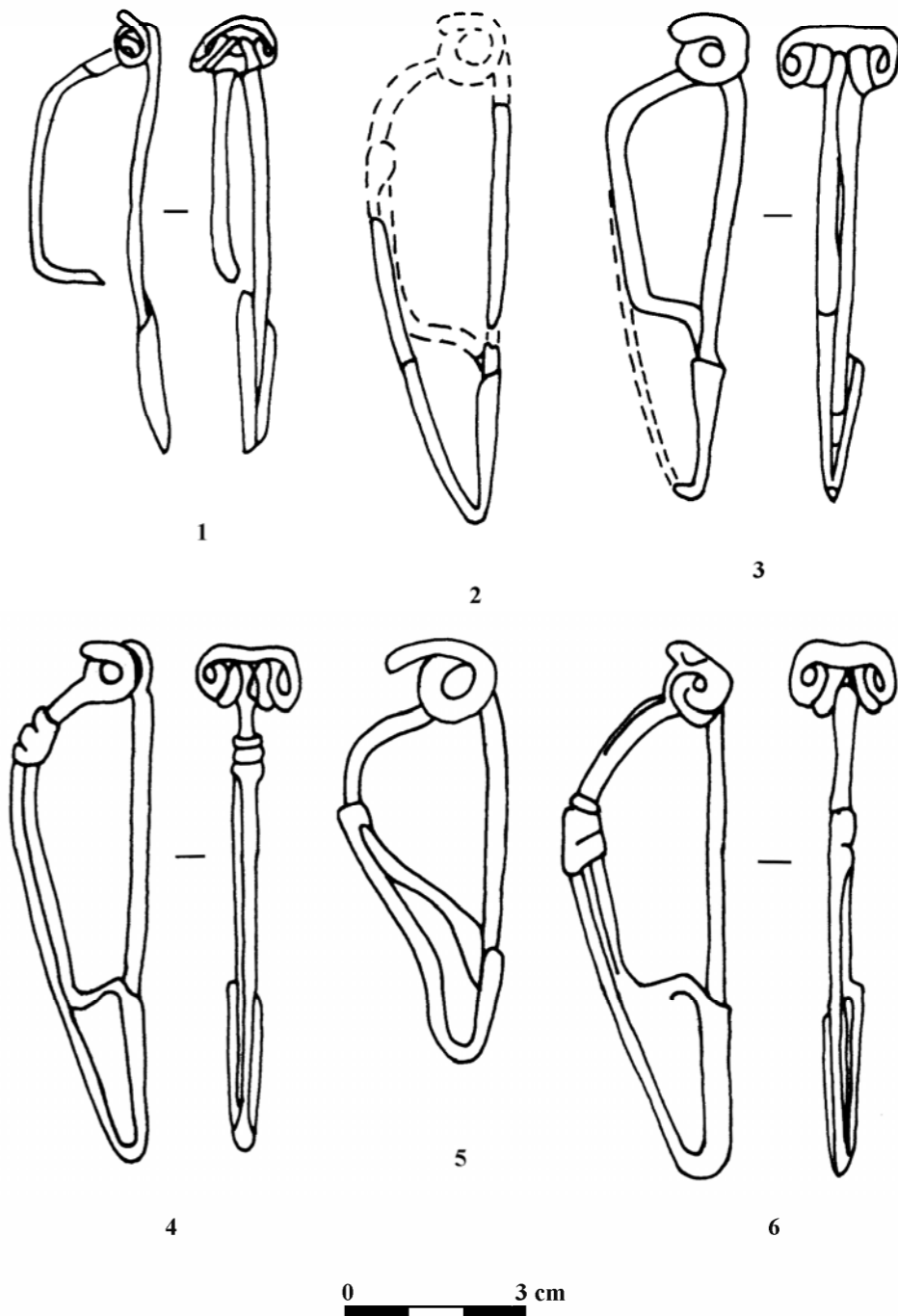

Fig. 55. Afumători. 1. Uškalka; 2. Mihajlovka; 3. Novobarannikovka T 2 M 1; 4, 6. Sokolovo T 1 M 1; 5. Žemčužnoe T 2 M 3.

Fig. 56. Fibule de tipul I (1, 3-4), III (2), IV (5). 1. Privol'noe T 1 M 1; 2. Soloncy; 3. Gromovka T 2 M 2; 4. Sadovo T 2 M 1; 5. Akkermen I T 11 M 13. 1, 3-5 - bronz. 2 - aur.

Fig. 57. Fibule de tipul I (1-4, 6), II (5). 1. Černomorskoe T 1 M 5; 2. Kairy T 1 M 23; 3. Brilovka T 16 M 1; 4. Vladimirovka T 1 M 8; 5. Kalančak T 10; 6. Vasil'evka T 1 M 4. 1-6 - bronz.

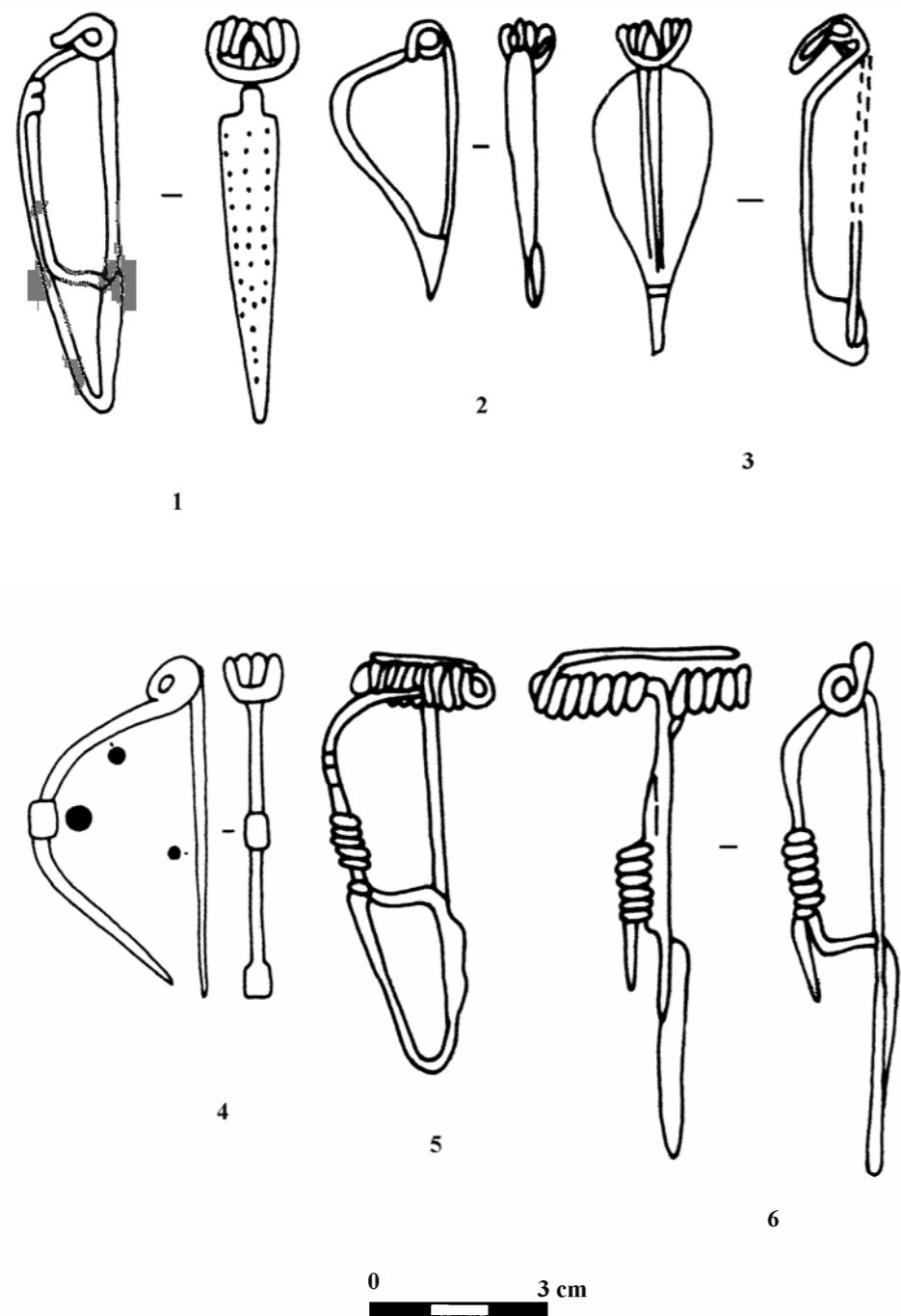

Fig. 58. Fibule de tipul II (4), IV (1), V (5-6), VI (3), VIII (2). 1. Ličkova T I M 1; 2. Soloney; 3. Vasil'evka T I M 3; 4. Novye Sanžary; 5. Pokrovskoe; 6. Stavki. 1-6 – bronz.

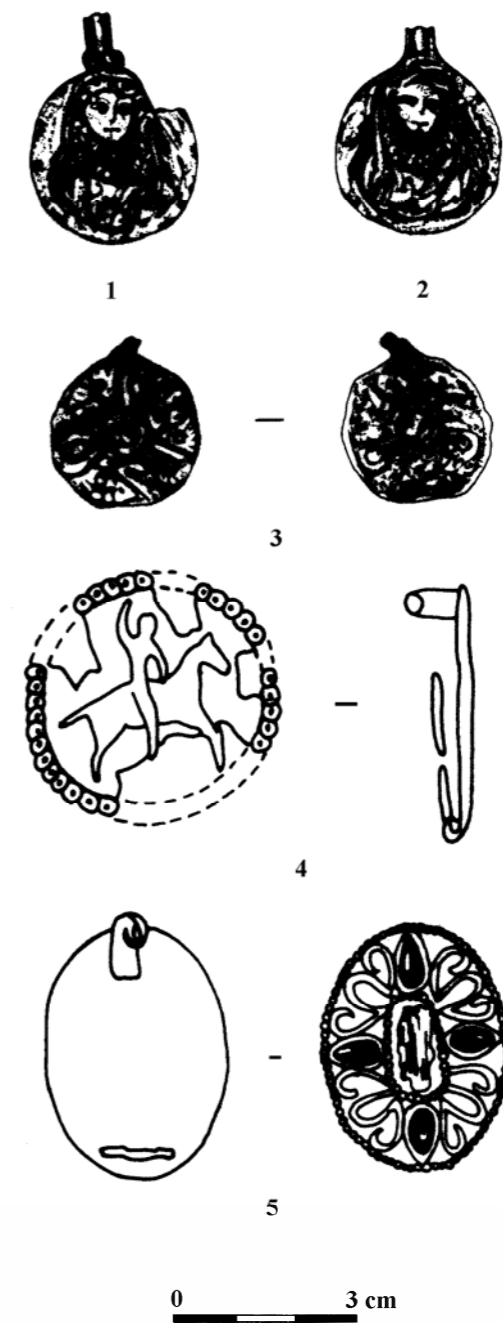

Fig. 59. Medaliaone (1-2). Fibule de tipul VII (3-5). 1-3. Vasil'evka T I M 3; 4. Sokolovo T I M 1; 5. Smoljaninova. 1-3, 5 – aur. 4 – bronz.

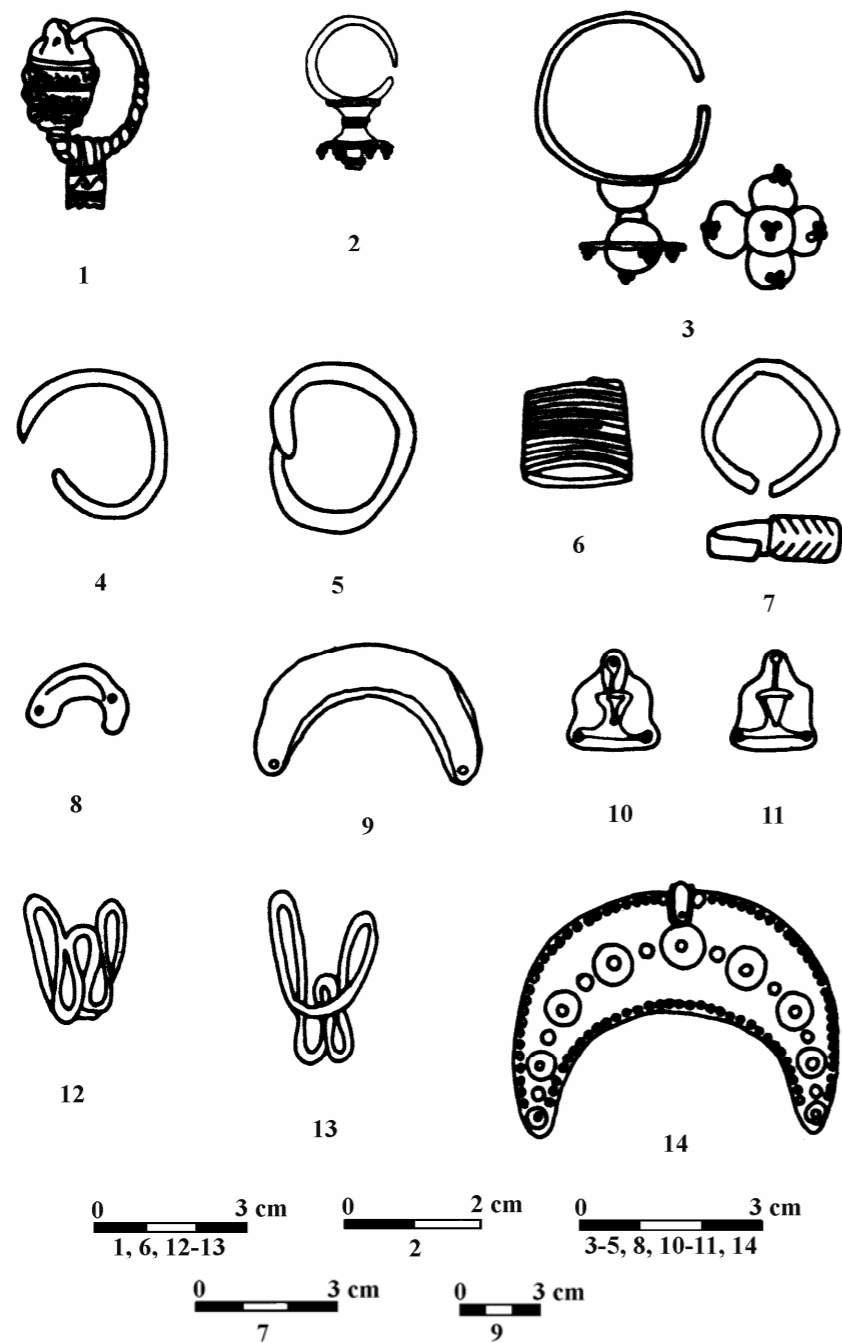

Fig. 60. Cercei de tipul I (1), II (2), III (3), IV (4-5). Inele de tipul I (6), II (7). Aplici în formă de semilună (8-9). Aplici de formă neregulată (10-11). Încheietori (12-13). Pandantiv în formă de semilună (14). 1, 6, 12-13. Soloney; 2. Sokolovo T I M 1; 3, 8. Smoljaninova; 4-5. Gromovka T I M 19; 7. Frunze T 2; 9. Starobel'sk; 10-11. Bulahovka; 14. Vasil'evka T I M 3. 1-3, 6, 8, 10-14 – aur. 4-5, 9 – argint. 7 - bronz.

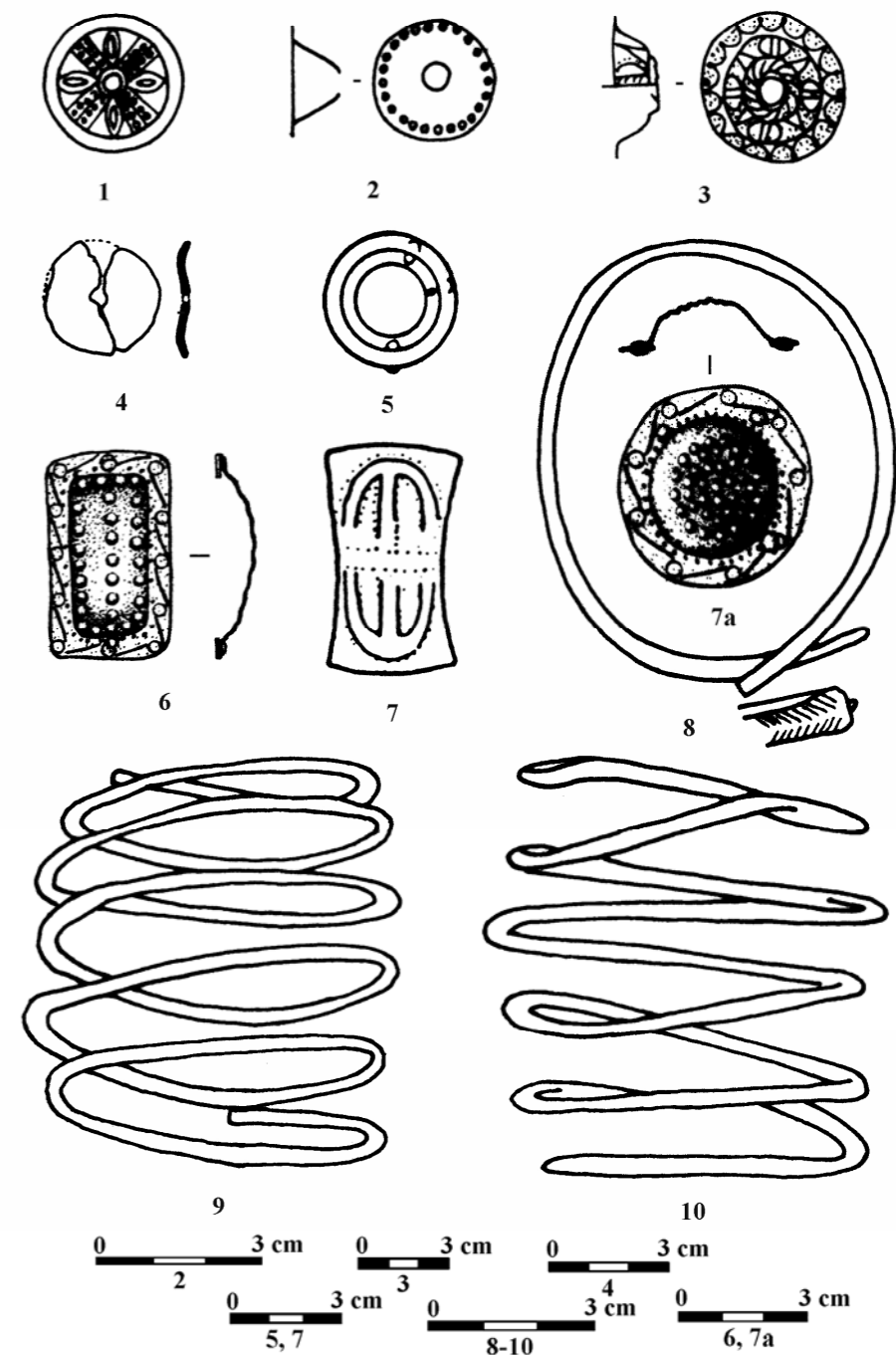

Fig. 61. Aplici (1-7). Brățări de tipul I (8) și II (9-10). 1. Balakleja; 2. Klimenkovka; 3. Jančokrak; 4. Vol'no-Ulanovka T 4 M 2; 5-7. Starobel'sk; 8. Babino M 4; 9-10. Soloney. 9-10 – aur. 1– argint aurit. 2-3, 5-7 – argint. 4, 8 – bronz.

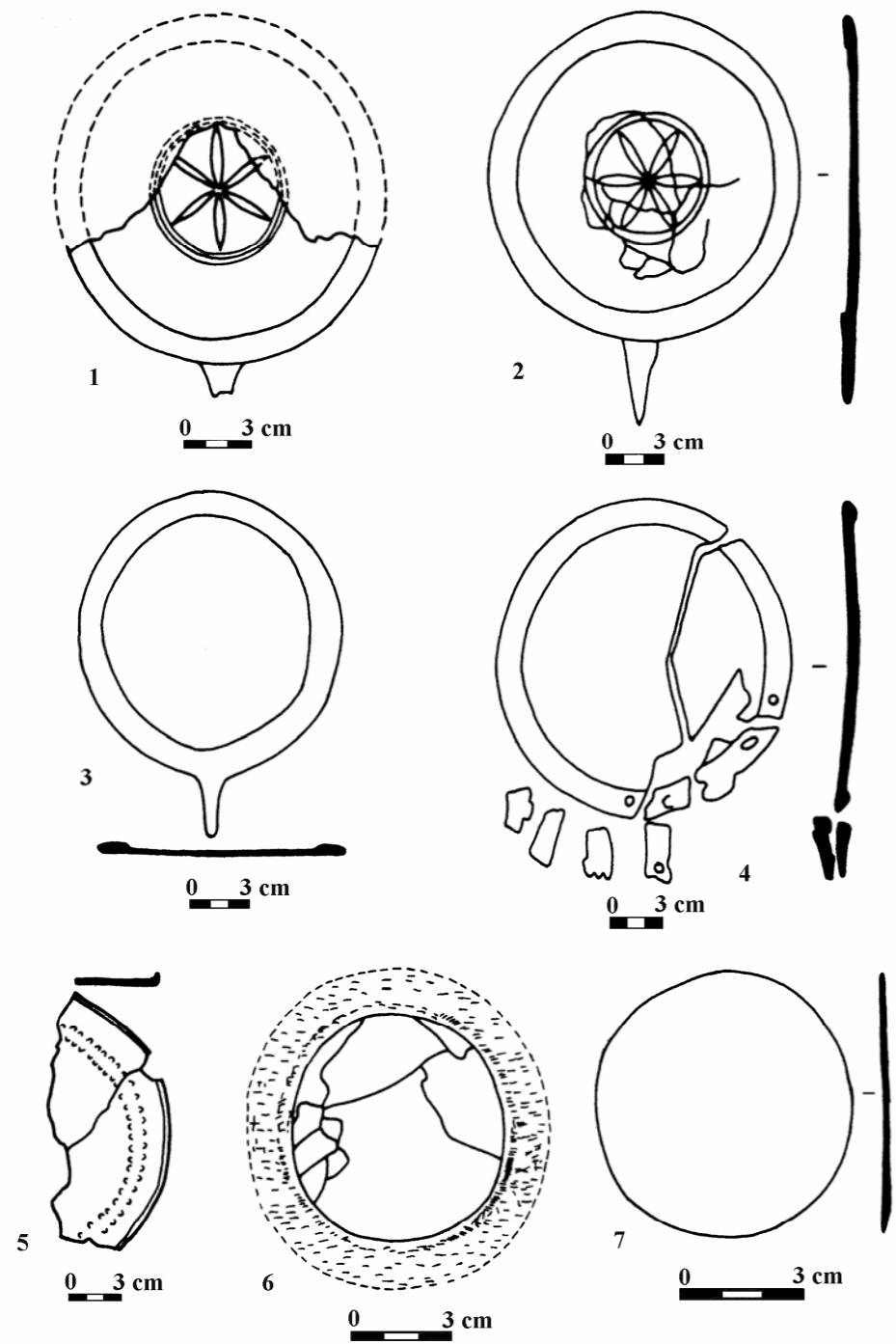

Fig. 62. Oglinzi de tipul I (1-3), II (4), III (6-7) și IV (5). 1. Mihajlovka; 2. Sokolovo T I M 1; 3. Razdol'skoe i Novoselki T 3 M 4; 4. Soloncy; 5. Frunze T 2; 6. Vasil'evka T 1 M 3; 7. Podgorodnoe T 3 M 8.

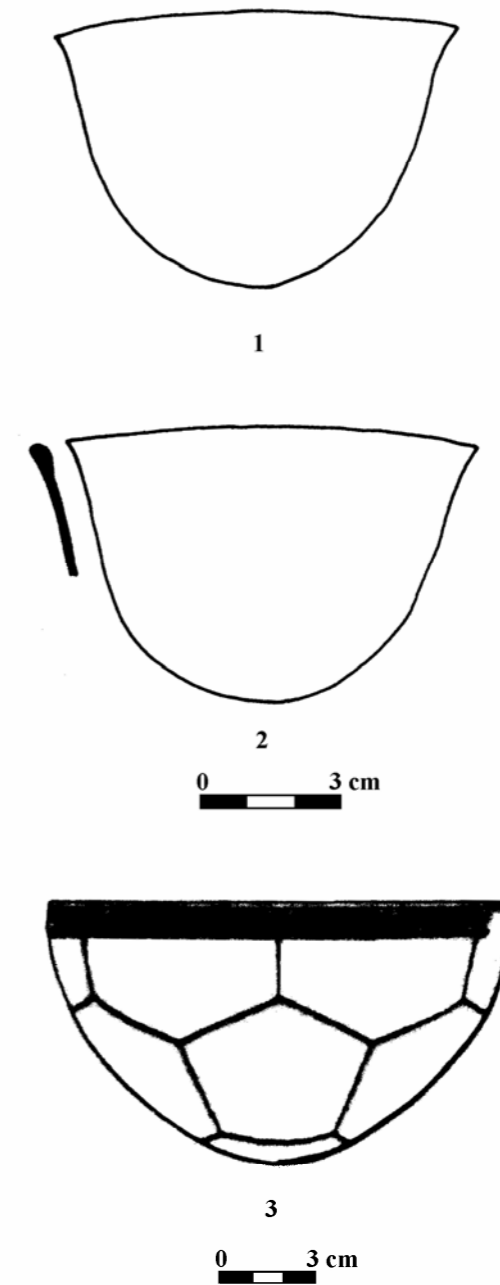
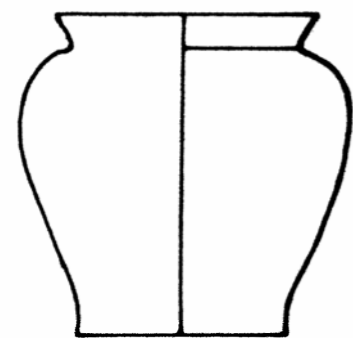
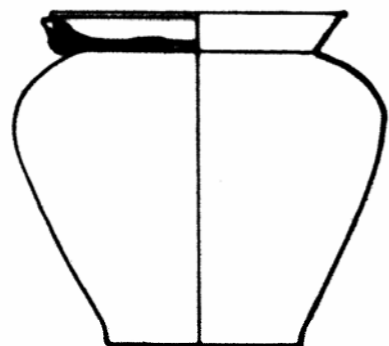

Fig. 63. Cupe din argint. 1-2. Bulahovka; 3. Velikoploskoe.

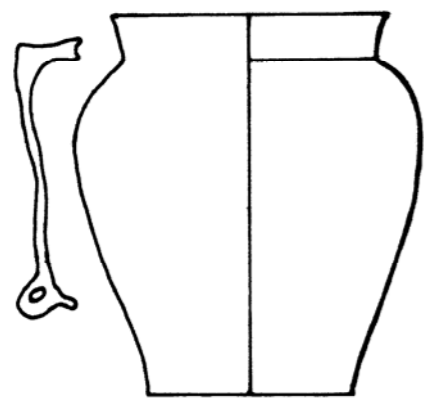

1

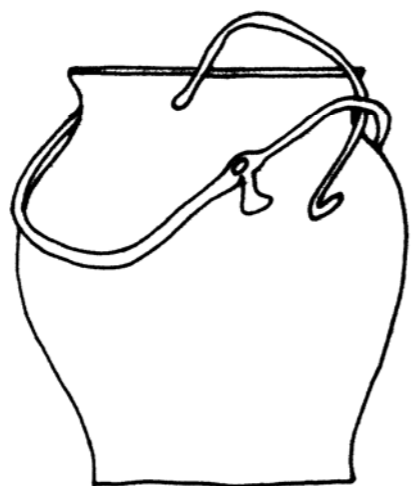

2

0 3 cm

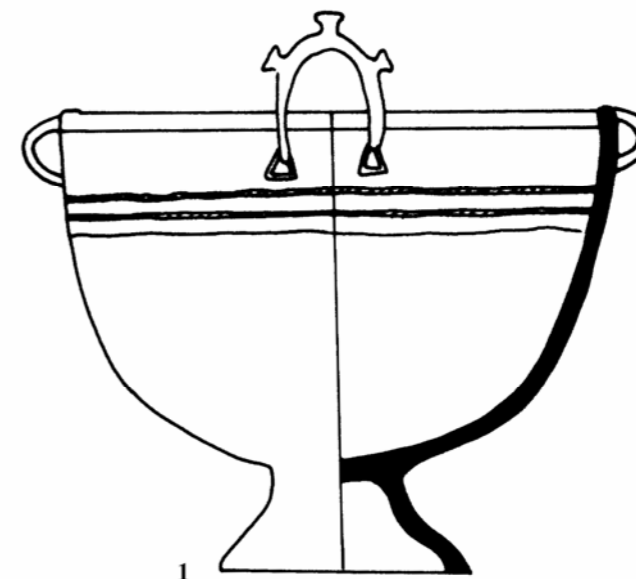
3

4

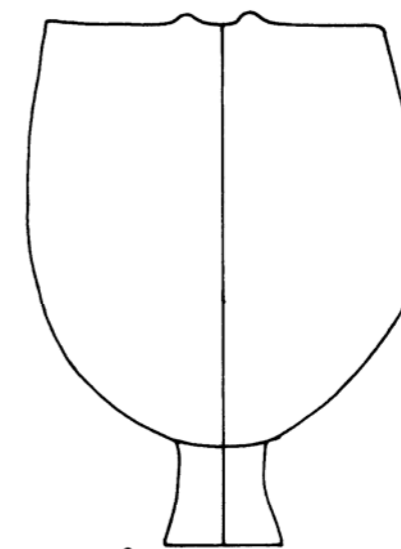
0 3 cm

Fig. 63a. Situle din bronz. 1. Novočerkassk (după Trejster 1992); 2. Mar'evka; 3. Veseloja Dolina (după Simonenko 1999a); 4. Bădragii Noi (după Simonenko 1999a).

1

0 5 cm

2

0 5 cm

Fig. 64. Cazane de bronz. 1. Bulahovka; 2. Velikoploskoe.

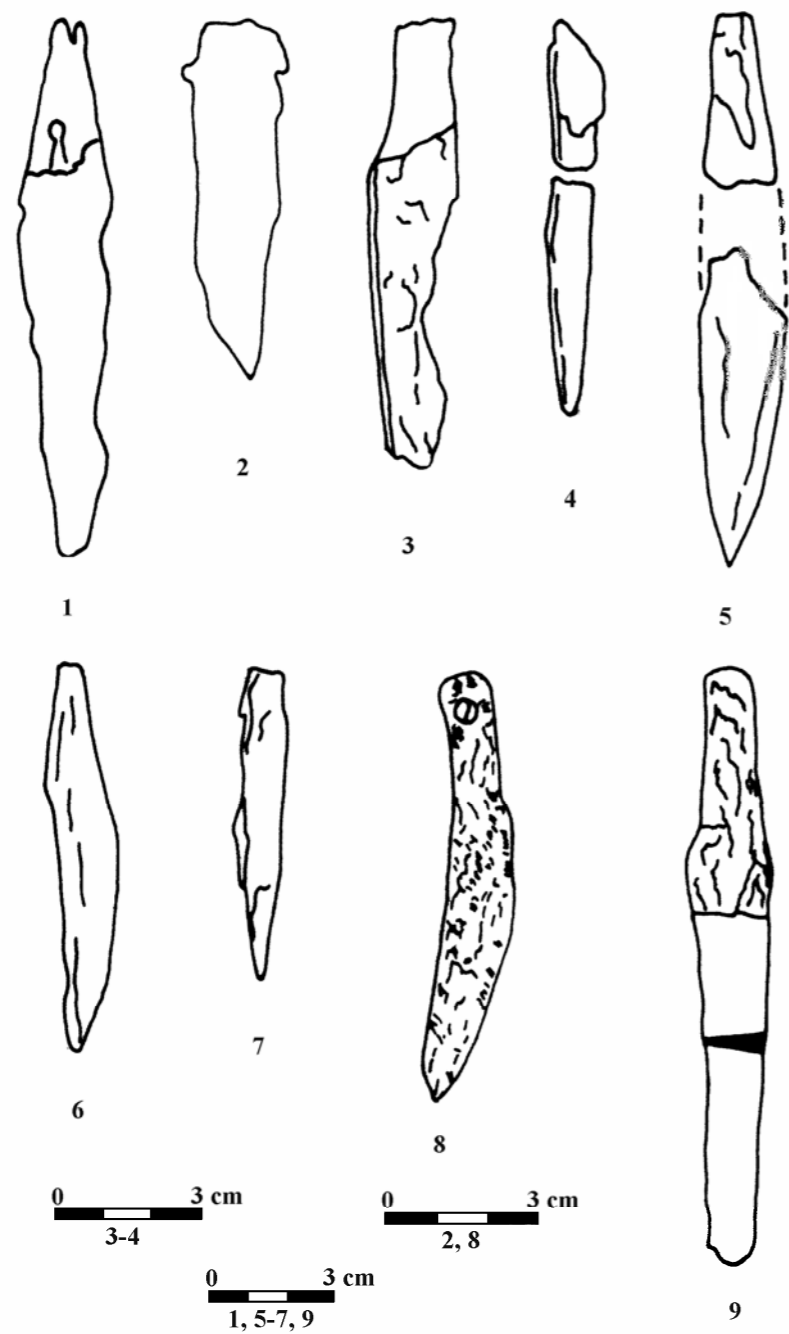

Fig. 65. Cučite. 1. Akkermen I T 2 M 5; 2. Alexandrovsk T 7 M 2; 3. Kairy T 9 M 2; 4. Kairy T 1 M 24; 5. Sergeevka T 4 M 17; 6. Balki T 26 M 1; 7. Gromovka T 1 M 19; 8. Vasil'evka T 1 M 3; 9. Preobraženka T 2 M 5. 1-9 – fier.

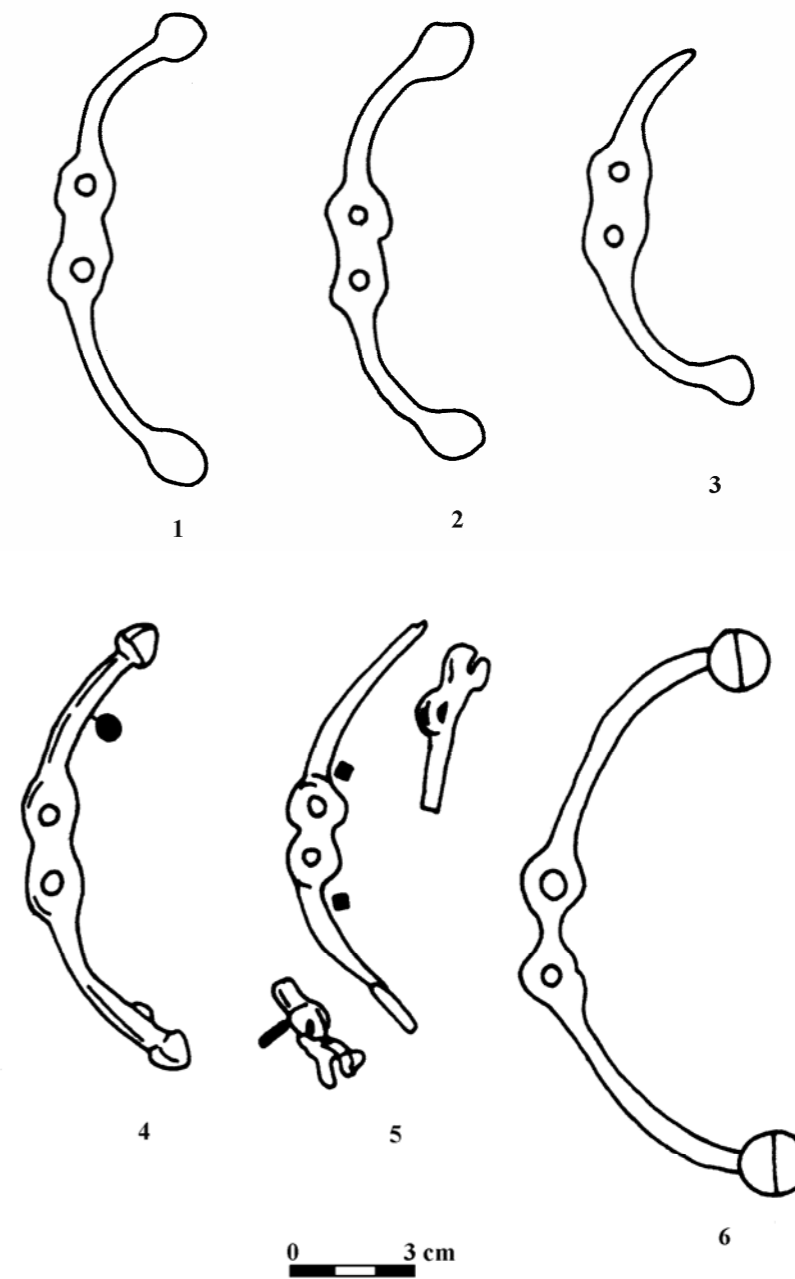

Fig. 66. Psalii. 1-3. Klimenkovka; 4-5. Kvašino; 6. Balakleja. 1-6 – fier.

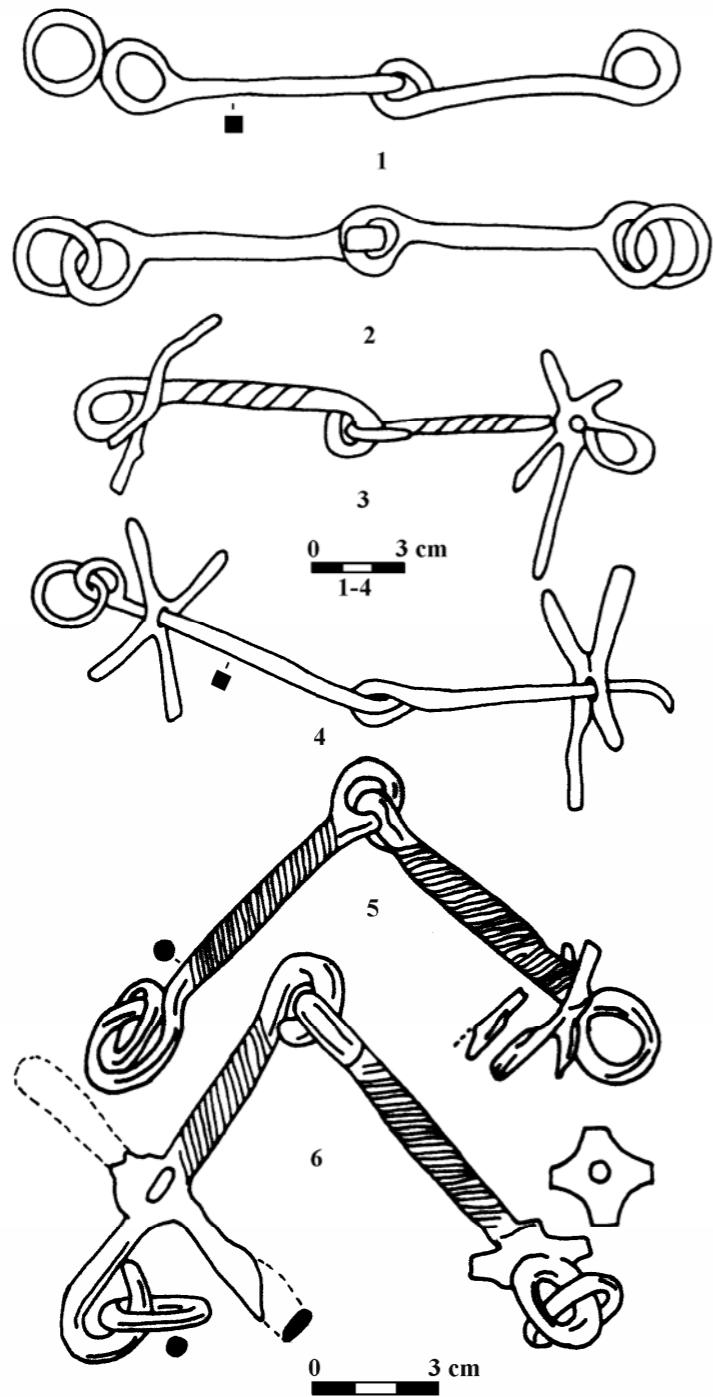

Fig. 67. Zábale. 1-2. Klimenkovka; 3-4. Velikoploskoe; 5-6. Kvašino. 1-6 – fier.

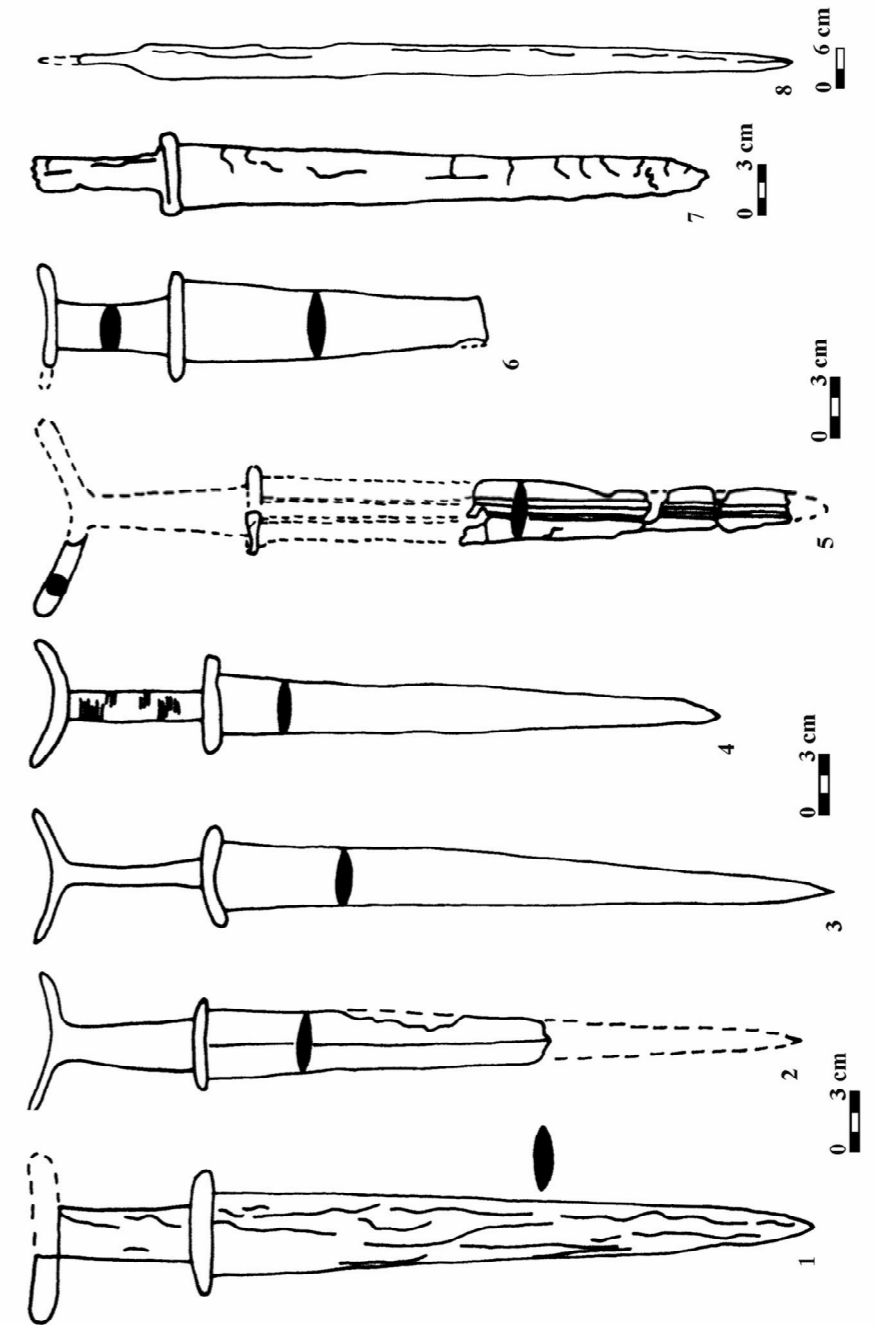

Fig. 68. Spade de tipul I (1-6), II (7) și III (8). 1. Sergeevka T 4 M 17; 2. Bol'saja Belozerka T 1 M 2; 3. Grišino; 4. Terzi; 5. Vinogradnoe T 31 M 1; 6. Preobraženka T 2 M 5; 7. Privol'noe T 1 M 1; 8. Brilovka T 16 M 1.

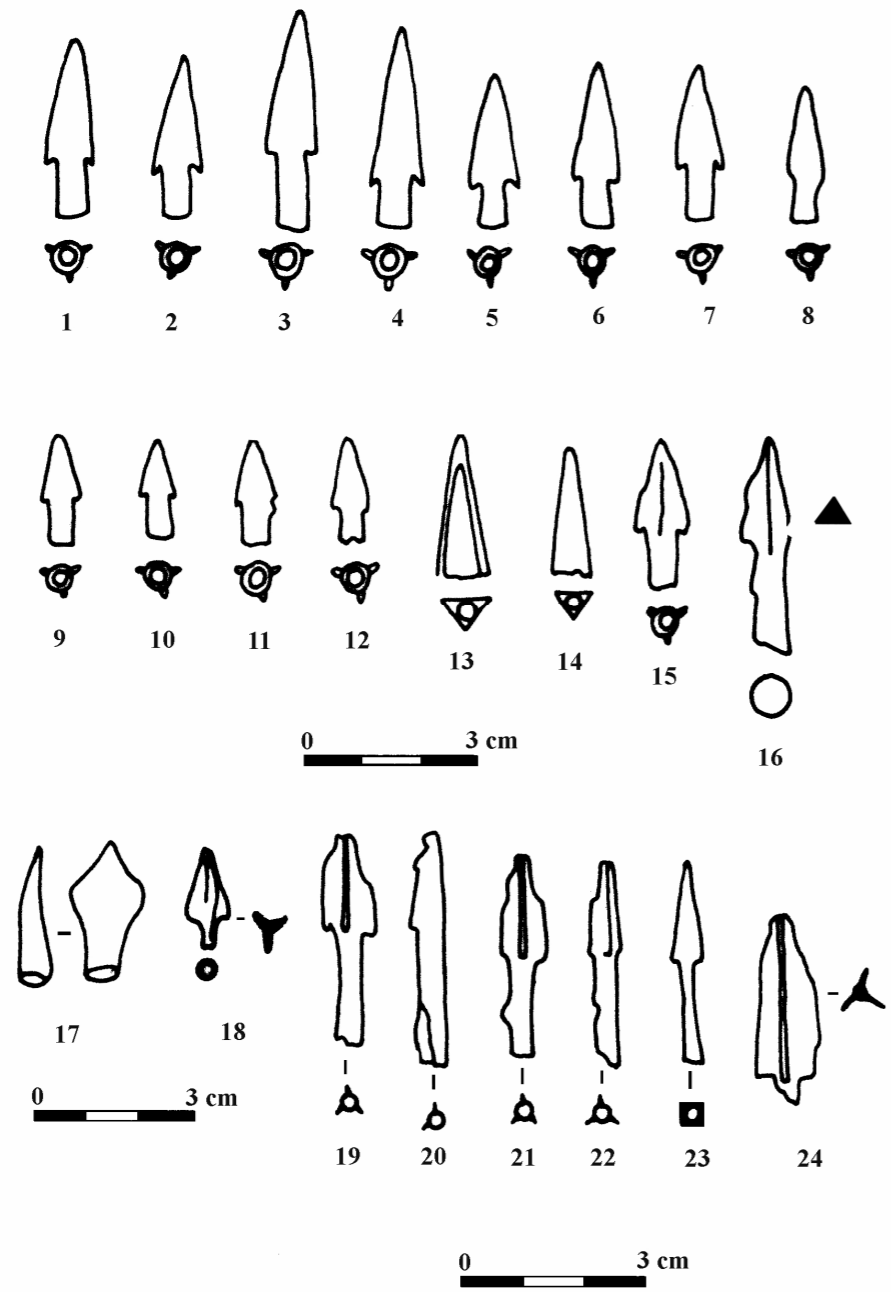

Fig. 69. Vărfuri de săgeți. 1-15. Uškalka; 16. Alexandrovsk T 10 M 2; 17. Alexandrovsk T 12 M 3; 18. Kvašino; 19-24. Vinogradnoe T 31 M 1. 1-14 – bronz. 15-24 – fier.

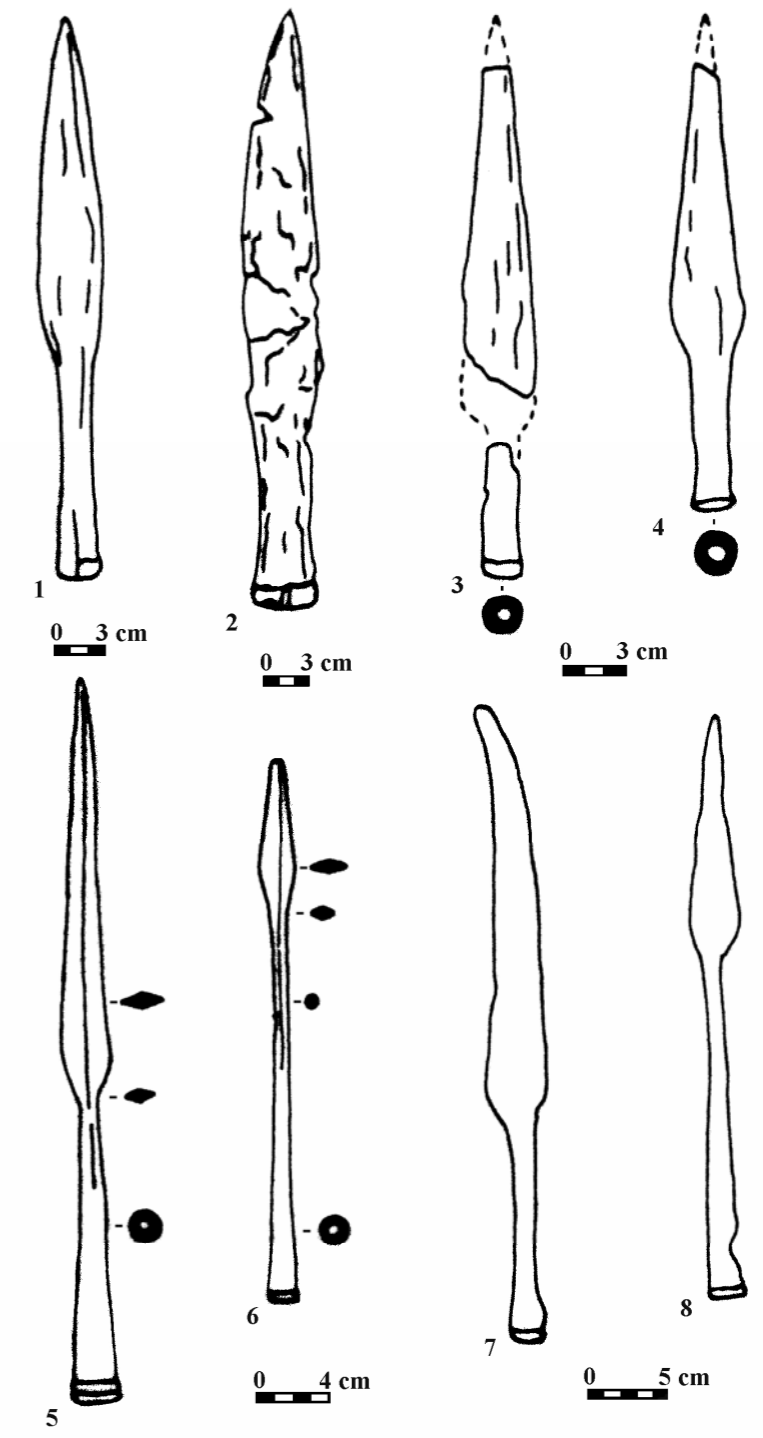

Fig. 70. Vărfuri de lănci. 1-3. Mar'evka; 4. Balki T 26 M 1; 5-6. Velikoploskoe; 7-8. Kvašino; 9. Sergeevka T 4 M 17; 10-11. Sadovo T 2 M 1.

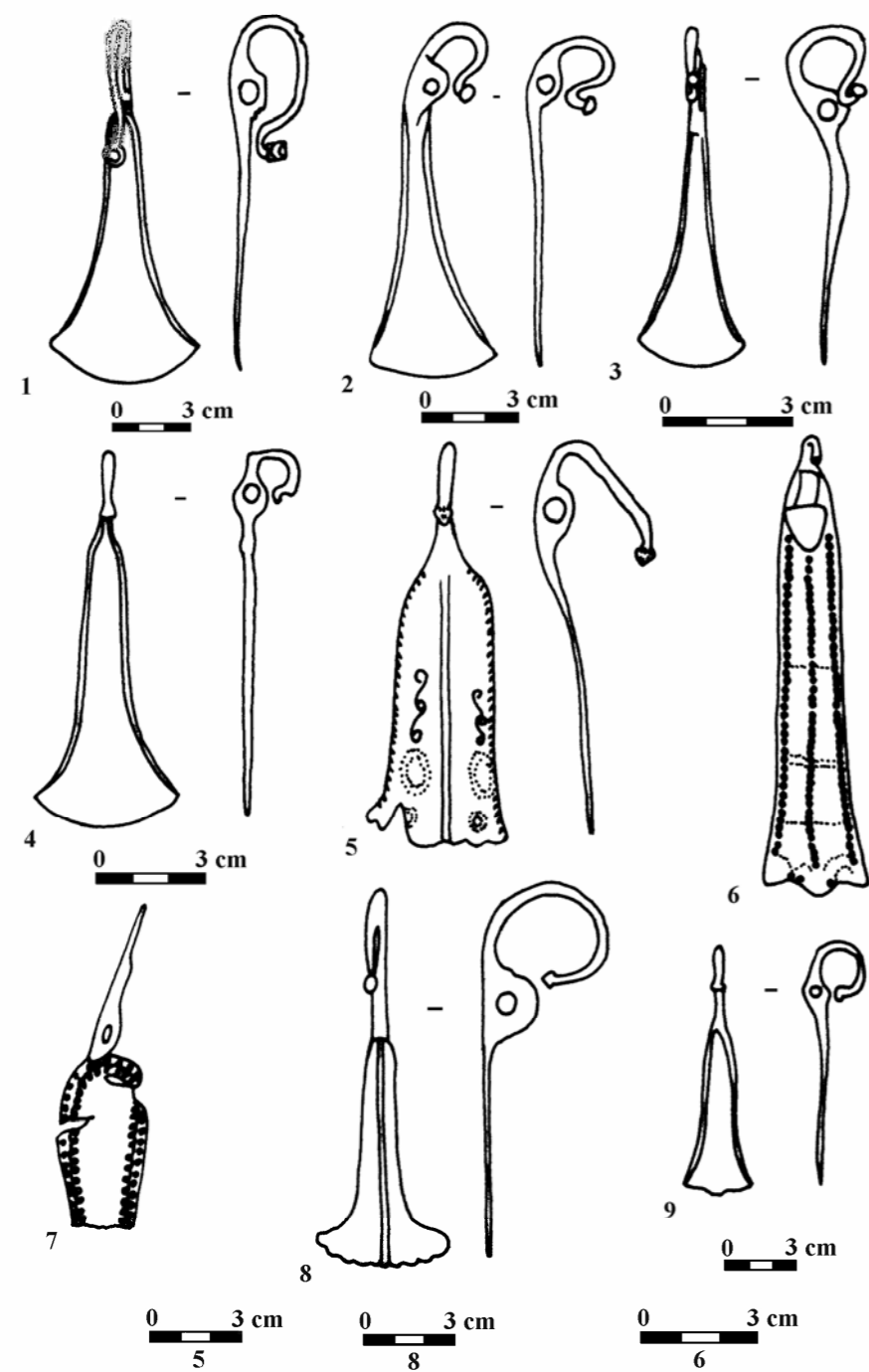

Fig. 71. Aplici frontale. 1. Novovasil'evka; 2-3. Snigirevka; 4, 9. Bubueci; 5, 8. Velikoploskoe; 6. Klimenkovka; 7. Antipovka. 5-7 – argint. 1-4, 8-9.- bronz.

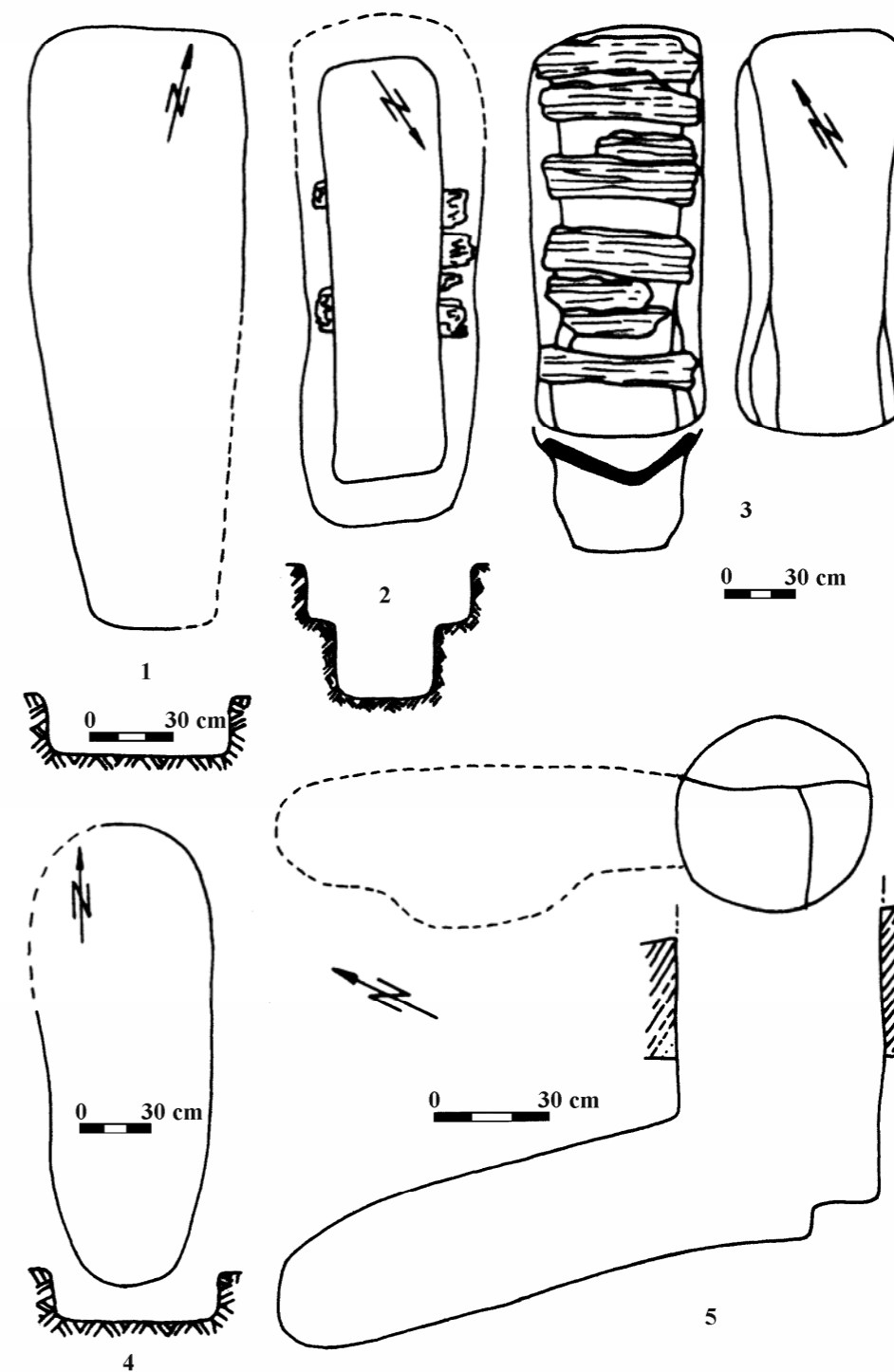

Fig. 72. Forma gropilor mormintelor sarmatice timpurii din nordul Mării Negre.

Fig. 73. Reprezentarea de pe relieful din palatul de la Haličajan (după Pugačenkova 1971).

Fig. 74. Reprezentarea arcului de tip "scitic" de pe vasul din mormântul de la Kul' Oba (după Schiltz 1994).

Fig. 75. Reprezentarea de pe vasul din mormântul sarmatic de la Kosika (după Trejster 1994).

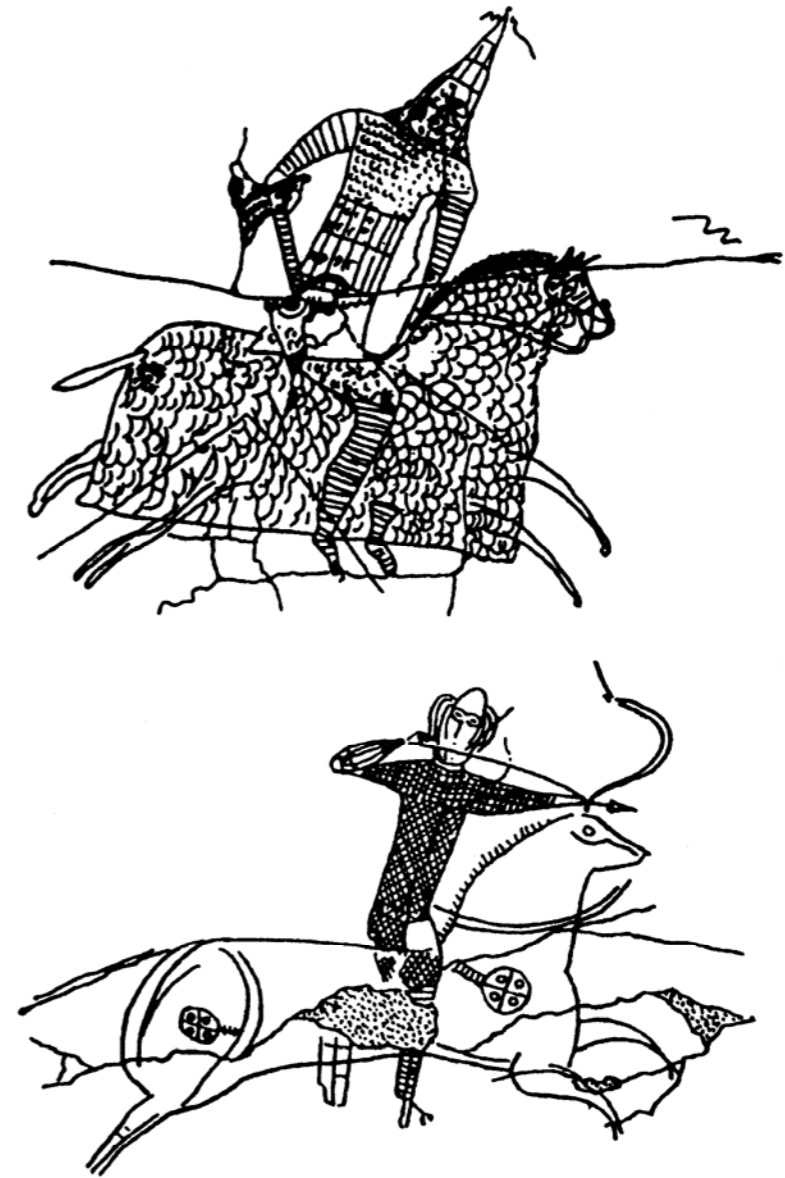

Fig. 76. Reprezentarea de pe graffit-ul de la Dura-Europos (după Hazanov 1971).

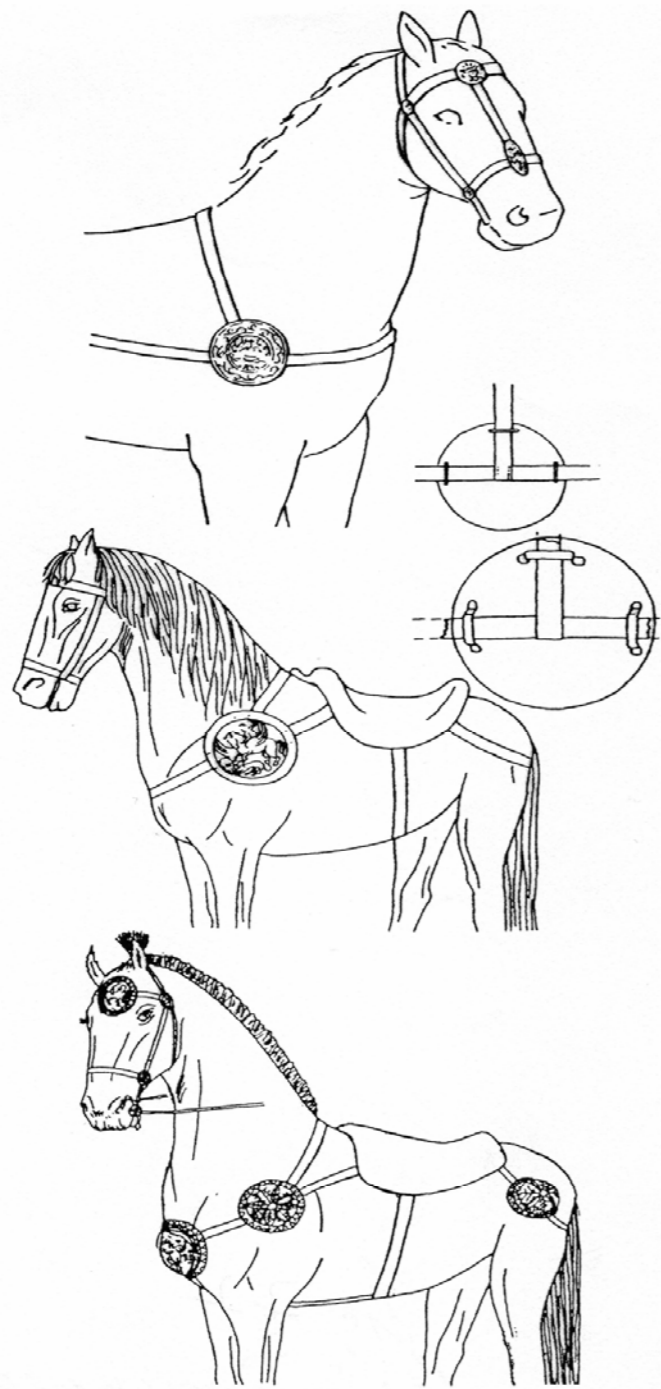

Fig. 77. Poziția falerelor în ansamblul harnașamentului (după Zaseckaja 1965; Mordvinceva 1996b; 1997).

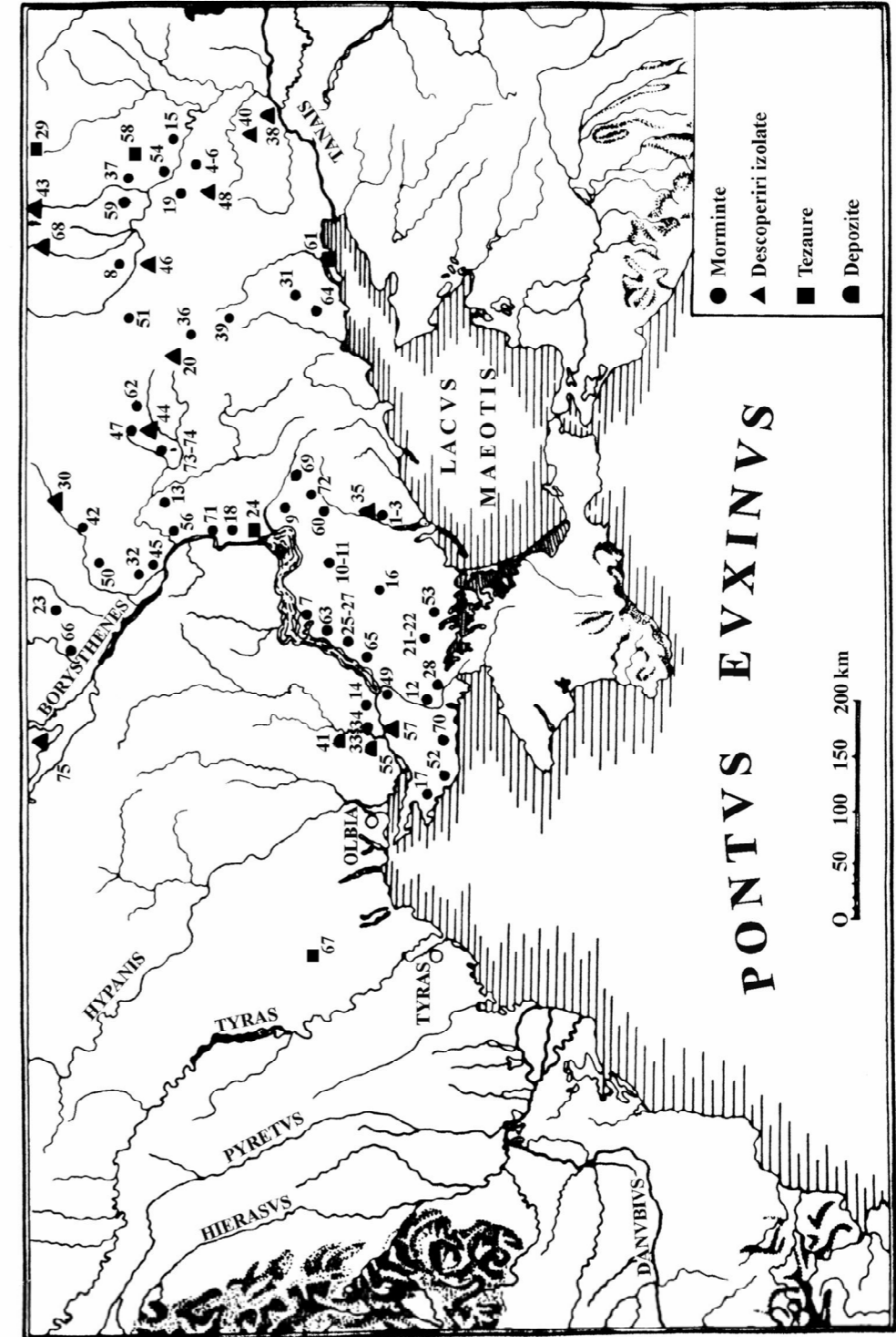

Fig. 78. Descoperirile sarmatice timpurii din spațiul dintre Don și Nistru.

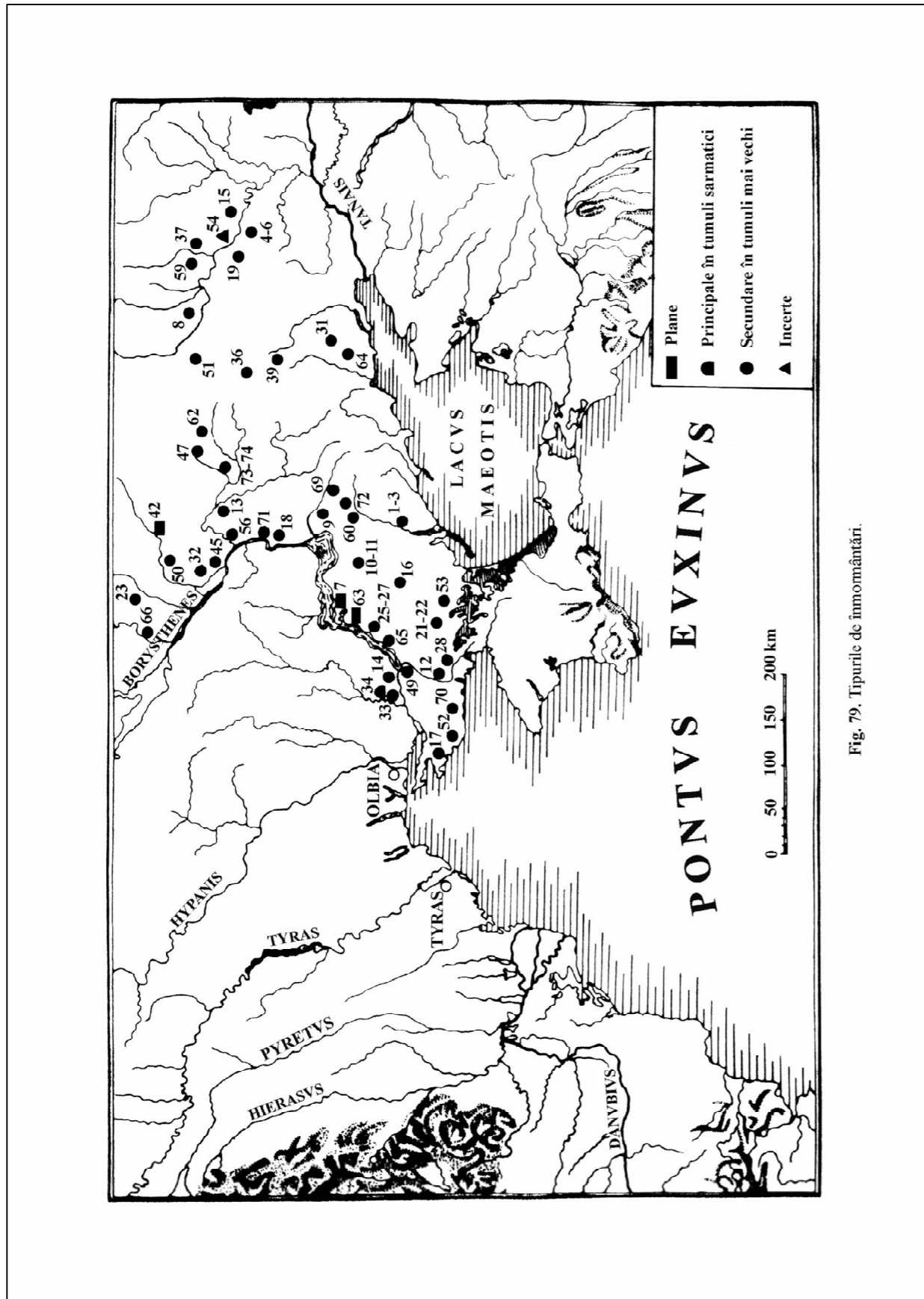

Fig. 79. Tipurile de înmormântări.

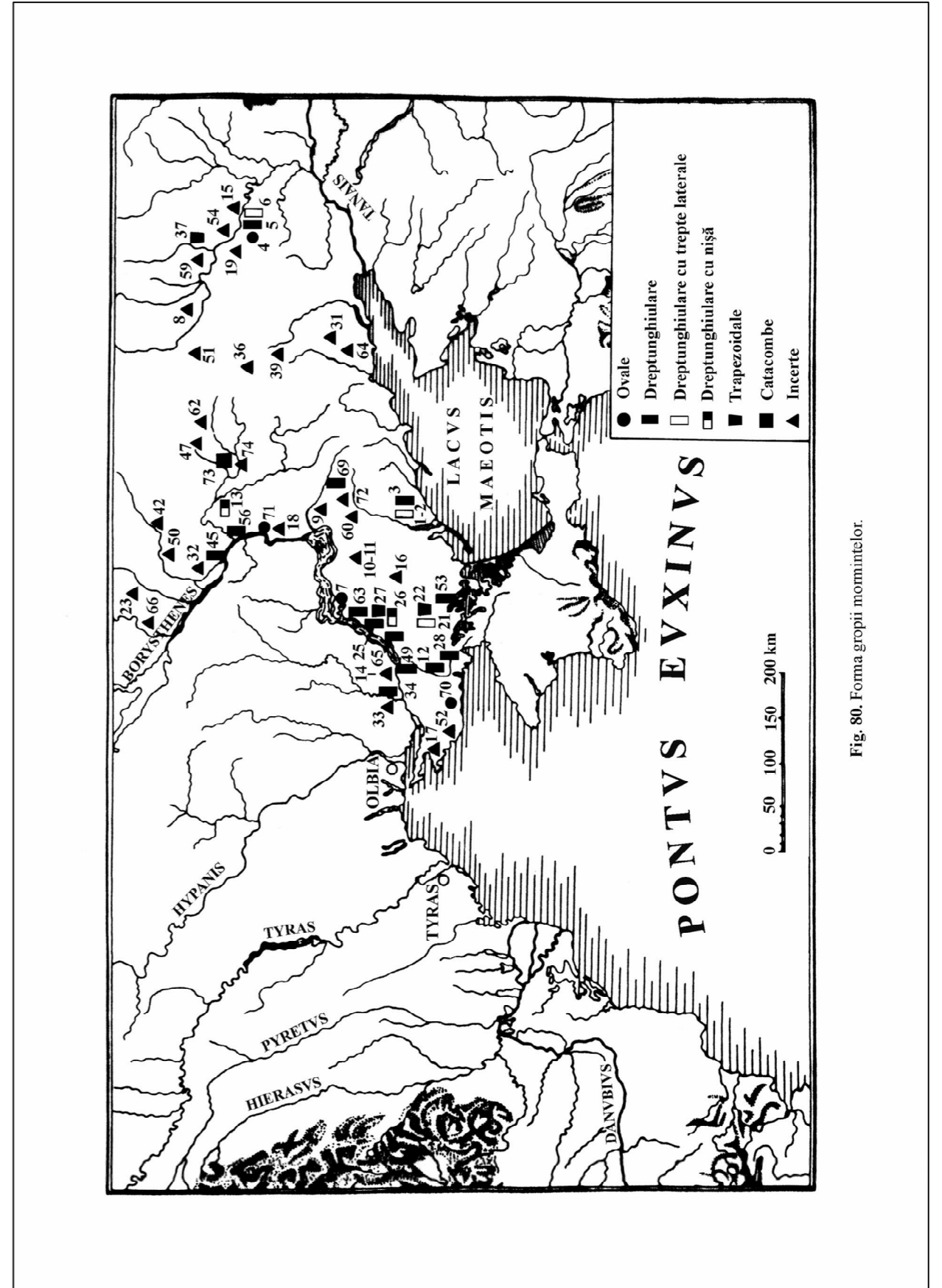

Fig. 80. Forma gropii momintelor.

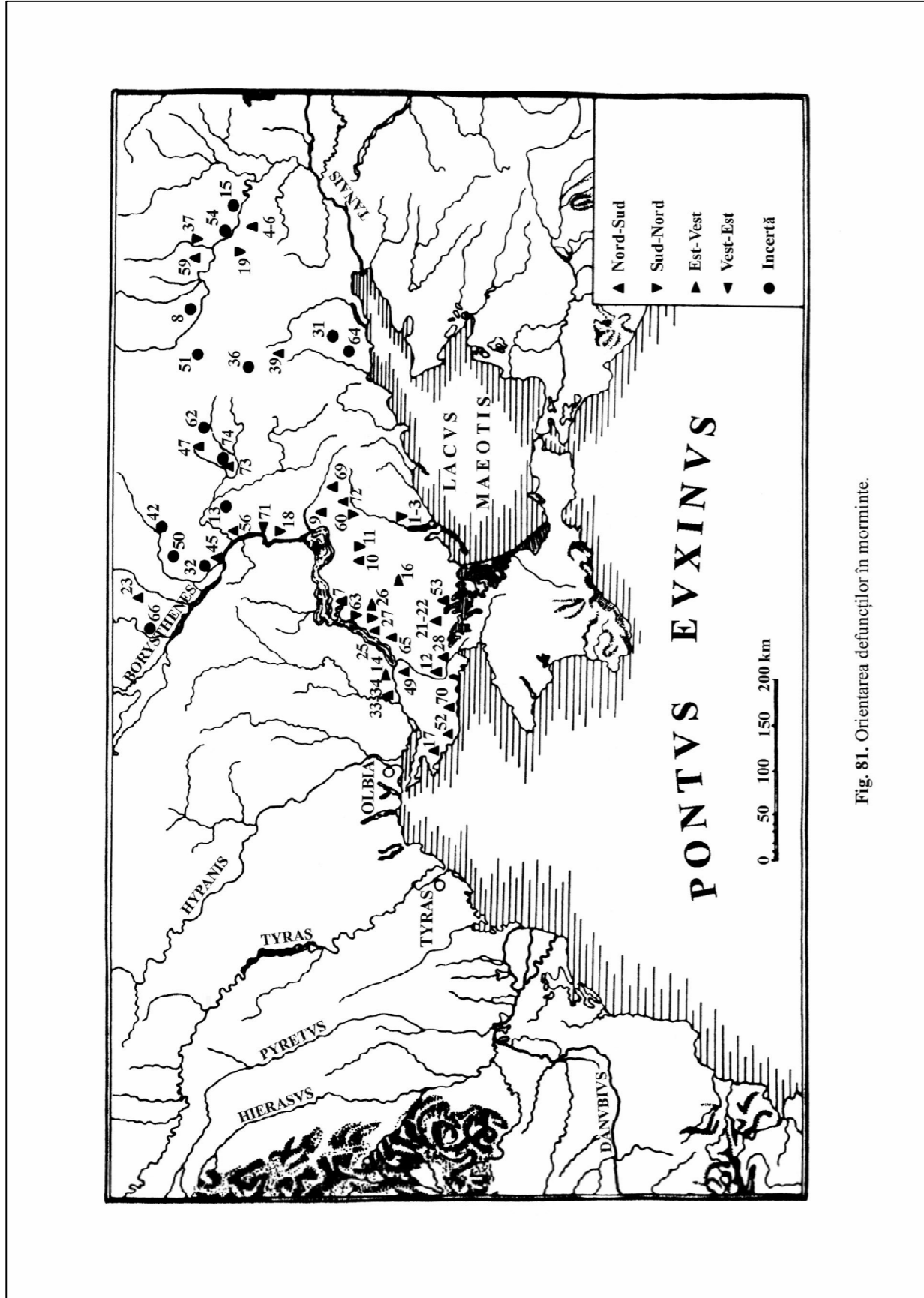

Fig. 81. Orientarea defunecilor în morminte.

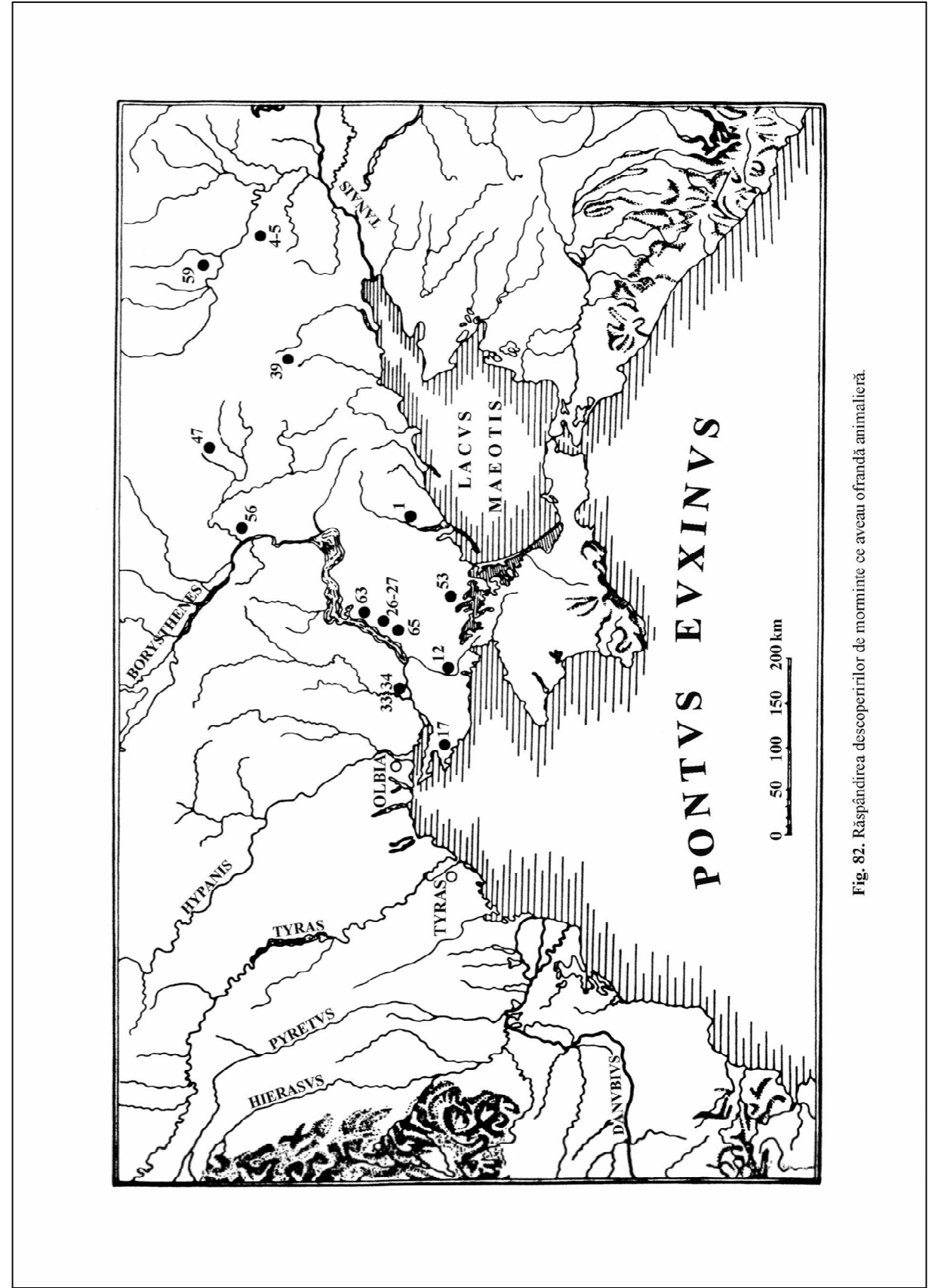

Fig. 82. Răspândirea descoperirilor de morminte ce aveau ofrandă animalieră.

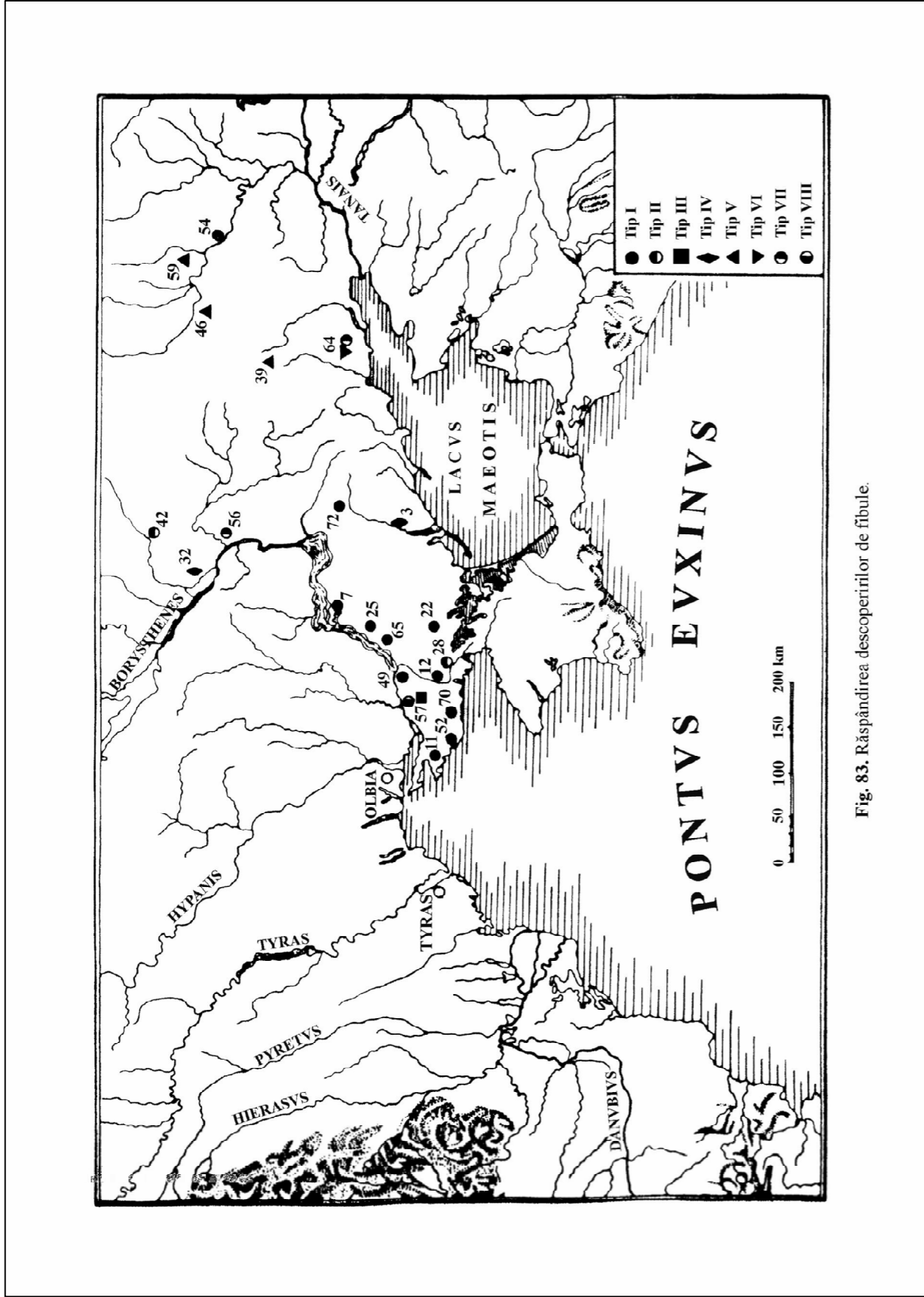

Fig. 83. Răspândirea descoperirilor de fibule.

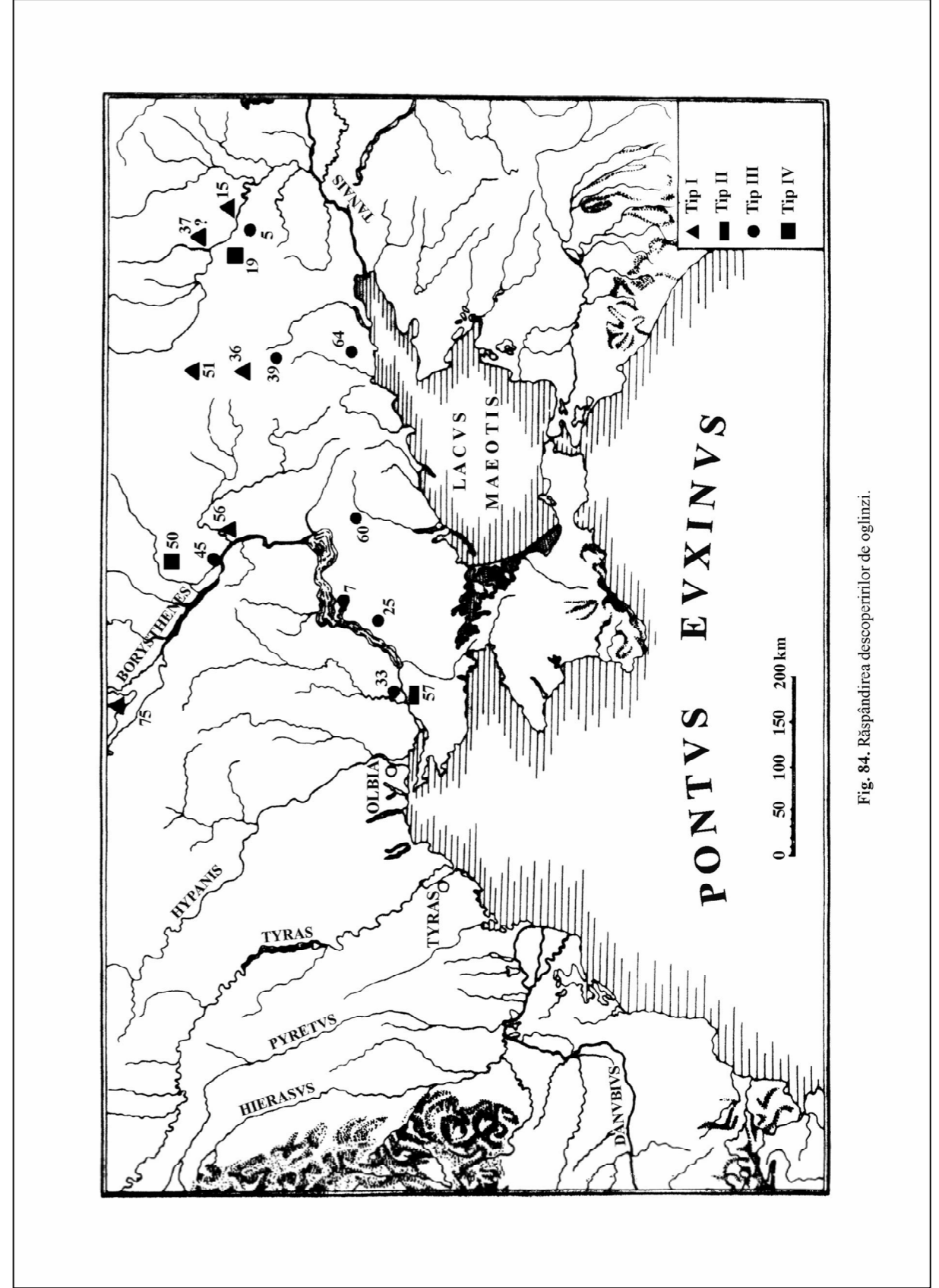

Fig. 84. Răspândirea descoperirilor de oglinzi.

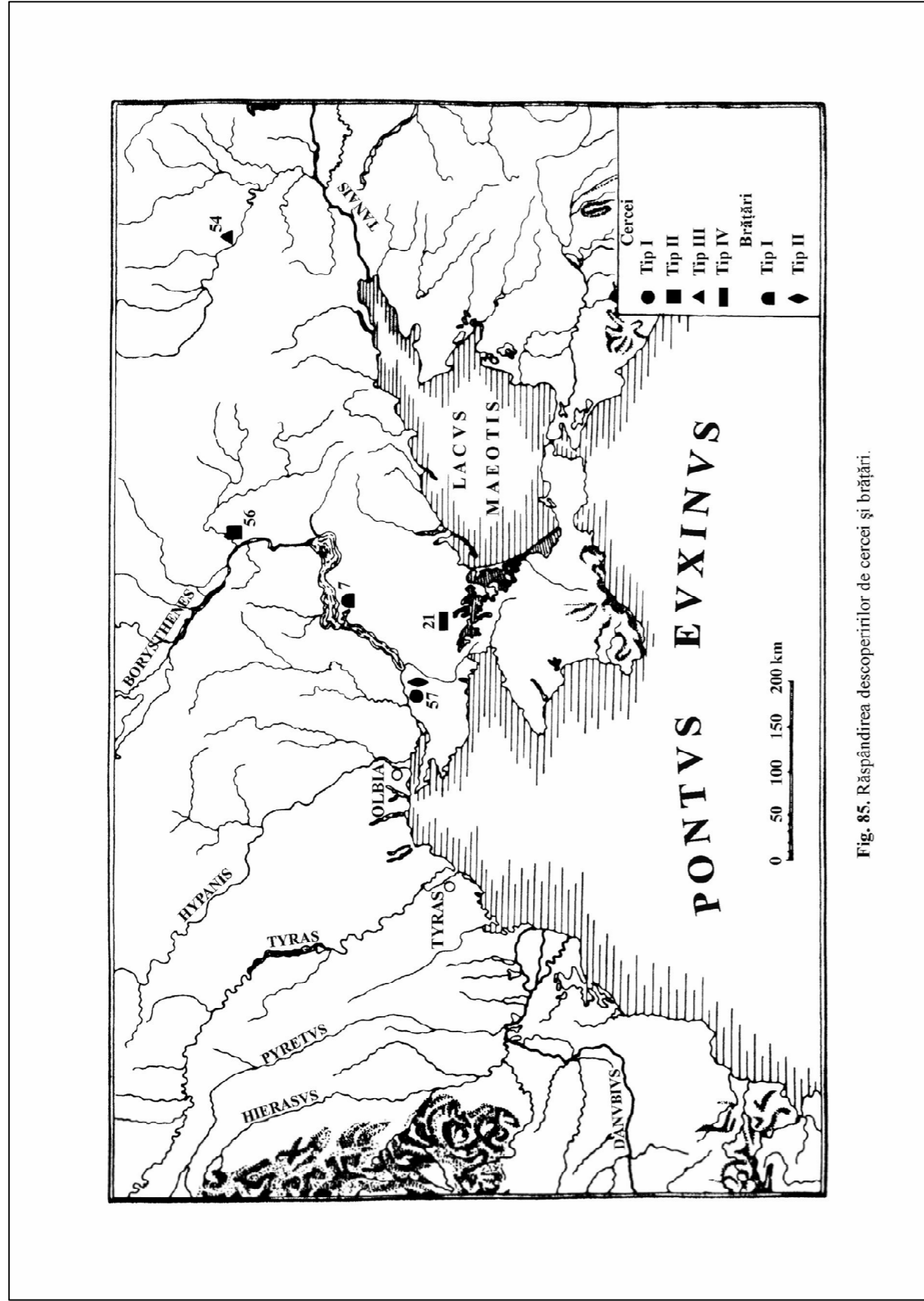

Fig. 85. Răspândirea descoperirilor de cercei și brățări.

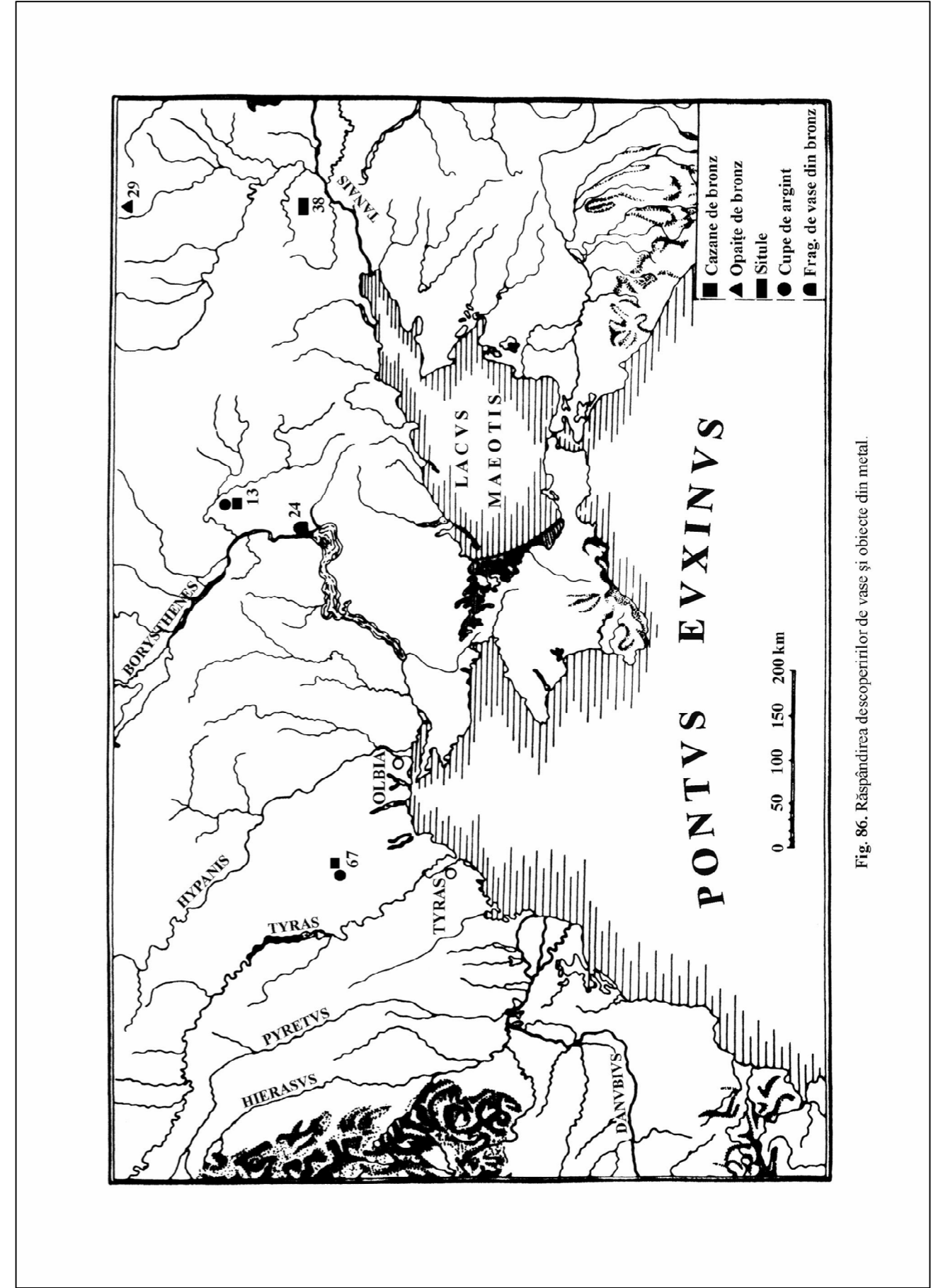

Fig. 86. Răspândirea descoperirilor de vase și obiecte din metal.

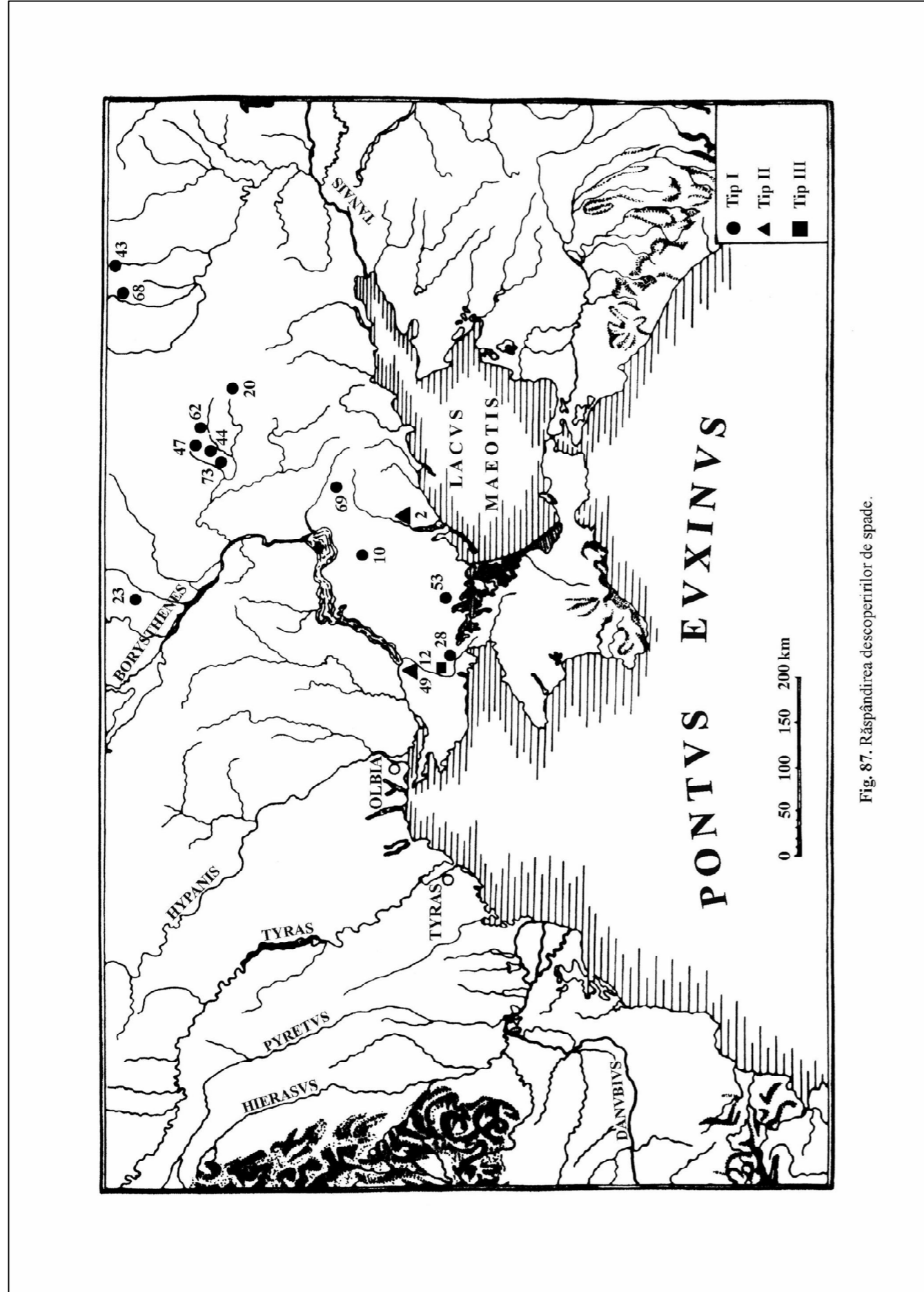

Fig. 87. Răspândirea descoperirilor de spade.

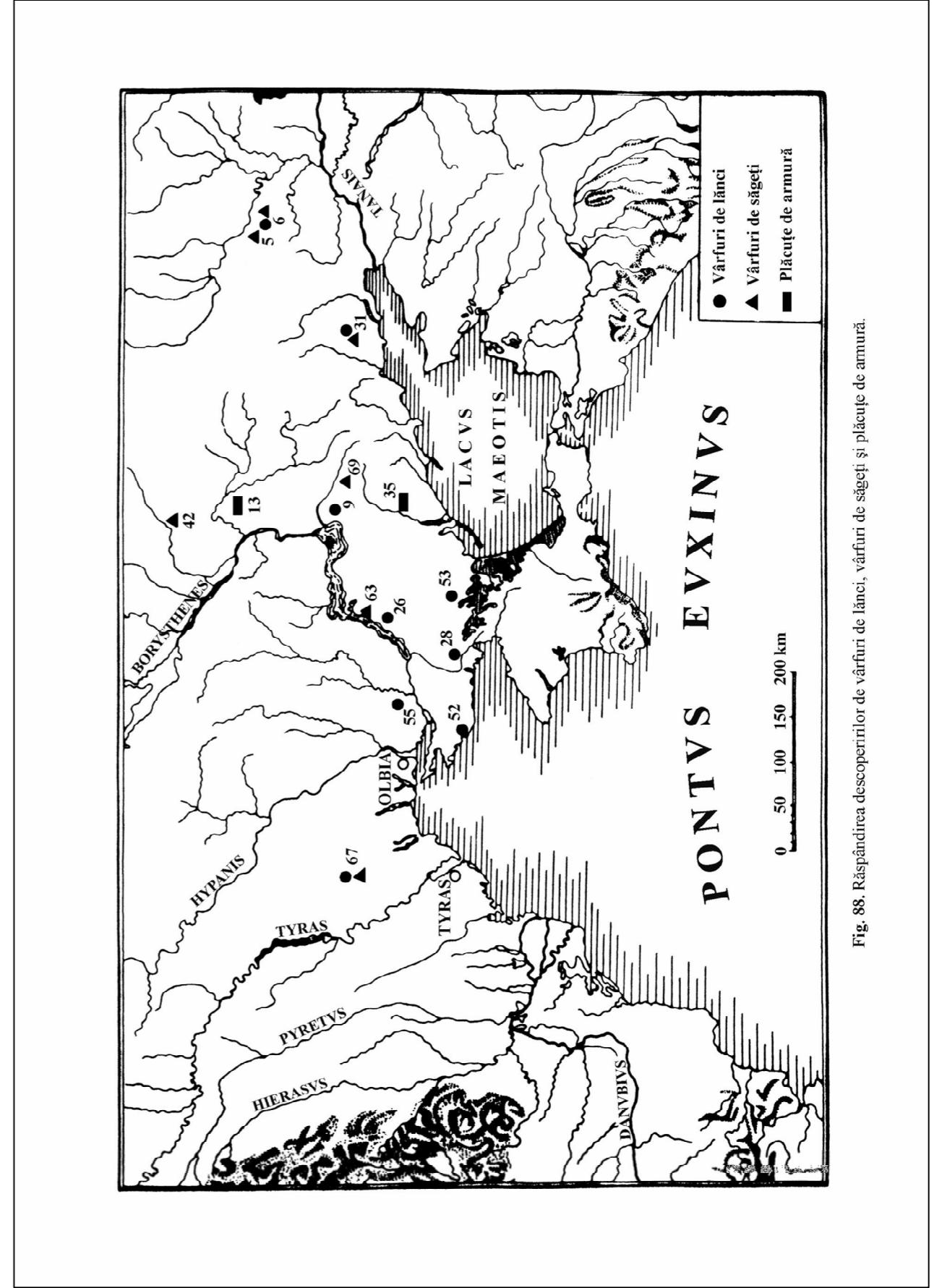

Fig. 88. Răspândirea descoperirilor de vârfuri de lănci, vârfuri de săgeți și plăcuțe de armură.

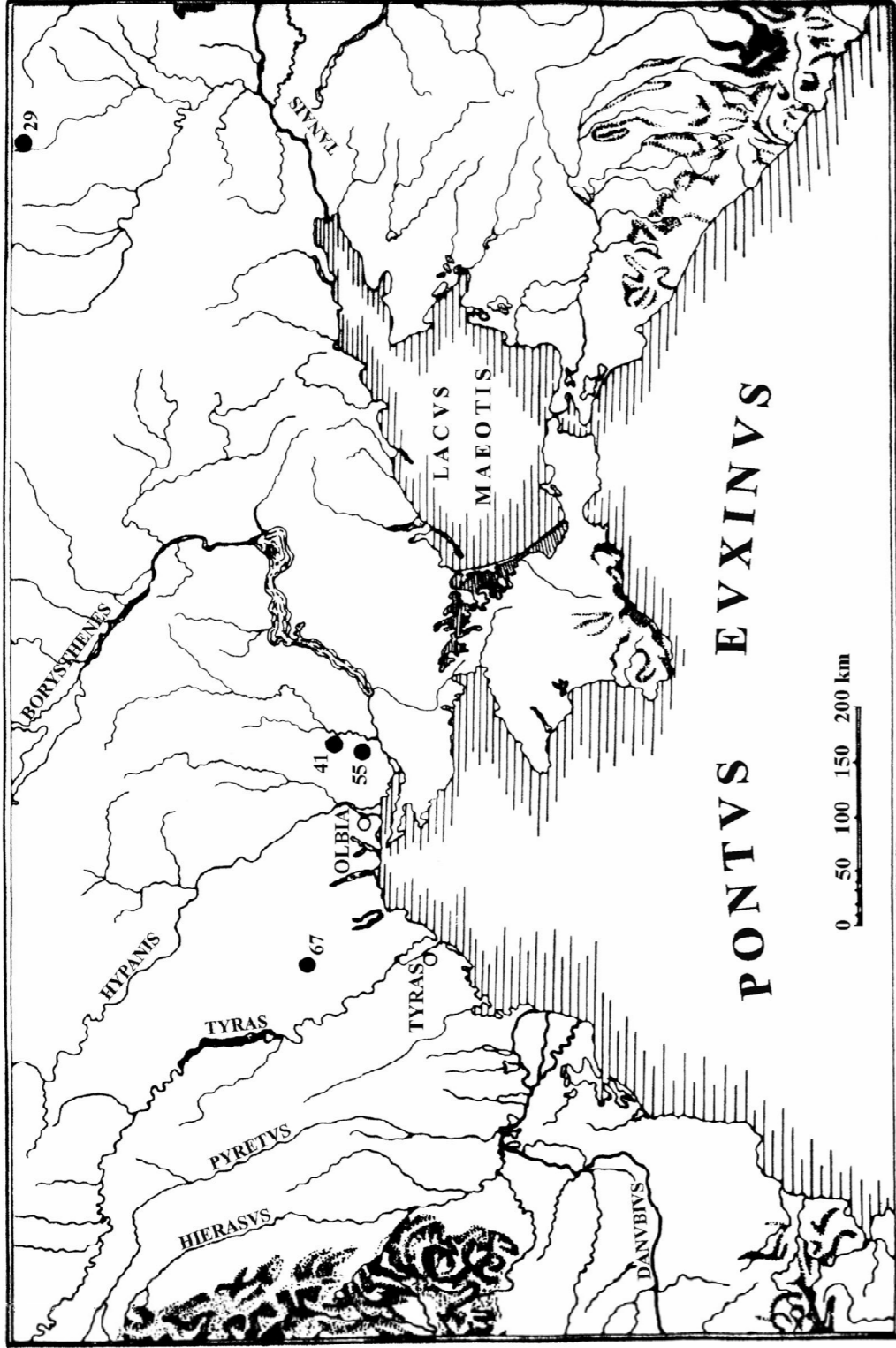

Fig. 89. Răspândirea descoperirilor de aplicei frontale.

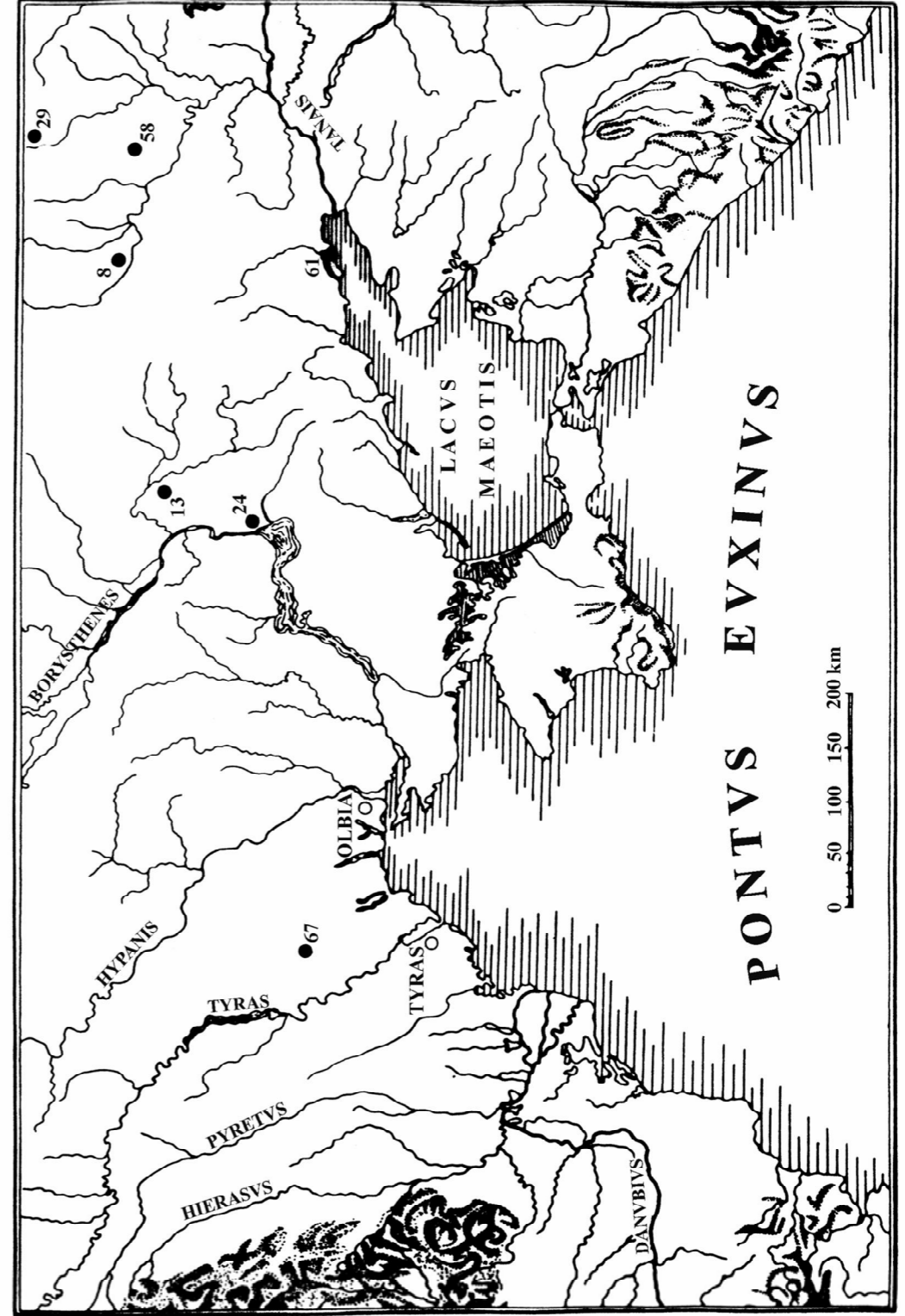

Fig. 90. Descoperirile de falere.

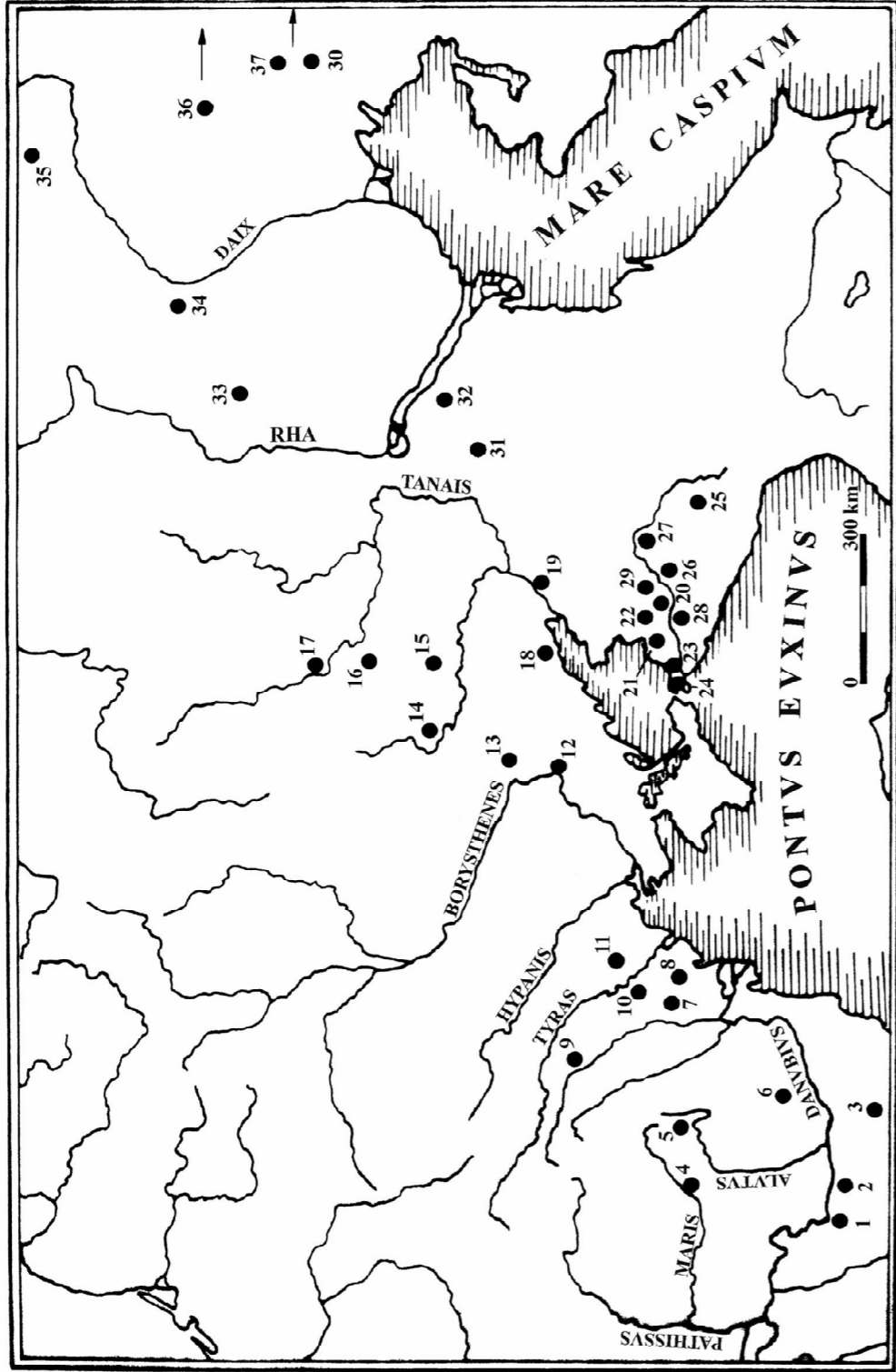

Fig. 91. Răspândirea descoperirilor de faleră din secolele III-I a. Chr. din mediul sarmatic, geto-dacic și tracic. 1. Jakimovo, 2. Galițe, 3. Stara Zagora, 4. Lupui, 5. Suceea, 6. Bucești-Herestrău, 7. Tvardița, 8. Vessloja Dolina, 9. Bădrăgii Noi, 10. Eubaesci, 11. Velikoploscoe, 12. Iamcokrak, 13. Bulahovka, 14. Blalakleja, 15. Starobel'sk, 16. Klimentovka, 17. Antipovka, 18. Taganrog, 19. Fedulov, 20. Koremovsk, 21. Novodžerelievskaja, 22. Voronežskaja, 23. Ahmaniovskaja, 24. Vasjurina Gora, 25. Uspenskaja, 26. Sergievskaja, 27. Kogovskaja, 28. Seversk, 29. Verhmij, 30. Colecția siberiană a lui Petru I, 31. Žutovo, 32. Krivaja Luka, 33. Novouzensk, 34. Volodarka, 35. Prohorovka, 36. Sidorovka, 37. Ișim.

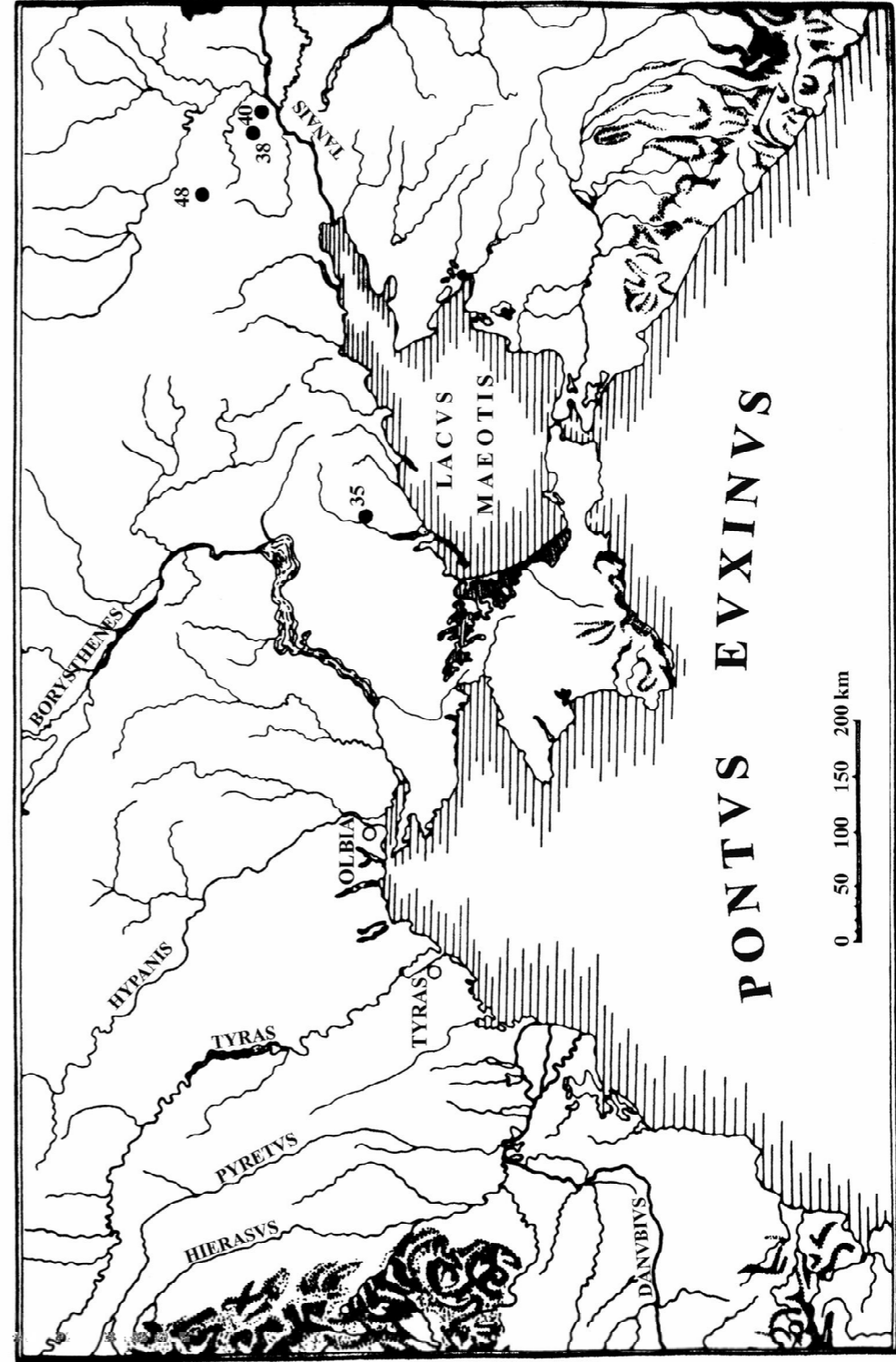

Fig. 92. Răspândirea descoperirilor de coifuri.

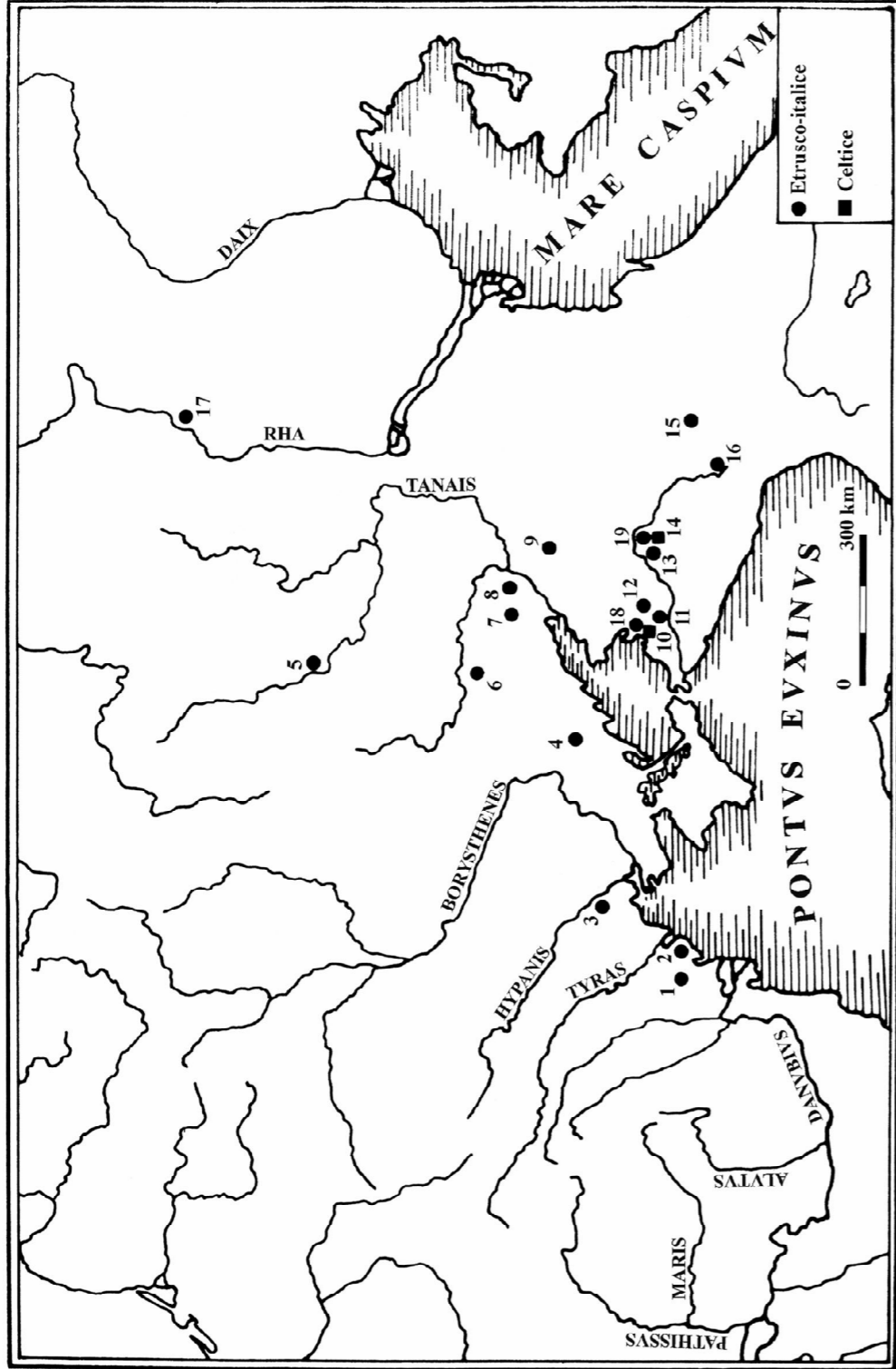

Fig. 93. Răspândirea descoperirilor de cofuri etrusco-italice și celtece din estul Europei. 1. Veseloja Dolina; 2. Belen'koe; 3. Mar'evka; 4. Melitopol'; 5. Antipovka; 6. Privol'e; 7. Novočerkassk; 8. Novoprohorovka; 9. Hutor Veselyj; 10. Bojko-Ponur; 11. Kolhoz Mičurina; 12. Serejevskaja; 13. Sergejevskaja; 14. Kurganinsk; 15. Čegem; 16. Kislovodsk; 17. Mariental'; 18. Vladimirskaia; 19. Rogovskaja.

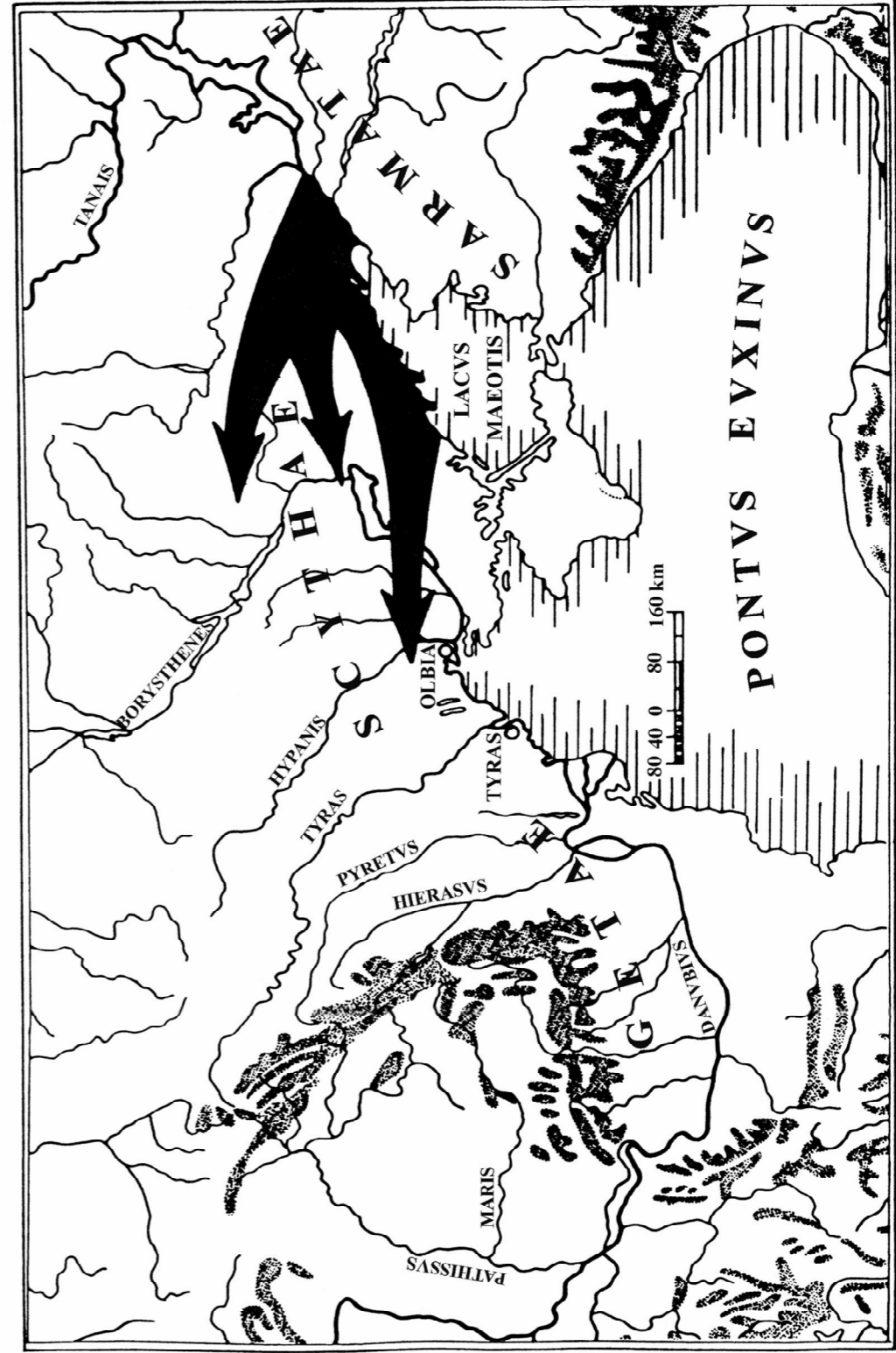

Fig. 94. Incursiunile sarmaților în spațiul de la vest de Don efectuate în secolul III a. Chr.

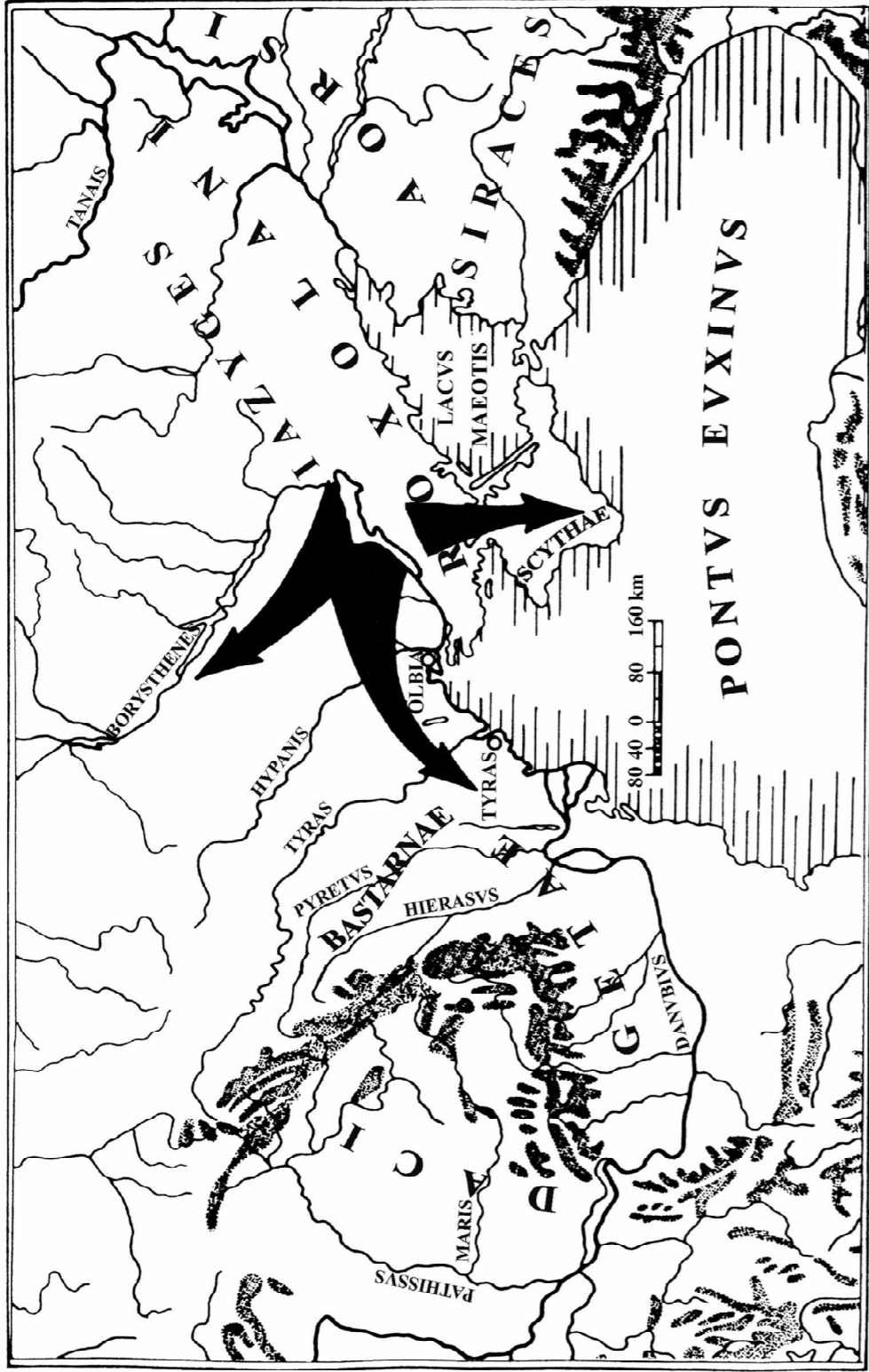

Fig. 95. Așezarea triburilor sarmatice în a doua jumătate a secolului I a. Chr. și pătrunderile acestora spre Dunărea de Jos, Niprul Mijlociu și Crimeea.

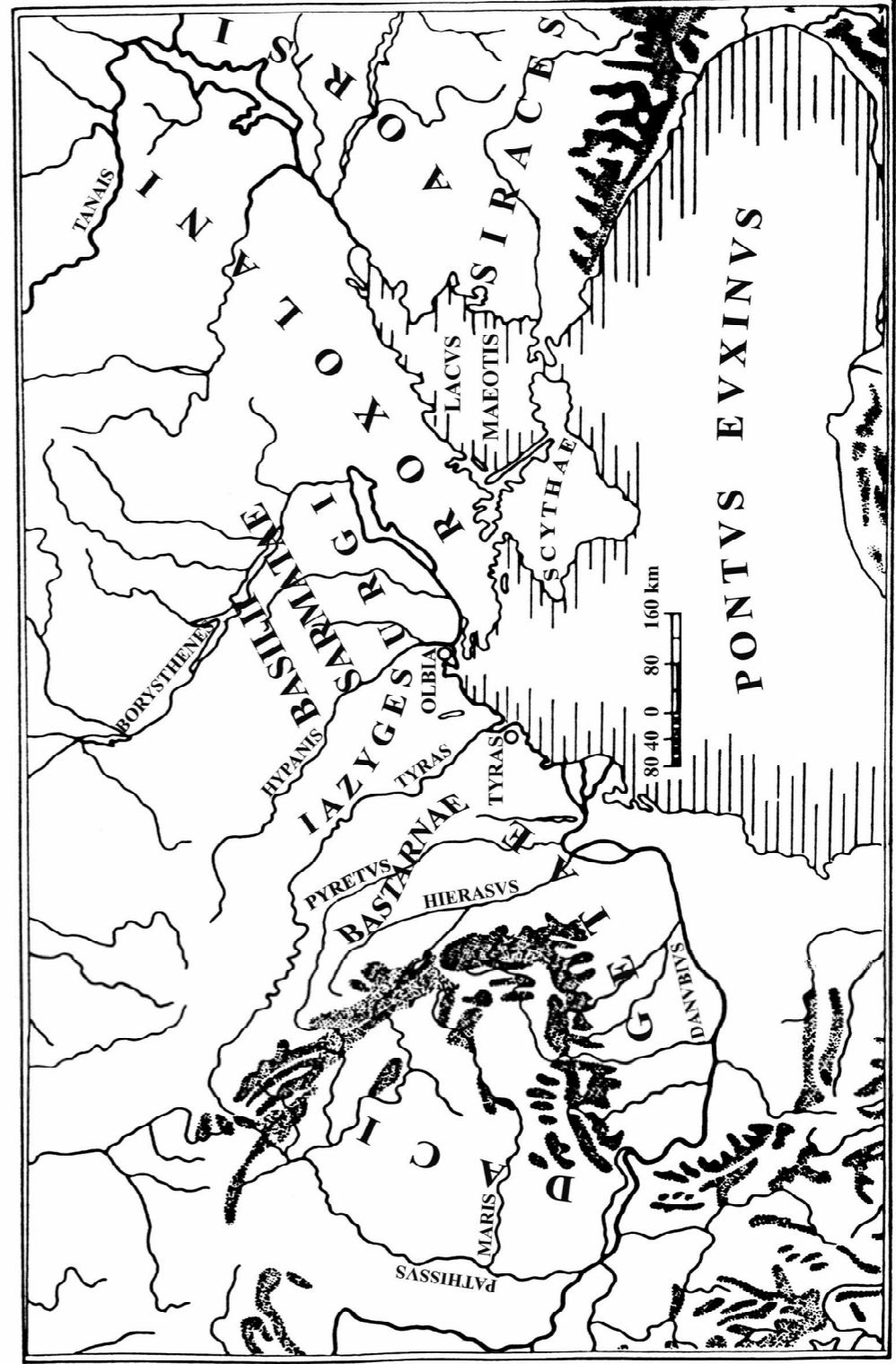

Fig. 96. Așezarea triburilor sarmatice după informațiile din lucrarea lui Strabon.

Fig. 96. Așezarea triburilor sarmatice după informațiile din lucrarea lui Strabon.

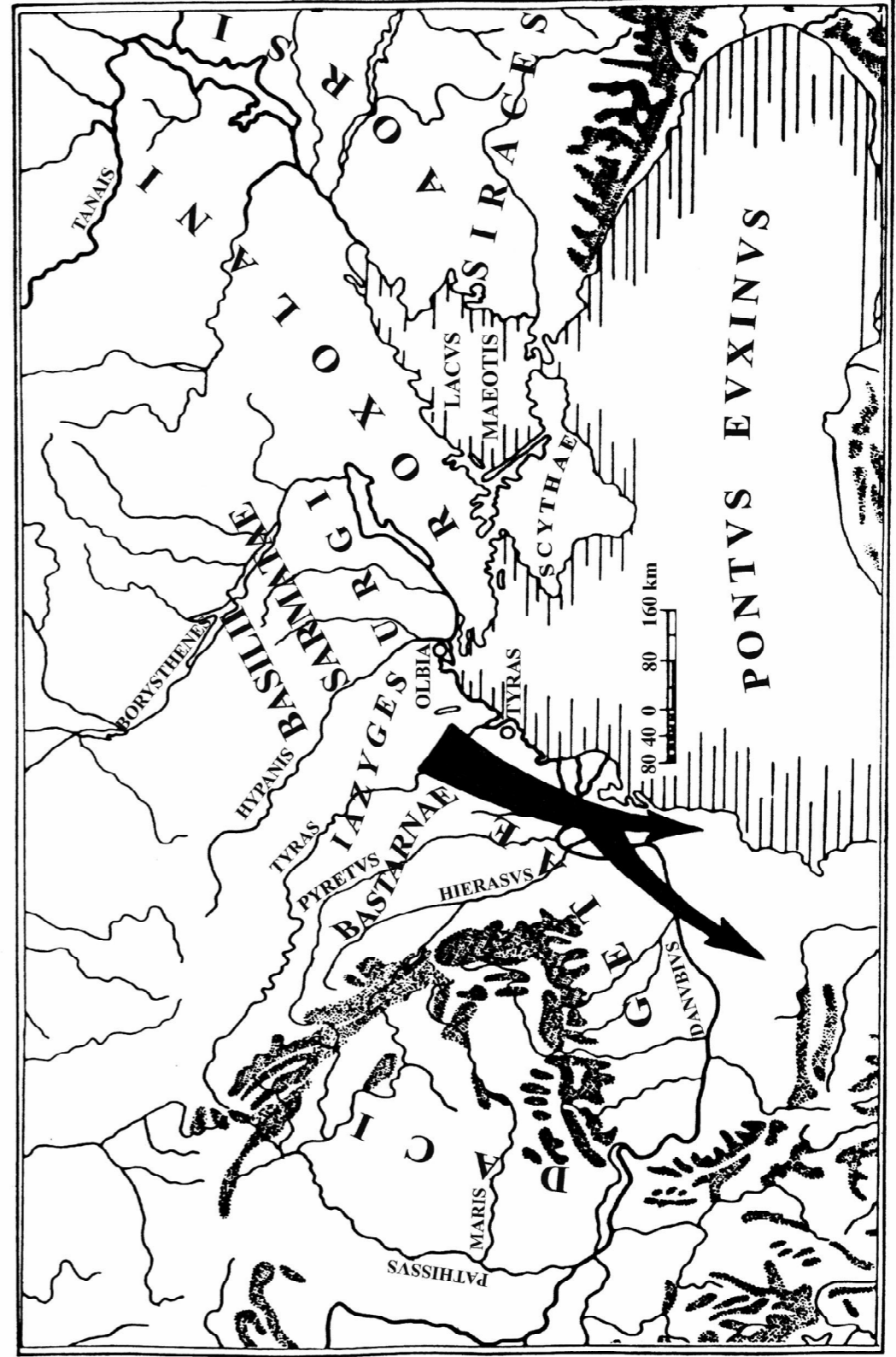

Fig. 97. Așezarea triburilor sarmatice după informațiile din lucrarea lui Strabon și încurșunile acestora la sudul Dunării la sfârșitul secolului I a. Chr. — începutul secolului I p. Chr.

